

Докторантски четения 2021

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет**

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

5/2021

(Сборник с доклади)

София • 2022
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Съставител: проф. дн Иван Кабаков

Рецензенти:

Проф. дфн Владимир Градев

Проф. дпсн Ирина Зиновиева

проф. дфн Иванка Мавродиева

Проф. дпсн Теодора Стойчева

Проф. дпсн Румяна Крумова – Пешева

Проф. дпсн Пламен Калчев

Проф. д-р Веселин Дафов

проф. д-р Ингрид Шикова

доц. д-р Борис Попиванов

Доц. д-р Валентина Кънева

Доц. д-р Васил Видински

Доц. д-р Валентина Георгиева

Доц. д-р Герасил Петрински

Доц. д-р Илена Калфова – Войнова

Доц. дпн Калоян Симеонов

Доц. д-р Милен Любенов

Доц. д-р Нели Стоева

Доц. д-р Николина Цветкова

Доц. д-р Цветина Рачева

Доц. д-р Ралица Ковачева – ФЖМК

Гл.ас. д-р Борис Костов

гл.ас. д-р Ваня Кашукеева – Нушева

Гл.ас. д-р Галина Гончарова

Гл.ас. д-р Гергана Радойкова

Гл.ас. д-р Диана Христова

Гл.ас. д-р Кирил Василев

Гл.ас. д-р Иво Страхилов

Гл.ас. д-р Велислава Петрова

Гл.ас. д-р Вяра Калфина

Гл.ас. д-р Димитър Ганев

Гл.ас. д-р Искрен Иванов

Гл.ас. д-р Людмил Денев

Гл.ас. д-р Мария Коцева – Тикова

Гл.ас. д-р Милен Миланов

Гл.ас. д-р Светлина Колева

Гл.ас. -р Страхил Делийски

Гл.ас. д-р Цена Желязкова – Стоева

Ас. Георги Кирилов

д-р Славка Каракушева

Доц. д-р Ина Димитрова – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Мариана Драганова – БАН

Библиографска редакция: гл.ас. д-р Мария Аврамова

Технически секретар: Ирена Черешарова

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2021“

(26–28 септември 2021 г., София)

© 2021 Софийски университет „Св. Климент Охридски“,

Философски факултет

ISSN 2603–3453

Философският факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ е водач по брой обучавани докторанти в сферите на хуманитарните науки у нас и в Югоизточна Европа. Ежегодно предлага десетки предложения в множество професионални направления и програми. За свободен обмен на идеи и интердисциплинарност в подготовката на докторанти, всяка година през месец септември се провеждат „Докторантски четения“. Основната цел на форума е да се осигури възможност за споделяне на идеи и постижения с колеги и изтъкнати учени, да се защитава позиция. Всеки, присъстващ в залата, може да се включи в дискусия или да провокира такава, да задава въпроси, да дава препоръки, да обменя опит по темата на изнесен доклад.

Съдържание

ПРЕДГОВОР /15

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ФИЛОСОФИЯ“ / 21

Спекулативност и граница при Георг Хегел / Speculation and limit in Georg Hegel

Владимир Петров Пачеманов / Vladimir Petrov Pachemanov / 25

Философска интерпретация на квантовия подход към зрителното възприятие при човека / Philosophical interpretation of the quantum approach to visual perception in human beings

Татяна Стефанова Данева / Tatyana Stefanova Daneva / 39

За социализма и „културата като форма на религията“ / On socialism and “culture as the form of religion” 35

Д-р Станул Грозданов Грозев / Stanul Grozdanov Grozev, PhD / 57

За самоубийството и евтаназията: диагностика на смъртта и други биоетически съображения / On suicide & euthanasia: diagnostic of death and other bioethical considerations

Симеон Николаев Василев / Simeon Nikolaev Vasilev / 71

Ектогенезата – от интензивна неонатална грижа до пълна гестация. Етически предизвикателства и проблеми / Ectogenesis – from intensive neonatal care to full term gestation. Ethical challenges and issues

Констанс Ивова Хесарчиева / Konstans Ivova Hesarchieva / 85

Развитие на преносими компетентности чрез обучението по философия в училище / Development of transferable competences through philosophy education in school

Милена Стоянова Плугарова-Райчева / Milena Stoyanova Plugarova-Raycheva / 73

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА“ / 117

Катастрофичен разказ и социални мрежи: текст и контекст / Catastrophic narratives and social networks: text and context

Д-р Райко Павлов Байчев / Rayko Pavlov Baychev, PhD / 119

Самодейно кибертворчество. Меметата като феномен на културата / Amateur cyber creativity. Memes as cultural phenomena

Мария Даниелова Иванова / Maria Danielova Ivanova / 143

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПСИХОЛОГИЯ“ / 163

Аспекти на номотетичния и идиографичния подход при експерименти, базирани на метода на сравнителното сканиране (csm) / Aspects of the nomothetic and idiographic approach in experiments based on the comparative scanning method (csm)

Ивайло Георгиев Панов / Ivailo Georgiev Panov / 165

Социална когниция при психични разстройства / Social cognition in mental disorders

Джулия Архондис Камбуридис / Dzhuliya Arhondis Kamburidis / 189

- Личностни фактори и индивидуални различия в процеса на стигматизация** /
Personal factors and individual differences in the process of stigmatization
Живка Дянова Дянкова / Zhivka Dyanova Dyankova / 205
- Злорадство: радостта от чуждото нещастие – връзки с озлобеност и всекидневен садизъм** / Schadenfreude: joy of others misfortune – relations with spitefulness and everyday sadism
Д-р Светлина Георгиева Колева / Svetlina Georgieva Koleva, PhD / 215
- Изучаване на модерните стиловете на общуване в семейството** / A study on modern family communication styles
Станимира Цветкова Трифонова-Исикийска / Stanimira Tsvetkova Trifonova-Isikiyska / 235
- Психологични аспекти на съчувствието** / Psychological aspects of compassion
Мария Петрова Василева / Maria Petrova Vassileva / 251
- ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“** / 271
- Парламентаризация и партизация в европейския съюз** / Parliamentarisation and partisanship in the european union
Мартина Цветанова Маринова / Martina Tsvetanova Marinova / 273
- Адаптация на ранния социализъм в България: влиянието на електоралната структура и междупартийна конкуренция върху политическото развитие на бр-сдп (1899–1911)** / Adaptation of early socialism in bulgaria: impact of electoral structure and inter-party competition over political development of bwsdp (1899–1911)
Кристиан Красимиров Стефанов / Kristian Krasimirov Stefanov / 301
- Развитие на сътрудничеството между оссе и нато след края на студената война – справяне с възникващи предизвикателства в областта на сигурността в европа (1995 – 2005)** / Development of cooperation between the osce and nato since the end of the cold war – addressing emerging security challenges in europe (1995-2005)
Д-р Росица Георгиева Филатова / Rositsa Georgieva Filatova, PhD / 327
- Кибервойна на русия срещу украинна** / Russia's cyberwar against ukraine
Ирина Олексиивна Островска / Iryna Oleksiivna Oštrovaska / 347
- Елементи на политическото предлагане при ввро. Хипотези** / Elements of the political supply side by vmro. Hypotheses
Д-р Първан Симеонов Първанов / Parvan Simeonov Parvanov, PhD / 375
- Роля и място на президента в процеса по съставяне на правителство в България (1990–2021)** / Role and place of the president in the process of forming a government in bulgaria (1990-2021)
Калоян Георгиев Велчев / Kaloyan Georgiev Velchev / 392
- Ефектът на машинното гласуване върху участието в изборите на 11-ти юли 2021 г.** / The effect of the machine voting on the electoral participation on the 11th of july 2021
Димитра Димитрова Воева / Dimitra Dimitrova Voeva / 405
- Мерки на служебното правителство за ограничаване на контролираното гласоподаване в ромските общности на предсрочните парламентарни избори през юли 2021 г.** / Measures of the caretaker government to restrict the controlled voting in the roma communities in the early parliamentary elections repared
Анита Симеонова Стефанова / Anita Simeonova Stefanova / 425

Тенденции при младежкия вот на парламентарните избори в България през 2021 г.
/ Trends in the youth vote in the parliamentary elections in Bulgaria in 2021

Яница Ярославова Петкова / Yanitsa Yaroslavova Petkova / 441

Сравнителен анализ на координационни механизми при хоризонтални политики в България / Comparative analysis of coordination mechanisms in horizontal policies in Bulgaria

Ваня Антонова Илиева / Vanya Antonova Ilieva / 465

Отговорност на онлайн платформите в Европейския съюз, Обединеното кралство и САЩ. Сравнителен анализ на законодателните реформи / Liability of online platforms in the European Union, United Kingdom and USA. Comparative analysis of legislative reforms

Иглика Николаева Иванова / Iglia Nikolaeva Ivanova / 485

Тенденции в процеса на академична мобилност в Европа / Trends in the process of academic mobility in Europe

Артем Олегович Нурдинов / Artem Olegovich Nurdinov / 513

ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ „ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО COVID – 19“ / 527

COVID ситуацията и нагласите за родителство сред младите хора в държавата с най-бързо свиваща се популация в Европа – емпирично изследване / COVID and parental attitudes among young people in a country with the fastest shrinking population in Europe – empirical research

Д-р Галина Недкова Кабаджова / Galina Nedkova Kabadzhova, PhD / 529

Колко тежи мисълта за смъртта/загубата? „Предизвикателството COVID – 19“ в контекста на философията на пустотата (школата от Киото) / How much does a thought of death/loss weigh? „The COVID-19 challenge“ in the philosophy of emptiness context (kyoto school)

Д-р Калинка Петкова Янкова / Kalinka Petkova Yankova, PhD / 537

Сватба и по време на пандемия: мисията невъзможна? Или как се справят мюсюлманските двойки, които искат да сключат брак в условията на „предизвикателството COVID-19“ / Wedding even during a pandemic: mission impossible? Or how muslim couples who want to get married deal with the challenge called COVID-19.

Д-р Кристина Галентинова Кирова / Kristina Galentinova Kirova, PhD / 559

Пандемията от COVID-19 като мобилизатор на агроекологични практики / The COVID-19 pandemic as a mobilizer of agroecological practices

Д-р Здравка Георгиева Димитрова / Zdravka Georgieva Dimitrova, PhD / 575

Кризата COVID-19 през призмата на радикално десните партии в България и Германия (януари 2020 г. – ноември 2021 г.) / The COVID-19 crisis through the prism of radical right parties in Bulgaria and Germany (January 2020 – November 2021)

Адриана Антонова Тонева / Adriana Antonova Toneva / 593

Пандемията от COVID 19 – икономически измерения в рамките на Европейския съюз / The COVID-19 pandemic – economic dimensions within the EU

Д-р Роксана Валериева Трифонова / Roksana Valerieva Trifonova, PhD / 621

Предизвикателството covid-19 в страните от западни балкани / The challenge of covid-19 in the western balkans

Милен Иванов Желев / Milen Ivanov Zhelev / 639

Комуникационните подходи на правителствените ръководители на България и Германия по отношение на коронавирусната пандемия: сравнителен дискурсивен анализ (март 2020 – юли 2021) / The communication approaches of the government leaders of bulgaria and germany regarding the coronavirus pandemic: comparative discourse analysis (march 2020 – july 2021)

Бианка Бориславова Богоевска / Bianka Borislavova Bogoevska / 657

Платформа за е-търговия в министерство на икономиката по време на криза с covid-19 / E-commerce platform in the ministry of commerce during the crisis with covid-19

Цветан Димитров Василев / Zvetan Dimitrov Vassilev / 675

ПРЕДГОВОР

Приключването на пандемията COVID – 19 и превръщането на болестта в обикновено респираторно заболяване маркира началото на предизвикателствата пред които ни изправи периода на справянето с вируса SARS-CoV-2. Освен засиленото присъствие на онлайн обучението и дигиталните форми, учебният процес беше съобразен с трайно установилото се очакване присъственото обучение да бъде заменено с онлайн обучение при настъпването на съответните параметри, което изисква т.нар. сценарно планиране на учебните занятия. Тази промяна в менталитета и мисленето, както на учебния процес, така и на процесите в обществото, беше поставена в центъра на „Докторантски четения ‘2021“ на Философски факултет с тематичната сесия „Предизвикателството COVID – 19“. Научният форум надгради и разшири постигнатото с участието на постдокторанти като същевременно запази представянето на докторантите в съответните професионални направления във Философски факултет“. С оглед на установената практика, всеки от участниците получи свидетелство за участие в „Докторантски четения ‘2021“ като предадените от тях статии са рецензирани от двама рецензенти при подготовката им за публикация. В сборника „Докторантски четения ‘2021“ са включени 36 млади изследователи от които 10 постдокторанти и 26 докторанти, които съобразиха своите статии с препоръките на рецензентите.

Професионално направление „Философия“ е представено от шест млади изследователи. Първият от тях – *Владимир Пачеманов*, участва в сборника със статията „Спекулативност и граница при Георг Хегел“. В нея са разгледани специфичността на философията на Хегел във връзка с идеята за спекулативното. Изразена е позиция, че спекулативното само по себе си може да бъде подобаващо разбрано единствено когато се схване във връзката му с понятието за граница като се прави опит коментиранияте категории да бъдат анализирани в тяхната многоаспектност и изменчивост.

„Философската интерпретация на квантовия подход към зрителното възприятие при човека“ е темата на изследването на *Татяна Данева*. Нейната цел е да разгледа връзката между онтологичния проблем на квантовия обект и ролята на наблюдателя, за да се фокусира върху процеса на възприятие от гледна точка на квантовото познание.

Станул Грозев в своята статия „За социализма и културата като форма на религията“ анализира етико-религиозните измерения на социализма през призмата на Тилиховото понятие за културата като форма на религията. Атеистичността на социализма е поставена под съмнение от форми на религия, доколкото се допуска, че религиозната субстанция е навсякъде и във всичко.

„За самоубийството и евтаназията: диагностика на смъртта и други биоетически съображения“ е заглавието на статията на *Симеон Василев*. В текста се проследява движението на призрачната воля-към-смъртта, взимайки предвид аспекти, отиващи отвъд простото теоретично изложение. Отправен е по-общ поглед към поредица от екзистенциални въпроси, свързани със смисъла и стойността на живота, безсмъртието и други междинни проблеми, размиващи границата между медицина и философия.

Констанс Хесапчиева в своята статия „Ектогенезата – от интензивна неонатална грижа до пълна гестация. Етически предизвикателства и проблеми“ се занимава с екстремната недоносеност и преждевременното раждане като водеща причина за неонаталната заболяемост и смъртност. Изводите до които се достига в изследването са, че с развитието на медицината и технологичния прогрес става възможно надмогването на детерминираността на природата като животът вече не просто се създава, а се съ-творява.

„Развитие на преносими компетентности чрез обучението по философия в училище“ е темата на изследването на *Милена Плугарова-Райчева*. Преносимите компетентности са разгледани като цел на европейското образование с оглед на постигането на пълноценно личностно, социално и професионално развитие. Обучението по философия е представено като подходяща дисциплина за изграждане на преносими личностни, социални и граждански знания, умения и нагласи.

Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“ е представено от двама изследователи. Първият от тях – *Райко Байчев*, се занимава с „Катастрофичен разказ и социални мрежи: текст и контекст“. В своята статия той изследва определени дезинформационни потоци, приобщавайки ги към популярните катастрофични разкази за прехода. Основната цел на автора е да изведе фалшивите новини от обичайната представа за утилитарен сблъсък между факти и неистини.

„Самодейно кибертворчество. меметата като феномен на културата“ е темата на изследването на *Мария Иванова*. В статията са анализирани създаването меметата и тяхното публикуване във виртуалното пространство за което се изискват минимални дигитални умения. В текста са разгледани културните феномени, свързани със създаване на мемета и практиката на шитпостинг.

В **Професионално направление „Психология“** на сборника „Докторантски четения ‘2021“ участват шест изследователи. *Ивайло Панов* представя „Аспекти на номотетичния и идиографичния подход при експерименти, базирани на метода на сравнителното сканиране“. В статията са представени два демонстрационни експеримента, проведени с иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни от типа „избор по предпочитание“. Анализирани в сравните-

лен план теоретични очаквания (вероятности) с емпирични данни, характеризиращи всяка точка от признаковото пространство на дефинираните свойства на стимулите, използвани в експериментите като целта е да се демонстрират възможностите на Метода на сравнителното сканиране за откриване на специфични разпределения на референтни зони (ideal points) в експериментално изследвани признакови пространства с предварително зададени параметри.

„Социална когниция при психични разстройства“ е изследователската тема на *Джулия Камбуридис*. В статията се операционализира понятието „социална когниция“, за да се разгледат впоследствие различни методики за нейното изследване във връзка с две от най-често срещаните психични разстройства в клиничната практика.

„Личностни фактори и индивидуални различия в процеса на стигматизация“ са в центъра на изследователския интерес на *Живка Дянкова*. Нейната цел е да проследи връзката между личностните фактори и индивидуални различия в процеса на стигматизация. Според автора значението на личностните черти е ключово при преживяването и отговора на стигма, което предполага, че индивидите са разработили различни когнитивни адаптации, като причина да стигматизират индивидите, които притежават (или се смята, че притежават) определени качества.

Станимира Трифонова-Исукийска се занимава с „Изучаване на модерните стиловете на общуване в семейството“, които изграждат общата емоция на семейна единица, отразяваща приетите и практикувани ценности. Те играят значима роля при формирането на взаимодействието „родители – деца“, което започва от момента на раждането и преминава през невербална и вербална комуникация, за да изгради пълноценна личност.

„Злорадство: радостта от чуждото нещастие – връзки с озлобеност и всекидневен садизъм“ е изследователската тема на *Светлина Колева*. В статията злорадството е разгледано като положителна емоционална реакция на чуждото нещастие, която формира емоционален опит насочен към нараняване на другия дори с риск от себеувреждане.

Мария Василева в своята статия „Психологични аспекти на съчувствието“ прави преглед на водещите възгледи за съчувствието в научната литература и връзката им с други конструкти като стига до извода, че съчувствието се корени както в Аза, така и в отношенията с околните. Индивидуалните различия в съчувствието и неговата ориентация са представени през рамката на теоретични модели „аз-други“ от гледна точка на стил на привързаност и организация на личността.

В сборника „Докторантски четения ‘2021“ от **професионално направление „Политически науки“** участват тринадесет млади изследователи. Това е най-представеното професионално направление в рамките на Философски факултет.

Мартина Маринова в своята статия „Парламентаризация и партизация в Европейския съюз“ разглежда взаимодействието между развитието на правомощията на Европейския парламент (ЕП) и институционализирането на европейските транснационални политически партии. Изследването анализира връзката между националните партии, наднационалните участници и европейските институции като също така се прави опит да се определи характерът на европейските транснационални политически партии в контекста на тяхното институционално развитие.

„Адаптация на ранния социализъм в България: влиянието на електоралната структура и междупартийна конкуренция върху политическото развитие на БРДСП (1899–1911)“ е наименованието на статията *Кристиан Стефанов* в която се анализира политическото развитие на ранния български социализъм в периода до Балканските войни. Основната цел на автора е да разкрие елементи от националната специфика на социалистическото движение в България. В изследването също така се акцентира на електоралното съотношение между градския и селски вот като дял от общата подкрепа за социалистите, за да се провери основната хипотеза на изследването: икономическата неразвитост на страната, в контекста на ранно въведено всеобщо изборително право, превръща масовия вот от селските райони в силен фактор за трансформациите на социализма в България.

Росица Филатова в своята статия се занимава с „Развитие на сътрудничеството между ОССЕ и НАТО след края на Студената война – справяне с възникващи предизвикателства в областта на сигурността в Европа (1995 – 2005)“ като изследва принципите, които са залегнали в международните отношения в евроатлантическата зона, както и ролята на двете организации за реализацията им през годините, за да стигне до извода, че стабилното развитие на тясното сътрудничество между ОССЕ и НАТО е една от най-важните характеристики на моделите на сътрудничество между международни организации след Студената война.

„Кибервойната на Русия срещу Украйна“ е изследователската тема *Ирина Островска*. Киберсигурността, според автора, е изключително важна за изграждането на всяка една силна и независима държава. Това твърдение е особено актуално и за съвременна Украйна. Кибератаките в и срещу Украйна са много важна част от хибридната война на Русия срещу Украйна. Методите за водене на тази война са различни, но целта винаги е една и съща – да се дестабилизира и да се влоши икономическата, политическата и военната ситуация в Украйна.

Първан Първанов изследва „Елементи на политическото предлагане при ВМРО“ като анализира ежедневно съдържание в рамките на няколко години, както и използва дълбочинни интервюта с ключови актьори, за да предложи нетрадиционен поглед и прочит на коментиранията тема

„Ролята и мястото на президента в процеса по съставяне на правителство в България (1990–2021)“ е наименованието на статията на *Калоян Велчев*. Авторът изследва темите за коалиционното управление, процесът по формиране на правителство и договарянето на управленски програми между партиите в управлението като най-подходящи за сравнителен анализ в областта на политологията. Основна хипотеза на изследването е, че българският президент, който има по-ограничени правомощия от много от своите колеги от други страни, все пак успява да бъде активен играч в процеса по съставяне на правителство и може да накланя везните в една или друга посока, както и да влияе върху процеса по формиране на коалиции.

В своята статия „Ефектът на машинното гласуване върху участието в изборите на 11-ти юли 2021 г.“ *Димитра Воева* се занимава с избирателната активност, за да обясни нейния спад не само с използването на специализирани устройства за машинно гласуване като отчита в своя анализ наличието и на други фактори, които водят до по-ниска избирателна активност.

Анита Стефанова се занимава с „Мерки на служебното правителство за ограничаване на контролираното гласоподаване в ромските общности на предсрочните парламентарни избори през юли 2021 г.“ и по-конкретно с осъществяваните схеми за оказване на контрол върху гласоподаването на части от избирателите с оглед на манипулирането на изборните резултати, за стигне до извода, че са налице съществени дефицити в изборния процес. В статията е направена и съпоставка между избирателната активност и резултатите на изборите в рисковите секции в ромските квартали, за да се провери дали мерките на служебното правителство са оказали влияние върху криминалните практики на купуване и контролиране на гласовете.

„Тенденциите при младежкия вот на парламентарните избори в България през 2021 г.“ са във фокуса на изследователското внимание на *Яница Петкова*. Участието на избори на младите хора не само у нас, но и в повечето развити западни демокрации, спада през последните десетилетия, което го прави интересен обект на различни изследвания. Това провокира автора да анализира участието на младите на избори в търсене на решения на идентифицираните проблеми.

Ваня Илиева прави „Сравнителен анализ на координационни механизми при хоризонтални политики в България“. Основната цел на статията е да представи същността, ролята и функциите на три съвета с координационни функции в рамките на три хоризонтални политики в България като за постигането на тази цел са описани основните характеристики на съветите, анализирани в контекста на българската практика.

„Отговорност на онлайн платформите в Европейския съюз, Обединеното кралство и САЩ. Сравнителен анализ на законодателните реформи“ е изследователската тема на *Иглика Иванова*. В центъра на изследователския ин-

терес е поставена юридическата отговорност на доставчиците на цифрови услуги, каквито са и глобалните онлайн платформи на големите технологични компании, както и реформата на съществуващите регулаторни режими, при които функционират онлайн платформите. Проследени са логиката и динамиката на коментираните реформи в политическия и икономическия контекст, както и са представени различни подходи при изработването на нова балансирана, стабилна и дългосрочна регулаторна рамка.

Артем Нурдинов изследва „Тенденции в процеса на академична мобилност в Европа“ като неговата статия е посветена на съвременните тенденции в процеса на академична мобилност, както и на опитът на Европейския съюз да помогне на други страни не само да развият академична мобилност, но и да създадат общо образователно пространство. Своеобразно допълнение към тази тема е статията на *Витали Анатолиевич*, който разглежда цивилизацията като ключово понятие в съвременното мислене.

Тематичната област „Предизвикателството COVID-19“ е другата част в сборника „Докторантски четения ‘2021“ в която има преобладаваща концентрация на постдокторанти, които са провокирани от актуална тема в търсенето и реализирането на интердисциплинарни взаимодействия и изследвания. В тази част от сборника участват петима постдокторанти и четирима докторанти.

Галина Кабаджова изследва „COVID ситуацията и нагласите за родителство сред младите хора в държавата с най-бързо свиваща се популация в Европа“ като се фокусира в своята статия върху България като страна с ниска раждаемост и COVID пандемия, за да изследва как последната криза би повлияла на нагласите за родителство на младите хора.

„Колко тежи мисълта за смъртта/загубата? Предизвикателството COVID – 19“ в контекста на философията на пустотата“ е изследователската тема на *Калинка Янкова*. В статията темата е разгледана в контекста на представите и концепциите на школата от Киото като се тръгва от популярни акценти в Будизма, преминава се през пулсиращата от живот представа за смъртта при Танабе Хаджиме (разгледани в съпоставка с идеите при Хайдегер), за да се проектира върху концептуалната рамка очертана от Куки Шюдзо.

В своята статия „Сватба по време на пандемия: мисията невъзможна? Как се справят мюсюлманските двойки, които искат да сключат брак в условията на предизвикателството COVID-19“ *Кристина Кирова* се занимава с „новите правила“ по които да се организират и провеждат всякакъв вид обществени мероприятия. Основната цел е да бъдат разгледани проблемите и предизвикателствата, пред които са изправени мюсюлманите в региона на Джебел, които искат да сключат брак в условията на COVID-19“.

Здравка Димитрова разглежда „Пандемията от COVID-19 като мобилизатор на агроекологични практики“. Авторът подканва читателите към дъл-

боко преосмисляне на икономическата, социалната и екологичната система като предлага съпътстващ анализ на взаимодействията и взаимоотношенията между хората и околната среда. В статията се систематизира информацията от различни източници в областта на агроекологията като на основата на дескриптивно изследване се прави опит да се реконструира разпространението на агроекологичните практики вследствие на предизвикателствата, породени от пандемията.

Кризата COVID-19 е погледната от *Адриана Тонева* през призмата на радикално десните партии в България и Германия. В статията са анализирани позициите на парламентарно представените радикално десни партии в България – ВМРО-БНД, „Воля“ и НФСБ, както и „Алтернатива за Германия“ в Германия по отношение пандемията COVID-19 и мерките за нейното преодоляване. Изследвани са декларации от името на парламентарните групи при откриване на парламентарни сесии, парламентарни речи, медийни изяви и предизборни програми на тези партии. Основната хипотеза е, че „Атака“ и „Алтернатива за Германия“, които са в опозиция, са по-критични към управляващите в сравнение с радикално десните партии, които са част от управляващата коалиция в България.

Икономическите измерения на пандемията, предизвикана от COVID 19 в Европейския съюз са в центъра на изследователския интерес на *Роксана Трифонова*. В статията е представено проведеното от автора изследване на икономическите измерения на пандемията от COVID-19 в рамките на ЕС като са идентифицирани ключовите характеристики на настъпилите кризи в социално-икономически план на равнище ЕС.

Как се е отразило „Предизвикателството COVID-19 в страните от Западните Балкани“ е изследователската тема на *Милен Желев*. В статията се проследява политическата динамика в региона с акцент върху процесите на присъединяване към Европейския съюз и засегнатите от извънредната здравна обстановка страни. Използвани са класически инструменти на сравнителната политология като в центъра са поставени политическата комуникация и медийната стратегия на държавните институции, засягащи европейската интеграция на страните от Западните Балкани.

Бианка Богоевска изследва „Комуникационните подходи на правителствените ръководители на България и Германия по отношение на коронавирусната пандемия“ като използва сравнителен дискурсивен анализ. В статията е анализирана политическата комуникация на лидерите по време на кризи като се използват техните медийни изявления.

Платформата за е-търговия в Министерство на икономиката по време на кризата, предизвикана от COVID-19 е провокирала *Цветан Василев* да напише своята статия. В текста се анализира начина по който кризата, предизвикана от COVID-19 унищожи международните връзки за търговия

и де-глобализира световното общество, премахвайки социалните и вербалните контакти между държавните служители от публичния сектор и гражданите, мислени като предпоставки за осъществяването на международните контакти и сключването на международни договори и споразумения.

В своята цялост статиите в сборника „Докторантски четения ‘2021““ затвърждават трайно установената тенденция за активно участие на постдокторантите, докторантите и младите учени в организираните от Философски факултет научни форуми.

Проф. д.н. Иван Кабаков

заместник-декан – докторанти, пост-докторанти и млади учени,
външни проекти, PR и културни събития

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

Философия

СПЕКУЛАТИВНОСТ И ГРАНИЦА ПРИ ГЕОРГ ХЕГЕЛ

Владимир Петров Пачеманов

Анотация: Един от основните моменти, спрямо които трябва да се разглежда специфичността на философията на Хегел, се състои в неговото отношение към идеята за спекулативното. Спекулативното само по себе си може да бъде подобаващо разбрано единствено когато се схване във връзката му с понятието за граница. Следователно едва при правилно разбиране на граничността могат да бъдат налице условията на възможност за същински спекулативна мисъл.

Докладът ще се стреми да демонстрира и проследи гореспоменатото отношение в неговата многоаспектност и изменчивост. До спекулативното може единствено да се достигне, затова ще бъдат представени по-ранните моменти от неговото ставане. Това включва моментите на фиксираността и на негативно диалектичното, които също ще бъдат положени спрямо изложението, което Хегел предлага за тях.

Целта на доклада е да се достигне до специфичността на Хегеловото понятие за граница, а с нея – до едно по-общо разбиране за цялостния му диалектически метод едва спрямо който може да бъде пълноценно разбран проектът му за философската мисъл в нейния дълъг исторически процес.

Ключови думи: спекулативност, диалектика, граница, разсъдък, разум, противоречие

SPECULATION AND LIMIT IN GEORG HEGEL

Vladimir Petrov Pachemanov

Abstract: The nature of the speculative is one of the most important topics of interest when it comes to understanding Georg Hegel's philosophy. It could only be understood properly when one shines light upon its relation to the concept of limit. A proper understanding of the limit, therefore, requires the possibilities of a truly speculative thinking.

This paper focuses on demonstrating the aforementioned relation in its many aspects and transformations. One can grasp the speculative only when one is presented with the moments of its becoming. This includes the moments of its fixedness and that of the negatively rational, including the demonstration that Hegel gives them in his writings.

The point of the paper is to make clear the specificity of Hegel's notion of the limit and, through it, to a larger understanding of his dialectical method, only through which his philosophical project could be understood in its long historical process.

Key words: speculation, speculative, dialectic, dialectical, limit, *Verstand*, *Vernunft*, contradiction

1. УВОД

Понятието за спекулация във философските или други научни контексти е твърде често натоварено с негативни конотации, които водят до това то да бъде пренебрегвано, но не и разбрано. Основанието за това най-често се дължи на изкуствено създаденото (в някои контексти) разделение между спекулация и факт, или спекулация и научна мисъл. Първото, и в двата случая, се разглежда като мисъл, несъобразяваща се с определена реалност и опит, предпочитаща да се задоволява със собствените си понятия за нещата, а не със самите неща. В дългата история на философията една личност е по-изстрадала от останалите от подобен тип обвинения. Става въпрос за Георг Хегел¹. Логиката му е често отричана поради този неин „странен“ спекулативен елемент.² Тук ще се опитаме да разгледаме какво точно означава спекулативното за Хегел и защо то е важно.

За да схванем спекулативното, нужно е да се разбере едно по-общо положение за философията на Хегел, а именно: правилното ѝ мислене може да последва единствено от това старание случващото да се види като момент от цялост, развиваща се постоянно, а не като нещо, което е вече в някакъв завършен и финален вид. Казано с други думи: нейният резултат не може да бъде взет като самостоятелен спрямо обстоятелствата и пътят на тяхното случване. Напротив, това, което се представя дефинитивно, веднъж-завинаги, може да бъде само абстракция на цялост, която е пренебрегната и забравена. Така се вижда защо спекулативната мисъл може да бъде едва следствие³ от други форми на мисълта, които са били оценени и снети.

Спекулативното следователно бива достигнато, а за това е нужно да бъдат разбрани „предшестващите“ по непосредствеността си форми на мисълта. Или: за да се разбере спекулативно диалектичното мислене, трябва да се

¹ Това е особено валидно, имайки предвид, че един от основните митове за Хегел е неговото цялостно неразбиране на природните науки. Тази идея има множество точки на проявление, но една от най-ранните от тях се заражда на хабилитацията на Артър Шопенхауер, на която Хегел задава въпрос и влиза в дискусия, в която според Шопенхауер се крие омразата на Хегел към него и липсата му на представа от научността на времето му (виж Pinkard, 2000, pp. 464–465).

² Това кара някои съвременни изследователи на Хегел или просто философи, които са го направили част от собствените си програми, да си задават въпроса как точно би изглеждала съвременната философия, ако на гореспомнатата логика бе обърнато нужното внимание (виж напр. Brandom, 2019, pp. 765). За по-обстояен преглед върху „завръщането“ на Хегел, и то в аналитичен контекст виж: Redding (2007; 2011) и Stern (2011). Това са само някои от множеството текстове, които хвърлят светлина върху развитието на темата в съвременния контекст.

³ Въпреки факта, че в Хегеловата философия следствието също не е едностранното следване от нещо. Един мъртъв резултат е също толкова спрял, колкото една случайна предпоставка.

положи и недialeктичното такова (Андонов, 1988, с. 16). В първия том на своята *Енциклопедия на философските науки* (1997) Хегел представя три етапа, през които мисълта се развива по необходимост, за да достигне до своето собствено понятие: 1) на разсъдъчното мислене; 2) на негативно диалектичното; и 3) на спекулативното или позитивно разумното.⁴ В този текст ще си направим труда да преминем през всяка една от тях, за да стане ясно как е постижима концепцията за спекулативното.

2. РАЗСЪДЪЧНО МИСЛЕНЕ

Нека започнем с разглеждането на първото. Всяка мисъл, за да е в каквото и да е смисъл успешна, разчита на определеността на това, с което се занимава. Че е просто това, а не нещо друго. Това най-„основно“ положение може да се заключи при наблюдението на дори най-елементарните ни ежедневни практики. В най-простата си форма мисленето, разчитащо на тези оразличаващи определения, нужни за биването ни на хора в общество с други хора, е често подтиквано и поощрявано да *взема наготово* вече разделенията в концептуалното, както те биват задавани в тяхното вършене на някаква работа. За много от тези дейности, изискващи подобна отношение, критиката към такива практически функционални разграничения би изглеждала изключително непродуктивна и дори разрушителна за извършването на някое действие по подобаващ начин. Размиването на границите между различните определения и обекти, дейности и разбирания се мисли от „здравия разум“ като игра без никаква полза, водеща само до недостатъци и грешки. Като куха софистика. Имайки предвид това, ще разберем основната сила и едновременно с това – главната слабост на разсъдъчното мислене, което сякаш намира утвърждение за себе си в най-„саморазбиращите“ моменти от практиката. Но в какъв смисъл?

Разсъдъчното, бивайки най-простата фаза на схващането на мисълта, е изключително разчитащо на рефлексията. Нейната основна цел е достигането до силни разграничения на представите и положенията, които оценява, едни от други. Това пък от своя страна означава, че разсъдъкът се стреми да намира ясни граници между понятията, които опитва да удържа в тяхната пълна сила. Разсъдъкът не може да разбере себе си в своята диалектичност, което означава, че за него е немислимо да схваща понятията като вътрешно противоречиви. Противоречията следователно биват разбирани единствено и само като поставени във едно от друго, неспособни да принадлежат на едно понятие в един момент. При наличието на такава ситуация понятието,

⁴ За този момент може да се смята диалектиката, развита и оставена до нивото на скептицизма (Хегел, 1997, с. 228–232, 151). По-обстойно разглеждане на отношенията между тези три момента може да се види в Майбее (2020).

в което те са се проявили, бива прието за неправилно. Затова, в случай че такова противоречие се прояви, то според разсъдъка трябва да остане отделено от другите положения, до които се намира.

Пример за двойки противоречия са тези на битието и нищото, крайността и безкрайността, количеството и качеството, случайност и необходимост и така нататък. За разсъдъка е важно тези понятия да остават разграничени едно от друго и да не може да има степен на застъпване между тях по никакъв начин.⁵ Той има увереност в самия себе си именно доколкото не позволява на това да се случи, защото така се удържа една непосредствена вяра в закона за непротиворечието: че е невъзможно нещо да бъде едновременно *A* и не-*A*, че няма как в едно понятие да има несъвместими съдържания. Нарушаването на това се смята от него за разрушаваща мисълта грешка. Именно поради това разсъдъкът бива „обвинен“ от Хегел, че е „спрял“ или „мъртъв“. Така виждаме, че „под него трябва да се разбира изобщо абстрахиращият и с това разделящият разсъдък, който упорства в своите разделения“ (Хегел, 2001, с. 88).

Поради тези съображения в разсъдъка може да се намери нещо, което ще наречем абстрактна идентичност. За него е от изключително значение положението $A=A$, че всяко нещо е идентично със самото себе си, да бъде разбирано като абсолютно валидно. Абсолютността на тази валидност обаче идва според Хегел на цената на конкретността на изказването. Разсъдъчната идентичност не позволява на положенията да съдържат момента на различieto в себе си, което ги прави бедни на съдържание и движение. Известната критика на Хегел на гореспоменатия принцип на непротиворечието се състои именно в това да се покаже, че чрез това свое разсъдъчно схващане за себе си, принципът остава сляп за един от своите ключови аспекти. *A* именно, за да е възможна самата идентичност, за нея е също толкова нужно да признае, че вече съдържа някакво различие в себе си. Най-общо положението може да се изкаже така:

„Преди всичко това положение в своя положителен израз „ $A=A$ “ не е нищо повече от израз на празната *тавтология*. Ето защо беше правилно отбелязано, че този закон на мисленето е *без съдържание* и не отвежда по-нататък. Така това е празното твърдение, към което остават да се придържат твърдо онези, които приемат това твърдение като такова за нещо истинно

⁵ В резултат на това чрез разсъдъчното мислене се изпада най-лесно до положения на лоши безкрайности. Тоест такива, в които имаме абсолютна граница между понятия, които изглеждат изцяло противоположни. За основен пример може да послужи споменатата горе разлика между крайното и безкрайното. Оставени така те са просто пусти абстракции, които не могат да придвижат мисълта към схващането на същинското си съдържание и, в резултат на това, Хегел ги критикува силно, дори като основен мотив, в първия том на неговата *Наука за логика*. По този въпрос виж: Corișăș (2017) и Kolman, (2016).

и винаги обичат да ни изтъкват, че тъждеството не е различие, а, напротив, тъждеството и различието са различни. Те не виждат, че вече с това сами казват, *че тъждеството е нещо различно*; защото те казват, че *тъждеството е различно* от различието; тъй като това трябва да се приеме същевременно за природа на тъждеството, в него се крие, че тъждеството не е външно а в самото себе си, в своята природа е това, да бъде различно... Но в това правилно съждение се крие непосредствено, *че истината е пълна само в единството на тъждеството с различието* и по такъв начин се състои само в това единство.“ (Хегел, 2001, с. 523).

С това става видимо, че самата основа на разсъдъка е изпълнена с вътрешен конфликт и противоречивост. Спрямо нея разсъдъкът може да запази своята сляпа идентичност единствено на цената на изпадането в крайна абстракция, в определена неистинност и неяснота относно собствената си природа. От това може да се заключи, че разсъдъчната граница все още остава неосъзната за собствената си функция. Тя бива мислена единствено негативно, едностранчиво разделяща едното от другото, без възможност самият принцип на разделението да стане видим за самата нея. В момента, в който това бъде осъзнато от самия разсъдък обаче, може да започне да се проявява преминаването към негативно диалектическото, в което ясно се изразява този конфликт, който дадено понятие намира в самото себе си и си позволява да го мисли като такова, а не като нещо, което се старее да „изтласка навън“. В негативно диалектическото острието на противоречието, което разсъдъкът затъпява, се наостря отново и се връща с пълна сила.

3. НЕГАТИВНО ДИАЛЕКТИЧЕСКО

Преминаването от разсъдъка към негативно диалектическото може най-добре да се онагледява с пример. Крайното и безкрайното са, разбира се, различни. С това положение би се съгласил разсъдъкът. Не би имал проблем, а напротив – би се удовлетворил от тази привидно силна основа. В самото разграничаване на двете по такъв начин обаче ние виждаме наченките на една неяснота, колебливост на лимитите им. Взети в тяхната всеобщност, крайното и безкрайното *въщност* споделят граница и следователно са взаимноопределящи се, защото така външните рамки на едното съвпадат с тези на другото. Въпреки това обаче все още не се вижда необходимостта от това да се отказваме от разсъдъчното разбиране на тяхното разделение. Това е така, просто защото за момента те перфектно отговарят на неговите изисквания: макар и да споделят граница, то тя е тяхната *външна* граница. Те продължават да бъдат стабилно отделени.

Проблемът възниква едва тогава, когато се схване, че тези понятия не отговарят на собствените си критерии. Казано с други думи, когато се разбере, че границите, които те споделят не са единствено външни, а са, напротив,

същностни за самите тях. Трансформацията в негативно диалектичeskото става с лекота в момента, в който се види, че, бивайки абсолютно разделени, безкрайното става крайно, защото все пак е нещо изцяло определено от крайността – то е именно това, което крайното не е (Хегел, 2001, с. 197). Крайното пък от своя страна във всяко свое загиване и изчезване, доколкото това е понятието му, се превръща в нещо друго, което си остава също толкова крайно, но самият процес може да се води *до безкрайност*. Резултатът, който получаваме от тези разсъждения, ни говори за едно безкрайно крайно и крайно безкрайно. А именно такива положения, които разсъдъкът не може да понесе, поради нуждата му от достатъчна разграниченост между противоречиви понятия или начин, който да постигне това, чрез „изгласкване“ на противоречията „навън“, обезсилвайки ги по този начин.⁶

Тук е важно да се отбележи, че преминаването от разсъдъчното към диалектичeskото не става спрямо никакви външни закони. Напротив, в собствената самоналожена ограниченост на разсъдъка *вече* се съдържа именно този ключ, който говори за това, че се е преминало отвъд самия него. Полагайки своите сигурни граници, той се оказва извън тях. Тоест това, което той поставя като нещо външно, никога не е просто такова, а е момент, с който разсъдъкът винаги се съобразява – външността става определяща и ключова, следователно съществена. Диалектичeskото е такова, което се задейства от собствената *вътрешна* определеност на понятията.⁷ То следва закона на това, което е мислено, но не винаги е *разбрано като мислено*. Конкретизирането на понятието се състои именно в това – да се схване това, което бива мислено в неговото битие като мислене, мислещо себе си.⁸ И е изключител-

⁶ Важно е обаче да се спомене следната уточняваща бележка: разсъдъкът, разглеждан и критикуван от Хегел, не е проблем *изобщо*. Той е необходим момент от мисълта и като такъв – неотменим и ключов. Проблемът се появява тогава, когато се избира да се *остане* на ниво разсъдък, да се сметне неговата едностранчивост като абсолютна, а всичко останало – като грешка и неразбираема спекулация. Това е една от критиките, които Хегел най-често отправя към Кант.

⁷ Това е определението на същинската диалектика. Хегел, бивайки запознат с историческата трансформация на диалектичeskия метод, я разделя на неговото съществуване на няколко момента. От една страна я има диалектиката, която е в *някои* от диалозите на Платон – тя е такава, в която няма понятие, а просто обмен на позиции. В по-ново време обаче, казва Хегел (2001, с. 99-100), трябва да сме задължени на Кант, че успя да покаже необходимостта в диалектиката, да я отърве от простото движение от един аргумент в спор към друг. За по-нюансирано разглеждане на отношението на Хегел към Платоновата диалектика виж Gadamer (1993, pp. 225–226). По тази тема може да се разгледат и учителските лекции на Хегел, които разделят диалектиката на същинската, в която понятието се движи из самото себе си и тази, която се движи от външни противоположности и не стига до собствено движение (Hegel, 1986, pp. 159–160).

⁸ Разбира се, диалектиката при Хегел не означава нещо еднозначно. Самата тя, в различните моменти на развитието на понятията, които биват мислени, извършва *различни*

но важно да се отбележи, че конкретизирането е според Хегел извършено от самото *понятие*, което е ограничаващо и с това, конкретизиращо самото себе си. Получава се, когато за самата мисъл станат по-ясни процесите на собственото ѝ мислене и прави себе си обект на самата себе си (Pirpin, 2015, pp. 103–104).

Казано с други думи, горното може да се преведа по следния начин. Конкретизирането на мисълта се състои в това тя да става все по-осъзната за собствените процеси, спрямо които оперира. Това, което е имплицитно за нея, тя да направи експлицитно и все по-малко да остава в неяснотата и привидната другост на неосъзнатото като мислено.⁹ Това разбиране на самото себе си на мисълта за Хегел, естествено, не означава само един начин на схващането на самото себе си. Това не би било задача на определяне на връзки между неврони, на асоциативно проследяване на движението на представите и така нататък, а на философско изложение на действителността на мисленето. Проследяване на нейното ставане в необходимостта на понятието и идеята, в които може най-ясно да се разгледат моментите на историческото развитие на мисълта. В този дълъг процес нейната ключова дейност се състои в това да се освободи чрез постепенното премахване на отчуждението си от самата себе си именно чрез споменатия горе процес на разпознаване на схващането на разумното и мисленото в това, което първоначално изглежда като различно.

Казахме обаче, че движението на диалектиката е *негативно*. Какво се има предвид? Използвайки примера с крайното и безкрайното, ние видяхме как те са принудени да получават своите определения от външни за тях положения, което превърна тази привидна външност в тяхно същностно качество. Така те преминаваха към това, което в началото беше сметнато за тяхно противоположно. Ако противоположностите, в които се превръщат понятията, остават единствено разбирани *като противоположности*, то процесът на тяхната трансформация остава завинаги осъден да се повтаря до безкрай. Да няма основание и начин да се премине отвъд тяхното преминаване спрямо някакъв техен същностен закон. Това представлява така наречената лоша безкрайност. Тя е неспособна да достигне до *позитивно* развитие в понятието. Или, в езика на Хегел, да се *снее*. Развитието като снемане се разглежда, когато това понятие достигне до определено самосъзнание за себе си, както и описахме по-горе. Но какво точно би означавало с оглед на спекулативното?

ходове, приема различна форма (McTaggart, 1993, pp. 60–73).

⁹ Според много изследователи това е основното, което Хегеловата философия се стреми да прави (виж напр. Tešla, 2003, pp. 555, 560).

4. СПЕКУЛАТИВНОТО

Достигането до тези специфични форми на самоосъзнаване са свързани със същинската роля на спекулативното. Понятието, разглеждано диалектически, по необходимост се трансформира в *други* положения. Било то в собствената си противоположност, както видяхме с крайното и безкрайното, било то в нови определения, които се различават от тези, с които започва. Идеята на спекулативното, на *позитивно диалектическото* (или положителното разумно) е, че то може да понесе тази своя трансформация в нещо друго, и въпреки това да запази своята цялост. Тоест за него не би представлявало проблем да стане своята противоположност, доколкото то има осъзнаването, че *това не е нещо абсолютно различно* от самото него, а е, напротив, *момент* от неговото развитие, и то необходим такъв. Хегел казва следното:

„Спекулативното мислене се състои само в това, че мисленето удържа противоречието, а в него и самото себе си, а не в това, че то – както е свойствено на представата – се оставя да бъде овладяно от противоречието и чрез него само да разтвори своите определения в други или в нищо.“ (Хегел, 2001, с. 557) и „...спекулативно схващане, както понятието, което дори в собственото единство и *идеалност* на своите определения съдържа *съждението* или отрицанието, противоположността на субективното и обективното, и е също така снемането на тази противоположност.“ (Хегел, 1997, с. 429).

Спекулативното следователно не се стреми да избяга от определени противоречия. Напротив, то е това, което *става чрез тях*. Противоречивостта, която то се опитва да улови и снее, е ключова за самото него. То е отношение към нея, което не ѝ придава абсолютна стойност на невъзможност, а по-скоро съумява да я удържи като поредния момент от дълга поредица ставания на определения. Тоест противоречието при спекулативното мислене бива *мобилизирано*. Неговата роля избягва от абстрактната нищожност, която му е придадена от разсъдъчното мислене, и я конкретизира. Конкретизирането на противоречието би означавало, че не представлява някакво обикновено означение за *несполучливо разбиране*. Напротив, то приема специфична роля и се различава според формата и съдържанията на тези понятията, *на които* е противоречие. В този смисъл то приема *конкретни* функции.¹⁰ Противоречията, които понятията откриват в собствените си съдържания (или форми), се превръщат в ключов елемент на тяхното собствено развитие и освобождаване, давайки им път за издигане до нивото на разумната мисъл.

¹⁰ Не е еднозначно какво в Хегеловата философия означава „противоречие“, доколкото и то, както „диалектика“, подлежи на определени типове промяна с оглед на това в кой момент от разсъдението се намира. За задълбочен анализ на противоречието при Хегел с оглед на съвременната предикатна логика и древната Аристотелова такава виж Redding (2007, pp. 200–220).

Какво обаче означава всичко това и как се обвързва с другата част от обсъжданата тук тема? Тя изисква разглеждане на спекулативното *и* понятието за граница. Истината е, че те не могат да се мислят поотделно, доколкото за същинска спекулация се изисква особена *функция* на границата. Това странно звучащо изказване има за цел да се противопостави на стандартните идеи за една пасивност и слепота на границата. Нейната роля в една система, в която тя бива функционализирана, се променя – получава повече способности за действие и определяне. Тя, в тази нова ситуация, не би представлявала *едно и също* нещо през различните моменти, в които се проявява. Напротив – границата би играела определена роля в една ситуация, в която се различават изцяло външни съдържания, в които духът все още не разпознава самия себе си. Друга би била *осъзнатата* граница в тези ситуации, в които познаващият дух различава между разграничените моменти на собственото си развитие. В първия случай границата приема ролята на негативно разграничение, а във втората – демонстрира възможности, по които духът да достигне до по-висши нива на своето самоактуализиране. И в двата случая границите *означават* нещо за самопознаващия се дух, но го правят по различен начин, доколкото схващането на друго *като* друго изобщо и разбирането му като момент от самия себе си се отразяват по различен начин върху мисълта на познаващия за самия себе си.

Спекулативното или положително разумното се състои в това да съумява да запазва идентичността на понятия в тяхното излизане отвъд самите тях. Да показва как дори в противоречивото и привидно различното все още се запазва, по все по-определен начин, идентичността на понятието. Определена идентичност в различието, която позволява на границата да приема различни функции – да се определя спрямо конкретните съдържания.¹¹ Случващото се преминава от някаква форма на привидна самостоятелност и самодостатъчност към съществуването като момент от по-голяма цялост. Това според Хегел означава, че нещо може да бъде истинно само в система или дори Системата (Хегел, 2011, с. 92–93).¹²

¹¹ Това може да бъде най-общо видимо в разбирането на Хегел за *живота*, за това, което е живо. В него имаме постоянно полагане и опосредяване на живота чрез това, което то не е, но което бива трансформирано във вършещо работа за *живота*. Тоест външното, което преди това се е приемало като нещо изцяло *в* себе си, отделено от живота, бива превърнато в битие за нещо друго. Това може добре да се види в Hoffmann (2015, pp. 86–89).

¹² Около идеята за системата при Хегел в съвременността има дебат, случващ се на няколко различни нива. От една страна, има философи, защитаващи идеята, че от Хегел не може да бъде вземано по произволен начин едно, за сметка на отказ от друго. Тоест системата се приема като необходима не само в това, че е система, а в *това нейно конкретно изложение* (Hoffmann, 2015, pp. x–xi, xiv). От друга страна, в този спор имаме философи, целящи да покажат полезността на Хегел за *някои* области на съвременната мисъл, но невъзможността той да бъде приет *изцяло*. Тоест приемственост на определени идеи, дори на тази на систематичността, макар че *в изменен вид*. Изискване за това Хегел да бъде приет едва след критическо разглеждане (виж Brandom, 2005, pp 133, 158–160).

Горното твърдение вероятно изглежда пресилено, доколкото е мислимо да имаме истини за определени ситуации, без да се налага да търсим постоянно тяхна допълнителна обосновка в по-широка система от положения. Това има някаква валидност за Хегел. Привидната непосредственост на споменатата истина запазва своята значимост. Ключовото обаче се състои в това, че *философската* истина не може да се задоволи да остане на това ниво, защото самата тя не може да бъде изразена качествено на него. Значимостта от системата е основна, поради специфичния начин, по който се разбира границата в нея. Едва в нея лимитът може да престане да бъде еднозначен. Едва в нея става нужно границата да се мисли отвъд самата нея, към това, което е безгранично – тоест в което границата е само снет по специфичен начин момент. Правилността на нейното полагане в системата става изложението на нейните трансформации в загубването на нейната еднозначна негативност. Но какво означава това?

Границата, взета самостоятелна, в някаква непосредственост, показва „точката“, в която нещо престава да бъде едно и „започва“ нещо друго. Ако спрем дотук, ние сме принудени да се обръщаме към един фрагментарен свят, в който действителността е наистина ясно определена до пункт, отвъд който нещо никога не би могло да излезе и да си запази идентичността. Всичко, което не е неговата спряла определеност, е неговата смърт. Така обектите в света са определени единствено външно. Те са само това, което другите не са и с които няма как да имат специфичен контакт, доколкото, както казахме, всяко преминаване в друго е равнозначно на смъртта им. Самодостатъчността тук не е толкова положителна, колкото негативна, защото чрез описаното положение се вижда, че взаимодействието, което също изисква определено изменение, е равнозначно на край.¹³ Това изглежда разбираемо.

Валидно е и обаче, че така се остава на разсъдъчно ниво. Разсъдъкът, както видяхме, е такъв, че собственото му полагане на строгата разграниченост е също толкова и излизане отвъд самата нея. Хегел казва следното:

„Когато казваме за нещата, че те са *крайни*, под това се разбира, че те не само имат определеност, че качеството е не само реалност и биващо в себе си определение, че те са не само ограничени – така те още имат налично битие вън от своята граница, – но че по-скоро небитието съставлява тяхната природа, тяхното битие. Крайните неща *са*, но тяхното отношение към самите себе си е, че те се отнасят към самите себе си като *отрицателни*, за да могат тъкмо в това отношение към самите себе си да отпращат себе си отвъд себе си, отвъд своето битие.“ (Хегел, 2001, с. 184).

¹³ Описаното по-горе е до голяма степен близо до полагането на Хегел на границите на наличното битие (2001, с. 184–193).

Самодостатъчността на положенията, която разгледахме, може да бъде истинна *само като начало*, но никога не като развита точка на движението на мисълта, защото тя, чрез самата себе си, *сочи* към бъдещи моменти на собственото си развитие.¹⁴ Системата е това, което позволява на тази идея да се сменя. В нея различните „елементи“ не стоят несвързани едни към други и самостоятелни, а са винаги вече *моменти* от тази по-голяма цялост. Същата тази система обаче не може да бъде *взета наготово*, доколкото спекулативността *изисква* нейното ставане – проследяването на процесите, които се случват в нея, *как* се стига до тях, *как* се изменят, спрямо каква необходимост се движат и така нататък. *Как* понятието се получава е момент от самото него и не може да отсъства и просто да се разчита на *сляп резултат*.¹⁵ От това може да се заключи, че границата в системата на Хегел е значима, доколкото тя позволява собственото си преминаване. Нейната истинност не е в абсолютната ѝ спрялост, а напротив. Тя е ценна, доколкото означава възможността на процеса на ставането, на преминаването в различни етапи на развитие, без от това да следва *пълна* загуба и неутрализиране на предишните. Спекулативното разглеждане на границата се състои в това да се види как стават различните моменти на нейното затихване в специфичната безграничност, на определените ѝ отрицания спрямо формите и съдържанията на това, на което е граница. Това е цялостно надграждаща дейност, в която според Хегел науката може да се види в нейното понятие. В това се състои и положително разумното – в схващането на трансформациите, през които може да премине едно понятие и какви *загуби* на границите може да понесе.

¹⁴ Важно е да се даде следното уточнение: когато говорим за това, че спекулативното се намира на един по-„късен“ етап на развитието на мисълта, това не трябва да се разбира като че ли то някак *липсва* в по-„ранните“ такива. Това не е така, то е присъстващо, но може да отсъства ключовият елемент да бъде *схванато като* спекулативно, което е също така важен момент на неговото определение. Хегел смята, че спекулативното може да се намери дори в най-елементарните изразявания на езика ни. В *Енциклопедията* намираме следното: „В нашето обикновено съзнание мислите са обвити и съединени с привичен сетивен и духовен материал и в размишлението, рефлектирането и разсъждаването ние смесваме усещанията, нагледите, представите с мисли (във всяко изречение със съвсем сетивно съдържание, като например „този лист е зелен“, вече са примесени категории, битие, единичност).“ (Хегел, 1997, с. 100). Това трябва да се обвърже с мисленето на Хегел и за известното *спекулативно изречение* (Surber, 1993).

¹⁵ Още в сравнително ранния текст на Хегел за разлика между философските системи на Фихте и Шелинг се наблюдава това силно наблягане на спекулативното, като разграничено от, но все пак *разбиращо, здравият разсъдък* (common sense, sound intellect – на български този превод е по-често срещан като „здрав разум“, но с оглед на набляганията, които Хегел прави относно понятията си разсъдък и разум, не можем да си позволим в тази ситуация да го преведем така, защото би се загубил смисълът), с това, че първото може да съществува единствено в тоталността на разума, създадена от самата себе си, с абсолютата. Здравият разсъдък може само да бъде агресивен към спекулативното, доколкото не е способен да го схване (виж Hegel, 1977, pp. 99). По този въпрос може да се види и интересен коментар на Адорно (Adorno, 1993, pp. 90–92).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Така границата е необходима за спекулативното, защото чрез нея се създава и удържа ключовото напрежение и „зареденост“ на понятието, което може да достигне до своята пълнота единствено през *определен* сблъсък с това, което то самото смята, че не е.¹⁶ Самата граница, поради постоянното доопределяне на системата, подлежи на развитие. Нейната форма на отграничаване не е една и съща на различни нива, нито спрямо различни противоречия, а подлежи на допълнителни спецификации спрямо това, което ограничава, това, *на което* е граница и това, *за което* е граница. По този начин тя е винаги нещо различно от самата себе си, тя не е само определяща единствено като някаква външна форма, а, напротив, е също толкова и определена. Така се вижда как понятието, което е ограничено, е винаги отвъд своята граница, доколкото то самото е ключово за нейното определение. И това е главният момент в спекулативното, защото едва чрез него се получава общият поглед над системата и ставанията в нея, който позволява на една граница да представлява това единство със самото себе си и своето друго, без да се получават празни абстракции и нищо неозначаващи всеобщности.

Така при Хегел границата не е нито само резултат, нито само начало, нито е просто междинна. Тя е в процес на постоянно специфициране, което сочи отвъд самото себе си и *има съзнание* за това свое развитие. Това е едно изключително нюансирано обмисляне на понятието за границата, което е единствено достъпно благодарение на запознатостта на Хегел с вековната философска традиция и моментите, които я конституират, с проявилите се в нея тенденции и спорове. Също толкова обаче това разглеждане на границата е истинно не само за една история на понятията, а отговаря, до най-дребните детайли, на истината и идеалността на самата реалност. От живота на най-елементарния организъм, до този на световната история.

¹⁶ Затова и системата не може да бъде мислена като спряла, доколкото *всеки път*, във всяка стъпка, този сблъсък трябва да е действителен, напрежението трябва да е там и, в случай че бъде изцяло „превъзможнато“ до степен, в която изглежда сякаш го няма или е ненужно, то необходимостта в системата ще бъде загубена. Далечна асоциация може да се направи с някои моменти от мисленето на Витгенщайн за доказателството в математиката. За повтарянето на *принудата в доказателството* виж Витгенщайн (1988, с. 521).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андонов, А.** (1988). *Диалектичкото мислене – новаторство и творчество*. София: Партиздат.
[Andonov, A. (1988). *Dialekticheskoto mislene – novatorstvo i tvorchestvo*. Sofia: Partizdat.]
- Витгенщайн, Л.** (1988). Бележки към основите на математиката. В: Витгенщайн, Лудвиг. *Избрани съчинения*. Състав. Е. Панова; прев. Николай Милков. София: Наука и изкуство, с. 415-637.
[Vitgenshtayn, L. (1988). *Belezhki kam osnovite na matematikata*. V: Vitgenshtayn, Ludvig. *Izbrani sachinenia*. Sastav. E. Panova; prev. Nikolay Milkov. Sofia: Nauka i izkustvo, s. 415-637.]
- Хегел, Г. Фр. В.** (1997). *Енциклопедия на философските науки, Т. 1*. Прев. Генчо Дончев. София: ЛИК.
[Hegel, G. Fr. V. (1997). *Entsiklopedia na filosofskite nauki*, Т. 1. Prev. Gencho Donchev. Sofia: LIK.]
- Хегел, Г. Фр. В.** (2001). *Науката логика, Ч. 1*. Прев. Генчо Дончев. София: Европа.
[Hegel, G. Fr. V. (2001). *Naukata logika*, Ch. 1. Prev. Gencho Donchev. Sofia: Evropa.]
- Хегел, Г. Фр. В.** (2011). *Феноменология на духа*. Прев. Генчо Дончев. София: Изток-Запад.
[Hegel, G. Fr. V. (2011). *Fenomenologia na duha*. Prev. Gencho Donchev. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Adorno, T.** (1993). Skoteinos, or How to Read Hegel. In: Hegel, G.F.W. *Three Studies*. Transl. Shierry Nicholson. Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press, pp. 89-149.
- Brandom, R.** (2005). Sketch of a Program for a Critical Reading of Hegel. In: De Gruyter (ed.). *Deutscher Idealismus und die gegenwärtige analytische Philosophie*, 3, pp. 131-161.
- Brandom, R.** (2019). *A Spirit of Trust: A Reading of Hegel's Phenomenology*. The Belknap of Harvard University Press.
- Сопилаș, Е.** (2017). The challenge of bad infinity. A restatement of Hegel's critique of mathematics. *Meta. Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy*, Vol. 9, no 2, December 2017, pp. 681-699.
- Gadamer, Hans-Georg.** (1993). The idea of Hegel's Logic. In: Stern, R. (ed.). *G.W.F. Hegel. Critical Assessments*, Vol. 3. London, New York: Routledge, pp. 221-243.
- Hegel, G. F. W.** (1977). *The Difference Between Fichte's and Schelling's System of Philosophy*. Transl. H.S. Harris and Walter Cerf. New York: State University of New York Press.
- Hegel, G.F.W.** (1986). *The Philosophical Propaedeutic*. Transl. A.V. Miller. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Hoffmann, T.S.** (2015). *Georg Friedrich Wilhelm Hegel: A Propaedeutic, Critical Studies in German Idealism*. 2nd Ed. Transl. David Healan. Leiden, Boston: Brill.
- Kolman, V.** (2016). Hegel's 'Bad Infinity' as a Logical Problem. *Hegel Bulletin*, Vol. 37, no 2, pp. 258-280.

- Maybee**, J.E. (2020). Hegel's Dialectics. In: Zalta, Edward N. et al. (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter Ed. [Viewed 9.10.2021]. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/hegel-dialectics/>.
- McTaggart**, J. Ellis (1993). The changes of method in Hegel's dialectic. In: Stern, R. (ed). *G.W.F. Hegel. Critical Assessments*, Vol. 2. London, New York: Routledge, pp. 60-89.
- Pinkard**, T. (2000). *Hegel: A Biography*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Pippin**, R. (2019). *Hegel's Realm of Shadows: Logic as Metaphysics in The Science of Logic*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Redding**, P. (2007). *Analytic Philosophy and the Return of Hegelian Thought*. Cambridge: Univ. Press.
- Redding**, P. (2011). The Analytic neo-Hegelianism of John McDowell & Robert Brandom. In: Houlgate, S., **Baur**, M. (eds.). *A Companion to Hegel*. [Hoboken, New Jersey]: Wiley–Blackwell, pp. 576-594.
- Stern**, R. (2011). Hegel and pragmatism. In: Houlgate, S., Baur, M. (eds.). *A Companion to Hegel*. [Hoboken, New Jersey]: Wiley–Blackwell, pp. 556-575.
- Surber**, J.P. (1993). Hegel's speculative sentence. In: Stern, R. (ed.). *G.W.F. Hegel. Critical Assessments*, Vol. 3. London, New York: Routledge, pp. 425-432.
- Testa**, I. (2003). Hegelian pragmatism and social emancipation: An interview with Robert Brandom. *Constellations*, vol. 10, no 4, pp. 554-570.

ФИЛОСОФСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КВАНТОВИЯ ПОДХОД КЪМ ЗРИТЕЛНОТО ВЪЗПРИЯТИЕ ПРИ ЧОВЕКА

Татяна Стефанова Данева

Анотация: Известно е, че определянето на квантовата физика като „революционна“ до голяма степен зависи от нейните научни, теоретични и експериментални последици, но също така и от нивото на философските проблеми, които възникват наред с нейната поява. Целта на тази статия е да разгледа връзката между онтологичния проблем на квантовия обект и ролята на наблюдателя, т.е. субектът, който възприема. Затова е нужно да се фокусираме върху усилието за разработване на философски размисъл върху въпроса за самия процес на възприятие от гледна точка на квантовото познание (теория разработана от Елио Конте).

Като се има предвид, че обектите на квантовата теория са далеч от тези, изложени от класическата физика, възниква необходимостта да се отговори на следните въпроси: *Какво представляват от онтологична гледна точка обектите, постулирани от квантовата теория? Как бихме могли да ги представим и какви изводи можем да направим от това представяне?* Тези въпроси предстои да бъдат подробно разгледани, уповавайки се на това, че онтологичният фокус на квантовата физика по отношение на потенциалност–актуалност напомня на понятията „акт“ и „сила“, използвани от Аристотел, за да обясни реализацията на *Битието*.

Ключови думи: зрително възприятие; философска антропология; бинокулярно съперничество; квантова механика; квантово познание; онтология.

PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF THE QUANTUM APPROACH TO VISUAL PERCEPTION IN HUMAN BEINGS

Tatyana Stefanova Daneva

Abstract: It is well known that the definition of quantum physics as “revolutionary” depends to a large extent on its scientific, theoretical and experimental consequences, but also on the level of philosophical problems that correspond along with its emergence. The purpose of this article is to review the return between the ontological problem of the quantum object and the role of the observer, i.e. the subject who perceives. It is therefore necessary to focus within the effort to develop philosophical reflection within the questions of the very process of return from the point of view of quantum knowledge (a theory developed by Elio Conte).

Given that the objects of quantum theory are far from those set forth in classical physics, there is a need to answer the following questions: What are the objects postulated by quantum theory from an ontological point of view? How can we present them and what conclusions can they draw from this presentation? The questions of forthcoming action must

be considered in detail, describing the fact that the ontological focus of quantum physics in terms of potential-actuality is reminiscent of the terms “act” and “force” used by Aristotle to announce the realization of Being.

Keywords: visual perception; philosophical anthropology; binocular rivalry; quantum mechanics; quantum knowledge; ontology.

ВЪВЕДЕНИЕ

Много явления, които по принцип категоризираме като „странни“ и „необичайни“, на този етап са обект на сериозни научни изследвания. Очевидно е дошло времето да се роди нова наука. Всъщност това, което наричаме „наука“, е систематизиране на наблюдаваните явления и съществуващите закономерности между тях, т.е. информация, получена от природата. Наясно сме, че природата има своите закони, част от които са лесно усвоими, докато други не се вписват в обсега на нашето разбиране и чувството ни за логика. Усилията ни да разберем природата и нейното функциониране винаги поставят пред нас все нови и нови хоризонти. Така пътят към научното познание се оказва необятен. Може би никога няма да разберем истинската цел на природата и нейните действия, следователно е неразумно да се държим така, сякаш познаваме всичките ѝ закони и да твърдим, че дадена теория е ненаучна, позовавайки се на аргумента, че тя е в противоречие с известните ни до момента закони на природата. Ярък пример за подобна ситуация е квантовата теория, най-вече когато става въпрос за нейното приложение към биологичните структури. Природата съществува и еволюира, без дори да забелязва законите на нашата наука, нито се съобразява с тях. Не е в наша власт да налагаме законите, които впрочем сме научили от самата нея, или поне не познаваме такъв начин.

Въпросите, които предстоят да бъдат обсъдени, са опит за осмисляне на някои изключително важни резултати, получени благодарение на квантовата физика през последните години. Те са важни не само за практическата реализация на модерни технически устройства, но и твърде значими от гледна точка на философската антропология за нашия светоглед като решаваща крачка към едно качествено ново разбиране за структурата на битието и връзката на човешкото същество с това битие.

Предвид факта, че способността ни да възприемаме света около нас ни дава възможност да взаимодействаме със заобикалящата ни среда, в смисъла на реакция с цел адаптация, можем да заключим, че именно сетивата са „връзката“ ни със света. А както знаем, доминиращото сетиво е зрението, тъй като благодарение на него „видимото“ нахлува в нас, а благодарение на разума, то бива интерпретирано.

Тук фундаменталният въпрос е: *Кое е това, което влияе върху начина ни на наблюдение? И каква по-точно е връзката между наблюдателя и наблюдаваното?*

Тезата, която ще бъде обект на нашето изследване, е решаващото влияние на позицията на наблюдателя спрямо наблюдаваното, тъй като именно тази позиция дава перспективата. Тук под „позиция“ обаче не се има предвид просто физическото местоположение на наблюдателя (макар че и то има значение, разбира се), а личностната ни позиция. Тази позиция преди всичко включва нашата лична история, нашите ценностни опори, доминиращите ни вярвания, културата в която се намираме, нашето възпитание, а всичко това от своя страна формира нашите възприятия и емоции, които дефинират взаимовръзката **човек – свят**.

Интерес представлява факта, че ние възприемаме обкръжаващата ни среда избирателно, т.е. в зависимост от значението, което предаваме на възприеманите обекти, до каква степен те са важни за нас и какво означават те за нас. С други думи, човек възприема това, което има значение за него, и игнорира външни сигнали, които към момента не са значими. Тази избирателност се осъществява благодарение на вниманието, което в същността си представлява „събиране“.

Именно способността ни да отделяме фигурата от фона и да предаваме семантично значение на всичко, което ни заобикаля, така да се каже, „прави“ света.

Ако приемем монизма за наша отправна точка, който постулира, че битието има една същностна природа, която се проявява във вид на енергия, то следва че съзнанието като част от него не може да бъде изолирано от потоците на тази енергия.

Става дума за това, че нашият мозък/психика предварително програмира какво именно от външния свят да бъде възприето, и какво не. Кое от възприетото да се интерпретира като силен сигнал и кое като слаб.

Тук се касае за основните параметри на тази карта на света, която се оказва достъпна за нашето осъзнаване. Областите на света, които не се възприемат от нас, съответно не съществуват за нас. Силният сигнал привлича вниманието към себе си и придобива по-голямо значение от слабия. Така се конструира светът, даден ни чрез сетивата. Затова, да твърдим, че възприятието е адекватно на реалността, означава да пренебрегваме самия принцип на работа на нашата психика. В такъв случай дали наистина обективният свят съществува единствено по начина по който го познаваме?

Истината е, че това, което е извън нас, е необятен океан от вълни и честоти, а реалността ни изглежда действителна само защото нашите мозъци са в състояние да възприемат тази мъглявина и да я трансформират в дърветата, камъните и другите познати ни обекти, които изграждат нашия свят.

Интересно е как мозъкът, който сам е изграден от честоти на материята, е в състояние да възприеме нещо толкова невеществено като мъглявината от честоти и да я превърне в нещо, което изглежда твърдо при допир? Дали например грапавината на камък, или усещането на пясъка под краката ни при разходка по плажа не са просто разновидности на синдрома на „илюзорния крайник“? Това, разбира се, не означава, че няма дървета или скали (твърди предмети) извън нас. По-скоро означава, че външните обекти имат два различни аспекта на реалност. Когато тези обекти преминават през „филтъра“ на нашия мозък/психика, те се проявяват като твърди предмети, разположени в пространството, с определена форма и големина. Но ако е възможно да се отстрани този „филтър“, да се отървем от нашите очни лещи, вероятно ние ще я преживеем като една мъглявина – море от вълни и честоти. С други думи – като една квантова неопределеност.

Кой от тези аспекти е реален, и кой е илюзия?

1. Квантовият обект и неговата онтологична същност

Предвид факта, че философските дебати по отношение на квантовата физика на този етап са твърде ограничени (поне за нашата страна), е наложително първо да се позовем на някои основни разяснения.

Какво представлява квантовата физика?

Квантовата физика е раздел от теоретичната физика, в който се изучават квантовомеханичните и квантовосиловите системи, взаимодействия и законите на тяхното движение. Квантовата физика обединява два основни раздела на физиката – квантова механика и квантова теория на полето, която ще бъде обект на нашите разсъждения. По-конкретно тази теория изучава поведението на квантовите системи в безброй много степени на свобода. Тя е теоретична основа за описание на микрочастиците, техните взаимодействия и преобразования (Хокинг, 2010, с. 106–108).

Основното значение на термина „квантова физика“ в случая можем да дефинираме по следния начин: *Това са онези процеси и явления в заобикалящата ни свят, които на практика нямат класически аналог. С други думи, това са процесите, противоречащи на всички известни закони на физиката, излизаци извън рамките на нашите обичайни представи за реалността.* (Доронин, 2011 с. 9).

Освен това квантовият подход се характеризира с някои специфични нюанси. От една страна – това е очарованието на квантовата механика с нейните невероятни възможности, които причисляваме към сферата на необяснимо/магическото, а от друга – тя е инструмент не само на квантовите физици, но се ползва и в различни клонове на науката, тъй като дава възможност на човешкото познание съществено да разшири границите на разбирането за света. И тук не става дума само за „тайнствената природа“ на микросвета,

която обикновено е обект на квантовата физика. Всъщност ще говорим за познатия ни свят – макросвета, в който съществуваме и ще се опитаем да направим връзката между него и света на елементарните частици.

Интригуващо е, че последните открития на квантовата теория са в състояние коренно да променят нашите традиционни представи за същността на битието, а оттам и нашето отношение към света.

Новите явления и последиците от техните изследвания са освен количествено, и качествено различни от познатите ни класически обекти.

Вече е известно, че частиците са парадоксални и противоречиви, нямат локалност и идентичност, те са едновременно и вълна, и корпускула. Изглежда, че са на няколко места едновременно, имат „насложени“ състояния и т.н.

Нютоновата физика разглежда вещества и качества, а нейните обекти са материални тела, корпускули, свързани с физически величини като време, място, маса, импулс и др., които се считат за присъщи и неизбежни свойства.

Но с математическото формализиране на електромагнитното поле през 19 век се ражда наука, която вместо да се занимава с „тела“, насочва вниманието си към понятието „полета“. Полетата, които не представляват познатите ни физически сили, а са „виртуални сили“, които могат да бъдат единствено изведени на база отчетените действия електрически и магнитни. (Хокинг, 2010, с. 106–110).

Всъщност хоризонтът на явленията, отворен с квантовата физика, представлява граничен етап за класическото понятие „обект“. В този смисъл квантовата механика не е породила формулирането на нова концепция за обект, но подчертава очевидната невъзможност за представяне – концептуализация на „обекта“ като такъв (разбира се, в класически конвенционален мащаб).

За квантовата физика по принцип трябва да се приеме, че съществуват нови обекти, за да се изведат по-късно техните свойства. С други думи, това, което имаме, е предположение за свойства, а не „обект“ като такъв. Например електроните и другите елементарни частици, които в момента съставляват предмета на изследване на така наречения *стандартен модел*, всъщност са „частици“, чието съществуване е доказано, но които вече не могат да бъдат „описани“ по познатия ни начин като частици (малки парченца от материя). Тези обекти са описани само чрез полета, посредством вероятностни функции, т.е. те придобиват характера на „система“, а не на „тяло“ (Хокинг, 2010, с. 106-108).

От казаното дотук можем да обобщим, че квантовият обект е преди всичко феномен, присъщ за друго ниво на реалност, която на епистемично ниво включва точно актуализиране на потенциалите.

Онтологичният подход на квантовата физика, по отношение на потенциалност– актуалност, е подобен на понятията „възможност“ и „действителност“, използвани от Аристотел в неговата „Метафизика“ (2020, кн. V–IX, с. 8–10) за обяснение на човешкото възприятие, т.е. реализацията на потенциалната сила/способност, или с други думи – осъществяването на битието.

Гръцкият философ синтезира две онтологични перспективи, които са в противоречие – тази на Парменид и тази на Хераклит. Докато бащата на онтологията – Парменид, е смятал, че битието е неизменна и непроменяща се реалност, то Хераклит, за разлика от него, потвърждава, че реалността е процес на постоянно развитие. В своята онтология Аристотел обединява и двете идеи, като посочва, че потенциалните сили са реална форма на не-битие, които по своята същност съдържат способността си да стават.

Според тази перспектива класическата онтология смята, че е реално само това, което се актуализира като битие. Аристотеловата перспектива, описана в неговата „Метафизика“ (2020, кн. IX, с. 8–10), изглежда отразява това, което вече е отбелязано, че се случва в квантовата механика, а именно, че компонентите на субатомната реалност в своя непознаваем характер са „потенциални“ обекти, известни само като актуализирани. Онтологично в квантовата механика изолираните квантови единици никога не са в „акт“, а само в „потентност“, т.е. във „възможност“. Тази потенциалност е това, което в крайна сметка ще определи онтологичния статус на тези същности.

В традиционната онтология реалността се разбира като „актуализираното“, това, което е в действие. Тук логическата основа на онтологията, която подкрепя идеята за действителност – реалност, е принципът на забраната или известен още като *принцип на непротиворечието* (Хокинг, 2010, с. 92), чрез който се приема, че „действителното“ е абсолютно определеното, това, което има точно местоположение в пространството. Освен това този принцип оправдава самия принцип на идентичност, тъй като потвърждава, че ако нещо е, то не може да бъде нещо друго.

По-късно, с квантовата механика, потенциалността придобива формата на „възможност за актуализация“ и започва да поставя под съмнение традиционната идея за обективност, тъй като някога точният, разположен и разпознаваем физически обект, започва да се разглежда онтологично като „вероятност“ (Хокинг, 2010, с. 92).

Изхождайки от квантовия индетерминизъм, може да се заключи, че субектът е „отворен“ към много алтернативни бъдеща или потенциални реалности.

Квантовата механика може да ни предостави относителните вероятности за всеки резултат, но не може да „предопредели“ кое от множествата потенциални бъдеща става реалност.

Ясно е обаче, че самият „субект“, т.е. „наблюдателят“ е въввлечен в избора между безброй множество потенциали и именно от този избор в крайна сметка зависи коя от всичките възможни потенциалности ще премине от състояние на потенциалност към състояние на актуализация. За това може да се съди от факта, че когато наблюдателят извършва измерване, резултатът е „реален“ само в съзнанието на този, който наблюдава, т.е. само тогава възможното става реално и отвореното бъдеще преминава във фиксираното минало. В този смисъл субектът се явява „запалителното вещество“, т.е. свързващото звено между двете различни нива на реалност – потенциалността и действителността, която е самата актуализирана възможност.

Но тук възниква един парадокс, „защото трансценденталният наблюдател има претенция да разграничи разумът от наблюдението, категориите от нагледа, но всъщност както Хегел се стреми да покаже, трансценденталният наблюдател сам не осъзнава че е наблюдател...“ (Колев, 2018, с. 14).

И така, от казаното дотук става ясно, че реалността, описана от квантовата теория, се подчинява на нова онтологична конфигурация, тъй като представя различна реалност, характеризираща се с прекъснатост и чиито обекти в крайна сметка разкриват, че светът, който познаваме, възприемайки чрез сетивата си, не е нищо повече от конкретна физическа конфигурация, ниво на реалност.

За разлика от класическата физика, която непосредствено оперира с физическите характеристики на обектите, квантовата теория изхожда от по-фундаменталното и първично понятие „състояние на системата“ (Доронин, 2011, с. 12).

От тази гледна точка всички физически величини, които характеризират дадена система, представляват само нейни вторични прояви, зависещи от различните „състояния“. Става дума за произволно малки или големи системи. Квантовата теория представлява описание на всякакъв вид обекти, изхождащо от понятието за състояние, независимо от това дали тези обекти са малки или големи. В такъв случай методите на квантовата теория биха могли да се прилагат както към микрочастиците, така и към макрообектите.

Затова, както пише Доронин, *терминът „квантов“ не трябва да се приема като прекалено тесен или като синоним на нещо много малко и незначително* (2011, с. 12). Преди всичко това е начин за описване на околната реалност, който изхожда от понятието „състояние на системата“ и в това изложение най-често ще го използваме точно в този смисъл.

В квантовата система обаче няма дефинирани състояния, а комбинации от състояния, които образуват „възможно състояние“. В квантовия случай това е известно като „суперпозиция“ (Доронин, 2010, с. 19–25), например в добре познатия Gedankenexperiment (мисловния експеримент на котката на Шрьодингер), котката е била в състояние на припокриване на жива/мъртва.

Условието за суперпозиция в квантовата система, както може да се предположи, е онтологично проблематично, тъй като се оказва, че квантовите единици имат и нямат свойства едновременно. Този проблем води до въпроса дали всъщност в природата има суперпозиция като обективно условие, макар и трудно забележимо?

2. Обяснение на реалността от онтологична гледна точка.

Онтологията е специална част от метафизиката, чийто обект е изучаването на битието, доколкото то ни се явява по определен начин и в този смисъл принадлежи към емпиричния аспект на философията.

Етимологично, онтологията може да бъде дефинирана като логоса или знанието за обекта. Технически, обикновено се определя като наука за съществуващото като същност.

- Така светът се представя в два аспекта – този, на битието, на съществуващите обекти, на всичко онова, което ни се явява чрез сетивата (аспекта на сетивата), и този, отвъд сетивата, т.е. аспекта на разума.

Следвайки тези разсъждения, се стига до заключението, че разумът се приема като начина за истинско обяснение на света, без да се предава някакво значение на сетивата.

Дали има нещо друго отвъд това, което възприемаме чрез сетивата си? Интуицията ни подсказва, че самите ние сме тясно свързани с онази другата реалност, която е извън обсега на сетивността. И наистина, сетивността не е изолирана от съзнанието и понятийността, но за разлика от абстракциите, не се затваря в тях. Сетивността е тази, която пропуска нахлуването на битието, докато понятийността е тази, която го фиксира, превръща го в нещо значещо, възплъщава го в смисъл – човешки смисъл.

И тук идва проблемът за знанието. Какво е това знание/смисъл, значение на нещо? Универсално ли е то, или е вследствие на опита? В най-общ смисъл знанието включва следните компоненти:

- **емпиризъм** – той включва доказателството, сигурността и съмнението.
- **рационализъм** – той предполага, че човешкият разум е способен да познава законите, управляващи Вселената. Тази способност от своя страна се счита за принцип на всички неща, съдържащи емпиричен или рационален елемент.

Ние всички се интересуваме от истината поради много причини. Наличието на различни вярвания обаче не ни помага да разберем каква всъщност е истината?

Можем да допуснем, че истината е вид свойство, което характеризира определени мисли или твърдения. От какво се състои истината?

Една от теориите за истината е тази за съответствието, която потвърждава съществуването на съвпадение между твърдение и факт. Или с други думи, между това, което мислим, и това, което виждаме, т.е. реалността.

Например, ако си помисля: „Виждам куче“, когато виждам куче на улицата, тогава мисълта ми очевидно е вярна, защото отговаря на факта, който описва. От една страна, има мисъл, която има съдържание, и от друга – налице е реален факт – нещото, което се явява пред сетивата ни и което можем да опишем, защото ни е дадено в опита. Затова, неща, които не са ни познати, моментално се игнорират от нашето съзнание, понеже не отговарят на съществуващите мисли, т.е. липсва съдържанието, смисълът. А когато липсва съдържание, то задължително липсва и описание. В такъв случай ние винаги интерпретираме визуалната информация на база на това, което вече ни е познато, нашата интерпретация е подредена, последователна, тъй като се основава на разума, чието свойство е да „подреди“ света по начин, който да съответства на нашия онтологичен статус.

Тук е важно да подчертаем разликата между истината и факта. Истината е мисъл, представяне на умствено описание на света, докато фактът е нещо, което може да бъде описано чрез формулиране на известните ни истини. Оттук следва, че истината би трябвало да е истинско мнение, тъй като се основава на потвърждаващ факт от света. Това предполага, че без фактите няма истина. Но в същото време има факти без истини, защото както опитът ни показва, има някои факти, за които не сме наясно, следователно не представяват истина за нас, докато не ги осъзнаем.

Една от първите формулировки на тази теория е направена от Аристотел в неговата „Метафизика“:

„Трябва първо да определим що е истинно и що е лъжа. Да се твърди, че съществуващото не е или че несъществуващото е, е лъжа, а обратното – истина. Така че казващият, че нещо е, или че не е, или ще казва истината, или ще лъже“. (Аристотел, 2020, кн. IV, с. 7).

Оттук следва, че ако смисълът на едно твърдение или мисъл описва фактите по начина, по който познаваме света, то тогава това твърдение съответства на фактите и за него казваме, че е вярно. Има два аспекта за схващане на теорията за съответствието. От една страна, разглеждаме като строго съвпадение между твърдение и реалност, ако потвърдим, че първото е абсолютно копие на второто, понеже го отразява подобно на огледало. Така в зависимост от адекватността на дадено твърдение можем да знаем дали то отговаря или не на реалността.

От друга страна, тази теория може да се разглежда и като проста реципрочна връзка, т.е. мисъл, чието значение по-скоро се приспособява към реалността в нейния по-широк смисъл.

И тук идва въпросът: „Може ли да има строги истини, които не отговарят на фактите?“.

Например, ако някой каже, че човекът не е куче, той е прав, тъй като неговото твърдение напълно отговаря на фактите. Но възможно ли е да има факт, отнасящ се до онова, което не е реалност? Защото всичко, което не виждаме със сетивата си за нас не е реалност. Вярно е, че човекът не е куче. Но как всъщност е открит този факт, на какво се основава, какви са неговите корени? Можем ли да кажем, че съществуват факти отвъд сетивната реалност?

Реалността е по-скоро дефинираният начин, по който схващаме или възприемаме фактите.

Трябва обаче да отбележим, че всяко човешко същество е различен наблюдател. Това ще рече, че дори да сме изправени пред един и същ обект, всеки ще интерпретира този обект през призмата на собствения си опит, през своите различни чувства, в зависимост от това, което му е казано, че този обект трябва да бъде, т.е. да изглежда по определен начин. В резултат на това всеки отделен наблюдател ще предаде различно значение на наблюдавания обект.

Аз мога да кажа: „Вижте тази картина колко е красива, подари ми я една приятелка!“. Първо, фактът, че ми я е подарила приятелка, има лична стойност за мен и аз му придавам това значение, един вид „добавена стойност“. Второ, това, че харесвам изкуството, в частност художественото, има и друга важна „добавена стойност“. Но вероятно за някои друг моята картина не е нищо повече от обикновена, не е по-различно от много други картини. Ето как значението, което придавам на даден обект, в случая картината (виждам тази картина по един начин), и се опитвам да предам чрез посланието си и другите да я виждат по същия начин, се оказва относително вярно. Това е така, тъй като моята гледна точка очевидно няма да повлияе на мнозина, защото те ще са на друго мнение.

Изводът е, че начинът, по който виждаме света (различните обекти), е просто обвързан с нашата гледна точка, зависи от множество фактори, и нищо повече от това.

И тук идва ред на класическото гещалт изображение, при което едновременно можем да видим две различни неща.

3. Феноменът „бинокулярно съперничество“

Бинокулярно съперничество е визуален феномен, при който човек изпитва редуващи се възприятия, поради появата на различни стимули, представени в съответните области на ретината на двете очи и тяхната конкуренция за перцептивно доминиране (Manousakis, 2009).

Пример за феномена на бинокулярно съперничество са познатите ни двусмислени фигури в учебниците по психология, т.е. случаите, в които отно-

шението фигура – фон се проявява в два аспекта едновременно. Докато се съревновават, редуванията между дразнителите обикновено настъпват след няколко секунди стабилно зрение.

Понякога обаче не настъпва „съперничество“, понеже стимулите се смесват в суперпозиция на първоначалните два стимула или те се сливат в стабилна средна стойност. То обикновено се задейства от фактори като разлика в цвета или яркостта между двата стимула, скоростта, модела и настройките при слаба светлина.

Бинокулярното съперничество, като квантов формализъм, е предложено за първи път от Efstratios Manousakis в неговия доклад в *sBinocular Rivalry by Quantum Formalism* (2009), в който той теоретизира математическо описание на увеличаването на продължителността на доминиране в бинокулярното съперничество, за да направи квантови прогнози, в които наблюдателят влияе върху резултата за разпределението на перцептивната промяна във времето.

Увеличаването на продължителността на доминиране в бинокулярното съперничество при нарушаване на стимулите дава проверими прогнози за разпределението на перцептивната промяна във времето. Аргументира се, че математиката на квантовата теория може да опише определени аспекти на съзнателния опит. За целите на това проучване тази идея се прилага, за да се опише умственият опит на наблюдателя, подложен на бинокулярно съперничество, а не как мозъкът работи по време на процеса.

С други думи, „бинокулярно съперничество“ може да се разглежда като система, в която има известна вероятност да се види и едното, и другото състояние, а относителните вероятности на двете да се колебаят. Вероятността да се види едно съперническо състояние в даден момент е висока, докато другата е ниска и след известно време състоянията се сменят.

Манусакис приписва психофизичните и невронални данни от това явление на хипотетичната формулировка. Освен това, този модел е в състояние да създаде проверими прогнози за разпределението на продължителността на господството, когато стимулът периодично е премахнат. Това е така нареченото „вероятностно разпределение на продължителността на господството“.

Тук съзнанието се определя чрез анализ на движенията на очите на ретината във връзка със скоростта на стрелба на невроните.

Интерес представлява фактът, че обектният стимул в крайна сметка би изчезнал от нашето съзнание, ако ретината непрекъснато се поддържа постоянна спрямо обекта. Тъй като невроните са селективни по посока, те ще реагират на движение само в този сценарий. За да се фиксира съзнателно върху застоял обект, ретината се движи с помощта на микросакадично движение. Счита се, че именно микросакадите по този начин са показателни

за промени в състоянието на съперничество или могат да удължат доминиранието на доминиращия в момента образ – резултатът е до голяма степен повлиян от степента или времето на сакадите. Когато ретината не се подлага на тези движения (или се поддържа постоянна), стимулт в крайна сметка избледнява от съзнанието и се превръща в смесица от всички потенциални резултати (Manousakis, 2009).

При квантовата интерпретация на това събитие се приема, че това, което се случва в по-високи области на мозъка, е операцията за наблюдение. Чрез микросакадишно движение операцията за наблюдение променя състоянието на потенциалното съзнание и сравнява това състояние преди движението, за да предизвика наблюдението и колапса.

Освен това, предложената теория обяснява и предсказва друго наблюдавано явление, а именно, че ако се премахнат стимулите в бинокулярното съперничество, честотата на превключване се намалява (Manousakis, 2009).

Ако външният процес, който представя двете потенциални състояния за осъзнаване, бъде прекъснат чрез премахване на стимула, състоянието на потенциалното съзнание ще остане върху най-скоро рухналото зрително възприятие.

Тъй като външното стимулиране на съперническото състояние е спряно, не трябва да настъпват промени в перцептивните състояния, понеже е премахната вероятността, свързана с другото възприятие (Manousakis, 2009).

Ролята на вниманието в този модел представлява забележителен интерес, тъй като неотдавнашните изследвания показват, че вниманието може да отклони първоначалния избор на състояние в бинокулярното съперничество към присъстващото състояние.

В контекста на квантовия модел вниманието се постулира като доброволна или неволна подготовка на състоянието на потенциалното съзнание с повишена вероятност. Следователно тази повишена вероятност за едно състояние причинява предубедени предпочитания за дадено събитие да се случва в съзнанието на човека (Manousakis, 2009).

Както казва Sánchez-Cañizares: „С други думи, решението за изследване на системата и наблюдението, което трябва да се направи, са неразривни части от процеса. Трябва априорно да решим коя физическа система ще бъде релевантна, и как и при какви наблюдения ще бъде релевантна, тъй като теорията за декохерентността предполага подбор на подсистемите от наблюдателя. По този начин стандартната интерпретация на КМ (квантова механика) показва границата, отвъд която разделянето на природата и достъпа на хората до нея вече не е възможно. Квантовата механика, логиката, знанието и техните невронни корелати приемат същото значение като характеристиките на това, което се описва. Изправени сме пред нива на реалност, при които когнитивните твърдения за динамичните променливи на самата

природа става част от проблема. Следователно трябва да се подчертае, че философската рамка на КМ е важна за проблема ум-мозък не само защото осигурява случайност срещу детерминизъм, а защото претендира за невъзможно намаляване на избора на информация, която е от значение за наблюдателя в еволюцията на физическата реалност.“ (2014).

4. Някои основни аспекти от теорията на Елио Конте наречена „Квантово познание“

Професор Елио Конте е изпълнявал своята преподавателска и изследователска дейност в продължение на много години в *Катедрата по основни медицински науки*, невронаука и органите на сетивата на Университета в Бари, където е преподавал по-специално психофизиология и теория на когнитивните модели. Той ръководи *Училището за напреднали международни изследвания по приложни теоретични и нелинейни методологии на физиката* в Бари. От 1972 участва в приложението на квантовата механика на ниво неврология и резултатите, които получава заедно със своите сътрудници от 2003 г., са от решаващо значение за появата на новата дисциплина, която приема името „квантово познание“ (Conte, 2016).

Нека започнем с общ въпрос, предвид факта, че подходиме към темата за първи път. Какво представлява квантовото познание? Какво предлага тази теория и от какви нужди произтича?

Конте разграничава два типа суперпозиция – единият, който можем да наблюдаваме в природата, т.е. наличен в материалната реалност, и вторият – специфичният тип, неподлежащ на наблюдение.

Например с наблюдението на препокриването на водните вълни и описанието му с класически термини принадлежи към първия тип суперпозиция.

Припокриването може да възникне едновременно или по времева последователност. Това, което се наблюдава в този случай, се нарича смес чрез добавяне, има образуване на множество вълни, разположени в една и съща единица време или във времева последователност.

Конте обаче подчертава: *има етапи от нашата реалност, която вече не можем да разглеждаме като материя. Има етапи от нашата реалност, при които материята вече не може да бъде отделена от познанието, което имаме за нея* (Conte, Santacrose, Federici, 2012, p. 8). В този случай вече не сме в състояние да представим илюстративна фигура, защото ситуацията не отговаря на обичайния ни опит и нашата логика. Възможните състояния се припокриват в едно и също пространство и в същото време съществуват вече не като обикновена смес, т.е. чрез добавяне, а като едновременно съществуване на възможни алтернативи, които очевидно взаимно се изключват (Conte, 2016).

Можем да направим опит за обяснение, като представим пример, който е показателен за ситуация, в която се случва едновременното съжителство на две или повече възможни алтернативи. Нека разгледаме следната двусмислена фигура (в края на статията: вж. *Двусмислена фигура*).

Профилът на линията, която разделя бялата част на фигурата от черната, определя едновременно суперпозицията на две възможни алтернативи.

На перцептивно-когнитивно ниво ние идентифицираме както профила на човек, така и този на ваза. Те съжителстват едновременно. На перцептивно-когнитивно ниво имаме непрекъсната флукуация на нивото на нашето съзнание, така че в някои моменти, ако бъдем попитани, бихме отговорили, че това е ваза, в други, че е жена – две възможни алтернативи. Следва преход на ниво вземане на решения. Това ще рече, че познавателно избираме между двете алтернативи и отговаряме, че фигурата е ваза или жена. И го правим вероятно.

Конте нарича този познавателен аспект, предопределящ самия избор – „функция на знанието“. Това е състояние на ума, което той характеризира като „Начално психично състояние“.

В такъв случай имаме наслагване на двете алтернативи, което например можем да отбележим така: психично състояние „ваза“ надделява повече от психично състояние „женско лице“. Следва преход, можем да кажем и намаляване или технически използваме термина „колапс“ на първоначалната функция на знанието. По принцип ние избираме или психично състояние „ваза“, или психично състояние „женско лице“.

Изводът е, че концептуално принципът на суперпозицията на състоянията в новата теория се различава съществено от суперпозицията, която имаме например за класически вълнови явления като вибрации.

В класическата теория суперпозицията на вибрация или трептене върху себе си предполага нова вибрация на амплитуда, която може да бъде по-голяма или по-малка. Освен това в класическата теория на вибрациите има например състояния на покой, при които амплитудата на вибрациите е нулева навсякъде. В новата теория, от друга страна, нищожността на функцията във всички точки на пространството съответства на липсата на състояние.

В основата си логическата структура вече не е обикновената, булева, две ценности на истината или ДА, или НЕ; или „женско лице“, или „ваза“. Двете алтернативи съществуват на перцептивно-когнитивно ниво и след това преминават на решаващо, т.е. на съзнателно ниво към селекция от двете съществуващи алтернативи. Очертава се алтернативна логическа структура, структура на едновременното ДА и НЕ, на вазата и лицето едновременно, последвано от преход „от – към“ едното или другото. Контрастът с обикновения опит се състои във факта, че както на менталното ниво, така и в на-

шата материална реалност, алтернативи, които съществуват едновременно, никога не се проверяват, нито могат да бъдат наблюдавани от нас.

Конте казва следното: *Всъщност никога не виждам, че крушката в една стая е едновременно включена и изключена, както никога не наблюдавам светофар на улицата, който да е едновременно червен и зелен* (Conte, 2016).

Изненадващото в тази теория е, че едновременното съществуване на двете алтернативи е норма. Алтернативите потенциално съществуват, докато не се извърши наблюдение, или с други думи, както го нарича Конте – „семантичен акт“, който прави възможно съзнателното предизвикване на прехода между алтернативи. Когато този механизъм за преход действа, изследващата система извършва преход и една от двете алтернативи води до осъзнаването на едната от тях: системата преминава от потенциалното състояние, при което по аналогия светофарът е едновременно зелен и червен към ново състояние, сега булево, при което светофарът е или зелен, или червен за съзнанието на субекта. Той преминава от логическото състояние на „зелено“ към логическото състояние на „червено“. Едновременното присъствие на „зелено“ и „червено“ прави тази теория необичайна, защото за нас е невъзможно да я възприемем като съществуваща. Принципът на непротиворечивост го забранява и въпреки това играе решаваща роля в основната структура на нашата умствена динамика.

Според Конте психичните състояния на субекта работят точно по този начин.

Другият противоречив аспект на теорията е, че самата система осъществява суперпозиция на алтернативни състояния потенциално и чрез неопределеност, която е присъща. Суперпозицията включва амплитуди на вероятността, така че окончателният подбор ще бъде вътрешно вероятностен и контекстуален.

Ако субектът бъде помолен да отговори дали му изглежда, че това е ваза или женско лице, той ще избере двете алтернативи вероятно и изборът му ще зависи от контекста, в който ще бъде зададен въпросът.

На пръв поглед изглежда, че няма нищо ново в това, което казваме. Например ние знаем, че класическата теория на когнитивните модели отдавна е въвела вероятно смятане, като признава, че всеки акт на вземане на решения предполага съществуването на алтернативи, така че вероятностното смятане е абсолютно необходимо. Нещата обаче са много по-сложни, отколкото ни изглеждат.

Конте дава следния пример: *Ако имам работа с много сложен феномен, например изсипвам много малки гранули кафе на прах в чаша вода и предлагам да проследя движението на всяка гранула, след известно време ще осъзная невъзможността да следвам пътя на всяка гранула и статистическото изчисление ще остане като единственият валиден инструмент. Ще*

се опитам да характеризирам тази сложна система със средни свойства, за да имам поне статистически-вероятностна картина на това, което всъщност се случва в тази чаша. Ще се справя по този начин, като потуша подробните си описателни амбиции и осъзная, че за съжаление съм в състояние на невежество. Всъщност не мога да следвам пътя на всяка гранула и описвам тази система толкова добре, колкото мога. Това е да се мисли с класически термини (Conte, 2016).

Ако преминем към новата теория, ситуацията се променя коренно. Нищо няма да съществува предварително в добре определена форма. Субектът ще оцени, подбере и реши в момента въз основа на алтернативи, които са само потенциално издържачи и в зависимост от неговите неврологични, психологически и непредвидени състояния. В решението се намесва именно „когнитивна променлива“, която всъщност е функция на емоционалната, рационална, историческа модалност на взаимодействие на субекта с външната среда. Системата няма да има добре дефинирана структура, а ще бъде в състояние на потенциално възможни и вътрешно неопределени алтернативи до тогава, докогато субектът няма достъп до знанието.

Индетерминизмът, за който говорим, по отношение на психическото състояние на субекта, трябва да се разбира в друг смисъл, защото моментът за вземане на решение ще зависи от контекста. В този момент субектът вероятно ще избере алтернатива, която ще зависи от конкретните общи условия на конкретния момент. Следователно ние сме едновременно в различни планове на битието – от една страна, на нивото на потенциалните възможности, а от друга – на актуализиращите се потенциали. Същевременно с това последиците, свързани с нивото на динамика на нашите психични единици, зависят от множество фактори.

Това е динамиката на нашите психични единици в съответствие с резултатите от квантовото познание. Става въпрос за динамика на нашия ум, в която съществуват алтернативни потенциали.

Трябва да подчертаем, че за да сме в полето на избор между две алтернативи, стимулт, действащ върху субекта на перцептивно и когнитивно ниво, е нужно да бъде двусмислен. Никога няма да се случи субектът да използва когнитивна променлива и квантова суперпозиция на състояния, ако например зададем въпроса дали живее в Пловдив или София. В този случай отговорът на субекта е някак предопределен и няма да имаме никакъв перцептивен или когнитивен процес, който да може да се позове на принципа на суперпозицията. Субектът просто ще докладва, като предостави предварително запаметена информация. Също толкова ясно е, че в психологическата област е много трудно да се предскаже психическото състояние на субекта, което е еднозначно, ако пропуснем някои напълно очевидни ситуации на вземане на решения, които не попадат в сферата на самото решение. Зада-

ването на въпрос на субекта дали живее в Пловдив или София всъщност не включва активиране на реална функция за вземане на решения (Conte, 2016).

Актуализацията е от съществено значение, за да разберем добре стъпката, която предприемаме. Абстрактно пространство, в което менталните субекти са под влияние на принципа на суперпозицията, не е възможно да принадлежи на нашето обикновено преживяване. То контрастира с принципите, на които се основава последният.

Както казва Конте: „Да открием, че всичко това е проекция на много по-сложно динамично структуриране, при което едно и също пространство вече не е пространство, а предпространство, в което локализацията отстъпва място на делокализацията и в която едновременността на истинното и фалшивото заема мястото на традиционното вярно или невярно, което живеем всеки ден, на практика означава разединяване на класическата онтология“ (Conte, 2016).

5. По пътя към нова парадигма

Конте подчертава, че „психичното състояние е представено от функция на знанието“. Този принцип е твърде необичаен, предвид това че предвижда принципа на наслагване на психичните състояния, който вече не отговаря на строго булева логика, но поддържа потенциалната, едновременна суперпозиция на психичните състояния на алтернативите, които съществуват за субекта на перцептивно и когнитивно ниво в условия на неяснота, на съмнение, на силен конфликт, на вътрешна несигурност. За да се появи нещо „тук и сега“, трябва да се осъществи преход между една алтернатива към друга.

Потенциалното състояние на наслагване на психични състояния впоследствие преминава към селекция от възможни алтернативи, възстановявайки традиционната булева логика, и в този смисъл преходът е присъщ вероятностен и контекстен.

На пръв поглед изглежда очевидно, че прилагането на тези принципи вече само по себе си води до изключване на принципа на сигурност и изясняване на много състояния, идентифицирани в момента като когнитивни аномалии.

Със сигурност обичайният ни опит никога не би могъл да работи, ако на психическо ниво боравихме само чрез наслагване на алтернативи.

Както казва Конте: „Никога не бихме знаели как да регулираме движението на улицата, ако светофарите бяха едновременно червени и зелени“ (Conte, 2016).

Това е доказателство, че нашата логика е просто необходима проекция на една квантова реалност, в която и двете алтернативи – **да** и **не**, **вярно** и **невярно**, потенциално съжителстват. По същество всяко физическо количество извлича окончателното си значение от битовите информация, тоест от двоичните индикации – да или не, вярно и невярно. Следователно има два

аспекта, свързани помежду си. Едновременното потенциално съществуване на алтернативи и нейната актуализирана проекция. И ако алтернативите съществуват едновременно, те са неразривно свързани с процеса на актуализация на съзнателния субект, който във всеки случай винаги е представен от семантичен акт, присъщ на всяко измерване и наблюдение. От това следва, че има нива на реалност, при които губим възможността за безусловно изразяване на съдържанието на истината. Зависи от описанието, което оперираме.

Информацията, семантичният аспект, значението, езикът не са просто инструменти, с които научаваме за света, те са това, което светът прави (Conte, 2016).

Това от своя страна води до заключението, че категорията субект се превръща в регулативна фикция, полезна категория в съответствие с необходимостта от логизация на света, оперативна схема.

И така, започва революция в идеята за субекта, който поставя под въпрос суверенитета на себе си. В такъв случай състоянието на душата се вижда като празен пейзаж, пуст и безграничен свят, без граници. Тук следва да подчертаем, че когато става въпрос за душата, ние изхождаме от позицията, че „На „Де апета“ трябва да гледаме като на първообраз на философската антропология... Спрямо останалите антични възгледи на човека, Аристотеловия се отличава с това, че разглежда човека метафизично цялостно. Тази цялостност интегрира както вътрешната (живот, тяло, сетива, душа, способности, ум), така и външната (световното съществуване в цялото на природата, живота, растенията, животните)“ (Колев, 2016а, с. 1–8).

Можем да предположим, че научният напредък и появата на нови психологически концепции ще разгърнат процес, който сериозно ще фрагментира единството на човешкото същество.

Ако теориите на Коперник (доказват, че човекът не е център на Вселената), напредъкът в психологията и антропологията ще подскаже (и това ще има по-сериозни и дълбоки последици), че човешкото същество не е дори центърът на себе си.

Защото очевидно *anima* е йерархия от случаи, объркване на импулси, които се стремят, независимо един от друг, към тяхното изпълнение, съответстващо на множеството взаимоотношения с външния свят.

Както казва Хербарт: *Душата е проста същност, не само без части, но и без каквото и да е множество в своето качество. Тя няма място, не е никъде, не е и някъде. Тя няма нито склонности, нито способности, нито усеща, нито продуцира.* (Хербарт, 1891, цит. по: Колев, 2016б, с. 18).

По този начин душата се явява като подвижен и променящ се ефект на определени взаимоотношения между когнитивната променлива и силите, съществуващи в състояние на потенция. А тялото ще представлява точно

една от опорните точки, чрез която могат да бъдат изградени определени видове субективност.

В този смисъл не е възможно съществуването на ум или умствена способност, без да е напълно въплътена или вписана телесно, обгърната в света. Този ум или умствена способност се появява като непосредствено доказателство, неразривно свързано с тяло, което е активно, което се движи и което взаимодейства със света. Следователно светът не е нещо, което ни е дадено, той е нещо, което се появява от това как се движим, докосваме, виждаме и чуваме. Опитът, какъвто и да е, се случва в дадена ситуация. Във всеки момент от живота ни нещо се случва, ние живеем някакъв опит. Виждаме, чуваме, миришем, вкусваме, докосваме, мислим.

Въпреки това, от една страна, дори най-беглият поглед към преживяването, „нашият жизнен опит“ показва, че той е в постоянна промяна, освен това винаги зависи от конкретна ситуация. Да бъдеш човек, да си жив, означава винаги да си в ситуация, контекст, свят. В нас няма нищо, което да е обект на опит и да остане постоянно или независимо от ситуацията.

Така че аз и светът не са отделни. Те възникват от взаимната зависимост, от съзависимостта.

Не е възможно да се разграничат сензорните и двигателните процеси, възприятието и действието от познанието – активният подход към познанието. Възприемането не е просто възстановяване на предварително дефиниран свят, а е възприемано чрез възприятие действие в свят, който е неотделим от нашите сензомоторни способности, така че познанието „не се състои от представяния, а от въплътени действия“ – микросветове и микроидентичности.

С други думи, това, което утвърждаваме, е, че „реалното“ няма физиономия и не може да представлява „нещо“, „обект“, дори не свят сам по себе си.

Обаче това „реално“ е недостъпно за нас в състояние на „потенция“, тъй като в нашия опит то винаги приема някаква физиономия, някакво значение, то е съставено в някакъв синтаксис. За него знаем само чрез разпознаване на разликата между представянето на даден предмет (присъствие-отсъствие) и предметът в самия акт на действие (присъствие-присъствие). Там се съобщава истинското (онова, което съществува в света), но никога само по себе си, а вече в средата на смисъла, вече в средата на конституиран свят, свят, който иначе не можем да отречем. В този ред на мисли можем да заключим, че не може да има „реален свят“. Това е подобно на аргументацията, че даден език може да съществува без фонетични контрасти. Реалното се преплита с нереалния (образ) представител на липсващото (онова, което е в състояние на потенция) и те формулират смисъл – тази мрежа е светът. Следователно не съществуват строго дефинирани граници между реално и нереално, между тук и там, между отвътре и отвън, между субект и обект, а светът е артикулиран сплит на реалното и нереалното, и ние сме между всичко това.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако допуснем, че по същество аніма (осъзнаващият субект) е определено психоенергийно поле (конфигурация от енергийни полета), а вниманието е начин, по който азът се „отнася“ към света, от това предположение можем да заключим, че възприятието е организирана енергия. Вниманието, което активира възприятието, в същността си представлява събиране. Събраните с негова помощ сензорни сигнали активират и преустройват определени области на енергийните полета, от които сме съставени. Ако целият масив от полета, от които се състои аніма, са в състояние на потенциалност, то реализацията на част от множеството потенциали би била възможна единствено, когато дадена потенция бъде въввлечена в резонанс. И вниманието е това, което на практика осъществява този резонанс между вътрешните и външните енергийни полета. Впрочем неговата роля е именно тази – да събира и разделя сноповете, като по този начин поражда активно саморегулиращо се осъзнаване.

Това обяснява невъзможността да се проникне в недостъпните участъци от диапазона на възприятието. Защото, ако събиращото внимание контактува само с ограничен обем от перцепцията (онова, което можем да преведем в някакъв контекст), енергийният резонанс се съсредоточава единствено върху онзи участък от нашата полева система, който му съответства. При тези условия не е възможно реализацията на всички полета, намиращи се в състояние на потенция.

В процеса на еволюция на човешкия вид много от нещата са балансирани и определени. Ние имаме критерии за различаване на външното и вътрешното, изработени както от нашия личен опит, така и от опита на нашия вид. Това е резултат от приспособяването на човешкото възприятие към околната среда. Ние сме се научили да изтласкваме зад границите на ясното съзнание онези процеси, които по никакъв начин не влияят върху ефективността на нашето биосоциално оцеляване. В този смисъл опитът на произволното внимание е незаменим. Тук ние сме се научили да отделяме от перцептивната продукция онези потенциалности, които са извън нашата периферия на практическия ни опит. Този навик очевидно е възникнал в резултат от работата на човешкото съзнание, твърдо фиксирало диапазона на възприятието и енергообмена.

Липсата на възприятие (тоест на „събиране“) прави енергообменът еднороден и статичен. Това е „фон“ и той има смисъл само ако е противопоставен на образ, фигура или събрана конструкция. В противен случай той се равнява на небитието, т.е. на квантовата реалност.

Факт е, че човешкото възприятие винаги е обусловено от списъка на заучените образи, характеристики, качества и свойства. Този списък е абсолютен и изчерпва перцептивния опит, получен в обичайната траектория на произволното внимание. Изглежда така, сякаш човек не е в състояние

да възприеме нещо, което не е в неговия познавателен списък и затова е обречен безкрайно да повтаря онова, което вече е дадено в опита.

Следвайки стереотипите на описанието, което постоянно поставя илюзорни граници между отделните области на единното поле, ние пропускаме нещо много важно, а именно, че вниманието задава параметрите на цялата енергетична система на тялото и съотнесената с него среда.

Първо, произволният характер на вниманието е предизвикан от нефизически факт, условно наричан свобода на волята, а свободата на волята предполага реалност на свободата като такава. Така ние можем самостоятелно да избираме режима на работа на вниманието, неговата интензивност и характер, посока и обем.

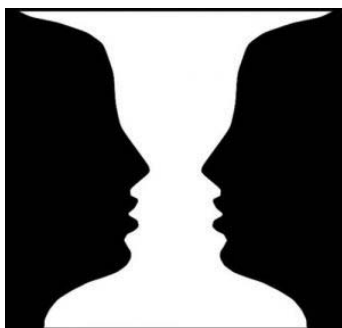
Второ, вниманието действа непосредствено, т.е. само по себе си то е енергия. Няма нито източник, нито обект, нито механизъм на действие. Има Битие – Реалност, която променя сама себе си.

Интензивността на вниманието е тази, която определя какъв обем от потенциалната психическа активност ще е достъпен за нашето съзнание.

Очевидно съзнанието проявява своята физическа активност, измъквайки ни от състоянието на неопределеност и вплетеност в не-разчленимата реалност на квантовото поле на Вселената. Защото именно благодарение на осъзнаването ние получаваме локалност в един свят на нелокалните връзки. Вероятно точно съзнанието е онова, което осъществява изваждането на „Аза“ (организма) на субекта от обърканото състояние (нелокалното присъствие в свързката му с цялото квантово мироздание). Обърканото състояние това е състоянието на безкрайното поле на енергийните потенциали, които по принцип могат да бъдат реализирани (локализирани). Съзнанието избира и обуславя какво и как да възприемаме, с какво да осъществим енергообмен. А това всъщност е и нашият конкретен енергетически и онтологичен статус.

От морето на възможните връзки ние реализираме („събираме“) безкрайно малка частица. Може да се каже, че тази частица всъщност е нашето субективно преживяване, нашият психически Аз.

Двусмислена фигура:

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел** (2020). *Метафизика*. Прев. Николай Гочев. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Aristotel (2020). *Metafizika*. Prev. Nikolay Gochev. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Доронин, С.** (2011). *Квантовата магия*. София: Изток – Запад.
- [Doronin, S. (2011). *Kvantovata magia*. Sofia: Iztok – Zapad.]
- Колев, И.** (2016а). От de anima към „психология без душа“. В: *Философия на конкретното*. София: Унив. изд.: „Св. Климент Охридски“, с. 182–200.
- [Kolev, I. (2016). Ot de anima kam „psihologia bez dusha“. V: *Filosofia na konkretnoto*. Sofia: Univ. izd.: „Sv. Kliment Ohridski“, s. 182–200.]
- Колев, И.** (2016б). *Anthropologia. Бюлетин на Българско философско общество*, Май 2016, с. 16–17.
- [Kolev, I. (2016a). *Anthropologia. Vyuletin na Balgarsko filosofsko obshtestvo*, May 2016, s. 16–17.]
- Колев, И.** (2018). De anima и коментарната традиция като извор и парадигма на философската антропология. В: *Предизвикателството Аристотел*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 46–51.
- [Kolev, I. (2018). De anima i komentarnata traditsia kato izvor i paradigma na filosofskata antropologia. V: *Predizvikatelstvoto Aristotel*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 46–51].
- Хокинг, С.** (2010). *Кратка история на времето*. София: ИК БАРД.
- [Hoking, S. (2010). *Kratka istoria na vremeto*. Sofia: IK BARD.]
- Conte, E.** (2016). *Cognizione quantistica: intervista a Elio Conte* [online]. Posted By Francesco Margoni. *Brainfactor*, 03.05.2016. ISSN 2305-7109 [Accessed 15 August 2021]. Available at: <https://www.brainfactor.it/cognizione-quantistica-intervista-a-elio-conte/>.
- Conte, E., Santacroce, N., Federici, A.** (2012). A Possible Quantum Model of Consciousness Interfaced with a Non-Lipschitz Chaotic Dynamics of Neural Activity (Part I) [online]. *Journal of Consciousness Exploration & Research*, Vol. 3, Issue 10, August 2012, pp. 905-921. [Accessed 19 September 2021]. Available at: <https://philarchive.org/archive/CONPCO-2>.
- Manousakis, E.** (2009). *Quantum formalism to describe binocular rivalry* [online]. Submitted on 28 Sep 2007 (v1), last revised 13 Oct 2009 (this version, v2). [Accessed 15 August 2021]. Available at Cornell University: <https://arxiv.org/abs/0709.4516>.
- Sánchez-Cañizares, J.** (2014). Es relevante la mecánica cuántica para la comprensión científica del problema mente-cerebro? [online]. In: **Gil, F.J. Soler, Alfonseca, M.** (coords.). *60 preguntas sobre ciencia y fe respondidas por 26 profesores de universidad*. Madrid: Stella maris, pp. 245-251. [Accessed 18 August 2021]. Available at Universidad de Navarra: <https://www.unav.edu/web/ciencia-razon-y-fe/es-relevante-la-mecanica-cuantica-para-la-comprension-cientifica-del-problema-mente-cerebro>.

ЗА СОЦИАЛИЗМА И „КУЛТУРАТА КАТО ФОРМА НА РЕЛИГИЯТА“

Д-р Станул Грозданов Грозев

Анотация: Настоящият доклад разглежда етико-религиозните измерения на социализма през призмата на Тилиховото понятие за културата като форма на религията. В основата на това понятие стои схващането за религията в нейния най-широк смисъл – дълбинната основа на всички духовни функции, пределната загриженост, която се проявява във всяка една творческа функция на човешкия дух. Макар и твърдо заявил се като атеистичен, социализмът се манифестира във форми на религията, защото религиозната субстанция е навсякъде и във всичко, защото при условия на материална и морална нищета има нужда от нова религия, не от нова философия, защото религията е началото и края на всички неща. Текстът е изготвен като част от проекта: „Европейски модели на етико-религиозен социализъм и имат ли те почва у нас?“.

Ключови думи: социализъм, религия, култура, Паул Тилих, Фридрих Енгелс.

ON SOCIALISM AND „CULTURE AS THE FORM OF RELIGION“

Stanul Grozdanov Grozev, PhD

Abstract: The article examines the ethico-religious dimensions of socialism through the prism of Tillich's notion of culture as the form of religion. At the base of this notion lays the understanding of religion in its largest and most primary sense – the deep underlying foundation of all spiritual functions, the ultimate concern, which manifests itself in each of the creative functions of the human spirit. Although strictly atheistic, socialism manifests itself in different forms of religious expression, because of the omnipresence of the religious substance in everything and everywhere, because the severe conditions of material and moral misery create the need for a new religion, not a new philosophy, and because religion lays in the beginning and end of all things. The article is part of the project “European models of ethico-religious socialism and can they strike root in our country?”

Keywords: socialism, religion, culture, Paul Tillich, Friedrich Engels.

ВЪВЕДЕНИЕ

Въпросът за религията е същностен в историята на социализма. Още през 1847 г. Фридрих Енгелс поставя религия и социализъм в диалектическо отношение и говори за снемане на религията в комунизма. А в късните си произведения, като сравнява двете „велики революционни движения, ранното християнство и работническия социализъм, обявява християнството за пър-

вата световна религия, която обединява хората, а не ги разделя. И заявява, че обединението и спасението на хората е било възможно единствено чрез религията, само в религиозна форма (Engels, 1973, pp. 303–304).

По-късно Паул Тилих прави теоретично осмисляне на религиозния социализъм като диалектическо обединение на религия и социализъм. Въвежда понятието за религията в нейния най-широк и фундаментален смисъл. Развива идеята за теология на културата и обръща внимание, че Църквата и Културата не са разположени една до друга, а една в друга. Тилих преодолява дуализма между религия и култура чрез осъзнаване на следното: „религията е субстанция на културата, културата е форма на религията“ (Tillich, 1959, p. 42).

КЪМ КУЛТУРАТА КАТО ФОРМА НА РЕЛИГИЯТА

Въпросът за отношението между религията и културата стои в центъра на Тилиховите интереси и изследвания. Както самият Тилих посочва, 40 г. след речта „Към идеята за теология на културата“, издава и книга, посветена на същата тематика – „Теология на културата“ (1959).

Едно такова заглавие, уточнява авторът, указва не към църковно влияние и контрол върху културата, а към религиозното, съдържащо се в нея, към религиозната субстанция, разкриваща се в различните области на културата.

Тилиховата идея за „културата като форма на религията“ е обвързана с неговото схващане за религията. И е в тясна връзка със социализма, тъй като Тилих е убеден, че тъкмо социализмът е мястото, където е възможно културното и религиозно единство на обществото.

Тилих разглежда религията в тесен и в широк смисъл. В тесен смисъл е разбирането за религията като институция или като личната религия. Схващана в нейния най-широк и фундаментален смисъл, религията е „пределната загриженост“, „пределният интерес“, спрямо който всички останали интереси са „предварителни“ и съдържа в себе си отговор на въпроса за смисъла на живота.

Произходът на религията Тилих свързва с извънредната ситуация, в която се намира човекът – „трагичното отчуждение“ – разделението на човека от собственото му истинно битие. А историята на религията представя като едно продължително странстване между различните сфери на човешкия духовен живот, в опити да намери „собствен пристан“. В търсене на своето истинско място, религията успешно изпълнява различни роли в сферите на морала, познанието, изкуството.

Охотно приета в сферата на морала, защото етическото е в родствени връзки с религията, скоро религията се оказва в ролята на „бедната родственица“, която в Царството на Морала трябва да „прислугва“ на Нравствеността. От нея се очаква да създава добри граждани, честни работници и войни-

ци. В тази си роля религията е без право на собствено мнение и, когато, все пак се опитва да го изрази, бива отхвърлена като нещо излишно, дори опасно за морала.

Принудена да търси друга своя роля в духовния живот на човека, религията се обръща към познавателната функция. Приета е, макар и не толкова охотно и там – в качеството си на „прислуга на чистото знание“. Грандиозният напредък на науката обаче скоро води до отказ от мистичната интуиция и митологичното въображение на религията и съответно до отхвърлянето ѝ.

Третата област от духовния живот на човека, към която се обръща религията, е естетическата. Творчеството винаги е имало връзка с Божественото. Велики творци и в миналото, и в настоящето, безусловно са свързани с религията и Божественото. А някои от тях дори обявяват религията за изкуство. Сега обаче самата религия започва да се съмнява дали това е нейното място. И се отказва от изкушението да се „разтвори“ в изкуството. Тя си спомня своите стари взаимоотношения с морала, с познанието, с благото и истината. И не може да приеме идентификацията с изкуството за свое единствено поприще.

Ненамерила подобаващо място в основните области на духовния живот, религията се обръща към чувството. Чувството, съпровождащо всяка човешка дейност, всяка функция на духовния живот, е неизменна част от религията. Но сведена само и единствено до религиозното чувство, религията не само губи своята самостоятелност, сериозност и истинност, но изцяло „изчезва“ в царството на чистата субективност.

В една такава ситуация – едновременно приемана и отхвърляна, навсякъде приета, отвсякъде изпъдена – без свое пристанище и дом, религията внезапно осъзнава, че тя няма нужда от дом. Тя е у дома си навсякъде, защото е в дълбочината на всяка духовна функция на човешкия живот (Tillich, 1959, р. 6).

Чрез приказната история за религията, Тилих въвежда понятието за религия в нейния най-широк смисъл – „пределната загриженост“ (интерес). Пределната загриженост, която се проявява във всяка една творческа функция на човешкия дух. В сферата на морала пределната загриженост се изявява като безусловната сериозност на моралните изисквания. В сферата на знанието – като страстен стремеж за разкриване и овладяване на пределната реалност, в естетическата сфера – като безкрайното, неутолимо желание да се изобрази пределния смисъл.

Като неотменна съставка на всеки един аспект на духовния живот на човека, като дълбинната основа на всички духовни функции, религията не може да бъде утвърждавана само в частични роли на човешката дейност. Тилих се противопоставя както на поставянето на религията в отделни парциални роли, така и на свеждането ѝ до унифицирано религиозно чувство. Защото

опитите за едно такова ограничено представяне са опити за отстраняване на религията от всички други сфери и предотвратяване на влиянието ѝ.

Религиозната и светската сфера са в състояние на борба помежду си – борба за власт и надмощие. Но религиозното и светското са неправомерно разграничени в различни сфери. Тяхното отделяне е резултат от трагичното отчуждение на човека от неговото истинно битие, а възникването на религията е изходът от това състояние.

Религията не трябва да забравя, че е възникнала като изход от едно трагично състояние и извънредна ситуация на разделение. Защото липсата на тази памет води от слава към позор. Тилих критикува както Църквата в опитите да обсеби цялата власт на земята, така и светското, което се опитва да изтласка религията в ъгъла на историята.

Противоборството между религиозната сфера и светската е напълно излишно, защото те не са една срещу друга, нито една до друга, а са разположени „една в друга“. Те изначално са обединени, а не разделени. Затова Тилих настоява да се възстанови първоначалното състояние на единство между тях, а именно – религията да се осъзнае като основанието, субстанцията и дълбочината на духовния живот на човека, където „дълбочината“ е метафората за пределното, безкрайното, безусловното в човешкия духовен живот.

Тилих прави своеобразно прехвърляне на личното, индивидуалното единение с Бога – на ниво общество. Както отделният човек постига своята цялост в единение с Бог, така и обществото, благодарение на религиозната субстанция, успява да се възвърне в първоначалното си състояние на цялостност и единство с Божественото.

Това обединяване на религиозното и светското позволява на Тилих да говори вместо за „Държава“, за „Църква“. „Църква“, в смисъла на теология на културата – универсално човешко общество, изградено от духовни, културни общности и тяхната религиозна субстанция (Tillich, 1973; 1971; 1998).

Пределната загриженост на социализма за социална справедливост и неговата есхатологична устременост към Царството Божие, неизбежно се осъществяват „в“ и „чрез“ културата. Ако се обърнем към идеите на Тилих за „религията в нейния най-общ смисъл“ и „културата като форма на религията“ – цялостното изграждане на социализма е един културен и религиозен акт, където ролята на „жреците“, „пророците“, „лечителите“ на обществото е поверена на философите, писателите, поетите и другите творци на културата.

Социалистическата култура, включваща и материалните, и духовни ценности, творческата дейност за тяхното производство и начините на тяхното разпределение и употреба, е историческо явление, тясно свързано със социално-икономическите условия, при които се развива и осъществява (Бъчваров, Драганов, Стоев, 1978, с. 295-296). От култура за „елита“ при капита-

лизма, социалистическата култура иска да се превърне в култура „за“ и „от“ „широките народни маси“. Социалистическият човек, както ще разгледам по-нататък, не просто се насърчава, а от него действително се очаква и изисква да бъде не само потребител, но и творец на културата.

Характерно за социализма е утвърждаването на „национални по форма и социалистически по съдържание култури“. В този контекст могат да се посочат трите основни стълба на българската национална социалистическа култура: (1) хилядолетната българска култура; (2) социалистическата съвременност, която се очаква да бъде изградена от народа „възторжено и с оптимизъм“; (3) „световната култура, висините, постигнати от човешкия гений, цялата прогресивна култура на човечеството“ (Живков, 1981б, с. 114–117).

Създаването и утвърждаването на социалистическата култура се осъществява чрез социалистическата революция, съставна част от която е и културната революция. Тя трябва да осъществи „коренни изменения в областта на производството, а впоследствие и на разпределението и потреблението на духовни блага“. Същност на социалистическата културна революция е „снемането на отчуждената форма на дейност в областта на културата“, а нейната цел е „формирането на хармонична, всестранно развита личност като субект на културно-историческия процес“ (Бъчваров, Драганов, Стоев, 1978, с. 296).

Конкретните задачи на културната революция са различни в нейните различни фази. През преходния период от капитализъм към социализъм основните задачи са свързани с разнородни дейности, насочени към ограмотяване и приобщаване на хората към постиженията на световната и националната култура. На един по-следващ етап са задачите, свързани с: премахване на различията между града и селото, между физическия и умствения труд; взаимодействие между културите на социалистическите народи; комунистическо възпитание на трудещите се в дух на преданост към комунизма, комунистическо отношение към труда и обществената собственост; създаване на богата духовна култура и нейното популяризиране. Счита се, че от съвременното решаване на тези задачи зависи развитието на производителните сили, на научно-техническия прогрес, производството, а всичко това рефлектира върху цялостното преустройство на бита – за един по-щастлив и благоденстващ живот на цялото общество.

Но всяка революция „поглъща не само собствените си деца, но и самата себе си“. Самоунищожаване се, защото, за да запази постигнатото, революцията трябва да стане консервативна. Трябва да създаде и утвърди свои организации, учреждения и ритуали, свои митове, своя история. На мястото на унищоженото старо възникват нови традиции, нова йерархия. „Осветчава“ се авторитетът на новооблечените във власт лица, осветчават се нови думи и институции или се ползват някои от най-въздействащите стари, но вече в

контекста на новата вяра. Изграждат се нови свещени места за поклонение. С месиански порив се пристъпва към изграждане и утвърждаване на новия обществен строй, на новия социалистически човек, на социалистическите ценности и вявания.

КЪМ ЕТИКО-РЕЛИГИОЗНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА СОЦИАЛИЗМА

Маркс и Енгелс не са оставили систематизирана етика, а само идеи, указващи към етични проблеми. Това, заедно със сложните непримирими отношения, в които социализмът влиза с религията (радетел и пазител на морала и нравствеността до този момент), е и една от основните причини, в началото на изграждането на социализма, етиката да бъде изключена от образователната система.

Официалното становище по въпроса е дадено през 1945 г. от комисия към Висшия учебен съвет, като се изтъкват следните съображения: етиката не може да осигури нравственото възпитание на младежта както поради „бърканицата от често най-противоречиви етични схващания на различните философи“, така и поради факта, че нравственото поведение на индивида не е резултат от морални проповеди, а е „резултат от неговото обществено битие“, зависи от средата, която го обкръжава. Всяка епоха има своя нравственост. Най-забележителните етични учения в историята, доколкото представляват културен интерес, е целесъобразно да бъдат изложени при изучаването на конкретната епоха в историята, защото тъкмо там биха били разбрани най-добре (Драмалиев, 1945 цит. по Стаматов, 2012, с. 104).

Едва през 1967 г. на екип от научни работници се възлага задачата да разгледат „важни методологически и теоретически проблеми на марксистко-ленинската етика, които не са изследвани достатъчно в научната литература или имат дискуссионен характер“, да предложат марксистко-ленинска интерпретация на различни социално-етични проблеми и въпроси, измежду които: общочовешкото и класовото в морала; отношението към труда като нравствена проблема; щастието като етическа категория (Ангелов, Момов, 1967).

През 1979 г. излиза и цялостно разработен научен труд, учебник по марксистко-ленинска етика, където по-подробно и цялостно са разработени етичните проблеми, с които се сблъсква социализмът при своето изграждане. Вече е бил проведен Априлският пленум, на който ЦК на БКП осъжда култа към личността. Състоял се е и Десетият конгрес на Българската комунистическа партия. На религията окончателно ѝ е отнета ролята да възпитава добри граждани, работници и войници. Отнета ѝ е етическата, познавателната, образователната и дори естетическата роля и все по-ясно става, че изграждането на новия социалистически човек изисква специални грижи и възпитание.

От една страна, новият човек се нуждае от добра материална база, от осигуряване на човешки материални условия, единствено при които може действително да се изгражда човешки характер у хората (Маркс). От друга страна, само добрите материални условия не са достатъчни, необходимо е и съответното добро образование и възпитание, морал и нравственост, нова вяра. Без подходящи образователни и възпитателни методи и подходи, изграждането и на новия човек, и на новото общество, е обречено на неуспех.

Вместо на религията, част от тази отговорна задача се възлага на марксистко-ленинската етика. Самостоятелно обособен раздел от нея е посветен на нейната роля в строителството на социализма и комунизма, в изграждането на новия човек – всестранно и хармонично развита човешка личност в духовен, нравствен и физически аспект.

В ранг на религиозни чувства са издигнати пролетарският интернационализъм и социалистическият патриотизъм. Предаността към делото на социализма и комунизма става висш принцип на комунистическата нравственост. Специално място се отделя на нравствената същност и развитието на любовта, брака и семейството, на културата на нравственото поведение, на социалната среда и комунистическото нравствено възпитание. От една първоначално пренебрегната и дори отхвърлена от социализма дисциплина, етиката се възражда като същностен и изключително ценен фактор в целия обществен живот:

Тя стои в основата на изграждането на новия социалистически човек.

Тя има съществено значение за науката, защото „борбата за овладяване на новата технология, за висока обществена производителност на труда е и нравствен проблем, днес тя е първостепенен морално-политически дълг“.

Призната е връзката ѝ с естетическото – в марксистко-ленинската философия единството на естетическото и етичното се разглежда като обективна закономерност, проявяваща се и в живота, и в изкуството. А принципът на единство на естетическото и етичното стои в основата на идейнопреобразуващата и възпитателната роля на изкуството за живота на обществото (Бъчваров, Драганов, Стоев, 1978, с. 191). Защото „всичко у човека трябва да бъде красиво“ (Чернишевски), защото „красотата е родна сестра на нравствеността“ (Белински), защото красотата е ценна във всичките си измерения – „красота в производството, бита и отношенията, в мислите, чувствата и стремежите на човека“ (Т. Живков).

Централното място в марксистко-ленинската етика и философия заема човекът – човекът като субект и творец на цялата материална и духовна култура, и на себе си. Вместо вяра в Бога, социализмът вярва в Човека. Забележителна е вярата на класиците на научния социализъм в човека и в доброто у хората. И особено вярата на Маркс в интелектуалното развитие на работниците, които ще преобразуват обществото и ще доведат до безкласово общество, ще свалят Рая от Небето на Земята (Енгелс).

Социализмът разглежда човека като изключително социално същество, което в по-голямата си степен на развитие зависи от условията на живот, при които е поставено. Тази вяра е съизмерима с вярата на утопистите като Р. Оуен, който в духа на просветителите материалисти бил убеден, че характерът на човека е продукт не само на вродените дарби и склонности, но и на условията, които го заобикалят. В Ню Ланарк, благодарение на неговите реформи при управлението на памукопредачната фабрика, в която бил съдружник, Оуен успява да създаде „напълно образцова колония, в която пианството, полицията, углавните съдилища и процеси, грижата за бедни и нуждата от благотворителност стават непознати неща“. Всичко това Оуен постигнал, като поставил хората при условия, отговарящи на човешкото достойнство и особено чрез грижата за доброто възпитание на подрастващото поколение. Създал детски градини, като в тях се приемали деца от двегодишна възраст. Децата така добре си прекарвали времето там, че не искали да си отиват в къщи. Въпреки че в Ню Ланарк се работело само по 10 ½ часа, вместо по 13–14 часа дневно, както при неговите конкуренти, а при една криза се наложило производството да се спре за 4 месеца (като работниците продължили да получават пълната си заплата), фабриката увеличила над два пъти стойността си и през цялото време носела печалба на собствениците си (Енгелс, 1977).

По сходен начин и при изграждането на социализма в България огромни ресурси и усилия се насочват към ограмотяване, просвещаване и образование на хората, защото – „Образованието е мостът към бъдещето!“ (Т. Живков)

Изграждат се детски ясли и детски градини за най-малките, училища (общо-образователни гимназии и професионални техникуми) за по-големите, вечерни училища (за всички, които до този момент не са имали възможност да се учат, да се докоснат до световната култура, да се образуват). И всички тези придобивки са безплатни и напълно достатъчни за цялото население. Библиотеките също са безплатни, а достъпът до театър, кино и опера е на символични цени, които всеки може да си позволи. Множество са разнообразните кръжоци и школи в различните сфери на изкуството, спорта, науката. Предназначени за свободното време с цел откриване и развитие на разностранните способности у децата и младежите, в тях действително се откриват и развиват редица таланти. Но по-важното в случая е това, че цялата образователна система, включително и тези извънкласни дейности, са насочени към цялостното и хармонично развитие на личността, защото всеотстранно развитата личност е цел на социалистическата култура като цяло и на образованието в частност. Широкото развитие на художествената самодейност, включително и за по-възрастните, чрез домовете на културата и читалищата, отново предоставя възможност за добро оползотворяване на свободното време и личностно развитие вече не само за подрастващите, но и за другите членове на обществото.

Специален раздел в марксистко-ленинската етика е посветен на социалистическия хуманизъм и човека. Хуманизмът се разглежда като водещ нравствен принцип, свързан с грижа за „всестранно развитие на човешката личност, зачитане на човешкото достойнство, създаване на другарски братски взаимоотношения между хората“ (Драмалиев, 1979).

Когато се говори за човека, най-напред става въпрос за „трудовия човек“ – „трудът“ и „трудовете се“ са със специален статут в социалистическото общество. И това е така по редица причини. Най-напред, защото научният социализъм е създаден като теория на работническия социализъм, но също и защото чрез труда се създават материалните и духовни блага, чието изобилие е задължително, за да може да се реализира утопичната постановка за „Рая на Земята“. И не на последно място, защото не е етично да се ползват обществените блага, а да не се допринася за създаването им.

Поради това в марксистко-ленинската етика проблемът за труда е поставен наравно с други същностни проблеми на етиката. Въпрос за нравственост и морал е да се взема участие в производствения процес. Всеки е длъжен да допринася според способностите си за изграждането и благоденствието на социалистическото общество.

Комунистическият принцип „От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите!“ ще бъде валиден във втората, висша фаза на социалистическото общество (комунизма). И ще бъде постигнат едва когато изчезне „заробващото подчинение на индивидите на разделението на труда“ и противоположността между умствения и физическия труд. Когато трудът се превърне от средство за живот в жизнена необходимост и удоволствие, когато заедно с всестранното развитие на личността нараснат неимоверно много и производителните сили и „всички извори на общественото богатство потекат като пълноводен поток“. А дотогава остава в сила принципът на първия етап от развитието на социалистическото общество (низша фаза): „От всекиго според способностите, на всекиго според труда“ (Маркс, 1977). Затова въпросът за труда няма как да бъде пренебрегван и negliжиран.

Но само трудът не е достатъчен. Заедно с възхвалата на труда и трудовете се (множество песни са посветени на тях, напр.: „Вий творци сте на благата, о, герои на труда!“; почетни звания и отличия: „герои на социалистическия труд“, „ударници“), социализмът издига в култ и науката. Не е възможно успешно да се изгражда социалистическо общество, ако не се развива съвременна производствена и материално-техническа база. А изграждането на съвременна материално-техническата база се осъществява върху основата на научно-техническата революция. Науката е оня решаващ фактор, който ще ускори развитието на производителните сили и ще допринесе за производство на повече блага за по-малко време. Това е и възможност за намаляване на работното време, което от своя страна ще позволи на трудовете се все

повече и повече свободно време за пълноценен отход, развлечения и лично усъвършенстване. Тази мечта и борба на Маркс, за намаляване на работното време, реално се случва при социализма – най-напред с намаляване на ежедневните часове работно време, а после – и с преминаване към петдневна работна седмица, осигуряване на платен годишен отпуск.

Принципът на единство на естетическото и етичкото се разгръща в областта на изкуството. Силата на изкуството да променя обществото и да твори светове се използва и реализира при изграждането на новото социалистическо общество. На литературата и изкуството се гледа не просто като на един от факторите в изграждането на новото общество и на новия човек, а като на един от най-важните фактори. Изграждането на социализма се нуждае както от изграждане на своя материална база, така и от изграждането на своята духовност и култура. В строителството на социалистическата култура се насърчават оригинални творчески търсения и изяви, като Партията специално се обръща към „талантливото и силно младо поколение“ (Живков, 1981б, с. 407). Но не само младите – всички поети, писатели, художници, артисти, творци на културата изобщо, са призовани и призвани да отразяват изграждането на новия строй, на новия социалистически човек и така да подпомагат реализирането им.

Ентузиазъм, дръзновение, жизнерадостност са измежду необходимите характеристики, които трябва да притежава тяхното творчество и те самите. Защото социалистическото общество има нужда от оптимизъм и вяра в по-доброто бъдеще и в скорошното му осъществяване:

„Оптимистичен, жизнен и бликащ от неизчерпаеми сили е нашият, социалистическият строй. Оптимистичен, жизнен и утвърждаващ е и трябва да бъде и характерът на нашата социалистическа литература, изкуство, култура. Ето защо така горещо апелираме към писателите и към другите творци да утвърждават положителното начало в живота, прогресивното в развитието на нашата страна“, това, което създава условия за щастието и благоденствието на българския народ (Живков, 1981а, с. 466–468).

Въпреки че „утвърждаващият жанр“ е на почит, „потребно е да се показва и бичува“ и всичко онова, което противодейства на движението на социалистическото общество напред, което пречи на строителството на социализма и комунизма. Допустими са и „художествени произведения с най-остра критическа насоченост, стига те да са правдиви, стига тяхната критическа насоченост да е жизнелюбива“ и да спомага за укрепване на социалистическото общество. Необходима е „мъжествена, героическа и правдива литература и изкуство, на които е чужда всякаква фалшивост“. Еднакво неприемливо е както „лакирането на действителността“, така и „вредното черногледство и отрицание“. Историческата роля на социалистическите творци и писатели, тяхната „благородна и възвишена цел“ е да създават стойности

художествени произведения, пресъздаващи героизма и дерзанията на човека в борбата за изграждането на новия живот (Живков, 1981а, с. 467–468).

Заедно с новия живот се изграждат и нови свещени места за поклонение (мавзолеят на Георги Димитров, паметникът на Бузлуджа, множество други паметници, свързани с борбата за социализъм). Създават се нови ритуали като гражданските бракосъчетания и кръщенета. Чавдарчетата и пионерите тържествено се посвещават в повелите и заветите на Партията и получават своите сини и червени връзки, символи на статута им в социалистическото общество (множество песни са посветени на тях: „Комунистите Родината изграждат, комсомолците със тях строят. Пионери, пионери! Славен път ни чака – звезден път!“; „Чавдарчето е весело дете – играе, пее, учи се, чете... Чавдарчето труда обича, на помощ първо се притича... Чавдарчето е примерно във къщи и във клас, то помни – ‘Пионер ще стана аз!’...“) В училищата се изграждат кътове на героя, като място за памет и ежедневна почит на героите. Но значение имат не само загиналите в борбата за социализма, на почит са и героите в съвременето – най-напред героите на социалистическия труд (в различните му форми), но също и почетните звания „заслужил“ и „народен“ артист, лентите с надпис „отличник“ за учениците (на 24-ти май) – героизмът при социализма има множество измерения.

Грандиозно, тържествено и с елементите на абсолютната задължителност, подобно на изискванията на Църквата към религиозните празници и ритуали, под ръководството и контрола на Партията се отбелязват 1-ви май, 24-ти май, 9-и септември, 7-и ноември. Като строгото придържане към правилното изпълнение на тези култове и ритуали води и до санкции за неспазващите ги.

Речите на Т. Живков имат заглавия като: „Плът от плътта и кръв от кръвта на партията и народа“; „Нашата свещена клетва е да служим вярно на партията и народа“; „Тържество на ленинския дух в политиката на партията и държавата“; „Свещен завет (слово, посветено на Г. Димитров)“; „Носете и издигайте още по-високо нашето чисто, свято и победоносно знаме!“.

Впечатляваща е демонстрацията на силна вяра в човека, в производителните сили и в тоя смисъл, и в науката, тъй като научно-техническият прогрес дава възможност за развитието им. Социалистическите ценности и нравственост са неотделими от научно-техническият прогрес, от икономиката на страна, защото „битието определя съзнанието“ и, за да има човешки отношения между хората, те най-напред трябва да живеят в човешки условия, човечността е в тясна връзка с „човечните обстоятелства“, при които се изгражда характерът на човека.

Така например в речта пред Осмия пленум на ЦК на ДКМС („Овладейте науката и техниката, неуморно и вдъхновено воювайте за внедряване на научно-техническият прогрес!“), Т. Живков обединява научно-техническият прогрес, икономиката и красотата. Призовава младежите да се борят за красивото, защото, „да се внедрява красотата“, това означава да се възпитава

естетически вкус, да се облагородява човека, да се изгражда културно общество. Т. Живков разглежда красотата като: общочовешка ценност („стремението на хората към красота е стар като човечеството“); национална ценност („българският народ се характеризира със силно изразен естетически усет и вкус“; социалистическа ценност (както основоположникът на научния социализъм Карл Маркс отбелязва, „възпитават не само хората и събитията, но и вещите“). Красотата и комунизмът (като втората, висша фаза в развитието на социализма) се схващат в единство и се призовава за пълен разцвет на красотата, за красота във всичко – „в мислите, в чувствата и стремежите на човека, в отношенията между хората, в литературата и изкуството, в облика на градовете и селата, в празничния и делничния бит на хората“. Пътят към комунизма е обявен за път към красотата.

„Трябва да се живее по закон божи и никакво отстъпление от закон божи!“ – ще заяви по-късно и на шега, и сериозно Т. Живков в друга своя реч, като се обръща към писателите, към творците, по случай теоретична конференция по въпросите за хумора и сатирата в Габрово (1974). Като под „закон божи“, както самият той уточнява, се има предвид марксизма-ленинизма, „верния марксистко-ленински път“, по който се върви към „светлото бъдеще“, към „Рая на Земята“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трите основни измерения на религията (по Тилих), които, както видяхме, са взаимопреплитащи се и взаимообулавящи се – етичното, познавателното, естетическото – могат по сходен начин, в същата взаимовръзка, да бъдат проследени и при изграждането на социализма.

Пределната загриженост на социализма за социална справедливост, неговата страстна устременост към сътворяване Рая на Земята и месиански порив за спасение на човечеството, неизбежно се осъществяват „в“ и „чрез“ културата (като религиозна форма). Всяко творение на културата, вдъхновено от пределна загриженост, притежава силата да осъществява лична и обществена трансформация на реалността.

Цялостното изграждане на социализма е един културен и религиозен акт, където народът, в ролята на творец на новия живот, е творец на историята и на себе си. А ролята на жреците, пророците, лечителите на обществото, е поверена на философите, писателите и поетите.

В заключение бих искал да добавя, че доколкото настоящият текст е само част от по-голямо изследване, той е насочен конкретно към етико-религиозните измерения на социализма, разгледани през концепцията за *културата като форма на религията*. И не е критика или възхвала на социализма. Повече за видовете социализъм, за утопичния характер на социализма, за религиозния социализъм съм разгледал в други текстове, свързани с настоящия проект, който все още не е завършен.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Ст., Момов, В.** (ред.) (1967). *Проблеми на марксистката етика*. София: Издателство на БКП.
- [Angelov, St., Momov, V. (red.) (1967). *Problemi na marksistkata etika*. Sofia: Izd. na ВКР.]
- Бъчваров, М., Драганов, М., Стоев, С.** (ред.) (1978). *Философски речник*. София: Партиздат.
- [Bchvarov, M., Draganov, M., Stoev, S. (red) (1978). *Filosofski rechnik*. Sofia: Partizdat.]
- Драмалиев, Л.** (ред.) (1979). *Марксистко-ленинска етика*. София: Партиздат.
- [Dramaliev, L. (red.) (1979) *Marksistko-leninska etika*. Sofia: Partizdat.]
- Енгелс, Ф.** (1977). Развитие на социализма от утопия в наука. В: **Маркс, К., Енгелс, Ф.** *Избрани произведения в 10 тома*, Т. 1. София: Партиздат. с. 106–153.
- [Engels, F. (1977) *Razvitie na sotsializma ot utopia v nauka*. V: Marks, K., Engels, F. *Izbrani proizvedenia v 10 toma*, T. 1. Sofia: Partizdat, s. 106–153.]
- Живков, Т.** (1971). *Избрани съчинения в 8 т.*, Т. 7. София: Партиздат.
- [Zhivkov, T. (1971). *Izbrani sachinenia v 8t.*, T. 7. Sofia: Partizdat.]
- Живков, Т.** (1981а). *За априлската линия*, Т. 1. София: Партиздат.
- [Zhivkov, T. (1981a). *Za aprilskata linia*, T. 1. Sofia: Partizdat.]
- Живков, Т.** (1981б). *За априлската линия*, Т. 2. София: Партиздат.
- [Zhivkov, T. (1981b). *Za aprilskata linia*, T. 2. Sofia: Partizdat.]
- Маркс, К.** (1977). Критика на Готската програма. В: **Маркс, К., Енгелс, Ф.** *Избрани произведения в 10 тома*, Т. 1. София: Партиздат. с. 153–168.
- [Marks, K. *Kritika na Gotskata programa*. V: Marks, K., Engels, F. *Izbrani proizvedeniya v 10 toma*, T. 1. Sofia: Partizdat, 1977, s. 153–168.]
- Стаматов, А.** (2012). Бележки към етическите платформи на българските преходи. *Християнство и култура*, 73, с. 99–107.
- [Stamatov, A. (2012). *Belezhki kam etichesките platformi na balgarsките prehodi. Hristiyanstvo I kultura*, 73, s. 99–107.]
- Engels, F.** (1972). *Zur Geschichte des Urchristentums*. In: *Karl Marx/Friedrich Engels – Werke*, Band 22. Berlin: (Karl) Dietz Verlag.
- Engels, F.** (1973). *Bruno Bauer und das Urchristentum*. In: *Karl Marx/Friedrich Engels – Werke*, Band 19. Berlin: (Karl) Dietz Verlag.
- Tillich, P.** (1959). *Theology of culture*. New York: Oxford University Press.
- Tillich, P.** (1971). *Basic Principles of Religious Socialism*. In *Political expectation*. New York: Harper & Row.
- Tillich, P.** (1973). *What is religion?*. New York: Harper & Row.
- Tillich, P.** (1998). *Beyond Religious Socialism*. In: *Writings in the social philosophy and ethics*, Vol. 3. Berlin and New York: De Gruyter – Evangelisches Verlagswerk GmbH.

ЗА САМОУБИЙСТВОТО И ЕВТАНАЗИЯТА: ДИАГНОСТИКА НА СМЪРТТА И ДРУГИ БИОЕТИЧЕСКИ СЪОБРАЖЕНИЯ

Симеон Николаев Василев

Анотация: Особеният мисловен акт на суицидна идеация винаги успява да замъгли, обърка и усложни етическия елемент в дейността на медицината. В допълнение към това, скорошните дебати, свързани с евтаназията поставят биоетиката в деликатна позиция, изискваща способността за преоценка на живота и смъртта. Това преосмисляне е с належаща значимост както за медицината, така и за философията в своите етически и метафизически измерения. Експликацията на тази преоценка идва посредством разглеждане на самоубийството и евтаназията, взимайки предвид техните съответни сходства и очевидни различия, както и тяхната нарастваща възможност и достъпност покрай технологичните развития в медицината. Поставен е акцент в анализата и върху допустимостта на тези два терминални изхода от живота. Текстът проследява движението на призрачната воля-към-смъртта, взимайки предвид аспекти, отиващи отвъд простото теоретично изложение. Отправен е по-общ поглед към поредица от екзистенциални въпроси, свързани със смисъла и стойността на живота, безсмъртието и други междинни проблеми, размиващи границата между медицина и философия.

Ключови думи: етика, смърт, безсмъртие, екзистенция, самоубийство, евтаназия, качество на живот, литература.

ON SUICIDE & EUTHANASIA: DIAGNOSTIC OF DEATH AND OTHER BIOETHICAL CONSIDERATIONS

Simeon Nikolaev Vasilev

Abstract: Suicidal ideation has always been a peculiar mental activity that obscures, confuses and complicates the ethics of medicine. With the recent debates on euthanasia, the field of bioethics finds itself in a sensitive position as an evaluator of life and death. This evaluation is simultaneously a metaphysical and an ethico-aesculapian verdict. Both suicide and euthanasia, with their uncanny similarities and obvious differences, find their possibility and accessibility increased with the technological development of medicine. As a result, the question of the permissibility of both is raised to further urgency. The current paper explores this eerie will-towards-death, tracing its progression beyond mere theoretical expressions. In the conclusion, we find ourselves forced to turn towards more broad existential questions, definitively dissolving the boundary between medicine and philosophy by inquiring about the meaning and value of immortality and of life itself.

Keywords: ethics, death, immortality, existence, suicide, euthanasia, quality of life, literature.

От съществена важност за този текст¹ ще са онтологичните основи на *приемането* на смъртта. Акцент ще бъде поставен върху притеглящата сила на мотива към нейното предпочитане, в което бива предприето *съзнателно* движение към темата, в контраст на своя пасивен, чисто теоретичен аналог, гласящ просто, че: *Всеки човек е смъртен. Аз съм човек. Следователно един ден аз също ще умра.* Съзнателното предпочитане е вид желание, в смисъла на стремеж или намерение. И точно този вид желание за смъртта представлява предпоставка за самоубийството и евтаназията.

Често при обсъждането на тези теми срещаме естественото заформяне на дебат, в който мненията се разделят в две характерни посоки – тези, които са „за“ (т.е. тези, които защитават правото на смърт) и тези „против“ (т.е. тези, които намират подобно право за неестествено, нелегално и/или неетично). Постепенно този дебат прераства в конфликт и в процеса, скритите причини, стоящи зад самата поява на желанието за смърт, остават незабелязани. Целта на този текст, поне в началото, е да постигне точно обратното. В него ще се опитам да заобиколя дилемата „за-и-против“ (доколкото е възможно) и да преместя фокуса над философското ядро на темата, над въпроса за осъществяването и онтологичните основи. Над въпроса *защо*.

Защо някой би желал смъртта?

От перспективата на живота, съзнателното приемане на смъртта² е проблем от съвсем конкретен тип. Разновидностите на неговия израз, т.е. разликата между самоубийство и евтаназия, повърхностно погледната, е очевидна: определението е очертано от това, *кой извършва дейността*. По-нататъшната конкретизация обаче би могла да покаже и разясни както взаимовръзката, така и същностното различие помежду им, по този начин хвърляйки светлина върху нюансираността на желанието-към-смъртта.

Личност, възприемаща самоубийството или евтаназията като възможни и практически алтернативи, е подвластна на общия мотив. Впоследствие обстоятелствата, диктуващи ежедневието на субекта (ако те са достатъчно кардинални) определят и формата на дейността, в която смъртта ще изрази своето съдържание. Специфичната комбинация между мотив и обстоя-

¹ Всички цитирани в текста пасажии от книги, които биват изредени на английски език в бележка под линия, са мои преводи.

² Подчертавам, че в рамките на този текст под „приемане на смъртта“ ще се визира само и единствено интернализираното и самонасочено движение към собственото унищожение. „Приемането на смъртта“ като нещо обичайно и ежедневно, както е например в контекста на войната, или като общоприета функция на дадено правителство, какъвто е примерно случаят при смъртното наказание или поддържането на концлагери, изисква друг вид формулировка на проблема. Формулировка, развиваща се в циничната парадигма на комерсиализираното насилие, при което собственото движение към смъртта не се откроява като нещо по-особено.

телство варира в неизброимо множество от сюжети. Дори темата да бъде концентрирана само върху самоубийството или само върху евтаназията, пак нямаше да е възможно тази множественост да бъде изчерпана и всяка вариация, т.е. всеки индивидуален случай да бъде обяснен и коментиран поотделно. Субектът на потенциалното самоунищожение съществува в спектър от възможности и общият мотив, притеглящ към nihilизация, се изразява с различна чистота и ниво на осъзнатост. Бягство от живота, подбудено от любов или родолюбие, физическа или психологическа диагноза, опит за увековечаване или духовно убеждение³, определят разнообразието от крайности. За да може поне за малко да се ориентираме във всичките тези нюанси на самоубийството и евтаназията, трябва да дадем имена на спектъра от цветове и да направим опит, поне условен, за демаркация на общите тенденции както в едното, така и в другото.

Какъв тип обстоятелственост е по-вероятно да ни насочи към дейността на първото, и какъв тип към дейността на второто?

Забележимо е, че в сферата на самоубийството мотивът често е подплатен от действителните или внушени последици, съществуващи в контекста на личностния светоглед. Понякога (най-често в духовно отношение⁴) този светоглед е добре обмислен и последиците произтичат от цялостната парадигма (затова тези случаи биват характеризирани с по-задълбочени нива на „осъзнатост“). Друг път, *конкретен момент* в светогледа – често натрапчив и едностранен – засенчва всички останали, и налага съзерцанието на непреодолим трагизъм в обстоятелства, които в цялостната парадигма може би не биха били възприети за толкова тягостни (в случая, цялостната обмисленост бива възпрепятствана от конкретна житейска дилема). Тези случаи разкриват *тенденция* при самоубийството: в тях то се подхранва от *идеологическа обстоятелственост* (цялостна или моментна в зависимост от индивида). Взаимовръзката с този вид обстоятелственост прави темата за самоубийството особено податлива към философска спекулация и проблематизация. Контрастът с евтаназията (поне в засега прокраднатата условна граница) се проявява в затруднената *физиологична обстоятелственост*. Чрез нея ние разпознаваме евтаназията като медицински проблем, а не толкова директно свързан с дадена философска интерпретация. Проблем с множество разновидности в зависимост от това в какво състояние се намира субектът (в съзнание/в кома, комуникативен/некомуникативен, с терминална/неуточнена диагноза и т.н.).

³ Виж и практиката за *seppuku* в Япония, концепцията на *sallekhana* при Джайнизма, или клетвата за *endura* в катарското религиозно течение.

⁴ Тук не се взема предвид акт на религиозно подбуден тероризъм, който би спаднал под друга формулировка спрямо 2-ра бележка под линия.

Как може да разбираме контраста между двете и различията в поставения акцент, удържайки наум общия мотив и (в крайна сметка) присъщата взаимозаменяемост между самоубийството и евтанията?⁵

От страна на самоубийството се сблъскваме с интерпретативно наслоен волеви акт, а от тази на евтанията с явната, физиологически наложена необходимост. Често при евтанията, не е трудно да се предположи *защо* даденото желание е ориентирано в дадената посока. Не е трудно, понеже причината за появата на желанието е видима, физически налична и недвусмислена. Човек започва да разсъждава по въпроса за евтанията, когато е терминално болен. Или, други разсъждават вместо него, когато индивидът е в състояние на кома и т.н. По един или друг начин, страдащият е бил *физически драстично ограничен*. Това физическо ограничение нанася осезаема вреда върху качеството на живот и провокира стремежа към смъртта. В контраст, въпросът става още по-сложен, когато вземем предвид стремежа, под формата на самоубийство. Мотивът за самоубийство е сенчест и твърде често скрит наред мъгла от идеологически и психологически фактори. Подобно на евтанията, крайният резултат е идентичен, тъй като тези фактори ограничават качеството на живот и представят смъртта като изкушаваща алтернатива. От биологическа гледна точка това изкушение е неестествено. Етически, то е проблематично. Религиозно е... двусмислено. От гледна точка на медицината – противоречиво.

Тъй като подбудата към самоубийство е многопластова в същността си, самоличността на хора, предприели самоубийство, често ни хваща в изненада и въпросът *защо този конкретен човек е предприел тази конкретна дейност?* става необясним. В това отношение обичайно по-лесно е да вникнем в логиката на разсъждения, свързани с евтания, провокирани например от неизбежно заболяване като болест на Алцхаймер. Изправен пред тази тежка диагноза, известният английски писател Тери Пратчет прекарва дълго време в размисли за евтанията⁶ и ползите от това, тя да бъде достойният край на неговия живот. В контраст, много по-трудно е да си представим начина на мислене на потенциалния самоубиец, понеже самата мисъл в тази посока *prima vista* изглежда неоправдана. Основанията и причините за отнемане на собствения живот хвърлят разсъдка в бездната на отрицанието (особено когато причината не е подбудена от нещо непосредствено разбираемо, като

⁵ Пример за прословут случай, в който границата между двете става почти неопределима, е трагичната съдба на холандската писателка Ноа Потховен (Noa Pothoven) и нейната умишлена среща със смъртта, предприета още преди писателката да достигне пълнолетие. За повече информация по случая виж автобиографичната ѝ книга *Winnen of Leren* (2018).

⁶ За повече информация относно преживяванията и разсъжденията на Пратчет виж документалния филм Terry Pratchett: Choosing to Die.

здравословен проблем). Как например може да бъде обяснен случай като този на Adolf Merckle – немски предприемач, отнел собствения си живот през 2009 г., въпреки своята заможност и стабилно здраве (бивайки един от най-богатите хора в Германия по това време). Или случаи като тези на Кърт Кобейн, Крис Корнел и Честър Бенингтън, примери за известни и успели творци, взели решението за преждевременен край. Очевидният извод от дадените примери е, че финансовата сигурност и възможността за творчески израз *не са достатъчни*, за да потиснат самоубийството в своята потенция, докато удовлетворяването на критерия за здравословно състояние на тялото *е достатъчен* да елиминира типа стремеж към смъртта, който би се манифестирал в евтаназия. Любопитното в случая е, че инверсията на това заключение не води до аналог. Т.е. наличието на фактор, поразяващ състоянието на тялото – засягащ го по осезаем, но нелетален начин – не подтиква по необходимост самоубийствен акт. Образци в това отношение са мислители като Ник Вуйчич⁷ и Стивън Хокинг. Примери за хора, които живеят, съществуват и преуспяват *въпреки* физическите ограничения.

Но защо за едни самоубийството е желателна алтернатива, докато за други е немислим вариант? По думите на Албер Камю: *Подобна постъпка се подготвя в дълбините на сърцето, както и една велика творба. Дори човек сам не я съзнава. Някоя вечер той стреля или се хвърля във водата.* (Камю, 1982, с. 2).

Взимайки предвид това прозрение, може да се опитаме да стигнем до определение за поне някои от подслучаите на суицидната подбуда.

Унищожението на личното битие е осъществено посредством процес. Самоубийството, като физическо самоунищожение, винаги идва впоследствие предшествано от противоречието на духовния, психически и емоционален заряд. Ние опознаваме екзистенциалните измерения на този заряд през усещането за абсурда. Когато личните очаквания не намерят паралел в действителността, уязвимият „Аз“ започва да се руши. Интимната природа на тези очаквания ги прави уникални и разпознаваеми само в контекста на конкретния субект. Следователно всяко разминаване с действителността, представлява уникална дилема, различна при всеки индивид. Тези очаквания съставят нашите лични цели и идеали, но също така чрез тях се реализира и феноменът на разочарованието. Без тях саморазрушителният процес не може да намери своето начало в сблъсъка с житейския провал, пораждащ

⁷ Nick Vujicic е роден със синдром на *tetra-amelia* (инвалидизация, причинена от неразвити крайници). Въпреки своето състояние, той се реализира в сферата на комуникацията, бивайки харизматичен презентатор и християнски евангелист, както и щастливо женен съпруг и баща. Повече информация за неговия подход към щастливия живот може да бъде намерена в неговата първа книга *Life Without Limits: Inspiration of a Ridiculously Good Life* (2012).

разочарованието.⁸ Но в същото време липсата на очаквания е равностепенна на липса на цели и идеали, което от своя страна води до смразяващото усещане за безсмисленост. Казано накратко – нашите екзистенциални очаквания носят след себе си както възможността за смислено съществуване, така и мотива, провокиращ стремеж към самоунищожение.⁹

Важно е да се постави акцент върху този идеологически аспект при самоубийството, за да може то като феномен да бъде схванато от външна перспектива (доколкото е възможно) и в този смисъл сравнението и контрастът с евангелията може да бъде полезен. При самоубийството способността на субекта да се наслаждава на живота е ограничена, поради утвърждаването на конкретни убеждения, които се оказват несъвместими със сегашния контекст на неговото съществуване. Невъзможността за реализация на тези убеждения, произтичаща от обстоятелствата на конкретния контекст, води субекта до вид съзрение, което разглежда живота като антагонистичен. Единственият приемлив за субекта живот е този, съвместим с конкретните убеждения и посредством тази представа той (субектът) проектира вид „мета-живот“, към който избира да се движи за сметка на сегашния живот. Например идеята за съществуване без Ромео е непоносима за Жулиета и поради тази причина тя избира да се пренесе в идеализирана от нея представа, в която тяхната любов може да бъде актуализирана без пречки и прекъсвания. Същият мотив се среща и в религиозен контекст при парадигма, обещаваща някакво възнаграждение/изменение/просветление в отвъдна действителност. Визирам действия на хора, подтикнати от силна вяра, утопичен идеал, или сляпо подчинение на определена догма (мъченици, кръстоносци, фундаменталисти и т.н.). Това могат да са примери и за индиректни самоубийства, където индивидът не посяга пряко на собствения си живот, но действията му водят до сигурна смърт. С други думи, нашите екзистенциални очаквания са толкова силни и животоопределящи, че когато те не съответстват с реалността в абсурдни гранични ситуации, някои индивиди са склонни да пренебрегнат тази реалност. Предпочитат да поемат път към друга проектирана

⁸ Това наблюдение не е универсално, и би изисквало множество доуточнения, когато става въпрос за различни духовни движения, като подвидовете на будизма например. Също така, философски особената поговорка *Нищо не очаквах, и пак се разочаровах* осъществява негативно отношение с горепосоченото наблюдение.

⁹ На едно по-партикуларно ниво същността на това твърдение се изразява в чувството за любов. Поради любов хиляди хора по света са усещали сякаш обитават едно красиво и смислено място. В същото време, отново поради аморично-антагонистичното чувство, хиляди през вековете са пожелали да отнемат собствения си живот. Тясната връзка между любовта и самоубийството бива брилянтно разработена от Гьоте в неговия знаменит роман „Страданията на Младия Вердер“, и също толкова брилянтно разработена от действителната история в последвалия европейски контекст след публикацията на романа. За повече информация виж културния феномен познат като *copycat suicide*.

действителност, която не ги нагнетява с абсурдни разминавания. Концептуализацията на това разминаване е определена от Камю като: *Развод между човека и неговия живот, актьора и неговата сцена*. (Камю, 1982, с. 3). В това отношение самоубийството е утвърждаващ жест, провокиран от проблем в осезанието на смисъл. Осезание, което приоритизира преследването на определени идеали и убеждения пред удържането на личното битие... по думите на Артър Шопенхауер: *Самоубиецът желае живот, но е неудовлетворен от условията, в които го намира*. (Schopenhauer, 1966, p. 398).¹⁰

Суицидният субект е привързан към един *възможен живот*, който бива украсен от неговите идеали и убеждения, а не от живот, в който те са незначителни и невъзможни за постигане. Редки са случаите, в които някой предприема самоубийство поради идеализация на нищото след смъртта, предпочетена пред идеализацията на преизпълнения живот отвъд.¹¹ Най-често самоубиецът няма влечение към смъртта толкова, колкото бива привлечен към възможността за друга конфигурация. Самоубийството е идеологически трагично. Евтаназията е емпирически трагична (доколкото двете обичайно смесени понятия могат да бъдат разграничени). Желанието на човек, стремящ се към евтаназия, най-често бива провокирано от медицински проблем, евентуално разрешим на теория, но практически непреодолим в даденото време и в конкретните условия. Т.е. единствено утежненото здравословно състояние възпрепятства наслаждението от живота. Акцентът, който тук бива поставен върху евтаназията, определя феномена като *обективна дилема*. Имено поради тази (реална или привидна) обективност, много мислители в сферата на етиката си позволяват да концептуализират допустимостта на евтаназията чрез съставянето на калкулативно-утилитаристки аргументи. Затова темата е способна да предизвика и множество дебати. Също така обективният елемент е и от голямо практическо значение, тъй като без него намирането на етически съучастник в процеса на евтаназия би било затруднено. При самоубийството механизмът на мислене функционира в сферата на *субективното*, съответно и дискусиите по темата са много по-неясни, най-често стъпващи върху етиката на сантиментализма. И двете теми ни тласкат към фундаменталната необходимост за преоценка на живота и смъртта.¹² Всяко размишление върху тях следва да синтезира сократическата фи-

¹⁰ Сравни с казаното от него в 13-та глава от втория том на „Парерга и Паралипомена“ (Шопенхауер, 2013). и с есето Of Suicide на Дейвид Хюм (Hume, 2020)

¹¹ Виж например пиесата *Sunset Limited* от Кормак Маккарти (McCarthy, 2008), както и описанието на Шопенхауер за аскетите в „Светът като воля и представа“ (2008-2009)

¹² Важно е да се подчертае, че необходимостта от тази преоценка идва само и единствено тогава, когато предположим, че има *нещо за разбиране* в субектност насочена към смъртта. Т.е. че има някакви последователни причини, основания и мотиви, стоящи зад действията. На това разчита и направеното по-горе субективно/обективно разделение. В

лософия, като вид *подготовка за смъртта*¹³ и асклепическото призвание към животообновление. В тази парадигма обсъжданите понятия са биоетически, но и диалектико-философски, осцилиращи измежду предумисъла за смъртност и животосъхраняващото отклонение от пътя на смъртта.

Интерпретиран по този начин, биоетическият подход се превръща в екзистенциален подход. Подход, взимащ предвид субективното и обективно измерение на личностното самоунищожение и тематизиращ смисъла на смъртността. Т.е. тематизиращ нейното основание. Дали смъртта изобщо трябва да бъде част от естествения житейски цикъл и етически оправдан ли е опитът за безсмъртие посредством развиващия се инструментариум на науката, също е въпрос, определящ и определен от екзистенциалния аспект на биоетиката. Премахването на потенциала за крайност в живота крие в себе си и риска от загуба на смисъл в живота. През вековете множество мислители предупреждават за последствията от евентуално безсмъртие, т.е. от загуба на смъртта. Тук ще цитирам само няколко примера, пръв сред които Шопенхауер: *Загиването със сигурност следва да бъде сметено за истинската цел на живота; в момента на загиване всичко, което през целия живот е било просто въведение и подготовка, е решено.* (Шопенхауер, 2008-2009, гл. 49). Век по-късно Мартин Хайдегер споделя: *Смъртта е най-собствената възможност на Бъденето-ето-на. Битието накъм нея разкрива на Бъденето-ето-на неговото най-собствено Можене-да-бъде, в което се касае на право за самото битие на Бъденето-ето-на* (2005, с. 201). Съвременният философ Тод Мей твърди: *Важността на смъртта се крие в начина, по който тя структурира подходите към нашия живот. Това тя постига по начин, който е вероятно по същностен от който и да е друг факт за нас. Ние живеем живота винаги в сянката на факта, че ще загинем. Това какво ние правим, как го правим, посредством какво отношение и т.н., се случва винаги на фона на разбирането, че всеки един от нас е смъртен* (Мей, 2014, р. 82). Прозренията на Мей, вдъхновени от разказа на Хорхе Луис Борхес за *Безсмъртния* и от етическите размишления на Марта Нусбаум, показват как постигането на безсмъртие може да се окаже зловредно за цялостната етика, която би загубила своята инициатива в свят изцяло незастрашен от смъртта. Свят, в който царува вездесъщо усещане за апатия, превърнало се в норма.

контраст ние не можем да извлечем каквото и да е от случай, в който личността *просто* се самоунищожава, *просто* слага край, *просто* казва „*просто...*“ и дотам. Такива случаи със сигурност съществуват (вероятно поради много особени състояния на духа и/или ума) и съм далеч от това да твърдя, че всяка подбуда към смъртта е рационално обяснима. Но в текущия момент от текста се разграничавам от тях и ги заскобявам, поради тяхната интерпретативна резистентност. Те, по дефиниция, не могат да бъдат поставени в каквато и да е интерпретативна рамка.

¹³ Виж Phaedo 67e (Plato, 1997).

Към края на този текст ще предложи и още два по-неортодоксални примера, тясно асоциирани със самоубийството. В *Отвъд Доброто и Злото* Фридрих Ницше споделя: *Мисълта за самоубийство е добро средство за успокоение; с нея може да се преодолее някоя и друга тежка нощ* (2003, 157-ми афоризъм). Филип Мейнландър, друг немски философ от 19-и век, много по-малко известен от Ницше и контрастен нему в множество отношения¹⁴, въздига тази идея на съвсем друго ниво, придавайки ѝ метафизическо значение. Според Мейнландър движението на целия космически процес представлява постепенен спад на енергия, завършвайки в абсолютното завръщане на битието обратно при пустотата.¹⁵ Изказвайки се метафорично, Мейнландър нарича тази идея *суицидната смърт на Бога*, понеже Бог напътства процеса, чрез неговата висша воля (идеята за волята Мейнландър присвоява от Шопенхауер, преди радикално да я претълкува). От съвременна научна гледна точка може да възприемем тази хипотеза като опит за философско протоописание на ентропията.

Общо взето всички тези примери водят към едно и също светоусещане; удържането на възможността за евентуална крайност е необходима за съхранението на екзистенциален смисъл. Тази необходимост може даже да бъде приложена към самата етика (ако вземем предвид наблюденията на Мей, Нусбаум и Борхес).

В допълнение на медицината, философията и биоетиката, темите за смъртта и безсмъртието може да се окажат съществени и от юридическа гледна точка. В настоящето легалността на самоубийството и евтанията е общоприета, но темата все още може да породи конфликти и несъгласия. Тези конфликти ще се разраснат и въпросът ще стане още по-сложен ако/или когато и безсмъртието трябва да бъде взето предвид. Дори в утопичната представа за бъдещето, в което благодарение на технологията всички се наслаждават на привилегиата на биологическото безсмъртие, въпросът за смъртта ще остане нерешен и ще бъде неминуемо свързан с възможността за самоубийство/евтания. Тъй като няма да сме способни на естествена

¹⁴ За повече информация относно връзката между Ницше и Мейнландър (виж Wroblej, 2008, р. 149) и относно мнението на самия Ницше спрямо Мейнландър виж 357-ми афоризъм от *Веселата Наука* (1994).

¹⁵ „Този, който вникне в развитието на човешкия ум от началото на нашата цивилизация до наши дни, ще забележи нещо невероятно: ще му направи впечатление това, че разумът винаги първо схваща неоспоримата сила на природата като нещо фрагментирано, което бива персонализирано в индивидуални манифестации на сила, от които манифестации произтичат богове; после тези богове биват снети заедно в един-единствен Бог; след това, посредством силната абстракция на мисълта, този Бог бива схванат като нещо невъобразимо; но в края стигаме до критично ниво, в което фантазията трябва да бъде разрушена, и същинският индивид – фактът на вътрешния и външен опит – трябва да бъде възвисен на своя трон.“ Прев. авт. (Mainländer, 2014).

смърт, времето, мястото и контекстът на нашата гибел ще зависят изцяло от нас. Това терминално, *лично* решение би било по своята форма неразлично от самоубийство. Следователно при наличието на биологическо безсмъртие своеволната реализация на собствената смърт ще трябва да бъде третирана като естествен закон.¹⁶ В този контекст бихме станали свидетели на парадоксална ситуация, в която правото на смърт би било изравнено с правото на живот. Ако това не се случи, то тази бъдеща утопия неминуемо би се превърнала в дистопичен кошмар, тъй като всякаква забрана над самонанесената смърт в етап на биологическо безсмъртие би довела до насилствено задължително съществуване. Съществуването само по себе си е тягостно, взимайки предвид ежедневието рутинен сблъсък със страдание, болка, отчаяние и т.н. Но ситуацията става още по-проблематична, когато отместим поглед от монотония сблъсък с битовизма към конкретни прояви на бедност, болест, насилие и т.н. Трябва да вземем предвид обстоятелството, че биологическото безсмъртие прави живота неограничен, но не подобрява неговото качество и не предлага решения за тревоги от екзистенциален тип. Нещо повече, ако в хипотетично „утопично“ общество, самоналожената смърт е по някаква причина законово забранена, то юридико-етическият въпрос за прилагането на наказания също следва да бъде преразгледан, понеже доживотното лишаване от свобода в този контекст би наподобило библейско наказание в буквален и безкраен ад. Т.е. това би било наказание, което винаги ще е непропорционално в сравнение с извършеното престъпление.

От казаното дотук става ясно, че технологичното развитие и открития в медицината следва да бъдат отнесени до биоетиката, поради нейната способност да взема предвид философските особености и екзистенциални характеристики на личността. Без нея тези особености и характеристики могат да бъдат фатално пренебрегнати.

Към настоящото разглеждане на темата обръщам внимание и на едно последно съображение. То цели да покаже каква трудност представлява съставянето на аргумент, опитващ се да разграничи акта на самоналожена смърт в контекста на биологически безсмъртно общество, от този на нашето сегашно непроменено житие:

1. Приемаме, че в безсмъртното общество всеки има право на смърт, т.е. право на контрол и ограничение над своето собствено безкрайно битие.

2. Притежанието на биологическо безсмъртие означава, че събитието на нашата смърт е за нас нещо съвсем абстрактно и неопределено.

¹⁶ По-подробен поглед върху историята на темата за смъртта и естественото право (Whiting, 2002) и за по-съвременна анализа, концентрирана специфично върху евтаназията, естественото право и обществената политика (Drew, Grant, 2018).

3. Това не важи, когато сме част от общество от смъртни, понеже тогава нашата смърт притежава фактичност, т.е. тя е нещо, с което ние със сигурност ще се сблъскаме.

4. Ние знаем, че нашата смърт ще е факт, понеже сме виждали как други остаряват и умират.

5. По сходен начин ние знаем, че утре изгревът на слънцето ще е факт, понеже сме виждали, че то изгрява всеки ден.

6. Но, както става ясно при критиката на Хюм срещу индукцията, това наше наблюдение, отнасящо се до слънцето в миналото, по никакъв начин не гарантира утрешния изгрев.

7. Следователно дори и в контекста на общество от смъртни, ние никога не може да бъдем сигурни във фактичността на нашата смърт, и поради тази причина за нас събитието на нашата смърт е абстрактно и неопределено.

8. Следователно, ако самоналожената смърт е морално приемлива в контекста на биологически безсмъртното общество (поне поради причината, посочена в 1.), то тя следва да бъде морално приемлива и в контекста на биологически смъртното общество.

Фактът, че това и други подобни съображения могат да бъдат поставени, дори и само като хипотеза, сочи към огромното количество разяснителна работа, която стои пред философията, медицината и юридическите науки, поне що се отнася до нашата връзка със смъртта и безсмъртието. Цялата тема около въпроса: дали стремежът към безсмъртие и изборът за самоунищожение следва да бъдат уважени и третираны като вътрешноприсъщи, или като еретични отклонения от нормата, предстои да се развие с прогреса на науката и същностното в темата неминуемо ще се открие със своята нарастваща релевантност в хуманитарните и природни дисциплини.

В заключение, чрез съпоставката на самоубийството и евтаназията установихме екзистенциалната значимост на биоетиката и централната роля, която е отредена на смъртта в отношение на етическия усет и съставянето на нашите идеали. След което накратко разгледахме въпроса за безсмъртието и възможните последствия, до които то би могло да доведе, ако бъде постигнато. Темата за смъртта е свързана с много други подтеми, като например тази за различните близки срещи със смъртта (*near-death experiences*), съдържа-

щи в себе си духовния потенциал за радикална промяна в личната перспектива. Аналитичният философ Алфред Еър е пример за човек, сблъскал се с подобно събитие и постигнал чрез него трансформация в своя светоглед, която иначе не би била възможна.¹⁷ Но тази и други подобни подтеми трябва да бъдат съкратени в името на краткостта.¹⁸ Със или без тях, главният въпрос остава: Осъзнаваме ли, че смъртта е много повече от някакво *дребно* неудобство за нашата биологическа природа и наистина ли сме готови да премахнем това „неудобство“, за да поемем на плещите си исполинското бреме на безсмъртието?

*Оставям последната дума на Фридрих Шилер:
Дори красивите трябва да загинат! Това, което преодолява хора и бо-
гове
Е безсилно пред непоклатимото, на стигийския Зевс бронирано сърце*

...
*Виж! Боговете тъгуват, тъгуват всичките богини
И красивите загиват, и най-съвършените си отиват.
Но да си вопъл в устните на любим е спасение
От безславно и безмълвно подземно падение.¹⁹*

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гьоге**, Й. (1980). *Избрани творби*, Том 4. Прев. Красимира Михайлова. София: Народна култура.
[Gyote, Y. (1980). *Izbrani tvorbi*, Tom 4. Prev. Krasimira Mihaylova. Sofia: Narodna kultura.]
- Камю**, А. (1982). *Митът за Сизиф*. Прев. Пенка Пройкива, Венелин Проиков. Варна: ИК „Андина“.
[Kamyu, A. (1982). *Mitat za Sizif*. Prev. Penka Proykova, Venelin Proykov. Varna: IK „Andina“.]
- Ницше**, Ф. (1994). *Веселата наука*. Прев. Харитина Костова-Добрева. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Nitsche, F. (1994). *Veselata nauka*. Prev. Haritina Kostova-Dobрева. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Ницше**, Ф. (2003). *Отвъд доброто и злото*. Прев. Ренета Килева. София: „Захарий Стоянов“.
[Nitsche, F. (2003). *Otvad dobroto i zloto*. Prev. Reneta Kileva. Sofia: „Zahariy Stoyanov“.]

¹⁷ За повече информация относно преживяването на Еър (Rosenthal, 2004).

¹⁸ За един кратък поглед върху понятието за смъртта при животните (Aeonmag, 2021).

¹⁹ Избрани части от стихотворението *Nänie* на Фридрих Шилер, прев. авт. (Schiller, Nuth, 1990).

- Хайдегер**, М. (2005). *Битие и Време*. Прев. Димитър Зашев. София. Акад. изд. „Марин Дринов“.
- [Haudeger, M. (2005). *Bitie i Vreme*. Prev. Dimitar Zashev. Sofia. Akad. izd. „Marin Drinov“.]
- Шопенхауер**, А. (2008-2009). Съчинения, Т. 1-2. *Светът като воля и представа*. София: „Захарий Стоянов“.
- [Shopenhauer, A. (2008-2009). *Sachinenia*, T. 1-2. Svetat kato volya i predstava. Sofia: „Zahariy Stoyanov“.]
- Шопенхауер**, А. (2013). *Съчинения*, Т. 4. Парерга и паралипомена. Прев. Анастасия Рашева, Красимира Михайлова. София: „Захарий Стоянов“.
- [Shopenhauer, A. (2013). *Sachinenia*, T. 4. Parerga i paralipomena. Prev. Anastasia Rasheva, Krasimira Mihaylova. Sofia: „Zahariy Stoyanov“.]
- Animals** wrestle with the concept of death and mortality (2021). *Aeon* [online]. Retrieved September 15, 2021. Available from: https://aeon.co/essays/animals-wrestle-with-the-concept-of-death-and-mortality?fbclid=IwAR1FCF4GJ94EIKt50Aa-fIO3-zv1kY5Gi02iYyfbzmjxpHlin_C4znGUI3E.
- Brobjer**, Thomas H. (2008, p. 149). *Nietzsche's Philosophical Context: An Intellectual Biography*. Illinois: University of Illinois Press.
- Drew, J., Grant, B.** (2018). Natural Law, Non-Voluntary Euthanasia, and Public Policy. In: **Grant, B., Drew, J. and Christensen, H.E.** (eds.). *Applied Ethics in the Fractured State*. Research in Ethical Issues in Organizations, Vol. 20. Bingley: Emerald Publishing Limited, pp. 67–82.
- Hume, D.** (2020). *Of Suicide*. London: Cosimo Classics.
- Mainländer, P.** (2014). *Philosophie der Erlösung*. 1st edition. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- May, T.** (2014). *Death: The Art of Living*. 1st ed. Oxfordshire: Routledge.
- McCarthy, C.** (2008). The Sunset Limited: Full Length, Drama. *Dramatists Play Service* [online]. Available from: <https://www.dramatists.com/cgi-bin/db/single.asp?key=3838>.
- Plato.** (1997). *Plato: Complete Works*. Ed. John M. Cooper, and assoc. ed. D. S. Hutchinson. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Co.
- Pothoven, N.** (2018). *Winnen of Leren*. Soest: Boekscout.
- Rosenthal, Abigail L.** (2004). What Ayer Saw When He Was Dead. *Philosophy*, vol. 79, no. 310, pp. 507–531.
- Schiller, F., Huth, C.,** (1990). *Friedrich Schiller; poet of freedom*. Washington, D.C.: Schiller Institute.
- Schopenhauer, A.** (1966). *The World as Will and Representation*. New York: Dover Publications.
- Vujcic, N.,** (2012). *Life Without Limits: Inspiration of a Ridiculously Good Life*. Reprint edition. WaterBrook.
- Whiting, R.** (2002). *A natural right to die: Twenty-three centuries of debate*. Westport, Connecticut: Greenwood Press Group.

ЕКТОГЕНЕЗАТА – ОТ ИНТЕНЗИВНА НЕОНАТАЛНА ГРИЖА ДО ПЪЛНА ГЕСТАЦИЯ. ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПРОБЛЕМИ

Констанс Ивова Хесапчиева

Анотация: Екстремната недоносеност и преждевременното раждане са водеща причина за неонаталната заболяемост и смъртност. Това води до необходимостта от разработването на различни методи, които да подобрят възможностите за интензивна неонатална грижа. Ектогенезата е растеж на организъм в изкуствена среда. Ектогестацията представлява техника за изкуствено разширяване на гестацията за жизнеспособност. Разбира се, подобни извънматочни системи, неонатални инкубатори или „изкуствени утробы“ се разработват и усъвършенстват, с интенцията да подобрят неонаталните грижи, но употребата им предизвиква множество етични дебати относно моралната оправданост на подобна технология и нейната възможна употреба, надхвърляща първоначалните намерения, а именно преходът от частична към пълна гестация. С развитието на медицината и технологичния прогрес става възможно надмогването на детерминираността на природата. Животът вече не просто се създава, а се сътворява. Провежданите опити за ектогенеза с животни повдигат етичните опасения за възможния преход от употребата на подобни технологии от терапевтична към репродуктивна цел, но и за необходимостта от промяна на концепцията за жизнеспособност, а с това и да проблематизира аборта и неговите граници.

Ключови думи: ектогенеза, неонатална грижа, репродуктивна технология, гестация, жизнеспособност, изкуствена утроба.

ECTOGENESIS – FROM INTENSIVE NEONATAL CARE TO FULL TERM GESTATION. ETHICAL CHALLENGES AND ISSUES

Konstans Ivova Hesapchieva

Abstract: The extreme prematurity and the premature birth are leading causes of neonatal morbidity and mortality. This leads to the need to develop various methods to improve the possibilities for intensive neonatal care. Ectogenesis is the growth of an organism in an artificial environment. Ectogestation is a technique for artificially expanding of the gestation for viability. Of course, such ectopic systems, neonatal incubators or „artificial wombs „are being developed and improved with the intention of improving neonatal care, but their use provokes many ethical issues about the moral justification of such technology and its possible use beyond its original intentions, namely the transition from partial to full term gestation. With the development of medicine and technological progress it is possible to overcome the determinism of nature. Life is no longer just created, but co-created. Attempts at ectogenesis with animals raise ethical concerns about the possible transition from the use

of such technologies from therapeutic to reproductive purposes, but also about the need to change the concept of viability, and thus to problematize abortion and its limits.

Keywords: ectogenesis, neonatal care, reproductive technology, gestation, viability, artificial womb.

УВОД

С напредъка на науката, медицината и новите технологии, събития, детерминирани от съдбата, стават въпрос на човешки избор и са отворени за човешка намеса. Животът вече не просто се създава, той се съ-творява, нещо повече, с технологичния прогрес започва преходът от репродукция към прокреация.

Биоетиката до голяма степен се обвързва с медицинската етика, поради полето с проблеми и казусите, възникващи в медицинската практика. Но тя съществува не просто като нейно продължение, а като нейн коректив, преразглеждайки основни понятия и отношения (Кънева, 2013, с. 21). Медицинската етика не може да обеме етичните проблеми, с които се сблъсква по отношение на взаимоотношението лекар – пациент, решенията в началото и края на живота и все повечето проблеми и въпроси, възникващи с новите методи за лечение, терапия, или подобрене.

Едни от основните проблеми, в чието лоно се заражда биоетиката, са тези, свързани с решенията в началото на живота, репродуктивната автономия, със статута на ембриона и асистираните репродуктивни технологии и методи. Тяхното поставяне предизвиква нестихващи дискусии поради фундаменталния им характер и поражда редица морални, политически, религиозни, правни и социални предизвикателства. Налага се преосмисляне на традиционните етически принципи и теории, както и на понятията за личност, автономия, достойнство, родителство, бащинство, майчинство и разклаща представата за традиционното нуклеарно семейство.

Проблемите, свързани с репродуктивната автономия, се разглеждат в две направления. От една страна е възпрепятстването или прекъсването на нежелана по една или друга причина бременност, а от друга – постигането на желана, но невъзможна по естествен път бременност, за което се използват различни асистираните репродуктивни технологии и възможности, които те ни предоставят.

Желанието, разбира се, е не просто за дете, а за „собствено генетично такова“ и нещо повече, желанието е за здраво и неувредено дете. Екстремната недоносеност и преждевременното раждане са водеща причина за неонаталната заболяемост и смъртност. Това води до необходимостта от разработването на различни методи и технологии, които да подобрят възможностите за интензивна неонатална грижа, тъй като съществуващите не са достатъчно ефективни.

АКТУАЛНОСТ НА ТЕМАТА

През 2017 г., научното списание „Нейчър Комюникейшънс“ (Nature Communications), публикува научен труд за експеримент с извънматочна система за физиологична поддръжка на екстремно недоносено агне, с което направи публично достояние един експеримент за частична ектогенеза. Извънматочната система за физиологична поддръжка включва безпомпална верига за кислород и е вързана към недоносеното агне през пъпната връв. Плодът е в затворена „амниотична течност“, като стремежът е да се възпроизведе максимално близо средата на утробата. Експериментът показва, че недоносеното агне може да се поддържа до четири седмици в това извънматочно устройство. Резултатите от него показват, че агнетата поддържат стабилна хемодинамика, имат нормални параметри на газове и кислород в кръвта и се поддържа кръвообръщението. С подходящо храняване, агнетата демонстрират нормален соматичен растеж, белодробно съзряване и растеж на мозъка и миелинизацията (Partridge, Davery, Hornick et. al., 2017).

Разбира се, подобни извънматочни системи, неонатални инкубатори, или „изкуствени утробы“ се разработват и усъвършенстват, с интенцията да подобряват неонаталните грижи, с което да се редуцира неонаталната заболяемост и смъртност, но изработването им предизвиква множество етични дебати относно моралната оправданост на подобна технология и нейната възможна употреба, надхвърляща първоначалните намерения. Възможно ли е да се премине от интензивна неонатална грижа до нова репродуктивна технология, способна да обхване пълната гестация на плода, или е научна фантастика. Не си ли струва да обмислим подобна на този етап неизпълнима възможност, при все че това може да е поредният момент в научните изследвания, при които нещо смятано за фантастика се превръща в напълно възможна процедура, както с раждането на овцата Доли¹.

Проведени са и редица успешни опити с ембриони на мишки в ранна фаза на развитие, доскоро немислимо, при което ембрионите оцеляват до средата на периода на нормалната бременност за мишките, а амбициите на учените са да доведат ембрионите до термин (Regalado, 2021).

Така с развитието на медицината и технологиите, моментите от самото оплождане на яйцеклетката, през зачеването, раждането и неонаталните грижи могат да бъдат подпомогнати, а с това и изнесени в лабораторни условия, извън тялото на майката. Дори самата бременност може да бъде изнесена не

¹ Доли е първият бозайник, клониран от възрастни соматични клетки от млечна жлеза и яйцеклетка, роден от сурогатна майка, използвайки процеса на ядрения трансфер. Доли е част от поредица експерименти в института „Рослин“, целите на които са в бъдеще да се използват по-малко животни и да научат как клетките се променят по време на развитието и дали специализирана клетка може да се използва за създаване на изцяло ново животно (Weintraub, 2016).

от „майката“, а от друга, заместваща функциите ѝ жена, наречена „сурогат“, а в бъдеще вероятно и от машина, която би могла да извърши пълна гестация и ектогенеза. Дали ектогенезата ще даде началото на третата ера в репродукцията?! С разкриването на тези нови възможности възниква и въпросът – ако съществува съответна технология, то тя трябва ли да се приложи, кой и при какви условия ще може да се възползва от нея, кога употребата ѝ ще бъде морално оправдана и дали в крайна сметка представлява решение на проблем, или напротив, самата тя създава повече такива.

Необходимостта от прецизно рамкиране на морално приемлива употреба на ектогестацията излиза на преден план, така че, от една страна, да използвате ползите от развитието на подобни технологични системи, подобрявайки неонаталните грижи, а от друга – да предотвратим неоправдания риск и злоупотреба с новоразкритите възможности, отправяйки своевременни етични възражения. Един възможен подход, при все че пълната гестация е все още спекулативен мисловен експеримент, е подходът към системите за ектогестация да е подобен като клонирането – да бъде допусната терапевтичната употреба, за сметка на репродуктивната.

ДЕФИНИЦИЯ И ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Ектогенезата представлява растеж на организъм в изкуствена среда. Терминът „ектогенеза“ е въведен за пръв път от британския биолог и генетик Джон Бърдън Сандерсън Холдейн през 1924 г. и се отнася за отглеждане на човешки плод до термина извън женската утроба. Той си е представял, че ектогенезата ще се развие и използва за евгенични цели през 20 в. (James, 1987).

Технологичният прогрес отслабва диктата на природната детерминираност, намесвайки се дори в съкровения акт на зараждане на живота, превръщайки го от акт на репродукция в акт на про-креация, на *съ-творение*. Независимо дали възприемаме дадена религиозна или сциентистката позиция относно създаването на човешкия живот, при употребата на асистиран репродуктивни технологии се отличават естественото и изкуственото. Оттук идва и разграничението между репродукция и *съ-творение*. Докато при репродукцията животът се създава и ражда „естествено“ – според природната зададеност, или като следване на дадената от Бога форма на зачеване и раждане, при технологичното асистиране животът се *съ-творява* – с човешка намеса, била тя в по-голяма или по-малка степен. Представката подчертава човешкото технологично вмешателство в естественото творение и процес.

С развитието на медицината и репродуктивните технологии става възможно разделянето на различните функции на родителството, нещо повече, те могат да се изпълняват от различни хора, появява се феноменът „мултиродителство“ (Асенова, 2011, с. 171). Моментите от оплождането на яйцеклет-

ката, през раждането и неонаталните грижи могат да бъдат подпомогнати и изнесени извън тялото на майката. Дори самата гестация може да бъде поета от сурогат. Поради това и условно се разделят *три ери на репродукцията*.

Първата ера е тази на естественото оплождане на яйцеклетката, зачеване и растеж на плода в утробата на майката. *Втората ера* започва с разработването на технологията за изкуствено оплождане *ин витро*. При нея първият етап от бременността е изнесен извън тялото на майката и се извършва в лабораторни условия, а последващите зачеване и гестация се извършват в утробата на майката (Welin, 2004). Въпреки че е възможна гестацията на плода извън тялото на „майка“ (чрез сурогат), това се извършва в утробата на друга жена и не се различава технологично от „естествената“ бременност. *Третата ера* на репродукцията ще настъпи, когато стане възможно гестацията да се отдели извън тялото на майката чрез репродуктивна ектогенеза. Затова и ектогенезата може да бъде разглеждана като „кулминация в асистирани репродуктивни процедури и технологии“ (Eichinger and Eichinger, 2020). Разбира се, на този етап това все още е спекулативно и не е възможно технологично.

Важно е разграничението между частична и пълна гестация, а с това и между частична и пълна ектогенеза. Ектогенезата е възможна като последващ етап след гестацията в тялото на майката, а именно като неонатална терапия. Това е и моралното основание за разработването на такава техника за изкуствено разширяване на гестацията като интензивна неонатална грижа за жизнеспособност, като неонатален инкубатор, който да подобри възможностите ни за терапия и който да намали неонаталната смъртност поради екстремна недоносеност. Едно от основните направления, в чието поле се разглеждат новите възможности на технологията е, че е възможно да се стигне до необходимостта от промяна на концепцията за жизнеспособност, а с това и да проблематизира аборта и неговите граници. Други разглеждат бъдещите, дори фантастични възможности на „изкуствените утробы“ като начин за лечение на инфертилитет, еманципация на жените и изнасяне на цялата гестация извън женското тяло.

ПОЛЗИ ОТ ЕКТОГЕНЕЗАТА

Разбира се, като основна полза от разработването на подобни извънматочни системи, неонатални инкубатори, или „изкуствени утробы“ и тяхното усъвършенстване е подобряването на неонаталните грижи, с което да се намали неонаталната заболяемост и смъртност, причинени от преждевре-

менното раждане и екстремната недоносеност. Това би довело и до необходимост от преосмисляне и вдигане на границите на жизнеспособността.

Изработването на подобна технология предизвиква етични дебати и дискусии поради възможността да се използва по начини, далеч надхвърлящи първоначалните намерения и основания. Поради това и въпреки че на този етап е спекулативно и утопично да се обсъжда възможността за пълна гестация, ако това стане един ден възможно, би могло да се разгледа като полза от ектогенезата по-лесния и безопасен достъп до интервенции на плода при необходимост, отколкото би било при вътрематочна намеса, например при спина бифида. Надеждите дори стигат по-далеч, чрез ектогенезата да се развие пренаталната диагностика до степен, в която не просто да информира бъдещите родители за здравословното състояние на плода, но и да се разработят нови подходи за неговото лечение (Segers, Pennings, Mertes, 2020). Още повече, ще се избегне напрежението чие здраве трябва да бъде приоритет – това на бременната жена или на фетуса.

Като полза може да се отчете и че при потенциално възможна пълна ектогенеза би могло да се снее потенциалният риск за плода от нездравословен начин на живот по време на гестацията.

Също така, ако пълната гестация стане възможна, ектогенезата би представявала алтернативен вариант за справяне с безплодието, наред със също етично и медицински проблематичните трансплантации на утроби и използването на гестационен сурогат поради инфертилитет, заради агенеза и малформации на матката от раждането, или поради хистеректомия, или други тежки заболявания, които могат да бъдат животозастрашаващи по време на бременност. В този контекст ектогенезата може да бъде друга възможност за генетично родителство вместо сурогатното майчинство, забранено в много държави и доста проблематично от етична и религиозна гледна точка поради опасността от експлоатация и свеждане на жената до репродуктивните ѝ функции, феноменът на мултиродителството и възможността за емоционална връзка на сурогата с плода по време на гестацията.

От друга страна, въпреки вече успешните процедури за трансплантация на матка, при които е настъпила и е износена бременност, процедурата освен проблематична от етична гледна точка е и изключително тежка по медицински критерии поради необходимостта от прием на мощни имуносупресори, поради риска от отхвърляне на трансплантирания орган, които могат да имат негативен ефект както върху реципиента, така и върху фетуса. Освен това, след бременност, матката трябва да бъде отстранена.

Така възможността за пълна ектогенеза би снела много от медицинските и етични проблеми на гестационното сурогатство и маточната трансплантация, но и ще ни изправи пред нови такива, при все че е трудно да се предви-

дят краткосрочните и дългосрочни последици от употребата на такава технология.

Едни от най-големите етични дебати, свързани както с частичната, така и с възможността за пълна ектогенеза се водят по отношение на понятието за жизнеспособност и това как развитието на подобна технология би повлияло големия дебат за аборта.

ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ, АБОРТ И РЕПРОДУКТИВНА АВТОНОМИЯ В КОНТЕКСТА НА ЕКТОГЕНЕЗАТА

Под *жизнеспособност* се разбира способността на плода да води извънутробен живот. Това понятие е от изключително значение за биоетиката, не просто като технически и правен термин. От една страна се проблематизира моралният статут на ембриона и плода и в кой момент получава достойнството си на личност, което е важно за дебатите относно моралната допустимост на аборта, употребата на асистиран репродуктивни технологии и възможността за създаването и съдбата на т.нар. „остатъчни ембриони“, медицинските опити с фетални плодове и ембриони в търсене на терапия за тежки заболявания. От друга – спрямо дефиницията за жизнеспособност се отличават раждане и аборт, а с това и тежките разграничения между неонатална смъртност, мъртвороден плод и биологичен отпадък.²

В контекста на ектогенезата, било то частична или пълна, това понятие става все по-малко очевидно, а границите му се изместват. В случая на частична ектогенеза, границата на жизнеспособността би се преместила, тъй като новите извънматочни системи, неонатални инкубатори, или „изкуствени утробы“ за изкуствено разширяване на гестацията биха подобрили значително възможностите за неонатална грижа и терапия, като интенцията им е да се намали неонаталната смъртност именно поради екстремна недоносеност. По-сложно е ако стане възможна пълната ектогенеза, при която ще бъде възможно цялата гестация да бъде изнесена извън утробата. Тогава

² В български контекст, голям дебат и „битка за значение и ценности“, за разликата между абортиран плод и човешко същество, провокира Наредба N 19 от 22.12.2014 г. за утвърждаване на медицински стандарт „Акушерство и гинекология“, а именно телесна маса при раждането 800 (завишена от 600) и повече грама и/или гестационна възраст 26 (завишена от 22) и повече г.с., независимо дали плодът е роден жив или мъртъв; или телесна маса при раждането под 800 грама и/или гестационна възраст под 26 г.с. – при условие че плодът е роден жив и е живял поне 3 денонощия. Освен неоправдано завишените критерии в новата наредба, притеснително е разграничаването между раждане и аборт, между мъртвородено дете и биологичен отпадък (вследствие на аборт), нещо повече, между неонатална смъртност и биологичен отпадък въз основа на количествени параметри, а живият плод (който проявява признаци на кръвна циркулация) може да се окаже биологичен отпадък, ако не оцелее 3 денонощия и не покрива количествените стандарти. (Виж Ставру, 2016).

понятието за жизнеспособност би изгубило своето съдържание, тъй като не-заменим от цялата репродукция ще бъде единствено генетичният материал, а фигурата на „майката“ няма да бъде необходима за гестацията. Това от своя страна издига по нов начин тежките етични дебатите относно аборта, статута на ембриона, правото на собственост и решенията относно съдбата на ембрионите и репродуктивната автономия.

Проблемът за статута на ембриона е много важен както от правна, така и от деонтологична гледна точка. От страна на правото е важно кога ембрионът получава права, които трябва да бъдат съблюдавани и кога трябва да се зачитат „неговите интереси“. От страна на биоетиката е проблематично кога преписваме и дължим на ембриона достойнството на личност.

Основните аргументи в дебата за статута на ембриона са свързани с възможността за естествено разделяне на ембриона на две генетично еднакви структури (появата на естествени еднояйчни близнаци) или с тяхното имплантиране в матката, тъй като това е спонтанен процес, неподлежащ на лабораторна намеса, което и разграничава оплождането от зачеването. Друг аргумент е този за уникалността на генетичния код, който ембрионът получава при оплождането на яйцеклетката и задава неговото развитие, дори възможността за разделянето му при еднояйчните близнаци. Дебатира се появата на чувствителност у плода, развитието на мозъчната кора, постигането на жизнеспособност извън тялото на майката и дори самото раждане като момент, от който плодът получава правото на живот (Кънева, 2013, с. 61–62). Дори хипотетичната възможност пълната ектогенеза да бъде възможна един ден проблематизира досегашните аргументи, тъй като жизнеспособността ще е изведена до момента на оплождане на яйцеклетката, а такава нова технология неминуемо би довела до нов поглед над дебата за аборта. Възможно е „интересът на плода“ да не е в противоречие с автономния репродуктивен избор на жената.

При вземането на решения в началото на живота етическите интереси, които се съблюдават, са репродуктивната свобода и интереси на родителите, интересите на ембриона и тези на държавата. Принципите, които се следват, са уважение към автономията, благодеянието, ненанасянето на вреда и справедливостта.³

Автономията в биоетиката се разбира като „способност за вземане на самостоятелни решения при оформянето на собствения живот“ и се свързва със способността за избор сред алтернативи и вземане на самостоятелни

³ Бючъм и Чайлдрес формулират четирите основни принципа на биомедицинската етика в изследването си „Принципи на биомедицинската етика“: „принципът за уважение към автономията не вреди, прави добро и принципът на справедливостта“, като никой от принципите няма превес над останалите (Кънева, 2011, с. 29–34).

решения без външна принуда (Кънева, 2011, с. 10). Репродуктивната автономия като понятие обхваща не просто свободата от принуда и правото на планиране и възпроизводство, но и обема от новите възможности за самоопределение и независимост, достъпни благодарение на новите технологии (О'Нийл, 2011).

В дебата за аборта има две основни позиции: правото на живот (pro-life) и правото на избор (pro-choice). Защитниците на позицията за правото на живот придават на ембриона статута на личност от момента на зачеване и поради това неговото право на живот превъзхожда това на избор на бременната жена. Защитниците на позицията за правото на избор държат на тази възможност, включително оправдавайки достъпа до контрацепция и аборт (О'Нийл, 2011, с. 258–259). При развитие на технологията до пълна ектогенеза ще се разкрие и нова възможност – едновременно да се прекъсне бременността, без това да доведе до умъртвяване на ембриона. Интересен казус относно аборта и репродуктивната автономия в този контекст би бил и ако мъжът е против, а жената иска да прекъсне бременността. Основен проблем ще е относно правото на собственост над ембриона, дали подобна система не компрометираща репродуктивната автономия на бременната жена и чии интереси трябва да бъдат приоритет.

Въпреки утопичната възможност за пълна ектогестация, дебатите се водят и от феминистки ракурси, обсъждайки новите социални роли и новия метод за потисничество.

ФЕМИНИСТКИ ВЪЗГЛЕДИ И ПРОБЛЕМИ

Пълната ектогенеза, при която целият пренатален период е в машина, би променила съществуващите социални роли, нещо повече, при нея дори не е необходима гестационна майка, а неизменим ще е единствено изначалният репродуктивен генетичен материал.

Тя се разглежда не само като средство за подпомагане на жените, които поради дадена причина не могат да износат бременност, но и като средство за освобождаване на жените от тяхната репродуктивна функция да износват бременността и това би премахнало основното неравенство между половете. Жените биха могли да бъдат освободени от „бремето и ограниченията на бременността и раждането, но и от всички последващи недостатъци, които трябва да изтърпят поради това“ (Eichinger, Eichinger, 2020, p. 2).

Централен момент в този аргумент е дали действително неравнопоставеността, която съществува между половете и потисничеството на жените произлиза единствено от биологичната им функция да изнасят бременността и дали възможността гестацията да бъде поета от машина ще премахне неравенството между половете. Въпреки биологичното неравенство в създаването и отглеждането на поколение, едва ли икономическото и правното

потисничество на жените ще бъде решено чрез снемане на гестационната им функция.

Друг проблем е равният шанс за възползване от технологията, ако стане клинично достъпна, тъй като неравенството относно възможността за употреба може да се превърне в нов инструмент за потисничество и неравнопоставеност на по-бедните жени, или на тези, избрали да изнесат бременността. Така се разгръща цяло поле от етически въпроси и предизвикателства пред моралната оправданост от употребата на пълна ектогестация.

ЕТИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ И СЪОБРАЖЕНИЯ

Според Православната църква началото на всеки човешки живот е факт с изключително значение, тъй като Божественото предопределение и перспективата на вечното царство са свързани тъкмо със зачатиято, което му придава изключителност, превишаваща границите на биологичната идентичност (Петров, 2013, с. 14). Акцентът се поставя върху дадената от Бога форма на зачеване и раждане. Критиката към използването на асистираните репродуктивни технологии се основава на аргумента за естественото, според който морално е създаденото от Бога, а човешката намеса в това тайнство е неморална, животът се зачева и ражда, а не се фабрикува. При сциентистката позиция за зачеването и раждането отново се използва аргументът за естественото, която позиция може да се обобщи като *hybris*, или „да си играем на богове“ (Джонсън, 2011, с. 465). Аргументът за естественото е много трудно защитим от морална гледна точка по отношение на зачатиято, защото и болестите са естествени, а изкуственото оплождане може да се възприеме като по-естествено например от изкуствената става или слагането на стент, тъй като използва органичен материал, стига да няма генетична промяна, единствено самият метод е изкуствен. Освен това естествена способност за човек е репродуктивната, а на възстановяването ѝ може да се гледа като възстановяване на естественото състояние. Нещо повече, самото имплантиране на ембриона към стената на матката, т.е. самото зачеване е напълно спонтанен процес, независещ от лекарска намеса, затова и може да се интерпретира като донякъде естествен процес, независим от медицинските интервенции, а ембрионалният трансфер не може да обещае успешността му. По-сложно стоят нещата при потенциалната възможност за пълна ектогестация. Тогава ембрионът и последващото му развитие са изцяло във външна среда, изложени на непрестанна възможност за интервенция. Самият процес на имплантиране, или „зачеване“ на ембриона не е спонтанен. Също така тук е спорен и недостатъчно убедителен аргументът за възстановяване на естествената репродуктивна способност, или така наречената „терапевтична употреба“ на технологията, тъй като тук тя просто се заменяют машина, а рисковете от такова заместване са непредвидими както в краткосрочен, така

и в дългосрочен план, затова и възможните ползи не са достатъчно основание за оправдаването на подобна технология.

Централен въпрос относно възможната употреба на пълна ектогестация е критерият, по който ще бъде прилагана – по „терапевтични“ или по „нетерапевтични“ цели, при все че това е технология, която всъщност заобикаля телесната репродукция, а не лекува фертилен проблем. Нещо повече, след като всяка бременност носи рискове, би могло да се обоснове използването на съответната технология като терапевтично при всички случаи (Eichinger, Eichinger, 2020, p. 3).

Ако под „терапевтична“ употреба приемем използването на пълна ектогестация поради инфертилитет, причинен от агенеза и малформации на матката от раждането, поради хистеректомия, или други тежки заболявания, които могат да бъдат животозастрашаващи по време на бременност, ще бъде ли морално оправдана за сметка на „нетерапевтичната“ употреба, например за да се избегне неудобството от гестацията.

Нещо повече, предизвикателство е дали от пълна ектогенеза ще могат да се възползват единствено хетеросексуални двойки, сключили брак, или ще бъдат допускани хомосексуални и транссексуални двойки, както и самотни мъже, избрали да станат родители чрез донорска яйцеклетка.

Така етически, социален, правен и политически значим въпрос е дали ще има равен достъп до технологията и какво ще е отношението на държавата, при все че това може да е основата на неравенство или „репродуктивен туризъм“, поради трудността в постигането на международен контрол и равни регулации.

Основен медицински и етически проблем е това, че е трудно да се предвидят както краткосрочните, така и дългосрочните последици от употребата на ектогестацията и ако частичната ектогестация е морално приемлива, имайки интенцията да се справи с високата неонатална смъртност и увреждания, употребата ѝ носи риск да се плъзнем по наклонената плоскост и да приемем пълната ектогестация, чиито краткосрочни и дългосрочни последици са непредвидими.

При употребата на асистирані репродуктивни технологии обикновено акцентът се поставя върху репродуктивната автономия на родителите и терапевтичната им цел – възстановяване на способността за възпроизводство, колкото до бъдещите деца се представя като полза самото им съществуване, което без съответната асистирана репродуктивна технология не би било възможно (Димитрова, 2012, с. 207). Различни изследвания показват обезпокоителни резултати за по-висок процент на сериозни вродени дефекти при деца, заченати по метода ин витро или ICSI, в сравнение с естествено заченатите деца; по-ниското тегло, дори при доносени новородени от едноплодна бременност, което крие риск за здравето им и дори завишен риск от мъртво раж-

дане (Димитрова, 2012, с. 209–211). В този контекст е непредвидимо какви ще са рисковете при възможността за пълна ектогестация и възможните вреди за бъдещите деца. Уместна е и препратката към аргумента на теолога и биоетик Пол Рамзи относно „Трябва ли да клонираме човек?“, което е и едно от трудно преодолимите етически възражения, а именно „какво да правим в случай на неуспех? ... Ако получим чудовище – едно незавършено или пък несъвършено копие на човек, – трябва ли просто да прекратим експеримента и да убием това изкуствено създадено човешко същество?“ (Джонсън, 2011, с. 465), което според него е основателен въпрос, на който не се обръща достатъчно внимание.

Съществува и опасението, че ако стане възможна пълната ектогенеза, тъй като ембрионът е в лабораторни условия и възможността за манипулация е далеч по-голяма и докато интенцията е за по-лесна пренатална интервенция, ако такава е необходима, ако целият процес от зачеването до самото раждане стане възможен в изкуствена, лабораторна среда, то ембрионът ще е изложен през цялото време пред възможността за селекция по дадени признаци или опити за подобрене. Така обезтелесената генеза на човешкия живот би могла да се разгледа като перспектива към трансхуманистичните мечти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на технологиите в полето на медицината ни позволява да надвишем детерминираността на природата, да се справим с инфертилитета, да съхраним живота в най-ранния неонатален етап от човешкия живот, да свалим все повече границите на жизнеспособността и да намалим неонаталната смъртност.

Моментите от самото оплождане на яйцеклетката, през зачеването, раждането и неонаталните грижи могат да бъдат подпомогнати изкуствено, а с това и изнесени в лабораторни условия, извън тялото на майката. Дори самата гестация хипотетично може да бъде изнесена един ден изцяло в лабораторни условия, а така неизменен момент от цялата бременност ще остане единствено неизменният изначален човешки репродуктивен генетичен материал, който също би могъл да бъде манипулиран чрез генното инженерство. Животът вече не просто се създава, а се съ-творява и както отбелязва видният католически теолог Карл Ранер, ние живеем в епохата на науката, в която „предмет на експерименти е самият човек“ (Джонсън, 2011, с. 69).

Преждевременното раждане и екстремната недоносеност все още са водеща причина за неонаталната заболяемост и смъртност поради недостатъчното развитие на органите. Това е и мотивът да се работи усилено над разработването на различни методи, с които да се подобрят възможностите за неонатална грижа, тъй като наличните не са достатъчно ефективни. Изработването на подобни технологии за изкуствено разширяване на гестаци-

ята предизвиква множество етични дебати относно моралната оправданост при тяхното използване за възможни употреби, надхвърлящи първоначалните намерения, а именно – да се цели постигането на пълна гестация и превръщането на ектогенезата от интензивна неонатална грижа в асистирана репродуктивна технология, като пълна гестация, която би могла да замени проблематичните от морална, правна и медицинска гледна точка практики на сурогатното майчинство и трансплантациите на утроби.

Дали такова стремглаво развитие и употреба на технологиите решава дадени налични проблеми, или ще се появят още по-големи и къде трябва да се поставят границите за тяхната приемлива употреба!? Разбира се, все още не е възможен преходът от интензивна неонатална грижа към нова репродуктивна технология и частичната гестация не може да премине в пълна. Въпреки спекулативността на възможните етични проблеми и предизвикателства на пълната ектогенеза си струва да се обмисли подобна, неизпълнима на този етап възможност, при все че това може да е поредният момент в научните изследвания, в който нещо считано за научна фантастика се превръща в напълно осъществима процедура. Така разполагаме с допълнително време да разгледаме етичните, медицински, социални и религиозни съображения, проблеми и предизвикателства, които практикуването на подобна технология може да предизвика. Изправени сме и пред необходимостта от внимателно рамкиране на морално оправданата употреба, тъй като си заслужава да се възползваме от ползите, които една частична ектогестация би имала като интензивна неонатална грижа, или иначе казано, употребата ѝ с доказана терапевтична цел. В същото време, при наличието на толкова многобройни и доказани като успешни, въпреки наличните рискове и притеснения относно тяхната употреба, асистирана репродуктивни технологии, е опасно разработването на една система за пълна ектогестация, с която да навлезем в *третата ера* на репродукция, в която „бременността“ и родителството стават въпрос на експеримент, а възможните вреди, които употребата ѝ би могла да нанесе над бъдещите деца, са непредвидими.

Научният и технологичният напредък не може, а и не трябва да бъде спрян. Както отбелязва Албърт Джонсън в труда си „Раждането на биоетиката“, „технологичният императив започва да ръководи клиничните решения: ако съществува съответната технология, то тя трябва да се приложи“ (2011, с. 387). Освен големи надежди, всяка нова биотехнология поражда и множество дори неподозирани проблеми и опасения относно моралната ѝ допустимост. Затова е необходимо широко мултидисциплинарно обсъждане на ползите, вредите и рисковете както в краткосрочен, така и в дългосрочен план, а също и въвеждането на определени ограничения, които да рамкират морално оправданата употреба на съответната технология и да спомогнат в намирането на все по-приемливи решения на проблемите. При все че

международна спогодба и контрол над употребата на дадена репродуктивна технология са изключително трудни, а понякога и невъзможни, съществуват такива, които се ограничават единствено до тяхната терапевтична употреба и при все че използването им с цел репродукция е възможно, то е забранено, както е с клонирането на човек. Така и ако един ден стане възможно ектогестацията да се използва не само в частична форма, като неонатален инкубатор, това далеч не би означавало, че не може да бъде ограничена и забранена за употреба с репродуктивна цел.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Асенова, А.** (2011). Сурогатно майчинство – нови идентичности в ерата на модерните биотехнологии. В: Кънева, В. (състав.). *Автономия и биоетика*, Т. 2. София: ИК „Критика и хуманизъм“, с. 163–174.
- [Asenova, A. (2011). Surogatno maychinstvo – novi identichnosti v erata na modernite biotehnologii. V: Kaneva, V. (sastav.). *Avtonomia i bioetika*, Т. 2. Sofia: ИК „Kritika i humanizam“, s. 163–174.]
- Джонсън, А.** (2011). *Разждането на биоетиката*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- [Dzhonsan, A. (2011). *Razhdaneto na bioetikata*. Sofia: ИК „Kritika i humanizam“.]
- Димитрова, И.** (2012). *Пренатална диагностика и биополитики в България*. София: Изток-Запад.
- [Dimitrova, I. (2012). *Prenatalna diagnostika i biopolitiki v Bulgaria*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Кънева, В.** (2011). Автономията като идеал и действителна способност. В: Кънева, В. (състав.). *Автономия и биоетика*, Т. 1. София: ИК „Критика и хуманизъм“, с. 7–50.
- [Kaneva, V. (2011). Avtonomiyata kato ideal i deystvitelna sposobnost. V: Kaneva, V. (sastav.). *Avtonomia i bioetika*, Т. 1. Sofia: ИК „Kritika i humanizam“, s. 7–50.]
- Кънева, В.** (2013). *Граници на биоетиката*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- [Kaneva, V. (2013). *Granitsi na bioetikata*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- О’Нийл, О.** (2011). Репродуктивната автономия и новите технологии. В: Кънева, В. (състав.) *Автономия и биоетика*, Т. 1. София: ИК „Критика и хуманизъм“, с. 253–283.
- [O’Niyl, O. (2011). Reprodaktivnata avtonomia i novite tehnologii. V: Kaneva, V. (sastav.) *Avtonomia i bioetika*. Т. 1. Sofia: ИК „Kritika i humanizam“, s. 253–283.]
- Петров, Владимир (състав.)** (2013). *Биоетика*. София: Фондация Комунигас.
- [Petrov, Vladimir (sastav.) (2013). *Bioetika*. Sofia: Fondatsia Komunitas.]
- Ставру, С.** (2016). Една история за липсващите 50 грама. *Предизвикай правото!* [онлайн]. ISSN 1314-7854. [Прегледан на 30 март 2022]. Достъпно на: <https://www.challengingthelaw.com/medicinsko-pravo/50-grama/>.
- [Stavru, S. (2016). Edna istoria za lipsvashtite 50 grama. *Predizvkaay pravoto!* [onlayn]. ISSN 1314-7854. [Pregledan na 30 mart 2022]. Dostapno na: <https://www.challengingthelaw.com/medicinsko-pravo/50-grama/>.]

- Наредба № 19 от 22.12.2014 г. за утвърждаване на медицински стандарт „Акушерство и гинекология“ обн. ДВ. Бр. 106 от 23 декември 2014 г.** [онлайн] [прегледана на 30 март 2022]. Достъпна на: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2015/11/18/akusherstvo-ginekologiq.pdf.
- [**Наредба № 19 от 22.12.2014 г. за utvarzhdavane na meditsinski standart „Akusherstvo i ginekologia“ обн. ДВ. Бр. 106 от 23 декември 2014 г.** [онлайн] [прегледана на 30 март 2022]. Достъпна на: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2015/11/18/akusherstvo-ginekologiq.pdf.]
- Наредба № 32 от 30.12.2008 г. за утвърждаване на медицински стандарт „Акушерство и гинекология“ (отм.) ДВ. Бр. 66 от 8 август 2014 г.** [онлайн] [прегледана на 30 март 2022]. Достъпна на: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2135614495>.
- [**Наредба № 32 от 30.12.2008 г. за utvarzhdavane na meditsinski standart „Akusherstvo i ginekologia“ (отм.) ДВ. Бр. 66 от 8 август 2014 г.** [онлайн] [прегледана на 30 март 2022]. Достъпна на: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2135614495>.]
- Eichinger, J., Eichinger, T.** (2020). Procreation machines: Ectogenesis as reproductive enhancement, proper medicine or a step towards posthumanism? [online]. *Bioethics*. Special Issue Ethics Of Ectogenesis. First published 14 January 2020. DOI:10.1111/bioe.12708.
- James, D.N.** (1987). Ectogenesis: a reply to Singer and Wells [online]. *Bioethics*, vol. 1, no 1, pp. 80–99. [Accessed 1 october 2021]. Available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-8519.1987.tb00006.x>.
- Partridge, E., Davery, M., Hornick, M. et. al.** (2017). An extra – uterine system to physiologically support the extreme premature lamb [online]. *Nature Communications*, 25 Apr 2017. [Accessed 1 october 2021]. Available at: <https://www.nature.com/articles/ncomms15112.pdf>.
- Regalado, A.** (2021). A mouse embryo has been grown in an artificial womb – human could be next. *MIT Technology Review* [online]. 17 March 2021. [Accessed 1 october 2021]. Available at: <https://shortest.link/buIN>.
- Segers, S., Pennings, G., Mertes, H.** (2020). The ethics of ectogenesis-aided foetal treatment [online]. *Bioethics*, vol. 34, no 4, pp. 364–370. [Accessed 1 october 2021]. DOI:10.1111/bioe.12715.
- Weintraub, K.** (2016). 20 Years after Dolly the Sheep Led the Way – Where Is Cloning Now?. *Scientific American* [online]. 5 July 2016. [Accessed 1 october 2021]. Available at: <https://www.scientificamerican.com/article/20-years-after-dolly-the-sheep-led-the-way-where-is-cloning-now/>.
- Welin, S.** (2004). Reproductive ectogenesis: The third era of human reproduction and some moral consequences [online]. *Science and Engineering Ethics*, vol. 10, no 4, pp. 615–626. DOI: 10.1007/s11948-004-0042-4.

РАЗВИТИЕ НА ПРЕНОСИМИ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО ФИЛОСОФИЯ В УЧИЛИЩЕ

Милена Стоянова Плугарова-Райчева

Анотация: Една от целите на визията за европейското пространство за образование е да насърчава развитието на преносими компетентности като условие за постигането на пълноценно личностно, социално и професионално развитие. Приравняването на философията с другите предметни области отнема от нейната съществена и смислово съдържателна цел да служи като обединяващ фактор на натрупаните знания и умения. Статията разглежда обучението по философия като подходяща дисциплина за изграждане на преносими личностни, социални и граждански знания, умения и нагласи у учениците, но практическата насоченост на обучението и фасилитацията на съзнателния процес на себепознание и саморегулиране на учениците изискват повече часове по философия в първи гимназиален етап от заложените по нормативни документи.

Ключови думи: личностна и социална компетентност, обучение, философия.

DEVELOPMENT OF TRANSFERABLE COMPETENCES THROUGH PHILOSOPHY EDUCATION IN SCHOOL

Milena Stoyanova Plugarova-Raycheva

Abstract: One of the goals of the vision of the European Education Area is to promote the development of transferable competencies as a condition for achieving full personal, social and professional development. The article considers the teaching of philosophy as an appropriate discipline for building transferable personal, social and civic knowledge, skills and attitudes in students. The equating of philosophy with other subject areas takes away from the essential and meaningful purpose to serve as a unifying factor of the accumulated knowledge and skills. The practical orientation of the training and the facilitation of the conscious process of self-knowledge and self-regulation of the students require more classes in philosophy in the first high school stage than the ones set in the normative documents.

Keywords: personal and social competence, training, philosophy.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Образованието е образование на личността и философията има важно място в процеса на изграждането и развитието ѝ. Приравняването на философията с другите предметни области отнема от нейната съществена и смислово съдържателна цел да служи като обединяващ фактор на натрупаните знания и умения. Именно в часа по философия се обсъждат тези ключови

аспекти – рационалност, социални и граждански ценности, свобода и толерантност. Философията като логика е „школа на рационалността“ и умствената откритост за нашите ученици. Философията като етика има утопичен ръководен характер, който кара индивида да не се дезориентира, като се има предвид многообразието и дори противоречието, съществуващо между социалните ценности. Философията като практика допринася за формирането на свободни граждани (*Philosophy and Democracy in the World. A UNESCO survey, 1995*).

Визията за образование като предаване само на знание е далеч от реалността, независимо дали го искаме или не, училището възпитава и социализира (Закон за предучилищното и училищното образование, чл. 3, ал. 1). В статията се разглежда философията като подходяща дисциплина за изграждане на преносими личностни, социални и граждански знания, умения и нагласи у учениците, но практическата насоченост на обучението и фасилитирането на съзнателния процес на себепознание и саморегулиране на учениците изискват повече часове по философия от заложените по нормативни документи.

За постигането на така формулираната цел първо ще представя накратко идеята за преносими компетентности. Ще очертая рамката на философския подход в учебния процес като отговоря на въпроса с какво допринася за развитието на ключови компетентности. Ще разгледам обучението по философия като подходяща основа за изграждане на личностни, социални и граждански компетентности, които могат да се ползват във всички останали образователни и житейски области като представя идентифицираните шест преносими компетентности от учебната програма по философия. Накрая ще отбележа някои от съществуващите проблеми при прилагането на компетентностния подход в обучението по философия в първи гимназиален етап.

2. ПРЕНОСИМИ КОМПЕТЕНТНОСТИ

През 2001 г. проектът DeSeCo (*The Definition and Selection of Key Competence, 2001*) на ОИСР (Организация за икономическо сътрудничество и развитие) предоставя концептуална рамка за компетентностите, като поставя на първо място не информираността, а уменията да се разрешават проблеми. Новият подход в обучението предполага динамичност и интегралност, защото компетентностите не се придобиват в определен момент и остават непроменени, а предполагат процес на развитие, цялостно формиране на хората. В края на академичния етап учениците да могат да прехвърлят придобитите знания в нови ситуации, които се появяват в изборния от тях вариант на живот. По този начин ще могат да реорганизират мисленето си и да придобият нови знания, да подобрят своите изпълнения и да открият нови форми на действие и нови умения, които им позволяват ефективно да

изпълняват задачи, насърчвайки ученето през целия живот. На преден план се извежда обучение, ориентирано към резултати, за разлика от традиционната предметна ориентираност.

Компетентността е динамичен процес, включващ комбинация от психосоциални ресурси (знания, умения и нагласи), които могат да бъдат мобилизирани, за да се отговори на комплексни изисквания в конкретен контекст (The Definition and Selection of Key Competence, 2001). Една компетентност е ключова, когато принася полза не само за отделния индивид, а и за обществото; може да се прилага в много области от живота и е важна не само за специалисти, но и за всички хора. Проектът DeSeCo класифицира такива компетентности в три широки категории: компетентност за автономно, отговорно поведение; за взаимодействие с други хора и за взаимодействие със заобикалящата среда. Всички ключови компетентности са преносими.

През 2006 г. ключовите компетентности за учене през целия живот стават част от Европейската референтна рамка на Европейския парламент и на Съвета на Европейския съюз, насочена към всички страни членки. Изработването ѝ е резултат от дълъг процес, в основата на който лежи концепцията за необходимостта гражданите да придобият ключови компетентности като условие за постигане на пълноценно личностно, социално и професионално развитие, което се приспособява към нуждите на глобализирания свят и дава възможност за икономическо развитие, свързано със знанието.

Изведени са осем ключови компетентности (Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC), които през 2018 г. в отговор на промените в обществото и в икономиката са актуализирани (Съвет на Европейския съюз, 2018):

- езикова грамотност;
- многоезикова компетентност;
- математическа компетентност и компетентност в областта на точните науки, технологиите и инженерството;
- цифрова компетентност;
- личностна компетентност, социална компетентност и компетентност за придобиване на умения за учене;
- гражданска компетентност;
- предприемаческа компетентност;
- компетентност за културна осведоменост и изява.

Всяка от осемте ключови компетентности е ясно определена и са посочени конкретните знания, умения и нагласи, които се отнасят за нея. Изведени са и редица „преносими“ умения, като например инициативност, креативност, комуникативност, критическо мислене, работа в екип, решаване на проблеми, поемане на отговорност.

Компетентностният подход е холистичен. Всички ключови компетентности са взаимосвързани и се придобиват интегрирано чрез обучението по всички предмети. Интегративното преподаване не е механично прилагане на техники и знания от различни предметни области, а е свързано с отворена нагласа на учителя и учениците и процес на обучение, акцентиращ върху възможностите за постигане на личностно развитие.

3. ФИЛОСОФСКИ ПОДХОД

Философският подход също е холистичен. Преподаването на философия в същността си е дейност за придобиването на способности като разпознаване, разбиране, свързване и оценяване на света, на създаване на цялостен контекст, и поради тази причина междупредметните връзки са вътрешноприсъщи на предмета. Под философия може да се разбира въведение в културната традиция, към авторите, творбите, историята на философията и класическите проблеми. Тя може да се разглежда и като умение, като практическа мъдрост, отразяващ момент, пространство, което позволява на човек да се размисли за идентичността, ценностите, постъпките, смисъла на живота. Философията е нещо повече от доктрина, тя е отношение, способност, тясно свързана с човешката рационалност и комуникация. Според тази визия изучаването на философия променя хората. Философската дейност се движи, раздвижва, тревожи, въздейства. Бих добавила, че „специфичната философска дейност“ представлява ключов елемент в съзряването на ученика и придобиването на умения и нагласи. Следователно тази дейност е преди всичко качествена, защото не се задоволява с измерването на количеството знания, усвоени от учениците, а по-скоро цели цялостното развитие на хората, които също, но не само, трябва да „знаят“. В този смисъл точно философията може да се преподава и разгръща като развитие на способностите и талантите на учениците, а не като рефериране на определени възгледи (Митренцева, 2015).

Много са функциите, присъщи на философския подход, които помагат, от една страна, за развитието на преносими компетентности у учениците и от друга – за изграждането им като личности. Ще изведе седем от най-важните: комуникативна, интерпретативна, аргументативна, критическа, диалогична, креативна и ценностна.

Комуникативната функция като съществена част от езиковата грамотност, личностната, социалната и гражданската компетентности цели постигането на реална, автентична комуникация. Практикуването на философия чрез диалог, обсъждане на различни реални казуси, презентирането на идеи допринася за това хората да са по-отворени, да взаимодействат, не просто да говорят, а да се научат да общуват.

Интерпретативната функция, реализирана чрез анализ на различни източници (философски, литературни и научни текстове, актуални филми, нормативни документи) поставя учениците в състояние да емпатират контекста и смисъла на посланията. Упражняването на критическо мислене носи в себе си способността за рамкиране, дефиниране и осъзнаване на разнообразни идеи. Разбирането не е просто разбиране на „математическо уравнение“ например, но да се осъзнае „защо“, контекста, в който се произвежда, и следователно значението и смисъла, тоест разбирането има определено проявление на човешката рационалност или човешката култура.

Упражняването на аргументация благоприятства да се отчитат причините, а не само да се разбират проблемите. Човек става по-рационален и по-зрял, а също така по-автономен и по-малко манипулируем. Интелигентността винаги е решаване на проблеми. Съществуват алгоритмични проблеми, чието решение се крие в метода. Учениците трябва да се научат да решават алгоритмични проблеми, но също така трябва да се научат да се справят с евристични проблеми, които неизбежно изискват философски подход и развитието на подходяща отворена и отговорна нагласа.

Развитието на критическа нагласа чрез обучението по философия насърчава самостоятелността чрез постоянна и методична проверка на причините на другите и на самите причини, за да се постигне надежден начин за осъзнаване и действие към самия себе си, към другите и към света. Насърчава способността на всяко човешко същество да формира преценка относно собственото си положение. Това задължително е свързано с възможността за формулиране на оценки и критики и избор между действие и бездействие.

Диалогичната функция на философстването дава възможност да се преодолеят традиционните педагогически отношения, установени между активен субект, който прехвърля знанието, и пасивен субект, който го получава, да го осмислят по отношение на интересубектна връзка с изключително комуникативен характер. Образователната практика се превръща в пространство, в което учители и ученици си взаимодействат помежду си, обменяйки причини, емоции и очаквания и в които преследват по-доброто разбиране на света, на собствената си субективност и субективността на другите. Часът по философия е най-подходящото място за установяване на дебати в класната стая.

Развитието на креативността като функция на обучението по философията служи не само за описание на реалността, но и за нейното преобразуване. Философията като ефективна практика на размисъл насърчава учениците да създават начини да изживеят света, да го представят и да действат върху него. От тази гледна точка творческите умения, и преплитането им с философска нагласа може да се разглежда като вдъхновяващо образование. Като израз на свободата на човешкия дух тя насърчава разнопосочното мислене,

благодарение на което е възможно да се излезе извън дадената реалност и да се отворят нови пътища, които могат да доведат до трансформация на реалността. Липсата на упражняване в креативност води до повторение, подражание и следователно стандартизация. И обратно, насърчаването на креативността прави ученика по-любопитен, като не приема нищо за даденост, и е в състояние да създава нови пътища и различни решения.

Ценностната функция на философския подход стимулира и усъвършенства серия от умения за разбиране и действие в света. Съществуват множество анализи, които се правят на ситуацията в днешното общество, показващи релативизма на ценностите и липсата на обединяващи механизми. Философският подход поставя под въпрос предразсъдъците, насърчава размишляването върху общите ценности и принципи, общото благо, толерантността и участието в обществения живот.

И накрая трябва да се отбележи, че компетентностният подход включва не само умения, знания и разбиране, но също ценности и нагласи. Според Референтната рамка за компетентности за демократична култура (2016) на Съвета на Европа „ценностите и нагласите са ключови за подходящо и ефективно поведение в демократични и межкултурни ситуации“. Преподаването на философия е изключително важно за разбиране на различните световни възгледи, на философските основи на правата на човека, на споделяните ценности, идентифицирани в Договора за създаване на Европейския съюз (1992, чл. 2). Допринася за развитието на способността на хората да упражняват истинска свобода на мисълта, да зачитат гледната точка на другите, да се подчиняват само на авторитета на разума, да бъдат граждани.

4. ДЕЙНОСТИ ЗА РАЗВИВАНЕ НА ПРЕНОСИМИ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ФИЛОСОФИЯ

Основните цели на обучението по философия се реализират чрез запознаване с възможностите на философското познание за осмисляне всекидневния опит, като акцент в учебната програма по философия за осми клас (2016) е изучаването и прилагането на психологически модели за себепознание и развитие, в учебната програма по философия за девети клас (2017) е изучаването и осъзнаването на основни етически и естетически ценности, а за десети клас (2018) е запознаването с класическите проблеми и постижения на философската традиция.

Обучението по философия в първи гимназиален етап включва пет области на компетентност: себепознание, личност и общество, познание и реалност, критическо мислене и аргументация и основни познавателни и функционални компетентности. Дейностите за развитие на преносими компетентности се осъществяват в часовете за упражнения през цялата учебна година и във връзка с всички теми от другите съдържателни области. Изведени са шест

основни дейности за развитие на преносими компетентности – *анализ на философски текст, създаване на аналитичен текст, участие в дискусия, анализ на казус, работа по проект и публично представяне*. Добра идея е извеждането в отделна тематична област на преносими компетентности, и би могла да се приложи и в учебните програми на останалите предмети.

Тези шест основни компетентности са съществен практичен елемент и с фокус върху развиване на грамотността не самоцелно, а по начина по-който се измерва от PISA. „Грамотността е компетентност, която има решаващо значение през целия живот и която дава на отделния гражданин възможността да развива способностите си за разсъждение, устно изразяване, критично мислене и емпатия, с което стимулира развитието на личността, повишава самочувствието, създава чувство за идентичност и дава възможност за пълноценно участие в едно общество и икономика, основани на знанието и цифровите технологии“ (Съвет на Европейския съюз, 2012).

Въпреки инвестирането на средства от страна на държавата в образованието, 47% от българските ученици са функционално неграмотни според международното изследване на Програмата за международно оценяване на учениците (PISA) на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСП) за 2018 г. Искаме да възпитаем учениците да бъдат добри мислители. Искаме те да развият критичните, креативните и съвместни мисловни умения, необходими за навигиране във високотехнологичния, мултикултурен и мултимодален свят. В същото време всеки втори ученик в България не е способен да чете и да пише на равнище, което да дава възможност на личността да се развива и да функционира в обществения живот, у дома, в училище и на работа. Огромно е разминаването у нас между заложените високи цели и реалността.

Тези резултати са обясними с *разликата между философията на българската образователна система и уменията и компетентностите*, които измерва PISA (2018). Проблемът е, че резултатите са стабилни през годините, че изследванията се провеждат вече двадесет години, и те са тенденция, която се запазва и след приемането на новия Закон за предучилищното и училищно образование. Постепенното изграждане на преносими компетентности като нов елемент в учебната програма по философия допринася за развиване на знания, умения и нагласи, които се изследват от PISA на всеки три години и може да бъде пример и за учебни програми по други предмети. Обучението по философия развива съществено функционалната грамотност, но за да може заложените високи цели да са практически осъществими, е нужно време, упражняване, практика. Малкото часове, 36 часа в осми клас и 36 часа в девети клас не са достатъчни за реално развиване на знания, умения и отношения и за изграждане на компетентности.

Подробно по темата как на практика се развива функционална грамотност чрез практически дейности на шестте изведени преносими компетентности в часовете по философия с конкретни практически предложения можем да прочетем в „Методика на философията в училище“ на С. Герджиков (2019). Залага на играта като свободна дейност и свързва игровото начало с „философския курс като пътешествие“. Играта като форма на преподаване и учене, като виртуална среда и като мрежа от техники за игрово учене на знания и умения, според С. Герджиков е най-добрата философия на обучението по философските дисциплини.

Философията като дейност за развиване на основни ключови „преносими“ компетентности има традиции в българската образователна парадигма. Още в първите учебници по философия след демократичните промени се забелязва промяна. Въпреки че няма все още държавни образователни стандарти, философията е измъкната от руслото на идеологическа дисциплина, и акцентът се променя към практическа насоченост и проблематизиране. Автори на първите учебници са съответно на вариант А: Любен Сивилов, Ламбо Кючуков и Димитър Денков, и на вариант Б: Сергей Герджиков. И в двата варианта философията се представя като процес, а не готово знание, като след всяка тема се включват въпроси за дискусия, казуси за дебатиране и текстове за анализ (Митренцева, 2015).

Тези практически дейности, организирани като свободно дискусивно пространство, по подобие на тренинговите модели оказват своето въздействие върху емоционалния аспект от структурата на компетентностите – формиране на ценности, нагласи и отношение, мотивация и работа в екип, отговорно поведение и решаване на проблемни ситуации, самостоятелност, критичност и творчество.

Анализ на философски текст

Работата с текст и умението за осмисляне на текст е основно умение на човека, което е ключова част от функционалната грамотност „способността за четене и писане на равнище, което дава възможност на личността да се развива и да функционира в обществения живот, у дома, в училище и на работа“ (Съвет на Европейския съюз, 2012).

По отношение на работата с текстове в България има богати традиции и има много източници на информация. Важно е да се избере текст, който е интригуващ, завладяващ, задаващ дискусийна атмосфера. Текст, релевантен към учебната програма по философия, независимо дали е художествен, научен или философски. Да се постави заглавие, да се разсъждава върху контекста, да се изведат и анализират ключови понятия и идеи, да се направи резюме, да е основа за дебатиране или създаване на собствен аналитичен текст са само част от многопластовите дейности, които могат да се разви-

ват в часовете за упражнение. Изискванията са ученикът да умее да реконструира проблема, тезата и аргументацията на автора, да оценява текста в историко-философски или систематичен контекст, както и от гледната точка на жизнения си опит и да изразява обоснована лична позиция. Дискусията върху зададения текст, насочвана към реални житейски ситуации, развива не само комуникационните умения, но и формира нагласи, отношение и намерение на практичен смисъл в обучението.

Създаване на аналитичен текст

Създаването на собствен аналитичен текст (философско есе) е утвърден метод в обучението по философия. Не бива да се забравя, че Международната олимпиада по философия е организирана за първи път през 1993 г. по инициатива на български преподаватели и се състои в написването на философско есе. Първоначално България е домакин, като след 2001 г. състезанието получава признание и подкрепа от ЮНЕСКО, и организацията му се поема от Международната федерация на философските общества.

Работата по създаване на аналитичен текст е многопластова. От една страна, ученикът е нужно да е запознат с философски концепции, които са релевантни към зададената тема. От друга страна, преинтерпретирането, осмислянето и извеждането на собствена позиция изисква умения, които включват елементи на всички ключови компетентности. Когато са ясно дефинирани критериите, когато се знае какво включва задачата, тогава писането на аналитичен текст развива не само самостоятелното и критическото, но и творческото мислене, формирайки положителна нагласа към този вид дейност у учениците. Писането на философско есе надгражда функционалната грамотност и бих я определила като част от многостранната грамотност – „способността да се използват уменията за четене и писане, за да се създава, разбира, интерпретира и оценява критично информация в писмен вид“ (Съвет на Европейския съюз, 2012).

Изискванията на учебната програма са ученикът да умее да създава аналитичен текст с ясна логико-аргументативна структура (философско есе), в който формулира проблем, изказва теза и я аргументира чрез прецизна употреба на философски понятия като спазва нормата на българския книжовен език.

Участие в дискусии

Диалогът е естественият начин „да се научим да мислим“, да се научим да различаваме, разбираме, свързваме и ценим себе си, другите и света. В днешното глобализирано общество хората имат толкова много информация пред себе си, че без способността да различават, систематизират и критически да я осмислят това води до пресищане, до инфлация на получените знания.

Участието в дискусии е пример за това как цялата група от компетентности се мобилизира в практическите дейности. Възможността самите ученици да поемат отговорност за създаването и осмислянето на цялостна процедура и регламент, който да се спазва от всички участници в диалога, изисква нагласа към конструктивност, откритост и критическо осмисляне. Веднъж започнал, диалогът развива лингвистични, социални и умения за активно слушане, които трябва да бъдат мобилизирани и използвани, за да се избегне погрешна комуникация. Също така се изисква емпатия наред с аналитични умения за мислене, за да се улесни разбирането на гледната точка на другия.

Ученикът да участва конструктивно в диалогични форми на философско изследване с определен регламент (дискусия, дебат), като прилага правилата на разумната дискусия и формулира и обосновава ясно и разбираемо лична позиция е изискване на учебната програма по философия. Може да се каже, че този образователен модел ни връща към Сократовия диалог, помагайки на учениците да осветят знанието и да го осмислят с помощта на учителя.

Анализ на казус

Казусите във философията са въведени във философското обучение в България за пръв път в учебника от 1992 г. на издателство „Просвета“. Днес вече е въведен като стандарт, като пример за преносима компетентност.

Анализът на казус е дейност от т.нар. проблемно базирано обучение, при която се представя реалистичен проблем за разрешаване. Изискванията са ученикът да умее да анализира проблемна ситуация, да формулира проблем или конфликт, да предлага алтернативни решения от гледна точка на различните участници в ситуацията и да прави аргументиран избор. Ролята на учителя е да помогне на учениците в търсенето на адекватни самостоятелни или екипни решения. В някои случаи обучаемите трябва да проведат проучване, за да съберат необходимата информация за разглеждания проблем, в други тя се предоставя като резултат от решаването на задачата. По този начин обучаемите не само натрупват допълнителни знания вследствие на самостоятелното проучване, но и се научават как сами да намират необходимата им информация и да я прилагат за решаването на конкретни реални ситуации. Обсъждането на казуси се използва широко в психологията, етиката, правото, философията и гражданското образование и е добра основа за развитие на самостоятелно, критическо и творческо мислене. Разновидност на казусите са моралните дилеми.

Работа по проект

С работа по проект активно се работи и до влизането в сила на новия Закон за предучилищното и училищно образование в България (2015), особено по предмета завършващ гражданското образование в училище – свят и лич-

ност. Изискванията са ученикът да умее да анализира проблемна ситуация, да формулира цел, да планира дейности и ресурси, да управлява процеси и в последващото представяне на идеята и резултатите. Ролята на учителя е да помогне на учениците да формулират реално изпълними цели, да изберат ефективни стратегии за тяхното решаване. Осъществяването на реални социално значими проекти е полезен и благодарен опит за възпитаване на гражданска активност. Олимпиадата по гражданско образование допълва и надгражда добрия и полезния опит от предмета свят и личност. За съжаление приемствеността е минимизирана чрез приравняването на предмета гражданско образование към всички останали предмети и с преподаване по един час седмично разхвърлян в две учебни години XI клас и XII клас. Добра идея е реализирането на проекти да не се случва както досега в конкретен учебен предмет свят и личност, а да бъде част от практическите дейности по всички предмети, но тук трябва да се отбележи, че за да не се формализира и negliжира осъществяването на проект е нужна координацията на повече учители от различни предмети. Тъй като процесът е трудоемък, няма как да се изисква едновременното реализиране на проекти по всички предмети, затова може да се координира между тези, които се отнасят до съответния проект, създавайки интегритет. Когато работата по проекти е част от стратегическите дейности на училището, тогава се изгражда приемственост между учениците от втори гимназиален етап и учениците от първи гимназиален етап, проектите започват да се случват не самоцелно, а като съществен елемент на ученическото самоуправление. Този образователен процес освен проектно мислене, изгражда дух на екипност и общност.

Публично представяне

Публичното представяне може да бъде както самостоятелно презентирание, така и елемент, който се осъществява във връзка с друга дейност – проект, проучване, разискване на казус, устно представяне на аналитичен текст. Може да бъде както индивидуално, така и екипно. Да бъде във връзка с изучаваното съдържание, с училищната проблематика, а може да бъде и с общественозначима тематика.

В педагогическата ми практика съм забелязала, че в началните часове на работа с един клас публичното представяне е желано, приема се с ентузиазъм, но с недостатъчно разбиране, поради negliжирането му в по-малките класове. Затова е от съществено значение да се уточнят ясно критериите за оценяване с класа преди презентирането, за да знаят учениците как да се подготвят. Тук се работи многопластово, от една страна е предварителната работа по изготвянето на изложението, презентация, като се използват активно, критично и творчески разнообразни източници на информация. От друга страна, е важно да има времеви регламент, да има изискване за ясно

изразена структура на изложението, прилагане на подходящи реторични техники и да се поддържа контакт с публиката. Проблем с тази преносима компетентност, развиваща оптимално критическото и творческо мислене е, че отнема време и трудно може да бъде приложена за всички ученици при 36 часа годишен хорариум.

5. ПРОБЛЕМИ

За да се разчупи продължаващият лекционен стил на преподаване, новата учебна програма разграничава ясно часовете за нови знания, часовете за практически дейности и упражнения, часовете за обобщение и часовете за контрол и оценка като дава препоръчително процентно съотношение, в което преобладаващите часове са за практически дейности.

Проблем при развиване на „преносими“ компетентности е малкият брой часове, които са нерелевантни на поставените цели. За да се изясни какво се получава на практика, ще разгледам реален пример от учебната 2019–2020 г. първи учебен срок, брой учебни часове – 18, девети клас изучават философия в понеделник. 16 септември – откриване на учебната година, неучебен ден; 23 септември – неработен ден заради 22 септември, Ден на независимостта на България, национален празник; 30 септември – начален преговор върху изучавания материал от осми клас; 7 октомври – входно ниво; 14 и 21 октомври – реално първи два часа върху учебно съдържание от девети клас; 28 октомври – неучебен за учениците заради провежданите местни избори на 27 октомври 2019 г.; 4 ноември – местни избори, 3 ноември 2019 г., неучебен за учениците – есенна ваканция; 11 ноември, 18 ноември, 25 ноември, 2 декември, 9 декември и 16 декември – общо стават седем часа, когато добавим часовете от януари – 6, 13 и 20 се получават общо 10 учебни часа. 27 януари приоритет е написването на срочните оценки, тъй като последният час от първи учебен срок е 3 февруари, който обикновено е или за или след педагогически съвет по приключване на първия учебен срок, поради което не се включват съществени дейности. Оказва се, че от заложените 18 часа, реално разполагаме с 10 учебни часа, от които един час е за контрол и оценка (11% от общия брой часове). В тези часове според изискванията учениците трябва да имат минимум три оценки, като едната е от входно ниво, на базата на които се оформя срочна оценка. От останалите десет часа според препоръките на учебната програма около половината – пет часа са за нови знания (39% от общия брой часове). Не бих казала, че има редукция на съдържанието на изучавания материал, с оглед намаления брой часове и насоката за повече часове за практически дейности и упражнения (45% от общия брой часове). В този смисъл целите са високи, съдържанието е интересно, смислополагащо и интегративно, но часовете са нерелевантни за постигането на очакваните резултати като компетентности.

Разглеждайки същия проблем от различна гледна точка, бих направила сравнение между деветите класове, на които се преподава история и цивилизация и философия, за да се покаже, че при един и същ хорариум извършената работа лавинообразно нараства при обучение от един час седмично. В девети клас предметът история и цивилизация се изучава четири часа седмично, това означава, че в един клас за годината ще има 144 учебни часа. Хорариумът от 684 часа може да бъде достигнат с преподаване на пет паралелки от девети клас. Учителят трябва да оцени 520 пъти (26 ученици, в пет паралелки, по четири текущи изпитвания) учениците за един учебен срок, според Наредба №11 за оценяването на учениците. Същият хорариум 684 часа от учител по философия може да бъде достигнат при преподаване в 19 (деветнадесет) паралелки от девети клас. Оценките, които трябва да постави, са най-малко 1 482 (26 ученици, в 19 паралелки, по три изпитвания, едно от входно ниво). Става въпрос за близо 3 пъти повече работа по оценяване. Огромна е разликата да преподаваш на пет паралелки и да преподаваш на 19 паралелки, и разликата не е само количествена, а най-вече качествена.

Ученето, преподаването и оценяването са тясно преплетени и взаимосвързани и всяка политика или стратегия, която въздейства върху един от тези елементи, се отразява върху останалите. Компетентностите имат сложен и глобален характер и тяхното приложение не отговаря на фиксиран модел, поради което оценяването се превръща в объркваща задача за учителите. Причината, поради която се прибегва до традиционните системи на оценяване, въпросници и стандартизирани тестове е отново липсата на време. Особено за предмети, които се изучават един час седмично и трябва да се оценят 494 ученици (26 ученици в 19 паралелки). Тази рамка (36 часа в осми и 36 часа в девети клас) формализира обучението и обезсмисля добрите образователни цели, съдържание, дейности и практика.

Броят часове е необходимо, но не е достатъчно условие, за да бъдат реализирани целите, заложи в учебната програма по философия – развитие на ученика като цялостна, автономна личност, способна да участва съзнателно и конструктивно в живота на социалната общност. Учителите (независимо дали го искат, или не) са референтни по отношение на формиране на преносими компетентности у своите ученици. Те са имитирани модели на поведение, помагачи на учениците да нагласят своя модел за справяне с действителността. Няма как да се развива критическо и творческо мислене по догматичен начин. Развитието на свободни граждани се случва в интерактивността на философската рефлексия и интересубектността на образователния процес. Ролята на учителя става все по-близка до хуманистичната визия за образование като мотиватор и фасилитатор на обучителния процес. В компетентностния подход учителят е този, който има задачата да реализира промяна чрез насочването на съдържанието към развитие на ключови ком-

петентности, чрез промяна на методите и подходите в класната стая, чрез промяна на отношението към училището и чрез насърчаване мотивацията за учене у своите ученици. Разгръщането на преносими компетентности е част от интердисциплинарността като съществена характеристика на философската дейност, но учителят е този, който фасилитира процеса.

Образованието може и трябва да поддържа живата необходимост от диалог и да не се съсредоточава само върху отговорите. Формирането на умения и отношение изисква време. Развитието на преносими личностни, социални и граждански компетентности изисква време. По думите на Екзюпери „времето, което си изгубил за твоята роза, я прави толкова важна“.

6. ИЗВОДИ

След разглеждане на проблема за развитие на преносими компетентности чрез обучението по философия в училище могат да се направят няколко извода. На първо място, компетентностният подход също като философията е холистичен, интерактивен и интегративен. Второ, обучението по философия е подходящо за развитие на преносими компетентности у учениците и като съдържание, и като практическа насока и нагласа. И трето, проблем при реализирането на заложените цели е малкият брой часове за обучение по философия в осми и девети клас.

В края бих акцентирала на особеното място на философията в образователната парадигма, което много често се разглежда повърхностно и е лесно приравняването към другите хуманитарни дисциплини. В тази връзка бих цитирала Парижката декларация в полза на философията на UNESCO: „Въздействието на философията върху децата не винаги може да бъде оценено незабавно, но неговото въздействие върху възрастните утре може да бъде толкова значително, че ни кара да се чудим защо философията е била маргинализирана или отказана на децата“. В тази декларация философията се разглежда като „мозъка на човешкото знание“, като училище за свобода, като „школа на човешката солидарност“, от съществено значение за диалога между цивилизациите. „Целият диалог между културите, както и помирението между общностите, трябва да се основава на ценностите на мира и съжителството. Този етичен и принципен диалог предполага основно разбиране на философските и морални представи, което е от съществено значение за един наистина отворен обмен между хората.“

Къде, ако не в съвременния свят на глобални предизвикателства и културни противоречия да имаме нужда от такъв обединяващ фактор, развиващ подходящата нагласа за отношение към себе си, към другите и към света?

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Герджиков, С.** (2019). *Методика на философията в училище. Лекции*. София: Експрес.
- [Gerdzhikov, S. (2019). *Metodika na filosofiyata v uchilishte. Lektsii*. Sofia: Ekspres.]
- Закон за предучилищното и училищното образование** (2015) [онлайн]. В сила от 01.08.2016. Обн. ДВ. бр. 79 от 13 Октомври 2015 г. Достъпен на: <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZAKON-ZA-PREDUCHILISHTNOTO-I-UCHILISHTNOTO-OBRAZOVANIE.pdf>.
- [*Zakon za preduchilishhtnoto i uchilishhtnoto obrazovanie* (2015) [onlayn]. V sila ot 01.08.2016. Obn. DV. br. 79 ot 13 Oktomvri 2015 g. Dostapen na: <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZAKON-ZA-PREDUCHILISHTNOTO-I-UCHILISHTNOTO-OBRAZOVANIE.pdf>.]
- Митренцева, М.** (2015). *Философия на промяната*. Варна: ЕИ „LiterNet“.
- [Mitrentseva, M. (2015). *Filosofia na promyanata*. Varna: EI „LiterNet“.]
- Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка** (2015): Обн. ДВ, бр. 95 от 08.12.2015 г., в сила от 08.12.2015 г. [онлайн]. Издадена от министъра на образованието и науката. Достъпна на: https://cioo.mon.bg/wp-content/uploads/2014/07/nrdb5_30.11.2015_obshtoobr_podgotovka.pdf.
- [*Naredba № 5 ot 30.11.2015 g. za obshtoobrazovatelnata podgotovka* (2015); Obn. DV, br. 95 ot 08.12.2015 g., v sila ot 08.12.2015 g. [onlayn]. Izdadena ot ministara na obrazovaniето i науката. Dostapna na: https://cioo.mon.bg/wp-content/uploads/2014/07/nrdb5_30.11.2015_obshtoobr_podgotovka.pdf.]
- Наредба № 11 от 1 септември 2016 г. за оценяване на резултатите от обучението на учениците** (2016) [онлайн]. Достъпна на: <https://www.navet.government.bg/bg/media/DOS-otsenyavane.pdf>.
- [*Naredba № 11 ot 1 septemvri 2016 g. za otsenyavane na rezultatite ot obuchenieto na uchenitsite* (2016) [onlayn]. Dostapna na: <https://www.navet.government.bg/bg/media/DOS-otsenyavane.pdf>.]
- Резултати от участието на България в Програмата за международно оценяване на ученици PISA 2018.**
- [*Rezultati ot uchastieto na Bulgaria v Programata za mezhdunarodno otsenyavane na uchenitsi PISA 2018.*]
- Съвет на Европейския съюз** (2012). Заключение на Съвета от 26 ноември 2012 г. относно грамотността. (2012/І 393/01) [онлайн]. *Официален вестник на Европейския съюз*, С 393/1, 19.12.2012. Достъпно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012XG1219\(01\)&from=ES](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012XG1219(01)&from=ES).
- [*Savet na Evropeyskia sayuz* (2012). *Zaklyuchenie na Saveta ot 26 noemvri 2012 g. otnosno gramotnostta*. (2012/І 393/01) [onlayn]. Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz, С 393/1, 19.12.2012. Dostapno na: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012XG1219\(01\)&from=ES](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012XG1219(01)&from=ES).]
- Съвет на Европейския съюз** (2018). *Препоръка на съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от*

значение за ЕИП) (2018/С 189/01) [онлайн]. Официален вестник на Европейския съюз, С 189/1, 4.6.2018 г. Достъпна на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=GA](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=GA).

[Savet na Evropeyskia sayuz (2018). *Preporaka na saveta ot 22 may 2018 godina otnosno klyuchovite kompetentnosti za uchene prez tselia zhivot (tekst ot znachenie za EIP) (2018/C 189/01)* [onlayn]. Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz, С 189/1, 4.6.2018 г. Dostapna na: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=GA](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=GA).]

Учебна програма по философия за осми клас (2016). София, МОН.

[*Uchebna programa po filosofia za osmi klas* (2016). Sofia, MON.]

Учебна програма по философия за девети клас (2017). София, МОН.

[*Uchebna programa po filosofia za deveti klas* (2017). Sofia, MON.]

Учебна програма по философия за десети клас (2018). София, МОН.

[*Uchebna programa po filosofia za deseti klas* (2018). Sofia, MON.]

The Definition and Selection of Key Competence (2001). OECD.

Philosophy and Democracy in the World. A UNESCO survey (1995) [online]. R.-P. Droit. [Paris]: UNESCO Publishing. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000104173>.

Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC) (2006) [онлайн]. *Official Journal of the European Union*, L 394, 30.12.2006, p. 10–18. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A32006H0962>.

Treaty on European Union, signed at Maastricht on 7 February 1992 (1992). *Official Journal of the European Communities*, C 191, vol. 35, 29 July 1992. ISSN 0378-6986. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=NL>.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

**„СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И
НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА“**

КАТАСТРОФИЧЕН РАЗКАЗ И СОЦИАЛНИ МРЕЖИ: ТЕКСТ И КОНТЕКСТ

Д-р Райко Павлов Байчев

Анотация: Предстоящият текст изследва определени дезинформационни потоци, приобщавайки ги към популярните катастрофични разкази за прехода. Неговата основна цел е да изведе фалшивите новини от обичайната представа за утилитарен сблъсък между факти и неистини. Вместо това изследването прави опит за „близко четене“ на дезинформации, с което да анализира общите наративни матрици в съставянето им и да обясни причината за техните забележителни сходства.

Ключови думи: фалшиви новини, дезинформация, катастрофичен разказ, преход, социални мрежи.

CATASTROPHIC NARRATIVES AND SOCIAL NETWORKS: TEXT AND CONTEXT

Rayko Pavlov Baychev, PhD

Abstract: The following research aims to observe certain flows of online disinformation and to bind them to the popular catastrophic narratives of the Bulgarian Transition. Its main purpose is to redirect the general perception of fake news as a clash between „facts“ and „untruth“ to a deeper understanding of their emergence and misleading role. For that reason, the research engages with the method of „close reading“ to explore at a micro level the practices of disinformation and their narrative similarities.

Keywords: fake news, disinformation, catastrophic narratives, the Bulgarian Transition, social networks.

УВОД

Тъй като голяма част от изследването ще се посвети на фалшивите новини в социалните мрежи, още тук изпреварващо ще посочим определени разминавания с популярни очаквания по темата; както и редица откази анализът ни да протича спрямо тях.

Проблемът с фалшивите новини е достатъчно масов и разпознаваем – през личния потребителски опит, различни медийни изследвания, от „прихващащи“ фалшивите новини коригиращи ги публикации, както и множество предписания за „насърчаване на медийната грамотност“ и разпознаването на „постистини“. Проблемът е познат и от разследвания и публикации по отношение на т.нар. хибридни войни, видимите и невидимите тласъци

на мощни дезинформационни потоци, вливащи се в големи геополитически фронтове и тяхната борба за влияние. Не на последно място, разглеждан е и като вътрешен проблем на самите Big Tech актанти – Google, Facebook, Twitter, които тренират и усъвършенстват алгоритмите си в отстраняването или поне намаляването на ефекта на фалшивите новини, особено след казуса с „Кеймбридж Аналитика“ и изслушването на Марк Зукърбърг в Сената и Европейския парламент. През това време става още нещо – с увеличаването на регулаторния натиск към най-големите социални мрежи, други и по-малки капитализират „прогонените“ потребители, предлагайки като алтернатива нови и неналагащи санкции за невярност на съдържанието платформи – Parler, MeWe и др.

Това изследване ще пренебрегне или отчете слабо тези натрупвания, доколкото техният подход имплицитно предполага, че проблемът с фалшивите новини е основно фактологичен, и се нуждае от циклична проверка (алгоритмична или човешка), която в дългосрочен хоризонт трябва да разгърне сложна система за демаскирането и отстраняването на дезинформационните потоци. Фактологичната проверка на тези дезинформационни потоци (продължаваме импликациите на този дискурс) е изпитание, което би трябвало да мобилизира широко участие от най-различни експертизи; технологическата експертиза, отговорна за създаването на фин алгоритмичен метод за анализ на верността на съдържанието, журналистическата експертиза, допринасяща с „ръчен“ fact-checking и разясняване на публиката за това как може да различава информация от дезинформация, политическата намеса и законодателство, отговорно за въвеждането на регулации и стриктно наблюдение за спазването им, както и потребителско „доброволчество“, което да „докладва“ определена новина, ако смята, че тя е неистинна. С течение на времето и усъвършенстването на този сбор от усилия, фалшивите новини – това е и предполагаемият завършек на този процес – ще намалят влиянието си. Ако преди са предизвиквали мощни геополитически сътресения – напр. Brexit, – от тук нататък ще задействат не толкова значителни трусове, които трудно ще осъществяват онези мащабни дезинформационни пробиви, на които са били способни в първите години от бума на социалните мрежи.

Въпреки безспорната необходимост от изграждане на дезинформационни щитове, този дискурс все пак ще бъде слабо засегнат тук. Причината: в неговия подход към фалшивите новини всъщност се казва твърде малко за самите тях. Те, най-общо, са четени като зловредни намеси в инфраструктурата на информацията в социалните мрежи, пропагандни машиниции от опитни хакери със или без държавна протекция, кликбейт сайтове, търсещи бърза монетизация; въобще съвкупност от разнолики и противоречиви агенти, пораждащи широка мрежа от неистини, които публиката започва да разпространява, чете и споделя заради неумението ѝ да ги разпознава като

такива. Казано накратко, дискусиата около фалшивите новини не казва много повече за тях от това, че са фалшиви; изглеждат най-често като непредвиденото последствие от прехода от традиционни медии към онлайн четенето, „черен лебед“ в структурата на публична сфера, внезапно останала без верифициращи информацията гейткрийпъри, в много по-свободен, но и много по-нередактиран вид.

Тук ще се стремим да променим този дискурс и да предложим друг: големите дезинформационни потоци, изградени от катастрофични „статуси-откъси“, да бъдат изведени от типичните подходи, свеждащи самия проблем до утилитарна борба на „фактите“ срещу „неистините“. Вместо това текстът ще направи опит производството на фалшивите новини в социалните мрежи да бъде четено като сноп от фрагменти, чиято привидна разнопосочност може да бъде обединена в цялостен анализ на много по-мощни и влиятелни в годините на прехода катастрофични наративи. Оттам и уточнението в заглавието – „текст и контекст“, доколкото анализът ще бъде воден от стремежа отделните фалшиви новини-текстове да бъдат разположени в контекста на големите разкази на прехода и техните мултиплициращи се катастрофични визии.

Водещата хипотеза на изследването е, че определени сюжети, захранващи публичната сфера от 90-те години на миналия век, мигрират не по съдържание, а по жанр; от печата в първите години след промените към страници и групи в социалните мрежи, които постепенно постигат алгоритмична спойка и тираж на принципа на споделянето. Ще се фокусираме върху наблюдения как катастрофичните разкази, макар и силно раздробени от краткостта на статуса, принадлежат и се позовават на неизменчиви крупни наративи, устойчиво изградени в последните тридесет години. Този подход предполага както близко, така и дистантно четене. Близко, за да изследва детайлите в краткия фрагмент на „фалшивата новина“; и дистантно, за да я/ги свърже с големия аргументативен басейн, от който произлизат. Казано накратко, ключовият въпрос, който ще води текста, е не кои са фалшивите новини (очевидното), а защо са такива (по-важното).

Текстът ще се движи интердисциплинарно между културология, медиазнание и сравнително новото поле на дигиталната хуманитаристика. Анализът поема съзнателния риск да включи тези няколко полета и съответно да предразположи проучването към еkleктика; рискът би могъл да бъде компенсиран от намирането на прецизен изследователски срез и съставянето на възможен критически сюжет между различните методологии.

Предстоящият текст би могъл да има научни приноси в няколко посоки. Първият, да изведе фалшивите новини от въпроса за тяхната достоверност и да анализира как през тях се проиграват големи катастрофични разкази, възпроизвеждащи се през годините на прехода. Вторият, да опише и изслед-

ва различните начини, по които в социалните мрежи се изгражда „престиж на съмнението“ – скрепването на фрагменти дезинформация в хомогенен катастрофичен басейн. Третият възможен принос е в надграждането на изчерпателните изследвания на катастрофичните разкази в България от първата половина на прехода, с които този текст, макар и наблюдавайки други медиуми, които разказват същите истории, ще търси приемственост.

I. ЛОША БЕЗКРАЙНОСТ: КАТАСТРОФИЧНИ РАЗКАЗИ И СОЦИАЛНИ МРЕЖИ

Изучаването на прехода в България е по традиция свързано с изучаването на катастрофичните разкази, доколкото публичната сфера веднага след промените се раздвоява на два основни бинарни наратива, враждебни един на друг, но сходни в опитите си за осъществяване на тоталитаризиращ дискурс. Тези разкази са добре познати; самият преход протича в напрежението и конкуренцията между тях.

Първият разказ най-общо настоява, че преходът има ясни и податливи на прецизиране маркери и събития, чиито цитирания никога не предизвикват затруднения: падането на Берлинската стена, съветската перестройка, десетоноемврийският пленум на БКП, отменянето на член 1 от Конституцията, гласността на дисидентските граждански организации, националната кръгла маса, изборите за Велико народно събрание; преход от планова към пазарна икономика, от тоталитаризъм към демокрация, от държавни към частни медии и много други твърде познати събития и процеси. Неизбежно този комплекс от представи носи и убеждението, че преходът може да се рационализира, има ясна посока, тя е вече зададена и след обозрим период от време определени качествени процеси ще доведат до определен качествен резултат. Преходът, настоява този разказ, въпреки множество перипетии, ще бъде доведен от начало до край, бидейки „промяна от“ до „промяна към“; и този край би се поздравил с политически, икономически, социални и културни постижения, които ще дадат началото на ново „летоброене“, имащо сходни принципи и плодотворни последствия, каквито съществуват в западните общества, или поне в идеала за западни общества.

Противоположният разказ генерира съмнения спрямо първия, тъй като забелязва в самия преход видими противоречия, неясноти, непредвидимости. В балансираните си нива разказът антагонист все пак проявява дискурсивни засичания с първия, едновременно признавайки историческия му „маршрут“, но и отчитайки определени отклонения, които трябва да бъдат преодолявани. В радикалните си прогнози обаче (общо взето по-популярни, активирали се в публичната сфера непосредствено след 1989 г. и засилващи влиянието си през годините на прехода), вторият разказ ще прояви силен бинарен патос: че преходът няма общо със собствените си обещания, те са

разгърнати единствено декларативно, докато „под тях“ става нещо съвсем друго. Проектът за преход и самият преход са се разминали, започнали са да проявяват инверсивни различия; определени политически и социални актьори, призвани да го осъществят, са изместени от други, които са призвани да го изконсумират. Между първите и вторите съществуват властови, икономически и криминални връзки, което внезапно произвежда нова политическа ситуация, по същество катастрофична (виж Попова, 2002).

В политическото си представителство веднага след промените двата бинарни разказа се разгръщат като „син“ (СДС) и „червен“ (БСП), в медийното си противопоставяне сблъскват партийно произтичащите от тях вестници „Демокрация“ и „Дума“, в геополитическата си ориентация Запад и Изток; и прочие добре известни положения, които, ако в началото на промените са въпрос на патос и скепсис, антиципации и разочарования, с течение на времето и в по-късни години са сполетени от „затрупваща ги“ печална слава – да бъдат разчитани като обикновени „опорни точки“, мрежи от очевидни вътрешно– и външнополитически влияния, които публиката умее да забелязва, предполага, но и предварително да конспирира (Къосев, 2017а, с. 119).

Постепенно в двата наратива се появяват нови „разказвачи“, които нанасят известни корекции и примеси в „бинарното начало“. Те ще продължат да се позовават на двата комплекса от представи, възникнали в ранните 90-те и ще организират престижа си през тях, а между тях ще се разрази и конкуренция за дописването им. Въпреки че политическият „автор“ на синия разказ например – СДС, постепенно ще изгуби политическото си представителство, напреженията за наследството на този разказ ще продължат. През това време „червеният“ разказ ще претърпи други „редакции“, смесвайки в себе си автентични или претендиращи за автентичност наследници, разоряващи се във вътрешната конкуренция за „правата“ над същия разказ.

Настъпва обаче още една ключова промяна в споровете за прехода: ако непосредствено след промените те са обвързани с противопоставящи се антиципации за бъдещето, то с времето хоризонтът им ще се отдръпне назад и ще активира в голяма степен жизнените капитали на носталгията. Преходът започва да проявява хронологична инверсия: той едновременно напредва, но и едновременно се фиксира върху собственото си начало и предшестващата го социалистическа епоха, повторното им претегляне, обсъждане, приемане или отричане.

Така или иначе с времето става ясно, че големият „бинарен взрив“ от началото на промените все още демонстрира изключителна издръжливост и дългосрочен обхват. Макар двата разказа да варират в нюансите си заради новоприсъединилите се към тях разказвачи, дебатът за промените все още съществува в сходно антагонистично напрежение: преходът като стрела от посттоталитарно начало към демократичен край или преходът като стрела,

която *ерозира в самото си движение* и под влиянието на различни сили не само не достига целта си, но предизвиква катастрофа, която в най-екстремния си прочит поражда съмнението дали въобще е имало необходимост от промени.

Фокусът на този текст е именно наследството и динамиката на втория катастрофичен разказ, големия антагонист, неговата особена виталност и основания. Причината да го изследваме през социалните мрежи и т.нар. „фалшиви новини“ е продиктувана не толкова от общия тренд в социалните науки на засилващ се интерес към тях, колкото от това, че самата традиция в изучаването на катастрофичните разкази в България от първата половина на прехода изследва *медиумите, в които те се разразяват*. Четенията на катастрофичните разкази у нас са тясно свързани с бума на българския печат през 90-те години и неговите информационни потоци, гейткийпъри и репрезентации/хиперреалности. Затова и изглежда уместно тази традиция да продължи към социалните мрежи и новите медийни конфигурации, зададени от тях.

Но преди това – какво ни казват 90-те години и 00-те за катастрофичните разкази на прехода? Изведен от популярните проучвания по този въпрос, прегледът на този проблем най-общо би звучал така:

90-те години на миналия век започват с освобождаването на медийния език¹ и пазар, и превръщането на медиите в основен социален актьор, през който се проиграват капиталите на промените. През тях с различен успех се активират репрезентации на действителността, идеологически битки, дискурсивни конструкции на хиперреалности – компилацията от възможности, която медиите принципно създават.² Новопоявеният се печат след промените насочва фокуса си към първоначалното натрупване на капитала, рекеторските групировки, овладяването на значими дялове от знакови фигури на подземния свят и тяхното героизиране, връзките им с политическия елит, отношенията им с чуждестранни мафии и пр. А натрупването на престиж в публичната сфера често изисква заемането на бинарни позиции; общ и шумен социален рефлекс на *или-или*, който може да бъде забелязан на всяко ниво и през който се формира самата политическа убедителност.

¹ Корпусът от текстове в българската хуманитаристика от този период неизменно обвързва тези наративи с появата на нов медийен език. Предмет на анализ през 90-те например ще бъде *Новата преса и преходът* (Знеполски, 1997), тази преса ще въдвори собствен сленг и автоматизми, които тепърва ще се развиват като *Езикът на имагинерния преход* (Знеполски, 1997), самият идеологически език преди промените ще се трансформира в „словото на борците“ (Лозанов, 1998), което постепенно ще стеснява идеята за действителност до циничен злорад консенсус (Кьосев, 1999).

² Визирам популярни текстове на Орлин Спасов („Преходът и медиите“, 2000), Снежина Попова („Социално време и медийен разказ“, 2000), Ивайло Дичев (1998) и други.

Постепенно обаче първоначалният и логичен интерес към подземния и прилежащия към него политически свят, протичащ в „двуавторството“ на медии и криминални романи, изгубва способността си за саморефлексия и изпада в тавтологично самовъзпроизводство. Стремещът за информираност към криминалните „патогени“ на прехода излиза извън репрезентативната си роля и започва да конструира Голям разказ (Пенчев, 2000). Този метанаратив ще твърди, че разбирането за прехода може да се структурира най-вече около основни криминални фигури. Криминалните фигури по особен начин напускат „нишата на престъплението“ в медиите, за да се превърнат в много повече – в основни протагонисти на самият преход, изграждащи монолитен наратив. Накратко, годините след промените се разказват така: Всичко е мутри. Преходът е „кримка“. Ще завърши зле.

Този монолитен медиен наратив се еманципира от идеологическия език на предшестващата епоха, но по особен начин възпроизвежда сходна и репресивна вискателност към признаването на собствената му хегемония. Ражда се нещо като „криминално-преходен реализъм“: система от публични жестове и производства на текстове, които насилствено „стесняват идеята за действителност“ (Кьосев, 2017б) с претенцията, че тя е съставена именно от засичанията в маршрутите на криминалните фигури, корумпираните политици с цялостния политически маршрут на прехода въобще. Особено „разреждане на реалността“, за да се осигури актуалната и криминална „прозрачност на събитието“, в което медии и криминална литература изтъкват ролята си във владенето на „клавишите на времето“ (Стефанов, 1997). Медийният пазар започва да възпроизвежда „имплицитна клопка“ – очаква се, че читателят очаква „да чете за Карамански“ и той чете за Карамански, без да очаква друго. Кръгов процес, защитен и самоизтъкнат със сравнението, че медийният пазар предоставя информационен поток, който е „удобен като обувки“, и въпреки износването на криминалните образи, към тях продължава да има – както към обувките – циклична необходимост.³

Тези натрупвания в печата акумулират все по-пристягащ ефект. Катастрофичният разказ на прехода носи издателски комфорт с висок икономически резултат, но трансформацията на прехода започва да се „свежда до самата себе си“ и се затваря в лоша безкрайност. Разказът за прехода, образно казано, започва да бъде извеждан от собствената му линейност. Измества се тавтологична бързоликвидност (тираж, повторение, тираж, повторение) и

³ „Нашата власт – заявява Валери Найденов – всъщност е на читателя. Да се прави вестник е все едно да се правят обувки. Ако са ти удобни, купуваш ги и си ги носиш. Мястото на текста се определя от читателя. Ако той се интересува от една протоколна среща, ние ще я сложим на първа страница. Но той иска да знае как Иво Карамански го пускат от затвора. Ние сме негови слуги и не ме интересува как набедените екзистенциалисти тълкуват този факт. Интересува ме за какво плаща читателят.“ (цит. по Знеполски, 1997).

задава ситуация, забелязана от различни критици както на медиите, така и на криминалната литература през 90-те, която води до узряването на т.нар. „катастрофично съзнание“ (Знеполски, 1997).

В това „катастрофично съзнание“, което „чете“ прехода, започва да съществува предполагаемо рецептивно разлепване на аудиторията – в масовия си вариант тя може да бъде от два типа: 1) публика, която любопитно и настървено да следи движенията по „картата“ на прехода и действията на предложените криминални актанги и политически фигури; 2) публика, която пропуска „обновяването“ на информацията, тъй като вече е възприела общата ѝ кръгова структура. Това, че преходът е разказан не като линеарен, а като кръгов процес, прави така, че проследяването на неговите събития и възможности вече изглежда факултативно. Събитията се посрещат с „прозорливостта на пасивността“. Затова и катастрофичният разказ включва два типа „читатели“ – стръвно заинтересовани и адаптивно отдалечени. И в двата случая обаче този метанаратив е разпознат като единствена крупна възможност в разбирането на прехода. И тъкмо той, твърдим тук, упражнява мощен политически ефект върху социалните мрежи. Нека проверим как.

II. КАТАСТРОФИЧЕН РАЗКАЗ В СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ

Прегледът на катастрофичните разкази и техните медиуми дотук бе необходим, за да контекстуализира фалшивите новини спрямо по-дълъг процес, започнал след промените и запазил устойчивост до днес. В подобен контекст те биха могли да бъдат разглеждани като най-ново „издание“ на познат фундамент. Това издание носи свои жанрови особености, но принадлежи към широк и популярен наративен басейн, разгърнат не през печата на прехода, описан дотук, а през социалните мрежи.

Методологическа необходимост: примамливата възможност терминът „фалшива новина“ да бъде изоставен като подразбиращ се в неговата популярност, трябва да бъде, разбира се, отхвърлена. Съвкупността от дефиниции е проблематична и предполага поредица от интердисциплинарни отговори. Например:

1) Фалшивите новини функционират в сложна медийна среда, в която медийното съдържание попада в социални мрежи, които заемат особена позиция спрямо същото съдържание: те не са медии, доколкото не създават съдържание, но в същото време от тях зависи разпространението му, доколкото социалните мрежи са основният медиум, в който то се консумира. Затова фалшивите новини оперират в „проблематичната тенденция на дигиталната медийна епоха, при която представата за „медия“ (и нормативния и регулаторен багаж, който принципно съпътства термина“) изпитва затруднения с отговорността – социалните мрежи, медийните платформи, търсачките и агрегатори на съдържание се отнасят с резидентност към това да бъдат ха-

рактеризирани като медийни компании, настоявайки, че те са технологични“ (Napoli, 2019, p. 8).

2) Липсата на регулации активира епоха на постистина, която се ражда от „алгоритмично задействано разпространение на екстремистко съдържание и свързване на сходно мислещи в ехокамери; хибридни войни от геополитически характер, които се опитват да манипулират резултатите от определени избори; слаба медийна грамотност и образование, и липса на достатъчна проверка на фактите“. Тази съвкупност създава общ дискурс, в който технологии, информационни войни и предразсъдъци действат в синергия (Bennett, Livingston, 2020, p. 607). Бенет и Ливингстън обаче посочват, че подходите към дезинформацията по-често третираат симптоми, отколкото причини; и „обяснението на фалшивите новини през медийната постистина не успява да обясни по-дълбоките механизми, въздействащи върху тяхната поява“. Тези причини според тях са свързани с последствията от Студената война, отслабване на доверието в правителствата много преди появата на социалните мрежи, натрупвано с поколения и декади; въобще обща институционална криза, инфилтрирана в самите социални мрежи, които я правят много по-видима.

3) Към този сбор от влияния по неизбежност се включват и по-тривиални обстоятелства, като това, че фалшивите новини са „основно създавани от хора, които не се занимават със събирането и съобщаването на информация, а монетизиране на съдържание в социалните мрежи, имитирайки стила на новините“ (Zimbdars, McLeod, 2020, p. 224).

Адаптацията на тези дефиниции, изводими от дигиталната хуманистика на Запад, би могла да бъде извършена в локален контекст – отношенията на тези проблеми с катастрофични разкази и фалшивите новини у нас са сходни. Те също биха могли да се разглеждат като късни инерции от серия натрупвания. Сред тях: подобно и дори по-остро институционално недоверие, наследствени кризи след края на Студената война, България като неизбежен фронт на геополитически хибридни войни. И още: злокачествено съвпадение между алгоритмичната поляризация на мненията в социалните мрежи и принципните поляризации на българското общество, довеждащи до особен „дигитален дарвинизъм, в който оцеляват само най-агресивните и най-шумните“ (Дичев, 2020).

За да анализираме в детайл обаче особеностите на фалшивите новини, от тук нататък ще приложим два допълващи се подхода; на близко и дистантно четене. Процедурата по изместването на фокуса първо към „дървото“, после към „гората“ е належащо, понеже близкото четене би могло да открие детайли и наратологични наследства в самото съставяне на текста и структурата на фалшивите новини, докато дистантното да позволи наблюдение върху огромните масиви от фалшиви новини, изпълващи онлайн четенето и неговите

практики. По този начин фалшивите новини могат бъдат изведени от популярно-медийните им представи, с които започнахме, и да се осъществи принос в разбирането им. Затова първо ще изберем конкретна фалшива новина и ще я подложим на анализ през различни техники на т.нар. close reading, а след това ще я приобщим към много по-широк дезинформационен, а и културологичен хоризонт, спрямо който тя и други подобни да бъдат обсъдени.

Близко четене: Новина и разказвач

Сложността с „жанра“ на фалшивите новини изявява своята неподатливост на дефиниция най-силно, когато определена фалшива новина бъде подложена на близко четене. То може да бъде по-продуктивно, ако се отчужди от механичния преглед за fact-checking, а вместо това проучи текста на микрониво през различни дисциплини. Срезът между тях би включвал медиен анализ, свързан с понятията за новина, съдържание, информация; културологичен, доколкото може да провери как през определена фалшива новина се проиграват основни положения в разбирането на прехода; както и наратологичен, тъй като фалшивата новина проявява особени аномалии през фигурата на самия разказвач и неговите наративни матрици, определени позиции и сугестии, които предизвиква.

Изборът на фалшива новина, която да подложим на подробно близко четене, предвид сериозните натрупвания в жанра, не би могъл да не бъде в известна степен произволен. Но все пак този избор може да покрива няколко предварително уговорени критерия, които ще изведем като първостепенни. Първият – фалшивата новина да съдържа невярна информация, вторият, съдържанието ѝ да е съотносимо към ключови катастрофични разкази за прехода, третият – да е предизвикала по-голям отзвук в социалните мрежи.

Фалшивата новина, която предстои да анализираме и отговаря на тези критерии, е на пръв поглед нито чиста дезинформация, нито от най-„скандалните“; в същото време обаче съдържа немалък изследователски потенциал. Както заради субекта на текста и неговото ключово отношение спрямо прехода, така и заради особеностите при написването ѝ.

Фалшивата новина гласи:

Жан Виденов: Връщам комунизма в България, този път САЩ ще трепери от мен

„Бившият лидер на БСП Жан Виденов се завърна в политиката с ясната идея да върне комунизма в България. Неговата партия „Лявата алтернатива“ участва заедно със Съюза на комунистите в коалицията „За чиста и свята република“, която още на 11 юли ще се яви на парламентарните избори, както писа „Труд“.

Виденов е решен да върне страната ни към времената на Тодор Живков. Той вижда спасението единствено в комунизма, тъй като е отвратен от това, до което е докарала демокрацията България.

Този път обаче, вече на 62 г., Жан Виденов няма да подходи така лековерно и наивно, а ще се подготви за гръмка победа над САЩ. Той е убеден, че американските амбиции трябва да бъдат изкоренени от България.

За целта му трябва мощни съюзници. Логично е да се обърне към Русия и Китай. Дори вече се говори, че Виденов се е срещал с Владимир Путин да иска подкрепата му.

В момента в България тече организация за ликвидирането на западното влияние, като дори се поставят под съмнение членствата ни в НАТО и ЕС. Жан Виденов е един от проводниците на тези идеи.

Припомняме, че в средата на 90-те години американците изиграха мръсен номер на Жан Виденов, като предизвикаха изкуствена хиперинфлация, за да го свалят от власт иzakлеймат като дявол. И всичко това само защото Виденов настояваше България да следва националните си интереси, поради което отказа да изпълнява плана „Ран-Ът“.

Бившият премиер Жан Виденов, който си спечели славата на най-мразения лидер на България, днес се връща към миналото с ясното съзнание, че е бил употребен от русофобите, които са искали да направят България американска колония, каквато е в момента.

На специална среща между тях и руското посолство у нас бяха обсъдени измеренията на русофобството в България. Оказва се, че те са доста големи.“ (със съкращения от *Жан Виденов е решен да върне времената отпреди 1989 г. у нас!*, 2021).

Проверката за фактологичността на статията показва, че тя е производна от статия в Пловдив Прес⁴. Там, няколко дни преди да се появи вече цитираната, е публикувано интервю с Виденов, в което той говори за новия си политически проект – неговото първо публично интервю, свързано с този проект. В интервюто Виденов споменава различни неща, но те са далеч по-малко от описаните в цитираната статия. В нея непрекъснато се включват собствени допълнения към оригинала, но тъй като не се посочва първоизточника, това би могъл да го узнае само онзи, който е търсил, попадал и сравнявал двете статии; тоест, пренебрежимо нисък или дори нулев брой читатели. Втората статия всъщност е предизвикала много по-голям брой реакции в социалните

⁴ „Жан Виденов пред Plovdiv-press: „Създаваме нова партия и ще участваме в изборите“, Plovdiv-press.bg, 10.05. 2021 г., интервю на Галина Георгиева.

мрежи в сравнение с първата (17 500 реакции в сравнение с 1750 в полза на фалшивата новина; измерено през инструмента crowd tange⁵).

Фалшивата новина непрекъснато е извършвала фразеологично надграждане над автентичната информация; тази автентична информация е била „повдигана на пръсти“ от автора. Към всяко изречение на Виденов са били добавяни и други. Добавените изречения са например: „Виденов е решен да върне страната ни във времената на Тодор Живков“ (...), „Този път няма да подходи така лековерно и наивно, а ще се подготви за гръмка победа над САЩ“, „В момента в България тече организация за ликвидация на западното влияние“. Нищо от това не е казвано по този начин в първоизточника на интервюто в Пловдив Прес, но присъства като надграждане от самия разказвач в появилия се по-късно фалшификат. Авторът на фалшивата новина дописва Виденов по особен начин – усърдно, но и без да държи на това неговият принос да бъде забелязан; той е нещо като добронамерена екстензия на самия интервюиран. Снабдява неговите реплики със свои допълнения, микроусилвател на думите му, запазил анонимност.

Но какви са тези собствени авторски реплики и доколко те са в жанра на фалшивата новина? Нека обърнем внимание още веднъж: *Този път обаче, вече на 62 г., Жан Виденов няма да подходи така лековерно и наивно... Убеждението, че Виденов „този път“, „няма да подходи лековерно и наивно“, не би могло да бъде фалшива информация, доколкото не е информация въобще – това е преценка на самия автор на материала, който започва сам да коментира информацията, която предоставя, но в изключително съгъстен синтактичен преход, при който придвижването от новина към коментар остава, поне за необиграна читателска публика, незабелязано. Постепенно самата статия започва да смесва на микроново информационния жанр с този на коментарния – информацията и мнението се редуват в рамките на няколко последователни изречения, като коментарът е маскиран в новинарски словоред, разчитайки на това, че следва плътно „по петите“ информационно изречение. По този начин коментарната сугестия разполага с кратка новинарска инерция, под която да се прикрие, както и свойството за бързо завръщане към новопоявяващо се новинарско изречение, което да предпази сугестията от това да се задържи като жанр за прекалено дълго и съответно да стане съмнителна. Това се превръща в модел на самия текст, „шарката в килима“. Когато статията например информира за това, че Жан Виденов е основал партията „Лявата алтернатива“ и ще се яви на изборите на 11 юли, плътно зад съобщението разказвачът включва собствената си преценка, имитираща новинарски*

⁵ Crowdtangle е инструмент на Facebook, който дава възможност за мониторинг на избрани линкове и предоставя информация за броя реакции, предизвикани от същия линк в социалната мрежа.

тон – твърди се, че „Виденов е решен да върне страната ни към времената на Тодор Живков“; нещо, което Виденов не е казал, но изглежда като да е; би могъл. Промяната не е само в посока на дезинформацията – да, това изречение е измислено – но и жанрова – защото веднъж фалшифицираната информация се фалшифицира втори път, вече като медиен жанр. Накратко: авторът на статията инфилтрира собствен коментар под информационното прикритие, което сам е създал.

Дълбоките смесвания между новина и коментар са изключително характерни за жанра на фалшивите новини въобще, доколкото те са освободени от професионалната, а и юридическа отговорност по разделението им – проследяването на техните автори и собственици на медиите, които ги публикуват, е обичайно силно затруднено. За вестниците от ранните години на прехода е било възможно, а и честа практика, да дезинформират; те обаче имат страници, предназначени за новини, и страници, предназначени за коментари и анализи върху тези новини; и ако вземат решение за фалшификация, те поне трябва да правят, образно казано, разделно дезинформиране. Фалшивите новини обаче изискват професионализъм с противоположен знак; изискват тъкмо умението по смесването на жанровете, в които информацията и коментарът да се движат заедно. Затова и популярното понятие „фалшива новина“ твърде бегло описва самото явление. Фалшивата „новина“ не винаги е подвеждаща информация, поднесена като новина – много малка част от дезинформационните потоци всъщност просто съобщават нещо невярно, доколкото елементарното съставяне на информационни неистини не би имало прекалено дълъг живот, както заради подобряването на алгоритмите, които да ги „прихващат“, така и заради обиграването на самите аудитории по разпознаването им. Затова вместо като със дезинформация, фалшивата новина би трябвало да бъде разглеждана иначе – като сложен медиен дериват, който стъпва върху познати журналистически жанрове, след това ги смесва до неузнаваемост, постепенно премахва границите между информация и интерпретация и ги застъпва във фразеологични инерции, характерни за консумацията на медийно съдържание и подходящи за злоупотреба предвид универсалността им на утвърдени наративни матрици.

Фалшивата новина резонира и на основен обрат в публичната сфера – при прехода към социални мрежи като агрегатори на съдържание, журналистическата информация постепенно се разширява към общото понятие „съдържание/content“, „нещо за четене“, чиято стойност се измерва по реакциите на потребителите, времето, което прекарват в текста и доколко ще го споделят с останалите, за да покачат алгоритмичния му рейтинг. По тази технологична причина фалшивите новини функционират именно като „нещо за четене“ – смесица между информация, емоционален спусък, „кликбейт“, „нещо от нета“, което е попаднало пред очите при случаен „скрол“. Авторът

не съставя само медийна дезинформация, колкото вид „съдържание“, аморфен субпродукт на традиционните медии, който функционира в среда, която не разграничава журналистическите жанрове и ги приравнява към широки обеми от разнообразни „неща“, циркулиращи в т.нар. нюзфийд. Допълнителна убедителност на този субпродукт дава и обстоятелствата, че тази среда е много по-различна от медийната, доколкото е среда на профилирана интимност и „приятелства“; оттам и подходяща за въдворяване на различни интимни обертонове, които в писането на фалшиви политически новини са често използвани. По тази причина фалшивата новина не би могла да бъде разглеждана в теоретичната изолация на медийния контекст. Трябва да се направи ключово отстъпление – тя излиза извън журналистическото пространство и не му принадлежи, понеже вмъква информационна имитация в хетерогенната и висока пропускливост на най-разнородни типове съдържания, към които широкият обхват на социалните мрежи е предразположен.

Но дотук казваме твърде малко за самия автор на текстовете на фалшивите новини, за самия разказвач. А това е предмет на интерес – извън стандартните медийни разследвания, които откриват т.нар. „ферми за съдържание“ и техните автори, или дори скандални случаи като излезлия от анонимност участник в „Кеймбридж Аналитика“, разкрил пред *The Guardian* основните техники и мотиви на действията на компанията.⁶ Въпреки важността на тези разследвания, нас ще ни занимава друго: как този разказвач разказва.

Преценен чрез професионалните журналистически стандарти разказвачът на фалшиви новини е сравнително ясен. Допуска дълга серия от манипулативни нарушения, които вече посочихме. Публикува подвеждаща информация, после смесва същата информация със собствения си коментар, подрежда статията си безразборно, не цитира източници, не се подписва под собствените си текстове и пр. Това наблюдение обаче е недостатъчно. По същественото е друго: че в цялостния корпус от фалшиви новини може да забележим как техните автори и начините, по които разказват, изключително много си приличат. Въпреки огромните масиви от дезинформационни текстове, наративната им стратегия е обща и произвежда непрекъснати съвпадения. Начинът, по който е съставена статията за Жан Виденов, е повторен в много други.

Във фалшива новина за президента Румен Радев например можем да проследим сходни интонационни прилики. Статията е озаглавена така: „Румен Радев за ЕС: Никой няма да обърка психиката на децата ни и да изкривява ценностите!“ Подзаглавие: „Румен Радев е категоричен, че свобода не зна-

⁶ Визирам разкритията на Кристофър Уайли за „Кеймбридж Аналитика“ – „I made Steve Bannon’s psychological warfare tool“: meet the data war whistleblower“. *The Guardian*, 18.03, 2018

чи слободия!⁷; а авторът на текста прилага подобна наративна стратегия. Оригиналното изказване на Радев гласи, че: „Правото на самоопределение е основна ценност и тя трябва да бъде отстоявана, но никой няма правото да налага своите разбирания и мироглед на другите“. Във фалшивата новина това изказване претърпява същото фразеологично надграждане, „приближаващо“ го към читателя с дописване, в което президентът звучи така:

„Ние имаме железни традиции и морал, предавани през вековете. Именно заради тях България се е спасила и е оцеляла като свободна държава неведнъж. Семейството е именно такава ценност, крепост, на която се крепим“(...)

„Той също така не скри съвета си към Запада, а именно – европейските органи да започнат щателно разследване на парите си в България, а не да се фокусират единствено в Русия“ (...)

“Русия е следена под лупа, докато изразходването на европейските средства, дадени у нас, остана на заден план. Точно на подобно „недоглеждане“ разчитаха някои от управляващите години наред, за да се облагодетелстват“, смята Румен Радев“. Авторът, съставил тази дезинформация, действа като разказвача, работил върху дезинформацията за Жан Виденов – президентът не е казал тези неща, те са допълнени в алтернативни дописвания, в определени ситуативни текст-усилватели. Този подход засяга и много други – използван е във фалшиви новини за коронавирус, 5G, геополитика, ваксини и пр. И може да обясни в широк хоризонт основния фундамент на фалшивите новини. Нека направим опит.

Дистантно четене: Бинарен бийт и пикселизация на събитията

Отчетливите съвпадения в наративната структура на фалшивите новини отвеждат към въпрос, чийто отговор се нуждае от отдалечаване на перспективата и дистантно четене. Този въпрос гласи: Защо, ако фалшивите новини са многообразни в самото си съдържание и инфилтрират дезинформации на всякакво събитийно ниво – вътрешнополитическо, геополитическо, икономическо, културно и т.н., имат все пак нещо много общо, а именно – дълбоки наратологични сходства, в които разказвачът/новинар размножава текстовете си в съдържателна хетерогенност, но всяка от вариациите лежи върху обща наративна матрица? Как става така, че огромни дезинформационни масиви, създавани по количествена неизбежност от голямо количество анонимни автори, произвежда впечатление за единствен разказвач?

За да разберем това, ще предложим въвеждането на неологизъм, който ще наречем „бинарен бийт“. „Бийт“, доколкото използваме понятието в попу-

⁷ „Румен Радев за ЕС: Никой няма да обърка психиката на децата ни и да изкривява ценностите!“, thesofiatimes.com, 06.07.2021 г., Неизвестен автор.

лярния му смисъл на основна структурна единица в наратологията⁸, съставен микроелемент на разказа. И „бинарен“, понеже при фалшивите новини тези микроелементи поемат водещата задача да оптимизират съдържанието на дезинформацията спрямо полюсните начала на катастрофичните разкази въобще.

Ще предложим следната хипотеза: фалшивите новини си приличат не по съдържание, а по обща наратологична матрица, именно заради инсталирането на бинарни бийтове в текста и произтичащите от тях политически напрежения. За да си представим бинарния бийт по-ясно, бихме могли да го съотнесем към представата за „таг“ – широкият общ знаменател, който служи за каталогизирането на информацията в онлайн четенето. Всеки текст, съставен от бинарни бийтове, приобщава различни сюжетни фалшификати към каталога от общи полюсни знаменатели. Динамиката на текста (бинарният бийт) търси синергия със статичния „таг“ (катастрофичния разказ) и се обвързва с него. В цитирания пример с Жан Виденов например той е фалшифициран така, че всяка негова фраза да служи за активация на ключови катастрофични инерции. Веднъж „заклеен като дявол“, той говори от „подземиата на прехода“, за да съобщи, че вече е „готов за гръмка победа“ и „връщане на времето“ към близкото минало. В един прибързан прочит бихме изгубили интерес към подобна дезинформация, заради нейната наивна невъзможност. Текстът обаче има друга цел: през фигурата на Виденов преходът да бъде *преигран* отново, да бъде завърнат към неговите травми и да бъде наситен със състен сбор от автоматизми, които да придвижат текста към неговото споделяне и разпространение. Не е задължително читателят да споделя не-реалистичния патос за „връщане на времето“ като реализуемо събитие; той е въввлечен в тази възможност чрез хипотетична, игрова условност, която се оказва достатъчна, за да задейства каскада от популярни сантименти.

Затова и употребата на бинарни бийтове би могла да се разглежда като основното структурно условие за дезинформационно сюжетирание. Според това условие дезинформацията би постигнала манипулативен смисъл, само ако зареди във фалшификата си характерните катастрофични автоматизми и успее да построи текст около тях. По този начин съдържанието непрекъснато отправя покана към читателя да съотнесе дезинформацията към определен катастрофичен басейн и оттам да стимулира нейното четене и мултиплициране.

В този смисъл разликата между фалшивите новини и фактическите не засяга единствено проблема за верността на съдържанието. Бихме рискували с друга хипотеза. Може да предположим например, че фалшивата новина

8 „Бийт“ по термина по Робърт Макий и наратологичните единици в сценарното писане (МакКее, 2010).

група убедителност за „истина“ не защото имитативно пресъздава текущо събитие, а понеже го съотнася към престижа на катастрофичния разказ. За немалка група читатели този престиж е от първостепенно значение. В подобна йерархия верността на информацията би могла да пропадне в друга оценяваща система. Дори фактически изрядната новина да покрива утвърдени информационни стандарти, тя може да се окаже незначителна поради ниския съдържателен принос към катастрофичния разказ. Казано накратко: в информацията има факт, но този факт не казва нищо за факта на катастрофата. Ако читателят общува с медията, понеже очаква нейните истории да бъдат обвързани с катастрофичното преживяване на прехода, той би се сблъскал с интимната безполезност на фактите. Те не могат да тоталитаризират опита от прехода добре – затова са и утилитарно безсмислени.

Подобно противоречие би могло да провокира основателно подозрение: че всъщност разглеждането на информация и дезинформация през двойката „факт“ и „измислица“ е недостатъчно и дори повърхностно. В популярната представа въображеният читател на фалшиви новини е познат като рецепиент, който не предявява изисквания към достоверността на съобщението и страда от ниска медийна грамотност. В нашето предположение той чете дезинформация, понеже само тя изпълнява неговия критерий за важност на медийното съобщение, а именно – че то трябва да има драматичен обхват, да проиграва крупен политически залог и да създава близост с биографични разочарования. Този критерий обаче не е чужд на медийния стандарт, той е интегрална част от представата за медиен професионализъм, който може да бъде справедливо очакван. Но ако вместо да упражни този професионализъм, медията, в големите си обеми, предлага фактологично вярна, но слабо сондираща крупните разочарования информация, то тя защитава фактологичната незначителност с алибито на фактологичната изрядност. Именно заради това дезинформацията постига интимен превес. В определен смисъл тя проиграва дълбинните пропуски на медията. Нейната манипулативна заявка е да компенсира тези дълбинни пропуски; и впоследствие да ги употреби, редуцирайки ги до катастрофични автоматизми.

Цитираната „новина“ за Румен Радев например залага серия от подобни автоматизми. След като коментира закона на Орбан, във фалшивата новина президентът започва „да говори“ за изкривяване на психиката на децата, за „железна традиция, крепост и векове“. Фразеологията на подобно алтернативно дописване включва познатия бинарен бийт, в който „железните традиции“ стоят и „пазят“ срещу агресивни външни заплахи спрямо тях. Самият Румен Радев е фразиран в особена „вентрилогия“ – говори самият катастрофичен разказ, който сякаш търси персона, през която да манифестира. Президентът, оказва се, не би могъл да бъде „дописван“ по много различни начини, въпреки привидната абсолютна свобода, с която разполага измисли-

цата. Това е така, понеже фалшивата новина е много повече от дезинформация – тя е стриктно изпълнение на бинарен репертоар. Тъкмо този репертоар и неговите особености ограничават огромното количество фалшификати до минимални възможности на сугестивната вариация.

Бинарният бийт обаче проявява и особена гъвкавост по протежението на текста. При внимателно четене ще забележим и друго негово свойство – да се адаптира към различни политически травми, за да заздравя собствената си убедителност. След като е защитил „крепостта и вековете“ Радев „не скрива съвета си към Запада“, в който съвет препоръчва „европейските органи да започнат щателно разследване на парите си в България, а не да се фокусират единствено в Русия“. Защо фалшивата новина включва този „съвет“? Той е необходим, понеже способства за това текстът да „прикачи“ изграденото противопоставяне между „железните традиции“ и „външните заплахи“ към друг обществен проблем – недостатъчните усилия в разследването при изразходването на европейските фондове. Между двете на пръв поглед не би трябвало да има много общо: първият проблем е идеологически, вторият практически. Спояването им в два бинарни бийта обаче е закономерно, доколкото фалшивите новини сплитат разнородни разочарования в общ и тоталитаризиращ дискурс. По тази причина текстът прави захват и към сблъсъците между ЕС и Русия. Така бинарните бийтове оформят особен „наниз“ от полюсни представи, които се стимулират и подхранват едни други, обменящи собствените си сугестивни капитали, за да увеличават взаимно ефекта си.

По тази причина и разказвачите на фалшивите новини си приличат: те оперират през една и съща наративна конвенция, в която дезинформацията *стимулира представата за близост* с катастрофичния разказ на прехода. Затова авторът на фалшиви новини не поставя под въпрос основанията на определено разочарование; то е без съмнение, доколкото е необходимото условие съставителят на дезинформацията и нейният читател да се озоват в един и същ текст. Те са в един и същ текст, защото споделят представата за един и същ катастрофичен хоризонт. След като този хоризонт е имплицитно предзададен, самият разказвач се сдвоява с читателя, двамата са синхронизирани в общата им потопеност в катастрофата, в която са заедно и обсъждат новините, които произтичат от нея. Разказвачът всъщност няма толкова общо с жълтата журналистика, той нито точно лъже, нито информира, нито точно дезинформира; той имитира „гласа“, който би разказвал от „дълбините“ на големия катастрофичен разказ, и прикача към него различни дезинформации, които сами по себе си не са толкова причина за разочарованието, колкото повод то да се припомни и актуализира. Текстът не просто се опитва да предизвика реакцията на читателя, той е реакцията на читателя, която е интегрирана в самото съдържание и го съпътства. Това, че Румен Радев е

„казал“, че „Свободата не е слободия!“ не е случаен фалшификат – това е по-скоро хипотеза за директната „реплика“ на самия читател. Предполага се, че прочитайки информацията или дезинформацията, читателят би възкликнал „Свободата не е слободия“, но за по-сигурно това се възкликва от самия президент, за да приобщи политическа фигура, изказване и читателска реакция в един общ автоматизъм.

Тук продължението на подхода, изграден от културологичните и медийни анализи през 90-те и сравнението спрямо тях, изглежда особено задължаващо. Експанзията на катастрофичните разкази, наблюдавана в ранния преход, сега може да бъде „заварена“ в особени мутации, проявяващи се именно във фигурата на автора на фалшивите новини и неговите наративни модели. Тези мутации биха могли да се проследят в сравнение. То би забелязало следното:

През 90-те, а и след това катастрофичният разказ непрекъснато е натрупвал разклоняващи се сюжетни линии, произвеждани в изключителна подробност и детайл, в жизнен цикъл и сериалност. Те са следели с фокус движенията на криминални и подземни фигури, политически напрежения и разочарования. Разказът се е мистифицирал в „пиедестала на тайната“, в „пиенето на вода от два кладенеца (Христо Калчев), в производство на съдържание, в което редакцията очаква появата на читателя, който очаква да чете за Карамански и задоволява това очакване циклично. Тогава обаче медийното съдържание и интереса към него са се конституирали от особена „жажда за подробност“ – информационните масиви засищат серийно микродвиженията по картата на прехода.

Преходът към фалшивите новини в късната фаза на прехода и преминаването ѝ в социалните мрежи изглежда по друг начин. Катастрофичният разказ постепенно е „натежал“ заради собствените си натрупвания. Оптиката към актантите по картата на прехода и техните действия постепенно се измества в импликации за вече добре проверени, подразбиращи се вътрешнополитически и геополитически закономерности. Самите фалшиви новини имат много по-нисък интензитет на сюжетите и включват по-кратък референционен списък от събития.

Този преврат в публичната сфера би могъл да се проследи на всички нива. Ако синият разказ от началото на промените например е задвижен от засилен интерес към действията на водещи фигури, виждани като негови адепти, в късната фаза на прехода и с изпълването на социалните мрежи с медийно съдържание, тези актантите са разчетени като мрежа от предвидими образи, доколкото принадлежат към голям, добре познат аргументативен басейн. Басейнът от мнения може да бъде приятелски или враждебен; осцилира между, в първия случай, представата за силен демократичен ресурс, защитен вал срещу наследени от ранните години на преход корупционни зависимости и

е в непрекъснат режим да облагородява политическият живот. Във втория, обратен прочит, този защитен вал се оказва изграден от геополитически наемници, които прожектират мощни външни влияния, под прикритието на ценностен списък, демаскиран от онези, които умеят да го разпознаят като фалшив. Червеният разказ, разбира се, оперира в сходен режим; конкретността на политическото мнение и действие е от по-малко значение в сравнение с разпознаването му като принадлежност към общ първоизточник – басейнът от мнения и влияния, към който гравитира.

Затова участието на политически, икономически, и отскоро в контекста на коронавируса – здравни елити, в големия разказ на прехода, се „отлепва“ от сюжета на собствените им действия. Тези действия фигурират във фалшивите новини не толкова като събития, колкото като *повод за коментар* върху тях, особено доколкото те са фрагменти от т.нар. „икономика на вниманието“, изградена от call to action стимули – рефлексия за коментар, лайк, споделяне, които да разширят периметъра на политическото съобщение и да го умножат в по-голям тираж. Ако в първите години на прехода катастрофичният разказ е изпълвал „главите“ на същия разказ със заплетена хроника, то сега общуването с него е директно с посочването на огромния „том“, от който са, или са заподозрени да бъдат, интегрална част.

Така катастрофичният разказ е забавил или дори спрял активното производство на собствените си сюжети – неговите различни ръкави, разклонения и притоци се обновяват по-рядко. В смисъла на социалните мрежи това означава и вливане в голямата ехокамера на същия разказ, неговата алгоритмична формалност и последващата я политическа застиналоост. Самият катастрофичен разказ, започващ от криминалната хроника и политическите противопоставяния в началото на 90-те, е стигнал до, образно казано, своето *долно течение*.

В това долно течение публичната сфера започва да произвежда особена „пикселизация на събитията“. Тази пикселизация е следствие от особения парадокс/или закономерност, при който количеството информация и дезинформация расте експоненциално, но свива собствения си репертоар в стеснен дискурс от преповтарящи се автоматизми. Въпреки че фалшивите новини играят основна роля в този процес, вдвоявайки наративни структури, изградени от бинарни бийтове, те едва ли биха могли да бъдат изолирани като единствен агент, способващ за процеса на пикселизация. Напротив, тяхната дезинформационна роля – в това бе патосът на този текст – е само фрагмент от продължителния ефект на катастрофичните разкази, адаптирали производството си към новите форми на съобщението и техните медиуми.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вникването във възможностите и ситуацияите, в които читателят на фалшивите новини – а и техният автор – попадат, би могло да бъде принос към разбирането за популярните катастрофични визии, от които преходът е белязан. Ще завършим този текст със следните наблюдения, изведени от казаното дотук:

1. Въпреки привидната близост с медийното съобщение, анализът на фалшивите новини не би могъл да бъде изолиран в преките им отношения спрямо медийната среда. Предложихме дезинформацията да се разглежда като сложен дериват, който стъпва върху познати журналистически жанрове, но функционира в среда на профилирана интимност и висока пропускливост на съдържания, каквато осигуряват социалните мрежи. В този смисъл всеки опит фалшивите новини да бъдат четени през прескрипции за медийна грамотност рискува да пропусне основна тяхна характеристика: че те оперират в много по-аморфен медиум и са освободени от характерните за медията напрежения между факт и невярност на съдържанието.

2. Вместо непредвидима аномалия и „черен лебед“ в технологичната структура на социалните мрежи, предположихме, че фалшивите новини са естествено продължение на най-популярните катастрофични разкази на прехода, усвоили нови способности и методи за разпространение на съдържанието. Разгледахме ги като интегрална част от същите катастрофични разкази и тяхно продължение, разпръснато под формата на „статуси-откъси“.

3. Опитът да бъде откροена обща наративна матрица сред огромните масиви от дезинформационни натрупвания отведе към наблюдението за повтарящи се структурни елементи от „бинарни бийтове“ – неологизъм, предложен като инструмент за анализ на самия репертоар от манипулативни техники. Интерпретиран през бинарните бийтове, информационният фалшификат, въпреки вариациите си, претърпяват наративно стесняване, доколкото се свеждат до свръхупотреба от познати автоматизми.

4. В този репертоар авторът, оказва се, заема особена позиция – той не просто се опитва да предизвика реакцията на читателя, а да включи самата реакция в текста, имитирайки я в съдържанието му през думите на популярни за прехода образи и фигури. По този начин фалшивите новини вдвояват автор, събитие и читател в консенсуса им за катастрофичен басейн, който имплицитно споделят.

5. Разглеждането на информация и дезинформация през двойката „факт“ и „измислица“ в този контекст изглежда недостатъчно. Разпространението на дезинформационни текстове би могло да бъде разчетено и като компенсаторен опит, който запълва слабия журналистически рефлекс върху крупния политически залог на прехода и неговите разочарования. Ако в своя широк обем медийните съобщения са алиенират от самия преход, то тяхната

журналистическа изрядност трудно може да конкурира интимния „авторитет“ на катастрофичните разкази.

6. Тавтологичните натрупвания на бинарни бийтове постепенно отвеждат катастрофичния разказ за прехода към нов етап, в който събитията сами по себе си съществуват не като „случки“, а като *повод за коментар* върху тях. В подобен прочит фалшивите новини са не толкова свързани с дезинформацията, колкото със задачата да стимулират позоваването на съгъстен референционен списък от полюсни политически позиции, който съответно допринася за „пикселизацията“ на публичната сфера.

През тези изводи катастрофичният разказ за годините след промените най-сетне би могъл да бъде видян като завършен. Но не като процес, а в особен парадокс: хоризонтът, от който се разказва, е *от неговия финал нататък*. Разположен е не в предполагаемото бъдеще, а като циклично припомняне за неговия неуспех. Припомнянето се нуждае от непрекъсната актуализация и хипотетично преиграване, във формата на удобни за четене и настойчиви фрагменти.

По интересно съвпадение с популярния слоган на социалните мрежи, катастрофичният разказ функционира така, че да бъде *споделян*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Жан **Виденов** е решен да върне времената отпреди 1989 г. у нас! (2021). *Paralel42.com* [онлайн]. Публикувано на 24.05.2021. [Прегледано на 15.10.2021]. Достъпно на: <https://paralel42.com/8892/jan-videnov/>.
- [Zhan Videnov e reshen da varne vremenata otpredi 1989 g. u nas! (2021). *Paralel42.com* [onlayn]. Publikovano na 24.05.2021. [Pregledano na 15.10.2021]. Dostapno na: <https://paralel42.com/8892/jan-videnov/>.]
- Дичев, И.** (2020). Престои ни тежка битка за паметта. *Българско национално радио, Програма Хоризонт* [онлайн]. Публикувано на 05.03.2020. [Прегледано на 15.10.2021] Достъпно на <https://bnr.bg/horizont/post/101236548>.
- [Dichev, I. (2020). Prestoi ni tezhka bitka za pametta. *Balgarsko natsionalno radio, Programata Horizont* [onlayn]. Publikovano na 05.03.2020. [Pre#gledano na 15.10.2021] Dostapno na <https://bnr.bg/horizont/post/101236548>.]
- Знеполски, И.** (1997). *Езикът на имажинерния преход*. София: Литературен форум.
- [Znepolski, I. (1997). *Ezikat na imajinernia prehod*. Sofia: Literaturen forum.]
- Кюсов, А.** (1995). Мълчанието на агнетата и словото на борците [онлайн]. *Капитал*. Публикувано на 13.11.1995 [прегледано на 15.10.2021]. Достъпно на: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/1995/11/13/1049452_mulchaniето_na_agnetata_i_slovoto_na_borcite/.
- [Kyosev, A. (1995). Malchaniето na agnetata i slovoto na bortsite [onlayn]. *Kapital*. Publikovano na 13.11.1995 [Pregledano na 15.10.2021]. Dostapno na: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/1995/11/13/1049452_mulchaniето_na_agnetata_i_slovoto_na_borcite/.]
- Кюсов, А.** (2017а). Как си спомняме социализма: носталгия и омраза. В: *Какво се случи преди '89-та*. София: Софийска платформа.
- [Kyosev, A. (2017a). Kak si spomnyame sotsializma: nostalgia i omraza. V: *Kakvo se sluchi преди '89-та*. Sofia: Sofiyska platforma.]
- Кюсов, А.** (2017б). Обратно по стъпките на Просвещението [онлайн]. В: *Култура*, бр. 41 (3186), 01 декември 2017. [Прегледано на 15.10.2021]. Достъпно на: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/26731>.
- [Kyosev, A. (2017b). Obratno po stapkite na Prosveshteniето [onlayn]. V: *Kultura*, br. 41 (3186), 01 dekemvri 2017. [Pregledano na 15.10.2021]. Dostapno na: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/26731>.]
- Лозанов, Г.** (1998). *Медийния език с чук в ръка*. София: Медиа & Реклама.
- [Lozanov, G. (1998). *Mediynia ezik s chuk v raka*. Sofia: Media & Reklama.]
- Попова, С.** (2002). *Социално време и медиен разказ*. София: ЛИК.
- [Popova, S. (2002). *Sotsialno vreme i medien razkaz*. Sofia: LIK.]
- Стефанов, В.** (1997). Романови пирамиди. *Култура*, бр. 3, 17 януари 1997, с. 11.
- [Stefanov, V. (1997). Romanovi piramidi. *Kultura*, br. 3, 17 yanuari 1997, s. 11.]
- Bennet, W., Livingston, S.** (2020). *The Disinformation Age: Politics, Technology, and Disruptive Communication in the United States*. New York: Columbia University Press.
- МакКее, Р.** (2010). *Style, Structure, Substance, and the Principles of Screenwriting*. New York: Harper Collins.

- Napoli, P.** (2019). *Social Media and the Public Interest*. New York: Columbia University Press.
- Zimdars, M., McLeod, K.** (2020). *Fake News. Understanding Media and Misinformation in the Digital Age*. London: MIT Press.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Знеполски, И.** (1997). *Новата преса и преходът*. София: Дружество „Гражданин“.
[Znepolski, I. (1997). *Novata presa i prehodat*. Sofia: Druzhestvo „Grazhdanin“.]
- Къосев, А., Колева, А.** (2017). *Трудният разказ*. София: Сиела.
[Kyosev, A., Koleva, A. (2017). *Trudniyat razkaz*. Sofia: Siela.]
- Маклуън, Е.** (1995). *Закони на медиите*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
[Makluan, E. (1995). *Zakoni na mediite*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Спасов, О.** (2000). *Преходът и медиите*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
[Spasov, O. (2000). *Prehodat i mediate*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“]
- Hetherington, M. J.** (2008). Turned Off or Turned On? How Polarization Affects Political Engagement [онлайн]. In: de Nivola, Pietro S., Brady, David W. (Eds.). *Red and Blue Nation? Consequences and Correction of America's Polarized Politics*, pp. 1–51. Available at: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/redandbluenationvolume2_chapter.pdf.
- Sunstein, C.** (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press.
- Vaidhyathan, S.** (2018). *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

САМОДЕЙНО КИБЕРТВОРЧЕСТВО. МЕМЕТАТА КАТО ФЕНОМЕН НА КУЛТУРАТА

Мария Даниелова Иванова

Анотация: Актуалната дигитална ситуация, свързана с web 2.0, и последващите често ежедневни престой в социалните мрежи откриват широко поле, предразполагащо към свобода за изява на разнообразни таланти, без претенцията те да имат професионален характер. Неминуемо се превръщаме в зрители и на активни дейци в създаването на някакъв вид кибертворчество. За създаването им и тяхното публикуване във виртуалното пространство се изискват минимални дигитални умения. Предвид бързото разпространение на идеи, съдържания и моди оригиналният автор остава под въпрос. Акцентира се по-скоро върху мигновеното и масово препращане на подобни и често вече срещани сюжети, плуващи онлайн в торбички „Billa“ или излегнали се офлайн върху плажни кърпи с лика на проф. Мутафчийски. В настоящия доклад ще се обърне внимание на културните феномени, свързани със създаване на мемета и практиката на шитпостинг. За осъществяването на по-дълбочинното разбиране, свързано със създаването на подобно „вайръл“ съдържание, ще се акцентира върху мотивацията на активни и популярни меме и шитпостинг дейци в България.

Ключови думи: меме, шитпостинг, вайръл, страница, виртуално пространство, дигитални култури, споделяне, социални мрежи, вирус, популярна култура.

AMATEUR CYBER CREATIVITY. MEMES AS CULTURAL PHENOMENA

Maria Danielova Ivanova

Annotation: The current digital situation related to web 2.0 and the subsequent daily stay on social networks open a wide favorable field for freedom of expression of various talents, without claiming to be professional. We inevitably become spectators of and active actors in the creation of some kind of cyber art. Creating and publishing it in cyberspace requires minimal digital skills. Given the rapid spread of ideas, content and trends, the original author is in most cases anonymous. The main role is given to the instant and mass forwarding of similar and often already common plots, floating online in “Billa” bags, or lying offline on beach towels with the face of prof. Mutafchiiski. In the present text we will pay attention to the cultural phenomena related to the creation of memes and the practice of shitposting. In order to achieve a deeper understanding related to the creation of such “viral” content, the emphasis will be on the motivation of active and popular meme and shitposting actors in Bulgaria to invent cyber art.

Key words: meme, shitposting, viral, web page, virtual space, digital cultures, share, social media, bug, popular culture.

УВОД

Първият ми досег с думата мемe¹ със сигурност се случи благодарение на популяризирането на сайта 9GAG² някъде към 2010 г. Един от най-ярките ми спомени е за една Бъдни вечер, която вместо да прекараме със семействата си, с моите приятели се опитвахме да стигнем до края на картинките, публикувани в платформата (нещо, на практика абсурдно и непостижимо), докато си говорехме по скайп. Да започнем от това, което бих нарекла протомемета – т.нар. рейдж комикс (rage comics³). Най-грубо казано, рейдж комикс представлява фикционална вселена от дигитални комикс картинки с различни лица/физиономии на определени герои, представени под формата на драсканици, създадени с минимални дигитални умения. Първият аматорски направен комикс е този на FFFUUUU⁴ Rageguy (Яростният човек) от средата на 2007 г. в платформата 4chan. Както името подсказва, историите, свързани с този комиксов персонаж, разказват за ситуации, в които се провокира пресилено употребеното чувство на „гняв“ – например вместо да изключим компютъра си, без да искаме го рестартираме. Чарът в пресъздаването на рисунките е именно в опростената работа с програми, тип MS Paint, без претенцията за сложна визуализация. Въпросните комикси разказват чрез хумор ежедневни ситуации, които са в повечето случаи общосподелими от уебпотребителите (да кажем сюжет, свързан с училище, приятели и др.). Когато бях в гимназията и онлайн престоят в 9GAG се беше превърнал в истинска мания за тийнейджърите, със съучениците ми се забавлявахме най-много на Forever Alone Guy (Винаги самотният човек). Неговата история акцентира върху това, че той няма приятели и винаги остава сам в края. На пръв поглед няма нищо забавно в това, но предвид множеството онлайн разкази, свързани с него, започнахме в конкретни ситуации да се преструваме, че сме на неговото място и това предизвикваше смях у нас (нещо като вътрешна за компанията ни шега). Това се превърна в част от нашия жаргон, а родителите ни не разбираха за какво става дума и го прие-маха за нещо безсмислено. Тогава с няколко приятели си направихме еднак-

¹ Ще използвам думата „меме“, с ударение на първото „е“, тъй като респондентите – мемe дейци, с които съм комуникирала досега, предпочитат именно тази жаргонна дума. Има разнообразно количество вариации при изговарянето на чуждицата. Английското тете („мийм“ на български) също е разпространено, както и ударението на „меме“ на последното „е“.

² Уебсайт, позволяващ на потребителите да качват и споделят генерирано от потребители съдържание или друго съдържание от външни уебсайтове в социалните медии. Сайтът стана популярен покрай колекцията от мемета и все повече набира популярност в социални платформи като Facebook, Twitter и Instagram.

³ Яростни лица.

⁴ Идва от викащо първите две букви на „fuck“ („мамка му“).

ви тениски с неговия лик. Други по-известни рейдж комикс са Cereal Guy (Човекът със зърнената закуска), който проявява остър скептицизъм, LOL (лол/уау) Guy, който се смее гръмко на ситуации, които намира за забавни, Troll (трол) Face, който прави живота на останалите по-труден за собствено забавление и много други (Сопног, 2012). Някои от лицата започват да променят първоначалното си предназначение, например Me Gusta Guy (Харесва ми човекът). В началото комиксът с него се употребява за обозначаване на нещо, което не би трябвало да харесва, а впоследствие точно обратното. Рейдж комикс започват да се превръщат в способ за онлайн комуникация, а както споменах по-горе – и за офлайн изразяване и споделяне на хумор. Има интересни аспекти относно авторското право – проблем създават по-големи корпорации, които имат намерения да си присвоят образите с комерсиални цели, но когато става дума за по-малки предприятия – наченките остават незабелязани (Сопног, 2012). Рейдж комикс продължават да се използват и до днес, някои от изображенията са оставили дълбок отпечатък и са задали цял жанр на грубовати рисунки-мемета с хумористичен характер. Неминуемо се сещам за най-популярния аналог в България – Спидермаан: „уникален фейсбук-герой, меме вариант на комикс-героя Спайдърмен. (Спидермаан е българският принос към „сериите“ за патока Долан). Думите на Спидермаан (както е оригиналното му название) се изписват с разбъркан и неправилен правопис, като някои от тях са станали култови и са добили и по-широка употреба (напр. „Фостата“, „ковра“, „боклик“). Странният му изказ само подчертава неговите точни и най-често нецензурни коментари по различни теми от съвременния живот – от стандартните, като партита и жени, до наболели въпроси, като повсеместното изпростяване и консуматорство, чалга културата, фитнес манията сред младите, меркантилността на жените (Коври!) и, не на последно място, мафиотско-мутренската действителност и корумпираните политици в държавата ни“ (Спидерман, 2013). Някои автори споделят, че за първо меме би могло да се счита емотиконката за усмивка, създадена от препинателните знаци двоеточие и стандартна скоба (©).

Днес масовото разбиране за мемета е отчасти размито и проблематично. Понятието обхваща многообразието от всевъзможни картинки, колажи, статуси, видеа/ТикТок5 клипове, скрийншоти, дори цялостни дейности, от сорта на флашмоб, пранковейб и предизвикателства с хумористичен характер. Общо взето, меметата са се материализирали в съвременни, виртуални, кибервицове, които обаче често имат физически, офлайн измерения.

⁵ Социална мрежа, която е насочена към създаването на кратки видеа, в повечето случаи с хумористичен характер и с танци. Едно видео е с ограничение от 15 или от 60 секунди.

⁶ Букв. „майтап“, „шега“.

В настоящия труд ще се направи опит за по-тясното дефиниране на меметата, като темата ще се положи в ситуационното поле, обособено от понятията като трансмедиялност, споделяема култура, ремикс култура, култура на участието и спохождащата ефимерност на фастфууд медиите. Меметата ще бъдат съпоставени с феномена на шитпостинга, тъй като често биват припокривани според масовото разбиране. На база дълбочинни интервюта с респонденти – меме и шитпостинг дейци, както и с помощта на прочетената научна литература по темата ще се наблегне върху разглеждането на меметата като средство за създаване на общност. За тази цел ще използвам проследяване на онлайн актуален наратив (септември-октомври, 2021 г. и минисериала *Squid Game* („Игра на калмари“) в платформата „Нетфликс“), за да покажа различния начин, по който отделни меме страници го абсорбират и представят пред конкретните си почитатели. Тук ще се съсредоточа върху понятията като автор, аудитория, творба и съвременно изкуство. Към финала на текста ще обърна внимание на дихотомиите сериозно–забавно и професия–хоби, наблягайки върху комерсиалния аспект, съпътстващ тази културна практика.

Мотивация за изследването

Основната мотивация за изследването е заключителната част от дисертацията ми със заглавие „Аматорът като феномен на културата“, както и това, че анализването от страна на хуманитарни изследователи на меме културата в България, както и в чужбина, е сравнително ограничено. До момента единственият български текст, на който съм попадала, е „Интернет мемета и комуникация онлайн“ от изследователката Дафина Генова от 2020 г. Текстът поставя изключително важното противоречие между „вирално“⁷ споделяне на съдържание и меме преобразуването на последното. Авторката прави разграничение между различните видове мемета (имидж макрос, рейдж комикс, снимки, пародии, флашмобс и др.), като загатва за това, че мемета не са само картинки, а биха могли да бъдат цели дейности. Тук бих дала като пример за последните – „планкинг“⁸ и нашумялото наскоро и опасно ТикТок предизвикателство, в което тийнейджъри застават на дадена пешеходна пътека по време на движение и започват да танцуват, заснемайки кратко видео. Важна част от текста на Дафина Генова е полагането на меме феномена в полето на интертекстуалността, тъй като неизбежно е нужно предварително знание, конкретен културен бекграунд и социална принадлежност за разбирането на

⁷ В текста на Дафина Генова се среща преводът „вирален“ (от англ. *viral*), но предвид масовото съхранение на английската дума от страна на респондентите ми, предпочитам да я запазя в своя текст чрез оригиналния изговор на думата, именно „вайръл“.

⁸ От англ. *planking* – игра в легнало положение (с лице надолу) понякога на необичайно място, в която човешкото тяло имитира дъска.

едно меме. Чуждестранните изследвания, посветени на меметата, също са малобройни, а темата е обширна и предразполага към множество подтеми. Друга причина, свързана с избора ми на тази тема, е пандемичната обстановка, която предразполага към изследвания, съсредоточени върху онлайн феномени. Създаването на мемета е пряко обвързано с темата за възхода на аматьора като феномен на културата. Една от основните предварителни изследователски нагласи е, че грубият и т.нар. „нескалпъпен“ характер на меме съдържанието е нещо задължително, за да може конкретният пост да бъде достатъчно забавен и лесно асимилиран от по-широка аудитория. Бих сравнила меметата с кибервицове, за които не се изискват специални умения, а единствено доза чувство за хумор и оригинална идея.

Методи на изследване

Методите ми на изследване са проведени дълбочинни интервюта с 3-ма респонденти от мъжки пол (2-ма меме дейци от мъжки пол: *zakuska_v_legen* и *memebok* и един шитпостър: а.с.⁹, пак от мъжки пол). Те приемат ролята на уебстраници в Инстаграм, тъй като с изключение на а.с. запазват своята анонимност в меме профилите си. Възрастта на интервюираните е между 17– и 27-годишна възраст, като страниците им се различават по популярност, брой последователи и вид/стил на публикациите. Изключително рядко се срещат жени в създаването на мемета, а това би било интересно допълнение за последвалата работа по изследването. Ще представя профилите на всеки един от респондентите към момента (октомври, 2021): *zakuska_v_legen* е на 25+ г. (не казва точно), студент по режисура, има ок. 590 публикации, като на публикация получава средно по 80 лайка, ок. 1270 последователи и е последвал ок. 130 потребители, започва с меме страницата си в началото на 2020 г.; *memebok* е на 17 години, ученик, има ок. 2800 публикации и средно получава по 2–7 хил. лайка, последователите му са 51.4 хил., последвал е ок. 304, създава страницата си през 2017 г. ноември месец; а.с. е на 17 г., ученик, има средно 3 хил+ публикации, получава ок. 10 хил+ лайка, последователите му са ок. 110 хил., като е последвал ок. 420 потребители. Създава страницата си ок. 2019 г. Освен това – за по-дълбочинното вникване в тази онлайн практика реших да направя опит за т.нар. „включено наблюдение“ или иначе казано – да създам собствена меме страница. Като част от изследването добавям и прегледа на сайтове, страници в Инстаграм и Фейсбук. Основната теоретична рамка, с която си служа в хода на изследването, е главно от приноса на постсубкултурната теория. Ще използвам за гид понятиен апарат, съсредоточаващ се върху по-

⁹ Анонимна страница, тъй като респондентът не е съхранил своята анонимност в публичния си профил в Инстаграм.

нятието за смъртта на автора, по Ролан Барт, идеята за автора като функция по Мишел Фуко, културата на ремикса по Лорънс Лесиг.

Част от изследователските ми въпроси, които отправям към респондентите си, са следните: Каква е мотивацията за създаването на подобна страница? Как се избира съдържанието, което се публикува, какви послания се влагат, какви са сюжетите и темите? Каква е аудиторията/публиката на подобен тип творчество? Какъв е профилът (възраст, пол, интереси) и на създателите на страниците; Какво се превръща в популярно/вайръл? Има ли някаква местна специфика, открояваща се в българските меме страници? Задължителна ли е ролята на анонимността? Може ли да се разглежда като изкуство/професия?

Основните хипотези, с които подхождам към изследването, са: основният движещ механизъм при създаването на едно меме е мимезисът/тоталното копиране от вече популярни сюжети/темплейти, а аматорският/„грубоват“ вид е задължителен елемент, за да стане едно меме „вайръл“. Относно профила на меме дейците – представям хипотезата, че зад страниците и спонсориращите ги аудитории стоят главно ученици – до някаква степен меметата съставляват младежка общност/младежка мода. Предвид споделяното съдържание, анонимността е задължителна за меме и шитпостинг творците. Създаването на мемета не би могло да бъде професия и се прави единствено с цел забавление и като хоби, без сериозна социална ангажираност.

Що е меме?

Ще започна изложението си с малко разяснение относно обособяването на термина „меме“. Концепцията за меме с академичен характер е създадена през 1976 г. от биолога Ричард Докинс в книгата си „Егоистичният ген“. Той предлага термина меме като дарвиновски, геноцентриран подход към културната еволюция, определяйки го като единица за предаване на културата. Днес има разнообразни теории и концепции за меметата, без задължително те да са съобразени с труда на Докинс, но въпреки това той задава основните за характеризирането на меметата като разпространяеми културни фрагменти от човек на човек. От гледна точка на меметиката „Докинс използва теме (мем) по аналогия на gene (ген) като съкратена форма на гръцката дума *mimeme*, която е сродна на *mimesis*. Според него меми са „мелодии, идеи, изрази, модни дрехи, начини на правене на керамични съдове или на построяване на сводове“ (Dawkins 2006/1976, p. 192 цит. по Генова, 2020, с. 298). Според оксфордския речник меме представлява: „изображение, видео, парче текст и т.н., което се копира и разпространява бързо от интернет потребителите, често с леки вариации, които го правят забавно“¹⁰. Мемът от

¹⁰ Виж на: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/meme>.

своя страна е: „идея, поведение или стил, който се разпространява от човек на човек в рамките на една култура – често с цел предаване на определен феномен, тема или значение, представени от мема. Мемът действа като единица за носене на културни идеи, символи или практики, които могат да се предават от един ум на друг чрез писане, реч, жестове, ритуали или други имитативни явления с имитирана тема. Поддръжниците на концепцията разглеждат мемовите като културни аналози на гените, тъй като те се самовъзпроизвеждат, мутират и реагират на селективен натиск“¹¹. В настоящия текст обаче няма да навлизам в биологизми и да се съсредоточавам върху термините „мемове“ и „меми“, а ще разглеждам меметата като социален конструкт със своите онлайн и офлайн специфики. Актуалният социокултурен прочит на темата се фокусира главно върху разглеждането на меметата през определени видове киберобрази, кибершеги или популярни тенденции във виртуалното пространство. Някои автори правят препратка към сравнението им с палимпсест: „в този смисъл меметата са като палимпсести от древността: пергамент, от който първоначалното писане е отмито и върху който човек решава да пише отново“ (Barthes, 1982, p. 67 cited in Langlois, 2014). Според автора „всички версии на дадено меме са като писания върху палимпсест“ (Langlois, 2014). Предвид ежедневиия масов поток от множество меме изображения, най-подходящата за мен дефиниция, споделена от повечето изследователи, е свързана с вирусната есенция на меметата. „Заразяващото“ си разпространение осъществяват „чрез процесите на вариация, мутация, съревнование и наследяване, всеки от които влияе върху репродуктивния им успех. Те се разпространяват чрез поведението, което генерират у своите домакини“ (Langlois, 2014). Сравнени са с бързо разпространяеми културни вируси, предвид малоадаптивната им (дори неадаптивна понякога) природа: „светът на меметата е забележителен поради две причини: първо това е световен социален феномен и второ – меметата се държат като маса инфекциозни вируси, грипове и настинки, пътуващи бързо от човек на човек чрез социалните медии“ (Diaz, Mauricio, 2013). Още нещо, свързано с вирусната им есенция – споменава се, че са: „заразни модели на културна информация, които се предават от ум на ум и директно генерират и оформят нагласите и значимите форми на поведение и действия на социална група (Knobel, Lankshear, 2007, p. 199 cited in Pidkuřimukha, Kiss, 2020). Съществуват мемета, които са забавни за едни, но травмиращи за хората, чиито реални снимки за направата им са използвани (Aldrich, 2015). Пример за това е феноменът I accidentally became a meme („Аз инцидентно се превърнах в меме“), серия от видеа в платформата Ютуб, посветени на интервюта с нищо неподозиращи хора, чиито снимки са използвани от анонимни автори с цел превръща-

¹¹ Виж на: <https://bg.living-in-belgium.com/mime-vs-meme-7207>.

нето им в мемета. Мъжът от популярната меме серия Hide the pain, Harold („Скрий болката, Харолд“) споменава следното: „хората всъщност не ме гледат като реален човек, а като фотешоп творение“ (BuzzFeedVideo, 2020). С течение на времето обаче се засилва към позитивна насока интересът на хората към него. Срещайки го по улицата, те пожелават да си направят селфи с него, а по повод това той споделя следното: „виждам радостта в очите на хората и е прекрасно, че мога да ги направя щастливи“. Започват да го канят в реклами (напр. от „Кока-Кола“), стига се дори до идея за филм, посветен на меме персонажа му.

Според анонимен автор „мемето се разглежда като „всяка единица културна информация, като практика или идея, която се предава устно или чрез многократно действие от един ум на друг по начин, сравним с предаването на гени“ (Langlois, 2014). Най-разпространеното и общосподеленото разбиране за мемето е даден културен фрагмент, почти винаги с хумористичен характер (картинка/снимка, текст, видео, хибриден формат и др.), което се разпространява с леки вариации и присвоявания от конкретния интернет потребител, който го споделя наново (repost). Следователно „дадено меме може да се вземе и да се пренапише стотици хиляди пъти от безброй души и всички негови версии да съжителстват на мястото, наречено уебмрежа“ (Langlois, 2014, р. 6). Почти винаги става дума за анонимен автор, който е задал във виртуалното пространство първоначалната версия на мемето, което впоследствие и постепенно се изменя спрямо контекст, моди, актуалност, вкус и т.н. Респондент *zakuska_v_legen* споделя: „какво е миймът – ти трябва да окастриш тотално някаква история – да я разкажеш чрез картинка и някакви думички. Колкото по-малко използваш, за да пренесеш тая емоция, толкова по-близо си до целта и реално толкова по-успешно е това, което си направил. Перфектният мийм би бил една дума и една картинка“. А. с. казва: „има два вида миймъри – тези, които публикуват *stolling content* (откраднатото съдържание) и тези, които правят оригинално“. Тук е моментът, в който ще направя опит да направя разграничение между меметата и шитпостинга, последният наскоро представен от българските медии като „опасна нова мода“. В небезизвестния онлайн речник за жаргонни думи и фрази *urban dictionary* едно от определенията, давани за това какво е шитпостинг, е следното: „иронично публикуване на нещо, което за обикновения човек изглежда просто като странна, криворазбрана или стереотипна публикация, отговаряща на дадена норма, но всъщност тя има скрит замисъл, има за цел да осмее, обиди или забавлява“¹². Според *memebook*: „меметата, които те (шитпостърите) ги качват, не ги създават те. Намират ги някъде и ги качват, което, нали, няма нищо лошо, да ги споделят пред по-широка аудитория. Намират някакъв

12 Виж на: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Shitposting>.

мийм, който им харесва и си казват: това ще е много готино да го споделя, те имат по-голяма аудитория (50–100 или повече хиляди) и си казват: „това ще го качим и ще дадем кредит на човека, който го е създал“. Отделен въпрос е, че доста често не го правят, ама... това са си пак някакви техни политики. Но шитпостингът е да качваш някакъв чужд контент, не твой“. Често шитпостърите са по-известни от меме дейците и помагат на по-малките страници, като им дават кредит или процент последователи. Въпреки тези разграничения понятието е сравнително проблематично и бива изцяло обвързано с мемета.

Освен опита за разграничение между меме и шитпостинг на база казаното от респондентите, бих искала да напомня за отличаването на понятието „меме“ от понятието „вайръл“, тъй като не всяко вайръл съдържание е задължително меме и обратно. При проверка на видеоклипове в Ютуб, Шифман описва вайръл видео като такова, което се разпространява до голям брой хора чрез цифрови мрежи без значителна промяна. За разлика от него меме видеото се разпространява широко в цифровите мрежи, но повлича след себе си имитация и преоткриване „под формата на пародия, пастиш, каша или друга производна творба“ (Shifman, 2012).

Относно въпросите ми за това дали има някаква местна открито специфика за България, свързана със създаването на мемета, тетебок казва: „в чужбина шитпостингът е много по-еволуирал от нашия, мемета/миймове ги имат от десетки години, докато тук ние тепърва откриваме топлата вода и е нормално да сме малко куци в тези неща. Аз вярвам, че след известно време и ние ще ги догоним. Отделен въпрос е, че това може би е нашият почерк и няма нужда да ги догонваме, просто сме на такива, по-различни честоти в изкуството“, а според *zakuska_v_legen*: „опитваме се да сме някаква евтина бета версия на нещата, които струват в чужбина. Не е особено интересно според мен какво се случва“. А.с. представя една пейоративна визия за бъдещето на меме страниците в България: „много от големите меме страници се отказаха, защото не виждат перспектива в това“.

Що се отнася до това дали меме творенето може да се разглежда като професия, получих следните отговори: а.с.: (Печелил съм) „около 1800 лв. за няколко мемета. Аз съм на 17 и това не го правя професионално. Но мисля, че за 10 мемета и 7 сторита е предостатъчно. Все пак, какво означава да плащаш пари на миймър? От 4 до 6 поста на ден, средно около 180 или 120 поста на месец. Те от тези 120 поста (които ти сам ги правиш) на месец отделиш 10 за дадените хора. Те ти ангажират цял месец да ги мислиш. Защото е много по-трудно да правиш мемета за фирма, отколкото да правиш мемета по *viral* работи... от Инстаграм не се изкарват пари, изкарват се от колаборации, най-много ок. 1200 лв. за 10 публикации и стори“, а тетебок казва: „изкарвам някакви пари, но те със сигурност не са пари, с които човек може

да се издържа. Аз примерно не вярвам в тв реклами или тези по вестници, билбордове, смятам, че би било много по-изгодно и много по-ефективно да се инвестира в страници, инфлуенсъри – те да правят рекламите“. Следователно, ако даден меме или шитпостър деец да рекламира продукт на свой клиент под формата на няколко мемета, той би могъл да печели финансови облаги от това. А.с. допълва: „ние нямаме професията миймър, това е пълна аматьорщина“. До някаква степен хипотезите ми от гледна точка на това, че меме/шитпост дейци с повече последователи изкарват пари от Инстаграм се промени, но в същото време не бих разглеждала меме дейността като чисто хоби. За по-нататъшната работа по изследването си бих се съсредоточила върху съпоставката и донякъде преплитането между меме/шитпост творец и инфлуенсър, тъй като в хода на работата по темата, открих много прилики.

Важен аспект, чрез който могат да се разберат по-задълбочено меметата, е разглеждането им като метод и способ за изграждане на общност: според Лимор Шифман меметата са „творчески изрази от много участници, чрез които се комуникират и договарят културни и политически идентичности „ (Shifman, 2013, p. 15 cited in Aguilar, Campbell, Stanley, Taylor, 2017). В някои текстове се среща организиране в меме форуми на терористични актове. Базирани на изображения от форуми като 4chan и 8kun¹³ чрез мемета се създава среда, откъдето се прокрадват екстремистки послания с хумористични и иронични основи. Те се разпространяват в мейнстрийм културата, като по този начин правят все по-сложно разграничението между организирани действия и индивидуални провокационни действия. Политическите и активистките мемета могат да създадат алтернативни разкази, нови смисли, политически групировки (Frazer, Carlson, 2017; Gal et al., 2016 cited in Williams, 2020) и са демонстрирали сила да влияят на социалните движения (Denisova, 2014; Moody-Ramirez, Church, 2019 cited in Williams, 2020). Например турската младеж създава протестни арт мемета в движението Gezi Park, което разширява грамотността, свързана с политическите процеси и помага за комуникирането на маргинализирани политически перспективи (Bozkuş, 2016 cited in Williams, 2020). Някои автори споделят, че „разследването на „шеги при бедствия в Интернет“ след терористичните атаки на 11 септември може би е най-ранното академично изследване на това, което сега наричаме „мемета“, въпреки че този термин не се използва тогава. Мемето е описано като „нов жанр“ на „режене и пействане – „cut and paste“ на интернет шегите (Kuipers, 2002, p. 70). Чрез тази техника на колаж (или бриколаж) тези шегите постоянно пародират, имитират и рециклират предмети от американската популярна култура. Тези шегии са силно вградени във визуалната култура на рекламите,

¹³ Преди това тази платформа е била 8chan.

филмите, телевизията, компютърните игри, програмите и различните забавления на съвременната популярна култура (Kuipers, 2002, p. 80).

Отвъд шеговитата страна на меметата е нужно да се разгледа и присъствието на социокултурен код на хумора. Респондентите споделят, че съществуват различни стилове/видове хумор при направата на страниците им и по този начин се оразличават различните им аудитории. Ще дам няколко примера. Страниците с меме съдържание се различават една от друга главно по тематичното ограничение, водния знак, почерка и най-вече цялостния вид на комбинацията от постове. Има страници, които използват снимки на еноти¹⁴ във всеки един свой пост, за да направят конкретната шега. Страницата *izglejda_kato* създава своя хумор чрез снимки на различни хора в анфас, които на конкретния кадър „изглеждат като...“ друг човек/нещо. Някои автори разглеждат меме творбите като пърформанс на идентичността в интернет пространството. Страницата, която направих като опит за включено наблюдение, е съставена от кадри от филми, върху които добавям коментар по повод някаква битова ситуация. В България съществуват множество разновидности на меме страници. Има такива, съсредоточаващи се върху политически теми, върху ситуации от училище и т.н. Респондент *zakuska_v_legen* казва относно своята страница: „искам да вярвам, че моята страница е с бутикови миймове за ценители“, а а.с. ми разказа за страници, които са промотирани и спонсирани от известни личности. По мое мнение последното представлява хибриден жанр между меме деец и инфлуенсър. Мемевок споделя: „моите мемета най-често са с някакви известни личности – музиканти, актьори по-рядко, политици – това е единият отличителен белег. Другият е самият шрифт, който ползвам, самият формат на мемето. И третото – темите, които засягам. Моите хора си знаят, че си имаме един лаф за хора, които имат профилни снимки на анимета – още преди време беше останало, че такива хора нямат право на мнение – беше съвсем на шега. И стана като лаф и в коментарите, ако някой е с профилна снимка на аниме и започне да се вълнува твърде много, други му отвърщат конкретни неща – които са на база на културата на конкретната страница. Ние сме го създали това – нашата аудитория, ако някой друг дойде, няма да схване за какво приказваме. Има го това да се чувстваш част от нещо“. Още тук бих искала да обърна внимание на това, което наричам символна онлайн комуникация. Много често в коментарите под меме постове човек може да попадне на кибержаргон, който е труден за разбиране от човек, който не е част от основната аудитория. Ще дам пример, за който ми сподели респондент а.с.: споделя се ТикТок видео от plus-size женски модел, който се обръща към бившия си приятел и към последователите си и заявява, че няма да си намери по-красива от нея. В ко-

¹⁴ Виж *otshelnici_* в Инстаграм.

ментарите от част от мъжката ѝ аудитория се появяват емотиконки на шапка (на англ. ез. сар), което се превежда като „грещиш, не казваш истината“. В този текст няма да наблягам върху факта, че се наблюдава проблематично отношение спрямо конкретна визия/идентичност/пол, въпреки че темата е достатъчно обширна и бих ѝ отделила специално внимание в следващ труд, особено що се отнася до отношението спрямо жените в българските и чуждестранните меме страници.

Предвид факта, че обърнах внимание на различни стилове меме страници, бих искала да разгледам няколко основни понятия. Често меме дейците представят проблематични сюжети в своите публикации – неслучайно голяма част от тях предпочитат анонимността. В поредно мое изследване бих се уповала на теорията на Ролан Барт за смъртта на автора и раждането на читателя, тъй като според думите на респондентите не е важен оригиналният автор. Съществуват меме темплейти, чрез които всеки човек с минимални дигитални умения би могъл да направи меме. Ще обърна по-специално внимание на лекцията на Мишел Фуко от 1969 г., където той споменава Св. Йероним и неговите 4 критерия, свързани с разбирането за автор и неговата творба: „ако от няколко, приписвани на един автор книги някоя е по-слаба от другите, то тя трябва да се извади от списъка (авторът, значи, е определен като постоянно ценностно равнище); както и ако някои текстове са в доктринално противоречие с другите творби на автора (авторът, значи, е определен като известно поле на теоретична и концептуална последователност); нужно е също да се изключват творбите, които са написани с различен стил, с необичайни за перото на пишещия думи и изрази (авторът като стилистично единство); трябва накрая да се смятат за вмъкнати отнасящите се до събития или личности след смъртта на автора текстове (авторът тук е определен исторически момент и пресечна точка на известен брой събития) (Фуко, 2016, с. 21). Цитирах четирите критерия за автентичност, които според Мишел Фуко определят четирите модалности, според които модерната критика разиграва функцията автор, за да мога да направя рязък контраст със съвременното разбиране за автор и неговото произведение. В случая дори да заменим „написаната творба“ от коментара на Св. Йероним с киберверсията ѝ, под формата на меме публикация, отново нито един от критериите не би могъл да бъде близко до релевантен, тъй като пъстротата, хибридноста, смесването на жанрове, сюжети и наративи и цялостната спохождаща трансмедиаалност правят много по-трудно да се отчлени конкретен стил на автора, дори ако оставим настрана това, че в повечето случаи той е анонимен. Според Фуко: „вероятно анонимният текст на стената, който четем на улицата, има свой съчинител, ала той не е автор“ (Фуко, 2016, с. 18). Публикациите от конкретните страници са много често от всякакво естество, а колкото по-разнообразни са, толкова по-голяма е тяхната аудитория. А.с. казва: „като си меме страни-

ца с много последователи, ти се опитваш да разсмееш много хора. Примерно мене не ме следват само заради стила ми, а и заради името и аз се опитвам все едно да угаждам на всеки. Публикувам едно меме, което ще се хареса на един тип, които ме следват, после публикувам по-различно меме, за да се хареса на друг тип хора, които ме следват. Защото в страницата забелязах, че има всякакъв тип хора“. Меме дейците взимат в повечето случаи някоя циркулираща във виртуалното пространство публикация и добавят коментар към нея. А.с. споделя, че се харесват повече репостовете (споделените отново публикации или чуждестранна публикация, преведена дословно на български), което поставя под въпрос това, дали би могло да се гледа на меметата като на произведения на изкуството. Въпреки това тетебок споделя: „виждам го като изкуство, защото виждам ефектите му върху хората. Хората ми споделят, че много се кефят като се приберат от работа вечерта да разгледат какви неща съм качвал, защото ги карат да се смеят“, а а.с. казва: „гледах един епизод, в който един художник-артист го питаха дали меметата са арт и той отговори: „всичко, което те движи и съществува (keeps you going) е арт“. Всъщност си е (изкуство според мен)“. За да направя паралел с творба-текст – ще добавя и един друг нашумял феномен, все повече набиращ фен база, свързан с аматьора като феномен на културата, а именно „Вайръл стихове за секс и драма“. Това е фейсбук страница, която се поддържа от две жени, в която на ден се пишат над 10 стихотворения (бели стихове), които наподобяват обикновен спам/статус (пише се хаотично, общо взето за всичко). В началото авторките са започнали на шега, пазили са своята анонимност, правейки опит за иронизиране на съвременната поезия и литература и това, че всеки в днешно време би могъл да се занимава с писане (и каквото пожелае), без да има никакви по-специални качества. Парадоксално иронията им се превръща в самоирония, тъй като наскоро разкриват имената си, явяват се в медийното пространство и издават книга с някои от по-популярните си стихотворения. Известни са с това и че блокират свои почитатели поради различни причини, а това е типичен пример за размиването на границите между автор и аудитория. Меме страниците по същия начин създават една общност, в която авторите споделят съдържание от своите фенове, без да се прави разграничение между създаденото от двете страни. В медийната култура на участие, „разпространяващото се“ медийно съдържание е мярката за културна стойност (Burgess, 2008, p. 192), имитация, адаптация и иновация (p. 106). Дженкинс отбелязва, че „не всеки член трябва да участва, а всички трябва да вярват, че са свободни да допринасят и че това, с което допринасят, ще бъде подобаващо оценено... Самата общност обаче дава силни стимули за творческо изразяване и активно участие“ (Jenkins, Clinton, Purushotma, Robinson, Weigel, 2009). Друго основно понятие е свързано с т.нар. „споделяне“ и оттам – споделяема култура: теорията на дифузията на иновациите

се фокусира широко върху приемането на нови идеи – или иновации – и процесът, чрез който дадена иновация „се съобщава по определени канали с течение на времето сред членове на социална система“ (Rogers, 2003, p. 5).

Завършвайки частта, посветена на меметата като общност, ще представя нагледно чрез нашумял пример как различни меме страници използват наболял наратив (от октомври 2021 г.). Става дума за южнокорейския минисериал *Squid Game* („Игра на калмари“), който бе представен в платформата на Нетфликс, но много скоро след това беше качен в известни български и чуждестранни торент платформи. Сериалът обхваща изключително огромна аудитория в България и чужбина и от няколко седмици насам из всички социални платформи циркулират различни публикации, посветени на него. Съвсем накратко (за да могат да се разберат бъдещите примери) – сюжетът се върти около състезание, в което 456 играчи, всички извлечени от различни сфери на живота, но всеки с дълг, играят поредица от детски игри със смъртоносни наказания. Победителят може да бъде само един, всички останали умират в хода на игрите. Както а.с. казва това, което най-много оразличава различните меме страници, е видът хумор. Ще дам няколко примера с мемета, посветени на сериала „Игра на калмари“, за да оразлича техния стил и съответно тяхната аудитория. Нека започнем с една известна меме страница в България, която е с главно ученически хумор – *mementsa*. Публикацията показва сцена от филма, в която играчите трябва да издълбаят конкретна форма от сладка пита, без да нарушават целостта на фигурата. Разбира се, колкото по-проста форма, например триъгълник или кръг, толкова по-лесно това би се случило. Ако не успеят – те губят играта и живота си. Съпоставка се прави между популярната общосподелена шега от всички (настоящи и не само) ученици, че задачите, които се преподават в час са много по-лесни, отколкото тези, които се падат на контролно/изпит. Всички, които са гледали филма, ще се сетят за главния герой, на когото му се падна най-трудната спрямо останалите фигура – на чадър. В конкретното меме – дясната картинка не присъства във филма – връщаме се към една от основните характеристики на мемето – да се добави нова, иновативна вариация в наратива. Продължавам със следващ пример – публикацията е от фен във фейсбук страницата на героя Чандлър от известния сериал „Приатели“. Това, което се вижда, е отново сцена от филма – моментът, в който главният герой (в мемето придобил вече роля на „психическото ми здраве“) бива спасен от свой съотборник (нещо рядко виждано в сетинга на сериала, тъй като всички представляват конкуренция за другия), в мемето с роля на сериала „Приатели“. Това меме е предназначено за феновете на сериала „Приатели“, които обичат да си пускат периодично епизоди, дори вече да са ги гледали, и да се развличат с тях. Следващата публикация я видях от стори на мой приятел от Инстаграм, който е фотограф. За пореден път снимката е част от сцена в сериала „Игра на

калмари“, като вместо питата, спомената в първия пример, главният герой облизва ролка филм. Тук препратката е към всички фотографии, снимащи на лента, която е в края си. Предпоследният пример е от страница, която наскоро открих, с хибриден характер – *razdvoenialichnostta*. Публикацията наподобява подобна от страницата на Спиндермаан. Ако човек, който не е гледал сериала, попадне на нея, дори не би разбрал, че това е свързано с него, тъй като единствената подсказка е във фигурите – кръг, триъгълник, квадрат – логото на „Играта на калмари“). Грубовато нарисуваното човече взема четириъгълник от мястото за кръга, а идеята, поне доколкото аз я разбирам, е отявлена критика към радикалните вегани, последните от които според мемето агитират останалите хора да не ядат месо. Чрез тази картинка сякаш са представени като безмозъчни хора с деформиран череп. Последната от публикациите, на които ще обърна внимание, е свързана с финала на сериала на „Игра на калмари“. На картинката виждаме едно от най-популярните мемета, т.нар. *Cat meme* (Котешко мемето или Мемето с котката). Мемето гласи: „Аз на финала на „Игра на калмари“, „Качи се на ш***ния самолет!“ . На котката е добавена червена перука (с червена коса е главният герой от сериала в последния епизод), а долу в ляво на картинката се виждат същите фигури, коментирани в предишните примери. Както вероятно става ясно, тези мемета, взети сами по себе си, нямат особено разпознаваем наратив. За разбирането им е нужно човек да е изгледал сериала. Освен това, хуморът на по-голямата част от тях е проблематичен. Различните аудитории биха възприели конкретна картинка за забавна или релевантна за тях. Със сигурност мемето, свързано с учениците, ще бъде по-забавно за тези от тях, които наскоро са имали подобен опит с контролно, а за друг мемето, свързано с веганите (или споменатите по-горе „шеги и бедствия в Интернет“ покрай 11-и септември) би било неуместно и със сигурност не-забавно. Любопитна комерсиално насочена асимилация на елемент от сериала бива направена преди броени дни от известната пицария О‘Шипка¹⁵. Спонсорираната реклама гласи: „Гладен си? Поканен си!“ като е използвана визитката покана за „Играта на калмари“ от сериала, но кръгът и триъгълникът са запълнени от съответно цяла пица и парче пица, а в квадрата фигурира логото на заведението. Докато интернет меметата в разговорно отношение се разбират като „причудливи шеги или практики“ (Burgess, 2008, p. 101), все по-голям брой изследвания показват, че тези мемета на практика могат да служат за задоволяване на по-дълбоки нужди от обикновен смях (Miltner, 2011). Връзката между означаващото и означаемото помага за декодирането на съобщение правилно, при условие че читателят трябва да има известни познания за изображението и контекст. В противен случай декодирането би било труд-

¹⁵ Виж на: <https://shortešt.link/aYjx>.

на задача за читателя. Някои автори говорят за еволюцията на „гледането“, която не е свързана само с промяната в техниката, а с културни и социални употреби и значения. Това проучване изследва меметата като практика за трансформираща грамотност и намира доказателства за „положителна връзка между поп разумна медиация и оживен политически коментар „(Milner, 2011, p. 300). Милнър пише, че като се научат да присвояват и трансформират културни текстове, участниците могат да вземат участие в публичния дискурс за събитията в света около тях чрез „използване на „поп“-а като отправна точка към политическото“ (Milner, p. 305). Чрез това разяснение, концентрирано около конкретен сериал, реших да представя хумора, като носещ социокултурен код.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В изложението направих опит да положа понятията за творба и автор в контекста на културния феномен на меметата и шитпостинга. В хода на изследването стигнах до заключението, че оригиналният автор и като цяло оригиналността са поставени под въпрос, като връх взема по-скоро чувството за общност и споделеност на идеи, влечения, моди, граждански позиции и др. Лев Манович споменава т.нар. „дълбока смесваемост“ (deep remixability) – смесването на кодове, стилове, практики и норми от различни култури и нива на комуникация на дълбоко структурно ниво, което се различава от пастиша, цитата и колажа на постмодернизма от края на 21-ви век (Терзиев, 2012). Както се опитах да покажа чрез примерите от няколко различни мемета, първоначалният вид на дадена сцена (в случая) има безброй вариации, чрез които може да се миксира, смеси и промени, така че да създаде съвсем ново значение. Това ме навежда към сравнение с феномени в съвременното изкуство като движението „Флукус“, ready made¹⁶ и последвалото преместване на дадена културна частица от една сфера в друга – т.нар. détournement¹⁷, обозначаващ присвояването на дадено вече съществуващо медийно съдържание, като производното съдържание има противоположно на оригинала значение (Терзиев, 2012).

Хипотезата ми, свързана с абсолютния и задължителен мимезис, претърпя промяна, тъй като по думите на респонденти все пак има местен, български открит характер. Според повечето от респондентите това вероятно се дължи на факта, че меметата и шитпостингът са нови за нас и ние ги правим по-аматорски и новаторско. Що се отнася до анонимността – тя приключва в момента, в който един шитпостър или меме деец започва да се превръща

¹⁶ Вече-направен.

¹⁷ Пренасочване – отклоняването от предходни културни значения с цел разкриване на износването и загубата на първоначалното значение на тези сфери.

в инфлуенсър (както става с респондент а.с.), следователно и тази моя хипотеза се измени в хода на изследването. В бъдещата си работа по темата бих наблегнала върху припокриването и преплитането на двете дейности. Както написах по-рано, дали би могло да се гледа на меметата като на изкуство, това е въпрос на възприятие. За някои това е ежедневен труд, който трябва да задоволява интересите на конкретната аудитория, за други – абсолютна шега и забава. Всички респонденти споменаха, че са започнали с меме страниците си „от скаука“, а след това хобито им е прераснало в ежедневие. Мемебок споделя, че започва да вижда почти всичко, което гледа и на което попада (музикален клип, филм, снимка), като меме. Чрез създаването на меметата си, той показва на аудиторията си как интерпретира даден културен фрагмент. Хипотезата ми за това, че меме дейците и аудиториите им съставляват главно младежка общност, също претърпя промяна, тъй като освен че единият от респондентите ми е близо 30-годишен, много от респондентите споделиха, че са следвани от всякакви възрастови групи.

Що се отнася до това, което мислех първоначално, че всичко е с шеговит характер и не се представят сериозни граждански позиции, това също претърпя промяна. В частта, която дадох примери с различни видове мемета, се опитах да представя това, че дори на повърхността да стои една шега, зад нея се крие по-дълбоко послание (случаят с веганите и меметата, посветени на терористичните актове), което често би могло да създаде конфликти.

Определено хуморът в меметата има специфични цели; както изтъква Калимбо, той служи „за предизвикване или поставяне под съмнение, дори отхвърляне на доминиращи идеологии“ (Calimbo, 2016, p. 4 cited in Pidkuřmukha, Kiss, 2020), и „е основно агресивен или подривен, тъй като осмива и чрез елемент на сатира представя активни дейци, свързани с властта и политическия елит „ (Calimbo, 2016, p. 17; Pidkuřmukha, Kiss, 2020). Меметата също така се разглеждат като уплътнени образи, които стимулират визуални, словесни, музикални или поведенчески асоциации, които хората могат лесно да имитират и предават на другите. Те представят един кодиран език на политическа съпротива онлайн, специален вид протест, който използва механиките на театъра и пародията, за да се противопостави на „спектакъла“ в правителствената пропаганда. Милнър нарича това „аматьорски медиен артефакт“ (Milner, 2012).

Друга спомената теория за по-дълбочинното разбиране на хумора в меметата е т.нар. culture jamming – явление в съвременното общество, произтичащо от бунтуващото се минало на сюрреализма, дадаизма, пънк-рок и други движения, което поема задача за ликвидиране на опресията от консуматорски реклами (и въобще като цяло комерсиализма), събужда обществото за опасността да се превърне в пионка, която няма чувство за самостоятелно тълкуване и свобода. С възхода на Интернет, Culture jamming агитира он-

лайн, чрез петиции, разпространява субвертизираните изображения чрез Фейсбук и Туитър, показва филми чрез Ютуб.¹⁸ Това говори за промяна на популярните медии и културни образи по начин, който им придава ново значение – политическо послание или социален коментар (Carducci, 2006 cited in Denisova, 2014). Докторантката Анастасия Денисова споменава автора Бахтин, който през 1984 г. споделя тезата за „разказването на грозната истина в радостна, дори грубо забавна форма“ (Denisova, 2014). Често зад меметата се крият граждански позиции, политическа ангажираност, а това както може да обедини огромна група от хора, така и може да създаде конфликти между различни социални групи. Тук, предвид прочетената литература и по-дълбинното вникване във феномена, свързан с меметата, една от основните ми хипотези, свързана с това, че меметата се правят единствено с цел забавление, се промени коренно. Въпреки това, на фона на цялостната промяна в последните години на социалните платформи съдържанието става все по-кратко и един вид „несериозно“. Статусите от дълги текстове, които вече малко хора имат желание и време да четат, се материализират в кратки изречения, което ни препраща към другия коментиран феномен от популярната дигитална култура – именно шитпостинга. В последно време хората се оплакват от намаляване на т. нар. „органични вюта“¹⁹, заменени от масовия „спам“ с реклами. Това говори за дефинирането на една фрагментарна култура, подплатена с ефимерността на повтаряемостта, преобладаването на количеството, за сметка на качеството, зад които се крие една мощна комерсиална машина.

Ще завърша доклада си с един красноречив цитат: „в непрекъснатата циркулация на изображения в нашата медийна матрица скоростта унищожава съзерцанието, повърхността изравнява дълбочината, потокът заглушава моментите, разсейването нарушава вниманието, афектът затъмнява смисъла, беглият поглед замества втрещения поглед, повторението изтрива оригиналите, а публичният екран измества публичната сфера (DeLuca, 2006, p. 87).

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

Генова, Д. (2020). Интернет мемета и комуникация онлайн. *Български фолклор*, Год. XLVI, 2020, кн. 3, с. 295-314.

[Genova, D. (2020). Internet memeta i komunikatsia onlayn. *Balgarski folklor*, God. XLVI, 2020, kn. 3, s. 295-314.]

Барт, Р. (2003). *Смъртта на автора* [онлайн]. Прев. Албена Стамболова. *Литературен клуб*. Електронна публикация на 25 юни 2003 г. [Посетена на: 13.10.2021]. ISSN 1313-4124. Достъпна на: <http://www.litclub.com/library/kritika/bart/dead.html>.

¹⁸ Виж на: http://ebox.nbu.bg/ssc15/view_lesson.php?id=23.

¹⁹ От англ. view – гледания.

- [Bart, R. (2003). *Smartta na avtora* [onlayn]. Prev. Albena Stambolova. Literaturnen klub. Elektronna publikatsia na 25 yuni 2003 g. [Posetena na: 13.10.2021]. ISSN 1313-4124. Dostapna na: <http://www.litclub.com/library/kritika/bart/dead.html>.]
- Спиндерман** (2013) [онлайн]. Публикация от umpa-лумпен от БГ джунгла, 07 Nov 2013 в 12:02:30 ч. *BGжаргон.com*. [Посетена на 13.10.2021]. Достъпна на: <https://www.bgjargon.com/word/meaning/%D1%81%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD>.
- [Spinderman (2013) [onlayn]. Publikatsia ot umpa-lumpen ot BG dzhungla, 07 Nov 2013 v 12:02:30 ch. *BGzhargon.com*. [Posetena na 13.10.2021]. Dostapna na: <https://www.bgjargon.com/word/meaning/%D1%81%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD>.]
- Терзиев, К.** (2012). *Рекомпозиция – автор, медия и произведение в епохата на дигиталното производство*. София: Изток-запад.
- [Terziev, K. (2012). *Rekompozitsia – avtor, mediya i proizvedenie v epochata na digitalното производство*. Sofia: Iztok-zapad.]
- Фуко, М.** (2016). *Генеалогия на модерността*. София: Изток-Запад.
- [Fuko, M. (2016). *Genealogiya na modernostta*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Aguilar, Gabrielle K., Campbell, Heidi A., Stanley, Mariah, Taylor, Ellen** (2017). Communicating mixed messages about religion through internet memes. *Information, Communication & Society*, vol. 20, no 10, pp. 1498-1520. DOI: 10.1080/1369118X.2016.1229004.
- Bennett, W. L., Freelon, D., Wells, C.** (2010). Changing citizen identity and the rise of a participatory media culture. In: Sherrod, L. R., Torney-Purta, J., Flanagan, C. A. (Eds.). *Handbook of research on civic engagement in youth*, pp. 393-423). Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons Inc. DOI:10.1002/9780470767603.ch15.
- Burgess, J.** (2008). *All your chocolate rain are belong to us?: Viral video, YouTube and the dynamics of participatory culture*. In: Lovink, G. & Niederer, S. (Eds.). *Video vortex reader: Responses to YouTube*. Amsterdam: Institute of Network Cultures, pp. 101-109.
- BuzzFeedVideo** (2020). *I Accidentally Became A Meme: Hide The Pain Harold* [Online video]. 15 June. [Accessed: 13 october 2021]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=a3WnvDtDD2M>.
- Connor, T.** (2012). Fffuuuuuuuu: The Internet anthropologist's field guide to „rage faces“. *ArsTechnica* [online], 3 december. [Accessed 13 october 2021]. Available at: <https://arstechnica.com/tech-policy/2012/03/the-internet-anthropologists-field-guide-to-rage-faces/2/?fbclid=IwAR1F31Wc1Iamr-eMDWXOXM926Gw0eY1S3VOI6EXuGhrcMQ3B-Vt4XAhGSzc>.
- DeLuca, K.** (2006). The Speed of Immanent Images: The Dangers of Reading Photographs. In: Hope, Diane S. (ed.). *Visual Communication: Perception, Rhetoric, and Technology*. New York: Hampton Press, pp. 79–90.
- Denisova, A.** (2014). *Memes in Online Social Protest Movement in Contemporary Russia*. Presented at Creating Cultures Conference at King's College, London, 12–13 June.

- Diaz, C, Mauricio, C.** (2013). *Defining and characterizing the concept of Internet Meme* [online]. [Accessed 13 October 2021]. Available at: http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2011-30802013000200007.
- Jenkins, H., Clinton, K., Purushotma, R., Robinson, A., Weigel, M.** (2009). Confronting the challenges of participatory culture [онлайн]. *Media education for the 21st century*. [Accessed 13 October 2021]. Available at: http://www.macfound.org/media/article_pdfs/JENKINS_WHITE_PAPER.PDF.
- Kuipers, G.** (2002). Media culture and internet disaster jokes: Bin Laden and the attacks on the World Trade Center. *European Journal of Cultural Studies*, 5, no 4. DOI: 10.1177/1364942002005004296.
- Milner, R. M.** (2012). *The world made meme: Discourse and identity in participatory media*. Unpublished doctoral dissertation. University of Kansas, Lawrence, KS. Retrieved from: academia.edu.
- Moody-Ramirez, M., Church, A. B.** (2019). Analysis of Facebook meme groups used during the 2016 US presidential election [online]. *Social Media + Society*, 5, no 1. [Accessed 13 October 2021]. Available at: <https://doi.org/10.1177/2056305118808799>.
- Pidkuřmukha, L., Kiss, N.** (2020). Battle of narratives: Political memes during the 2019 Ukrainian presidential election [online]. *Cognitive Studies. Études cognitives*, 2020, no 20, Article 2246. Available at: <https://doi.org/10.11649/cs.2246>.
- Rogers, E. M.** (2003). *Diffusion of innovations*. New York: Free Press.
- Shifman, L.** (2012). An anatomy of a YouTube meme. *New Media & Society*, 14, no 2, pp. 187-203. DOI:10.1177/1461444811412160.
- Squid Game** (2021) [TV Series]. Directed by Dong-hyuk. South Korea. Retrieved from: Netflix.
- Tay, G.J.S.** (2014). Binders full of LOLitics: Political humour, internet memes, and play in the 2012 US Presidential Election (and beyond). *European Journal of Humour Research*, vol. 2, no 4, pp. 46–73.
- Williams, A.** (2020). Black Memes Matter: #LivingWhileBlack With Becky and Karen [online]. *Social Media + Society*, 6, no 4. [Accessed 13 October 2021]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2056305120981047>.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

„ПСИХОЛОГИЯ“

АСПЕКТИ НА НОМОТЕТИЧНИЯ И ИДИОГРАФИЧНИЯ ПОДХОД ПРИ ЕКСПЕРИМЕНТИ, БАЗИРАНИ НА МЕТОДА НА СРАВНИТЕЛНОТО СКАНИРАНЕ (cSM)

Ивайло Георгиев Панов

Анотация: В настоящия доклад са представени два демонстрационни експеримента, проведени с иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“, наречена „Метод на сравнителното сканиране“ (comparative Scanning Method, cSM). Първият е реализиран чрез компютърната програма IRRRA beta (*Imprinting Reliable Rate Analysis*) – многоцелеви софтуерен продукт за конструиране и провеждане на експерименти и анализиране на данните от тях, а вторият е проведен чрез система за проследяване на погледа върху екран (*Eye Tracking*) и анализиран чрез софтуер, наречен Gen21cSM или *Generator/Calculator for comparative Scanning Method outcomes*, версия 2021 г. В основата на този анализ е съпоставяне на теоретични очаквания (вероятности) с емпирични данни, характеризиращи всяка точка от признаковото пространство на дефинираните свойства на стимулите, използвани в експериментите. Референтен стимул (или *Вътрешен критерий*) е такава точка (зона) от пространството, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Изследователската цел е да се демонстрират възможностите на Метода на сравнителното сканиране (cSM) за откриване на специфични разпределения на референтни зони (*ideal points*) в експериментално изследвани признакови пространства с предварително зададени параметри. Дефинирането на произтичащата от целта изследователска задача се основава на идеята за интегриране в единен експериментален модел на номотетичния и идиографичния подход. Този модел се характеризира с неочаквана находка, когато експериментите се организират съгласно изискванията на Метода на сравнителното сканиране (cSM). Задачата се реализира чрез сравняване на резултатите от двата експеримента, в единия от които се открива така нареченото в доклада „действително идиографично разпределение от тип II: Групиране в малка зона от пространството“.

Ключови думи: Метод на сравнителното сканиране (cSM), данни от тип „избор по предпочитание“, многомерно психологическо скалиране (MDS), номотетичен/идиографичен подход, зрително възприятие, проследяване на погледа.

ASPECTS OF THE NOMOTHETIC AND IDIOGRAPHIC APPROACH IN EXPERIMENTS BASED ON THE COMPARATIVE SCANNING METHOD (cSM)

Ivailo Georgiev Panov

Abstract: This report presents two demonstration experiments conducted with the innovative technology for processing, analysis, visualization and interpretation of psychological experimental data of type ‘preferential choice’, called the ‘comparative Scanning Method (cSM)’. The first one is implemented through the computer program IRRA beta (*Imprinting Reliable Rate Analysis*), a multi-purpose software product for designing and conducting experiments and analyzing obtained data from them, and the second one is implemented through a system for tracking the gaze on computer screen (*Eye Tracking*) and analyzed by software called Gen21cSM or *Generator/Calculator for comparative Scanning Method outcomes*, version 2021. This analysis is based on the comparison of theoretical expectations (probabilities) with empirical data characterizing each point of the feature space of the defined properties of the stimuli used in the experiments. A reference stimulus (or *Internal Criterion*) is such a point (zone) of space, the coordinates of which determine numerical the most harmonious combination of features. The research goal is to demonstrate the capabilities of the comparative Scanning Method (cSM) for detecting specific distributions of reference zones (*ideal points*) in experimentally studied feature spaces with predefined parameters. The definition of the resulting research task is based on the idea of integrating into a single experimental model of the nomothetic and idiographic approach. This model is characterized by an unexpected finding when the experiments are organized according to the requirements of the comparative Scanning Method (cSM). The task is realized by comparing the results of the two experiments, in one of which the so-called “actual idiographic distribution of type II: Clustering in a small area of space” is found.

Keywords: comparative Scanning Method (cSM), ‘preferential choice’ data, multidimensional psychological scaling (MDS), nomothetic/idiographic approach, visual perception, eye-tracking.

МЕТОДОЛОГИЯ, ЦЕЛ И ЗАДАЧА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

При съпоставяне на Метода на сравнителното сканиране (comparative Scanning Method, cSM), подробно представен в *Приложение 1*, и Метода на многомерното психологическо скалиране (MDS) се очертава следното:

Нека е дадено множество обекти, които се характеризират с неизвестен брой независими количествени свойства, които могат да се разглеждат като оси на многомерно пространство. Като се използват съжденията на изследвани лица за сходството между обектите, да се намерят: (а) осите на пространството; (б) скаловите стойности на обектите за всяко свойство. Основните постулати в теорията на многомерното психологическо скалиране са следните: (1) Психологическото пространство е субективно отражение на обективно съществуващи независими свойства на обектите; (2) Разстоянието между две точки в пространството е функция на сходството между съот-

ветните обекти – колкото сходството между два обекта е по-голямо, толкова разстоянието между съответните им точки в психологическото пространство е по-малко (Герганов, Алексиева, 1988).

За разлика от многомерното психологическо скалиране при Метода на сравнителното сканиране размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават предварително – в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите. Основен постулат в cSM е, че стимулите, пораждащи най-силен психологически ефект, формират (очертават) така наречената *Референтна зона* от избраното признаково пространство. Нещо повече, референтният стимул освен че е точка от признаковото пространство, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците, се характеризира и със „сила“, операционализирана чрез стойността на т.нар. *Фактор на съвпадение* (Панов, 2000).

Изследователската цел е да се демонстрират възможностите на Метода на сравнителното сканиране (cSM) за откриване на специфични разпределения на референтни зони (*ideal points*) в експериментално изследвани признакови пространства с предварително зададени параметри (оси).

Дефинирането на произтичащата от целта изследователска задача се основава на идеята за интегриране в единен експериментален модел на номотетичния¹ и идиографичния² подход (Бардов, 2014). Този модел се характеризира с неочаквана находка, когато експериментите се организират съгласно изискванията на метода на сравнителното сканиране (cSM). Задачата се реализира чрез сравняване на резултати от два експеримента. Първият е проведен чрез компютърната програма IRRA beta – многоцелеви софтуерен продукт или *Imprinting Reliable Rate Analysis*, а вторият е проведен чрез система за проследяване на погледа върху екран (*Eye Tracking*) и анализиран чрез софтуер, наречен Gen21cSM или *Generator/Calculator for comparative Scanning Method outcomes*, версия 2021 г.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Същност, възможности и ограничения на Метода на сравнителното сканиране (cSM) при анализа, визуализацията и интерпретацията на психологически данни

¹ Ориентиран към закономерности, които са валидни за изследваната извадка като цяло.

² Ориентиран към установяване характеристиките, присъщи на отделното изследвано лице.

Наличието на референтен стимул (който може да се идентифицира чрез cSM) е обстоятелство, което трансформира класификацията на данните³ – изследваното лице оценява предпочитания стимул като по-сходен с референтния. В признаковото пространство референтният стимул е точка (зона), координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Стимул с тези характеристики ще бъде предпочитан, пред който и да е друг от това пространство. Ако за оценка по предпочитание се предложат два произволни стимула от зададеното пространство, ще бъде избран този, който е по-близо до референтния.

По отношение на референтния стимул (в полето на психологическото измерване) могат да се формулират следните фундаментални въпроси: 1. *Съществува ли референтен стимул*; 2. *Защо възниква*; 3. *Кога се формира*; 4. *Как се формира*; 5. *Къде се намира в признаковото пространство*; 6. *Колко силно е изразен референтният стимул*; 7. *Как е променено признаковото пространство около него*; 8. *Каква е динамиката в локализацията му*; 9. *Как се променя неговият интензитет*; 10. *Какво е значението на референтния стимул за възприятието*; 11. *Възможно ли е да се манипулират параметрите му (локализация и сила)*. Методът на сравнителното сканиране не може да даде отговор на въпросите 2, 3, 4, 10 и 11, но може да отговори на 1, 5, 6, 7, 8 и 9.

Възможности и ограничения на номотетичния и идиографичния подход при анализа и интерпретацията на психологически данни

След като Олпорт (Allport, 1937) утвърждава в научната терминология на психологията на личността двете съдържателно различни концепции за научно познание (номотетична и идиографична) „сред психолозите възниква ситуация на разнобой в мненията дали двата подхода са равноценни в осигуряването на научно издържани и верни психологични знания. Например съоснователят на различието *номотетично-идиографично* Щерн предлага вътрешните отношения между големия брой черти, демонстрирани от индивида, да бъдат изучавани от дисциплина, наречена от него *Психография* (Stern, 1938). Подобно гледище се различава решително от базовата за диференциалната психология идея субектите от изследваната съвкупност да се интерпретират като носители на количествено изразени индивидуални различия (Lamiell, 2003). Ключов пункт на различие между двата подхода е оценъчната позиция, която се заема спрямо изследваните лица. При номотетизма изследваното явление се разглежда от нормативни позиции – то се оценява за степента на изява и така получената оценка се сравнява с пред-

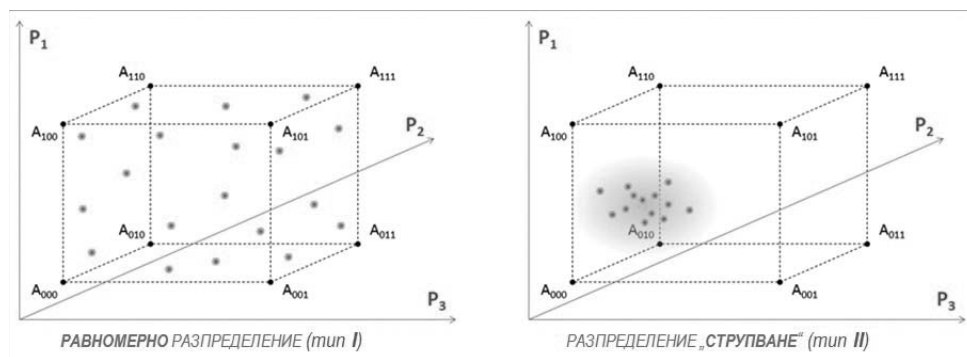
³ Данните от тип „избор по предпочитание“ (*preferential choice*) се трансформират в данни от тип „сходство“ (*similarities*), дефинирани през 1964 година от Клайд Кумз (Coombs, 1964).

варително изработен стандарт, формиран обикновено на базата на средните оценки от извадката изследвани лица по дадения психологичен показател. Идиографичният подход изразява противоположната ориентация – изследваният да е напълно самостоятелен обект на изучаване; той да се анализира сам за себе си и по отношение на своите предишни състояния, а не чрез преки сравнения с особеностите на други индивиди. При номотетичния подход съществува изричното изискване за стандартизация, като единствен начин за получаване на достоверна научна информация. Именно това изискване се е затвърдило през годините като основен аргумент в претенцията за монопол върху надеждността на резултатите (тяхната пълна възпроизводимост при повтаряне на емпиричното изследване) и съответно – върху тяхната достоверност“ (Бардов, 2014).

Нидерландският психолог Херманс анализира възможностите за интеграция между подходите. Централният въпрос е не дали има нужда от съчетаване на подходите, а как точно да се случи тяхното комбиниране в работещ модел. Той предлага емпиричните данни да се подлагат на две различни форми на анализ: *номо-анализ* и *идио-анализ* (Hermans, 1988).

Една от проявите на тази тенденция се състои в следното: **При обработване на усреднени експериментални данни [номо-анализ], получени от участници в планирани и проведени чрез cSM експерименти, се получават резултати, които са РАЗЛИЧНИ от тези, получени от статистически анализ на централните тенденции (средноаритметични стойности) в разпределенията на индивидуалните резултати [идио-анализ] от същите изходни данни.**

Фигура 1 представя два от възможните „сценария“ за идиографично разпределение на индивидуалните идеални точки (*ideal points* или референтни стимули) в някакво признаково пространство: (1) *Равномерно разпределение в целия обем* или (2) *Струпване в малка зона от пространството*.

Фигура 1

Равномерното разпределение (*тип I*) може да се свърже с липса на обща за изследваната популация предпоставка или закономерност, лежаща в основата на демонстрираните предпочитания. Разпределението от вида „групирание“ или „струпване“ (*тип II*) е индикатор за наличие на обективна причина за сходните предпочитания, която може да е *действителна* или *привидна*. Именно това е във фокуса на настоящата изследователска задача – чрез сравняване на резултати от експерименти.

ДЕМОНСТРАЦИОННИ ЕКСПЕРИМЕНТИ

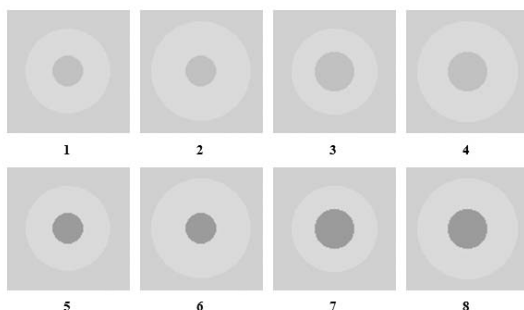
Експеримент 1

Експеримент 1 изцяло е проведен чрез компютърната програма IRRА, а основната хипотеза е: Ако от предварително дефинирано признаково пространство се избере набор от физически стимули (според изискванията на метода на сравнителното сканиране cSM), то в това пространство съществува подпространство – РЕФЕРЕНТНА ЗОНА на изследваното лице. В тази зона са разположени стимулите, които с най-голяма вероятност ще бъдат предпочетени пред всички останали, ако са подложени на оценка и избор по описания по-горе начин. Естествено е да се предположи също, че ако съществува такава зона, която се характеризира с: локализация в признаковото пространство (координати); изразеност (минималната стойност на фактора на съвпадение); размер (range) и форма (градиент), стойностите на тези параметри на референтната зона за различните изследвани лица са индивидуални.

МЕТОД НА ЕКСПЕРИМЕНТ 1

Стимулен материал

За реализацията на Метода на сравнителното сканиране (cSM) са избрани стимулите (изработени чрез модула ‘STIMULI CREATING’ от софтуера IRRА beta), показани на фигура 2:

Фигура 2

Съгласно изискванията на cSM е необходимо дефиниране на определено подмножество от физически характеристики (измерими признаци) на стимулите, в рамките на което се изследва „вътрешният критерий“.

Дефинирани са три физически параметъра:

P1 – контраст между двата кръга (варира яркостта на по-малкия кръг);

P2 – диаметър на по-малкия кръг;

P3 – диаметър на по-големия кръг.

Стойностите на параметрите *P1*, *P2* и *P3* за осемте стимула са в условни единици (*default*) на програмата IRRA и са показани в таблица 1:

Таблица 1.

	Стимул							
	1	2	3	4	5	6	7	8
P1	20	20	20	20	52	52	52	52
P2	25	25	32	32	25	25	32	32
P3	70	82	70	82	70	82	70	82

Стимулите **1, 2, ..., 8** съответстват на A_1, A_2, \dots, A_8 от cSM (виж *Приложение 1*) и определят границите на признаковото физическо пространство, в което се търси референтна зона.

Процедра

Пространствената структура на айтемите от експерименталната серия е програмирана чрез функционалния блок ‘ITEMS CREATING’, а всеки айтем съдържа една от 28-те комбинации от два стимула. Времевата структура на всеки айтем от експерименталната серия е програмирана чрез функционалния блок ‘DURATIONS’ и включва: Sound ‘*Response*’ (100 милисекунди); Pause 1 (150 милисекунди); Sound ‘*Attention*’ (100 милисекунди); Pause 2 (150 милисекунди); Stimuli exposition (500 милисекунди). Режимът на изчакване на отговор от изследваното лице е *Unlimited Reaction Time*. Редът на подаване на айтемите от експерименталната серия е рандомизиран чрез функционалния блок ‘ORDERING’. Изследваните лица са инструктирани и изпълняват експерименталната задача, която е описана по-долу в текста.

Изследвани лица

За целите на експеримент 1 са изследвани 438 участници (на възраст над 18 години).

Задача на изследваните лица

Участниците в експеримента са информирани, че в „теста“ няма верни или грешни отговори и трябва да се съобразяват единствено със следната

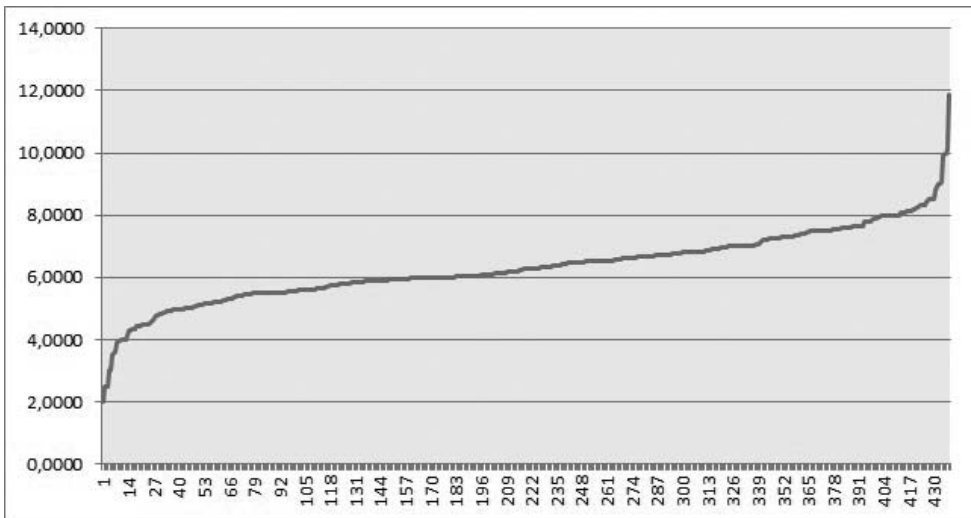
инструкция: След звуков сигнал ('attention') на екрана за кратко време ще се появи изображение, което е съставено от две „картинки“ (стимули). Задачата е да се отговори бързо на въпроса: Коя „картинка“ съдържа по-ХАРМОНИЧНО съчетани елементи – лявата или дясната? Отговорът се дава със съответния бутон от клавиатурата.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ НА ЕКСПЕРИМЕНТ 1

Резултати от обработените експериментални данни

Елементите на емпиричния вектор ($p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28}$) могат да обобщават експерименталните резултати както на едно конкретно изследвано лице, така и на цялата група (извадка). Съгласно сSM стойностите $p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28}$ се определят от (1) процента на избор на даден стимул пред друг, както и от (2) времето на реакция. За целите на експеримент 1 не е измервано времето на реакция – това кореспондира с втория експериментален дизайн, описан в следващия подраздел на този доклад.

Графиката във фигура 3 показва разпределението на стойностите F_{\min} (на всичките 438 участници), подредени във възходящ ред:

Фигура 3.

Най-малката минимална стойност на фактора на съвпадение е 2.0000 (показваща силно изразена идеална точка), а най-голямата е 11.8814 (показваща слабо изразена идеална точка). Средната стойност на фактора на съвпадение

е 6.3320 (умерено изразена „идиографична“ идеална точка с усреднени координати: {0.55; 0.34; 0.41}).

При обработване на усреднените експериментални данни – минималната стойност на фактора на съвпадение е 0.8121, показваща силно изразена колективна „номотетична“ идеална точка с координати: {0.52; 0.38; 0.45}.

Обсъждане на резултатите

Както се вижда от представените по-горе резултати, при обработване на усреднените експериментални данни минималната стойност на фактора на съвпадение е различна от тази, изчислена чрез усредняване на резултатите на отделните изследвани лица. Същото се отнася и до съответните им координати на референтните точки. Това съпоставяне е показано в таблица 2:

Таблица 2.

Начин на обработване	F_{\min}	Координати		
Идиографично – при усреднени резултати	6.3320	0.55	0.34	0.41
Номотетично – при усреднени данни	0.8121	0.52	0.38	0.45

Характерна особеност на резултатите е, че *номотетичната* стойност F_{\min} е по-малка от която и да е *идиографична*. Както се вижда от таблица 2, има разлика и в локализацията (координатите) на съответните им референтни точки. Друга особеност на резултатите от експеримента е представена по-долу в текста, където те са съпоставени с резултатите от втория експеримент – сравнени са графиките на съответните им разпределения (на стойностите F_{\min}), при които се откроява разлика, в основата на която е и предположението за наличие на *действителна* или *привидна* обективна причина за демонстриране на сходни предпочитания.

Експеримент 2

Експеримент 2 е проведен с Tobii PCEye Go⁴ – устройство (хардуер и софтуер), даващо възможност да се направи видеозапис на движението на погледа върху екрана – т.нар. Eye Tracking (записват се сакадите, фиксациите и зоните на продължително задържане на погледа). И в този експеримент основната хипотеза е: Ако от предварително дефинирано признаково пространство се избере набор от физически стимули (според изискванията на Метода на сравнителното сканиране cSM), то в това пространство съществува подпространство – РЕФЕРЕНТНА ЗОНА на изследваното лице. И тук

⁴ Устройството *Tobii PCEye Go* е продукт на компанията TOBII DYNAMOX и съответства на стандартите: IEC/EN62471, Photobiological Safety of Lamps and Lamp Systems; EMC Emission: EN 61000-6-3:2001 including EN 55022:1998/A1/A2 Class B, FCC part 15, Class B; EMC Immunity: EN 61000-6-1:2007; FCC part 15, Class B.

(както при експеримент 1) може да се предположи също, че ако съществува такава зона (където са разположени стимулите, които с най-голяма вероятност ще бъдат предпочетени пред всички останали, ако са подложени на оценка и избор по описания по-горе начин), тя се характеризира с: локализация в признаковото пространство (координати); изразеност (минималната стойност на фактора на съвпадение); размер (range) и форма (градиент), а стойностите на тези параметри за различните изследвани лица са строго индивидуални.

МЕТОД НА ЕКСПЕРИМЕНТ 2

Стимулен материал

За реализацията на Метода на сравнителното сканиране (cSM) е дефинирано 3-мерно семантично (признаково) пространство с параметри (1) *текст*, (2) *изображения* и (3) *диаграми*, които са елементи от т.нар. „Архитектоника на страница от учебник“. Избрани са следните стимули:

- $A_1 = [\text{МАЛКО ТЕКСТ} + \text{МАЛКО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МАЛКО ДИАГРАМИ}]$
 $A_2 = [\text{МАЛКО ТЕКСТ} + \text{МАЛКО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МНОГО ДИАГРАМИ}]$
 $A_3 = [\text{МАЛКО ТЕКСТ} + \text{МНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МАЛКО ДИАГРАМИ}]$
 $A_4 = [\text{МАЛКО ТЕКСТ} + \text{МНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МНОГО ДИАГРАМИ}]$
 $A_5 = [\text{МАЛКО ТЕКСТ} + \text{МАЛКО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МАЛКО ДИАГРАМИ}]$
 $A_6 = [\text{МНОГО ТЕКСТ} + \text{МАЛКО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МНОГО ДИАГРАМИ}]$
 $A_7 = [\text{МНОГО ТЕКСТ} + \text{МНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МАЛКО ДИАГРАМИ}]$
 $A_8 = [\text{МНОГО ТЕКСТ} + \text{МНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ} + \text{МНОГО ДИАГРАМИ}]$

Фигура 4.

На фигура 4 е показан айтем от експерименталната серия с комбинация от стимулите A_4 и A_6 .

Изследвани лица

За целите на експеримент 2 са изследвани 30 участници (на възраст между 15 и 19 години).

Процедура и задача на изследваните лица

28-те двойки-стимули се представят последователно в случаен ред (чрез видео презентация с фиксирани времена за експозиция на стимулите от 4 секунди), а участниците в експеримента избират една от двете представени комбинации – съгласно следната инструкция:

На екрана ще проследите няколко слайда. Всеки слайд представя два информационни носителя – лев и десен. Информационните носители изобразяват две „страници“ (от различни учебници), съдържащи аналогична информация по дадена тема. Всяка „страница“ съдържа: известно количество символно изобразен текст (малко – / много –); известно количество символно изобразени фигури (малко – / много –); извест-

но количество символно изобразени диаграми (малко – ☐ / много – ☐☐☐). Вашата задача е да разгледате бързо двете „страници“ и за всеки слайд да изберете тази (лявата или дясната), която считате, че по-добре съчетава количествата на текста, фигурите и диаграмите (графиките/таблиците), така че представената информация по темата да е по-лесна за възприемане. Тук няма верни или грешни отговори – от значение е само Вашето предпочитание!

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ НА ЕКСПЕРИМЕНТ 2

Резултати от обработените с Gen21cSM експериментални данни

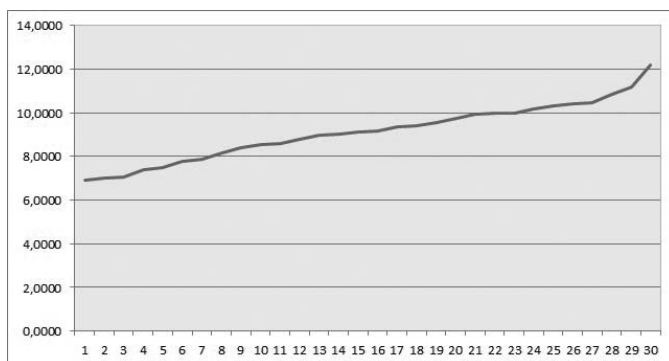
Таблица 3.

F_{\min} norm	F_{\min}	P1	P2	P3	F_{\max} norm	F_{\max}	5%
0.3352	09.3855	1.00	0.66	0.89	0.6294	17.6221	0.527874
0.3218	09.0115	0.04	0.26	0.00	0.6507	18.2196	0.066133
0.2641	07.3944	0.35	0.19	0.00	0.7359	20.6056	0.061331
0.3278	09.1790	0.91	1.00	0.59	0.6820	19.0971	0.269661
0.3474	09.7285	1.00	0.79	0.74	0.6442	18.0368	0.576297
0.3139	08.7896	0.76	1.00	0.19	0.6866	19.2260	0.183439
0.3731	10.4466	0.92	0.60	0.00	0.6296	17.6301	0.301720
0.3007	08.4204	0.71	1.00	1.00	0.7080	19.8232	0.122026
0.3255	09.1140	0.85	0.43	0.00	0.7160	20.0473	0.231511
0.3567	09.9875	1.00	0.41	1.00	0.6082	17.0293	0.210915
0.2804	07.8523	0.11	0.70	0.00	0.6652	18.6249	0.055388
0.3061	08.5714	0.83	0.80	0.00	0.7134	19.9762	0.142201
0.2682	07.5097	0.00	1.00	0.21	0.7094	19.8623	0.059271
0.3203	08.9682	0.41	0.35	0.00	0.6855	19.1944	0.116797
0.3046	08.5279	0.44	0.45	0.00	0.7097	19.8716	0.125670
0.3406	09.5367	0.27	1.00	0.00	0.6726	18.8329	0.089114
0.4352	12.1851 <<<	1.00	0.81	0.90	0.5917	16.5675	0.739367
0.3543	09.9204	1.00	0.24	0.71	0.6483	18.1538	0.393135
0.2778	07.7773	0.34	0.23	0.00	0.7222	20.2227	0.085802
0.3717	10.4089	0.86	0.88	1.00	0.6408	17.9422	0.267526
0.2462	06.8929 <<<	0.36	0.98	0.00	0.7537	21.1048	0.056016
0.3999	11.1958	0.79	0.00	1.00	0.5832	16.3284	0.417301
0.2528	07.0789	0.00	0.69	0.00	0.7269	20.3526	0.046653
0.3874	10.8466	0.00	0.23	1.00	0.6286	17.6013	0.148197
0.2512	07.0331	0.59	1.00	0.00	0.7488	20.9669	0.077732
0.3686	10.3219	0.78	0.35	0.00	0.6664	18.6604	0.242957
0.3633	10.1734	0.88	1.00	0.68	0.6373	17.8431	0.268270
0.3561	09.9716	0.32	0.00	0.14	0.6115	17.1223	0.086426
0.3350	09.3792	1.00	0.25	0.09	0.6870	19.2368	0.225362
0.2907	08.1395	0.38	0.26	0.00	0.6970	19.5147	0.085960

Както се вижда от таблица 3, най-малката минимална стойност на фактора на съвпадение е 6.8929 (показваща умерено изразена идеална точка), а най-голямата е 12.1851 (показваща слабо изразена идеална точка). Средната стойност на фактора на съвпадение е 9.1249 (умерено изразена „идиографична“ идеална точка с усреднени координати: {0.60; 0.59; 0.34}).

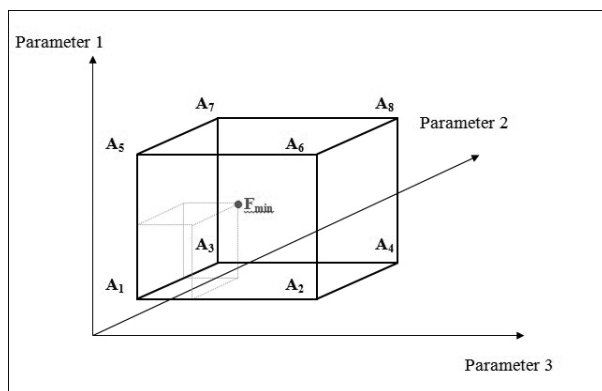
При обработване на усреднените експериментални данни – минималната стойност на фактора на съвпадение е 1.5947, показваща силно изразена колективна „номотетична“ идеална точка с координати: {0.51; 0.55; 0.31}.

Графиката във фигура 5 показва разпределението на стойностите F_{\min} (на всичките 30 участници), подредени във възходящ ред:

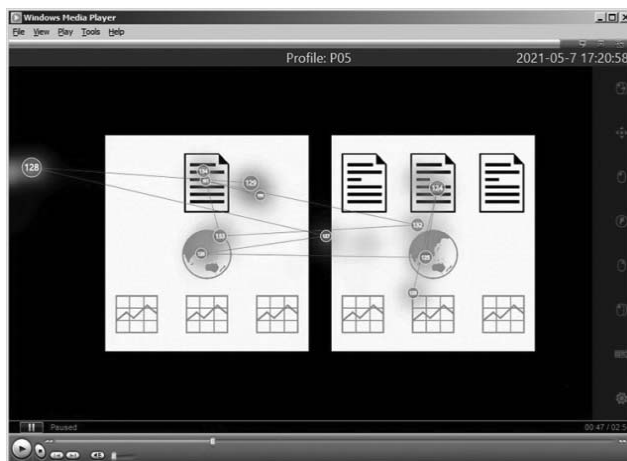
Фигура 5.

Фигура 6 онагледява силно изявената колективна „номотетична“ идеална точка с координати: {0.51 /Parameter 1 – текст/; 0.55 /Parameter 2 – изображение/; 0.31 /Parameter 3 – диаграми/} и минималната стойност на фактора на съвпадение: $F_{\min} = 1.5947$:

Фигура 6.

По отношение обследването на компютърния екран с очи (*Eye Tracking*), на който стимулите от експерименталната серия бяха представяни за оценка от изследваните лица, се установи следното: „няма разлика в движението на погледа по отношение ляво и дясно зрително поле, а в най-висока степен задържането на погледа е върху средата на страницата“ (Василева, 2021)⁵. На фигура 7 е показана екранна снимка (*screenshot*) от процеса на проследяване на погледа на изследвано лице с *Tobii PCEye Go*:

Фигура 7.

Обсъждане на резултатите

Както се вижда от представените по-горе резултати, при обработване на усреднените експериментални данни минималната стойност на фактора на съвпадение е различна от тази, изчислена чрез усредняване на резултатите на отделните изследвани лица. Същото се отнася и до съответните им координати на референтните точки. Това съпоставяне е показано в таблица 4:

Таблица 4.

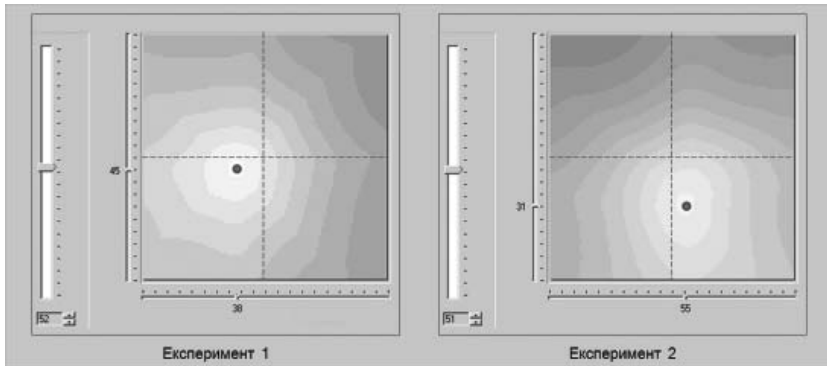
Начин на обработване	F_{\min}	Координати		
Идиографично – при усреднени резултати	9.1249	0.60	0.59	0.34
Номотетично – при усреднени данни	1.5947	0.51	0.55	0.31

И във втория експеримент характерна особеност на резултатите е, че *номотетичната* стойност F_{\min} е по-малка, от която и да е *идиографична*, а както се вижда от таблица 4 и тук има разлика и в локализацията (координатите) на съответните им референтни точки.

⁵ Анализираният в този експеримент движение на погледа върху компютърния екран е представено подробно в статията на Д. Василева: „Изследване на погледа при възприемане на елементите в страницата от учебник по Български език“ в научното списание *Български език и литература* (том 63, кн. 5, 2021) на Национално издателство за образование и наука „Аз-Буки“.

ОТ ЕКСПЕРИМЕНТ 1 И ЕКСПЕРИМЕНТ 2

Фигура 8 едновременно представя „номотетичните“ референтни точки, получени от двата експеримента. Чрез компютърната програма IRRA са визуализирани (сканирани) тези равнини от признаковите пространства, в които са открити двете точки – със съответните им местоположения.

Фигура 8.

И в двата случая референтните точки (*ideal points*) не се намират в центъра на признаковите им пространства, което е основание за отхвърляне на предположението, че липсва обща за изследваната популация предпоставка или закономерност, лежаща в основата на демонстрираните предпочитания – нещо характерно за равномерните разпределения (*min I*), при които само по изключение референтната точка може да е в центъра на признаковото пространство (на фигура 9 е показан такъв пример).

Фигура 9

В случая на представените експерименти и двете разпределения са от вида „групиране“ или „струпване“ (*min II*), което е индикатор за наличие на обективна причина за сходните предпочитания на отделните изследвани

лица. Във фокуса на настоящата изследователска задача е дали тази причина е *действителна* – дължаща се на общовалидни за популацията предпоставки, или е *привидна* – дължаща се на множество фактори, някои от които случайни.

При съпоставяне на графиките от фигура 3 (разпределение на стойностите F_{\min} при експеримент 1) и фигура 5 (разпределение на стойностите F_{\min} при експеримент 2) се откроява разлика, в основата на която е и предположението за наличие на *действителна* или *привидна* обективна причина за демонстриране на сходни предпочитания.

Фигура 10

Лявата част на фигура 10 илюстрира специфичната S-образна крива с инфлексна точка в центъра на разпределението (около средната стойност $F_{\min} = 6.3320$), което „подказва“, че разпределението при експеримент 1 е нормално (Гаусово). Това е основание да се предположи, че причината за сходните предпочитания на отделните изследвани лица в този експеримент се дължи на множество фактори, някои от които случайни. С други думи – „идиографичното“ разпределение е недействително (*тип II*).

Дясната част на фигура 10 илюстрира линейното разпределение на минималните стойности на фактора на съвпадение (на всичките 30 участници), подредени във възходящ ред (със средна стойност $F_{\min} = 9.1249$). Това дава основание да се предположи, че причината за сходните предпочитания на отделните изследвани лица в експеримент 2 се дължи на общовалидни за изследваната популация предпоставки, състояния или предиктори. С други думи – налице е действително „идиографично“ разпределение от *тип II*.

ОБОБЩЕНИЕ

За разлика от класическите технологии (напр. Многомерно психологическо скалиране / MDS), при които данните от тип „избор по предпочитание“ са обект на обработване и анализ, при Метода на сравнителното сканиране (сSM) размерността на признаковото пространство и характеристиките на неговите оси се задават в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимото подмножество от свойства на стимулите, което е един от важните приноси на метода. Най-общо, задачите на сSM са: Да се намерят координатите на референтния стимул/зона по всяка от осите на зададеното (под)пространство; Да се изчисли минималната стойност на фактора на съвпадение; Да се визуализира изменението (градиентът) на пространството около референтната зона; Да се определи разликата между максималната и минималната стойност (range) на фактора на съвпадение (F) за даденото признаково пространство – при дадена метрика (най-често Евклидова) и при предварително зададена размерност (подмножество от независими признаци – оси на пространството).

Методът на сравнителното сканиране (сSM) обаче може да е и допълнителен инструмент за интегриране в единен изследователски модел на задачи – едновременно от номотетичен и от идиографичен тип – с приложимост в сферата на психологията на личността, когато се борави с данни от тип „избор по предпочитание“. Ограниченията (*study limitations*) на сSM се свеждат до психофизични изследвания и психологически (личностни) изследвания, но е възможна приложимост и в сферата на изкуствения интелект⁶.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни чрез сSM (Метод на сравнителното сканиране)

Нека набор от физически (или абстрактни) стимули в експериментални условия е представен последователно в серия по двойки – от всички възможни комбинации между стимулите. Ако за всяка двойка дадено изследвано лице (и.л. / участник в експеримента) избира един от двата стимула в зависимост от: *Условието* „Кой е по- X ?“ (предварително дефиниран за целите на експеримента „външен критерий“, където X е някакво събирателно свойство на стимулите) и *Предпочитанието си* („вътрешен критерий“, спрямо който и.л. взема решение), то получените данни са от т. нар. тип „избор по предпочитание“ (Coombs, 1964).

Данните от тип „избор по предпочитание“ са обект на обработване и анализ чрез класическите технологии, предложени от Гилфорд (Guilford, 1954),

⁶ При анализ на данни от симулиращи избор по предпочитание изкуствени невронни мрежи. Подобни експерименти обаче към момента не са провеждани.

Торгерсън (Torgerson, 1958) и Кумз (Coombs, 1964). Такъв тип данни се интерпретират и чрез някои по-съвременни методи, описани от Матеев (1981), Герганов, (1987), Барнет (Barnett, 1987) и Елбърт (Elbert, 1994). Това е възможно и чрез алгоритмично-статистическата процедура, базирана на иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни, наречена **Метод на сравнителното сканиране (Comparative Scanning Method, cSM)**.

Гносеологичният аспект на този вид анализ косвено е свързан с евентуалната роля на генетично пренасяната информация и такава, придобита чрез 'imprinting' (Roet, 1987) за формирането на референтната зона от признаковото пространство на физическите стимули, която определя „вътрешния критерий“.

Методът cSM изисква предварително дефиниране на някакво подмножество от независими физически или абстрактни характеристики (измерими признаци или параметри) на стимулите, в рамките на което се изследва „вътрешният критерий“ (Матеев, 1981). За разлика от многомерното психологическо скалиране (при което се използват съжденията на изследвани лица за сходството между обектите – за да се намерят осите на пространството и скаловите стойности на обектите за всяко свойство (Герганов и Алексиева, 1988) при Метода на сравнителното сканиране (cSM) размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават предварително – в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите.

Основно предположение: Стимулите, пораждащи най-силен психологически ефект, формират (очертават) така наречената **Референтна зона** от избраното признаково пространство (Панов, 2000). Наличието на референтен стимул (който може да се идентифицира чрез cSM) е обстоятелство, което трансформира класификацията на данните – изследваното лице оценява предпочитания стимул като по-сходен с референтния. Референтният стимул е точка (зона) от признаковото пространство на физическите характеристики, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Стимул с тези характеристики ще бъде предпочитан, пред който и да е друг от това пространство. Ако за оценка по предпочитание се предложат два произволни стимула от зададеното пространство, ще бъде избран този, който е по-близо до референтния стимул.

Обосновка и значимост на приложението на метода: Една от най-съществените задачи, която се реализира чрез прилагането на cSM, е откриване на точната локализация на референтния стимул в признаковото пространство на физическите (или абстрактни) характеристики. Ако за оценка по предпочитание се предлагат възможните двойки стимули от зададеното

пространство – подбрани така, че да притежават само гранични нива от всеки параметър, възниква логически парадокс, свързан с геометричния модел за локализация на референтния стимул (зона), състоящ се в следното: Тъй като локализирането на референтния стимул в признаковото пространство на физическите (или абстрактни) характеристики се основава на отговорите на изследваното лице, които имат вероятностен характер (обичаен за повечето естествени системи за възприемане и преработка на информация), директното прилагане на геометрични съображения (при противоречиви отговори) води до невъзможност за локализиране в пространството на търсената референтна зона. Методът на сравнителното сканиране предлага решение на логическия/изчислителен казус: Локализирането на референтния стимул в признаковото пространство е възможно чрез модификация на описания геометричен модел в статистически (вероятностен) анализ, при който се съпоставят теоретични очаквания с емпирични данни.

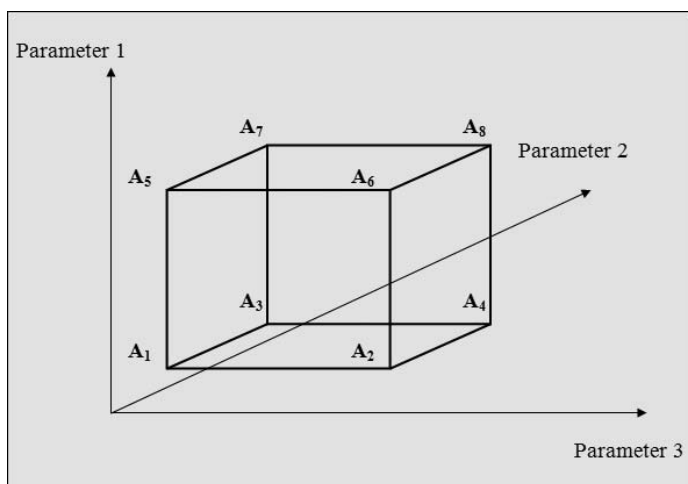
Теоретична рамка на cSM

Методът на сравнителното сканиране се реализира чрез иновативен алгоритъм, анализиращ всяка точка от признаковото пространство на физическите характеристики.

В основата на този анализ е изчисляване на *Фактор на съвпадение* (F) чрез съпоставяне на теоретични очаквания с емпирични данни.

Факторът на съвпадение е мярката за степента на припокриване (*overlapping*) между стимул (с координати в точката i) и предполагаемия референтен стимул – колкото по-малка е стойността на F, толкова по-вероятно е точката i да определя „вътрешния критерий“, съгласно който и.л. взема решение.

Нека са дадени 3-мерно пространство на физическите характеристики и стимулите $A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7$ и A_8 , разположени в това пространство на разстояние значително по-голямо от една т. нар. едва доловима разлика. Параметрите от 3-мерното признаково физическо пространство са подмножество на възможните физически параметри и е желателно да са подбрани така, че да са независими. Осемте стимула притежават само по две нива от всеки параметър. Подбрани по този начин, те се подреждат в признаковото пространство във върховете на паралелепипед (фигура 11). Всички възможни комбинации от n на брой стимули са $n(n-1)/2$. Всяка от 28-те двойки стимули се оценява по предпочитание от и.л.

Фигура 11

В основата на cSM е идеята за сравняване на теоретичната и емпиричната вероятност даден стимул да е „по- X “ от друг (X е някакво макроскопично свойство) за всяка точка от признаковото пространство на физическите стимули.

Изчисляването на теоретичната вероятност даден стимул да е „по- X “ от друг (в която и да е точка от признаковото пространство) се основава на геометрични и логически съображения. Оценките по предпочитание на 28-те двойки стимули кореспондират с емпиричната вероятност даден стимул да е „по- X “ от друг – в която и да е точка от признаковото пространство. Основната задача на cSM е да покаже до каква степен точката i , произволно избрана от признаковото пространство на физическите стимули, съвпада с предполагаемия референтен стимул.

Теоретичната вероятност даден стимул да е предпочетен пред друг стимул може да бъде дефинирана по различен начин. За работата на cSM не е от значение как точно ще бъде определена тази вероятност, стига тя да е аналитично и еднозначно дефинирана.

Съществува относително прост и почти „естествен“ начин за определяне на теоретичната вероятност $p(A_X i | A_Y)$ – предполагаем референтен стимул с координати в точката i да е по-сходен с A_X , отколкото с A_Y . Теоретичната вероятност стимулът A_X да е предпочетен пред A_Y трябва да има следните характеристични (гранични) стойности: $p(A_X i | A_Y) = 0,0$ (когато стимулите i и A_Y съвпадат); $p(A_X i | A_Y) = 0,5$ (когато стимул i е равноотдалечен от стимулите A_X и A_Y); $p(A_X i | A_Y) = 1,0$ (когато стимулите i и A_X съвпадат). Независимо от размерността на пространството, в което се намират, стимулите са

разположени върху една равнина. Ако разстоянието между A_X и i е равно на d_X , а между A_Y и i е равно на d_Y , теоретичната вероятност може да се дефинира чрез разстоянията между стимулите по следния начин, изпълнявайки изискваните характеристични (гранични) стойности: $p(A_X \mid A_Y) = d_Y / (d_X + d_Y)$.

Теоретичната вероятност може да се дефинира чрез разстоянията между стимулите и по следния иновативен начин: $p(A_X \mid A_Y) = 1 / [1 + (d_X / d_Y)^n]$, където n е размерността на признаковото пространство на физическите стимули. Това дефиниране се основава на авторския **Теоретичен модел на асоциативни взаимодействия** (ТМАВ), разглеждащ когнитивната система като „черна кутия“ (Панов, 2000, с. 138–142).

Емпиричната (експериментална, статистическа) вероятност даден стимул да е предпочетен пред друг може да бъде определена експериментално по различни начини. Основните фактори, определящи тази вероятност, са: *процент на избор на даден стимул пред друг* (равен на отношението: брой на предпочитанията за даден стимул / брой подавания на двойката стимули за оценка) и *време на реакция* (пропорционално на количеството „нерешителност“ при вземане на решение – колкото е по-голямо, толкова вероятността се доближава до стойността $1/2$).

Изчислителният алгоритъм на фактора на съвпадение е следният:

Нека $(p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28})$ е вектор, получен при експериментално изследване на дадено и.л., елементите на който са емпиричните вероятности да е предпочетен левият стимул във всяка от 28-те двойки:

$$p^{\#}_1 = p(A_1 \mid A_2) = \text{емпирична вероятност } A_1 \text{ да е „по-X“ от } A_2$$

$$p^{\#}_2 = p(A_1 \mid A_3) = \text{емпирична вероятност } A_1 \text{ да е „по-X“ от } A_3$$

...

$$p^{\#}_{28} = p(A_7 \mid A_8) = \text{емпирична вероятност } A_7 \text{ да е „по-X“ от } A_8$$

Нека $(p^i_1, p^i_2, \dots, p^i_{28})$ е вектор, елементите на който са теоретичните вероятности в точката i да е предпочетен левият стимул във всяка от 28-те двойки:

$$p^i_1 = p(A_1 \mid A_2) = \text{теоретична вероятност } A_1 \text{ да е „по-X“ от } A_2$$

$$p^i_2 = p(A_1 \mid A_3) = \text{теоретична вероятност } A_1 \text{ да е „по-X“ от } A_3$$

...

$$p^i_{28} = p(A_7 \mid A_8) = \text{теоретична вероятност } A_7 \text{ да е „по-X“ от } A_8$$

Ако от елементите на векторите $(p^i_1, p^i_2, \dots, p^i_{28})$ и $(p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28})$ се образуват модули от разликите:

$$?_1 = |p^i_1 - p^{\#}_1|$$

$$?_2 = |p^i_2 - p^{\#}_2|$$

...

$$?_{28} = |p^i_{28} - p^{\#}_{28}|,$$

аналитичното дефиниране на ФАКТОРА НА СЪВПАДЕНИЕ за точката i е:

$$F^i = \sum_{k=1}^8 ?_k$$

Факторът на съвпадение F^i [0 ; 28] е мярката за степента на биективност (*overlapping*) между стимул (с координати в точката i) и предполагаемия референтен стимул – колкото по-малка е стойността на F , толкова по-вероятно е точката i да определя „вътрешния критерий“, съгласно който и.л. взема решение.

Ако описаната процедура се изпълни за всички точки от признаковото пространство на физическите стимули и за всяка точка изчисленият фактор на съвпадение се съпостави и изобрази с „температурен цвят“, то *cSM* ще визуализира (сканира) пространството с цветове, най-топлиите от които ще изобразят референтната зона, която определя „вътрешния критерий“.

Минималната стойност на фактора на съвпадение, локализацията на референтната зона, градиентът и размахът (*range* – разликата между максималната и минималната стойност на F за даденото признаково пространство на физическите стимули) са параметри, които характеризират конкретната когнитивна система (изследваното лице).

За реализацията на Метода на сравнителното сканиране в настоящото изследване е създадена нова компютърна програма, надграждаща многоцелевия софтуерен продукт *IRRA (Imprinting Reliable Rate Analysis)*, наречена **Gen21cSM** или *Generator/Calculator for comparative Scanning Method outcomes*, версия 2021 г. Свободен достъп до приложението в Интернет – чрез следния QR-код:

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бардов, И.** (2014). Номотетичен и идиографичен подход в психологическото познание на личността: един възможен модел за интеграция. В: *Сборник научни доклади от VII-я национален конгрес по психология, София, 31.X.-2.XI.2014 г.* София: Продукцентски център ЛМ, с. 184–195. ISBN 978-954-91472-9-2. Достъпно и на: <http://psychology-bg.org/wp-content/uploads/ncp2014.pdf>.
- [Bardov, I. (2014). Nomotetichen i idiografichen podhod v psihologicheskoto poznanie na lichnostta: edin vazmozhen model za integratsia. V: *Sbornik nauchni dokladi ot VII-ya natsionalen kongres po psihologia, Sofia, 31.X.-2.XI.2014 g.* Sofia: Producerski tsentar LM, s. 184–195. ISBN 978-954-91472-9-2. Dostapno i na: <http://psychology-bg.org/wp-content/uploads/ncp2014.pdf>.]
- Василева, Д.** (2021). Изследване на погледа при възприемане на елементите в страница от учебник по български език. *Български език и литература*, том 63, бр. 5, с. 467-473.
- [Vasileva, D. (2021). Izsledvane na pogleda pri vazpriemane na elementite v stranitsa ot uchebnik po balgarski ezik. *Balgarski ezik i literatura*, tom 63, br. 5, s. 467-473.]
- Герганов, Е.** (1987). *Памет и смисъл*. София: Наука и изкуство.
- [Gerganov, E. (1987). *Pamet i smisal*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Герганов, Е., Алексиева, Е.** (1988). Многомерно психологическо скалиране на ритмично-интонационни структури. *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Философски факултет, Книга – Психология*, том 77, бр. 1, с. 58–92.
- [Gerganov, E., Aleksieva, E. (1988). Mnogomerno psihologicheskoto skalirane na ritmichno-intonatsionni strukturi. *Godishnik na Sofijskia universitet „Kliment Ohridski“, Filosofski fakultet, Kniga – Psihologia*, tom 77, br. 1, s. 58–92.]
- Матеев, Ст.** (1981). *Психозика. Идеи и методи*. София: БАН.
- [Mateev, St. (1981). *Psihofizika. Idei i metodi*. Sofia: BAN.]
- Панов, И.** (2000). Метод на сравнителното сканиране. Аспекти на обработката и интерпретацията на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“. *Българско списание по психология*, бр. 3–4, с. 118–142.
- [Panov, I. (2000). Metod na sravnitelnoto skanirane. Aspekti na obrabotkata i interpretatsiyata na psihologicheski eksperimentalni dannii ot tip „izbor po predpochitanie“. *Balgarsko spisanie po psihologia*, br. 3–4, s. 118–142.]
- Allport, G.W.** (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt Rinehart and Winston.
- Barnett, R.A.** (1987). *Finite mathematics for management, life, and social sciences*. London: Collier Macmillan.
- Coombs, C.H.** (1964). *A theory of data*. New York: Wiley.
- Elbert, T.** (1994). Chaos and Physiology: Deterministic Chaos in Excitable Cell Assemblies. *Physiological Reviews*, vol. 74, no. 1.
- Guilford, J.P.** (1954). *Psychometric methods*. New York: McGraw-Hill.

-
- Hermans, H.J.** (1988). On the Integration of Nomothetic and Idiographic Research Methods in the Study of Personal Meaning. *Journal of Personality*, vol. 56, no. 4.
- Lamiell, J.T.** (2003). *Beyond individual and group differences: human individuality, scientific psychology, and William Stern's critical personalism*. SAGE Publications, Inc.
- Roet, B.** (1987). *All in the mind*. London: Macdonald & Co.
- Stern, W.** (1938). *General psychology from the personalistic standpoint*. New York: Macmillan.
- Torgerson, W.** (1958). *Theory and methods of scaling*. New York: Wiley.

СОЦИАЛНА КОГНИЦИЯ ПРИ ПСИХИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА

Джулия Архондис Камбуридис

Анотация: Социалната когниция е област от психологията, която бива интензивно изследвана през последните години както в областта на здравето, така и на патологията. Настоящата статия цели да операционализира понятието „социална когниция“, да разгледа различни методики за изследването ѝ и да разгледа две от най-често срещаните психични разстройства в клиничната практика. Шизофренията и голямото депресивно разстройство се свързват с влошено качество на живот и трудна адаптация на пациентите в социалната среда. Дефицитите в социалната когниция са свързани значително с адаптацията на пациентите в извънболничната среда. Направено е сравнение между трудностите, които имат пациентите с шизофрения и депресия в различните сфери на социалната когниция и са обсъдени терапевтичните интервенции, които водят до подобряване на капацитета за разбиране на другите.

Ключови думи: социална когниция, шизофрения, депресия.

SOCIAL COGNITION IN MENTAL DISORDERS

Dzhuliya Arhondis Kamburidis

Abstract: Social cognition is a field of psychology that has been intensively studied in recent years, both in the field of health and pathology. This article aims to operationalize the concept of social cognition, to consider different methods for its study and to consider two of the most common mental disorders in clinical practice. Schizophrenia and major depressive disorder are associated with poor quality of life and difficult adaptation of patients in the social environment. Deficits in social cognition are significantly related to the adaptation of patients in the outpatient environment. A comparison is made between the difficulties that patients with schizophrenia and depression have in the different areas of social cognition and the therapeutic interventions that lead to the improvement of the capacity to understand others are discussed.

Keywords: social cognition, schizophrenia, depression.

През последните години конструктът социална когниция е предмет на редица изследвания както в областта на психологията на здравето, така и в клиничната психология. Най-общо социалната когниция се отнася до тези психични процеси, които стоят в основата на социалното взаимодействие между хората, а именно възприятието и интерпретацията на намеренията,

нагласите и поведението на другите, както и поведението, което има човек в отговор на обработената информация (Suchy, Holdnack, 2013). Изследванията откриват връзка между уменията, свързани със социалната когнициия и качеството на живот (Hasson-Ohayon, Kravetz, Lysaker, 2017). Трудностите в разбирането на себе си и на другите в междуличностен контекст води до намалена удовлетвореност от социалния живот (Ofir-Eyal, Hasson-Ohayon, Kravetz, 2014). Във всекидневието непрекъснато се налага човек да общува с другите и за да се случва това ефективно, ключово значение има способността за правилно разчитане и разбиране на социалните знаци. Социалната когнициия включва съвкупност от умения като разпознаването на емоциите на другите, лицевата експресия, разбирането на хумор, проявите на емпатия и теорията на ума. В литературата терминът е свързан с много други психологически конструкта, което често води до трудности в разграничаването на понятията. Много често социалната когнициия се разглежда в контекста на теорията на ума, което налага необходимостта за диференциране на двата термина. Теорията на ума включва способността да се извеждат психичните състояния (например вярвания, нужди, нагласи, емоции), които предизвикват различни поведения. Автор на теорията е Саймън Барън Коен, като според него човек, който има добре развита теория на ума, е способен да разграничава и разбира съдържанието на собствените и чуждите психични състояния (Baron-Cohen, Wheelwright, Skinner, Martin, Clubley, 2001). За ефективното комуникиране между индивидите стоят добри ментализационни способности. В такъв смисъл социалната когнициия и теорията на ума са свързани, тъй като за доброто разбиране на другите е необходимо добро разбиране на себе си и собствения вътрешен свят и преживявания. Уменията, свързани със социалната когнициия, могат да бъдат разделени на два големи типа психични процеси: (1) изводи за преходни състояния като цели и намерения и (2) изводи за трайни характеристики като личностови черти и социални сценарии (Van Overwalle, 2009).

Социалната когнициия и процесите на ментализация включват висши умения. Развитие на невроизобразяващите техники за изследване на мозъка дават възможност на изследователите да идентифицират кои региони от мозъка са свързани с тези умения. Приема се, че способността за ментализиране зависи от когнитивни мозъчни механизми, които са специфични в обработването на информация, свързана със социални разсъждения. Префронталният кортекс се счита за невроналния субстрат, който се свързва най-вече с обработката на висши когнитивни процеси (Wood, Grafman, 2003). Най-общо префронталната кора може да бъде разделена на две области – медиален и латерален префронтален кортекс. Медиалният префронтален кортекс е свързан най-вече с обработването на социална и афективна информация, а латералната префронтална кора с процесите на когнитивен контрол (Wood,

Grafman, 2003). Медиалната префронтална кора има ключова роля в широк кръг от социално-когнитивни умения като себerefлексия, възприятие на другите и теория на ума (Amodio, Frith, 2006). Ролята на тази зона от мозъка за социалната когниция води до извода, че тя е ключов регион за разбирането на себе си и другите (Frith, Frith, 2006).

Методи за изследване на социална когниция

Разработени са различни методики, които изследват компонентите на социалната когниция. Една от най-широко прилаганите методики е анализът на емоциите от лицевата експресия. Според еволюционната психология емоциите са механизми за автоматична координация на реакцията, придружени от различни видове физиологична възбуда, необходими за оцеляването на човек в изменящата се среда (Cosmides, Tooby, 1997). Те включват реакции на избягване на физическа увреда (страх), ориентиране спрямо нови стимули (изненада), избягване на вредни вещества (отвращение), умишлена увреда на основните ресурси (гняв), сигнализиране за действителна или реална загуба (тъга) и привличане на другите (радост). В рамките на тази теория емоционалните състояния се разглеждат като формирани от естествения подбор, за да може индивидите да се справят със заплахите и с възможностите на тяхната среда. Прието е, че има базисни емоции, които биват идентифицирани и разпознавани от всички хора, като съществуват различни квалификации, които разграничават различен брой базисни емоции. Пол Екман (Ekman, 1999) дефинира шест базисни емоции – радост, страх, гняв, тъга, погнуса и учудване. Изследванията откриват, че върху универсалността на тези емоции влияят и културно специфични фактори (Voy et al., 2001). Разпознаването на емоциите е ключов компонент на социалната когниция, дефиниран като способността да се интерпретират експресиите на емоции (чрез лицето, гласа или позата) за чуждите психични състояния и да се прогнозира тяхното поведение (Adolphs, 2009). При хората ефективното разчитане на емоциите на другите води до социални предимства (Elfenbein et al., 2007). Обратното, дефицитите в тази област се свързват с психопатология (Baron-Cohen, 2009). Възприятието на емоции е комплексна когнитивна способност и включва когнитивни и афективни компоненти.

Съществуват различни методики за декодиране на емоционална експресия от човешки лица, които включват базисните емоции. Широко прилагана е създадената през 1998 г. методика на Каролинска (The Averaged Karolinska Directed Emotional Faces – AKDEF), като тя включва 70 снимки на седем лицеви експресии на мъже и жени от пет различни ъгъла. Емоциите са страх, гняв, отвращение, тъга, изненада и неутрална лицева експресия, в която не се изразява нито една от емоциите. Друга широкоприлагана методика е разработената между 2005 и 2007 г. от изследователите Натали Ебнер, Микаела

Ридийгер и Улман Линденбергер в Берлин, Германия, база данни от шест базови емоции *Faces* (Ebner, Riediger & Lindenberger, 2010). Тя включва лица на 171 мъже и жени в млада, зряла и напреднала възраст. Включва пет базови емоции – тъга, радост, гняв, страх, отвращение и неутрални лица. Стандартизирана за България е методиката на Барън-Коеен (Baron-Cohen, Jolliffe, Mortimore, Robertson, 1997), която включва лицеви емоции, изразени само от очи (Ханчева, Рачев, 2017). Включва 36 снимки на очите на хора, изразяващи различни по интензивност емоции и неутрални състояния. Лицата избират от зададени емоции, като в основата на теста е правилното свързване на семантичното обозначение на емоцията към снимката на очи, която вижда. Тестът е използван и в клинични извадки на лица с шизофрения, аутизъм и анорексия (Baron-Cohen, Wheelwright, Hill, Raste, Plumb, 2001).

Друг тип инструменти, които се използват за изследване на социалната когниция, са тестовете за теория на ума (ТоМ – theory of mind), като те включват кратки истории и въпроси по тях. Тези тестове изискват да няма нарушение в езика. Други тестове използват вокални стимули, като изследваните лица трябва да установят емоционалното състояние на база чутия глас като теста за идентификация на емоциите чрез глас (Kerr, Naele, 1993) или методиката за четене на ума чрез глас, разработена от Барън Коеен и колеги (Rutherford, Baron-Cohen, Wheelwright, 2002). Има тестове, които включват видеа на социални интеракции и задачата на изследваните лица е да отговорят за качеството и характера на тези интеракции (Genova et al., 2016). По-фина, но и изискваща повече време за идентификация на емоционалното състояние, е методиката за оценка на компютърно изкривени снимки на лица, т.нар. морфинг (Kessels et al., 2014).

Всяка от тези методики е подходяща за различен тип извадки, като при клинични извадки трябва да се вземат предвид спецификите на съответното нарушение и ограниченията в справянето на изследваните лица.

Нарушения на социалната когниция при шизофрения

Шизофренията има специфична картина на болестната изява, която се изразява в интензивни психотични кризи и едновременна редукция на емоционалния свят на личността, която в хроничните стадии включва социална изолация и емоционална притъпеност. Често шизофренията е коморбидна с други соматични болести, характерна е висока суицидна готовност и е налице значителна инвалидизация на личността (Толев, 2016, с. 3). Добре установено е, че пациентите с шизофренно разстройство имат значими дефицити в социалната когниция. Тези дефицити са описани още от Крепелин през 1919 г. (Hoertnagl, Hofer, 2014). Редица изследвания откриват значими дефицити във възприятието и разпознаването на емоции от лицеви експресии (Corcoran et al., 2015; Savla et al., 2013; Haralanov et al., 2009).

Тези дефицити могат да бъдат обяснени с нарушена афективна теория на ума или дефицити в атрибуцията на емоции (Mier et al., 2010; Savla et al., 2013). При шизофренията тези нарушения могат да бъдат изведени от три типа невропсихологичен дефицит – увреди в окципиталния дял, нарушения в семантичната обработка и дефицити в езекутивните функции (Whittaker, Deakin, Tomenson, 2001). Открити са значими аномалии в мозъка в областта на амигдалата и хипокампа при шизофрения, които са свързани с капацитета за социална когниция (Hoernagl, Hofer, 2014). Все още е дискуссионно дали тези дефицити се дължат на специфичен дефицит, или са част от по-обща когнитивна дисфункция (Turetsky et al., 2007).

Счита се, че намалената способност за разпознаване на емоции е една от най-устойчивите и основни фактори за проблемите в междуличностните отношения при болните от шизофрения (Feinberg et al., 1986). Откриват се специфики в дефицитите в разпознаването на различните видове емоции. Пациентите с шизофрения имат повече трудности в разпознаването на гняв, тъга и страх, като при страх и погнуса справянето е по-слабо (Толев, 2016). Справят се по-добре с емоциите радост и учудване (Larøi et al., 2010). Има значими различия и по отношение на неутралните лицеви експресии, изразяващи се в тенденция пациентите да приписват емоционални характеристики на неутрални лица, което обяснява усещането им, че някой ги наблюдава, следи, смее се иронично, без да има причина, изразява отвращение, гняв, омраза или антипатия към тях (Haralancov et al., 2009). По-късното отключване на шизофренията е свързано с повече нарушения в идентифицирането на емоции от лицеви експресии (Edwards, Jackson & Pattison, 2002), както и дефицитите в тази област са свързани с тежестта на проява на клиничните симптоми (Bryson, Bell, Lysaker 1997). Изследванията откриват връзка между способността за идентифициране на емоции от лицева експресия и ниската самооценка, намалени интереси и занемаряване на хигиената, с намаляване на качеството на живот и нарушени междуличностни отношения и с неадекватност на поведението; с редуцирана комуникативност и с намалена автономност (Толев, 2016). В своята докторска дисертация доктор Толев изследва пациенти с параноидна шизофрения и открива значимо по-лошо справяне в сравнение със здравите контроли в идентифицирането на базовите емоции от лицева експресия (2016, с. 6). Той открива, че неутралните лицеви изображения се разпознават по-слабо от пациентите и времето за отговор е по-голямо. Няма значими различия в идентифицирането на радост, но времето за отговор отново е значимо по-високо при шизофренно болните. Израженията на гняв, тъга, погнуса и страх се идентифицират значимо по-слабо от пациентите. Това подкрепя данните от редица изследвания, като тези дефицити корелират положително с неврокогнитивните дефицити, характерни за шизофренията (Schmidt, Mueller, Roder, 2011). Интересни

резултати откриват изследванията на пациенти с параноидна шизофрения в психотичен епизод, като се идентифицира тенденцията да се приписват емоционални характеристики на неутрални лица (Naralanova et al., 2012). Открита е тенденция неутралните лица да бъдат разпознавани като заплашителни (Bozikas et al., 2014) или ядосани (Habel et al., 2010) по време на активна психоза и като изпитващи страх или отвращение в хроничните или постпсихотичните стадии (Habel et al., 2010). Част от тези резултати могат да бъдат обяснени с откритата абнормна свръхактивация на „системата, свързана със страх“ в мозъка по време на предпсихотични и психотични стадии на шизофренията (Potvin, Tikász & Mendrek, 2016).

Savla et al. (2013) провеждат метаанализ на 112 изследвания, включващи резултати от изследването на 3908 пациенти с шизофрения и 3570 здрави контроли, като са открити дефицити във всички сфери на социалната когниция като социално възприятие, теория на ума, възприятие и обработка на афективна информация. По-големите дефицити във възприятието на социална информация и емоции са свързани със социалния статус на пациентите, а дефицитите в обработката на емоции с по-дълга продължителност на болестта. Morrison et al. (2013) откриват, че по-слабото идентифициране на емоции от лица е свързано с по-високи нива на удовлетвореност от живота при пациенти с шизофрения, като авторите предполагат, че това може да се обясни с по-слабата критичност на тези пациенти за своите способности за интерперсонално общуване, като вероятно те обясняват трудностите си като причинени от другите, което запазва тяхната самооценка и обща удовлетвореност. Пациенти в ранните етапи от заболяването демонстрират дефицити в теорията на ума, като имат трудности със смислово подреждане на истории и разбирането на хумор, но не и с разбирането на историите (Langdon et al., 2013). Като цяло шизофренията е нарушение, което се свързва най-вече с дефицити в когницията, въпреки наличието на нарушения в емоциите. Трудностите в социалното функциониране на тези хора са съществени, като значителен брой изследвания установяват, че дефицитите в социалната когниция допринасят значимо върху затруднената функционална адаптация (Sparks et al., 2010). Това предполага, че при работата с тези пациенти е необходима не само когнитивна работа, но и включване на компоненти от социалната когниция. Все повече терапевтични подходи използват комбинирано лечение при работата с тази група пациенти, като засягат не само една, а множество аспекти на социалната когниция за увеличаване на ефективността си (Green, Horan, & Lee, 2019). Метаанализ, включващ 16 изследвания от различни култури, открива от средни до силни подобрения в два аспекта на социалната когниция: идентификация на емоция от лице и капацитета за ментализация (Kurtz et al., 2016).

Нарушения на социалната когниция при депресия

Депресивните разстройства често се свързват със значими и с устойчиви нарушения в социалното функциониране, които обикновено се преживяват значимо по-тежко от пациентите в сравнение с други хронични медицински заболявания. През последните години изследванията откриват, че тежкото депресивно разстройство е свързано със социално когнитивни дефицити както в остриите стадии, така и при ремисия, предимно в сферата на разпознаването на емоции и теория на ума (Knight, Vaune, 2019). Голямото депресивно разстройство е свързано най-вече с афективни симптоми като понижено настроение и анхедония, пациентите също така имат значими и устойчиви трудности в междуличностното общуване (Weghtmann, Air, Vaune, 2014). Изследванията откриват негативен уклон в интерпретацията на лицеви афекти при депресия. Пациентите се справят в идентифицирането на емоциите, но са по-сензитивни при разпознаването на тъжни лица в сравнение с щастливи. Някои автори изследват теорията на ума при депресия и откриват дефицити, макар че не са така тежко изразени като при други психози. Значителен брой изследвания откриват дисрегулация на мозъка в областта на амигдалата и вентромедиалния префронтален кортекс при депресия и дефицити в социалната когниция (Weghtmann, Air, Vaune, 2014). Въпреки тези резултати, има изследвания, които не откриват статистически значими различия в социалната когниция при депресия и здрави лица (Weghtmann, Air, Vaune, 2014). Това изисква да се сравнят различните области на социалната когниция, за да се идентифицират сферите с повече дефицити.

По отношение на идентифицирането на лицеви експресии, някои изследвания откриват че пациентите с депресия имат тенденцията да интерпретират по-негативно неутрални лица, като ги идентифицират като тъжни. Други изследователи откриват, че пациентите с депресия се справят по-добре в идентифицирането на тъжни лица, но имат дефицити в идентифицирането на изненада и в разграничаването на по-фини лицеви експресии (Gollan et al., 2010). Има изследвания, които се фокусират върху уязвимостта при депресия за дефицити в социалната когниция, като откриват, че пациентите в ремисия идентифицират правилно повече емоции в сравнение със здрави контроли, но имат намален капацитет, когато са в депресивен епизод (Anderson et al., 2011). Различията се отнасят основно за емоциите тъга, гняв и страх. Това предполага, че дефицитите в лицевото разпознаване зависят от тежестта на симптомите. Намалената дискриминация на емоции по време на депресивен епизод може да обясни отдръпването от емоциите на другите, а увеличената дискриминация при пациенти, които са страдали от депресия в миналото, да обясни уязвимостта за рецидив на заболяването. Има и противоречиви данни, които откриват намален капацитет за идентифицирането на всички емоции, включително и тъга (Csukly et al., 2009; Milders et al., 2010).

Някои изследвания оценяват и дали има различия в зависимост от това колко интензивна е изразената емоция, като данните показват, че пациентите с депресия демонстрират значително влошаване на способността да разграничават лицевите експресии, като дефицитите са най-силно изразени при фини, но ясно разграничими лицеви стимули със слаба интензивност на емоциите, както и негативен уклон при силни по интензивност емоции (Csulky et al., 2009). Няколко изследвания с малка извадка диференцират лицевите експресии по интензитет и откриват, че за пациентите с клинична депресия е необходима по-висока интензивност на емоцията, за да може правилно да идентифицират щастие в сравнение със здравите контроли и по-слаба интензивност, за да идентифицират правилно негативните емоции (Joormann, Gotlib, 2006). Това обяснява негативния уклон при тези пациенти, тъй като негативните емоции са доминиращи в техния интрапсихичен свят.

По отношение на позитивните емоции също има противоречиви данни. Някои изследвания откриват, че пациентите с депресия е по-малко вероятно да идентифицират емоции с позитивна валентност в сравнение със здрави контроли (Csukly et al., 2010; Surguladze et al., 2004). Surguladze et al. (2004) откриват връзка между тежестта на депресията и способността за идентифициране на щастие, но едновременно с това значително по-високо нарушение в идентифицирането на негативни емоции. Следователно по-скоро общата способност за идентифициране на лицеве експресии е нарушена при пациентите с депресия. Има изследвания, които допълват данните, като добавят време за реакция, освен точност на разпознаването на емоции. В някои от тях пациентите с депресия имат по-бавна скорост на реакция в сравнение със здрави лица (Suslow et al., 2004), като също така при пациенти с депресивни и тревожни симптоми има забавено време за реакция при разпознаване на позитивни емоции в сравнение със здрави контроли и пациенти само с депресивни симптоми (Leppänen et al., 2004).

Голяма част от изследванията, които използват четенето на емоциите чрез очите на Барън Коен откриват, че пациентите с депресия се справят по-зле в сравнение със здрави контроли (Cao et al., 2013; Wang et al., 2008). От друга страна, Wolkenstein et al. (2011) откриват наличието на негативен уклон при пациентите с депресия, подобен на този при лицевите експресии, а именно, че депресивните пациенти са по-точни в идентифицирането на негативно емоционално състояние от здравите контроли. В извадка от 101 пациенти с депресия се открива, че пациентите имат дефицити само по отношение на афективните компоненти на ментализацията, но не по отношение на когнитивните (Chee et al., 2005). Може да допуснем, че дефицитите в теорията на ума при депресивното разстройство са предимно в афективната сфера, което обяснява слабата емпатия при тези пациенти, но когнитивните компоненти са запазени и на рационално ниво има разбиране на психичното състояние

на другите. По-големите дефицити в афективната теория на ума са свързани с риск от суицидно поведение, прекомерно предъвкване на негативни мисли и високи нива на тревожност (Weightmann, Air & Baune, 2014). Също така пациентите с психотични симптоми се справят значително по-зле от пациентите без такива симптоми (Wilbertz et al., 2010). Пациентите с голямо депресивно разстройство демонстрират по-слабо осъзнаване на това какво другите изпитват, но имат критичност по отношение на собствените емоции (Donges et al., 2005). Това предполага, че депресираните пациенти имат тенденцията да се фокусират върху собствения си вътрешен свят, което създава трудности в междуличностните отношения и разбирането на другите. Различните изследвания се опитват да намерят по-специфични трудности в теорията на ума при пациентите с депресия, за да обяснят трудностите, които имат в своето социално функциониране. Wolkenstein et al. (2011) откриват трудности в интегрирането на контекстуална информация относно другите или за серия от събития при пациентите с депресия, но не откриват дефицити в други сфери. Други изследователи (Cao et al., 2013; Wang et al., 2008) смятат, че при голямото депресивно разстройство има дефицити в разбирането на социални измами, а Zobel et al. (2010) откриват трудности в интерпретацията на въпроси от първи и втори ранг за социални взаимодействия.

Стадият на болестта също има значение по отношение на дефицитите в социалната когниция. Изследвания откриват, че пациенти в ремисия е по-вероятно да идентифицират емоцията гняв в сравнение със здрави контроли (Anderson et al., 2011), а други изследователи (Bhagwagar et al., 2004) виждат същата тенденция, но по отношение на емоцията страх. Това може да се обясни с данните, че депресираните пациенти имат нужда от по-слаба интензивност на емоциите, за да идентифицират правилно негативните. Изследователи (LeMoult et al., 2009) откриват, че пациентите с депресия, които са в ремисия, правят по-малко грешки в сравнение със здравите контроли в идентифицирането на лицеви експресии като цяло, но имат нужда от по-висока интензивност на емоцията радост за правилното ѝ идентифициране.

Терапевтичната работа има ефект върху намаляване на дефицитите в социалната когниция при депресия. От някои изследвания се достига до извода, че има подобрение в разпознаването на страх от лицева експресия при курс от прием на циталопрам в сравнение с плацебо групата (Bhagwagar, Cowen, Goodwin, Harmer, 2004). Разбирането на емоциите на другите също бива подобро след прилагане на психоаналитична групова терапия (Donges et al., 2005). Това показва, че дефицитите в социалната когниция могат да бъдат намалени, ако се приложи лечение на депресивното състояние. Анти-депресантите (Anderson et al., 2011) и терапевтичната работа имат позитивен ефект при тези пациенти. При липса на терапевтична намеса се открива липса на промяна в капацитета за социална когниция, дори при намаляване

на тежестта на симптомите с времето (Milders et al., 2010). Тези стабилни дефицити в идентифицирането на лицеви експресии може да индикира, че пациентите с депресия са уязвими към наличието на социални проблеми в по-голяма степен, ако не бъдат лекувани.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социалната когниция е многодименсионален конструкт, включващ няколко компонента и процеси, които заедно фасилитират социалното поведение. Всеки компонент е ключов за качеството на живот, общата удовлетвореност и капацитета за междуличностни отношения. Изследванията откриват, че пациентите с психични разстройства имат дефицити в една или повече сфери от социалната когниция, което ги поставя в рисковите групи по отношение на качеството на живот. Националният институт за психично здраве дефинира пет социално когнитивни области, които се считат за значими при пациенти с шизофрения: теория на ума, социално възприятие, социално знание, атрибутивен уклон е обработка на емоционална информация (Green et al., 2008). Изследванията в тази област откриват дефицити в идентифицирането на лицеви експресии, теорията на ума, социалното възприятие и обработката на емоционална информация при шизофрения. Тези дефицити са свързани с негативната симптоматика, която се наблюдава при това психично разстройство като беден емоционален свят, апатия, отдръпване от другите, занемарен външен вид и липса на интереси. Разстройствата в афективната сфера като голямото депресивно разстройство също се свързват с дефицити в интерпретирането на социална информация. При пациентите с депресия капацитетът за ментализация е нарушен, както и има негативен уклон, изразяващ се в по-лесно разпознаване на негативните емоции в сравнение с позитивните.

И в двете групи разстройства се откриват дефицити в социалната когниция, които варират по тежест и специфика. По-изразените дефицити при психотичните разстройства предполагат необходимост от интензивна терапевтична работа за намаляването им. Навременното и правилно лечение при депресия е ключово за подобряване на качеството на живот, тъй като изследванията доказват, че нарушенията в областта на социалната когниция са обратими. Наличието на повече сравнителни изследвания може да даде по-пълна картина за характера на трудностите в социалната когниция, въпреки голямата хетерогенност, като това е важно не само за правилното диагностициране на психичните разстройства, но и за избора на подходящо терапевтично лечение.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Толев, Т.** (2016). *Дефицит в идентифицирането на емоции в лицева експресия при шизофрения – връзка с демографски характеристики, клинични параметри, симптоми и социални дисфункции*. Пловдив: Медицински университет.
- [Tolev, T. (2016). *Defitsit v identifitsiraneto na emotsii v litseva ekspresia pri shizofrenia – vrazka s demografski harakteristiki, klinichni parametri, simptomi i sotsialni disfunktsii*. Plovdiv: Meditsinski universitet.]
- Ханчева, К., Рачев, Н.** (2017). Емпатия и систематизиране: български версии на задачи за постижения. В: Джонев, С., Христова, А., Димитров, Пл. (ред.). *VIII национален конгрес по психология: Сборник научни доклади. VIII национален конгрес по психология, 3-5 ноември 2017*. София: Процентски център ЛМ ЕЕОД, с. 295-308.
- [Hancheva, K., Rachev, N. (2017). Empatia i sistematizirane: balgarski versii na zadachi za postizhenia. V: Dzhonev, S., Hristova, A., Dimitrov, Pl. (red.). *VIII natsionalen kongres po psihologia: Sbornik nauchni dokladi. VIII natsionalen kongres po psihologia, 3-5 noemvri 2017*. Sofia: Producentski tsentar LM EEOD, s. 295-308.]
- Anderson, I. M., Shippen, C., Juhasz, G., Chase, D., Thomas, E., Downey, D., Deakin, J. W.** (2011). State-dependent alteration in face emotion recognition in depression. *The British Journal of Psychiatry*, vol. 198, no 4, pp. 302-308.
- Adolphs, R.** (2009). The social brain: neural basis of social knowledge. *Annual review of psychology*, 60, pp. 693-716.
- Amodio, D. M., Frith, C. D.** (2006). Meeting of minds: the medial frontal cortex and social cognition. *Nature reviews neuroscience*, 7, no 4, pp. 268-277.
- Baron-Cohen, S.** (2009). Autism: the empathizing-systemizing (ES) theory. *Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 1156, no 1, pp. 68-80.
- Baron-Cohen, S., Jolliffe, T., Mortimore, C., Robertson, M.** (1997). Another advanced test of theory of mind: Evidence from very high functioning adults with autism or Asperger syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 38, no 7, pp. 813-822.
- Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Hill, J., Raste, Y., Plumb, I.** (2001). The „Reading the Mind in the Eyes“: Test revised version: a study with normal adults, and adults with Asperger syndrome or high-functioning autism. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 42, no 2, pp. 241-251.
- Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Skinner, R., Martin, J., Clubley, E.** (2001). The autism-spectrum quotient (AQ): Evidence from asperger syndrome/high-functioning autism, males and females, scientists and mathematicians. *Journal of autism and developmental disorders*, 31, vol. 1, pp. 5-17.
- Bhagwagar, Z., Cowen, P. J., Goodwin, G. M., Harmer, C. J.** (2004). Normalization of enhanced fear recognition by acute SSRI treatment in subjects with a previous history of depression. *American Journal of Psychiatry*, 161, no 1, pp. 166–168.
- Bozikas, V. P., Kosmidis, M. H., Anezoulaki, D., Giannakou, M., Karavatos, A.** (2004). Relationship of affect recognition with psychopathology and cognitive performance in schizophrenia. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 10, no 4, pp. 549-558.

- Bryson, G., Bell, M., & Lysaker, P.** (1997). Affect recognition in schizophrenia: a function of global impairment or a specific cognitive deficit. *Psychiatry research*, vol. 71, no 2, pp. 105–113.
- Cao, Y., Zhao, Q. D., Hu, L. J., Sun, Z. Q., Sun, S. P., Yun, W. W., Yuan, Y. G.** (2013). Theory of mind deficits in patients with esophageal cancer combined with depression. *World Journal of Gastroenterology: WJG*, 19, no 19, p. 2969.
- Chee, C. Y., Lee, D. T., Chong, Y. S., Tan, L. K., Ng, T. P., Fones, C. S.** (2005). Confinement and other psychosocial factors in perinatal depression: a transcultural study in Singapore. *Journal of affective disorders*, 89, no 1-3, pp. 157–166.
- Corcoran, C. M., Keilp, J. G., Kayser, J., Klim, C., Butler, P. D., Bruder, G. E., Javitt, D. C.** (2015). Emotion recognition deficits as predictors of transition in individuals at clinical high risk for schizophrenia: a neurodevelopmental perspective. *Psychological medicine*, 45, no 14, pp. 2959-2973.
- Cosmides, L., & Tooby, J.** (1997). *Evolutionary psychology: A primer*. Santa Barbara: Center for Evolutionary Psychology.
- Csukly, G., Czobor, P., Szily, E., Takács, B., Simon, L.** (2009). Facial expression recognition in depressed subjects: the impact of intensity level and arousal dimension. *The Journal of nervous and mental disease*, 197, no 2, pp. 98–103.
- Donges, U., Kersting, A., Dannlowski, U., Lalee-Mentzel, J., Arolt, V., Suslow, T.** (2005). Reduced awareness of others' emotions in unipolar depressed patients. *The Journal of nervous and mental disease*, 193, no 5, pp. 331-337.
- Ebner, N. C., Riediger, M., Lindenberger, U.** (2010). FACES – A database of facial expressions in young, middle-aged, and older women and men: Development and validation. *Behavior research methods*, 42, no 1, pp. 351-362.
- Edwards, J., Jackson, H. J., Pattison, P. E.** (2002). Emotion recognition via facial expression and affective prosody in schizophrenia: a methodological review. *Clinical psychology review*, 22, no 6, pp. 789-832.
- Ekman, P.** (1999). Basic emotions. In: *Handbook of cognition and emotion*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, no 45-60, p. 16.
- Elfenbein, H. A., Beaupré, M., Lévesque, M., Hess, U.** (2007). Toward a dialect theory: cultural differences in the expression and recognition of posed facial expressions. *Emotion*, 7, no 1, p. 131.
- Feinberg, T. E., Rifkin, A., Schaffer, C., Walker, E.** (1986). Facial discrimination and emotional recognition in schizophrenia and affective disorders. *Archives of general psychiatry*, 43, no 3, pp. 276-279.
- Frith, C. D., & Frith, U.** (2006). The neural basis of mentalizing. *Neuron*, 50, no 4, pp. 531-534.
- Genova, H. M., Cagna, C. J., Chiaravalloti, N. D., DeLuca, J., Lengenfelder, J.** (2016). Dynamic assessment of social cognition in individuals with multiple sclerosis: a pilot study. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 22, no 1, pp. 83-88.
- Gollan, J. K., McCloskey, M., Hoxha, D., Coccato, E. F.** (2010). How do depressed and healthy adults interpret nuanced facial expressions?. *Journal of abnormal psychology*, 119, no 4, p. 804.

- Green, M. F., Horan, W. P., Lee, J.** (2019). Nonsocial and social cognition in schizophrenia: current evidence and future directions. *World Psychiatry*, 18, no 2, pp. 146–161.
- Green, M. F., Penn, D. L., Bentall, R., Carpenter, W. T., Gaebel, W., Gur, R. C., ... Heinssen, R.** (2008). Social cognition in schizophrenia: an NIMH workshop on definitions, assessment, and research opportunities. *Schizophrenia bulletin*, 34, no 6, pp. 1211–1220.
- Habel, U., Chechko, N., Pauly, K., Koch, K., Backes, V., Seiferth, N., Kellermann, T.** (2010). Neural correlates of emotion recognition in schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 122, no 1-3, pp. 113–123.
- Haralanova, E., Haralanov, S., Beraldi, A., Möller, H. J., Hennig-Fast, K.** (2012). Subjective emotional over-arousal to neutral social scenes in paranoid schizophrenia. *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, 262, no 1, pp. 59-68.
- Hasson-Ohayon, I., Kravetz, S., Lysaker, P. H.** (2017). The special challenges of psychotherapy with persons with psychosis: Intersubjective metacognitive model of agreement and shared meaning. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 24, no 2, pp. 428-440.
- Hoertnagl, C. M., Hofer, A.** (2014). Social cognition in serious mental illness. *Current Opinion in Psychiatry*, 27, no 3, pp. 197-202.
- Joormann, J., Gotlib, I. H.** (2006). Is this happiness I see? Biases in the identification of emotional facial expressions in depression and social phobia. *Journal of abnormal psychology*, 115, no 4, p. 05.
- Kerr, S. L., Neale, J. M.** (1993). Emotion perception in schizophrenia: specific deficit or further evidence of generalized poor performance?. *Journal of abnormal psychology*, 102, no 2, p. 312.
- Kessels, R. P., Montagne, B., Hendriks, A. W., Perrett, D. I., De Haan, E. H.** (2014). Assessment of perception of morphed facial expressions using the Emotion Recognition Task: Normative data from healthy participants aged 8-75. *Journal of neuropsychology*, 8, no 1, 75-93.
- Knight, M. J., Baune, B. T.** (2019). Social cognitive abilities predict psychosocial dysfunction in major depressive disorder. *Depression and anxiety*, 36, no 1, pp. 54-62.
- Kurtz, M. M., Gagen, E., Rocha, N. B., Machado, S., Penn, D. L.** (2016). Comprehensive treatments for social cognitive deficits in schizophrenia: A critical review and effect-size analysis of controlled studies. *Clinical psychology review*, 43, pp. 80-89.
- Langdon, R., Still, M., Connors, M. H., Ward, P. B., Catts, S. V.** (2013). Attributional biases, paranoia, and depression in early psychosis. *British Journal of Clinical Psychology*, 52, no 4, pp. 408-423.
- Larøi, F., Fonteneau, B., Mourad, H., Raballo, A.** (2010). Basic emotion recognition and psychopathology in schizophrenia. *The Journal of nervous and mental disease*, 198, no 1, pp. 79-81.
- LeMoult, J., Joormann, J., Sherdell, L., Wright, Y., Gotlib, I. H.** (2009). Identification of emotional facial expressions following recovery from depression. *Journal of Abnormal Psychology*, 118, no 4, p. 828.

- Leppänen, J. M., Milders, M., Bell, J. S., Terriere, E., Hietanen, J. K.** (2004). Depression biases the recognition of emotionally neutral faces. *Psychiatry research*, 128, no 2, pp. 123–133.
- Mier, D., Sauer, C., Lis, S., Esslinger, C., Wilhelm, J., Gallhofer, B., Kirsch, P.** (2010). Neuronal correlates of affective theory of mind in schizophrenia out-patients: evidence for a baseline deficit. *Psychological Medicine*, 40, no 10, pp. 1607–1617.
- Milders, M., Bell, S., Platt, J., Serrano, R., Runcie, O.** (2010). Stable expression recognition abnormalities in unipolar depression. *Psychiatry Research*, 179, no 1, pp. 38–42.
- Morrison, A. P., Shryane, N., Beck, R., Heffernan, S., Law, H., McCusker, M., Bentall, R. P.** (2013). Psychosocial and neuropsychiatric predictors of subjective recovery from psychosis. *Psychiatry research*, 208, no 3, pp. 203–209.
- Ofir-Eyal, S., Hasson-Ohayon, I., Kravetz, S.** (2014). Affective and cognitive empathy and social quality of life in schizophrenia: A comparison between a parallel process model and an integrative meditation model. *Psychiatry research*, 220, no 1-2, pp. 51–57.
- Potvin, S., Tikász, A., Mendrek, A.** (2016). Emotionally neutral stimuli are not neutral in schizophrenia: a mini review of functional neuroimaging studies. *Frontiers in psychiatry*, 7, p. 115.
- Rutherford, M. D., Baron-Cohen, S., Wheelwright, S.** (2002). Reading the mind in the voice: A study with normal adults and adults with Asperger syndrome and high functioning autism. *Journal of autism and developmental disorders*, 32, no 3, pp. 189–194.
- Savla, G. N., Vella, L., Armstrong, C. C., Penn, D. L., Twamley, E. W.** (2013). Deficits in domains of social cognition in schizophrenia: a meta-analysis of the empirical evidence. *Schizophrenia bulletin*, 39, no 5, pp. 979–992.
- Schmidt, S. J., Mueller, D. R., Roder, V.** (2011). Social cognition as a mediator variable between neurocognition and functional outcome in schizophrenia: empirical review and new results by structural equation modeling. *Schizophrenia bulletin*, 37, S41–S54.
- Sparks, A., McDonald, S., Lino, B., O'Donnell, M., Green, M. J.** (2010). Social cognition, empathy and functional outcome in schizophrenia. *Schizophrenia research*, 122, no 1-3, pp. 172–178.
- Suchy, Y., Holdnack, J. A.** (2013). Assessing social cognition using the acs for wais–iv and wms–iv. In: *WAIS-IV, WMS-IV, and ACS*. Academic Press, pp. 367–406.
- Suslow, T., Dannlowski, U., Lalee-Mentzel, J., Donges, U. S., Arolt, V., Kersting, A.** (2004). Spatial processing of facial emotion in patients with unipolar depression: a longitudinal study. *Journal of affective disorders*, 83, no 1, pp. 59–63.
- Turetsky, B. I., Kohler, C. G., Indersmitten, T., Bhati, M. T., Charbonnier, D., Gur, R. C.** (2007). Facial emotion recognition in schizophrenia: when and why does it go awry?. *Schizophrenia research*, 94, no 1-3, pp. 253–263.
- Van Overwalle, F.** (2009). Social cognition and the brain: a meta-analysis. *Human brain mapping*, 30, no 3, pp. 829–858.

- La Voy, S. K., Pedersen, W. C., Reitz, J. M., Brauch, A. A., Luxenberg, T. M., Nofsinger, C. C. (2001). Children's drawings: A cross-cultural analysis from Japan and the United States. *School Psychology International*, 22, no 1, pp. 53-63.
- Wang, Y. G., Wang, Y. Q., Chen, S. L., Zhu, C. Y., Wang, K. (2008). Theory of mind disability in major depression with or without psychotic symptoms: a componential view. *Psychiatry research*, 161, no 2, pp. 153–161.
- Weightman, J., Air, M., Baune, T. (2014). A review of the role of social cognition in major depressive disorder. *Frontiers in Psychiatry*, 5, p.179.
- Whittaker, J. F., Deakin, J. F. W., Tomenson, B. (2001). Face processing in schizophrenia: defining the deficit. *Psychological medicine*, 31, no 3, pp. 499-507.
- Wilbertz, G., Brakemeier, E. L., Zobel, I., Härter, M., Schramm, E. (2010). Exploring preoperational features in chronic depression. *Journal of affective disorders*, 124, no 3, pp. 262-269.
- Wolkenstein, L., Schönenberg, M., Schirm, E., Hautzinger, M. (2011). I can see what you feel, but I can't deal with it: Impaired theory of mind in depression. *Journal of affective disorders*, 132, no 1-2, pp. 104–111.
- Wood, J. N., Grafman, J. (2003). Human prefrontal cortex: processing and representational perspectives. *Nature reviews neuroscience*, 4, no 2, 139–147.
- Zobel, I., Werden, D., Linster, H., Dykier, P., Drieling, T., Berger, M., Schramm, E. (2010). Theory of mind deficits in chronically depressed patients. *Depression and anxiety*, 27, no 9, pp.821-828.

ЛИЧНОСТНИ ФАКТОРИ И ИНДИВИДУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В ПРОЦЕСА НА СТИГМАТИЗАЦИЯ

Живка Дянова Дянкова

Анотация: Основната цел на тази статия е да проследи връзката между личностните фактори и индивидуални различия в процеса на стигматизация. Значението на личностните черти е ключово при преживяването и отговора на стигма. Други учени посочват общото между различните култури, като поставят акцент върху това какви атрибути са стигматизирани. Те предполагат, че индивидите са разработили различни когнитивни адаптации, като причина да стигматизират (изключат), индивидите, които притежават (или се смята, че притежават) определени качества. Също така личността на индивида, който изпитва дискриминация, може да има ключова роля в процеса на стигматизация. Тези фактори се оценят като ефективни при разработването на психообразователни програми, насочени към превенцията и справянето със стигматизация.

Ключови думи: личностни черти, индивидуални различия, стигматизация, дискриминация.

PERSONAL FACTORS AND INDIVIDUAL DIFFERENCES IN THE PROCESS OF STIGMATIZATION

Zhivka Diyanova Dyankova

Abstract: The main purpose of this article is to trace the relationship between personal factors and individual differences in the process of stigmatization. The importance of personality traits is key to experiencing and responding to stigma. Other points out the commonalities between different cultures, emphasizing what attributes are stigmatized. They suggest that individuals have developed various cognitive adaptations as a reason to stigmatize (exclude) individuals who possess (or are thought to possess) certain qualities. Also, the personality of the individual experiencing discrimination can play a key role in the stigmatization process. These factors are assessed as effective in developing psychoeducational programs aimed at preventing and tackling stigma.

Keywords: personality traits, individual differences, stigmatization, discrimination.

ТЕОРИИ ЗА СТИГМАТА

Стигмата цели да поддържа видими негативните черти за индивида, като го поставя в трайно социално психична изолация. Днес понятието се из-

ползва широко, близо до оригиналното си значение, но по-скоро е свързано с негативна черта, отколкото с телесните ѝ признаци.

Гофман (Goffman, 1963) определя стигмата (spoiled identity) като един видим или невидим знак, който трайно бележи нейния носител, като пречка за пълноценното му приемане от обществото. Според автора индивидите стигматизират другите въз основа на техния външен вид (физически увреждания), личностни фактори (характеристики) – недостатъци в характера (например хомосексуалност), или относително постоянни социални категории („родова стигма“, раса). Съществуват няколко различни обяснения на межкултурните прилики в стигмата. Например стигматизирането на хора с физически увреждания може да се разглежда от еволюционна гледна точка, като механизъм за избягване от заразяване с болест и т.н. Стиймата, характеризираща се с недостатъци в характера, се свързва с мотивацията за социални взаимоотношения и традиционните ценности. Родовата стигма се открива в межкултурното пространство, като цели да отразява реалистична заплаха по отношение на способностите и ресурсите за справяне, които се свързват с предизвикателствата пред културните ценности и стандарти. Категоризирането на хората в обществото, създаващо стереотипни и предразсъдъчни конструкции, стои в основата на незаслуженото дискредитиране на човека под стигма. Така стиймата е източник не само на предразсъдъчни нагласи, но и на реална дискриминация. Човекът под стийма подлежи на психичен натиск и дискриминационно поведение, ограничаващо перспективите му за социална реализация.

Други учени посочват общото между различните култури, като поставят акцент върху това какви атрибути са стийматизирани. Те предполагат, че индивидите са разработили различни когнитивни адаптации, като причина да стийматизират (изключат) индивидите, които притежават (или се смята, че притежават) определени качества (Major, O'Brien, 2005). Стиймата влияе чрез процесите на очакване, потвърждаване и самосбъдващото се пророчество. Ранните теории за стиймата и етикетиранието показват, че обществото реагира на отклонението, като създава основа за самоизпълняващо пророчество, при което първичното отклонение се засилва и остава стабилно във времето.

Стийматизацията често води до пасивност и загуба на надежда, ниско самочувствие и самооценка, отдръпване и социална изолация, до трудно споделяне на личните преживявания или проблеми, като по този начин може сериозно да увреди личното и социално функциониране на индивида. Като последица от това се явява социалното отчуждение, което е психологически и поведенчески израз на автоматично отчуждение и изолация, което е отговор на индивидуалното социално действие, основано на негативно отношение поради липса на цялостно познание.

Някой автори (Jones et.al.,1984) дефинират понятието „стигма“ като качество, което определя индивида като несъвършен, обезценен, негоден или ограничен от каквато и да е друга гледна точка. Такъв негативен атрибут се натрапва на набелязания човек и той може да определи неговата социална идентичност, като изтласка на заден план всички други негови черти, така че той започва да се възприема през призмата на този недостатък. Включвайки различен подход, Jones et al.(1894) идентифицират шест измерения, които създават условия за стигматизиране:

1) „скриващи/прикриващи“ – степента, в която стигматизиращите характеристики не са задължително видими (например дефект на лицето/хомосексуалност);

2) „посока на белега“, отнасящо се до това, дали белегът е по-осезаем или прогресира с времето (множествена склероза/слепота);

3) „разрушителност“, която се отнася за степента на стигматизиращите характеристики (например заекване), които се явяват пречка в междуличностните взаимодействия;

4) „естетичност“, която се отнася към субективните реакции за непривлекателност на стигмата;

5) „източник“ на стигматизиращия белег (такъв като вроден, случаен или преднамерен), който също може да включва отговорността на индивида за създаването на белега;

6) опасност, която включва усещането за заплаха на стигматизиращите обстоятелства, породени от другите (Crocker, Major, Dovidio, 2000). Според посочените изследователи стигмата е термин, който включва в себе си отклонение от нормата и предразсъдъци, но надхвърля и двете. Стигмата се отнася до възприемането на отклонение, но се простира главно до приписването на характеристики, които се отнасят до характера и идентичността. Тя е социално определена, като има значителни различия в контекста на културата, времето и относно това, какъв белег (признак или черта) е подложен на стигматизиране. Психологическите и социални последици от стигмата включват и двете страни – както на възприемащите, така и на самите стигматизирани индивиди.

Въз основа това (Crocker, Major, Dovidio, 2000) създават модел, в който описват ключовите елементи и функции на стигмата, като предлагат алтернативна, допълнителна рамка, като опит да се изгради различна перспектива в изследването на стигмата, в контекста на социално-психологическите процеси.

Този модел представя три главни дименсии:

1) „възприемащ-мишена“. Един от главните въпроси в разбирането на стигмата включва разпознаването на различните гледни точки и опита на тези, които стигматизират другите и тези, които са стигматизирани. Тук

авторите обозначават с термина „възприемащи“ тези, които стигматизират другите. Някои изследователи използват термина „нестигматизирани“ или „нормални“. По същият начин „мишените“ не са пасивни участници в стигматизирането. Те са активни в този процес, като интерпретират, реагират и се справят с последствията от това. В обобщение, авторите вярват, че разликата между „възприемащ“ и „мишена“ е от съществено значение в разбирането на стигмата и стигматизацията. Стигмата е не само междуличностен феномен, но и групов, културен. Нейните ефекти се наблюдават както при липсата, така и при наличието на социално взаимодействие (Crocker, Major, Dovidio, 2000).

2) „лична-групова-идентичност“. Втората главна дименсия включва разграничението между личната и социална идентичност. От перспективата на „възприемащ“ и „мишена“, различията в личната и социална идентичност са критични. Когато личната идентичност е очевидна, индивидуалните потребности, вярвания и мотиви определят поведението. В обобщение, стигмата включва междуличностен и междугрупов феномен, разбирането на който изисква познанието и на двете: личностните процеси, поведението, идентичността и груповите процеси.

3) „емоционално-когнитивно-поведенчески отговор“. Тези отговори отразяват базовите елементи на нагласите като цяло и в частност междугруповите. Авторите предполагат кой тип реакция би се появила първоначално, като това зависи от типа стигма, контекста, в който се среща, индивидуалните различия в опита, убежденията, ценностите, целите и социалните роли (Crocker, Major and Dovidio, 2000).

Според Link and Phelan (2001) стигмата възниква, когато се обединят следните взаимосвързани компоненти:

- Първият компонент включва разпознаването и обозначава определени разлики между човешките същества. Именно тези разлики, които могат да бъдат относително лесно разпознати, представляват стигмата в тесния смисъл на думата – белегът, който показва неприемливата същност.
- Вторият компонент – според доминиращите в дадената култура вярвания, обозначените индивиди притежават набор от нежелани характеристики (това се нарича „негативен стереотип“). Отделен въпрос е доколко тези групи наистина притежават характеристиките, които им се приписват. Важното е, че в дадена култура твърдо се вярва, че ги притежават. Това се нарича „стигматизиране“.
- Трети компонент – обозначените индивиди са обединени в една категория, различна от обхващащата останалите хора категория: групата се разделя на „нас“ и „тях“. Не стигматизираните се отдръпват, за да не бъдат случайно включени.

- Четвърти компонент – включването в категорията на „различните“ предизвиква негативна дискриминация: членовете на тази група имат по-малко възможности и права от останалите, понякога са преследвани и дори физически унищожавани (Link, Phelan, 2001). Връзката между етикетирането и стереотипите е водеща в психологическото изследване на стигмата, следвайки социално-когнитивния подход.

Съвременното виждане и разбиране за стигмата не пренебрегва пряко отрицателното въздействие на предразсъдъците и дискриминацията, но подчертава значението на средата, в която индивидите формират своите емоции, поведение, междугрупови нагласи и интелектуална продуктивност (Major, O'Brien, 2005).

Въз основа на техния предишен опит (пряк или косвен), като обект на негативни стереотипи, предразсъдъци и дискриминация, членовете на дадена стигматизирана група развиват сходни чувства, убеждения и очаквания за стигмата и нейните възможни ефекти. Тези групови представи включват:

1) осъзнаване на негативните последици, които се прикрепят върху тяхната социална идентичност; 2) знанието за доминиращите културни стереотипи, поради несигурност и страх дали няма да бъдат обект на предразсъдъци и стигматизация.

Тези доминиращи стереотипни нагласи са обозначени от Steele (1997) като „заплаха във въздуха“ (Major, O'Brien, 2005). По този начин доминиращите културни вярвания влияят върху оценката на стигматизираните, като те подхождат и интерпретират ситуацията през призмата на преживяната стигма.

Определени променливи, като социално-психологическите междугрупови различия и съвременните предразсъдъци, свързани с конкретната маргинализирана група, корелират значително с преживяването на стигматизация. (Szeto, O'Neill, Dobson, 2015). Междугруповата тревожност, проявата на загриженост и емпатия и съвременните предразсъдъци могат да покажат по-ясно проявата на стигматизация, отколкото факторите по Модела на Големите Пет. Целта на тези резултати е в контекста на разработването на интервенции за справяне със стигматизацията и възникналите вследствие на това негативни последици.

Стигмата е по-широко обосновано понятие, защото отразява културните възгледи относно стойността и качествата на различните групи, които споделят общ статус на обезценяване, както и силата на връзките, които налагат негативни последици на тези групи.

Major и Schmader (2018) описват три дименсии като съществено важни за разбирането и връзката между стигмата и здравето. Първата дименсия отразява *прикриването* на стигмата. Някои характеристики – раса, затлъстяване или физическо обезобразяване са видими за другите и по този начин е труд-

но да бъдат скрити. Други – наказателна присъда, зависимост или психична болест, биха могли да останат скрити от другите; поне в някои обстоятелства и ситуации. Прикриването или видимостта на стигматизиращия белег е фундаментална променлива за преживяването на стигма.

Втората дименсия е свързана с *управлението* (насочването). Индивиди, при които стигматизиращият белег се възприема като управляем (от Аза или другите) по отношение на началото (придобиването на стигмата) или изместването (освобождаването от стигмата), са по-отговорни и осъждат своето стигматизирано състояние. В допълнение, ако стигмата може да бъде управлявана, тогава е по-малко вероятно индивидите да бъдат жертва на предразсъдъци, отхвърляне и изключване от обществото (Major, Schmader, 2018).

Третата дименсия е *колективност*. Тази дименсия е свързана с разбиранията в Теорията за принадлежността, която предполага, че личната и груповата идентичност са форми на един континуум и това, къде се намира даден индивид (дали от едната страна на този континуум или от другата), ще определи неговите отговори и реакции (Major, Schmader, 2018). Някои стигматизиращи черти са свързани със силната груповата (колективна) или социалната идентичност, дори ако те не са споделени от близкия кръг (семейство). Например: въпреки негативните културни възгледи за хомосексуалността, гейовете, които са се интегрирали в гей общността, са развили по силна положителна идентичност. Когато стигматизиращите черти станат колективни, индивидите извличат по-голям брой психологически и социални ресурси, които са буфер за справяне с негативните последици от стигмата. Това създава усещане за груповата принадлежност и социална подкрепа (Major, Schmader, 2018).

ИНДИВИДУАЛНИ И КУЛТУРНИ РАЗЛИЧИЯ В ПРИРОДАТА И ДИНАМИКАТА НА СТИГМАТИЗАЦИЯ

Szczesniak et al. (2021) идентифицират индивидуалните различия, които биха могли да се използват при разработването на теоретичен модел на социално-когнитивно поведенческо ниво, който модел обяснява възникването на интернализираната стигма. Като най-висок предиктор за възникването на интернализираната стигма се отчита невротизмът, като склонност да се изпитват негативни емоции, т.е. гняв, тревожност или тъга. По този начин се ограничават способността за ефективно мислене, вземане на решения и справяне със стресови ситуации. Невротизмът има силна и последователна връзка с преживяването на стигматизация, като се развиват дезадаптивни стратегии за справяне.

Други изследвания показват, че индивидуалните различия при лица с психични заболявания могат да обяснят защо някои от тях са податливи и възприемат стигмата като стресов фактор, докато други не.

Обществата и различните култури могат да варират в степента на това, което се определя като норма и желано поведение. Този факт е свързан с приликите и разликите между индивидуалистичните и колективистични култури, които оказват различно влияние върху мисленето и поведението.

Crocker (Crocker, Garcia, 2006) представя резултати от изследване на стигмата на психичната болест в Египет, като предполага, че „аспектите на Аза и идентичността, заедно с конкретните значения, които се отдават на психичните заболявания в Египет, водят до специфични значения. Които придават уникална особеност на стигматизирането в този контекст“ (Crocker, Garcia, 2006). Тя представя сравнение на концептуализациите на Аза в северноевропейската протестантска култура, където човекът се разглежда като „преживяван като постоянен, но променлив чрез индивидуалните усилия“ и разглеждан отделно от социалната си среда, и средиземноморската култура, където „Азът е конструиран във връзка с другите и околната среда“ и оценяван от другите във връзка със социалния контекст (Crocker, Garcia, 2006). Самите поведения не предизвикват социална дистанция, ако мястото на човек в социалната среда е определено, а лицата, които избират сами да се изолират, го правят вследствие естеството и тежестта на заболяването си и неговите прояви (Crocker, Garcia, 2006).

От една страна, културата би могла да съдейства за смекчаване на негативните резултати от стигматизирането, но от друга – може да ги засили и да понижи мотивацията за справяне. Резултати от проведени изследвания в 13 държави показват, че източноазиатските култури, които са колективистични, демонстрират по-високи нива на стигматизация, за разлика от индивидуално ориентирани култури – северноевропейски/северноамерикански. Най-големи културни различия се откриват в хомосексуалността, която е форма на „недостатък в характера“. Културните различия при зависимостите са много по-малки, но като цяло има високо ниво на стигматизация и в тази област. Авторите (Shin et al., 2013) смятат, че индивиди, които са членове на различни стигматизирани групи, или такива, които проявяват недостатъци в характера, отразяват обезценена категория, която се различава от категорията на членовете извън нея. Ролята на културните норми и ценности (уникалност и конформизъм) е силен предиктор на културните разлики в процеса на стигматизация. Поведенческото съответствие отразява аспектите на действие, които да бъдат отразени по социално приемлив начин, докато уникалността представя степента, в която се приемат индивидуалните различия. Поведенческото съответствие се свързва силно със стигматизирането на индивидите от различна раса и сексуална ориентация. Така разпространението на стигматизацията в страните от Източна Азия предполага, че хората са по-малко наясно с негативните ефекти, които може да има. В повечето от тези страни

терминът „стигма“ не се използва, като по-скоро се превежда като „безчестие“ (позор) (Shin et al., 2013).

В друго изследване резултатите показват различни корелации по отношение на стигмата в Русия и САЩ (McCrane, et al., 2007). Тези данни показват, че стигмата, свързана с ХИВ инфекцията е значително по-голяма в Русия. В допълнение, авторите посочват, че тези културни различия са индивидуални, които са свързани с трайни личностни черти. Индивиди, които са затворени и особено консервативни в ценностите и нагласите си, са по-склонни да реагират със стигматизиращи отговори.

Например в някои култури стигмата, свързана с психичните заболявания, варира в степента на разликите в моделите и признаците на болестта. По този начин симптомите на психичните заболявания, които могат да бъдат стигматизирани в даден контекст, може да не са свързани със социална девалвация, а в някои случаи може изобщо да не се счита и разглежда като заболяване. Така в някои култури хората, които имат халюцинации, могат да бъдат уважавани и това се разглежда като вид привилегия. Различията в симптомите и уврежданията, причинени от психично заболяване, имат специфични за културата разлики, които имат и индивидуални особености в проявата на стигматизация (Koschorke et al., 2017).

Индивидуалните различия между членовете на стигматизираните групи, както и характеристиките на средата, могат също да засегнат всеки от тези процеси на стигматизацията, като на по-късен етап могат да усложнят последициите от тях (Major, Schmader, 2018).

Друг аспект на межкултурните различия в стигмата и дискриминацията е идеята, че различните култури имат различна представа за личност и Аз, като начинът, по който индивидът се отнася към своята социална среда, се различава значително в различните контексти. Едно сравнение показва концептуализациите на Аза в северноевропейската протестантска култура, където човекът се разглежда като „преживян като постоянен, но променлив чрез индивидуалните усилия“ и разглеждан отделно от социалната си среда, и средиземноморската култура, където „Азът е конструиран във връзка с другите и околната среда“ и оценяван от другите във връзка със социалния контекст (Crocker, Garcia, 2006). Способността на определено състояние, което води до стигматизация, е силно зависимо от значенията, които са дадени както на човека и ситуацията, в която се намира. Самите поведения не предизвикват социална дистанция, ако мястото на човек в социалната среда е определено, а лицата, които избират сами да се изолират, го правят вследствие естеството и тежестта на заболяването си и неговите прояви (Crocker, Garcia, 2006).

Song и изследователи разглеждат връзката между независимото и взаимозависимото конструиране на Аза и стигматизацията (Song, Lim, Chung,

2011). Целта на тяхното изследване представя използването на интерактивни методи при дестигматизация на лица с психични заболявания и ефекта на въздействие на конструирането на Аза (независимо и взаимозависимо) върху тях. Резултатите показват, че в социалните взаимодействия очи в очи се наблюдава по-малка социална дистанция към лицата с психични заболявания. Директният контакт с психично болен увеличава положителния ефект от взаимодействието. В допълнение към резултатите хората с независимо конструиране на Аза показват по-малка социална дистанция към психично болните. Следователно тези двупосочни взаимодействия ще бъдат полезни за дестигматизиране на индивиди с взаимозависим Аз, които са по-склонни да приемат социалните норми (Song, Lim, Chung, 2011).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Отчитането на индивидуалните различия, личностните фактори и други потенциални фактори могат да допринесат за разбирането на процеса на стигматизация. От една страна, тези фактори могат да помогнат за по-доброто разбиране и приемане на хората от маргинализирани групи, както и да помогне на лицата, подложени на стигма да изградят стратегии за справяне с предразсъдъците и стереотипните нагласи.

Личностните фактори могат да служат като обяснение за това, защо някои индивиди са по-податливи на стигматизация, докато други имат способността и ресурса да изградят адаптивни стратегии за справяне.

Взети заедно, тези фактори могат да помогнат за по-доброто разбиране и приемане на хората от маргинализираните групи, както и да помогне на самите лица, подложени на стигма, да изградят стратегии за справяне с предразсъдъците и стереотипните нагласи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Crocker, J., Garcia, J. A.** (2006). Stigma and the Social Basis of the Self: A Synthesis. In: Levin, S., Laar, C. van (eds.). *Stigma and group inequality: Social psychological perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, pp. 287–308.
- Crocker, J., Major, B., Dovidio, J.** (2000). *Stigma: introduction and Overview. Social Psychology of Stigma*. New York, London: The Guilford Press.
- Goffman, E.** (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. London: Penguin.
- Jones, E. et al.** (1984). *Social Stigma: The Psychology of Marked Relationship*. W H Freeman & Co.
- Koschorke, M., Evans-Lacko, S., Sartorius, N., & Thornicroft, G.** (2017). Stigma in different cultures. In: Gaebel, W., Rössler, W. Sartorius, N. (eds.). *The stigma of mental illness – End of the story?*. Springer International Publishing, pp. 67–82.
- Link, B., Phelan, J.** (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, pp. 363–385.

- Major, B., O'Brien, L.** (2005). The Social Psychology of Stigma. *Annual Review of Psychology*, 56, Feb., pp. 393-421.
- Major, B., Schmader, T.** (2018). Stigma, social identity Threat, and Health. In: Major, B., Dovidio, J.F., Link, B.G. (eds.). *The Oxford handbook of stigma, discrimination, and health*. Oxford: University Press, pp.85-103.
- McCrae, Robert R., Costa, Paul T.Jr., Martin, V. Thomas A., Oryol, Valery E., Senin, Ivan G., O'Cleirigh, Conall** (2007). Personality correlates of HIV stigmatization in Russia and the United States. *Journal of Research in Personality*, 41, Issue 1, pp. 190-196.
- Song, D., Lim, J.H. & Chung, J.Y.** (2011). The Stigma of Mental Illness and the Way of Destigmatization: The Effects of Interactivity and Self-Construal. World Academy of Science. *Engineering and Technology*, 60.
- Szeto, A.C.H., O'Neill, T.A. & Dobson, K.S.** (2015). The Association between Personality and Individual Differences and Stigma toward People with Mental Disorders. *American Journal of Psychiatric Rehabilitation*, 18, no 4, pp. 303-332.
- Szczesniak, D., Kobylko, A., Lenart, M., Karczewski, M., Cyran, A., Musial, P., Rymaszewska, J.** (2021). Personality Factors Crucial in Internalized Stigma Understanding in Psychiatry. *Healthcare*, 9, p. 456.

ЗЛОРАДСТВО: РАДОСТТА ОТ ЧУЖДОТО НЕЩАСТИЕ – ВРЪЗКИ С ОЗЛОБЕНОСТ И ВСЕКИДНЕВЕН САДИЗЪМ

Светлина Георгиева Колева

Анотация: Злорадството е положителна емоционална реакция на чуждото нещастие. Подобен емоционален опит би могъл да присъства в озлобеността, но там е характерен компонентът за поемане на риск от себеувреждане за постигането на целта за нараняване на другия. При всекидневния садизъм, разбираан като субклиничните прояви на личностната черта, чуждото страдание е източник на възбуда и удоволствие, като за да постигне това човек е склонен да прояви различни поведения във физически или вербален план: да доминира, унижава, подчинява или да извлича това удоволствие по косвен начин през наблюдението на такива действия, извършвани от друг човек. В настоящото изследване се проследяват връзките между тези три конструкта в юношеска възраст, когато взаимоотношенията с връстниците са от голяма важност за психосоциалното благополучие на личността, с използването на три самооценъчни методики: *Юношеска скала за злорадство* (Колева, 2019), *Скала за озлобеност* (Marcus et al., 2014; Колева, Калчев, 2019) и *Шестфакторна скала за садизъм* (Калчев, Колева, 2020), като извадката се състои от 206 ИЛ на възраст от 13 до 16 години. Събраните данни показват значителни положителни корелации между злорадството и озлобеността и умерени до значителни положителни връзки между шестте компонента на всекидневния садизъм и злорадството. Регресионният анализ свидетелства, че злорадството се предсказва, с 53% обяснена дисперсия, от озлобеността ($\beta=0,28$) и от три от субскалите на садизма – унижаване ($\beta=0,32$), сарказъм/злонамерени подигравки ($\beta=0,19$) и наблюдение на фиктивно насилие във филми и видео игри ($\beta=0,12$). Резултатите потвърждават важната и недостатъчно проучена роля на злорадството спрямо агресивните прояви в юношеска възраст, обвързани с разглежданите личностни детерминанти.

Ключови думи: злорадство, всекидневен садизъм, озлобеност, юношеска възраст.

SCHADENFREUDE: JOY OF OTHERS MISFORTUNE – RELATIONS WITH SPITEFULNESS AND EVERYDAY SADISM

Svetlina Georgieva Koleva

Abstract: Schadenfreude is a positive emotional reaction to others misfortune. Similar emotional experience could be a part of spitefulness; however, spite is characterized by personal risk-taking in aggressive actions towards the other. Everyday sadism, understood as subclinical manifestations of a personality trait, in which the suffering of the other is

a source of excitement and pleasure, and in pursuing that goal the individual is likely to exhibit different behaviors: to dominate, subjugate, humiliate, or in a vicarious way – by viewing violence. Current study examines the relations between those three constructs in adolescence, as the developmental stage in which interpersonal relations play crucial role in well-being. Data are collected from 206 adolescents, age range from 13 to 16, via three self-descriptive instruments: *Youth Schadenfreude scale* (Koleva, 2019), *Spitefulness scale* (Marcus et al., 2014, Koleva, Kalchev, 2019), and *Six-factor sadism scale* (Kalchev, Koleva, 2020). Results state high positive correlations between schadenfreude and spitefulness, and moderate to high positive correlational coefficients between schadenfreude and components of sadism. Regression analysis identifies that 53% of the variance of schadenfreude is explained by spitefulness ($\beta=0.28$), and three of sadism subscales: humiliation ($\beta=0.32$), sarcasm/malicious mocking ($\beta=0.19$), and viewing fictional violence in films and video games ($\beta=0.12$). Results confirm the important and understudied role of schadenfreude in destructive behavior in adolescence.

Keywords: Schadenfreude, everyday sadism, spitefulness, adolescence.

ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Злорадство. В англоезичната психологическа литература *злорадството* се означава с немската дума Schadenfreude, състоящата се от Schaden, което означава *щета* и Freude, (*радост*), и терминът описва чувствата на радост и задоволство, които човек изпитва в отговор на нещастieto или провала на друг човек (Feather, 2008). Друга популярна дефиниция на термина е предложена от Ven-Ze'ev (2000), който представя злорадството като зложелателната радост, преживявана, когато друг човек се намира в неудачна ситуация. Van Dijk и Ouwerkerk (2014, p. 7) дефинират злорадството по следния начин: „ограничаваме термина *злорадство* до удоволствието от несполуките на другите, които не са директно причинени от злорадата личност (в противен случай бихме го разглеждали като садизъм) и не са резултат от активното побеждаване/надмощие на другите в пряко съревнование (което бихме разглеждали като по-близко до радостта от победата или присмиването)“. Това определение подчертава, че злорадството може да се счита за вид нетипична радост. Злорадството е социална емоция, тъй като се отнася до несполуките на другите (Parkinson, Manstead, 2015). Тъй като е отговор на негативно събитие, въпреки че носи преживяване на задоволство и радост, злорадството се описва като нежелателно и осъдително преживяване (McNamee, 2003), както и зловредно (Leach et al., 2003).

Две са възможните емоционални реакции при сблъсък с нещастieto или болката на другия: негативна емоционална реакция, проявяваща се в съчувствие или позитивна емоционална реакция, при която индивидът изпитва злорадство (Heider, 1958). Докато повечето хора проявяват загриженост към дистреса на другите, за една малка група от хора жестокостта, разбира на като нарочно причиняване на физическа или психична болка на живо

същество, доставя удоволствие (Nell, 2006). По-вероятно е хората с дефицит в емоционалния отклик (емоционалния компонент на емпатията) да проявят в една или друга форма злорадство. За да се обяснят тези съществени различия в реакциите на чуждото страдание, могат да бъдат използвани данните, получени от изследвания в областта на злорадството, които са фокусирани върху откриване на индивидуалните различия. В литературата са налични много малък брой такива проучвания, тъй като обичайно злорадството се изследва с поставяне на акцент върху ситуационните фактори. В работата на Wang, Lilienfeld, Rochat (2019) се очертават четири основни групи променливи, за които са налице данни от изследвания в областта на клиничната и психологията на личността, че са свързани с индивидуалните различия по отношение на преживяванията и проявлението на злорадството. Тези променливи са личностовите разстройства, личностните черти, самооценката и вярването в справедливостта на света. Клиничната литература обвързва психопатията с дефицитите в афективната емпатия (Blair, 2005; Cheng, Hung, Decety, 2012). Психопатните личности, които се характеризират с коравосърдечност и дефицит в афективната емпатия, не изпитват дистрес, ако причиняват болка на другите. Дори някои такива личности, благодарение на това, че когнитивният компонент на емпатията не е увреден, а може да е дори силно развит, се възползват от това като допълнителен източник на удоволствие от чуждата болка и страдание. Липсата на свързаност между когнитивния и афективния аспект на емпатията при психопатията се разглежда от някои автори като съществен фактор за агресивното поведение на психопатите, както и за склонността им да изпитват злорадство (Cheng, Hung, Decety, 2012; Decety et al., 2013). Тези данни, от друга страна, допринасят за разбирането на връзката между психопатията и садизма (Buckels, Jones, Paulhus, 2013). За разлика от изследванията върху психопатията в клинични извадки, при изследване в масова популация могат да се получат изводи, касаещи индивидуалните различия по отношение на влиянието на някои личностни черти за злорадството. Съвременни изследвания (напр. James et al., 2014; Porter et al., 2014) индикират, че индивидуалните различия в проявленията и преживяванията на злорадството се свързани с т. нар. *Тъмната триада*. Хората с „тъмни“ личностни характеристики (макиавелизъм, нарцисизъм и психопатия) се стремят да постигнат собствените си цели, коравосърдечни са, пренебрегват преживяванията на другите, не се разколебават в преследването на целта си, дори и това да нараняват някой друг (Jonason et al., 2013). В изследването на Porter и съавтори (2014) участниците на случаен принцип са разпределени в едно от следните три различни експериментални условия, целящи да предизвикат емпатия, злорадство или неутрални емоции. Във всяка от групите участниците трябва да прочетат текст за несполуките на главния герой, като лицевите им експресии се записват на видео, за да се

оцени колко често и в каква степен се появяват усмивки. След това са помолени да попълнят самооценъчен инструмент, в който да отбележат степента си на преживявания на емпатия и злорадство към протагониста. Резултатите показват, че чертите от *Тъмната триада* корелират положително със злорадство на базата на самооценката, докато данните по отношение на интензивността на усмивката не са категорични. Също така се установява, че хората със завишени черти от *Тъмната триада*, и по специално психопатия, са по-склонни активно да търсят видеа, изобразяващи насилие, случващо се в ежедневието. В изследването на James и съавтори (2014) се установяват връзки между тъмните личностни черти, злорадството и склонността към интереси, предизвикващи силни усещания, които авторите дефинират като ентузиазъм спрямо теми, свързани с насилие, като оръжия, престъпления, военно дело. Участниците в цитираното изследване попълват въпросници за оценка на чертите от тъмната триада и интересите, предизвикващи силни усещания, както и самооценяват емоционалните си реакции на съдържанието в три винетки (кратки сценарии, във всеки от които главният герой преживява несполука). Тези сценарии са: (а) лош шофьор получава глоба за шофиране с превишена скорост, (б) арогантен футболист от противниковия отбор получава контузия (в) колега самохвалец получава негативна оценка за работата си. Резултатите показват, че тъмните личностни черти корелират положително със злорадството и склонността към интереси, предизвикващи силни усещания, като психопатията е положително свързана със злорадството и при трите сценария, докато при нарцисизма такава връзка се установява само по отношение на третия сценарий, а при макиавелизма – при втория и третия, в които се съдържа в по-голяма степен идеята за междугруповото сравнение. Така, в обобщение, може да се заключи, че високите стойности на личностните черти от *Тъмната триада* се асоциират със завишена склонност за проява на злорадство (James et al., 2014).

Злорадството е централна социална емоция, тъй като преживяванията и проявите на злорадството са резултат от негодите, спохождащи околните, и в този смисъл при оценката на конструкта е важно да се вземат предвид както интрапсихичните функции, така и важноста на злорадството като потенциален регулаторен механизъм в социалното доминиране. Чрез проявите на злорадство индивидът може да промени социалната си позиция в групата (да повиши собствения си статус и да понижи статуса на превъзхождащ го) и по този начин да подпомогне тенденцията на личността да постигне стремежите си да се разпорежда и ръководи групата (Lange, Voecker, 2019). В този смисъл, предвид особеностите на юношеския развитиен период, при който мястото в групата и социалния статус са ключови аспекти за постигане на психосоциално благополучие, е от важно значение да се проучи влиянието

на онези личностни черти, които ще окажат влияние и ще прогнозираят потенциални проблемни поведения.

Свързани конструкти, чиито особености се предполага, че оказват влияние върху проявата на злорадството, обхващат част от негативната емоционалност, като например преживявания на неприязън и обида, които се свързват с усещането, че другият заслужава негативните събития, които са го споходили (Feather, Nairn, 2005). Обвързването злорадството като реакция на несполуките на другия с приписваната им заслуженост го разглежда като емоция, основаваща се на преживяването за справедливост, като по този начин хората, които вярват, че негативните последици са заслужени, биха изпитали задоволство, т.е. злорадство, тъй като оценяват завършека на ситуацията като справедлив.

Злорадството се обвързва със завистта в разработките на Smith и колеги (1996), които предлагат два различни теоретични подхода за разбирането на връзките между завистта и злорадството. В едната се постулира, че както завистта, така и злорадството произхождат от социалното сравнение, като завистта се свързва с преживяване за малоценност и произтича от сравнението с някой, разполагащ с повече качества или заемащ по-висша позиция, докато при злорадството е характерно преживяването на превъзходство, тъй като сравнението е с някого, имащ по-малко качества или разглеждан като по-нискостоящ в сравнение с личността. Завиждащият човек изпитва радост от несполуките или несгодите на онзи, на когото завижда, тъй като това повишава собствената му самооценка (van Dijk, Ouwerkerk, 2014). Според другата теория нещастieto на другия може да се разглежда като подкрепящо, поради факта, че завистта се оценява като неприятно чувство, което намалява по интензивност, когато човекът, на когото се завижда, преживява несполуки, които го поставят в по-неблагоприятна светлина и в този смисъл, онова, което е предизвиквало завист, намалява стойността си. Така, премахването на чувството на завист носи приятното чувство на облекчение. Двете теории очертават различни подходи, но пресечната точка между тях може да бъде идентифицирана в ролята на самооценката на личността, която може да се разглежда като възможна причина за проявленията на злорадство (van Dijk et al., 2011; van de Ven, Zeelenberg, Pieters, 2009).

Повечето от изследванията върху злорадството са съсредоточени върху ситуационните фактори, които го предизвикват и оказват влияние. Хората са по-склонни да изпитат злорадство, ако несполуките, несгодите или провалът на другия се възприемат като заслужени (Feather, 2008; van Dijk et al., 2011), ако не харесваме другия (Hareli, Weiner, 2002) или ако завиждаме на другия (Lange, Weidman, Crusius, 2018). Друга съществена личностна характеристика, която в теоретичните анализи се разглежда като пряко обвързана със злорадството е склонността към съревнование с околните (Smith et al.,

2009). В работата на Lange и Voesker (2019) се обобщават данните от седем проучвания върху същността на злорадството, обхващащи обща извадка от 2362 души, като авторите извеждат следните характеристики: (а) злорадството е реакция на неудачите, сполетели някого, който първоначално се е държал доминиращо и е бил възприеман по този начин и (б) публичното проявление на злорадството служи като механизъм за регулация на надмощието на другия. Специфично, злорадството към човек, който първоначално е бил успешен се засилва, когато този човек, след като е направил постижението си, е демонстрирал превъзходство (надменна гордост/хюбрис) вместо удовлетворение (разбирано като автентична гордост) или например засрамване (Lange, Voesker, 2019).

Някои изследователи смятат, че като цяло хората не са склонни да признават, че изпитват злорадство (Smith et al., 1996). Други емпирично доказват, че злорадството, както и желанието да се сподели това преживяване, се увеличава в степента, в която нещастieto на „злосторника“ се възприема като заслужено (Dasborough, Harvey, 2017). Обичайно злорадството се оценява по относително индиректен път – с методи, основаващи се на проекция, като се използват кратки сценарии или винетки, в които се описват различни ситуации, при които на друг, който може да бъде възприеман като превъзходящ героя или да се държи по такъв начин, му се случва дребна несполука. След това изследваното лице трябва да отбележи какви чувства биха изпитали, като отговорите се дават в термините на забавление, задоволство, радост или съчувствие. Тъй като подобен подход за оценка е сравнително по-трудно приложим в контекста на училищна среда, както и от гледна точка на възможностите за скринингов тип изследване с обхващане на по-големи групи от юноши, беше конструиран самооценъчен инструмент – *Юношеска скала за злорадство*. С него се цели да се постигне надеждна, бърза и икономична оценка на конструкта, като данните от предишни изследвания с инструмента свидетелстват за неговите добри психометрични качества (Колева, 2020). В рамките на настоящото изследване се събира допълнителен материал в подкрепа на валидността на скалата, през проучването на връзките с озлобеност и садистични наклонности. Потвърждения за необходимостта и смислеността на подобен тип работа може да се изведе и през насоките, очертани в статията на Wang, Lilienfeld и Rochat (2019, p. 8): „бъдещите изследвания би трябвало да се фокусират върху конструиране на самоописателни методики за злорадството (напр. с Ликъртов формат скали) с цел по-добре да се уловят различните му проявления в разнообразни ситуации“.

Озлобеност. Конструктите *злоба (spite)* и *озлобеност (spitefulness)* не са широко изследвани в социалната, клиничната или психологията на личността, по-скоро озлобеността е била обект на интерес в проучванията на еволюционни биолози, поведенчески икономисти и психоаналитици. Така

например присъства само в едно позоваване в „Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства“ DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013) като симптом на разстройството с противопоставяне и предизвикателство (ODD) с начало в детската възраст. От особена значимост за коректното дефиниране и разбиране на конструкта озлобеност е извеждането на задължителното наличие на вреда/личен ущърб, който личността е готова да приеме, за постигане на целта да навреди на другия. Именно тази вреда за извършващия действието разграничава поведението, породено от озлобеност, от егоцентричното, садистичното, враждебното или агресивното поведение (Marcus et al., 2014). Тъй като озлобеността съдържа елемент на себеувреждане, потенциалните негативни последици от наличието на такава личностна характеристика могат да са сериозни и да обхващат функционирането на личността в интрапсихичен план, да се отразят деструктивно върху междуличностните взаимоотношения, както и в по-цялостен социален контекст. От друга страна, психоаналитичната перспектива също поставя акцент върху саморазрушителния характер на озлобеността (Shabad, 2000), обвързвайки я с поведението, за които е характерна голяма степен на враждебност към околните, при които личността се самонаранява с цел да накаже някого от обкръжението си, напр. подобно поведение се наблюдава при индивиди, страдащи от гранично личностово разстройство (Critchfield et al., 2008).

В психоаналитичната литература озлобеността се обвързва с преживяването на срам, което преживяване е тясно свързано с преживяването на гняв, неприязън, приписване на вина на околните и индиректна агресия (Tangney, Stuewig, Mashek, 2007), което обяснява вероятната връзка между склонността човек да се почувства засрамен и озлобеността като личностна черта. От друга страна, озлобеността би следвало да се асоциира с ниски нива на преживяване на вина, тъй като тази морална емоция би следвало да намали вероятността личността да действа преднамерено зловредно спрямо околните. Редица психоаналитици (Gottlieb, 2004; Shabad, 2000; Stern, 2004) описват наличието на завист и нарцистични личностни черти при пациенти, които демонстрират озлобеност и тъй като завистта е компонент на нарцисизма, и по-специално на патологичния нарцисизъм (Krizan, Johar, 2012), е очаквано нарцистичните личности да се отличават с озлобеност. Гневът и озлобеността са обвързани (Pillutla, Murnighan, 1996) като по този начин личностната характеристика на озлобеността се свързва с враждебността и агресията. Този възглед е в съответствие с разбирането, че зловното поведение често може да е предизвикано от склонността на личността да екстернализира проблемите си и от желанието да накаже околните за действията им, които са били възприети като нараняващи. Хората с високи нива на озлобеност показват големи дефицити в способността да разберат емоционалното

състояние на другия при липсата на перцептивни насоки, като напр. лицева експресия, жестове или движение/поза на тялото (Ewing, Zeigler-Hill, Vonk, 2016). Резултатите от изследвания в детска възраст установяват отрицателна връзка между озлобеността и когнитивните способности, която е особено силна при момчетата (Bügelmayer, Spiess, 2014).

Садистични наклонности. Садизмът е личностна черта, която най-общо се дефинира като склонността да се изпитва удоволствие от чуждата физическа или психична болка (O'Meara, Davies, Hammond, 2011). Садистичните наклонности се наблюдават не само в криминални, но и в масови извадки и именно за случаите, когато не са обвързани със сексуални или криминални прояви, е въведен терминът *всекидневен садизъм* (Buckels, Jones, Paulhus, 2013) или *субклиничен садизъм* (Plouffe, Saklofske, Smith, 2017), отнасящ се до тенденцията личността да се вълчи в агресивни или жестоки действия с цел удоволствие или контрол и доминиране. В съвременното познание садизмът се разглежда като многомерен конструкт, при който се разграничават директни и индиректни форми, означавани и като базов и викарен садизъм (Paulhus, Jones, 2015). В първия случай се има предвид склонност към действия, нанасящи вреда/страдание, а във втория – склонност и желание за наблюдение на такива действия, извършвани от друг човек. При индиректните форми човек преживява заместващо (викарно) удовлетворение, без да поема отговорност или да изпитва угризения за причинената болка. Наблюдателят се идентифицира с реалния агресор и се включва в садистични фантазии, подкрепени от садистичното удоволствие от наблюдаваното страдание. Подобна скрита агресия позволява избягване на чувството за вина, чрез изместване на желанието за директна агресия (Twemlow, Sacco, Williams, 1996). Директните форми на садистичните наклонности могат да бъдат класифицирани като: (а) физически и вербални (Buckels, Paulhus, 2014; Buckels et al., 2019) или като (б) удоволствие от причиняване на вреда/страдание и контрол/доминиране над другите (Plouffe, Saklofske, Smith, 2017), като тук диференциацията се основава на потенциалната доминираща емоция, изпитвана от жертвата, като подкрепление на садистичните действия – болка (страдание) или страх, служещ като условие за контрол и подчиняване.

Субклиничният садизъм привлича вниманието на изследователите след публикацията на Chabrol et al. (2009), които първи предлагат интеграцията на тези черти в термина „Тъмната тетрада“ (заедно с макиавелизма, нарцисизма и психопатията). От този момент нататък научната общност започва по-задълбочено да се интересува от връзките на садизма с другите социално неприемливи личностни черти, както и от техните поведенчески проявления. Цитираното изследване, проведено с юноши във Франция, е от особено значение за изследваната проблематика, тъй като за първи път се изследват и доказват умерени положителни корелации в диапазона между 0,27–0,37

на садизма с психопатията, нарцисизма и макиавелизма. Въз основа на тези данни авторите стигат до заключението, че става дума за независими конструкции, които в умерена степен се припокриват. В рамките на това изследване се потвърждава разпространението на тези черти в масовата популация, както и дименсионалният характер на садизма (O'Meara, Davies, Hammond, 2011).

Всекидневният садизъм има някои общи характеристики с другите тъмни черти, но въпреки това може да бъде различен от тях по свои специфични особености. В изследването на А. Бук и съавтори (Book et al., 2016) се установява, че садизмът корелира по-силно с *макиавелизма*, отколкото с *нарцисизма* и *психопатията*. Също така при юношите със завишени черти от *Тъмната тетрада* се установява завишено равнище на суицидни тенденции, като *садизмът* и *психопатията* предсказват суицидната идеация, независимо от депресивните симптоми (Chabrol et al., 2011).

Изследванията върху садизма показват, че неговото наличие значимо прогнозира критикуване на другите за неуспехите им, с употреба на индиректни и иронични, както и директни критики и иронични похвали в случай на успешно справяне от тяхна страна (Tortoriello, Hart, Richardson, 2019). По подобен начин садизмът се свързва с употребата на цинизъм и агресивен хумор (Međedović, Bulut, 2017). Също така е установено, че в специфични ситуации, като например при комуникацията със скърбящ човек, хората със завишени садистични характеристики наблюдават и окачествяват реакциите на скърбящите като забавни и смешни, чувстват се в правото си да получат нещо в замяна на времето и усилията, които са инвестирали във взаимодействието и проявяват повече злорадство (Lee, 2019). Садизмът често е изучаван във връзка с възприемането и оценката на болката и дистреса на другите и субективните преживявания, породени от това. Данните от скорошно изследване на Buckels et al. (2019) показват, че както садизмът, така и психопатията са негативно свързани с интензивността на възприеманата чужда болка (наблюдаване и оценяване на снимки на хора, преживяващи емоционална или физическа болка) и доказват, че те подценяват интензивността на наблюдаваното страдание. Фактът, че садистите подценяват болката, която другият изпитва, е доста интересен, тъй като някои предишни проучвания сочат, че става дума за противоположната тенденция, а именно, че я надценяват. Невропсихологичните изследвания (Harenski et al., 2012) показват, че садистичните хора надценяват интензивността на чуждата болка, което е видимо в завишената активност на лявата част на амигдалата, която се смята за центъра, свързан с преживяванията за награда, при сексуални садисти, които наблюдават образи на страдащи хора. Също така, в сравнение с хора, при които садистичните черти са на много ниско равнище, садистите субективно завишават равнището на чуждото страдание, което показва

повишена сензитивност спрямо чуждата болка (Harenski et al., 2012). Тези резултати са в подкрепа на предположенията, изказани от O'Meara, Davies и Hammond (2011), че при садистичните хора по-вероятно става дума за дефицит в капацитета за емоционална емпатия, т.е. липса на съответен на ситуацията емоционален отговор на чуждата болка/страдание, а не за дефицит в когнитивната способността за емпатия. Както и друга изследователка (Bulut, 2021) на всекидневния садизъм подчертава, че при анализа на тези данни е необходимо да се има предвид и един много важен факт – а именно, че данните, които показват, че хората със завишени садистични наклонности подценяват чуждата болка са получени при изследвания, проведени с масова извадка, докато при изследвания с клинични извадки се открива тенденцията за надценяване на чуждото страдание.

В изследването на Schumpe и Lafrenière (2016) се открива, че садистичните личностни черти корелират положително със злорадството, като хората, при които тези черти са завишени чувстват по-голямо задоволство, в случаите когато несгодите или нещастieto на другия могат да се определят като значителни. Така, предвид и наличието на коравосърдечност, характерно за садистичните наклонности, което се явява необходима предпоставка за ангажиране в директни или индиректни форми на нанасяне на вреда или болка на друг човек или животно, може да се очаква, че злорадството също съдържа в себе си компонент на неемпатичност с другия и в този смисъл, се очаква двата конструкта да са позитивно свързани.

В настоящото изследване се цели да се отговори на въпроса дали наличието на такава личностна черта, която отразява склонността на индивида да реагира с радост при наблюдаване на чуждо нещастие се предсказва от определен тип нагласи и поведение, които биха могли да окажат съществено влияние върху социалните отношения на личността, като садистичните наклонности и озлобеността и да се проучи доколко юношата, който има тенденция да се ангажира в увреждащи другите поведения, които са вътрешно мотивирани за получаване на усещането за сила, надмощие и удоволствие от доминирането би реагирал със злорадство на несполуките на другия. Въз основа на направения теоретичен обзор, се очаква озлобеността да е положително свързана със злорадството, предвид сходните конструкти, пораждащи двете реакции – съревнованието с другите, произтичащото от него чувство на завист и гняв. По отношение на връзката със садистичните наклонности се предполага положителна връзка и в юношеството, както такава е установена в изследвания с възрастни, напр. в цитираното изследване на Schumpe и Lafrenière (2016).

МЕТОД

Изследвани лица. Изследвани са общо 221 юноши, като пълни данни са получени от 206: 78 момчета, 128 момичета, от 8.–10. клас, на възраст от 13 до 16 години ($M=14,83$, $SD=0,88$).

Инструментарниум. Използвани са три самоописателни скали:

1. *Юношеска скала за злорадство* (ЮСЗ) е новоконструиран инструмент, създаден специално за изследването на злорадството в юношеска възраст, в съответствие с разбирането, че ключов предиктор за злорадството е оценката на нещастиято или несполуките на другите като заслужени и справедливи (van de Ven et al., 2014), както и опирайки се на теоретичните постановки за съществените преживявания, които са пряко свързани със злорадството като гняв, негодувание, нехаресване на другия и социално сравнение. ЮСЗ се състои от 13 айтема и има еднофакторно решение. По-долу са представени примерни айтеми:

- *За моя радост хората, които ми се правят на много важни, накрая публично се провалят.*
- *Някои хора са такива самодоволни глупаци, че бих се радвал животът да им даде урок.*
- *Радват ме провалите на хората, които са се опитвали да ме прецакат.*
- *Всяко зло се връща и накрая аз ще се смея последен.*

2. Българският вариант на *Скалата за озлобеност* (Spitefulness Scale) (Marcus et al., 2014; Колева, Калчев, 2019) включва по-малък брой признаци – 10 айтема, в сравнение с оригиналната скала, състояща се от 17, 6 от които са оригинални (вкл. частично преформулирани) и 4 нови (за по-детайла информация за процеса на апробация на инструмента и факторната му структура, вж. Калчев, Колева, 2020). Примерни айтеми:

- Ако мога да вгорча живота на някого, когото не понасям, съм готов да направя дори неприятни за мен неща.*
- Готов съм аз самият да пострадам, ако този, когото не харесвам, пострада два пъти повече.*
- Ако съседът ми се оплаква от високата музика, нарочно ще я надуя, за да го ядосам, дори с риск да си докарам неприятности.*

3. *Шестфакторна юношеска скала за садизъм* (ЮСС-6). ЮСС-6 е нов инструмент за оценка на садистичните наклонности, който предоставя възможност за обхватна оценка на различните форми на всекидневния садизъм, като оценява както поведения, които имат физическо или вербално проявление, като индиректните форми в тяхната разновидност – дали става въпрос за наблюдение на реално случващо се или случило се насилие, или за на-

блюдение на фиктивно насилие. Всеки от шестте фактора се формира от 4 айтема (Калчев, Колева, 2020):

- удоволствие от наблюдаване на фиктивно (изобразявано) насилие (накратко: наблюдение–фиктивно насилие): *Харесват ми истински кървавите сцени във видео игрите.*
- удоволствие от наблюдавани реални сцени на насилие (накратко: наблюдение–реално насилие): *Обичам Youtube клипчета със сбивания.*
- удоволствие от причиняване на вреда/страдание: *Мамил съм за забавление.*
- подчиняване/доминиране (вкл. постигане на контрол, чрез индуциране на страх): *Налагам се над другите като ги карам да се страхуват.*
- унижаване, в по-широк смисъл – склонност към поведение, което притеснява другите, поражда у тях напрежение, кара ги да се чувстват неудобно: *Бързо ми идват идеи как да унижа някого.*
- сарказъм/злонамерени подигравки: *Забавно ми е да се подигравам на някои хора пред приятелите им.*

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Единичните корелации между трите типа променливи са представени на таблица 1.

Таблица 1. Единични корелации (r на Пийърсън) на злорадство с озлобеност и компонентите на ЮСС-6 ($N=206$)

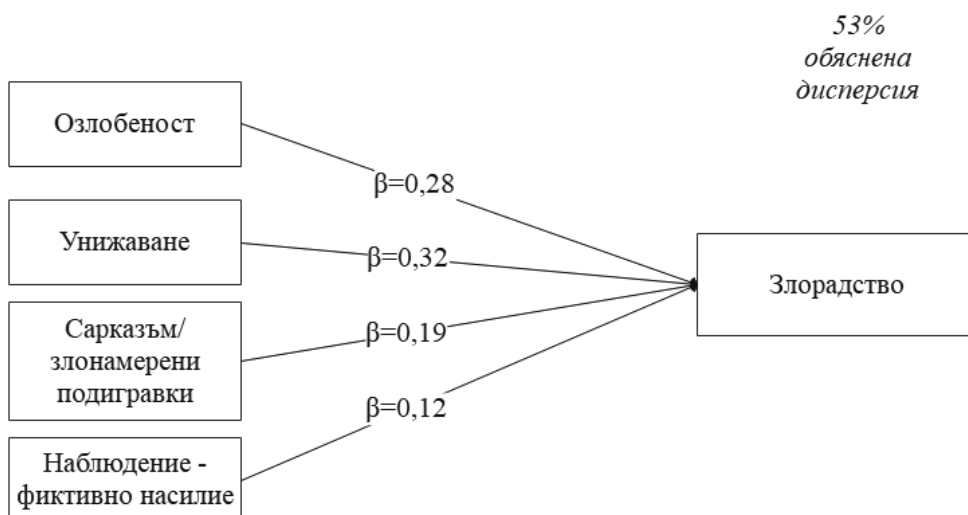
	Злорадство
Озлобеност	0,64
Наблюдение – фиктивно насилие	0,44
Наблюдение – реално насилие	0,50
Сарказъм/злонамерени подигравки	0,57
Подчиняване/доминиране	0,49
Унижаване	0,61
Удоволствие	0,55

Забележка: $p < 0.01$, на база единични тестове.

Както е видно от резултатите, представени на табл. 1., в съответствие с очакванията, злорадството корелира положително с другите два изследвани конструкта, като връзката с озлобеността е значителна, докато с различните компоненти на садистичните наклонности се установяват от умерени до значителни корелации, като най-силна е връзката със склонността за унижаване на другите, при която личността извлича удоволствие от чуждото страдание. Впечатление правят близките стойности, касаещи корелацията между злорадството и индиректните форми на всекидневен садизъм, при

които личността не се ангажира пряко в жестоки действия, а и тенденцията за подчиняване и доминиране на другия, при която е налице активна роля в причиняването на психична болка.

На следващия етап от изследването беше извършен регресионен анализ с цел да се проучи в каква степен озлобеността и садистичните наклонности биха могли да предскажат проявите на злорадство, тъй като въз основа на корелационните връзки се установи, че съществува положителна свързаност между конструктите. Резултатите от регресионния анализ са представени на фигура 1.

Фигура 1. Ефекти на озлобеност и садистични наклонности върху злорадство. Стандартизирано решение ($N=206$)

Данните свидетелстват, че положителната емоционална реакция на чуждото нещастие се прогнозира от наличието на личностната черта озлобеност и от три от субskalите на садизма – унижаване, сарказъм/злонамерени подигравки и наблюдение на фиктивно насилие във филми и видео игри. Като най-значим предиктор се идентифицира склонността да се изпитва удоволствие през поставянето на другите в оскърбително, унизително положение. Този резултат не е изненадващ, предвид факта, че в рамките на корелационния анализ именно между тези две променливи беше установена най-значимата корелационна връзка. В предходни изследвания с ЮСС-6 (Калчев, Колева, 2020), в които се проучва вътрешната структура на инструмента, се установява, че факторът *унижаване* показва по-силна връзка с *подчиняване/доминиране* (в сравнение с корелацията с *удоволствие*), като това би могло да се тълкува в полза на допускането, че при *унижаване* в по-го-

ляма степен е изразено индуцирането на страх у мишената на садистичните действия. Един от айтемите например директно адресира подобна тематика: „Харесва ми да притеснявам някои хора, да виждам как се изнервят само от мисълта, че съм наблизил“.

Както е видно от фиг. 1. озлобеността е вторият по важност предиктор на злорадството в юношеска възраст. Озлобеността, която отразява тенденцията човек да реагира със злоба, е свързана с един от компонентите на предвзвтане на негативния опит, по-специално, с отмъстителността, в която централно място заема нагласата да се поддържа активна нагласа за реванш и възмездие при преживяване на несправедливо и незаслужено нанесена вреда. Като личностна характеристика отмъстителността се определя като диспозиция, ориентираща човека към реванш след преживяно оскърбление или простъпка (McCullough et al., 2001). В изследване с юноши (Колева, Калчев, 2021) се установява, че отмъстителността директно предсказва садистичните наклонности. Както беше подчертано, ключова характеристика за дефинирането на озлобеността е готовността на човек да пострада, за да нанесе вреда на друг, като диапазонът на личния ущърб може да варира. По подобен начин злорадството е социално неприемлива или осъдителна емоция, чието изразяване или признаване носи в себе си риск за личността, като този риск зависи от реакцията на социалното обкръжение на индивида и съответно в група със сходни равнища на агресивни действия е вероятно подобен тип поведение да е подкрепян от реакциите на одобрение на връстниците и да има за резултат цялостно завишаване на социално неприемливите действия на групата, което увеличава риска от маргинализиране на членовете ѝ, от една страна, и репродуциране на увреждащото другия поведение – от друга.

Склонността към използване на злонамерените подигравки като поведение, чрез което човек преживява садистичното удоволствие да доминира над другите също оказва значимо влияние върху появата на злорадството във възрастта на юношеството. Установяването на този тип връзка може да бъде обяснено през аналогия с развитийния път на агресията (Björkqvist, Österman, Kaukiainen, 1992), която преминава към по-малко социално санкционирани форми с развитието на когнициите и речта, така че ползата, която агресорът може да извлече, се увеличава за сметката на цената, разбираана като евентуалната ответна реакция на отмъщение. Ако детайлно разгледаме съдържанието на два от айтемите от този фактор: „Забавно ми е да се подигравам на някои хора пред приятелите им“ и „Кефи ме да си правя шеги за сметка на другите“ и се отговори утвърдително на тези айтеми, те описват човек, който се наслаждава на дейности, които могат да се опишат като груби шеги и предизвикват асоциации с образа на някой, който изпитва удоволствие да постави капан, за да види как другият пада в него. В този смисъл вредата е причинена, жертвата преживява болка (чувства се засегна-

та или наранена) или се страхува, но действията на подигравачия се могат да останат неидентифицирани или техният ефект върху жертвата да бъде омаловажен.

На последно място, значим прогностичен ефект за проявата на злорадството оказва склонността към наблюдение на фиктивно насилие. Този резултат може да бъде определен като интересен и в известна степен неочакван, при сравнение с данните от корелационния анализ, в който данните показват връзката между злорадството и наблюдението на фиктивно насилие е с най-ниска стойност, макар умерена положителна (срв. с таб.1., $r=0,44$). Относно търсенето на удоволствие и възбуда чрез такива социално приемливи и широко разпространени канали е установено, че съществуват стабилни връзки между физическите форми на садизма (сравнени с вербалните) и времето, прекарано в играене на видео игри с насилие, което се обяснява от гледна точка на съдържанието на игрите, в които основно е застъпена физическата агресия (Greitemeyer, 2015). Тези резултати са потвърдени и при лонгитюдно проучване, при което се установява, че хората с високи равнища на садистични наклонности не само играят такива видео игри по-често, но и повторяемото излагане на такива видео игри предсказва проявите на садизъм след дълъг период от време, което индикира за взаимното им подкрепление (Greitemeyer, Sagioglou, 2017). По отношение на настоящите резултатите може да се разсъждава, че удоволствието, което се получава при такава „отстранена“ позиция на човека, в ролята му на зрител на изобразявано, нереалното насилие е сходна до позицията му при преживяването на злорадство, в което човекът не е лично отговорен за нещастieto или несполуките на другия. В този ред на мисли, вероятно пасивната роля на наблюдаващ може да се разглежда като свързващото звено между двата конструкта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Установените в рамките на изследването резултати за високите нива на корелационни връзки между злорадството и озлобеността, и някои от компонентите на всекидневния садизъм ясно показват, че става дума за свързани конструкти. Посоката на връзката между тях беше проучена в рамките на регресионния анализ, със зависима променлива злорадство. Така, въпреки ограничения обем на извадката и небалансираността ѝ по пол, може да се заключи, че злорадството в юношеска възраст се предсказва от личностната тенденция да се унижават другите, като им се внушава страх или се нанася психична болка; от склонността към агресивни действия, при които човек не държи сметка дали ще си навреди или не, за да постигне целта си да нанесе вреда на другия. Високите равнища на нагласата на саркастично и подигравателно отношение спрямо околните също прогнозира реакции на злорадство. Извличането на удоволствие от филми и игри с насилие и жестокости също предсказва наличието на тенденция да се изпитва

радост и задоволство от чуждото нещастие, особено ако то се счита за заслужено. Тези резултати показват значимостта и връзката на злорадството със субклиничните прояви на садизъм и озлобеността и също така подкрепят употребата на самоописателния подход при оценката на злорадството. В този смисъл, *Юношеската скала за злорадство* може да се разглежда като полезен инструмент, чието практическо приложение би могло да предостави възможности за своевременна интервенция и превенция на потенциалните негативни последици, свързани с описаните личностни конструкти както за личността, така и за социалната група от връстници.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П., Колева, С.** (2020). *Садистични наклонности в юношеска възраст*, Ч. 1. Скали за оценка. София: Изток-Запад.
- [Kalchev, P., Koleva, S. (2020). *Sadistichni naklonnosti v junosheska vuzrast*, Ch. 1. Skali za ocenka. Sofia: Iztok-Zapad].
- Колева, С.** (2020). *Юношеска скала за злорадство – данни за нов самооценъчен инструмент*: Доклад на Национална научна конференция по детска неврология, психиатрия и психология на развитието, София, 2-3.09.2021.
- [Koleva, S. (2020). *Junosheska skala za zloradstvo – danni za nov samoocenachen instrument*: Doklad na nacionalna nauchna konferencia po detska nevrologia, psihiatria i psihologia na razvitiето s mejdunarodno uchastie, Sofia, 2-3.09.2021.
- Колева, С., Калчев, П.** (2019). Личностни детерминанти на „всекидневния“ садизъм в юношеска възраст. *Психологични изследвания*, том 22, кн. 2, с. 205–230.
- [Koleva, S. Kalchev, P. (2019). Lichnostni determinant na „vsekidnevnia“ sadisum v junosheska vuzrast. *Psihologichni izsledvania*, tom 22, kn. 2, pp. 205-230.]
- Колева, С., Калчев, П.** (2021). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 2. Личностни детерминанти*. София: Изток-Запад.
- [Koleva, S., Kalchev, P. (2020). *Sadistichni naklonnosti v junosheska vuzrast. Chast 2. Lichnostni determinanti*. Sofia: Iztok-Zapad].
- American Psychiatric Association.** (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5th. ed. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Ben-Ze'ev, A.** (2000). *The Subtlety of Emotions*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Blair, R. J.** (2005). Responding to the emotions of others: Dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations. *Consciousness and Cognition*, 14, no 4, pp. 698–718.
- Björkqvist, K., Österman, K., Kaukiainen, A.** (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females. In: Björkqvist, K., Niemela, P. (eds.). *Of mice and women: Aspects of female aggression*. San Diego, CA: Academic Press, pp. 51–64.
- Book, A., Visser, B., Blais, J., Hosker-Field, A., Methot-Jones, T., Gauthier, N., Volk, A., Holdend, R., D'Agata, M.** (2016). Unpacking more „evil“: What is at the core of the dark tetrad? *Personality and Individual Differences*, 90, pp. 269-272.

- Buckels, E., Jones, D., Paulhus, D.** (2013). Behavioral confirmation of everyday sadism. *Psychological Science*, 24, pp. 2201-2209.
- Buckels, E., Paulhus, D.** (2014). *Comprehensive Assessment of Sadistic Tendencies (CAST)*. Unpublished instrument. Vancouver, Canada: University of British Columbia,.
- Buckels, E., Trapnell, P. D., Andjelovic, T., Paulhus, D.** (2019). Internet trolling and everyday sadism: Parallel effects on pain perception and moral judgment. *Journal of personality*, 87, no 2, pp. 328-340.
- Bügelmayer, E., Spiess, C.** (2014). Spite and cognitive skills in preschoolers. *Journal of Economic Psychology*, 45, pp. 154-167.
- Bulut, T.** (2021). *Emotional processes as the basis for distinguishing psychopathy and sadism*. Doctoral Dissertation.
- Chabrol, H., van Leeuwen, N., Rodgers, R., Séjourné, N.** (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47, no 7, pp. 734-739.
- Cheng, Y., Hung, A. Y., Decety, J.** (2012). Dissociation between affective sharing and emotion understanding in juvenile psychopaths. *Development and Psychopathology*, 24, no 2, pp. 623-636.
- Critchfield, K., Levy, K., Clarkin, J., Kernberg, O.** (2008). The relational context of aggression in borderline personality disorder: Using adult attachment style to predict forms of hostility. *Journal of Clinical Psychology*, 64, pp. 67-82.
- Dasborough, M., Harvey, P.** (2017). Schadenfreude: The (not so) secret joy of another's misfortune. *Journal of Business Ethics*, 141, no 4, pp. 693-707.
- Decety, J., Chen, C., Harenski, C., Kiehl, K. A.** (2013). An fmri study of affective perspective taking in individuals with psychopathy: Imagining another in pain does not evoke empathy. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, p. 489.
- Ewing, D., Zeigler-Hill, V., Vonk, J.** (2016). Spitefulness and deficits in the social-perceptual and social-cognitive components of Theory of Mind. *Personality and Individual Differences*, 91, pp. 7-13.
- Feather, N.** (2008). Effects of observer's own status on reactions to a high achiever's failure: Deservingness, resentment, schadenfreude, and sympathy. *Australian Journal of Psychology*, 60, no 1, pp. 31-43.
- Feather, N., Nairn, K.** (2005). Resentment, envy, schadenfreude, and sympathy: Effects of own and other's deserved or undeserved status. *Australian Journal of Psychology*, 57, no 2, pp. 87-102.
- Gottlieb, R.** (2004). Refusing the cure: Sophocles's Philoctetes and the clinical problems of self-injurious spite, shame and forgiveness. *International Journal of Psychoanalysis*, 85, pp. 669-690.
- Greitemeyer, T.** (2015). Everyday sadism predicts violent video game preferences. *Personality and Individual Differences*, 75, pp. 19-23.
- Greitemeyer, T., Sagioglou, C.** (2017). The longitudinal relationship between everyday sadism and the amount of violent video game play. *Personality and Individual Differences*, 104, pp. 238-242.

- Hareli, S., Weiner, B.** (2002). Dislike and envy as antecedents of pleasure at another's misfortune. *Motivation and Emotion*, 26, no 4, pp. 257–277.
- Harenski, C. L., Thornton, D. M., Harenski, K. A., Decety, J., Kiehl, K. A.** (2012). Increased frontotemporal activation during pain observation in sexual sadism: Preliminary findings. *Archives of general psychiatry*, 69, no 3, pp. 283–292.
- Heider, F.** (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York, NY: Wiley.
- James, S., Kavanagh, P. S., Jonason, P. K., Chonody, J. M., Scrutton, H. E.** (2014). The Dark Triad, schadenfreude, and sensational interests: Dark personalities, dark emotions, and dark behaviors. *Personality and Individual Differences*, 68, pp. 211–216.
- Jonason, P. K., Lyons, M., Bethell, E. J., Ross, R.** (2013). Different routes to limited empathy in the sexes: Examining the links between the dark triad and empathy. *Personality and Individual Differences*, 54, pp. 572–576.
- Krizan, Z., Johar, O.** (2012). Envy divides the two faces of narcissism. *Journal of Personality*, 80, pp. 1415–1451.
- Lange, J., Weidman, A. C., Crusius, J.** (2018). The painful duality of envy: Evidence for an integrative theory and a meta-analysis on the relation of envy and schadenfreude. *Journal of Personality and Social Psychology*, 114, no 4, pp. 572–598.
- Lange, J., Boecker, L.** (2019). Schadenfreude as social-functional dominance regulator. *Emotion*, 19, pp. 489–502.
- Leach, C. W., Spears, R., Branscombe, N. R., Doosje, B.** (2003). Malicious pleasure: Schadenfreude at the suffering of another group. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, no 5, pp. 932–943.
- Lee, S. A.** (2019). The Dark Tetrad and callous reactions to mourner grief: Patterns of annoyance, boredom, entitlement, schadenfreude, and humor. *Personality and Individual Differences*, 137, pp. 97–100.
- Marcus, D., Zeigler-Hill, V., Mercer, S., Norris, A.** (2014). The Psychology of spite and the measurement of spitefulness. *Psychological Assessment*. Advance online publication.
- McCullough, M., Bellah, C., Kilpatrick, S., Johnson, J.** (2001). Vengefulness: Relationships, well-being and the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, pp. 601–610.
- McNamee, M.** (2003). Schadenfreude in sport: Envy, justice, and self-esteem. *Journal of the Philosophy of Sport*, 30, no 1, pp. 1–16.
- Mededović, J., Bulut, T.** (2017). Expanding the nomological network of Dark Tetrad: The case of cynicism, aggressive humor and attitudes towards immigrants. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36, pp. 7–19.
- Nell, V.** (2006). Cruelty's rewards: The gratifications of perpetrators and spectators. *Behavioral and Brain Sciences*, 29, no 3, pp. 211–257.
- O'Meara, A., Davies, J., Hammond, S.** (2011). The psychometric properties and utility of the short sadistic impulse scale (SSIS). *Psychological Assessment*, 23, pp. 523–531.
- Paulhus, D., Jones, D.** (2015). Measuring dark personalities via questionnaire. In: Boyle, G., Saklofske, D. Matthews (Eds.), *Measures of personality and social psychological constructs*. San Diego, CA: Academic Press, pp. 562–594.

- Parkinson, B., Manstead, A. S. R.** (2015). Current emotion research in social psychology: Thinking about emotions and other people. *Emotion Review*, 7, no 4, pp. 371–380.
- Pillutla, M., Murnighan, J.** (1996). Unfairness, anger, and spite: Emotional rejections of ultimatum offers. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 68, pp. 208–224.
- Plouffe, R., Saklofske, D., Smith, M.** (2017). The assessment of sadistic personality: Preliminary psychometric evidence for a new measure. *Personality and Individual Differences*, 104, pp.166–171.
- Porter, S., Bhanwer, A., Woodworth, M., Black, P. J.** (2014). Soldiers of misfortune: An examination of the Dark Triad and the experience of schadenfreude. *Personality and Individual Differences*, 67, pp. 64–68.
- Schumpe, B. M., Lafrenière, M.-A. K.** (2016). Malicious joy: Sadism moderates the relationship between schadenfreude and the severity of others' misfortune. *Personality and Individual Differences*, 94, pp. 32–37.
- Shabad, P.** (2000). Giving the devil his due: Spite and the struggle for individual dignity. *Psychoanalytic Psychology*, 17, pp. 690–705.
- Smith, R. H., Turner, T. J., Garonzik, R., Leach, C. W., Urch-Druskat, V., Weston, C. M.** (1996). Envy and schadenfreude. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, no 2, pp. 158–168.
- Smith, R. H., Powell, C. A. J., Combs, D. J. Y., Schurtz, D. R.** (2009). Exploring the when and why of schadenfreude. *Social and Personality Psychology Compass*, 3, no 4, pp. 530–546.
- Stern, J.** (2004). Of „sympathy for the devil“ and a question of conscious versus unconscious spite: Comment on Shabad (2000). *Psychoanalytic Psychology*, 21, pp. 655–661.
- Tangney, J., Stuewig, J., Mashek, D.** (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, pp. 345–372.
- Tortoriello, G. K., Hart, W., Richardson, K.** (2019). Predicting perceived harmful intent from the Dark Tetrad: A novel cognitive account of interpersonal harm. *Personality and Individual Differences*, 147, pp. 43-52.
- Twemlow, S., Sacco, F., Williams, P.** (1996). A clinical and interactionist perspective on the bully-victim-bystander relationship. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 60, pp. 296–313.
- van de Ven, N., Zeelenberg, M., Pieters, R.** (2009). Leveling up and down: The experiences of benign and malicious envy. *Emotion*, 9, no 3, pp. 419–429.
- van Dijk, W.W., Ouwerkerk, J. W., Wesseling, Y.M., van Koningsbruggen, G.M.** (2011). Towards understanding pleasure at the misfortunes of others: The impact of self-evaluation threat on schadenfreude. *Cognition & Emotion*, 25, no 2, pp. 360–368.
- van Dijk, W. W., Ouwerkerk, J. W.** (2014). *Schadenfreude: Understanding pleasure at the misfortune of others*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Wang, S., Lilienfeld, S. O., Rochat, P.** (2019). Schadenfreude deconstructed and reconstructed: A tripartite motivational model. *New Ideas in Psychology*, 52, pp. 1–11.

ИЗУЧАВАНЕ НА МОДЕРНИТЕ СТИЛОВЕТЕ НА ОБЩУВАНЕ В СЕМЕЙСТВОТО

Станимира Цветкова Трифонова-Искийиска

Анотация: Семейството е най-малката и най-важна единица на всяко общество. Целта му е да създаде следващото поколение, да осигури физическото му оцеляване и да предаде ценности и правила, които да помогнат на младия индивид да стане независим. Всеки родител адаптира различни родителски практики, за да изпълни целта си. Тези практики са действията и поведенията, които използва, за да предаде правила и очаквания. Те са част от родителския стил, който се състои от родителските нагласи, отговорности и очаквания към детето. Те изграждат общата емоция на семейна единица, отразяваща приетите и практикувани ценности. В литературата всеки стил на родителство (авторитарен, авторитетен и разрешаващ) е свързан със стил на привързаност (Mahasneh et al., 2013). Те играят определяща роля при формирането на важни връзки с родителските фигури. Въпреки това, диадата родителски стил-стил на привързаност не съществува сама по себе си. Начинът, по който хората предават нужди, чувства и емоции, е чрез общуване. Такова взаимодействие започва от момента на раждането и е предимно невербално, след което постепенно се развива и става все по-сложно. Комуникацията се състои от вербални (гласна трансакция на символи и значения) и невербални форми – предавани чрез жестове и поведение.

Независимо от огромното значение на комуникацията в развитието на значими връзки, учените не са достигнали консенсус относно нейното определение. Освен това има много малко опити за определяне и организиране на стиловете на общуване. Тази глава ще разгледа подробно класификацията, съществуващите теории, ролята, която стиловете на комуникация играят в привързаността и родителството, и естеството на връзките между тях.

Ключови думи: привързаност; стилове на привързаност; родителски стилове; общуване; стилове на общуване.

A STUDY ON MODERN FAMILY COMMUNICATION STYLES

Stanimira Tsvetkova Trifonova-Isikiyska

Abstract: Family is the smallest but nevertheless, the most important unit of each society. Its purpose is to procreate, i.e., to produce the next generation, thus ensuring its physical survival and passing on values and rules, which would help the young individual/s become independent. Each parent adopts different parenting practices to fulfill their purpose. Each of those practices refers to the actions and behaviors that one uses to convey rules and

expectations. They represent a part of one's parenting style, which consists of parental attitudes, responsibilities, and expectations. They create the general emotional climate of a family unit, reflecting the accepted and practiced values. In literature, each parenting style (Authoritarian, Authoritative, and Permissive) has a connection to an attachment style (Mahasneh et al., 2013). Parenting styles play a determinative role in the forming of attachment bonds. However, the pair parental style-attachment style does not stand on its own, unrelated to other intrafamilial and social factors. The way humans convey needs, feelings, and emotions is through communication. Such interaction starts from the moment of birth and is mainly nonverbal, then gradually develops and becomes more and more complicated. Communication consists of verbal (a vocal transaction of symbols and meanings) and nonverbal forms – transferred through gestures and behaviors.

Regardless of the tremendous importance of communication in bond development, scientists have not reached a consensus on its definition. Moreover, there have been very few attempts to classify and organize human communication styles. This paper provides an elaborated account of the classification, the existing theories and the role that communication styles play in attachment and parenting, and the nature of the relations between them.

Keywords: Attachment; attachment styles; parenting styles; communication; communication styles

THEORETICAL OVERVIEW

Attachment

In 1949, Ronald Hargreaves asked John Bowlby to write a report for the World Health Organization on the life of homeless children. This allowed Bowlby to study the existing literature on the topic and to raise awareness about the issues surrounding parent-child separation (Bowlby, 1988). After World War II Bowlby made a few observations on children separated from their mother due to hospitalization and noticed a shared pattern of behaviors. Regardless of the environment, all those children showed distress when separated from their caregiver (mother or nurse). Bowlby described the behavior in three stages – protest (crying and seeking the parent), despair, characterized by mourning and depressed behavior, and detachment – the child seems to begin overcoming the separation (Bowlby, 1968). His later research focused on thieves and his thorough review of contemporary literature on the institutionalization of children and its effects on them led him to the conclusion that both groups had one thing in common. They all exhibited poor affection (Fonagy, 2001). In 1962, influenced by Mary Ainsworth's Bowlby continued to work on the mother-child bond. He also described similarities between human and primate behavior in cases of separation (Hazan, Shaver, 1990). Comparing his work to Harry Harlow's study on maternal deprivation in monkeys and Lorenz's observation on ducklings developing a bond with a parental figure that does not provide food, Bowlby raised the following claim:

Attachment behavior is any form of behavior that results in a person attaining or maintaining proximity to some other clearly identified individual who is con-

ceived as better able to cope with the world. ...Whilst attachment behavior is at its most obvious in early childhood, it can be observed throughout the life cycle, especially in emergencies.

(Bowlby, 1988, p. 18)

In case of stress, like the ones described above, the mother figure “functions” as a secure base. In other words, a healthy young individual is expected to interact freely and fearlessly with their surroundings in the presence of his mother. He or she should feel confident to explore novel environments if the caregiver is in small proximity and when referred to, does not indicate danger (Hazen & Shaver, 1987).

Parenting styles

The main caregiver, in most situations the parent, is a major figure in an infant’s life. He or she uses a set of behaviors to educate the young individual. In scientific literature, this combination of practices is referred to as a parenting style. The parental style is a dynamic and complex construct. It is a result of multiple factors such as the socio-economic status of the family of origin, the cultural background of both parents, their physical, and psychological health, their personality traits, beliefs, and value systems. The relationship both parents have with each other also affects the practiced parenting style (Тоткова, 2014). Jan Belsky’s classic model suggests that parenting is a combination of parental behavior, as well as a child’s conduct and personality. Additionally, there is a social impact on parenting, which predetermines some of its aspects (Taraban, Shaw, 2018). In the discussion about parenting and family dynamics, children’s roles could sometimes be overlooked or missed. According to the Transactional Theory, parenting is a dyadic relationship, where the child interacts with its caregivers and influences their behavior (Bartnet et al., 2012).

A parenting style consists of several elements that combine to create the emotional climate in which parents communicate their attitudes and practices about childrearing with their child. Parents’ styles reflect attitudes toward discipline and parental responsibilities, as well as establish expectations for children. These are conveyed through parental body language, tone of voice, emotional displays, and quality of attention, in addition to the content of what parents say to their children and their overall behavior toward them.

(Dalimonte-Merckling and Williams, 2019, p. 1)

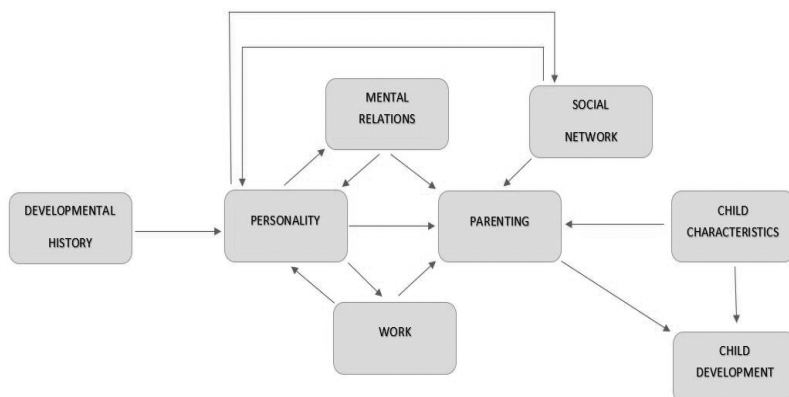

Figure 1. Jay Balsky's model of parenting (1984): Parenting in context: Revisiting Belsky's classic process of parenting model in early childhood.

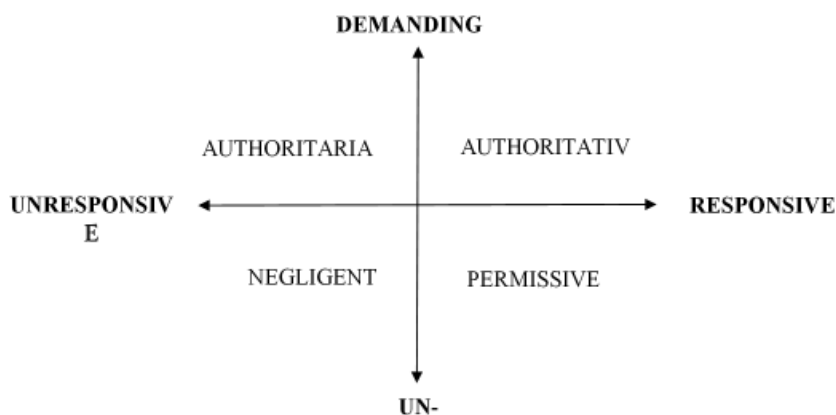
Parenting styles can be divided into two categories – maladaptive and adaptive: an adaptive style is linked to emotional stability, setting clear rules, expectations, and boundaries, respect towards feelings, and expression of love and appreciation; the maladaptive parental style is often restrictive, over-emotional/ lacking emotions, and is applicable to parents who are inconsistent in their parental practices (Taraban, Shaw, 2018).

Some researchers explore parenting styles separately, dividing them into male and female practices: A father style is either traditional (provides and takes the decisions for his family), absent – the fathers who are dead, uninvolved, or divorced with the mother and uninvolved or – androgynous. The term “androgynous style” refers to a male approach towards parenting, characterized by shared chores and responsibilities (Buerkel-Rothfuss, Fink, Buerkel, 1995).

In 1967, the American clinical psychologist Diana Baumrind made a groundbreaking publication with her research and identification of parenting styles. She categorized parents based on two dimensions: responsiveness and demandingness and identified three parenting styles: the authoritative style (I), the authoritarian style (II), and the permissive style (III) (Baumrind, 1967). Later, Maccoby and Martin, 1983 as mentioned in Thomas Power, 2013, describe a fourth parenting style, namely the uninvolved style (IV). Building upon Baumrind's theory, they outline the four parenting styles known today. Only recently, a fifth parental style was introduced by scientific literature. It is referred to as Helicopter parenting or overly involved parenting (Segrin et al., 2012). However, for this study, I am going to use the traditional classification of parenting by Baumrind, Maccoby and

Martin and the four parental styles that they propose. Each style has been linked to a specific behavioral pattern, child self-perception and school performance. The authoritative style expresses high responsiveness to the child's needs, parental behavior, and high demands for achievement from the child. Such parents tend to raise assertive kids with a positive self-image, ability to self-regulate, and show responsibility (Segrin et al., 2012). The authoritarian parenting style was described as high on demands toward the child and low on care towards its needs. This parental approach was connected to the upbringing of unhappy children with little self-confidence. The permissive – is characterized by low demands for achievement but high on meeting the needs behaviors, here progenies tend to exhibit little self-control and independence. The uninvolved parental style is low both on demands and responsiveness towards the child's needs (Power, 2013).

Figure 2. Two-dimension of parenting and the four parenting styles according to Diana Baumrind's theory.

Authoritative Parenting Style

The parents who practice this style set high but clear demands for their children. Their expectations are usually realistic and are compatible with the child's personality and skills. As to the communication styles of such parents, emotions play a significant part (Baumrind, 2013). They do not neglect the child's needs and wants. Children raised by authoritative parents tend to be confident, generally happy, empathetic and possess adequate social skills (Maccoby, 1992).

Authoritarian Parenting Style

These parents offer a very structured and organized environment accompanied by a clear set of rules. They demand obedience and show little to no understanding and interest in the child's emotions. Their word is "law". Children raised by such parents are well behaved but lack confidence, social skills and compared to their peers, they report low levels of happiness (Baumrind, 1991).

Permissive Parenting Style

This style is characterized by low demands for rule following, lack of expectation towards the kid/s, avoidance of confrontation and conflict of any kind. There is no structured family environment, and no clear goals are set. Children raised by such parents usually lack respect towards authorities, show low self-esteem and lack ability to self-regulate (Baumrind, 1991).

Neglectful Parenting Style

In the literature, this style is also referred to as uninvolved or indifferent. Parents who show such parental behavior are neither concerned with their offspring's upbringing and needs, nor with setting up rules and norms. They exhibit low on both dimensions' behavior (little demand for maturity and achievement and low levels of care). Children raised in families have low levels of confidence and are incapable of self-regulation. They also struggle to form meaningful connections with peers and often lack general social competences (Maccoby, 1992).

Family Communication Theories

Before going any further, when discussing communication, we should talk about language skills. They can be divided into expressive and receptive. The first refers to a child's ability to use language, while the latter – to its ability to comprehend verbal and non-verbal communication. Both skills are primarily taught by the mother or the caregiver and play a crucial role in the development of social competence. The term is used to describe how children learn, interact with others, play, and adapt in different environments (Barnett et al., 2012).

Furthermore, research shows that communication plays a decisive role in all aspects of child-rearing. For instance, the foundations for the child's later understanding of emotion are formed by maternal emotional talk, aided by the mother's non-verbal emotional behavior which sets an example, showing the offspring how he or she should react to certain cases (Garrett -Peters et al., 2008). In other words, communication lays the foundation for proper development, and emotional and social adaptation (Kobielski, 2002).

Father-child communication, on the other hand, is implicated in a child's self-esteem and his/her perceived ability to communicate. In regard to these two domains, the more positive the relationship, the higher children score. Some sources even suggest that communication styles are transferred from parent to child through generations (Buerkel-Rothfuss et. al, 1995). For instance, sensitive parenting is linked to early language development, the ability for self-recognition and prosocial behavior in toddlerhood (Barnett et al., 2012).

However, the concept of communication cannot be understood properly solely by examining the individuals. Communication is a behavioral characteristic of groups and serves the most significant social structure-the family (Kobielski, 2002; Fitzpatrick, 2002; Horowitz, 1994). Horowitz, 1994, refers to it as one of the main aspects of parenting (Aspects of parenting that are provided to children,

according to Horowitz: tasks, rules, boundaries, communication, resources). Parents use different types of communication to support and control their children (Buerkel-Rothfuss et. al, 1995). Communication could be verbal, nonverbal, or meta-communication (I am not going to discuss metacommunication in this work) (Horowitz, 1994). How effective are parental practices, however, depends on the parental communication style (Buerkel-Rothfuss et. al, 1995). Regardless of the paramount importance of communication styles for the understanding of human behavior, when it comes to their classification there is no consensus in the scientific field (de Vries et al., 2009; de Vries et al., 2011). I am going to examine the matter of communication styles later in this paper. Approximately twenty years ago, scientists pinpointed the need for a theoretical explanation and classification of communication. They suggested that such a theory “should involve symbols, the cognitive process by which they are created and interpreted, and the social conventions governing the relationship of symbols to their referent” (Koerner & Fitzpatrick, 2002). Still, the matter remains mainly unresolved (de Vries et al., 2009; de Vries et al., 2011; Koerner & Fitzpatrick, 2002). Nevertheless, it is broadly accepted that communication could be verbal or nonverbal (behavioral) and that it is a process, which requires at least two parties involved (Ivanov, Werner, 2010). Also, it is an exchange that begins at the very first moment of life, when infants are solely capable of crying. How this interaction would evolve in time depends mainly on the quality of the responses that a caregiver systematically offers (Kobielski, 2002). According to the Family System Theory communication is always seen as a sum up of all the parties involved and the relationship/s between them (Bowen, 1978 as mentioned in Cochran, 2011). The verbal and non-verbal transaction of information serves humankind in various ways – sharing ideas, signaling to others how we would like to be treated, expressing different aspects of our identity, and providing us with feedback which helps us to understand, learn or adjust our behaviors (Ivanov, Werner, 2010).

According to the Transactional Analysis Theory, that is one of the pioneering attempts to explain family communication, an individual has three communicational ego states – Parent, Adult, and Child. All these aspects of one’s personality are triggered in close relationships when there is an emotional charge between the converting parties. To undergo a successful communicational transaction, the individuals must be in complementary ego states. For example, they both could be in an Adult ego state, or one of them could be in a Parent state while the other one is in a Child state and responds from a Child state to a Parent state. The table below illustrates both complementary and crossed transactions (unsuccessful) (Berne, 1961). Each ego state has its characteristics and communication style. The Parent is created from our interaction with our parents, and it could be either nurturing (loving and helping) or controlling (punishing and criticizing) (Berne, 1961). The communicational style that is characteristic for a controlling parent

ego state is aggressive, while the state corresponding to the nurturing Parent ego state is loving (Maximo et al., 2011). In a communication framework, the Adult state reflects now, like Freud’s concept of the Ego (Freud, Strachey, Gay, 1962). This state promotes an assertive communication style (Maximo et. al., 2011). A Child’s ego state reflects a person’s feelings from the past when they were still a child. It is characterized either as natural (curious and creative) or adaptive (guilty, afraid, depressed, anxious, envious). The term adaptive or adapted points to Berne’s idea that the state is a result of “adapted” parental wishes and demands (Berne, 1961). This state produces a passive communication style. When examined from an attachment perspective, the theory enables us to understand the parental and the child’s ego states and how they affect the communicational transaction and the attachment styles of each family member. When it comes to the relationship between parental ego state and attachment styles though, research conclusions may vary. Maximo and colleagues, as mentioned in Maximo, (2011), link passive and aggressive communication to an anxious attachment style, however their results are not solid enough to show a correlation between the other two communication styles and a certain attachment style.

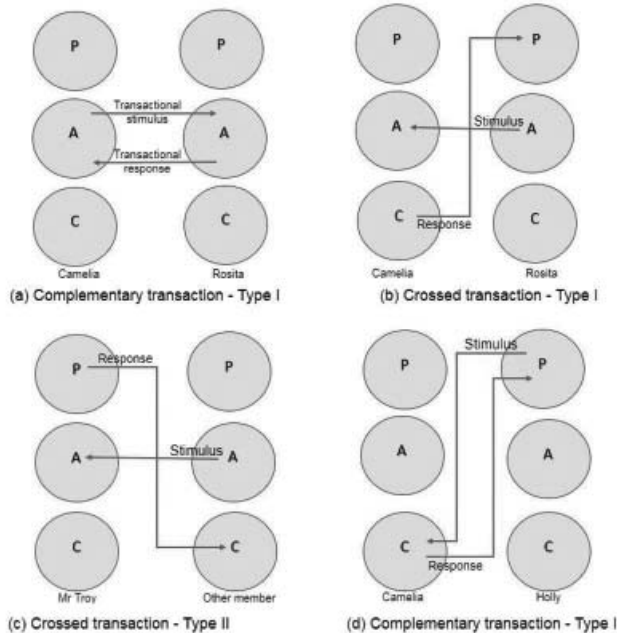

Figure 3. Examples of crossed and complementary transactions based on Eric Berne’s Transactional Analysis theory.

Note: The letters in the figure correspond to the three communication Ego states (ES) as follows: P-parent ES, A-adult ES, and C-child ES.

Balanced family relations are characterized by positive communication (Segrin et al., 2012). However, the term “positive” yet stays broad and undefined. Since the process itself is quite complicated, there have been multiple attempts to explain communication. According to the Intergenerational Transmission Theory (Buerkel-Rothfuss et. al, 1995), parental behaviors are passed onto the next generation. That conclusion is supported by some studies based on this theory which show how daughters adopt their father’s communication style when he is an androgynous type of father and sons – when the father is either traditional or androgynous (Buerkel-Rothfuss et. al, 1995).

Another view attempting to explain family dynamics in verbal and non-verbal transactions is the Inferential Theory (Koerner and Fitzpatrick, 2002). Sperber & Wilson, 1986 (as mentioned in Koerner and Fitzpatrick, 2002), describe communication as a cognitive process bound to a social environment. Therefore, it is subject to both bottom-up and top-down cognitive analysis. In the first instance information’s unique characteristics are analyzed. The second, top-down process involves previous knowledge and links the new data to an already existing data set. Thus, the receiver of the message gives it meaning and organizes it (Koerner and Fitzpatrick, 2002). This could help us understand the difference in meanings that people attach to information and why in various societies a subjectively identical item could be perceived uniquely.

Apart from the message itself and the social environment where communication takes place, it is crucial to understand the dynamics of the people exchanging information. This is also one of the main purposes of the current study. The Intergenerational Transmission Theory suggests that parental and communication styles could be adopted by children from their parents, especially when both styles are similar between parents (Buerkel-Rothfuss et al., 1995).

Family communication also follows its patterns. The first pattern is conversation orientation, which reflects the willingness of the family members to interact and exchange information. This pattern could be divided into high and low ends when the first would be represented by families with fluid, open, and honest exchanges of information. The low end is characteristic for families, who see sharing and discussions as unnecessary. The second pattern of communicational behavior that could characterize a family is the level of conformity they accept and tolerate. Again, the family could be on the high or the low end of the pattern. A high level of conformity is observed in families which value the individual and often share different views and beliefs. The low-end conformity families are also considered traditional, where all members share the same values and beliefs, the relationship between them comes above everything else, there is a strict hierarchy

followed, and all choices are discussed within the family (Koerner and Fitzpatrick, 2002, p. 85).

Communication Styles

These theories provide the frame in which communication takes place. However, regardless of how important the concept of a situation is, we need to look even deeper and go to a more specific level of the behavior, namely the communication style of each member in the family and how it relates to other important constructs, such as attachment and parenting styles.

Research shows that a person's communication style is directly linked to their personality, and it could be seen as an expression or a "subdivision" of it (Bakker-Pieper, 2013). Recognizing their importance, scientists make numerous attempts to describe communication styles in the field of economics, in regard to leadership, in romantic or family settings but not a single study is devoted to the general way a human express themselves in all settings, as a manifestation of his or her personality traits (de Vries et al., 2009; de Vries et al., 2011). Disregarding the lack of consensus on the precise definition of the term communication style, for this study I am going to use de Vries and colleagues' concept (de Vries, 2011; de Vries, 2009). Some scholars divide communication on verbal and non-verbal or behavioral, where behavioral refers to "individual differences variable entailing communication of needs, feelings, and thoughts by means of indirect or direct messages and behavioral impacts" (Ivanov, Werner, 2010, p. 20).

However, de Vries and colleagues give a broader and more specific description of overall communication:

... the characteristic way a person sends verbal, paraverbal, and nonverbal signals in social interactions denoting (a) who he or she is or wants to (appear to) be, (b) how he or she tends to relate to people with whom he or she interacts, and (c) in what way his or her messages should usually be interpreted.

(De Vries, Bakker-Pieper, et al., 2009, p. 179)

They conducted thorough studies which lead them to the definition of six distinguished communication styles.

Communication Style	Subscale
Expressiveness	<i>Talkativeness</i>
	<i>Conversational Dominance</i>
	<i>Humor</i>
	<i>Informality</i>
Preciseness	<i>Structuredness</i>
	<i>Thoughtfulness</i>
	<i>Substantiveness</i>
	<i>Conciseness</i>

Verbal Aggressiveness	<i>Angriness</i> <i>Authoritarianism</i> <i>Derogatoriness</i> <i>Unsupportiveness</i>
Questioningness	<i>Unconventionality</i> <i>Philosophicalness</i> <i>Inquisitiveness</i> <i>Argumentativeness</i>
Emotionality	<i>Sentimentality</i> <i>Worrysomeness</i> <i>Tension</i> <i>Defensiveness</i>
Impression Manipulativeness	<i>Ingratiation</i> <i>Charm</i> <i>Inscrutableness</i> <i>Concealingness</i>

Figure 4. The six communication styles and their subscales defined by Vries and Bakker-Pieper.

Putted shortly, the process of verbal and non-verbal transactions serves the role of transferring meaning. The main role for the receiver is to comprehend the message, while for the sender is to transfer it in a way that it would be understood (Koerner and Fitzpatrick, 2002). From the abovementioned study of de Vries et al. (2009; 2011), it becomes clear that each counterpart of the transactional process passes on the meaning of the message in their unique way, which reflects their personality. My purpose is to go even further and understand the role those styles play in a family unit.

METHODS

Aim

My main purpose is to explore the relationship/s between parenting styles, attachment and communication styles. My aim is to identify the concrete communication styles that match each parental style. Furthermore, I investigate the nature of the existing relations between all three categories. It is within my interest to discover if any of the researched construals play a moderating role.

Participants

This study will include volunteers of both genders between the age of 18 to 65+. Since we study “perceived parenting style”, we do not restrict our target population only to participants, who have children.

Preliminary study

At this point, this study is at its preliminary research stage. I decided to go through a pilot phase to find any possible flaws in the batteries I have chosen for

my research. Apart from that, I hope that this step will help me foresee and overcome potential difficulties in the actual study. Since the process is ongoing there is no data obtained yet.

Tools

For this research, we chose to use multiple inventories. All the selected batteries match the theoretical framework and are either adapted or standardized for the Bulgarian population. I choose to use the Communication Style Inventory (CSI) by de Vries et al., which is yet to be standardized for the Bulgarian population, as a part of this work; The Experiences in Close Relationships-Relationships Structure Questionnaire (ECR-RS) by Fraley et al., (2011), translated and adapted for the Bulgarian population by Z. Totkova; Parenting Style Inventory by Z. Totkova (Тоткова, 2014) and Introversion– Extroversion Inventory by E. Gerganov et al., (1996).

Procedure

We combined the five inventories into one single questionnaire. During the COVID-19 pandemic, to avoid face-to-face interaction we decided to create a Google Form and distribute it online. The questionnaire was published on social media (Facebook, LinkedIn) and informational platforms, followed by a message informing the participants about the purpose of the study. The study was introduced as a study of communication in the family. We did not disclose any further details to prevent possible biases. Since Google Forms collect participants' emails, we decided to include a personal information declaration at the beginning of the questionnaire, to which participants must answer with “yes” to continue with the rest of the study. This way we took consent to collect their email addresses for the sole purposes of this study. They were informed that neither their emails nor their answers are subject to disclosure to anyone but themselves, and they reserve their right to retreat their answers from the study if they wish to do so.

Hypothesis

Given the theoretical framework, I expect to confirm the following hypotheses:

1. Parental Communication style is a mediator between the parenting style and the developed attachment style in children.
2. When it comes to the relationship between parenting styles and produced attachment styles, I expect our data to provide confirmation for the theories in the existing literature.
3. I expect to be able to find a pattern between certain parenting styles and specific communication styles. More precisely, we hypothesize that Expressiveness and Preciseness would be linked to Authoritative parental style. Verbal Aggressiveness, Impression Manipulativeness, and Questioningness to the Authoritarian Parental style. I expect individuals with an Uninvolved parenting style to show traits that are characteristic for Verbal Aggressiveness (Unsupportiveness), Humor

and Informality, which are part of Expressiveness, and Emotionality. Finally, the Permissive parental style is expected to show connections mainly to Emotionality.

CONCLUSION

This research proposal attempts to link specific parenting styles with the corresponding communication style of each practice. Additionally, we hope to confirm our second hypothesis and prove that in the forming of attachment, one's communication style plays a moderating role. The data collected in my study would help to deepen the understanding of such matters and will provide opportunity for future research. Apart from that, practitioners would have the chance to address any attachment and parenting style problems by working on adapting a more suitable and effective communication style for the family unit.

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Тотокова, З.** (2014). Възприет родителски стил и привързаност [онлайн]. *Psychological Research*, vol. 7, no 2, pp. 480-486. Достъпно на: https://www.researchgate.net/publication/312320655_Vzpriet_roditelski_stil_i_privrzanost_Perceived_parenting_style_and_Attachment.
- [Totokova, Z. (2014). Vazpriet roditelski stil i privarzanost [onlayn]. *Psychological Research*, vol. 7, no 2, pp. 480-486. Dostapno na: https://www.researchgate.net/publication/312320655_Vzpriet_roditelski_stil_i_privrzanost_Perceived_parenting_style_and_Attachment.]
- Bakker-Pieper, A., Vries, E.R. de** (2013). The Incremental Validity of Communication Styles over Personality Traits for Leader Outcomes. *Human Performance*, 26, no 1, pp. 1–19. DOI: 10.1080/08959285.2012.736900.
- Barnett, M. A., Gustafsson, H., Deng, M., Mills-Koonce, W. R., and Cox, M.** (2012). Bidirectional Associations among Sensitive Parenting, Language Development, and Social Competence. *Infant Child Development*, July-August, 21, no 4, pp. 374–393. DOI: 10.1002/icd.1750.
- Baumrind, D.** (1967). Child Care Practices Anteceding Three Patterns of Preschool Behavior. *Genetic Psychology Monograph*, 75, no 1, pp. 43-88.
- Baumrind, D.** (1991). Parenting styles and adolescent development. In: J. Brooks-Gunn, R. M. Lerner & Petersen, A. C. (Eds.). *The encyclopedia on adolescence*. New York: Garland Publishing, pp. 746-758.
- Baumrind, D.** (2013). Authoritative parenting revisited: History and current status. In: Larzelere, R. E., Sheffield, A. & Harrist, A. W. (Eds.). *Authoritative parenting: Synthesizing nurturance and discipline for optimal child development*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Berne, E.**, (1961). *Transactional Analysis in Psychotherapy*. New York: Eric Grove Press. Inc. 47 p.
- Bowlby, J.** (1969). *Attachment and loss*, Vol. 1. Attachment. Hogarth Press.
- Bowlby, J.** (1988). *A secure base*. Routledge.

- Buerkel-Rothfuss, N. L., Fink, D. S., & Buerkel, R. A.** (1995). Communication in Father-Child Dyad: The Intergenerational Transmission Process. In: Socha, T. S., Stamp, G. H. (Eds.). *Parents, Children, and Communication: Frontiers of Theory and Research*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 63-86.
- Cochran, Noal Baxter.** (2011). Bowen Family Systems Theory and its Relationship to Teachers: Does Differentiation of Self Predict Teacher Job Satisfaction?. *Aquila* [online]. Dissertations, 419. Available at: <https://aquila.usm.edu/dissertations/419>.
- Dalimonte-Merckling, D., Williams, J. M.** (2020). Parenting styles and their effects. *Encyclopedia of Infant and Early Childhood Development*, pp. 470–480. Available at: <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-809324-5.23611-0>.
- Fonagy, P.** (2001). The human genome and the representational world: The role of early mother-infant interaction in creating an interpersonal interpret mechanism. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 65, pp. 427-448. Available at: <https://doi.org/10.1521/bumc.65.3.427.19844>.
- Freud, S., Strachey, J., Gay, P.**, (1962). *Ego and the Id*. New York: W. W. Norton & Company.
- Garrett-Peters, P., Koonce-Molls, R., Adkins, D., Vernon-Feagans, L., Cox, M.** (2008). Early Environmental Correlates of Maternal Emotion Talk. *Parenting Science and Practice*, Vol. 8, Issue 2, pp. 117–152.
- Hazan, C., Shaver, P. R.** (1990). Love and Work: An Attachment-Theoretical Perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, pp. 270-280.
- Horowitz J., A.** (1994). A Conceptualization of Parenting. *Marriage & Family Review*, 20, no1-2, pp. 43-70. DOI: 10.1300/J002v20n01_03.
- Ivanov, M., Werner, P. D.** (2010). Behavioural communication: Individual differences in communication style. *Personality and Individual Differences*, 49, pp. 19-23.
- Kobielski S.** (2002). *Parent-child attachment and communication quality as indicators of psychological adjustment: preliminary implications for psychological maltreatment research* [online]: Master's Theses. Available at: <http://scholarship.richmond.edu/masters-theses/1172>.
- Koerner, A. F., Fitzpatrick, M. A.** (2002). Toward a Theory of Family Communication. *Communication Theory*, pp. 70-91.
- Maccoby, E. E.** (1992). The role of parents in the socialization of children: An historical overview. *Developmental Psychology*, 28, no 6, pp. 1006–1017.
- Maximo, S. I., Tayaban, H. S., Grace, B., Cacedac, G. B., Cacanindin, M. A, Pugat, J. S., Rivera, M. F., Lingbawan, M. C.** (2011). Parents' communication style and their influence on adolescents' attachment, intimacy, and achievement motivation. *Internal Journal of Behavioral Science*, 6, no 1, pp. 60-74.
- Power, T. G.** (2013). Parenting Dimensions and Styles: A Brief History and Recommendations for Future Research. *Childhood Obesity*, 1, pp. 14-21. DOI: 10.1089/chi.2013.0034.
- Segrin, C., Woszidlo, A., Givertz, M., Bauer, A., Murphy, M. T.** (2012). The Association Between Over Parenting, Parent-Child Communication, and Entitlement and Adaptive Traits in Adult Children. *Family Relations*, 61, April, pp. 237-252.
- Taraban, L., Shaw, D. S.** (2018). Parenting in context: Revisiting Belsky's classic process of parenting model in early childhood. Parenting in context: Revisiting Belsky's classic

process of parenting model in early childhood. *Developmental review*, 48, 2018, pp. 55-81.

- de Vries R. E., Bakker-Pieper A., Sieberg R. A., van Gameren K., Vlug M. (2009). The content and dimensionality of communication styles. *Communication Research*, Vol. 36, no 2, pp. 178-206.
- de Vries R. E., Bakker-Pieper A., Konings F. E., Schouten B. (2011). The communication style inventory (CSI): A six-dimensional behavioral model of communication style and its relationship with personality. *Communication Research*, vol. 40, no 4, pp. 506-532.

ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА СЪЧУВСТВИЕТО

Мария Петрова Василева

Анотация: Настоящата статия е преглед на водещите възгледи за съчувствието в научната литература и връзката им с други сходни конструкти. Процесът на отправяне на съчувствие набляга върху значимостта на оценките, в резултат на които следва съчувствена ангажираност или дистрес. Съчувствието се корени както в Аза, така и в отношенията с околните. Индивидуалните различия в съчувствието и неговата ориентация са представени през призмата на теоретични модели „аз-други“, от гледна точка на стил на привързаност и организация на личността. Посочените взаимовръзки са комплексни и отразяват текущи изследвания, с важни изводи за оптималното функциониране на личността в различен житейски контекст.

Ключови думи: съчувствие, състрадание, симпатия, емпатия, себе-съчувствие, личност, стил на привързаност

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF COMPASSION

Maria Petrova Vassileva

Abstract: The following paper summarizes leading views of compassion in the scientific literature and their relation to similar constructs. The importance of appraisals resulting in either compassionate engagement or distress is highlighted in the analysis of the process of extending compassion. Compassion is grounded in both the self and the relations with others. Through the framework of self-other theoretical models, individual differences in showing compassion and its orientation are presented and explained in terms of attachment styles and personality organization. The relationships above are complex and are a subject of ongoing research, which has important implications for optimal personality functioning in various life contexts.

Keywords: compassion, sympathy, empathy, self-compassion, personality, attachment style

DEFINITIONS

Compassion derives from the Latin word “*compati*”, which means “to suffer with”. As the origin of the word suggests, compassion is inextricably linked to suffering. Human suffering is part of life and can take various forms such as physical, emotional and spiritual (Schulz et al., 2007). Compassion has been central concept in most religious and spiritual traditions. Ever since Aristotle, it has been object of scientific inquiry. Compassion is illustrated in various Bible verses like

the story of the good Samaritan (The Holy Bible, pp. 179–180). According to the Christian theologian Thomas Aquinas “No one becomes compassionate unless he suffers” (cited in Lilius et al., 2011, p.5). Compassion is also regarded as a fundamental concept in the ancient Buddhist literature. Currently, there is no agreement on the definition of compassion in scientific research. The author will review the most prominent views.

Compassion as multidimensional construct

According to Kanov et al. (2004), compassion involves three elements: “noticing, feeling and responding”. Latest research suggests a variety of proposed definitions and elements. In trying to provide a more unified understanding of compassion, Strauss et al. (2016) review and compare alternative definitions and highlight five recurring elements: recognizing suffering; understanding the universality of suffering; emotional resonance; tolerating uncomfortable feelings; motivation to act.

Recognizing suffering is explicitly stated as element of compassion in the work of Kanov et al. (2004); P. Gilbert (2010); K. Neff (2003a); J. Goetz, D. Keltner and E. Simon-Thomas (2010), while in other definitions it is only implied. Understanding the universality of suffering is implied in most definitions. In K. Neff’s (2003a) definition of self-compassion, the element of “common humanity” implies the realization that all humans suffer, and that suffering is part of human nature. Emotional resonance reflects the ability to empathize and feel with the sufferer. Taking the sufferer’s perspective in experiencing the suffering requires one to be able to imagine what it is like to be in the same situation or “to put oneself in their shoes”.

Suffering leads to emotional reaction in people and brings forward the importance of tolerating uncomfortable feelings. Humans can easily become overwhelmed when witnessing another person’s suffering and turn away. What may look like lack of compassion on the surface, could in fact be intolerance towards witnessing physical injury, violence, poverty etc. Thus, in order to extend compassion, one needs to be able to “tolerate distress” caused by the suffering of another (Gilbert, 2010). Tolerating uncomfortable feelings is close to the element of “mindfulness” in the definition of self-compassion (Neff, 2003a), by remaining aware and open to the suffering of another without letting oneself be overconsumed by it, so that it causes personal distress. If one gets consumed by the distress, one may not be able to help (Strauss et al., 2016). The abovementioned consideration also highlights the need for awareness of boundaries between self and others, in order to avoid mixing up others’ suffering with one’s own suffering. Mixing up others’ suffering with one’s own may be the case with young children (Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, 1990), who are still in the process of building healthy boundaries and continue to identify strongly with their caregivers. Reduc-

ing self-distress “precedes the ability to care for and comfort others” (Zahn-Waxler, 1991). Without being able to make self-other distinctions, one is more likely to experience sadness or distress for the sufferer rather than compassion (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). However, this may not be a straightforward process, since neuroscience research has confirmed that processing of both own first-hand suffering and other’s suffering flows across shared neural networks (Klimecki, Singer, 2017).

Finally, a crucial element of compassion is the response in terms of motivation to act with the aim of alleviating suffering. The motivation to act may or may not be manifested in observable helping behaviour. In some situations, withholding speech or action may be deemed compassionate, or opportune timing may prevent helping behaviour. However, if lacking motivation to resolve suffering, the observer remains at the level of empathy.

Strauss et al. (2016) suggest that compassion is a multidimensional construct spanning across behavioral, cognitive, and emotional elements and propose a unified definition. The authors believe that an enhanced definition consisting of the five elements above would improve scientific research and enable measurement of compassion. In addition, qualitative research using focus groups to describe understanding of compassion among non-experts also supports the notion of compassion being a multidimensional construct (Barankova, Halamova, Koroniova, 2019). Still, it is important to note that within the study conducted by Barankova, Halamova and Koroniova (2019) compassion was perceived most frequently by non-experts as an emotion, followed by the behavioral and the cognitive domain.

Compassion as emotion

Some researchers view compassion as emotion. Within this group, R. Lazarus considers compassion to be a distinct emotion (cited in Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). According to R. Lazarus compassion is “being moved by another’s suffering and wanting to help” (1991). Batson and Shaw view compassion as a vicarious emotion (Batson, Shaw, 1991). Another group of researchers consider compassion to be a type of love or sadness (Sprecher, Fehr, 2005) and use the term “compassionate love” towards other fellow humans, not necessarily in-group members.

Furthermore, compassion can exist as a state or a trait. The state compassion is a brief and context-related emotional state, triggered by a clear cause, whereas the trait compassion refers to the experience of compassion across different situations and “persists across time and context” (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). According to more recent research (Stellar, Keltner, 2017), compassion is a self-transcendent emotion, having all the elements of a distinct emotion. Self-transcendent emotions “encourage individuals to transcend their own momentary needs and to focus on those of another” (Stellar, Keltner, 2017). In addi-

tion to compassion, other self-transcendent emotions are gratitude and awe (Stellar, Keltner, 2017). Since by definition self-transcendent emotions target other people and their welfare, they “promote prosocial behavior”. Finally, compassion can be both “an enduring concern for the welfare of others, but also a momentary response to an instance of suffering” (Stellar, Keltner, 2017).

Compassion as motivation

P. Gilbert explores compassion through an evolutionary lens and defines “compassion as a “higher order” motive” (Gilbert, 2020) leading to an “algorithm of care” (Gilbert, 2020). When distress is present, it creates stimulus to provide care and alleviate suffering. Thus, compassion involves “sensitivity to suffering in self and others with a commitment to try to alleviate and prevent it” (Gilbert, 2014). Defined as “superior motive”, compassion in the form of motivation or intention for action is the distinguishing element of sympathy according to A. Schopenhauer (1965, cited in Wispé, 1991, pp. 29).

On the grounds of the above review of most common definitions the author believes there is sufficient support for the view that compassion is multidimensional construct, encompassing cognitive, emotional and motivational components, which is also the leading understanding of compassion in contemporary research.

Related constructs

Compassion is a form of other-focused concern, therefore closely related to similar constructs, such as empathy and sympathy. In this section, the author outlines the major differences based on the most commonly used definitions in research.

Empathy involves being aware of the other person’s feelings, whether they are positive or negative, whereas compassion refers to awareness of suffering and active will to alleviate it. Empathy can also be described as “emotional matching” or mirroring of the emotions, experienced by others (Eisenberg, Miller, 1987). Experiencing the emotions of another is termed “affective empathy” whereas comprehending them is “cognitive empathy”. Compassion however contains elements that transcend empathy, such as motivation to act (Strauss et al., 2016). Support for the notion that empathy is separate from compassion has also been granted by neuroscientific studies confirming that different brain regions are activated during empathy and compassion (Klimecki et al., 2013).

Sympathy comes from Greek and translates into “to suffer with”. Sympathy is an “emotional response stemming from another’s emotional state or condition which involves feelings of concern and sorrow for the other person” (Eisenberg, Miller, 1987). In some languages, sympathy and compassion are used synonymously. For example, “Mitleid” in German translates into both “sympathy” and “compassion”. Thus, sympathy has been used by some researchers as alternative to compassion. Research on sympathy has been influenced by A. Schopenhauer

er and his view of sympathy as a “selfless behavior motivated by compassion” (1965, cited in Wispé, 1991, pp. 20). The intention of selflessness is crucial in distinguishing whether a behaviour can be labelled as sympathy, resulting in various forms from spontaneous helping to acts of bravery (Wispé, 1991, pp. 20).

To sum up, the primary focus in both empathy and sympathy is on another person (Eisenberg, Miller, 1987), however the emotion experienced in sympathy could differ from the emotion of the other person. With empathy, one feels the sadness of another or “feeling with”, while with sympathy, one may feel pity, love or concern to a person who is experiencing sadness, so the emotional matching is replaced by a “feeling for” (Klimecki et al., 2014). It is important to note that each of the constructs of other-focused concern (sympathy, empathy, compassion) mentioned above varies by author and has been used interchangeably. In the absence of uniform definition, the overlap across constructs justifies broadly categorizing them as “compassion-related states” (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). Moreover, empathy and sympathy can also be viewed within the larger framework of motives for prosocial behavior. Prosocial behavior is voluntary and intentional, resulting in benefits for another person (Eisenberg, Miller, 1987). A growing body of research reviewed by N. Eisenberg and P. Miller (1987) confirms the positive link between empathy and prosocial behaviour.

COMPASSION AS A PROCESS

In most research compassion includes an element beyond empathy in that it contains a will to act in response to another person’s suffering (Gilbert, 2014; Strauss et al. 2016; Barankova, Halamova, Koroniova, 2019; Stellar, Keltner, 2017). Further, if empathy is regarded as a first stage of response to another person’s suffering, the second stage could lead to transforming empathy into either of two outcomes (Klimecki, Singer, 2017): compassionate engagement or distress. The transformation depends on the person’s unique disposition, personality, emotion regulation and situation and will be executed via appraisals. Thus, the decision to extend compassion is not purely unconditional but is defined by appraisals of benefits and costs (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). Therefore, it is important to understand in more detail the process of transformation. Three types of appraisals play a key role depending on: a) relevancy to the self or one’s goals; b) deservingness of suffering; c) availability of coping resources.

a) relevancy to the self or to one’s goals

Compassion is experienced more intensely when the sufferer is deemed relevant to the self or relevant to the goals of the observer. Friends, family, group members, individuals that share our goals and values are considered relevant to the self and emotionally close. The willingness to help is related to the degree of closeness, rendering compassionate response most intense for close family mem-

bers compared to acquaintances or strangers (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010).

b) deservingness of suffering

If suffering is deemed undeserved, then motivation to act and alleviate suffering ensues. Deservingness brings an element of selectivity to the appraisal and helps assess the character of the sufferer and avoid the likelihood of being taken advantage of in case of providing help. According to J. Goetz, D. Keltner and E. Simon-Thomas (2010) compassion is not purely unconditional in a sense that it is extended to those of us who are deemed deserving and whose nature of character warrants that they will be also willing to act in a prosocial manner in the future. A common sign of deservingness is the perceived cause and the responsibility for the suffering. If the suffering is deemed to be caused by factors beyond the sufferer's control, it is more likely that it will trigger desire to help, whereas suffering that can be directly attributed to the sufferer (through his action or inaction) is more likely to bring about anger and other negative emotions rather than help (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010).

It is important to note that some researchers consider non-judgmental attitude and tolerance necessary for motivating action and desire to help (Gilbert, 2010; Neff, 2003a). In light of the abovementioned appraisal mechanism, the author supports the view that "moral judgement" (Eisenberg et al., 2002) is required. Judgment is by definition subjective and the mechanism of judgment in relation to compassion still remains to be explored in more detail. It is important to note that by non-judgment in the context of compassion P. Gilbert (2010) and K. Neff (2003a) refer to avoiding the narrow, extreme, black and white, good & bad judgments, whereas "moral judgment" is in line with the "discriminating wisdom" (Goldstein, Kornfield, 1987) which is needed to distinguish cause and effect of actions. Research suggests of an existing link between nature of character (measured by warmth and trustworthiness) and subsequent emotions triggered (Fiske, Cuddy, Glick, 2006). Therefore, in the cases of the suffering judged to be caused deservedly and to be under the control of the sufferer, one option is that perceived trustworthiness interferes with extending help due to fear of exploiting the act of compassion for unethical reasons (in the case of having violating rules, ethical norms etc.). Another possible explanation is that since the sufferer is considered in control of the situation, they may also be deemed to be fully in control for alleviating the suffering, thus not requiring other's help.

c) availability of coping resources to extend compassion

Extending compassion requires resources in terms of time, energy, emotional support, material help etc. Thus, perceived lack of resources to address the suffering could result in fear, anxiety, distress, and leads to either not extending help or in overextending oneself. Overextending one's resources puts one's own wellbeing at risk, thus jeopardizing the success in alleviating suffering. Coping is posi-

tively linked to extending compassion. This is important as one needs to be able to “tolerate own distress” (Strauss et al., 2016) in order to extend compassion. The link between the appraisal for coping and the compassion felt has not been studied directly (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). However, in studies of emotional regulation and self-efficacy both adults and children with “traitlike tendency to regulate emotions reliably report compassion rather than distress in responding to others’ suffering” (Goetz, Keltner, Simon-Thomas, 2010). Other studies have confirmed that secure attachment is a predictor of compassion (Mikulincer, Shaver, 2005). Additionally, secure attachment is also linked to self-efficacy (Mikulincer, Shaver, 2003).

Compassion can be experienced with pleasant or unpleasant affect (Condon, Feldman Barrett, 2013) and either of the two outcomes can stem from the above transformation: compassionate engagement or personal distress. In this sense, it can be misleading to view compassion solely as a positive or a negative construct. As C. Zahn-Waxler and M. Radke-Yarrow point out, “both caring and hostile feelings can be functional and dysfunctional” (1990). When compassion is experienced with positive affect, it is labelled as compassionate engagement (Gilbert et al., 2017), sympathy (Wispé, 1991) or empathic concern (Davis, 1983). The positive affect generated may be love, tenderness or concern and results in motivation to act to relieve suffering or prosocial behavior. When experienced as positive affect, extending compassion can lead to compassion satisfaction, which benefits both the giver and the receiver. Compassion satisfaction refers to the fulfillment derived from “the satisfaction derived from the work of helping others” (Stamm, 2002).

When compassion is experienced as a negative affect it is labelled as personal distress (Davis, 1983), empathic distress (Sagi, Hofmann, 1976) or empathic overarousal (Eisenberg et al., 2002). Negative affect occurs when sharing the suffering reaches such an extent that it causes distress and results in motivation to withdraw from the situation to protect oneself from the overwhelming negativity of the emotions. Other terms used to label more severe negative outcomes for the observer of the suffering are compassion fatigue, empathic distress fatigue and burnout. Compassion fatigue was introduced by C. Figley and refers to “cognitive-emotional-behavioral changes that caregivers experience from indirect exposure to trauma survivors” (cited in Craig, Sprang, 2009). Sometimes by helping, the helper overextends his own resources (physical, mental, emotional, material) in a way that they ignore their own needs, effectively leading to inability to provide further help. The fatigue ensues due to depletion of the resources for coping. This can happen also when the helper overidentifies too much with the suffering (Elices et al., 2017). Extending beyond coping resources has negative impact on mental health (anxiety and depression) in a study by Schwarz et al. (2003).

Compassion fatigue is recognized as professional risk in the field of medicine, nursing, hospice work, mental health and other helping professions and is subject to extensive research. Its prevalence is estimated to be between 40-80% in the caregiving professions (Klimecki, Singer, 2012). The burnout is expressed in depersonalization, emotional exhaustion and can be linked to mood swings, poor general health, as well as medical errors and suboptimal patient care. It is obvious that compassion fatigue has far-reaching implications for caregivers as well as patients. In the cases above compassion is experienced in a negative way. In professional context this condition is known also as secondary traumatization (Schulz et al., 2007). However, similar symptoms can occur also when caring for a close family member or friend who is suffering, leading to burnout and stress for the caregiver. In a study of caregivers by Schulz et al. (2007) it was concluded that it was the perceived suffering that uniquely contributed to the depression in the caregiver. Since it is the empathy that connects us to the sufferer, it is the crucial component that enables transformation into either concern or distress. Thus, compassion only leads to distress when overidentification with the other person's pain occurs (Elices et al., 2017).

The motivational aspect of helping can be purely altruistic (without expecting any benefit or reciprocation) or more egoistic (with expectation of reward in a sense of praise, future reciprocation, avoiding own distress etc.). The difference is crucial and according to some researchers helping without altruism can hardly be labelled as compassion as it does not directly aim at the well-being of the sufferer. There is no agreement whether pure altruistic helping exists (Batson, Powell, 1998). The conditionality of compassion within the framework of altruism and appraisal reciprocity is still an avenue to be further explored.

COMPASSION AND SELF-COMPASSION

Compassion is also related to another concept – self-compassion. Like compassion, self-compassion lacks a uniform definition. In defining self-compassion, two main streams emerge, inspired by Buddhism or evolutionary theory. Both approaches reflect also culturally different worldviews. The author will provide a brief overview and focus on some important aspects of both approaches.

K. Neff introduces the Buddhist-inspired approach, claiming that self-compassion is compassion “directed to self” (2003a). In Eastern cultures, interdependence is highly valued, therefore compassion and self-compassion blending into one construct seem to be in line with the interdependence permeating Eastern culture. K. Neff defines self-compassion as compassion with the specific object of compassion being the self (2003a). More specifically, self-compassion comprises three elements, which “interact so as to mutually enhance and engender one another” (Neff, 2003b) and from that point of view can also be seen as “emotion

regulation strategy” (Neff, 2003b). The three elements are: a) self-kindness; b) common humanity; c) mindfulness.

a) Self-kindness – “rather than harshly judging oneself for personal limitations or flaws, the self is offered unconditional acceptance and support” (Neff, 2003a). Self-kindness is extremely relevant during times of difficulties, rejection and failure, regardless of whether we consider ourselves guilty or not. Offering self-kindness seems easier when the pain occurs through circumstances beyond our control. The opposite of self-kindness is self-judgment.

b) Common humanity – “acknowledgment of the shared human experience, understanding that being human inherently includes the experience of pain, imperfection, and difficulty” (Neff, 2003a). Common humanity is the recognition that we are all human and inevitably make mistakes and suffer. Common humanity also helps overcome the feeling of isolation that inevitably accompanies sufferers from the rest of humankind who may appear happy and satisfied.

c) Mindfulness – “awareness of one’s present moment experience of suffering, without exaggerating negative aspects of oneself or one’s life experience” (Neff, 2003a). Being mindful is being in the present, without obsessing about the past or the future. In case of suffering, it also entails the need to acknowledge the pain and step back away from the problems, instead of immersing oneself in their immediate solution and risking drowning deeper into emotions. Mindfulness also reminds of the ancient adage “This, too, shall pass”. The awareness of every present moment passing by helps overcome the experience of pain and see objectively the big picture within the framework of one’s own life and the humanity. The opposite of mindfulness is over-identification (Neff, 2003a).

Unlike the Buddhist-inspired definition of self-compassion, P. Gilbert the evolutionary approach to compassion and self-compassion, claiming that compassion evolved from our capacity to form attachments and caring (2010). The evolutionary approach is more consistent with the high value that Western cultures place on independence. P. Gilbert et al. distinguish between different orientations of compassion flow (from others, to others, to self) which can lead to differences in attention, reasoning and behavior for compassionate engagement (2017).

The above argument provides support to the idea of compassion and self-compassion being separate but related constructs. On the other hand, neuroimaging studies confirm that the same brain regions are activated during self-compassion (via self-assurance) and compassion for others (Longe et al., 2009). The above finding could support the notion that the two constructs (compassion and self-compassion) are similar or activate similar processes. In psychological research the constructs above been studied predominantly in isolated manner from

each other. Studies exploring the link between compassion and self-compassion have provided inconsistent results, therefore it is still debatable whether they are independent or separate, but related constructs (Strauss et al., 2016). Below are highlighted some important directions in research shedding light on the complex relationship between compassion and self-compassion.

On one hand, there is a growing body of research confirming a positive relationship between compassion and self-compassion (Neff, Pommier, 2013; Lindsay, Creswell, 2014; Breines, Chen, 2013).

According to K. Neff “self-compassion tends to enhance feelings of compassion and concern for others” (2003a). The rationale is that by being self-compassionate people circumvent the processes of self-judgement and comparison to other people, thus placing emphasis on kindness and enabling connectedness (Neff, 2003b). Since the correlation between measures of self-esteem and self-compassion was found to be weak, it is also possible that “the positive self-affect of self-compassion does not require feeling superior to others” (Neff, 2003b). In fact, it is possible that exactly connectedness enables one to extend compassion to the self (Brown, 1999). By considering the common humanity, one realizes that we are all connected and all worthy of compassion, including the self. This is consistent with Buddhist teachings that the separation between self and others is deceiving. However, in the same study, to validate a self-compassion scale (Neff, 2003b) it was reported that respondents with lowest degrees of self-compassion were “kinder to others than to themselves”, whereas the ones with highest self-compassion levels were as kind to themselves as to others. The study presents no comparison of levels of compassion between the two groups, the only reported difference concerns the self-reported level of self-compassion. Another interesting conclusion is the positive link between the level of self-compassion and life satisfaction, as well as the negative link between self-compassion and anxiety/depression.

On the other hand, a different study by K. Neff and E. Pommier examining the relationship between self-compassion and concern for the welfare of others (2013) reports mixed results. The study measured various variables categorized as “other-focused concern” such as compassion for humanity, empathic concern, altruism, perspective-taking, forgiveness and personal distress. The study explored the link between self-compassion and other-focused concern in 3 groups of respondents: young adults who are still in process of formation of their identities, community sample and mature practitioners of Buddhist meditation. Overall, the findings by K. Neff and E. Pommier (2013) support the positive link between self-compassion and other focused concern, with variations depending on age, gender and meditation experience. Some important conclusions are highlighted, even though there are specifics within each group. First, levels of self-compassion and other-focused concern were higher for all variables for the meditator groups

vs. the young adults and general community groups. This conclusion confirms the benefits of meditation as a tool to cultivate compassion and self-compassion. Second, stronger link was stated between self-compassion and other-focused concern for adults who are practicing meditation and less strong for general community adult sample. However, no significant link between self-compassion and compassion for humanity, altruism and empathy was reported for college undergraduates. Finally, within the undergraduate sample, further analysis of sub-groups of respondents with low and high self-compassion scores provided interesting results. The ones with low self-compassion ($M=2.27$) had much higher level of empathetic concern ($M=3.72$), while the ones with high self-compassion ($M=3.75$) levels had equal levels of empathic concern ($M=3.76$) (Neff, Pommier, 2013). The finding above runs along the same line as the previous one regarding respondents with lower degree of self-compassion who were “kinder to others than to themselves” (Neff, 2003a), with the differences in self-compassion possibly stemming out from the different degree of empathic concern.

Other studies also support the presence of positive relationship between self-compassion and prosocial behaviours (Lindsay, Creswell, 2014). Participants were given a self-affirmation exercise, and self-compassion was measured before and after. In addition, a survey on hypothetical charitable giving was completed, as well as real-time response to an unexpected incident at the lab. J. Breines and S. Chen report results of 4 studies confirming that giving support to others increases levels of self-compassion, thus leading to giving that “benefits the giver” (2013). This could be due to self-compassion acting as a “self-treatment” (Neff, 2003a). J. Breines and S. Chen emphasize that individual differences in the flow of compassion could explain individual differences of the experimental results (2013).

On the contrary, there is also a body of research that fails to confirm a consistent relationship between compassion and self-compassion or reports mixed results (Marshall et al. 2019, Lopez et al. 2018). A recent study (Lopez et al., 2018) failed to confirm a significant relationship between self-compassion and compassion to others in a community sample. This could be attributed to various reasons such as the way the two constructs are measured (compassion being one-dimensional and self-compassion being multidimensional construct). Interestingly, the average level of compassion was higher than that of self-compassion, which could be due to the social desirability of compassion and self-compassion among other reasons. Further, a longitudinal study of adolescents (grades 9–12) measured empathy, self-compassion and peer-rated prosocial behaviour and found that empathy (both affective and cognitive) and self-compassion uniquely predicted prosocial behaviour (Marshall et al., 2019). Interestingly, affective empathy and prosocial behaviour influenced each other with increase in one leading to increase in the other. However, even though a significant positive link between the two was established, self-compassion did not predict increases of prosocial behaviour over

time, even though a significant positive link between the two was established. (Marshall et al., 2019).

Finally, there are researchers who take a different approach altogether. A. Luchner and K. Snyder (2020) attempt to build a predictive model of compassion and self-compassion as a function of self-definition and relatedness in light of the two-polarity model suggested by S. Blatt (2008). Relatedness was found to be predicting negatively self-compassion and positively compassion for others. We agree with A. Luchner and K. Snyder (2020) that the fact that the predictive direction for the constructs runs in opposite ways points to important conceptual differences between compassion and self-compassion, rendering doubtful the definition of K. Neff (2003a) blending compassion and self-compassion into one single construct. According to A. Luchner and K. Snyder (2020), both compassion and self-compassion include “similar aspects of engagement with and motivated action to resolve suffering, but differ in terms of the central aspects of each construct”. Common humanity and mindfulness are central to self-compassion (Neff, 2003b), whereas cognitive and affective empathy are predictors of prosocial behaviour (Marshall et al., 2019). The author believes that incorporating compassion orientation as suggested by Gilbert et al. (2017) could be a crucial component to consider in research of compassion and self-compassion.

To sum up the various directions in existing research, the link between self-compassion and compassion to others “is not completely straightforward” (Neff, Germer, 2017). The author agrees that the difference in definitions and measurement of the constructs could explain the inconsistency of the reported relationships between compassion and self-compassion (Lopez et al., 2018; Strauss et al., 2016). Exploring the relationship between compassion and self-compassion can be quite promising to help gain more complete understanding of the processes and contextual factors that impede or stimulate compassion and self-compassion.

COMPASSION, PERSONALITY AND THE SELF

Compassion is grounded in both the self and the relations with others. Therefore, it is useful to conceptualize individual differences in compassion and self-compassion through the framework of self-other theoretical models.

According to the two-polarities model (Luyten, Blatt, 2013) personality is organized and develops along a continuous interplay between the two polarities “self-definition” and “relatedness to others”. A balanced interaction between the self-definition and relatedness to others underlies healthy adaptive personality maturation across one’s life span. The extremities are defined as either introjective personality or anaclitic personality. The introjective (also called self-critical) personality is organized around independence, control, self-worth and identity. The anaclitic (also called dependent) personality is organized around attachment, trust, interpersonal relatedness, separation, rejection. Even though both types of

personality reflect individual differences and “normal variations within personality development” (Luyten, 2017), overfocus on either of the two extremes prevents the maturation of the other element, resulting in various forms of disrupted personality development. Such can be dependence and depression for the anaclitic personality, and self-criticism or narcissism for the introjective personality.

For every individual there is a different point of balance between the two elements, which can be influenced by cultural or social factors, parenting styles etc. Also, each of them could be expressed adaptively or maladaptively. For anaclitic personality neediness is maladaptive, whereas connectedness reflects the adaptive dimension. For the introjective personality the two extremes are efficiency vs. self-criticism. It is worth noting that research confirms a much stronger link between the introjective personality and psychopathology, than between anaclitic personality and psychopathology (Luyten, 2017). Dependent individuals, even though focusing to the extreme on relatedness, are still able to develop relationships, while the ones with self-critical personality do not ask for help when needed and are less able to develop meaningful relationships. The conclusion by Blatt (cited in Luyten, 2017) about human nature being interpersonal sounds very much in line with Aristotle’s famous phrase “Man is by nature a social animal”.

A. Luchner and K. Snyder (2020) explore compassion and self-compassion through the lens of the two-polarities model, which is very interesting given that compassion is oriented towards relatedness to others and self-compassion is directed towards self. Their study concluded that low levels of self-criticism and high levels of connectedness and efficacy predicted compassion to others. Compassion to others was significantly and positively correlated with efficacy and connectedness – the adaptive aspects of the personality dimensions. Thus, it seems that people with positive self-identification and with trusting secure relationships are also more willing to help others. Efficacy was linked to self-compassion. Surprisingly, connectedness did not correlate with self-compassion, which at first sight seems to contradict S. Blatt’s finding (2008) that a healthy self requires healthy relationships. Luchner and Snyder (2020) explain this finding by arguing that highly self-compassionate individuals have healthy boundaries with other people, with the latter being a major predictor of self-compassion and related to mindfulness and common humanity, whereas compassion is largely predicted by the attachment security.

Similar conclusion is supported by research conducted by M. Mikulincer and P. Shaver (2005, 2017), who extend J. Bowlby’s theory of attachment into adulthood (1973, 1982). According to J. Bowlby (1973, 1982), humans are born with attachment system, which encourages them to look for help from attachment figures in times of need (the most important of them being the biological mother). In the course of early life interactions with attachment figures, the attachment system evolves into a secure or insecure attachment style and the corresponding mental

representations of self and others. The attachment style is a global orientation reflecting the degree of avoidance (reliance on deactivating strategies) and the degree of anxiety (reliance on hyperactivating strategies). The most secure attachment style is the one characterized by low degree of avoidance and low degree of anxiety, which is similar to the adaptive personality organization in S. Blatt's two polarity model.

The level of attachment security is positively linked to the experience with attachment figures providing support in early life. With positive experience of support, love and care, a secure attachment system is reinforced. When attachment figures do not provide adequate support, individuals adopt "secondary strategies" for handling the distress (Mikulincer, Shaver, 2005). In the case of hyperactivation of the attachment system, humans look for proximity and tend to cling to attachment figures for help, to overanalyze and ruminate in every detail of the relationship. In the case of deactivation, they avoid proximity and tend to focus on self-sufficiency and independence by avoiding closeness. In fact, the attachment system interacts and influences the caregiving system. In a parent-child relationship, the parent provides support and the child looks for support from the attachment figure. Thus, the ideal parent-child relationship showcases the complementarity of attachment and caregiving system. The interaction above can also be evidenced in neuroscience studies confirming that caring, altruism and feelings of social connection share common neural networks (Klimecki, Singer, 2017).

Attachment styles interact across the lifespan and influence the quality of adult relations. Studies have been performed with romantic partners confirming the link between secure attachment and provision of emotional support (Westmaas, Silver, 2001). The attachment style extends into adulthood and the interaction continues with the caregiving system (Mikulincer, Shaver, 2017), which is also the foundation for prosocial behaviours such as compassion, altruism, empathy and kindness. Studies confirm that individuals with secure attachment styles tend to be more comfortable with providing care and compassion to others. In particular, dispositional avoidance is related to lower compassion and lower desire to help, while anxiety is linked to distress but has no relation to compassion or willingness to help (Mikulincer, Shaver, 2005). The outcomes above are consistent with the fact that since attachment anxiety is translated in preoccupation with the self and unsatisfied needs, it results in ineffective care provision. Avoidant attachment usually translates in emotional detachment from other and withdrawing from help (Mikulincer, Shaver, 2017).

However, the abovementioned complementarity can be disrupted in stressful and threatening situations. When under threat, the attachment system is a priority and would interfere with optimal caregiving to other people. Thus, humans will seek help from others first in order to restore attachment security before they could extend help. The attachment security provides the optimism and self-efficacy in

handling a stressful situation (Mikulincer, Shaver, 2003). Insecure attachment style is linked to fear of extending compassion in other research as well (Gilbert et al., 2011). Similar conclusions are obtained in a subsequent study where introducing security priming condition led to increase in attachment security, higher compassion and willingness to help (Mikulincer, Shaver, 2005).

In addition, attachment styles and personality organization influence the receiving of compassion as well. Gilbert et al. (2011) confirm the link between self-critical personality and avoidant style. Self-critical individuals are less open to receiving compassion from others (Gilbert et al., 2011). To conclude, security in attachment provides security in stressful situations and safe ground for personality growth in daily life. This conclusion has important implications for quality of life, psychological health, parenting, education and professional success.

CONCLUSION AND FUTURE DIRECTIONS

Interest towards the concepts of compassion and self-compassion is growing in psychological science but is usually centered on either compassion or self-compassion as a standalone. From this point of view the author believes there is potential for research in building a holistic model of compassion, its flow and orientation. Further, compassion and self-compassion have been found to have different meaning and different expressions in different cultures (Koopman-Holm, Tsai, 2017). Compassion-related variables have been declining over time, while self-image variables have been increasing in the US (Zarins, Konrath, 2017). Thus, the development of compassion and self-compassion over the lifespan, as well as the cultural aspects of the constructs are also important areas to be explored.

The current paper clarifies fundamental concepts in psychological research of compassion and self-compassion. Understanding the variety of definitions placing emphasis on emotional, motivational or multidimensional aspects of the construct has direct bearing on subsequent research on the topic. The present review provides details on the constructs from the point of view of self-others relevant theories of personality and highlights the importance of attachment patterns as determinants of compassion and self-compassion orientation and flow. This in turn helps deepen the knowledge on compassion and self-compassion and sets the stage for further detailed explorations of individual differences related to the concepts and their contribution to life outcomes in the areas of various life domains.

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Barankova, M., Halamova, J., Koroniova, J.** (2019). Non-experts' views of compassion: Consensual qualitative research using focus groups. *Human affairs*, vol. 29, pp. 6–19.
- Batson, C., Shaw, L.** (1991). Evidence for altruism: Toward a pluralism of prosocial motives. *Psychological Inquiry*, vol. 2, pp. 107–122.
- Batson, C., Powell, A.** (1998). Altruism and Prosocial Behavior. In: Gilbert, D., Fiske, S., Lindzey, G. (eds.) *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 2. 4th ed. Boston: McGraw-Hill, pp. 282-316.
- Blatt, S.** (2008). *Polarities of experience: Relatedness and self-definition in personality development, psychopathology, and the therapeutic process* [online]. American Psychological Association. [Accessed: 12 Oct 2021]. Available at: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/11749-000>.
- Breines, J., Chen, S.** (2013). Activating the inner caregiver: The role of support-giving schemas in increasing state self-compassion. *Journal of Experimental Social Psychology*, vol. 49, pp. 58–64.
- Bowlby, J.** (1973). *Attachment and Loss. Volume II: Separation, Anxiety and Anger*. London: Hogarth Press.
- Bowlby, J.** (1982). Attachment and Loss: Retrospect and Prospect. *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 52, no 4, pp. 662-678.
- Brown, B.** (1999). *Soul without shame: A guide to liberating yourself from the judge within*. Boston: Shambala.
- Condon, P., Feldman Barrett, L.** (2013). Conceptualizing and experiencing compassion. *Emotion*, vol. 13, no 5, pp. 817–821.
- Craig, C., Sprang, G.** (2010). Compassion satisfaction, compassion fatigue, and burnout in a national sample of trauma treatment therapists [online]. *Anxiety, Stress & Coping*, May, 23, no 3, 319-339. [Accessed: 12 Oct 2021]. Available at: <https://doi.org/10.1080/10615800903085818>.
- Davis, M.** (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 44, no 1, pp. 113–126.
- Eisenberg, N., Miller, P.** (1987). The relation of empathy to prosocial and related behaviours. *Psychological Bulletin*, vol. 101, no 1, pp. 91-119.
- Eisenberg, N. et al.** (2002). Prosocial development in early adulthood: A Longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 82, no 6, pp. 993–1006.
- Elices, M. et al.** (2017). Compassion and self-compassion: Construct and measurement. *Mindfulness & Compassion*, vol. 2, no 1, pp. 34–40.
- Fiske, S., Cuddy, A., Glick, P.** (2006). Universal dimensions of social cognition: Warmth and competence. *Trends in Cognitive Sciences*, vol. 11, no 2, pp. 77–83.
- Gilbert, P.** (2010). *The compassionate mind*. London: Constable & Robinson Ltd.
- Gilbert et al.** (2011). Fears of compassion: Development of three self-report measures. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, vol. 84, no 3, pp. 239–255.

- Gilbert, P.** (2014). The origins and nature of compassion focused therapy', *British Journal of Clinical Psychology*, vol. 53, no 1, pp. 6–41.
- Gilbert et al.** (2017). The development of compassionate engagement and action scales for self and others. *Journal of Compassionate Health Care*, vol. 4, no 4, pp. 1–24.
- Gilbert, P.** (2020). Compassion: From its evolution to psychotherapy [online]. *Frontiers in psychology*, Dec 2020, vol. 11. [Accessed: 12 Oct 2021]. Available at: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.586161>.
- Goldstein, J., Kornfield, J.** (1987). *Seeking the heart of wisdom: The path of insight meditation*. Boston: Shambhala.
- Goetz, J., Keltner, D., Simon-Thomas, E.** (2010). Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological bulletin*, vol. 136, no 3, pp. 351–374.
- The Holy Bible* (1998). New International Version. New York: New American library.
- Kanov et al.** (2004). Compassion in Organizational Life', *American Behavioral Scientist*, vol. 47, no 6, pp. 808–827.
- Klimecki, O., Singer, T.** (2012). Empathic distress fatigue rather than compassion fatigue? Integrating findings from empathy research in psychology and social neuroscience. In: Oakley, B. et al. (eds.). *Pathological Altruism*. New York: Oxford University Press, pp. 368–383.
- Klimecki, O. et al.** (2014). Differential pattern of functional brain plasticity after compassion and empathy training. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, vol. 9, no 3, pp. 873–879.
- Klimecki, O., Singer, T.** (2017). The Compassionate Brain. In: Doty, J. R. et al. (eds). *The Oxford Handbook of Compassion Science*. New York: Oxford University Press, pp. 155–169.
- Koopmann-Holm, B., Tsai, J.** (2017). The cultural shaping of compassion'. In: Doty, J. R. et al. (eds). *The Oxford Handbook of Compassion Science*. New York: Oxford University Press, pp. 355–371.
- Lazarus, R.** (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford: Oxford University Press.
- Lilius, J.M. et al.** (2011). Compassion revealed: what we know about compassion at work. In: Cameron, K. and Spreitzer, G. (eds.). *The Oxford Handbook of Positive Organizational Scholarship*. New York: Oxford University Press.
- Lindsay, E., Creswell, J.** (2014). Helping the self help others: Self-affirmation increases self-compassion and pro-social behaviors [online]. *Frontiers in Psychology*, vol. 5, no 9. [Accessed: 12 Oct 2021]. Available at: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00421>.
- Longe et al.** (2009). Having a word with yourself: Neural correlates of self-criticism and self-reassurance. *NeuroImage*, vol. 49, no 2, pp. 1849–1856.
- López et al.** (2018). Compassion for others and self-compassion: Levels, correlates, and relationship with psychological well-being. *Mindfulness*, vol. 9, no 1, pp. 325–331.
- Luchner, A., Snyder, K.** (2020). The Importance of Flexible Relational Boundaries: The Role of Connectedness in Self-Compassion and Compassion for Others. *Psi chi Journal of psychological research*, vol. 25, no 4.

- Luyten, P.**, (2017) 'Personality, Psychopathology, and Health Through the Lens of Interpersonal Relatedness and Self-Definition', *Journal of the American Psychoanalytic association*, Jun, vol. 65, no 3, pp. 473-489.
- Luyten, P., Blatt, S.** (2013). Interpersonal relatedness and self-definition in normal and disrupted personality development: Retrospect and prospect. *American Psychologist*, vol. 68, no 3, pp. 172–183.
- Marshall et al.** (2019). Is self-compassion selfish? The development of self-compassion, empathy, and prosocial behavior in adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, vol. 30, no S2, pp. 472-484.
- Mikulincer, M., Shaver, P.** (2003). The attachment behavioral system in adulthood: Activation, psychodynamics, and interpersonal processes. In: Zanna, M.P. (ed.). *Advances in experimental social psychology*. New York: The Guilford Press.
- Mikulincer, M., Shaver, P.** (2005). Attachment Security, Compassion, and Altruism. *Current Directions in Psychological Science*, vol. 14, no 1, pp. 34-38.
- Mikulincer, M., Shaver, P.** (2017). Adult attachment and compassion: Normative and individual difference components. In: Doty, J. R. et al. (eds). *The Oxford Handbook of Compassion Science*. New York: Oxford University Press, pp. 120-133.
- Neff, K.** (2003a). Development and validation of a scale to measure self-compassion. *Self and Identity*, vol. 2, no 3, pp. 223-250.
- Neff, K.** (2003b). Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, vol. 2, no 2, pp. 85–101.
- Neff, K., Germer, C.** (2017). Self-Compassion and Psychological Wellbeing. In: Doty, J.R. et al. (eds.). *Oxford Handbook of Compassion Science*. New York: Oxford University Press, pp. 476-497.
- Neff, K., Pommier, E.** (2013). The Relationship between Self-compassion and Other-focused Concern among College Undergraduates, Community Adults, and Practicing Meditators. *Self and Identity*, vol. 12, no 2, pp. 160-176.
- Sagi, A., Hoffman, M.** (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology*, vol. 12, no 2, pp.175–176.
- Schulz et al.** (2007). Patient Suffering and Caregiver Compassion: New Opportunities for Research, Practice, and Policy. *The Gerontologist*, vol. 47, no 1, pp. 4-13.
- Schwarz et al.** (2003). Altruistic Social Interest Behaviours are Associated with Better Mental Health [online]. *Psychosomatic Medicine*, vol. 65, no 5, pp. 778-785. [Accessed: 12 Oct 2012]. Available at: <http://doi: 10.1097/01.PSY.0000079378.39062.D4>.
- Sprecher, S., Fehr, B.** (2005). Compassionate love for close others and humanity. *Journal of Social and Personal Relationships*, vol. 22, no 5, pp. 629–651.
- Stamm, B. H.** (2002). Measuring compassion satisfaction as well as fatigue: Developmental history of the compassion satisfaction and fatigue test. In: Figley, C.R. (Ed.). *Treating compassion fatigue*. New York: Brunner-Routledge, pp. 107-119.
- Stellar, J., Keltner, D.** (2017). Compassion in the Autonomic Nervous System: The Role of the Vagus Nerve. In: Gilbert, P. (ed.). *Compassion: Concepts, Research and Applications*. New York: Routledge.

-
- Strauss** et al. (2016). What is compassion and how can we measure it? A review of definitions and measures. *Clinical Psychology. Review*, vol. 47, pp. 15–27.
- Westmaas**, J., **Silver**, R. (2001). The role of attachment in responses to victims of life crises. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 80, no 3, pp. 425–438.
- Wispé**, L. (1991) *Psychology of sympathy*. New York: Plenum.
- Zahn-Waxler**, C., **Radke-Yarrow**, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, vol. 14, no. 2, pp. 107-130.
- Zahn-Waxler**, C. (1991). The Case for Empathy: A Developmental Perspective. *Psychological Inquiry*, vol. 2, no. 2, pp. 155-158.
- Zarins**, S., **Konrath**, S. (2017). Changes over time in compassion-related variables in the United States. In: Doty, J.R. et al. *The Oxford Handbook of Compassion Science*. New York: Oxford University Press, pp. 426-455.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ
„ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“

ПАРЛАМЕНТАРИЗАЦИЯ И ПАРТИЗАЦИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Мартина Цветанова Маринова

Анотация: Докладът разглежда взаимовръзката между развитието на правомощията на Европейския парламент (ЕП) и институционализирането на европейските транснационални политически партии (или „европартии“). Ролята на европартиите е ключов елемент от изследванията на законодателната политика на Европейския съюз (ЕС). Най-новите проучвания на партийността на ниво европейски институции имат значителен теоретичен принос за европейските изследвания. Основният фокус на доклада е да преосмисли условията, в които функционират ЕП и европартиите. Изследването анализира връзката между националните партии, наднационалните участници и европейските институции. Втората изследователска задача е да се определи характерът на европартиите, в рамките на анализираното им институционално развитие и по-конкретно как разширяването на правомощията на ЕП благоприятства развитието на транснационална партийна система. В статията са използвани както количествени, така и качествени методи.

Ключови думи: европейски политически партии, Европейски съюз, парламентаризъм, партийност.

PARLIAMENTARISATION AND PARTISANSHIP IN THE EUROPEAN UNION

Martina Tsvetanova Marinova

Abstract: The article examines the relationship between the development of the powers of the European Parliament (EP) and the institutionalization of European transnational political parties (or “Europarties”). The role of European parties is a key element of the legislative policy research in the European Union (EU). The latest studies of partisanship in the European institutions have made a significant theoretical contribution to European research. The main focus of the article is to rethink the conditions in which the EP and the European Parties operate. The study analyzes the relationship between national parties, supranational actors, and European institutions. The second research task is to determine the nature of the European parties, within the framework of their analyzed institutional development, and how the expansion of the EP’s powers favors the development of a transnational party system. Both quantitative and qualitative methods are used in the article.

Key words: European political parties, European union, parliamentarisation, partisanship theory.

УВОД

Целта на статията е да се разгледа по какъв начин еволюцията на парламентаризацията благоприятства развитието на партийността на равнище Европейски съюз (ЕС). За целта се разглеждат договорите за функциониране на ЕС, следователно периодът на изследването е обвързан с институционалното изграждане на Съюза като политически субект. Тъй като ЕС е бързо развиваща се политическа система, разумно е да попитаме как политическите партии са засегнати от този процес и как те могат да повлияят на резултата. Методологията, залегнала в статията, е: анализ и синтез; кабинетно проучване; исторически метод; вторичен анализ на данни; корелационен анализ; контент анализ на документи.

Изследователският въпрос налага първоначална контекстуална концептуализация относно подходите към изучаването на ЕС. Саймън Хикс (Hix, 1994; 1999) твърди, че ЕС притежава всички основни характеристики на демократична политическа система, без да е държава в традиционния вестфалски смисъл. По-конкретно, инструментите, методите и теориите, които обикновено се използват в сравнителната политология, могат да бъдат приложени и за ЕС. Питър Меър (Maier, 2005, pp. 14–16; 2009) допълнително усъвършенства аргумента, подчертавайки, че концептуализацията на ЕС като нещо несравнимо едва ли е правдоподобна, като подкрепя аргумента си чрез литературата относно подхода – сравнителна политология. Съюзът е силно институционализирана система на управление. Анализът на ЕС като многостепенна система на управление се опитва да преодолее недостатъците на анализите, които разглеждат Съюза като международна организация или като държавна политическа система.

Партизацията се разглежда през два аспекта: първият я анализира като явление. Този тип изследвания акцентират на европейските изборите като легитимното начало на партийността на ниво ЕС. Вторият аспект е свързан с анализи на партизацията през институционалните промени на ниво Европейски парламент (ЕП). Това се превежда като зависимостта на правомощията на ЕП и значимостта на партийния елемент. Важно уточнение относно това понятие са неговите измерения. Партизацията носи своите корени като понятие от ‘partisan theory’ или ролята на партиите в американската законодателна политика. Според Кокс и Маккубинс (Cox, McCubbins, 1993), партиите се формират предимно за разрешаването на колективни проблеми, т.е. конфликти, създадени на избирателната арена по отношение на мобилизация на електората и ефективното разграничаване на политическите позиции. След Лисабонския договор този аспект на теорията е въведен и на ниво ЕС. След европейските избори 2014 г. може да се установи голяма промяна на воденето на предизборна кампания в по-голяма част от държавите членки. Ролята на европейските партии значително нараства след въвеждането на механизма на

водещите кандидати или ‚Spitzenkandidaten‘. В същия труд Кокс и Маккубинс (Cox, McCubbins, 1993) идентифицират и втори аспект на формирането на партиите – колективните действия в рамките на законодателната власт. Саймън Хикс (Hix, 2008) разчита този прочит като необходимостта от координиране на поведението на участниците по редица сложни многоизмерни политически въпроси на ниво ЕС. Вследствие на теорията относно американската законодателна политика, партизацията бива разглеждана и в горепосочените две направления. Ако Съюзът може да се сравни с развиваща се политическа система, то европейските партии могат да се изследват през призмата на литературата за институционализацията. Това не е нещо ново. От монографията на Хикс и Лорд (Hix, Lord, 1997), партиите на европейско ниво са проучени в рамките на сравнителната политология. Освен това различни автори вече са използвали концепцията за институционализация, създавайки специфични емпирични показатели за нейното измерване (Bardi, 2002; Hix, Lord, 1997). Днес политическите партии са в центъра на вниманието в научните изследвания на ЕС и са привлекли множество изследвания от различни теоретични и методологически аспекти. В статията ще бъдат разгледани и двете нива на партизацията.

Различните разбирания относно парламентаризацията характеризират формирането на политическата система на ЕС от създаването на трите общности през 50-те години. Политическата система на ЕС наподобява тази на американското разделение на властите, тъй като изпълнителната власт не произлиза директно от ЕП, членовете на „Парламента не са обвързани със своите партийни лидери и ЕП не може да бъде разпуснат като колективен орган, ако изпълнителната власт е подложена на вот на доверие“ (Hix, Høyland, 2011, p. 591). ЕП също има по-малко възможности да повлияе на политиката на ЕС и зависи от междуинституционалните процеси, за да повлияе на политиката на Съюза. ЕП е известен със своята непрекъсната битка за собствено овластяване и както е показано по-долу, той действа стратегически при използването на своите правомощия за вземане на решения чрез индиректно оформяне на политическия дневен ред на Съюза. Раунио и Вагнер (Raunio, Wagner, 2017, p. 9) твърдят, че „голяма част от парламентарната дейност се фокусира върху получаването на навременна и точна информация“.

ПЪРВОНАЧАЛНА ПАРТИЗАЦИЯ НА ОБЩНОСТНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Когато Общото събрание на Европейската общност за въглища и стомана (ЕОВС) се свиква за първи път на 10 септември 1952 г., няма идеологически базирани политически групи. Следвайки традицията на други международни асамблеи, като Консултативната асамблея на Съвета на Европа, членовете на Асамблеята заседават без обособени политически групи. Също така, по време

на учредителното заседание на Общото събрание има редица решения, които предполагат, че новото събрание ще бъде организирано около национални, а не идеологическа или партийна принадлежност. Първото официално признаване на съществуването на транснационални партийни подразделения в рамките на Асамблеята се случва едва през януари 1953 г. По време на дискусиите и разискванията относно новия процедурен правилник на Асамблеята е предложено номинирането на членове в комисии да се опита да балансира едновременно представителството на различни държави членки и различните политически традиции. Това е водораздел и до март 1953 г. има фактическо разделение на три политически партийни групи: християндемократическа, социалистическа и либерална. Това са основните партийни семейства в континентална Западна Европа по това време.

След първите преки избори за ЕП (1979 г.) възможността за регулиране на политическите партии на европейско ниво е широко обсъждана. С договора от Маастрихт (1992) се признава политическата интегрираща роля на европартиите – чл. 138а „Политическите партии на европейско равнище допринасят за формирането на европейско политическо съзнание и за изразяването на волята на гражданите на Съюза“. Политическите партии на европейско ниво са изрично разглеждани като важен фактор за интеграция и тяхната роля е да формират европейско съзнание и да изразяват политическата воля на гражданите на Съюза. Реалното регулиране на европейските партии е следствие от доклада „Цацос“ (Tsatsos' Report) от 1996 г. – Комисията по институционални въпроси предлага регулирането на европейските политически партии. В своя доклад Комисията по институционални въпроси посочва, че „европейските политически партии биха могли да бъдат централен инструмент в подкрепа на процеса на европейска интеграция“ (Доклад за конституционния статус на европейските политически партии). Комитетът изрично счита, че е необходимо „да се укрепят инструментите за демократично участие на гражданите при определянето на политиката на Съюза“ и че „без функционираща партийна система е немислима силна и стабилна демокрация, в която гражданинът участва активно“ (Доклад за конституционния статус на европейските политически партии). Следователно европейските политически партии са необходими, за да се гарантира възникването на истинско европейско гражданство, което да следи, обсъжда и влияе върху изразяването на политическа воля на европейско ниво. С тази цел Комисията по институционални въпроси предлага да се приеме регламент относно правния статут на европейските политически партии и регламент относно финансовото състояние на европейските политически партии, дори без изрично правно основание за това развитие.

Регламент (ЕО) № 2004/2003 (2003) е основният документ, който задава нормативната рамка за формирането на европартиите. В него се разглеждат два типа политически формирования: политическа партия, която представля-

ва „обединение на граждани“ (Регламент (ЕО) № 2004/2003) и съюз от политически партии – „структурирано сътрудничество“ между две или повече партии (Регламент (ЕО) № 2004/2003). Условието, на които трябва да отговаря политическа партия или алианс от политически партии, за да се счита за политическа партия на европейско ниво, са следните: първо, организационният устав и програма трябва да бъдат изрично определени. Второ, политическата партия на европейско ниво трябва да има правосубектност в държавата членка, в която се намира нейното седалище. На трето място, тя трябва да е представена в поне „една четвърт от държавите членки в Европейския парламент или в националните, или регионални парламенти или събрания и трябва да е получила в поне една четвърт от държавите членки минимум три процента от гласовете във всяка държава членка по време на последните избори за Европейски парламент“ (Регламент (ЕО) № 2004/2003). Освен това политическите партии трябва да спазват в своята програма и в своите дейности принципите, на които се основава ЕС, а именно принципите на свобода, демокрация, зачитане на правата на човека и основните свободи и върховенството на закона. ЕП има правомощието да провери дали политическите партии на европейско ниво продължават да отговарят на условията за получаване на финансирането от общия бюджет на ЕС.

През 2007 г. Регламент (ЕО) № 2004/2003 е изменен с Регламент (ЕО) № 1524/2007 (2007), който въвежда ново юридическо лице с име „политически фондации на европейско ниво“ – самостоятелен субект или мрежа от субекти със статут на юридическо лице в държава членка, свързан с политическа партия на европейско равнище, и който чрез дейността си в рамките на целите и основните ценности, следвани от Европейския съюз, поддържа и допълва целите на политическата партия на европейско равнище“ (Регламент (ЕО) № 1524/2007). От тази гледна точка 2008 г. отбеляза важна институционална промяна: създадени са първите европейски политически фондации. Възходът им се разглежда както като шанс за преодоляване на пропастта между ЕС и неговите граждани, така и като начин за осигуряване на инструменти за разработване на политики за европартиите, към които са свързани фондацииите. За разлика от политическите групи в ЕП, европартиите изпитват недостиг на ресурси, необходими им, за да следят отблизо същността на политическия процес на ЕС. Поради тази причина съществува неформално разделение на функциите, при което политическите групи проследяват краткосрочните и средносрочните политически развития, свързани със законодателната програма в ЕП, докато европартиите се фокусират повече върху дългосрочното развитие (Gagatek, Van Hecke, 2014). Както твърдят Гагатеки и Ван Хеке (2014), създаването на политическите фондации предоставя на европартиите възможност да придобият източник на нови идеи, да станат по-ориентирани към политиката.

Договорът от Лисабон (2007) постановява, че функционирането на Съюза се основава на представителна демокрация. Представителната демокрация на европейско ниво има двойствен характер. От една страна, гражданите са пряко представени в Съюза чрез Европейския парламент. От друга страна, държавите членки са представени в Европейския съвет от техните държавни или правителствени ръководители, а в Съвета от техните правителства, които са демократично отговорни пред своите национални парламенти и пред гражданите. Освен това се предвижда, че всеки гражданин има право да участва в демократичния живот на Съюза чрез право на петиция (чл. 20; чл. 227 от ДФЕС) и гражданска инициатива (чл. 24 от ДФЕС). По-конкретно, новите чл. 10, параграф 4 от ДЕС и чл. 224 ДФЕС регулират политическите партии на европейско ниво. Чл. 10, параграф 4 уточнява, че „политическите партии на европейско ниво допринасят за формирането на европейско политическо съзнание и за изразяване на волята на гражданите на Съюза“, докато чл. 224 предвижда, че „Европейският парламент и Съветът, като действат в съответствие с обикновената законодателна процедура, определят чрез регламенти правилата за политическите партии на европейско равнище, посочени в член 10, параграф 4 от Договора за Европейския съюз и в частност правилата за тяхното финансиране“. Както бе споменато по-горе, чл. 138А от Договора от Маастрихт посочва, че политическите партии на европейско ниво не само допринасят за формирането на европейско съзнание и за изразяване на политическата воля на гражданите на Съюза, но също и че те имат интегрираща функция. В новия чл. 10, т. 4 не се прави препратка към тяхната роля като фактор в процеса на интеграция. Този избор вероятно се дължи на идеята, че някои европейски партии са ясно и открито против процеса на интеграция.

С доклада „Гианакоу“ (Giannakou Report) – 2012 г. е потвърдено отново, че политическите партии (и свързаните с тях политически фондации) са основни инструменти на парламентарната демокрация – помагат за формирането на политическата воля на гражданите, изготвят политически програми, обучават и подбират кандидати, поддържат диалог с гражданите и дават възможност да изразят своите виждания. Политическите партии и техните фондации са обвързани с целта да се създаде европейски полис. В доклада „Гианакоу“ (Giannakou Report) се призовава за вътрешна демокрация, по-подробни отговорности и „автентичен правен статут на европейските политически партии и собствена юридическа личност, основана пряко на правото на ЕС“ (Доклад по предложението за регламент на ЕП и Съвета за статута и финансирането на европейските политически партии и европейските политически фондации). Според доклада това решение ще „даде възможност на европейските политически партии и техните политически фондации да действат като представителни агенти от европейския обществен интерес“ (Доклад по предложението

за регламент на ЕП и Съвета за статута и финансирането на Европейските политически партии и европейските политически фондации).

През 2014 г. е одобрен нов регламент, с който се отменя Регламент (ЕО) № 2004/2003. В новият Регламент (ЕС, ЕВРАТОМ) № 1141/2014 (2014) се идентифицират изрично европейски политически партии (*Europarties*), а не само за политически партии на европейско ниво. Освен това той изрично предвижда, че политическите партии са длъжни да зачитат ценностите, посочени в чл. 2 от ДЕС. Впоследствие се оформя специфична европейска правосубектност за европейските политически партии (член 12) (Регламент (ЕС, ЕВРАТОМ) № 1141/2014). По-точно, новият регламент създава процедура за регистрация, условия за признаване и създава Орган за европейските политически партии и фондации. Органът има значителни правомощия да проверява съответствието на европейските политически партии с европейските ценности и има правомощието да прекрати регистрацията на европейските политически партии (член 6). Въвеждайки дефиниция за европейската политическа партия, в новия регламент се посочва, че европартия е „политически съюз“, който преследва политически цели и е регистриран от Органа за европейските политически партии и фондации, създаден с член 6, съобразно реда и условията, установени в настоящия регламент“ (Регламент (ЕС, ЕВРАТОМ) № 1141/2014). Съгласно чл. 3, за да бъдат регистрирани, трябва да са изпълнени някои условия, докато чл. 4 регулира управлението на европейските политически партии. Тук се предвижда уставът на европейска политическа партия да съответства на действащото право в държавата членка, в която е седалището. Той включва разпоредби, обхващащи задължителни изисквания (например програмата и името) и някои правила относно вътрешната партийна организация (като начин за изключване на членството и правомощията, отговорностите и състава на нейните ръководни органи). Чл. 4, т. 3 установява, че „държавата-членка на седалището може да наложи допълнителни изисквания към устава, при условие че тези допълнителни изисквания не са в противоречие с настоящия регламент“ (Регламент (ЕС, ЕВРАТОМ) № 1141/2014). Историческият анализ на еволюцията на европартиите показва, че държавата членка е тясно свързана с институционалното развитие на ЕП и директно обвързана с провеждането на първите европейски избори за ЕП.

Саймън Хикс и Кристофър Лорд разграничават три групи от представители на партийната политика на европейско ниво: „национални партии, транс-национални федерации и парламентарни групи“ (Hix, Lord, 1997, p. 18). Парламентарните групи включват евродепутатите от различните страни, които принадлежат към едни и същи партийни семейства или идеологически съвместими национални партии. В случая с най-важните и консолидирани политически семейства, извънпарламентарните организации образуват транснационални федерации. И накрая, националните партии са важни на европейско

ниво, тъй като те са пряко и ефективно ангажирани в политиката на Съюза, най-вече защото осигуряват единствената връзка между политическата система на ЕС и гражданското общество. Нито един от тези компоненти сам по себе си не отговаря на дефиницията за „политическа партия“¹, но съвкупно те формират единствената по рода си партийна система. За да направят Комисията по-демократична, европартиите предлагат модела Spitzenkandidaten (водещ кандидат) за европейските избори през 2014 г. Всяка европартия предлага водещ кандидат – номинация за председател на Комисията, ако партията спечели изборите. Като такъв, когато ЕНП получава най-голям дял гласове в Европейския парламент (36%), Юнкер става председател на Комисията. Тази система разчита на това, че другите представени в ЕП европартии да признаят кандидата, предложен от най-голямата партия, като подходящ кандидат за председател на ЕК, както и на готовността на Съвета да го предложи на ЕП (съгласно чл. 17 от ДЕС). Водещите кандидати през 2019 г. бяха непопулярни сред другите европартии; например, Манфред Вебер (ЕНП) зае положителна позиция по отношение на режима на Орбан в Унгария, което направи вероятността за одобрението му от други партии да бъде малко вероятна. Други кандидати също не бяха харесани от Съвета, който като крайна мярка предложи за председател Урсула фон дер Лайен, която не е участвала в изборите като водещ кандидат

ПАРЛАМЕНТАРИЗАЦИЯ В ЕС

Предшественик на съвременния ЕП е Асамблеята на ЕОВС, която провежда първото си заседание на 10 септември 1952 г. Договорът от Париж, подписан през 1951 г. от шестте държави – учредители на общността, не споменава създаването на политически групи, споделящи еднаква идеология и подобно убеждение в рамките на новото събрание. Независимо от това, на пленарната си сесия през юни 1953 г. и само няколко месеца след откриването си, Асамблеята решава единодушно да включи създаването на политически групи в своя правилник. Според процедурния правилник на Асамблеята, изискванията за сформирани политическа група са: декларация за сформирани, включително името на групата, нейният изпълнителен директор и подписите на нейните членове. Единствените ограничения са: първо, групите да имат политическа, а не национална основа; второ, да имат по девет членове; и трето, че никой от членовете не може да принадлежи към повече от една група. В резултат на това през 1953 г. официално са създадени три политически групи: Християндемократическата група, Социалистическата група и Групата на либералите.

¹ Транснационалните партии не осъществяват пряк контакт между обществото и управлението на ниво ЕС; национални партии, защото те са твърде малки, за да се организират индивидуално и да повлияят на вземането на решения на ниво ЕС.

Правомощия на ЕП

Правото на ЕП да изисква отчетност на работата на Европейската комисията (ЕК) е част от основните принципи на политическата система на ЕС още от създаването на ЕОВС. Първоначалната формулировка на парламентарната отчетност в договора за ЕОВС отразява стремежа да се даде възможност на европейските институции да приемат достатъчна независимост от държавите членки (Gerbet, 1989, p. 46). Функциите на Върховния орган (по-късно на Комисията) наподобяват функциите на изпълнителна власт, макар и ограничени. Вот на недоверие е възможен чрез процедурата по гласуване на годишния доклад на Върховния орган. Изпълнителната власт в ЕС по отношение на правото да определя политическия дневен ред е разделена между Европейския съвет и Комисията. Докато Европейският съвет, който обединява правителствените ръководители на държавите членки и определя дългосрочната политическа програма, Комисията определя краткосрочната програма чрез официален монопол върху правото да инициира законодателство. Европейският парламент има много малко правомощия да влияе на действията на Европейския съвет. Що се отнася до отстраняването на Комисията от работа, от Договора от Рим, ЕП има право да прекрати правомощията на ЕК като колективен орган с „двойно мнозинство“: мнозинство от две трети от подадените гласове и с мнозинство от съставляващите членове на ЕП (ДЕС, чл. 234). Двойното мнозинство на практика означава, че е необходима много широка политическа коалиция, която да прекрати правомощията на Комисията. Правото на ЕП за вот на недоверие прилича по-скоро на правото на Конгреса на САЩ на импийчмънт на президента на САЩ, отколкото на правото на националните парламенти в Европа да оттеглят подкрепата си за правителство. Това първо значително правомощие на ЕП е съзнателно оформено по модела на функциониране на изпълнителната власт на ниво държави членки в Европа. На практика влиянието на ЕП над изпълнителната власт на ЕС не е като в парламентарен модел.

Съгласно Договора от Рим председателят на ЕК се избира с единодушие между правителствените ръководители на страните членки в Европейския съвет. Следващата стъпка е всяко правителство да номинира членове на Комисията, които се одобряват с единодушно гласуване на Европейския съвет. ЕП няма официална роля в този процес. Но след първите преки избори, Парламентът решава да провежда неформално „гласуване на доверие“ на всяка следваща ЕК. Тази практика се формализира с Договора от Маастрихт (член 214). Чрез Договора се дава консултативно правомощие на ЕП по избора на председател на Комисията, въвежда се правото на ЕП да наложи вето на Комисията като колективен орган. Променя се мандатът на ЕК на пет години, за да съответства на мандата на парламентарната институция. ЕП прие по-силна интерпретация на своята роля и в дневния си ред включи гласуване по номи-

нацията за председател на Комисията Жак Сантер, а по-късно и изслушвания с номинираните за членовете на ЕК (Nix, Hoyland, 2011, p. 43). Като последна фаза по приемането на ЕК, ЕП предприема и гласуване на Комисията като колективен орган². С Договора от Маастрихт (1993 г.) се разширява вотът на недоверие на Парламента от рамката на годишния доклад на ЕК. За първи път през 1998 г. и 1999 г. ЕП се възползва от нововъведените с договора компетенции. Комисията Жак Сантер на два пъти е остро критикувана – първото неодобрение на ЕП е за неуспешното справяне с огнището от Спонгиформна енцефалопатия по говедата (СЕГ) от страна на Комисията. С това действие Парламентът въздейства пряко върху политиката на Комисията в сферата на безопасност на храните (Nix, Hoyland, 2011, p. 46). ЕП изисква официален отговор от Комисията относно твърдения за лошото финансово управление и непотизъм (институцията извършва неправомерно уволнение на длъжностно лице, което публикува доклад за измами и лошо финансово управление). В навечерието на гласуването на недоверие председателят на Комисията Сантер публично заявява, че ще бъде създадена независима комисия, която да разследва твърденията и че ще има фундаментална административна реформа, включваща нов кодекс за поведение, правила, уреждащи назначаването и работата на ЕК.

Договорът от Лисабон въвежда промяна относно назначаването на председател на Комисията. Той постановява, че Съветът трябва да предложи кандидата за поста, като вземе предвид изборите за ЕП. Противно на предишната процедура, тук се посочва, че кандидатът се избира от квалифицираното мнозинство от всички членове на ЕП. Изборът на председател на Комисията от членовете на ЕП е с цел демократична легитимност. Тези нови мерки потвърждават появата на партийна логика в институцията. Договорът от Лисабон изяснява принципа на парламентаризацията, като посочва, че Комисията като орган е отговорна пред Европейския парламент (чл. 17, ал. 8 от ДЕС). Гласуването на недоверие се отнася за ЕК като колективен орган. Съгласно ДЕС (чл. 17, ал. 6) член на Комисията трябва да подаде оставка, ако му бъде поискана от председателя на ЕК. Заедно с този член и решението от Рамковото споразумение за отношенията между ЕП и Комисията от 2010 г. се въвежда механизъм за влияние на ЕП при съставянето на ЕК. Преди 2010 г. Европейският парламент използва неформална стратегия за овластяване в този процес. Той прилага компетенциите си в процедурата за гласуване на

² Първото подобно гласуване (през юли 1994 г.), номинираният за председател на ЕК признава, че ако Европейският парламент го гласува с отказ, той ще оттегли кандидатурата си, тъй като председателят на Комисията няма да може да управлява ефективно без подкрепата на Парламента. Това де факто право на Европейския парламент да наложи вето върху избора на председател на Комисията е официално формализирано в Договора от Амстердам, който влиза в сила през 1999 г.

Комисията, за да извлече отстъпки от правителствата на държавите членки относно техните номинации. Първият пример за това е от 2004 г., когато двама от членовете на Комисията с председател Жозе Мануел Барозу получават отрицателни становища от ЕП. Латвийската номинация на Ингрида Удре (обвинения в неправомерни дарение към нейната партия) и италианската номинация на Роко Бутильоне (по време на изслушванията пред ЕП представя крайни тези относно хомосексуалността) биват оттеглени след бламиране на ЕК от страна на ЕП.

Законодателната процедура е модифицирана. Механизмът за съвместно вземане на решение е разширен до тридесет и четири нови области на европейската политика. Разширяването на тази процедура в почти всички области на компетентност на ЕС показва желанието да се балансира делът на законодателната функция и да се постигне по-добро междуинституционално сътрудничество. Важна е способността на политическите партии да „изразяват“ различните мнения на гражданите по такъв начин, че да бъдат представени в процеса на създаване на политики на ЕС. Това има значение не само за представителната демокрация, но и за подкрепата на гражданите за европейския проект: гражданите, които се чувстват представени в ЕС, са по-склонни да продължат да подкрепят Съюза (McEvoy, 2016). Следователно националните политически партии сега са в критичен момент: за да функционира представителната демокрация на този етап от европейската интеграция, политическите партии трябва да имат ресурсите за мобилизация отвъд националните граници. Политическите алтернативи могат да бъдат формулирани само от транснационални партии, които трябва да се превърнат в интегрираща сила в ЕС, защото споделят сходни ценности и цели (Lindberg, Rasmussen, Warntjen, 2010). Ако позициите, които заемат транснационалните партии, са ясно разграничени една от друга, тогава на европейското гражданско общество могат да бъдат предложени алтернативи на ниво ЕС. Стремещт към политическа конкуренция на ниво ЕС, развитието на транснационални партии и европейска партийна система са в основата на дългогодишния дебат за легитимността и демократичния дефицит на ЕС (Follesdal, Hix, 2006; Hix, 2002; Mair, Thomassen, 2010). Конкуренцията между предложенията за транснационална партийна политика е основно условие за представителната демокрация чрез партии на ниво ЕС. Съгласуваността на политиките е предпоставка за способността на партиите да действат извън териториалните граници и да преследват общи, наднационални политически цели и общи европейски политики. Съгласуваността между членовете на транснационалните партийни групи улеснява сплотеното поведение при разработването на политики (Hix, Noury, Roland, 2005; 2007). Договорът от Лисабон установява ЕП като равноправен съзаконодател на Съвета и свързва резултатите от изборите за ЕП с председателството на Комисията. Очакванията относно тези реформи са да генерират

„по-големи стимули за по-силни партийни организации и по-големи възможности за партиите да насочат резултатите от политиката на ЕС в определена идеологическа посока“ (Nix, Noury, Roland, 2005, p. 211). На фона на тежка икономическа и мигрантска криза, които засилват междуправителствената динамика и евроскептичните партии в цяла Европа, се провеждат последните два европейски избора, които на теория трябва да позволят на избирателите „да дадат мандат на конкретна политическа платформа за изпълнителния орган на ЕС – Комисията“ (Hobolt, 2014, p. 1529). Тъй като избирателите могат да гласуват само за националните партии, транснационалните политически федерации трябва да проявят вътрешна съгласуваност, за да успеят да предложат ясни алтернативи в различни области в политиката на ЕС.

ПАРТИЗАЦИЯ В ЕП

Общоприето е ЕП да бъде описван като слаба институция, която има малко компетенции в законодателния процес на ЕС. През последните десетилетия се наблюдава тенденция за увеличение на правомощията на ЕП чрез два механизма: формален (чрез Договорите на ЕС и решения на Европейския съд) и неформален (чрез Процедурния правилник на ЕП и собствени стратегии). В този процес ЕП е своеобразна арена на различни политически интереси. Те включват национални и наднационални групи по интереси, национални и европейски политически организации и политическите фондации. Трудно е да се определи до каква степен те оказват влияние върху работата на Парламента, тъй като позицията на ЕП се договаря и до голяма степен се формира още на „етапа на комисиите в парламентарния законодателен процес“ (Corbett, Jacobs, Shackleton, 2005, p. 348). Партизацията на ниво ЕП ще се разгледа чрез анализ на: (1) партизацията в парламентарните комитети, (2) партийната дисциплина в парламентарните групи. Тези два елемента на анализ са избрани, тъй като вътрешната организация на ЕП формира способността му да използва ефективно своите ресурси и институционални правомощия и да оказва влияние в рамките на ЕС.

Партизация в парламентарните комитети

Постоянните комитети на ЕП са пряко свързани с политическия дневен ред. Системата на комитетите е разширена с еволюцията на правомощията на Парламента (McElroy, 2001; 2007). Структурните им ресурси и специализацията на членовете засилват информационното предимство на ЕП и по този начин подобряват неговата позиция в законодателните преговори със Съвета и ЕК (Raunio, 1997; Mamadouh, Raunio, 2003; 2002). Системата на комитетите също така предоставя възможност за изграждане на единна позиция сред партийните групи в законодателния процес. Комитетите формират мнозинства по всеки отделен законодателен акт, като по този начин

осигуряват колективните действия (Neuhold, 2001). Най-важните фактори, засягащи назначенията на членовете на ЕП в тези структури, са: личните им интереси (54,7%), професионалната експертиза (53,9%), последвани от степента на значимост на въпросите, обсъждани в Комисията (50,2%) (Farrell et al., 2006).

По-голямата част от членовете на ЕП работят в един комитет като пълноправни членове и в друга като заместващи. Официално длъжностите в тях се разпределят на пленарно гласуване на всеки две години и половина. На практика обаче те са определени преди пленарната фаза (Bowler, Farrell, 1995; Mamadouh, Raunio, 2003). В Правилника на дейността на ЕП е заложена процедурата по назначаването им: „членовете на комисиите и анкетните комисии се избират след представяне на кандидатури от политическите групи и независимите членове. Председателският съвет внася предложенията в Парламента. Съставът на комисиите отразява, доколкото е възможно, състава на Парламента“ (Член 209, 2019 г.). Местата в комисиите се разпределят между политическите групи, пропорционално на техния размер в пленарна зала. Впоследствие парламентарните групи определят индивидуалните назначения.

Боулър и Фарел (Bowler, Farrell, 1995) изготвят ключово изследване на формирането на комисиите. В своето проучване на 3-ия ЕП (1989–1994 г.) те откриват доказателства, идентифициращи привързаностите към професионални групи и групи по интереси като единствените статистически значими детерминанти относно назначенията в комисиите. По подобен начин Макелрой (McElroy, 2006) доказва, че специфичният опит играе роля при разпределянето на членове в комитетите в 5-ия ЕП. Изводите, които прави в своя анализ, са, че „комисиите са представителни за ЕП, от гледна точка както на партийно, така и на политическо представителство“ (McElroy, 2006, р. 5).

Уитакър (Whitaker, 2005) твърди, че тъй като ЕП придобива все повече законодателни правомощия, националните партии стават по-заинтересовани да намалят загубите си, като влияят върху назначенията в комисиите и върху работата на комисиите със законодателни правомощия. Той доказва, че „националните партии показват по-високо ниво на благоразположение към членовете на комисиите, които имат законодателни правомощия“ (Whitaker, 2005, р. 5) и в резултат те са склонни да гласуват заедно с техните национални партийни делегации. Фокусирайки се върху проучването на разпределянето на докладите, Мамаду и Раунио заявяват, че „делегациите на националните партии в ЕП често са ключови играчи при разпределянето на парламентарните членове, като лидерите на групите са ограничени в способността си да ръководят действията на техните членове в комисиите“ (Mamadouh, Raunio, 2003, р. 333).

Алтернативни доказателства за влиянието на политическите групи са предоставени от Макелрой (McElroy, 2001), който показва, че евродепутатите, които гласуват последователно срещу ръководството на парламентарната група, са понижени в средносрочното назначаване в комисиите за периода 1989–1991. Досега нито едно проучване не е изрично установило въздействието на националните партии и политическите групи върху назначаването на отделни членове в комисиите. В заключението от своето проучване Макелрой (McElroy, 2006, р. 26) обръща внимание на факта, че „ролята на политическите групи в процеса на възлагане на комисии трябва да бъде разгледана по-подробно“. Делегирането на правомощия чрез назначения в комисиите е един от методите, които ръководствата на политическите групи в ЕП могат да използват за награждаване на лоялни си членове (Mamadouh, Raunio 2003, р. 348).

Чрез проучване на десет от комитетите в ЕП успешно се защитава хипотезата, изведена от Боулър и Фарел (Bowler, Farrell, 1995) и Макелрой (McElroy, 2006) – основни фактори за назначенията в парламентарните комитети са личните интереси и предишният професионален опит. От гледна точка на политическото представителство е спазен квотният принцип. В табл. 1 се вижда, че са спазени изискванията на чл. 209 от Правилника за дейността на ЕП.³

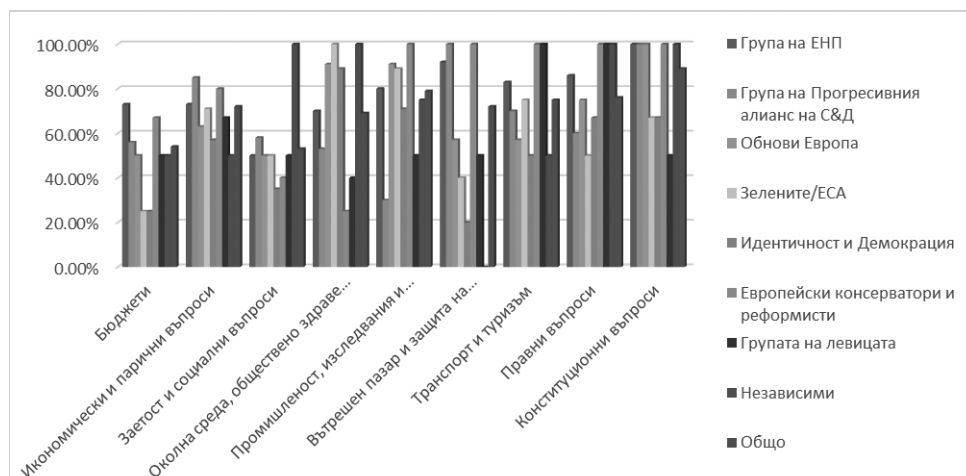
Таблица 1. Квотен принцип в комитетите

Комитети	Група на ЕНП	Група на Прогресивния алианс на С&Д	Обнови Европа	Зелените/ЕСА	Идентичност и Демокрация	Европейски консерватори и реформисти	Група на левицата	Независими
Бюджети	1	0	0	0	0	0	-1	0
Икономически и парични въпроси	0	0	0	0	1	0	0	-1
Заетост и социални въпроси	0	1	0	-1	0	0	1	-1
Околна среда, обществено здраве и безопасност на храните	-1	0	0	0	1	1	0	-1

³ Данните са взети от собствени изчисления и официалния сайт на комитетите в ЕП: <https://www.europarl.europa.eu/committees/bg/home>

Промисленост, изследвания и енергетика	0	0	0	1	-1	0	0	0
Вътрешен пазар и защита на потребителите	0	0	1	0	0	0	0	-1
Транспорт и туризъм	0	0	0	-1	1	0	0	0
Правни въпроси	0	0	0	-1	0	0	1	0
Конституционни въпроси	0	0	0	0	0	0	0	0

След кабинетно проучване са установени фактори, които влияят върху избора на членове в комитетите. Чрез корелационен анализ на индикаторите в първия избор на членове в комитетите на 9-ия ЕП е разгледан един: предишен опит в сферата. Изследването включва контент анализ на документи. Средно 72% от членовете на ЕП имат предишен опит в сферата на комитета, в който са назначени.⁴

Фигура 1. Предишен опит в сферата

⁴ Виж горната бележка.

Партизацията като дисциплина в политическите групи в ЕП

В Съвета и Комисията не съществува транснационална структура на партийно ръководство и няма монопол върху определянето на политическия дневен ред (Tallberg, 2003; 2006; Warntjen, 2007). ЕП има ръководство, което се състои от транснационални партийни групи. Бюрото се състои от председателя на ЕП и неговите четиринадесет заместник-председатели, и от петима квестори. Тези длъжности са разпределени между политическите групи спрямо пленарните им места. Ключов орган в ръководството на ЕП е Председателският съвет, състоящ се от председателите на всяка политическа група и председателя на ЕП (Corbett, Jacobs, Shackleton, 2007). Този орган има информационна и организационна функция. Ако няма междупартиен консенсус по даден въпрос, се провежда гласуване, като гласовете се претеглят в зависимост размера на групите. Нито една група няма абсолютно мнозинство, с което да контролира тези резултати и да превърне Председателския съвет в инструмент за партиен контрол на дневния ред (Corbett, Jacobs, Shackleton, 2007).

Парламентарните групи не контролират законодателната арена, но имат достъп до важни ресурси като: назначенията в комитетите, докладчици на законодателни и незаконодателни текстове и време за пленарни изказвания. Разпределението на тези длъжности в законодателната власт може да се използва за налагане на партийната линия. Мамадоу и Раунио (2003) показват, че разпределението на докладчиците е до голяма степен пропорционално на размера на европейските политически групи. В допълнение, Хаусемер (Hausemer, 2006) изследва твърдението, че важни законодателни доклади се разпределят на най-лоялните членове на ЕП. Той заключава, че този тип процедури се използват като механизъм за партийна дисциплина. Линдберг (Lindberg, 2008a) установява, че от двете най-големи партийни групи само групата на Европейската народна партия (ЕНП) е в състояние да дисциплинира своите членове за нелоялно поведение при гласуване, като им отказва достъп до доклади в рамките на механизма за съвместно вземане на решения. В допълнение на своето изследване Линдберг (Lindberg, 2008a, 2008b) констатира, че двете основни политически групи в ЕП назначават докладчици с политически предпочитания, близки до средната позиция на техните партийни групи. Изводът от изброените изследвания е, че механизмът за назначаване на докладчици по законодателни текстове е обвързан с дисциплината в политическите групи в ЕП.

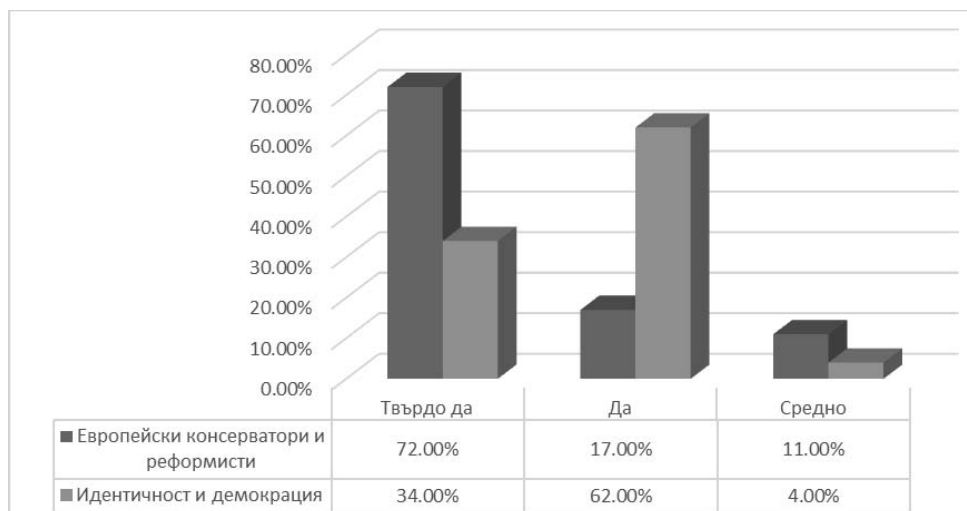
Представителите в ЕП имат връзки с партиите както на национално, така и на наднационално ниво. По този начин членовете на ЕП могат да се разглеждат като агенти на двама потенциални принципали, т.е. техните национални партии, които контролират тяхното номиниране и избиране; и техните транснационални партийни групи в рамките на ЕП (Nix, 2002a; 2002b;

2002с). Хикс твърди, че „транснационалните партии в Европейския парламент помагат на националните партии и евродепутатите да структурират поведението си по същия начин, както партиите в Конгреса на САЩ“ (2006, р. 496). Партийните групи в ЕП контролират значителна част от ресурсите (Corbett, Jacobs, Shackleton, 2005, р. 104). Следователно в ежедневната политика е много по-лесно за наднационалните партийни групи да следят за дисциплината на членовете на ЕП и да наблюдават тяхното поведение, отколкото за националните партии. Освен това, дори националните партии да имат капацитета да се ангажират с наблюдение на членовете на ЕП, те може да нямат стимул за това. В допълнение, Хикс и Лорд твърдят, че националните партии са по-малко активни, когато става въпрос за наблюдение на своите евродепутати, тъй като знаят, че няма да бъдат пряко повлияни на национални избори, дори ако техните депутати действат безотговорно (Hix, Lord, 1997, р. 218). В европейските избори кандидатите за ЕП използват етикетите на националните партии и често фокусът е върху националните, а не върху европейските въпроси, което кара изследователите да ги определят като „национални избори от втори ред“ (Reif, Schmitt, 1980). По този начин членовете на ЕП имат по-силни регулаторни връзки с партийната си група в ЕП в ежедневната си работа, отколкото с националната си партия. Крепел (Kreppel, 2002) подкрепя идеята, че делегациите на националните партии контролират разпределението на докладчиците в законодателната процедура. Проучването на Хойланд за назначаване на докладчик (Hooyland 2006a; 2006b; 2006c) подчертава връзката с националната партия – вероятността член да бъде назначен за докладчик е по-голяма за членовете на ЕП, чиито национални партии са в правителството на страната си.

Чрез изследването на партизацията в назначенията на комитети е анализирана и лоялността към националната партия и наднационалната политическа група в ЕП. Данните, които се потвърждават от проучването са, че единствено членове на групата на Идентичност и демокрация и групата на Европейските консерватори и реформисти имат по-ниски нива на лоялност към европейските си политически партньори. За целите на изследването е създадена рангова скала от 1 до 5 (1-твърдо не; 2-не; 3-средно; 4-да; 5-твърдо да) за процентно измерване на лоялността⁵ Поради липсата на специфика от гледна точка на сферите на гласуванията в ЕП, това изследване се отнася до въпроса, свързан с двамата принципали на членовете на ЕП. Без централизиран подбор на кандидати политическите групи нямат способ да накажат или да възнаградят лоялността. В повечето парламенти в Европа партийната кохезия се осигурява чрез централизиране на подбора на кандидати. „В институциите, където този подбор е децентрализиран, законодателната

⁵ Данните са взети от: <https://www.votewatch.eu/>.

кохезия е по-ниска“ (Nix, 2002, p. 697). Изводът, който може да се направи е, че без необходимите правомощия в сферата на подбор на кандидати, европейските политически групи не могат да бъдат основните принципали на членовете на Парламента.

Фигура 2. Лоялност към политическата група

ПАРТИЗАЦИЯТА В ИЗБОРНИЯ ПРОЦЕС В ЕС

Националните партии подбират кандидати и ръководят предизборната кампания в изборите за ЕП. Европейските партии служат като общи организации; парламентарните партийни групи организират вътрешнонационалните партии в ЕП, като им осигуряват достъп до ресурсите на ЕП. Извънпарламентарните партии (транснационалните федерации) координират партиите извън ЕП, което е по-малко важна функция и следователно транснационалните федерации са по-слабо развити като организации. Връзката между националните партии и европейските политически групи може да се осъществи чрез представителство на членовете на ЕП в ръководните органи на националните партии и в комисиите по европейските въпроси на националните парламенти, предоставящи експертни познания по европейските въпроси. Нарастването на значението на ролята на представителите в ЕП в националните партии кореспондира с увеличаване на правомощията на ЕП и ЕС. В някои партии членовете на ЕП могат да служат като „политически съветници по европейските въпроси, като работят в съответните национални комисии“ (Raunio, 2000, p. 220).

Резултати от въвеждането на процедурата *Spitzenkandidaten* за развитието на парламентаризацията и партизацията

Оттеглянето на гласоподавателите от европейските избори е повтаряща се тема в европейските изследвания и в теорията за демократичния дефицит на ЕС. Общата избирателна активност в периода 2004–2019 г. се е увеличила съответно от 45,47% до 50,66%. Целите на Лисабонския договор, свързани със стимулирането на интереса на гражданите, са постигнати в определени държави⁶. Една от ключовите мерки за постигане на „европеизация“ на парламентарните избори, по-строга вътрешнопартийна демокрация и по-голямо участие на избирателите е механизмът за номиниране на кандидати за председател на ЕК. В тази връзка на 4 юли 2013 г. ЕП приема резолюция за подобряване на практическите договорености за парламентарните избори през 2014 г. (7-0323/2013), призоваваща европейските партии да номинират кандидати за председател на Комисията, които трябва да представят своите политически програми във всички държави членки. Петимата кандидати за поста участваха в няколко телевизионни дебата, проведеха кампании в повечето държави членки и бяха широко отразени в пресата. Въпреки това въздействието на новия тип предизборна кампания върху избирателната активност е ниско. Една от причините за това е силно неравномерното медийно присъствие между държавите членки. Общото заключение за *Spitzenkandidaten* може да бъде обобщено с цитат от Сара Хоболт (Hobolt, 2014, p. 1529): „*Spitzenkandidaten* не дефинира програмата на европейските избори през 2014 г., но в дългосрочен план може дори да промени естеството на европейските избори“.

Таблица 2. Избирателна активност (%) на избори за ЕП (2004–2019)

Държава член	2004	2009	2014	2019
Австрия	42,43	45,97	43,39	59,80
Белгия	90,81	90,39	89,64	88,47
България	29,22*	38,99	35,84	32,64
Германия	43,00	43,27	48,10	61,38
Гърция	63,22	52,54	59,97	58,69
Дания	47,89	59,54	56,32	66,08
Естония	26,83	43,90	36,52	37,60
Ирландия	58,58	58,64	52,44	49,70
Испания	45,14	44,87	43,81	60,73
Италия	71,72	66,47	57,22	54,50
Кипър	72,50	59,40	43,97	44,99
Латвия	41,34	53,70	30,24	33,53
Литва	48,38	20,98	47,35	53,48

⁶ Данните са взети от: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/turnout/>.

Държава член	2004	2009	2014	2019
Люксембург	91,35	90,76	85,55	84,24
Малта	82,39	78,79	74,80	72,70
Нидерландия	39,26	36,75	37,32	41,93
Обединеното кралство	38,52	34,70	35,60	37,18
Полша	20,87	24,50	23,83	45,68
Португалия	38,60	36,77	33,67	30,75
Румъния	29,22*	38,99	35,84	32,64
Словакия	16,97	19,64	13,05	22,74
Словения	28,35	28,37	24,55	28,89
Унгария	38,50	36,31	28,97	43,36
Финландия	39,43	38,60	39,10	40,80
Франция	42,76	40,63	42,43	50,12
Хърватия	-	20,84**	25,24	29,84
Чехия	28,30	28,22	18,20	28,72
Швеция	37,85	45,53	51,07	55,27

* Изборите в България и Румъния се провеждат през 2007 г.

** Изборите в Хърватия се провеждат през 2013 г.

Едно от ключовите институционални нововъведения от Договора от Лисабон е изборът на председател на ЕК с оглед на резултатите от изборите за ЕП. Изборът на председател на Комисията е споделена компетентност, което въвежда и двойната му легитимност. Това в голяма степен е в съответствие със самото естество на ЕС, който е Съюз на държавите и народите. Председателят се легитимира първо от процедурата по избирането му от Съвета, където държавите членки са представени на най-високо ниво, след това като бъде одобрен от пряко избрания ЕП. Тази идея бе приета и в европартиите – Европейската народна партия (ЕНП) и четири други европейски партии организираха конференции и онлайн гласувания, за да определят Spitzenkandidaten (водещи кандидати) за председателството на Комисията. Чрез този механизъм европейското партийно ръководство активно се опита да персонализира изборите и да мобилизира европейския електорат.

Чрез въвеждането на Spitzenkandidaten ЕС се стреми да повиши осведомеността и интереса на европейските граждани да участват в изборите и в крайна сметка да засили легитимността на общностните институции. Номинациите за водещ кандидат на европартиите през изборите 2014 г. са: Жан Клод Юнкер (ЕНП); Мартин Шулц (ПЕС); Гай Верхофшат (АЛДЕ); Алексис Ципрас (Европейската левица); Ска Келер и Хосе Бове (Европейската зелена партия). Формирането на широка коалиция след изборите през 2014 г. зад кандидатурата на Жан Клод Юнкер бе основен фактор, който допринесе за постигането на бързо споразумение относно водещия кандидат за поста на председател на ЕК. По време на изборите през 2019 г. водещите кандида-

ти бяха: Манфред Вебер (ЕНП); Франс Тимерманс (ПЕС); Ска Келер и Бас Ейкхаут (Европейска зелена партия); Гай Верхофшат и Маргрете Вестагер (АЛДЕ), Ян Захрадил (Европейски консерватори и реформисти); Нико Куе и Виолета Томич (Европейска левица). След изборите за ЕП през 2019 г. Съветът пренебрегна механизма на водещите кандидати с временно отказване от процедурата и избра Урсула фон дер Лайен за поста председател на ЕК.

Въпреки нарушението на процедурата през 2019 г., механизмът за водещите кандидати донесе повече прозрачност при избора на председател на Комисията през 2014 г. и 2019 г. В проучване на Евробарометър, проведено преди европейските избори през 2019 г., повече от 60% от анкетираните се съгласяват с твърдението, че процесът Spitzenkandidat ще донесе повече прозрачност и ще увеличи легитимността на Европейската комисия (Европейски парламент, 2018). Механизмът Spitzenkandidat се възприема като значително развитие за европейската демокрация. По време на европейските избори преди Лисабонския договор, европейските политически партии са възприемани като участници, които улесняват политическия диалог и избягват участието в предизборната кампания, за разлика от националните политически партии. Тяхната роля е ограничена до разпространението на предизборни материали, организирането на събития и подготовката на държавни или правителствени срещи на върха (Gagatek, 2009). Техните незначителни ресурси, нежеланието на националните партии да им предоставят много компетенции и липсата на връзка между изборните резултати и състава на Комисията са някои от причините за това (Hix, Hoyland, 2011). В допълнение, структурата на политическата система на ЕС не може да осигури развитие на класическа партийна конкуренция по подобие на тази, която съществува в националната държава (Gagatek, 2009). През 2014 г. за първи път паневропейските политически партии използват инструменти за професионална предизборна кампания. Подобен модел е последван и през 2019 г. Въпреки че европартиите са изправени пред различни предизвикателства по време на кампаниите си (1. ограничени ресурси, включително персонал; 2. краткото време за агитация; 3. липсата на прецедент (през 2014 г.); 4. необходимостта от успешна координация и трансфер на различните интереси, приоритети и послания на националните политически партии в една общоевропейска кампания), те успяват да предприемат трудно начинание, като същевременно затвърждават своите политически позиции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Еволюцията на правомощията на ЕП несъмнено доведе до повишаване на значението на европартиите като основна структурираща единица на представителната демокрация на европейско ниво. Чрез контент анализ на документи и законодателни актове може да се открие съществуващата връз-

ка между развитието на Парламента като законодателен орган, партизациата на политическия дневен ред и функционирането на институцията. Установяването на механизма на водещите кандидати – новият стил на европейска предизборна кампания и увеличаване на законодателните правомощия на ЕП, представляват нов път в историята на ЕС. Чрез вторичен анализ на данни и кабинетно проучване статията очертава основните измерения на партизациата на ниво ЕП. След Договора от Лисабон, съвместното вземане на решения в редица политически сфери чрез обикновена законодателна процедура се увеличава и мнозинствата в ЕП стават по-стабилни. Следователно расте броят на дебатите и решенията, които са повлияни от политически, идеологически, партийни и регионални разделения. Създаването на политически партии на ниво ЕС допълнително укрепва партийно-политическото измерение, независимо от факта, че партиите не отговарят напълно на характеристиките на партиите на национално ниво (нито по отношение на тяхната организация, нито на техните политически програми). Развитието на европейските политически партии се осъществява постепенно в тясно взаимодействие с разширяването на правомощията на ЕП. Социалдемократическата, зелената, либералната и християндемократическата федерация, създават по-съгласувани партийни организации. По-късно други партии направиха същото и всички те задълбочиха връзките си с партийните групи в ЕП. Партиите на ниво ЕС оказват влияние върху вземането на решения в Съюза както по неформални, така и по официални канали; като последните са силно концентрирани около политическите групи в ЕП.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Европейски съюз (2012). Консолидирани текстове на Договора за Европейския Съюз и на Договора за функционирането на Европейския Съюз. Консолидиран текст на Договора за Европейския Съюз – Консолидиран текст на Договора за функционирането на Европейския съюз. Протоколи. Приложения. Декларации, приложени към заключителния акт на Междуправителствената конференция, която прие Договора от Лисабон подписан на 13 декември 2007 г. Таблици на съответствието. *Официален вестник на Европейския съюз*, С 326 , 26/10/2012, с. 1–390. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=celex:12016ME/TXT>.

[Evropeyski sayuz (2012).. Konsolidirani tekstove na Dogovora za Evropeyskia Sayuz i na Dogovora za funktsioniraneto na Evropeyskia Sayuz. Konsolidiran tekst na Dogovora za Evropeyskia Sayuz – Konsolidiran tekst na Dogovora za funktsioniraneto na Evropeyskia sayuz. Protokoli. Prilozhenia. Deklaratsii, prilozheni kam zaklyuchitelnia akt na Mezhdupravitelstvenata konferentsia, koyato prie Dogovora ot Lisabon podpisan na 13 dekemvri 2007 g. Tablitsi na saotvetstviето. *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, С 326 , 26/10/2012, s. 1–390. Dostapnen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=celex:12016ME/TXT.>]

Регламент (ЕО) № 2004/2003 на Европейския парламент и на Съвета относно статута и финансирането на политическите партии на европейско равнище [онлайн]. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52007PC0364&from=EN>.

[*Reglament (EO) № 2004/2003 na Evropeyskia parlament i na Saveta otnosno statuta i finansiraneto na politicheskite partii na evropeysko ravnishte* [onlayn]. Dostapnen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52007PC0364&from=EN.>]

Регламент (ЕО) № 1524/2007 на Европейския парламент и на Съвета за изменение на Регламент (ЕО) № 2004/2003 относно статута и финансирането на политическите партии на европейско равнище [онлайн]. *Официален вестник на Европейския съюз*, L 343/5, 27.12.2007. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32007R1524>.

[*Reglament (EO) № 1524/2007 na Evropeyskia parlament i na Saveta za izmenenie na Reglament (EO) № 2004/2003 otnosno statuta i finansiraneto na politicheskite partii na evropeysko ravnishte* [onlayn]. *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, L 343/5, 27.12.2007. Dostapnen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32007R1524.>]

Регламент (ЕС, ЕВРАТОМ) № 1141/2014 на Европейския парламент и на Съвета относно статута и финансирането на европейските политически партии и на европейските политически фондации [онлайн]. *Официален вестник на Европейския съюз*, L 3/16, 6.1.2016. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=CELEX%3A32014R1141>.

[*Reglament (ES, EVRATOM) № 1141/2014 na Evropeyskia parlament i na Saveta otnosno statuta i finansiraneto na evropeyskite politicheski partii i na*

- evropeyskite politicheski fondatsii [onlayn]. *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, L 3/16, 6.1.2016. Dostapen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=CELEX%3A32014R1141>.]
- Bardi, L.** (2002). Parties and Party Systems in the European Union: National and Supranational Dimensions. In: **Luther, K. R., Müller-Rommel, F.** (eds.). *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*. Oxford: Oxford University Press, pp. 293–321.
- Bowler, S., Farrell, D. M.** (1995). The Organizing of the European Parliament: Committees, Specialization and Co-ordination [online]. *British Journal of Political Science*, vol. 25, issue 2, pp. 219–243. [Viewed 01.10.2021]. Available from: https://ideas.repec.org/a/cup/bjposi/v25y1995i02p219-243_00.html.
- Corbett, R., Jacobs, F., Shackleton, M.** (2005). *The European Parliament*. 6th ed. London: John Harper Publishing.
- Corbett, R., Jacobs, F., Shackleton, M.** (2007). *The European Parliament*. 7th ed. London: John Harper.
- Cox, G. W., McCubbins, M. D.** (1993). *Legislative Leviathan: Party Government in the House*. Berkeley, CA: University of California Press.
- European Parliament** (2019). Rules of Procedure of the European Parliament. Available from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RULES-9-2019-07-02-TOC_EN.html.
- Farrell, D., Hix, S., Johnson, M., Scully, R.** (2006). A Survey of MEPs in the 2004–09 European Parliament. *Paper presented to the Annual Conference of the American Political Science Association, August–September 2006, Philadelphia*.
- Follesdal, A., Hix, S.** (2006). Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 44, issue 3, pp. 533–562. [Viewed 01.10.2021]. Available from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-5965.2006.00650.x>.
- Gagatek, W.** (2009). *European political parties as campaign organisations: Toward a greater politicisation of the European Parliament elections*. Brussels: Centre for European Studies.
- Gagatek, W., van Hecke, S.** (2014). The Development of European Political Foundations and Their Role in Strengthening Europarties. *Acta Politica*, vol. 49, no. 1, pp. 86–104.
- Gerbet, P.** (1989). The Origins: Early Attempts and the Emergence of the Six (1945–52). In: Pryce, R. (ed.). *The Dynamics of European Union*, London: Routledge, pp. 35–48.
- Hausemer, P.** (2006). Participation and political competition in committee report allocation: under what conditions do meps represent their constituents?. *European Union Politics*, vol. 7, issue 4, pp. 505–530.
- Hix, S.** (1994). The study of the European community: The challenge to comparative politics. *West European Politics*, vol. 17, issue 1, pp. 1–30.
- Hix, S.** (1999). Dimensions and alignments in European union politics: Cognitive constraints and partisan responses. *European Journal of political Research*. vol. 35, issue 1, pp. 69–106.

- Hix, S.** (2002a). Parliamentary behavior with two principals: Preferences, parties, and voting in the European Parliament. *American Journal of Political Science*, vol. 46, issue 3, pp. 688-698.
- Hix, S.** (2002b). A supranational party system and the legitimacy of the European Union. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, vol. 37, issue 4, pp. 49-59.
- Hix, S.** (2006). 'The European Union as a Polity'. In Milward, A., Wessel, R., Crowley, P., Mayes, D., Favell, A. (eds.) *Handbook of European Union Politics*, London: SAGE Publications.
- Hix, S.** (2008). Towards a partisan theory of EU politics [online]. *Journal of European Public Policy*, vol. 15, issue 8, pp. 1254-1265. [Viewed 01.10.2021]. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501760802407821>.
- Hix, S., Höyland, B.** (2011). *The Political System of European Union*. 3rd ed. London: Palgrave.
- Hix, S., Lord, C.** (1997). *Political Parties in the European Union*. London: Macmillan.
- Hix, S., Noury, A., Roland, G.** (2005). Power to the Parties: Cohesion and Competition in the European Parliament 1979-2001. *British Journal of Political Science*, vol. 35, issue 2, pp. 209-234.
- Hix, S., Noury, A., Roland, G.** (2007). *Democratic Politics in the European Parliament*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobolt, S.** (2014). A vote for the President? *The role of Spitzenkandidaten in the 2014 European Parliament Elections*. *Journal of European Public Policy*, vol. 21, issue 10, pp. 1528-1540. [Viewed 02.10.2021]. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501763.2014.941148?journalCode=rjpp20>.
- Høyland, B.** (2006a). *Government – Opposition in Bicameral Negotiations: Decision-Making in the European Union's Codecision Procedure*. European Parliament Research Group (EPRG), Working Paper No. 12.
- Høyland, B.** (2006b). Allocation of co-decision reports in the fifth term of the European Parliament. *European Union Politics*, vol. 7, issue 1, pp. 30-50.
- Høyland, B.** (2006c). *A second look at roll call voting in the European Parliament. Paper presented at the meeting of the European Legislative Politics Research Group, 20-21 October, Uppsala.*
- Kreppel, A.** (2002). *The European Parliament and Supranational Party System: A Study of Institutional Development*. New York: Cambridge University Press.
- Lindberg, B.** (2008a). *Fit for European democracy? Party discipline in the European Parliament*: Ph.D. Dissertation. University of Uppsala, Acta Universitatis Upsalensis.
- Lindberg, B.** (2008b). Are political parties controlling legislative decision-making in the European Parliament? The case of the services directive. *Journal of European Public Policy*, vol. 15, issue 8, pp. 1185-1205.
- Lindberg, B., Rasmussen, A., Warntjen, A.** (2010). *The Role of Political Parties in the European Union*. 1st Ed. London: Routledge.
- Mair, P.** (2005). Popular Democracy and the European Union Polity. *European Governance Papers*, No. C-05-03.

- Mair, P.** (2009). Representative versus Responsible Government. *MPIfG Working Paper*, 09/8.
- Mair, P., Thomassen, J.** (2010). Political representation and government in the European Union. *Journal of European Public Policy*, vol. 17, issue 1, pp. 20-35.
- Mamadouh, V., Raunio, T.** (2002). *Allocating Reports in the European Parliament: How Parties Influence Committee Work*. EPRG Working Paper No. 7.
- Mamadouh, V., Raunio, T.** (2003). The Committee System: Powers, Appointment and Report Allocation. *Journal of Common Market Studies*, vol. 41, issue 2, pp. 333–351. [Viewed 02.10.2021]. Available from: https://econpapers.repec.org/article/blajcmkts/v_3a41_3ay_3a2003_3ai_3a2_3ap_3a333-351.htm.
- McElroy, G.** (2001). *Committees and Party Cohesion in the European Parliament*. EPRG Working Paper No. 8.
- McElroy, G.** (2006). Committee Representation in the European Parliament. *European Union Politics*, vol. 7, issue 1, pp. 5–29.
- McElroy, G.** (2007). Forum Section: Legislative Politics as Normal? Voting Behaviour and Beyond in the European Parliament. *European Union Politics*, vol. 8, issue 3, pp. 433–448.
- Mcevoy, C.** (2016). The Role of Political Efficacy on Public Opinion in the European Union'. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, vol. 54, issue 5, pp. 1159–1174.
- Neuhold, C.** (2001). The „Legislative Backbone“ of Keeping the Institution Upright? The Role of European Parliament Committees in the EU Policy– Making Process. *European Integration online Papers*, vol. 5, issue 10.
- Raunio T.** (2000). Losing Independence or Finally Gaining Recognition?: Contacts Between MEPs and National Parties. *Party Politics*, vol. 6, issue 2, pp. 211-223.
- Raunio, T.** (1997). *The European Perspective: Transnational Party Groups in the 1989-1994 European Parliament*. London: Ashgate.
- Raunio, T., Wagner, W.** (2016). Towards parliamentarisation of foreign and security policy?. *West European Politics*, vol. 40, issue 1, pp. 1–19.
- Tallberg, J.** (2003). The agenda-shaping powers of the EU Council Presidency. *Journal of European Public Policy*, vol. 10, issue 1, pp. 1–19.
- Tallberg, J.** (2006). *Leadership and Negotiation in the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Warntjen, A.** (2007). Steering the Union. The impact of the EU Presidency on legislative activity in the Council', *Journal of Common Market Studies*, vol. 45, issue 5, pp. 1135–1157.
- Whitaker, R.** (2001). Party Control in a Committee-Based Legislature? The Case of the European Parliament. *Journal of Legislative Studies*, vol. 7, issue 4, pp. 63–88.
- Whitaker, R.** (2005). National Parties in the European Parliament. *European Union Politics*, vol. 6, issue 1, pp. 5–28.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА:

- Rasmussen, A.** (2007). Challenging the Commission's right of initiative? Conditions for institutional change and stability. *West European Politics*, vol. 20, issue 2, pp. 244–264.
- Rasmussen, A.** (2008a). The EU conciliation committee: one or several principals? [online]. *European Union Politics*, vol. 9, issue 1, pp. 87–113. [Viewed 01.10.2021]. Available from: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/22932/ssoar-eup-2008-1-rasmussen-the_eu_conciliation_committee.pdf?sequence=1.
- Rasmussen, A.** (2008b). Party soldiers in a non-partisan community? Party linkage in the European Parliament. *Journal of European Public Policy*, vol. 15, issue 8, pp. 1164–1184.
- Sartori, G.** (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Vol. I. New York: Cambridge University Press.

АДАПТАЦИЯ НА РАННИЯ СОЦИАЛИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ: ВЛИЯНИЕТО НА ЕЛЕКТОРАЛНАТА СТРУКТУРА И МЕЖДУ- ПАРТИЙНА КОНКУРЕНЦИЯ ВЪРХУ ПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗ- ВИТИЕ НА БРСДП (1899–1911)

Кристиан Красимиров Стефанов

Анотация: Темата на анализа е политическото развитие на ранния български социализъм в периода до Балканските войни. Целта на анализа е да разкрие елементи от националната специфика на социалистическото движение в България. По-конкретно анализът цели да схване ориентирите и обстоятелствата, оказващи влияние върху процеса на адаптация на социализма в страната. Фокус на анализа са електоралното развитие на БРСДП, по-късно БРСДП (т.с.) и БРСДП (ш.с.), в периода 1899–1911 и партийната конкуренция между двете социалистически партии, както и с БЗНС. Акцентира се електоралното съотношение между градския и селски вот като дял от общата подкрепа за социалистите. Чрез анализ на общите измерения на електоралната им структура и динамиката на междупартийната конкуренция, изследването опитва да разкрие посоките, в които изборните резултати стимулират политическото поведение на партията. На първо място, анализът опитва да обясни по-дълбоките причини за разцеплението от 1903 г. На второ място, да обясни развитието на различния политически профил, който двете социалистически партии придобиват до войните. Основната хипотеза на изследването е, че икономическата неразвитост на страната, в контекста на ранно въведено всеобщо изборително право, превръща масовия вот от селските райони в силен фактор за трансформациите на социализма в България.

Ключови думи: политическа модернизация, български социализъм, електорална структура.

ADAPTATION OF EARLY SOCIALISM IN BULGARIA: IMPACT OF ELECTORAL STRUCTURE AND INTER- PARTY COMPETITION OVER POLITICAL DEVELOPMENT OF BWSDP (1899-1911)

Kristian Krasimirov Stefanov

Abstract: The topic of the analysis is the political development of the early Bulgarian socialism in the period before the Balkan Wars. The purpose of the analysis is to reveal the influence of the national specifics to the early socialist movement in Bulgaria. In particular, the analysis aims to understand the circumstances influencing the process of adaptation of socialism in the country. The focus of the analysis is the electoral development of the BWSDP, later the BWSDP (t.s.) and the BRSDP (sh.s.) in the period 1899-1911, including the party competition between the two socialist parties and the Agrarian Union. The electoral

ratio between urban and rural voting is emphasized as part of the general support for the socialists. By analyzing the general dimensions of their electoral structure and the dynamics of inter-party competition, the study tries to reveal the directions in which the election results stimulate the political behavior of the party. First, analysis attempts to explain deeper causes of the 1903 split. Second, to explain the development of different political profiles which the two socialist parties acquired before the wars. The main hypothesis of the study is that Bulgarian economic underdevelopment combined with early advanced universal suffrage are turning mass vote from rural areas into strong factor for the transformations of socialism in Bulgaria.

Key words: political modernization, Bulgarian socialism, electoral structure.

Българският модернизационен процес приема противоречив и непълен характер, който се характеризира със сериозни колебания в адаптацията между заварените традиционни форми и привнесените европейски институции и идеологии. Това структурно обстоятелство създава предпоставки за специфичното развитие на националния политически живот и в частност на ранното социалистическо движение. Анализът подхожда към темата на изследване като първо рамкира специфичните и противоречиви траектории на българската модернизация след Освобождението, като особен акцент получават еволюцията на изборните правила и институции.

1. Общественополитически контекст

Периодът между Освобождението и Балканските войни е структуриран около продължаването на започналите с Възраждането процеси на обществена модернизация (Даскалов, 2005а; Даскалов, 2005б). Специфичната рамка на модернизационния процес са както неговото протичане в национална форма и силно участие на държавата, така и устойчивата нагласа сред интелигенцията и политическите елити към възприемане на влиянията от „Запада“ и отхвърляне на „ориенталското“ османско наследство. Появата на самостоятелна държавност дава възможност на елитите за усиляване и насочване на протичащите социални трансформации към желаната от тях „европеизация“. Съвременниците свързват съдържанието на западното влияние не само с техническия прогрес и икономически ръст, но и с привнасяне и адаптиране на либералната конституционноправна рамка и национална идентичност и суверенитет (Даскалов, 1998, с. 32-37; Mishkova, 1994, pp. 70-71, 73; Mishkova, 2014, pp. 158-164, 187-194; Kirov, 2009, pp. 699-722). Процесите на иницирирана „отгоре“ модернизация имат проявление в различни сфери на социалния живот, но са обединени от опита за преодоляване на „историческата изостаналост“ на страната. От друга страна, на макрониво резултатите от тези опити в множество области остават противоречиви.

В сферата на икономическото развитие се наблюдава напредък, свързан с покачването на износа и индустриален растеж, особено в годините преди

войните, усилване на вноса на машини и се разширява кредитирането. От друга страна, тези процеси не довеждат до качествена трансформация на българската икономика. Основният икономически сектор остава селското стопанство, в което доминират дребните непазарни стопанства. Навлизащата индустрия в по-големите градове не успява да достигне самогенериращ се растеж отделен от пряката държавна помощ. Икономическото развитие на страната не довежда до индустриализация, която да трансформира структурно българското общество, което в големи свои части остава слабо засегнато от икономическата модернизация. Този проблем е предмет на изследванията на редица автори, сред които се открояват Джон Лампе, Александър Гершекрон и Холм Зундхалзен (Lampe, 1975, pp. 56-85; Lampe, 1986, pp. 19-49; Gerschekron, 1962, pp.198-235; Зундхаузен, 1993, с. 6-26).

В сферата на социалното и културното развитие също се наблюдават позитивни процеси като появата на големи за българските мащаби градове като София и Пловдив. Освобождението заварва София с под 20 000 жители, а към 1910 г. населението е над 100 000 души, съответно Пловдив пораста от 30 000 до 47 000 в същия период. Бързото нарастване на София е съпътствано и от серия урбанизационни по характер промени като поява на анонимност, социална диференциация и индивидуалистичен начин на живот (Георгиев, 1983). Наблюдават се съществени промени в градоустройството и архитектурата, приближаващи София до стандартите на по-развитите европейски градове. София, като развиващ се град, задълбочава започналото през средата на XIX век развитие на модерния градски начин на живот и се превръща в национален център за разпространение на новата култура. Важни в това отношение са изследванията на Райна Гаврилова и Георги Георгиев (Гаврилова, 1999; Гаврилова, 2016, с. 105-130, 176-190; Георгиев, 1979, с. 47-70, 108-119, 207-214). Съществен напредък се осъществява и по отношение на покачването на грамотността. Към Освобождението грамотното население е под 5%, след първото преброяване през 1887 грамотните вече са 10% (17% при мъжете и 4.12% при жените), а към началото на войните грамотните са около 1/3 от населението (Даскалова, 1999, с. 58-74; Гаврилова, 2016, с. 199). От друга страна, макар и протичаща с известен успех, урбанизацията на страната не успява да промени социалната структура, която остава преобладаващо селска – около 80% от населението живее в селища от селски тип. Оралната традиционна култура запазва водещото си място в живота на голямото мнозинство българи, които остават свързани с традиционните порядки и селския начин на живот. Въпреки модернизационните влияния, идващи от по-големите градове и от държавните институции (например училището и казармата), животът в селата остава слабо засегнат от културните промени в столицата и другите сравнително големи градове.

В сферата на политическото развитие непосредствено след Освобождението централна роля играе идеологическото противопоставяне в дебатите за приемането на Търновската конституция. Разделителни линии се оказват въпросите за структурата на законодателната власт (дебатът за учредяване на Сенат), конкретният баланс между изпълнителната и законодателната власт, както и политическите права на гражданите (дебатът за универсалното и равно право на глас). Конституционният сблъсък относно принципите на монархически и парламентарен суверенитет, наред с отношението към руската политика и националното обединение, се явяват движещите противоречия на националния политически процес през периода до войните (Даскалов, 2005а, с. 27–34, 38–53, 151). Вследствие на политическия дебат, либералните елити привнасят в новата държава демократичните принципи на гражданско участие, които обаче изискват по-развито гражданско общество и култура, за да могат да функционират. Патримониалната политическа култура трудно следва идеологическите дебати и политически сблъсъци относно конституционното устройство. Оформящите се политически партии се сблъскват със силната политическа инертност и незаинтересованост на селското население в серията национални избори, на които изборната активност е много ниска (Тодоров, 2001, с. 3). Това стимулира не само консервативните политически елити начело с Батенберг и Консервативната партия да инициират отмяна на демократичните начала в Търновската конституция, но и постепенния процес на нейното корумпиране през следващите десетилетия. От една страна, корумпирането на демократичните принципи се реализира чрез директни незаконни прояви – често прилагане на политическо насилие и заплаха, както и широкото разпространение на политически клиентелизъм, достигащ до най-ниски нива на държавната власт. От друга страна, то се изразява и в подронването на публичния характер на партийната политика и свеждането ѝ по думите на Димо Казасов до „събирателни дружества за експлоатация на властта“. Процесът по адаптиране на пренесените от Западна Европа политически институции на демокрацията преминава през практическото им трансформиране в „олигархичен парламентаризъм“, приоритизиращ интересите на политическите елити и техните клиенти (Mouzelis, 1986).

1.2. Изборният процес

Описаната амбивалентност на модернизационния процес създава два фактора за динамично изменение на Изборния закон в периода между Освобождението и войните. Първият фактор е политическата борба в Народното събрание (Палангурски, 2007). Промяната на изборния закон носи в една или друга посока предимства, спомагащи за задържане на държавната власт и уязвяване на противниците. От друга страна, генератор на промяната

е процесът на „държавно строителство“, в хода на който институциите се изграждат и укрепват, което им позволява и по-качествено изпълнение на функциите.

В периода 1879–1911 България следва водещият до края на XIX век европейски модел на мажоритарни избори (Живков, 2019, с. 135; Carstairs, 1980, pp. 10–14). Мажоритарната система се прилага в многомандатни райони. Практикува се т.нар. „многократен глас“ или „блоков вот“ – избирателите вписват толкова имена в бюлетината, колкото е броят на мандатите, които регионът излъчва или по-малко. За победители се смятат тези кандидати, които са получили най-много гласове. Например в тримандатен избирателен район за победители се обявяват първите трима кандидати, спечелили най-много гласове. В периода 1879–1886 съществува изборна бариера – нужни са подадени гласове, равни на поне 1/4 от сумата на всички избиратели в избирателния списък, за да се обяви победител. При невъзможност да се съберат толкова гласове изборите се повтарят следващата неделя. В повторните избори бариерата се премахва и става достатъчно получаването на относително най-голям брой спрямо останалите кандидати. В контекста на ниската избирателна активност през първите избори след 1879 г. прилагането на такава бариера води до масово повтаряне на вота и фактическо внедряване на втори тур в изборния процес (Галунов, 2010, с. 100–101; Живков, 2019, с. 110–130). Изборната бариера е премахната с поправка към Изборния закон от 1886, поради желанието за опростяване на изборната процедура и привилегироване на по-големите партии, които при втори тур рискуват да срещнат обединена опозиция срещу себе си (Галунов, 2010, с. 182–184). Премахването на втория тур през 1886 опростява изборната процедура, но не води пряко до повишаване на електоралната активност. Аргументът на либералите в Учредителното събрание и в I ОНС, че подобна мярка ще спомогне за политическото образование и формиране на „демократични навици“, не се доказва в периода 1879–1886 (Тодоров, 2001, с. 3). Мажоритарната система в един тур се оказва най-адекватна в контекста на слабо развитата партийна система и организационна структура на самите партии. Политическото развитие в Европа от края на XIX – началото на XX век води до засилване мнението, че мажоритарната система не осигурява справедливо представителство. Този дебат намира приложение и сред българските политически елити поради честата практика дори лидерите на опозиционните партии да не могат да влязат в Народното събрание. Причини за това са както голямото преимущество, което партията на власт има, възползвайки се от контрола върху държавните институции, така и от голямата диспропорционалност на приложението на мажоритарната система в един тур, поради слабата коалиционна култура на партиите в опозиция. Политическият дебат води до въвеждането на пропорционална система (с формула на Д'онт за

разпределение на мандатите) в Търновски и Пловдивски окръг на изборите за XV ОНС през 1911 г., както и до окончателното им въвеждане за цялата страна от следващата година.

Друга линия на развитие е постепенното увеличаване на достъпа до гласуване. Изборите се осъществяват в многомандатни райони, които следват административните окръзи. В периода след Освобождението, поради слабите възможности на бюрократичния апарат, се създава само по една изборна секция в изборния район, която се намира в близкия административен център. За основа на конструирането на избирателните райони служи чл. 86 от Търновската конституция, който предписва един народен представител на 10 000 души (повишен на 20 000 с поправките от 1893 г., за да компенсира демографския ръст). За създаването на избирателен район Временните правила за избиране на ОНС (1879) изискват поне „2000 къщи“ и дават това правомощие на Окръжните съвети. Законът от 1880 г. повишава прага на „не по-малко от 4000 и не повече от 6000 къщи“. През 1889 г. се приема избирателните райони, които са над 40 000 души, да се разделят на две части с отделни центрове и избирателни секции. Тази поправка увеличава изборните секции, което улеснява гласуването, особено в контекста на демографския растеж, но поради политически трудности и увеличения натиск върху администрацията поправката отпада през 1893. Сериозни промени настъпват през 1897 г., когато се въвежда разделяне на всяка избирателна околия с население поне 40 000 души на максимум четири равни по размер избирателни секции, разположени на различни места в района с цел улесняване на гласуването. През 1898 г. се премахва ограничението от максимум четири секции и се позволява учредяването на изборна секция при поне 3500 души. На следващите избори през 1901 г. административната тежест от реформите отново притиска политическия елит да направи крачка назад – приема се принципът, че всяка околия се дели на толкова секции, колкото пъти числото 10 000 се съдържа в броя на населението при фракция не по-малка от 5000. Радикално изменение настъпва през 1909 г. със създаването на избирателна секция във всяка община, като по-големите общини с повече от 6000 души се делят на толкова секции колкото числото 6000 се съдържа в броя на населението. Постепенната еволюция в изборните институции води до разширяване броя на секциите като след 1909 г. на практика почти всички граждани имат възможността да гласуват в собствената си община.

Трета линия на развитие на изборния процес е задълбочаване на доверието в процедурата. Постепенно се осъществяват промени в състава на изборното бюро. На първите избори бюрото се съставя от избрани чрез гласуване в началото на изборния ден граждани. С поправка в закона през 1887 бюрото се съставя от един член на местния Окръжен съвет (председател на бюрото), общински кметове и членове на Общинския съвет от администра-

тивния център. В резултат от интереса към по-голям ред в изборния процес и на увеличения административен капацитет на държавата през 1897 като председател на изборните бюра в цялата страна се поставя съдия, останалите членове са двама грамотни съветници от общините в административната област и един грамотен гражданин от изборния район. Този процес кулминира през 1909, когато в бюрото се включват само съдия (председател), един местен учител и един грамотен гражданин. С цел да се намалят електоралните злоупотреби през 1897 се въвеждат задължителните избирателни карти, чрез които трябва да се предотврати гласуването от чуждо име. С цел да се гарантира тайната на вота през 1909 се въвеждат изборните пликове и тайната стаичка при гласуване. Важен принос има и въвеждането на цветни бюлетини през същата година. До този момент е позволено гласоподавателят да внесе в секцията предварително попълнена бюлетина, поради високите нива на неграмотност и липсата на предварително готови партийни листи, което е изисквало собственоръчно написване на имената на желаните представители. Цветните бюлетини, които имат устойчив във времето партиен цвят, и предварителното регистриране на кандидат-депутатите по партии дава възможност дори и на неграмотните или слабограмотните избиратели да гласуват тайно.

От една страна, описаните развития в изборния процес водят до чувствително увеличаване на активността, особено след промените от 1897 (Тодоров, 2001, с. 3). От друга страна, се запазват и адаптират серия неконституционни и домодерни практики. На първо място, грубото използване на държавните институции от управляващата партия с цел спечелване на изборите. С изключение на изборите през 1901 и 1902 всички останали водят до огромни победи за партиите, заемащи правителствана позиция, даваща им възможност да изкривят правните рамки на процеса. На второ място, практиката за касиране на част от спечелилите опозиционни депутати от проправителственото мнозинство в първите сесии на Народното събрание без съдебен или друг независим контрол, който да гарантира върховенството на правото (Палангурски, 2011). На трето място, патриомониалната политическа култура на избирателите, които са склонни конформистки да подкрепят „партията на власт“ (Тодоров, 2010, с. 356–368).

2. Проблем и хипотези

Развитието на социализма в българските условия от края на XIX век до войните представлява утвърден научен проблем най-вече в полето на историографията. Централни за голяма част от анализите в това научно поле след ВСВ са самите произведения на Димитър Благоев и най-вече две от тях: „Що е социализъм и има ли той почва у нас“ (1891) и „Принос към историята на социализма в България“ (1906). Многократно допълваната и

преиздавана „История на Българската комунистическа партия“ доразвива именно основните линии, поставени в тях, като например неизбежното и настъпващо капиталистическо развитие по западноевропейски образец в България, ортодоксалният марксизъм като единствено възможна социалистическа идеология, ролята на партията като „авангард“ на работническото движение. Съществено внимание в тази историографска традиция се обръща на разцеплението в социалистическото движение през 1903 и неговите корени (Шарова, 1955; Тодоров, 1959; Радев и др., 1986, с. 53–62, 101–120, 131–143; Пинкас, 1984). Рамката на анализ на развитието на ранния българския социализъм и неговото разцепление се поставя върху телеологическата схема „феодализъм-капитализъм-социализъм“ като ролята на социалистическата партия, а по-късно на тесните социалисти, е да бъдат естествени водачи на работническото движение. Широкият социалисти са разглеждани като „дребнобуржоазно отклонение“, и „опортюнисти“, които в политически план подменят интересите на работническата класа, а в идеологически подронват научния характер на марксисткото социалистическо учение. Доказателства за тези оценки се търсят в усилията им да изготвят селска програма и да привлекат селски електорат като опит за адаптация на социализма към българските условия. По-неутрално и балансирано изследване на ранното социалистическо движение се представя от американските историци, работещи върху темата, които поставят акцент върху догматичния характер на социалистическата идеология, възприет от групата около Благоев, както и недотам големите практически разлики между двете социалистически партии до войните (Rothschild, 1959; Bell, 1986). В по-новата литература върху историята на ранния социализъм също се обръща внимание на въпроса за разцеплението и политическия характер на широките социалисти (Dimou, 2009; Todorova, 2020; Njagulov, 2014, p. 199–281; Митев, 2008, с. 70–14, Табакова, 2010). В контекста на новите подходи в историографията се преосмислят наложените ортодоксии на полето. Сред тези автори опитите за адаптация на социализма се приемат не за „отклонение от марксизма“, а като едно възможно идеологическо развитие, свързано с българската модерност. Отново централен акцент се поставя върху отношението на широките социалисти към селото и опитите за неговата политическа мобилизация като поляризиращ въпрос в средите на ранното социалистическо движение.

Настоящото изследване ще опита да разгледа поставените въпроси, като тества емпирично част от хипотезите, генерирани в историографския дебат по темата – (1) Съществува тенденция към нарастване на вота, идващ от райони с преобладаващо селско население; (2) БРСДП (т.с.) и БРСДП (ш.с.) се развиват електорално в различни посоки като ключов белег на тесните социалисти е вотът в големите градове с развиваща се индустрия, а ключов

белег на широките социалисти е насочването към не-градски избиратели от по-селски райони; (3) появата на БЗНС като протестна аграрно-популистка партия отнема вот от социалистите и стеснява нишата за електорално развие.

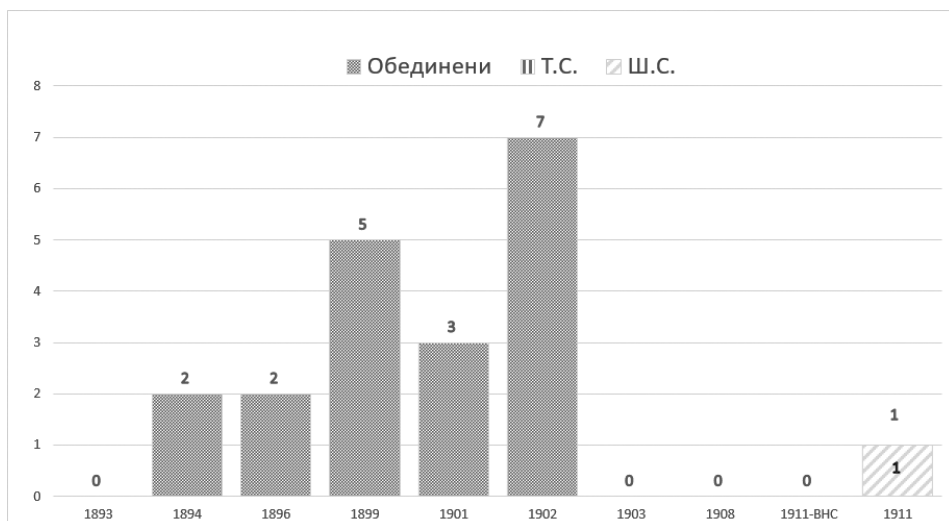
3. Метод

Анализът проследява електоралните резултати в изборите на НС и ВНС между 1899 и 1911 чрез изследване на архивните статистически сборници на Националния статистически институт. Обработката на резултатите се фокусира върху вътрешната структура на вота за социалистите с акценти – (1) съотношението на градския и селски вот; (2) съотношението при градския вот между отделни региони в страната; (3) електоралните измерения на конкуренцията между социалистите и БЗНС в някои региони на страната.

Анализът е съсредоточен върху този конкретен период поради три основни причини. На първо място, 1911 е последната година, в която се провеждат национални избори преди началото на Балканските войни и ПСВ, които водят до радикална промяна на политическия климат в страната. Масовата радикализация, отключена от социалните сътресения в хода на войните, води до сериозна промяна в електоралната динамика. На второ място, макар социалистите да се явяват на избори още от 1893, системни социалистически данни са достъпни едва след изборите от 1899. Анализът се опитва да компенсира частично това ограничаващо обстоятелство чрез изследване на спечелените мандати в по-ранния период, за който липсват детайлни данни. На трето място, самият период между падането на Стамболовия режим и началото на войните по-общо се характеризира с реанимация на парламентаризма, който влиза в сериозна криза след преврата от 1886.

Следва да се отбележи още, че поради липсата на честна партийна конкуренция и постоянството на традиционната патримониална политическа култура, електоралните резултати трудно биха могли да се интегрират директно към утвърдените в полето на политологията сравнителни изследвания. От друга страна, социалистите и земеделците са подходящ обект за изследване чрез изборните резултати, защото те не са могли да прилагат административна и полицейска принуда върху процеса за разлика от „буржоазните“ партии, които се редуват в изпълнителната власт. В този смисъл техните изборни резултати представляват политически знак за популярност и социална подкрепа, а не толкова за ефективен политически клиентелизъм или употреба на държавния апарат.

4. Структура на социалистическия вот

Фигура 1. Спечелени мандати 1893–1911⁷

Решението за основаването на първата социалистическа партия в България е взето на т.нар. Бузлуджански конгрес през 1891 г. Поради авторитарните тенденции при управляващата тогава Народнолиберална партия начело със Стефан Стамболов и вътрешните разногласия в движението, взетото решение не води до открито появяване на политическата сцена. Дебатът „за“-„против“ учредяването на политическа партия води до разцепление още в самото начало между „партисти“ и „съюзисти“. Крилото в полза на създаването на партия начело с Д. Благоев и Н. Габровски формира Българската социалдемократическа партия (БСДП). Първите избори, на които партията се явява, са за НС през 1893 г. Липсват официални данни за получените гласове. Според спомените на Д. Благоев партията получава няколкостотин гласа и не успява да спечели депутат. През следващата година се достига до обединение между двете крила на социалистическото движение, което води до промяна в името на партията – Българска работническа социалдемократическа партия (БРСДП). След падането на последния кабинет на С. Стамболов през 1894 г. се провеждат нови избори. В тях БРСДП печели два мандата – Н. Габровски в Павликени и Я. Сакъзов в Нови Пазар. Освен спечелените мандати, социалистите успяват да подкрепят и успешната кандидатура на независимия кандидат Гено Недялков

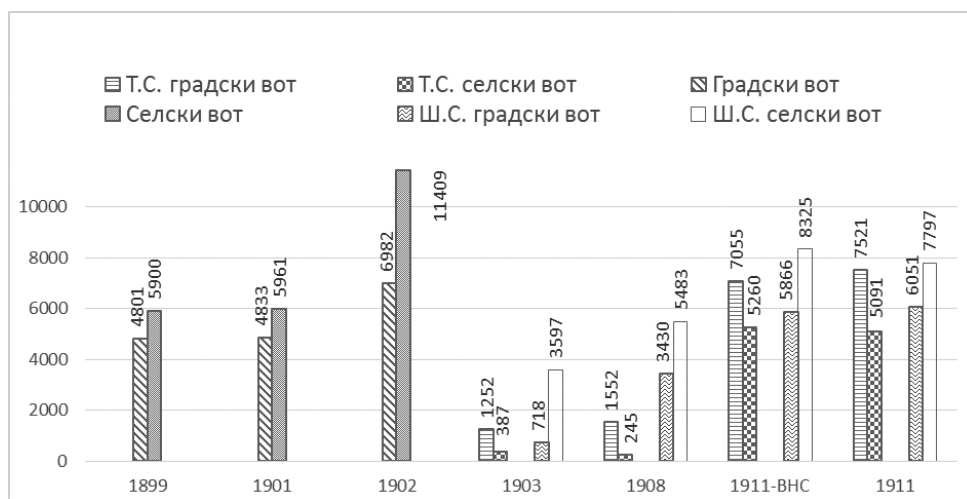
⁷ Данните до 1899 г. са изведени от изследването на Милко Палангурски (2011), а за останалия период – от статистическите електорални сборници на НСИ за съответните избори.

в Павликени. Подкрепата за социалистите в тези области се повтаря и на следващите избори през 1896, при които Габровски и Сакъзов запазват депутатските си места. След първата голяма стъпка в електоралното развитие на БРСДП – спечелването и удържането на достатъчна подкрепа за парламентарно представителство – през 1899 г. партията прави нова стъпка в своето представителство като достига пет депутатски места – Боню Лунгов печели в Дряново, Никола Бакев и Н. Габровски в Павликени, Я. Сакъзов и Д. Благоев в Ямбол. След свикването на последвалото X ОНС сформираното парламентарно мнозинство на Либералната партия касира спечелените мандати в Ямбол. На следващите избори през 1901 г. БРСДП отбелязва спад, но удържа парламентарното си представителство. Спечелени са три мандата, но два от тях реално представляват бъдещи участници в БЗНС, които намират подкрепа от социалистите. Това са Гено Недялков и Цанко Бакалов в Търново. Цанко Бакалов е избран за делегат от Търновската област в националния партиен конгрес на БРСДП по рано същата година, но впоследствие е изключен от партията. Единственият самостоятелен мандат е спечелен от Г. Кирков в Сливен, където вторият в листата – Георги Василев, остава на прага. Бламирането на парламентарното мнозинство срещу правителството на Каравелов води до нови избори през следващата 1902 г. В тях БРСДП спечелва най-много мандати за целия период. Седемте мандата са спечелени във Втори севлиеВСки район от Андрей Конов, в Ямбол от Д. Благоев, Владимир Димитров и Я. Сакъзов, в Сливен от Г. Кирков и Георги Василев и във Втори търновски от Н. Габровски.

От изложените данни става ясно, че:

(1) в периода между първото явяване на избори (1893) и разцеплението (1903) БРСДП се намира във възходяща електорална тенденция, която ѝ носи нарастващ брой депутати;

(2) областите, в които социалистите печелят, се отличават по социален характер – Севлиево, Втора Търновска, Дряново и Павликени са с преобладаващо селско население и предимно малки градове, а Сливен и Ямбол са административни центрове с по-висок дял градско население.

Фигура 2. Структура на социалистическия вот 1899–1911⁸

5. Увеличаване на относителния дял на селския вот

Във фигура 2 са събрани по-подробни данни за вътрешното деление на вота за социалистите по оста град-село. В архивните сборници на НСИ липсва информация за изборите от 1893, 1894 и 1896. В изборите за 1899, 1901 и 1902 се вижда не само възходящата електорална подкрепа за БРСДП, но и увеличаващият се относителен дял на селския вот, който през 1902 достига 62% от всички гласове. Коренът на тази тенденция се крие в нарастващата политическа мобилизация на селяните. Социалистите едновременно привличат „нови“ гласове от преобладаващо селски области като Провадия, но и увеличават селския вот в райони с обичайно градска подкрепа за партията. Заедно с нарастването на общия вот в Сливен от 557 през 1899, до 1522 през 1901 и 1920 г., то през 1902 г. расте и относителният дял на селския вот, който стартира от 2.14% през 1899 г., скача до 33.5% през 1901 и 38.95% през 1902, което съвпада с местните изборни победи. Друг случай е Хасково, в който също се забелязва ръст на общите гласове, които стартират с 1128 през 1899 г., като достигат 1169 през 1901 и 2414 през 1902 г. Успоредно делът на селския вот в Хасково се движи от 10.4%, през 50.6% и 70.7%. Трети показателен случай е Казанлък, където общият вот намалява от 1691 през 1899 г. до 1411 през 1901 и 1161 през 1902 г., но делът на селския вот нараства от 11.2% до 39.8%.

⁸ Представените резултати са изчислени на базата на данните в статистическите електорални сборници на НСИ за съответните изборни години.

Наблюдаваното разширяване на селския вот е белег за нарастваща политическа мобилизация на традиционното селско население. Факторите, които влияят на този процес, са:

(1). постепенният разпад на „традиционната комунална фабрика“ в селската община след Освобождението. Конституенти на този процеса са: (а) изграждането на модерна бюрократична държава и задвижените от нея процеси на централизация, които отнемат възможностите за взимане на решение / солидарност / медиация от общините; (б) функционирането на селското стопанство в режим на навлизаща частна собственост и парични взаимоотношения, които засилват зависимостта на селските производители от лихвари, данъчни служители и прекупвачи; (в) демографското нарастване на населението при невъзможност за масова миграция в градовете или в чужбина засилва натиска върху селскостопанската площ. Въпреки постиженията на „аграрния преврат“ след Освобождението, бързият демографски ръст в условията на традиционно унаследяване на земята води до напрежение; (г) навлизането на трансформиращо влияние на външни за селския социум институции като училището и казармата, които създават нови форми на лоялност и колективна принадлежност.

(2). бързото разрастване на базовата грамотност след Освобождението, която стимулира подронването на традиционната „орална култура“ в селото и по-широкото му отваряне към „градския свят“ – включително към политическия живот. Разширяването на грамотността е допълнително стимулирана от развитието на ранните средства за масова комуникация като вестниците, които се разпространяват от борещите се за подкрепа политически партии и представляват ключов елемент на политическата социализация в следосвобожденска България.

(3). развитието на административния капацитет на държавата, който позволява все по-голяма процедурна достъпност на изборния процес. Навлизането на новите изборни правила в края на 90-те години позволява рязкото нарастване на изборната активност след 1899 г. с 20 пункта – от средно 27.3 % за периода 1879–1896 до средно 47.3% за периода 1899–1912;

(4). особените неблагоприятни условия, причинени върху селското стопанство вследствие на „дългата депресия“, обхванала световната икономика и най-вече аграрния сектор в края на XIX век. Ниските изкупни цени на зърното, което е най-важното производство за българските селяни, затруднява изплащането на данъците и паричните дългове към лихвари, както и задоволяването на различни потребителски нужди през пазара. Тези негативни обстоятелства се засилват от серия слаби реколти през 1897 и 1899 г.

(5). засиленият данъчен натиск върху селяните в края на 90-те, стимулиран от финансовата криза, в която изпада държавата поради трудност да обслужва външния дълг. Правителството на Либералната партия въвежда натуралния десятък, който фактически увеличава данъчното бреме върху всички аграрни производители и особено върху по-малоимотните, за които производството е насочено предимно към самозадоволяване.

(6). националният резонанс от настъпилата през 1899–1900 политическа мобилизация на селяните от различни региони в страната, изразяващ се в петиции, митинги и локални съпротиви против данъчните власти. Сериозно значение за политическия процес придобиват серията масови селски акции в Североизточна България, които кулминират в селски бунтове, потушени жестоко от армията.

Изброените фактори създават предпоставки за масова политическа мобилизация сред селяните, но съществен елемент от реалното реализиране на тази възможност се крие във взаимодействието с интелектуалните и политически елити – политическите партии и т.нар. „интелигенция“ (учители, администратори, агрономи, ветеринари, журналисти...). Натрупаните в политическите партии и граждански сдружения на интелигенцията политически и културни капитали им осигуряват привилегированата позиция, чрез която ефективно да канализират популярното недоволство и да му предадат легитимен политически израз. Конкретни измерения на този процес са:

(1). В период с тепърва развиващи се комуникационни и транспортни структури, именно вестниците имат ключова роля в конструирането на националната публичност и обвързването на отделните региони в единен процес на публично общуване. Вестниците, издавани от политическите партии, придават национална публична значимост на особените селски икономически и социални проблеми. Нещо повече, журналистите, редактиращи тези вестници, активно допринасят за обобщаването, систематизирането и теоретизирането на отделните недоволства, легитимирайки ги като елементи от по-общ политически дискурс. Тази функция на политическите вестници има толкова по-решаващо влияние, колкото негативно засегнатите социални групи не притежават културни и политически възможности за сформирание на „гражданско общество“ и „легитимно“ артикулиране на своите искания.

(2). Слабите възможности на селяните за самоорганизация за защита на своите икономически и политически интереси, извън установените в традиционния ред положение, пряко засилва необходимостта от „външна“ организация и представителство. Освен държавата, която налага свои-

те административни правила за избор, местните власти и училищното образование, политическите партии са другият ключов участник в организацията на селяните на локално ниво. През 90-те години партиите продължават практиката, поставена от Либералната партия след Освобождението, да си гарантира устойчива политическа подкрепа, чрез изграждане на местни „дружби“, които я представляват по места и мобилизират подкрепа преди изборите. Повлияни най-вече от германската социалдемокрация, БРСДП опитват да изградят партийна организация, която наподобява по-скоро „масова“ партия, отколкото доминиращата до този момент партия от „кадрови“ тип. В тази насока се развива също и БЗНС след 1900 г., като търси масово членство, издръжка от членски внос и формиране на различни „периферни организации“ (например потребителни и кредитни кооперативи), водещи до по-засилена институционализация на партийния живот.

Втората част от данните във фигура 2 показва структурата на вота за двете обособени социалистически партии за по-късния период между 1903–1911. Забелязват се (1) общият спад в електоралната подкрепа в изборите през 1903 и 1908 г. и (2) различната композиция на вота за БРСДП (т.с.) и БРСДП (ш.с.) по отношение на неговата големина и вътрешен състав. Спадът вероятно се дължи както на организационните трудности в партийната мобилизация в хода на разцеплението, така и на нарастването на политическото насилие и принуда в изборите, организирани от Народнолибералната партия през 1903 г., за разлика от вотовете през 1901 и 1902 г. По отношение на структурата на вота – тесните социалисти са с преобладаващ градски елемент за целия период. От друга страна, вътрешната динамика клони към увеличаване на селския дял, който намалява от 23.6% през 1903 до 13.6% през 1908 г., но се покачва до над 40% в двата избора през 1911 г. При електоралната структурата на широките социалисти преобладава селският елемент, но и тук вътрешната динамика клони към уравнивяване – селският вот намалява от 83.1% през 1901 до 61.5% през 1908 и спада до 56.3% през 1911 г. На първо място, подобна динамика вероятно се дължи на „наследството“ от разцеплението през 1903, в хода на което партийните организации се разделят между привържениците на крилото на Д. Благоев, Г. Кирков и Г. Георгиев и крилото на Я. Сакъзов и Н. Габровски. Партийните структури в Севлиево, Дряново, Търново, Павликени и Провадия, в които селският вот обичайно е по-силен, преминават в по-голямата си част към широките социалисти, а Сливен и много от социалистическите групите в областните градове – към тесните социалисти. На второ място, значение имат и електоралните пробиви инициирани от вече разделените социалистически партии. Съществен пример е Враца, в която БРСДП традиционно няма влияние до разцеплението. През

1908 г. широките социалисти постигат значителни резултати, спечелвайки 1908 гласа в двата Врачански изборни района, от които 66.5% идват от селски общини. Въпреки намаляването на общия брой гласове на двата избора през 1911, респективно до 1782 и 1492, дялът на селския вот нараства до 75.1% и 76.5%. Пример в другата посока е електоралният пробив на тесните социалисти в Самоков, Русе, Плевен, Пловдив и Перник, където партията получава сравнително висок дял от градския вот. Така успяват да спечелят местните избори и БРСДП (т.с.) в градските общини в Сливен и Самоков през 1911 г.

Анализът на разликата между електоралните структури на двете социалистически партии в периода 1903–1912 не трябва да губи от поглед нюансиращите отклонения. На първо място, още през 1903 в групата на широките социалисти остават градски центрове като Казанлък, Ямбол и Хасково, в които наред с нарастващия селския вот се конституира и значима градска подкрепа. Важно място в това отношение играе София, в която местният партиен клон на широките социалисти е обичайно силен. Социалистическият вот в града в периода 1899–1902 нараства от 84 до 285 гласа преди разцеплението. И двете нови партии нямат голям успех на изборите 1903 и 1908 г., където тесните социалисти получават само 187 и 200 гласа. Значителен растеж се забелязва на двата вота през 1911 г., където те печелят 1413 и 1166 гласа в градските секции. Именно в Софийския изборителен район широките социалисти печелят първия си мандат след 1902 г. На допълнителните избори за попълване на депутатските места през 1912 те печелят 1122 гласа в София-град, което дава възможност на техния лидер Я. Сакъзов да влезе в Народното събрание.

В заключение, вероятно е нарастването на селския вот в периода на електорален възход – 1899–1902, да има характер по-скоро на задълбочаване на генетична тенденция, която съществува наред с развитието на градската подкрепа, а не нов и чужд елемент, който „отклонява“ социалистическата партия от нейната „пролетарска основа“. В този смисъл, идеологическото поляризиране между социалистическите елити от края на XIX век представлява не единствено мимикрия на европейския дебат за отношението на социализма към селяните и дребната буржоазия, а се крие в по-дълбоки политически основания, свързани с амбивалентните електорални тенденции. След разцеплението двете социалистически партии разгръщат различаващ се електорален профил като институционализират опониращите си тенденции в обединената партия до 1903 г. От друга страна, разликата в структурата на вота на двете партии не трябва да се преувеличава. Двата избора през 1911 показват, че с разширяването на електоралната подкрепа значението на селския вот нараства при тесните социалисти и запазва високи нива при

широките. Разглеждане на данните за периода 1913–1923 биха потвърдили връзката между електорален ръст и нарастващ дял на селския вот.

6. Междупартийна конкуренция

Друг аспект, през който анализът опитва да фокусира електоралното развитие на ранния български социализъм, е нивото на междупартийна конкуренция. Анализът ще разгледа конкуренцията между двете социалистически партии след 1903 и между социалистите и БЗНС в периода 1901–1911.

Фигура 3. Електорална география на социалистическия вот 1899–1902⁹

На фигура 3 е представена електоралната динамика на БРСДП между 1899 и 1902 по региони. Те могат да се разделят в три групи: (1) региони със силни социалистически листи, в които партията печели мандати или има сравнително висок резултат; (2) региони, в които БРСДП има слаба подкрепа; (3) региони, в които няма издигнати листи. Развитието на конкуренцията между тесните и широките социалисти след разцеплението се движи по очертаните от тази структура оси. На първо място, тенденцията регионите, в които БРСДП няма издигнати листи, да намаляват продължава устойчиво за целия период до 1911 г., което показва постепенното организационно укрепване на социалистите в страната. На второ място, регионите със слаба подкрепа представляват листи, получили малък брой гласове изключително от градския център в избирателния район. Това вероятно означава, че подкрепата идва от средите на интелигенцията и организирани социалистически групи. Този тип електорална подкрепа е водеща в над половината от районите, в които социалистите поставят листи през 1902 г. Общото разширяване на броя на районите, в които се издигат листи в следващия период, всъщност представлява белег за увеличаване на социалистическите групи и подкрепа сред интелигенцията в областните центрове. Огромната част от издигнатите листи на изборите през 1908 и 1911 г. не надвишават 100 гласа, по-големият дял от които отново са получени в градския център на областта. В този

⁹ Резултатите са изчислени на базата на данните, взети от статистическите електорални сборници на НСИ за съответните изборни години.

тип електорални райони конкуренцията между социалистическите партии не води до окончателното утвърждаване на някоя от страните, а разцепва социалистическите групи и по този начин позволява минимална подкрепа и на двете партии в променливи съотношения. От друга страна, поради ниските изборни резултати и непопулярността на социалистическата идеология, в тези региони конкуренцията между двете партии не води до значима политическа динамика.

Таблица 4. Измерения на електоралната конкуренция между социалистическите партии¹⁰

	1903		1908		1911-ВНС		1911-ОНС		1912-доп.	
	Т.С.	Ш.С.	Т.С.	Ш.С.	Т.С.	Ш.С.	Т.С.	Ш.С.	Т.С.	Ш.С.
София-град	252	187	135	400	391	1413	552	1166	316	1122
Пловдив-град	44	0	62	0	624	322	851	235	*	*
Русе-град	0	0	35	0	357	162	455	108	*	*
Габрово	210	0	0	93	667	913	62	664	*	*
Сливен	724	0	869	158	1924	666	1811	338	*	*

На трето място, по-силната конкуренция между двете партии се осъществява именно в една част от районите с по-голяма обща подкрепа за социалистите. В таблица 4 са изброени конкретните параметри на конкуренцията в най-оспорваните райони. София-град е областта с най-устойчива електорална борба за целия период. Градът е един от районите, в който партийната структура се разцепва сравнително равномерно през 1903 г. Въпреки това през следващите избори широките социалисти взимат превес и през 1912 г. успяват да спечелят депутатско място на допълнителните избори. На второ място се нарежда конкуренцията в Сливен, която започва от изборите през 1908 г. и в която превес имат тесните социалисти. В Пловдив, Русе и Габрово конкуренцията се оформя едва през 1911 г. На изборите за ВНС резултатите между двете партии са значително по-оспорвани отколкото в София и Сливен, като в Габрово се стига до утвърждаване на широките социалисти. Не се потвърждава хипотезата, че в районите Габрово и Сливен, в които част от изборните секции са в селски общини, селският вот за широките социалисти ще бъде значително по-висок. Борбата между двете партии се осъществява главно в градските секции, а подкрепата им в околните села е сравнително равностойна. Не се потвърждава и втората хипотеза, че конкуренцията ще бъде силна във всички райони с висок общ резултат и значим дял на градския вот. В ключовите случаи на Хасково и Ямбол широките социалисти се налагат като неоспорими лидери още от самото начало. Изключение правят само изборите през 1903 г., когато резултатите в Хасково се разделят на 174

¹⁰ Данните са взети от статистическите електорални сборници на НСИ за съответните изборни години.

срещу 965 в полза на широките социалисти, но със значително по-поляризиран градски вот – 169 срещу 258 в полза на крилото на Сакъзов. В хода на конкуренцията между двете партии се достига до обрат на положението, наследено след разцеплението, единствено в София. За целия период липсва сериозна конкуренция в селските райони с висок социалистически вот.

В селските райони основният сблъсък се осъществява между широките социалисти и БЗНС. Конкуренцията в тези райони е обусловена от силното електорално разширяване на БЗНС през целия период, което започва да застрашава позициите на социалистите в някои техни „крепости“. Фактът, че социалистите се организират политически по-рано, им дава възможност да инициират преждевременна мобилизация в селските райони, в които е натрупано популярно недоволство. Финансовата политика на правителството на Либералната партия през 1899 и избухналите селски съпротиви срещу нея дават не само силен тласък на възникващото земеделско движение, но и на БРСДП, което е активно в някои райони на Северна и Югоизточна България.

Таблица 5. Електорална конкуренция между социалисти и земеделци 1901–1911¹¹

	1901		1902		1903		1908		1911-ВНС		1911-ОНС		
	БРСДП	БЗНС	БРСДП	БЗНС	Ш.С.	БЗНС	Ш.С.	БЗНС	Ш.С.	БЗНС	Ш.С.	БЗНС	
Провадия	372	1683	1453	2618	*	31	784	5715	117	4634	130	2793	
Търново		4010	1234	391	1785	*	129	2192	248	6252	271	2976	
Севлиево	Севлиево I	1174	*	918	2344	49	*	*	*	1015	0	542	506
	Севлиево II		*	467	*	764	614	374	1560	3355 (κ)		383	1190
Казанлък	1411	*	1175	751	385	*	1046	811	1899	572	3244	598	
Нова Загора	*	*	1087	341	*	*	*	1208	344	2503	336	2070	
Хасково	1023	*	1169	*	965	*	2830	2272	1454	2731	819	1586	
Ямбол	1522	*	2399	*	*	*	863	*	1314 (κ)	26779 (κ)	580	1232	

Таблица 5 показва местата с най-силна конкуренция между двете партии и проследява динамиката до 1911 г. Широките социалисти с различно темпо губят всички конкурентни райони с изключение на Казанлък и Севлиево I. На изборите през 1901 г. в Търново социалистите имат двама кандидати – Ц. Бакалов и Н. Габровски. Ц. Бакалов е един от лидерите на проземеделското крило в БРСДП и един от основоположниците на земеделското движение в страната. Въпреки че двамата кандидати се явяват в неформална листа (в изборните правила до 1911 г. липсват формално обявени листи, но такива фактически се оформят чрез правото на многократен глас на избирателите, които най-често вписват имената на кандидати от една и съща партия в бюлетината), Ц. Бакалов получава значително повече гласове чрез подкрепата на местните земеделски лидери. Бакалов е изгонен от партията по-късно

¹¹ Данните са взети от статистическите електорални сборници на НСИ за съответните изборни години.

същата година поради близостта си с БЗНС. На изборите през следващата 1902 г. Бакалов вече официално е в листата на БЗНС и открито се конкурира с Н. Габровски в Търново, където БРСДП успяват да защитят позициите си. Социалистите губят окончателно региона през 1908 в хода на впечатляващия ръст на БЗНС в цялата страна. През същата година земеделците се включват в борбата за Хасково, където социалистите са главна „опозиционна“ сила още от 1899 г. Социалистите започват да изостават електорално през следващите години, но за разлика от Търново запазват конкурентната си позиция. В случая със Севлиево II борбата между двете партии стартира през 1903, като постепенно след 1908 г. земеделците взимат превес и дори превръщат социалистите в „младши партньор“ в коалицията в изборите за ВНС от 1911. Подобна е ситуацията в Ямбол, където земеделците се явяват за пръв път през 1911 и сформират коалиция с тесните социалисти, в хода на която ги изместват като водеща сила в региона. В случаите с Провадия – 1901 г. и Нова Загора – 1902 г. двете партии влизат в конкуренция, без да имат утвърдени позиции, като постепенно БЗНС се налага като лидер и в двата региона. Севлиево I и Казанлък са двата случая, в които социалистите удържат позициите си, като в Казанлък остават водеща партия с голяма преднина.

7. Заключение

Проследяването на електоралната динамика и междупартийна конкуренция до 1911 г. показва:

- 1). В хода на първите 20 години от политическото си развитие българският социализъм постепенно изгражда институционални форми, обвързани със специфичния характер на националния модернизационен процес, към който движението е принудено да се адаптира. Незаобиколитото присъствие на селският вот за политическия успех и тенденцията към разширяване на неговия дял в общата подкрепа за социалистите са конкретно проявление на специфичния контекст, пред който се изправя европейската социалистическа идеология. Опитите за приспособяване на социалистическата политика към изборния процес в селските райони създават силни предпоставки за идеологическа поляризация по въпроси, свързани с партийната програма и тактика по време на кампаниите. Анализът на електоралните тенденции показва, че разцеплението от 1903 г. е продукт не само на разделителните линии, положени във Втория интернационал относно „ревизията“ на марксовото наследство и политическата тактика на социалистическите партии в Западна Европа, но и на специфичните национални/регионални условия пред развитието на социализма в България.

2). Анализът на конкуренцията между БРСДП (т.с.) и БРСДП (ш.с.) след 1903 показва важността на натрупаните между 1893 и 1903 амбивалентни електорални тенденции в оформянето на алтернативните политически профили на българския социализъм. БРСДП (т.с.) се стреми към „чисто градски“ профил и придържане към „пролетарската ортодоксия“, докато БРСДП (ш.с.) възприема позитивно подкрепата от селските райони и развива алтернативна марксистка интерпретация за формите и задачите пред социализма в България. Резултатите на двете партии показват едновременно чувствително различаващото се съотношение между дела на градския и селски вот, но и важността на подкрепата в селските райони като условие за политическо представителство. Вероятно именно това положение има далеч отиващи последствия за развитието на БРСДП (т.с.) в периода след войните. Конкуренцията между социалистите не се позиционира само по оста град-село, а намира поле и в столицата като най-бързо урбанизиращия се град в страната. Устойчивостта на съревнованието за гласа на работниците в София и превъзходството на БРСДП (ш.с.) до 1912 г. показва отворения хоризонт за политическо конструиране на конкретното съдържание на социалистическата идеология в българските условия.

3). Анализът на конкуренцията между БРСДП (ш.с.) и БЗНС между 1901 и 1911 г. дава доказателство за специфичните условия, пред които социализмът се изправя в страната. За да запази шансовете си за парламентарното представителство, идващо от области като Севлиево, Търново, Ямбол и Казанлък, широките социалистите трябва да влязат в съревнование за селски вот с БЗНС, която стартира като аграрно-популистка партия. Електоралният възход на БЗНС в големи части на страната прекъсва тенденцията у широките социалисти към разширяване на подкрепата в селските община в области като Провадия и Нова Загора, в които те се опитват да пробият. Широките социалисти губят най-силните електорални райони и като следствие понижават дела на селския вот от общата си подкрепа. Една от реакциите на социалистите към този натиск е усилване на склонността към коалиционната политика. БРСДП (ш.с.) и БЗНС формират местни коалиции на изборите за ВНС през 1911 г. в районите Севлиево, Ямбол и Елхово, което прави възможно избирането за депутати на Я. Сакъзов, К. Пастухов и А. Конов.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гаврилова, Р. (2016).** *Семейната сцена. Антропологическа история на семейното хранене в България в модерната епоха.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- [Gavrilova, R. (2016). *Semejnata stsena. Antropologicheska istoria na semeynoto hranene v Bulgaria v modernata epoha.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Галунов, Т. (2010).** *Мажоритарната система и парламентарните избори в България (от възстановяването на българската държавност до началото на деведесетте години на XIX век).* София: Фабер.
- [Galunov, T. (2010). *Mazhoritarnata sistema i parlamentarnite izbori v Bulgaria (ot vazstanovuavaneto na balgarskata darzhavnost do nachaloto na devedesette godini na XIX vek).* Sofia: Faber.]
- Георгиев, Г. (1979).** *Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877-1900.* София: Българска академия на науките.
- [Georgiev, G. (1979). *Osvobozhdenieto i etnokulturnoto razvitie na balgarskia narod, 1877-1900.* Sofia: Balgarska akademia na naukite.]
- Георгиев, Г. (1983).** *София и софиянци, 1878-1944.* София: Наука и Изкуство.
- [Georgiev, G. (1983). *Sofia i softyantsi, 1878-1944.* Sofia: Nauka i Izkustvo.]
- Главна дирекция на статистиката (1900).** *Статистика на изборите за народни представители на X-о Обикновено народно събрание.* София: Държавна печатница.
- [Glavna direktsia na statistikata (1900). *Statistika na izborite za narodni predstaviteli na X-o Obiknoveno narodno sabranie.* Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]
- Главна дирекция на статистиката (1904а).** *Статистика на изборите за народни представители на XI-о Обикновено народно събрание.* София: Държавна печатница.
- [Glavna direktsia na statistikata (1904a). *Statistika na izborite za narodni predstaviteli na XI-o Obiknoveno narodno sabranie.* Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]
- Главна дирекция на статистиката (1904б).** *Статистика на изборите за народни представители на XII-о Обикновено народно събрание.* София: Държавна печатница.
- [Glavna direktsia na statistikata (1904b). *Statistika na izborite za narodni predstaviteli na XII-o Obiknoveno narodno sabranie.* Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]
- Главна дирекция на статистиката (1909).** *Статистика на изборите за народни представители на XIII-о Обикновено народно събрание.* София: Печатница Св. София.
- [Glavna direktsia na statistikata (1909). *Statistika na izborite za narodni predstaviteli na XIII-o Obiknoveno narodno sabranie.* Sofia: Pechatnitsa Sv. Sofia.]
- Главна дирекция на статистиката (1910).** *Статистика на изборите за народни представители на XIV-о Обикновено народно събрание.* София: Държавна печатница.

[Glavna direktsia na statistikata (1910). *Statistika na izborite za narodni predstaviteli na XIV-o Obiknoveno narodno sabranie*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]

Главна дирекция на статистиката (1914а). *Статистика на изборите за народни представители на XV Обикновено народно събрание*. София: Държавна печатница.

[Glavna direktsia na statistikata (1914a). *Statistika na izborite za narodni predstaviteli na XV Obiknoveno narodno sabranie*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]

Главна дирекция на статистиката (1914б). *Статистика на изборите за народните представители на V-о Велико народно събрание*. София: Държавна печатница.

[Glavna direktsia na statistikata (1914b). *Statistika na izborite za narodnite predstaviteli na V-o Veliko narodno sabranie*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]

Гаврилова, Р. (1999). *Колелото на живота: всекидневието на българския възрожденски град*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

[Gavrilova, R. (1999). *Koleloto na zhivota: vsekidnevieto na balgarskia vazrozhdenski grad*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]

Даскалов, Р. (1998). *Между Изтока и Запада. Българските културни дилеми*. София: ЛИК.

[Daskalov, R. (1998). *Mezhdú Iztoka i Zapada. Balgarskite kulturni dilemi*. Sofia: LIK.]

Даскалов, Р. (2005а). *Българското общество, 1878-1939*, Т. 1. Държава, политика, икономика. София: Гутенберг.

[Daskalov, R. (2005a). *Balgarskoto obshtestvo, 1878-1939*, Т. 1. Darzhava, politika, ikonomika. Sofia: Gutenberg.]

Даскалов, Р. (2005б). *Българското общество, 1878-1939*, Т. 2. Население, общество, култура. София: Гутенберг.

[Daskalov, R. (2005b). *Balgarskoto obshtestvo, 1878-1939*, Т. 2. Naselenie, obshtestvo, kultura. Sofia: Gutenberg.]

Даскалова, К. (1999). *Грамотност, книжнина, читатели, четене в България в прехода към модерното време*. София: ЛИК.

[Daskalova, K. (1999). *Gramotnost, knizhnina, chitateli, chetene v Bulgaria v prehoda kat modernoto vreme*. Sofia: LIK.]

Живков, С. (2019). *Българският конституционализъм и еволюцията на изборните регулации в Европа през последната четвърт на XIX век*. В: Палангурски, М. (състав.). *Модерният свят на българина: Търновската конституция от 1879*. Търново: Унив. изд. „Св. Св. Кирил и Методий“.

[Zhivkov, S. (2019). *Balgarskiyat konstitutsionalizam i evolyutsiyata na izbornite regulatsii v Evropa prez poslednata chetvart na XIX vek*. V: Palangurski, M. (sastav.). *Moderniyat svyat na balgarina: Tarnovskata konstitutsia ot 1879*. Tarnovo: Univ. izd. „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“.]

Зундхаузен, Х. (1993). От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите от XIX век до Втората световна война. *Български Фолклор*, 1997, кн. 3-4, с. 6-26.

- [Zundhauzen, H. (1993). *Ot predkapitalizam kam ranen kapitalizam. Transformatsia na seloto i selskoto stopanstvo na Balkanite ot XIX vek do Vtorata svetovna voyna. Balgarski Folklor*, 1997, kn. 3-4, s. 6-26.]
- Митев, Т.** (2008). *Възникване и същност на „широкия социализъм“ в България*. В: Кандиларов, Е. (състав.). *Изследвания по история на социализма в България, 1891-1944*. София: Графимакс.
- [Mitev, T. (2008). *Vaznikvane i sashtnost na „shirokia sotsializam“ v Bulgaria*. V: Kandilarov, E. (sastav.). *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1891-1944*. Sofia: Grafimaks.]
- Палангурски, М.** (2007). *Избирателната система в България (1879-1911)*. Велико Търново: Унив. изд. „Св. Св. Кирил и Методий“.
- [Palangurski, M. (2007). *Izbiratelhnata sistema v Bulgaria (1879-1911)*. Veliko Tarnovo: Univ. izd. „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“.]
- Палангурски, М.** (2011). *По българските парламентарни избори (1894-1913)*. Велико Търново: Унив. изд. „Св. Св. Кирил и Методий“.
- [Palangurski, M. (2011). *Po balgarskite parlamentarni izbori (1894-1913)*. Veliko Tarnovo: Univ. izd. „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“.]
- Пинкас, К.** (1981). *Реформистката социалдемокрация в България. Идеология, политика, организация (1903-1917)*. София: Партиздат.
- [Pinkas, K. (1981). *Reformistkata sotsialdemokratsia v Bulgaria. Ideologia, politika, organizatsia (1903-1917)*. Sofia: Partizdat.]
- Радев, Г. и др.** (1986). *Възникване, развитие и залез на опортюнизма в българското работническо движение*. София: Партиздат.
- [Radev, G. i dr. (1986). *Vaznikvane, razvitie i zalez na oportyunizma v balgarskoto rabotnichesko dvizhenie*. Sofia: Partizdat.]
- Табакова, К.** (2010). *БРСДП и българският национален въпрос, 1903-1912*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Tabakova, K. (2010). *BRS DP i balgarskiyat natsionalen vapros, 1903-1912*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Тодоров, А.** (1959). *Борбата на революционните марксистки против българския ревизионизъм – „общоделството“ (1900-1903)*. София: Издателство на БКП.
- [Todorov, A. (1959). *Borbata na revolyutsionnite marksisti protiv balgarskia revizionizam – „obshodelstvoto“ (1900-1903)*. Sofia: Izdatelstvo na BKP.]
- Тодоров, А.** (2001). *Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879-1946)*. В: Аврейски, Н., Попнеделев, Т. (състав.). *Историкът – гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Todorov, A. (2001). *Izbiratelni zakoni i izbiratelna aktivnost (primerat na Bulgaria, 1879-1946)*. V: Avreyski, N., Popnedelelev, T. (sastav.). *Istoriikat – grazhdanin i uchen. Sbornik v chest na akademik Ilcho Dimitrov*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Тодоров, А.** (2010). *Граждани, партии, избори в България, 1879-2009*. София: Изток-Запад.

- [Todorov, A. (2010). *Grazhdani, partii, izbori v Bulgaria, 1879-2009*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Шарова, К.** (1955). *Разцеплението на БРСДП през 1903*. София: Издателство на БКП.
[Sharova, K. (1955). *Raztseplenieto na BRSDP prez 1903*. Sofia: Izdatelstvo na BKP.]
- Bell, D. J.** (1986). *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*. Hoover Institution Press.
- Carstairs, M. A.** (1980). *A Short History of Electoral Systems in Western Europe*. London: George Allen & Unwin.
- Dimou, A.** (2009). *Entangled Paths Towards Modernity. Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*. Budapest and New York: Central European University Press.
- Gerschekron, A.** (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, Harvard University Press. Cambridge Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.
- Kirov, J.** (2009). Foreign Law Between 'Grand Hazard' and Great Irritation: The Bulgarian Experience After 1879. *Theoretical Inquiries in Law*, vol. 10, issue 2, pp. 699-722.
- Lampe, R. J.** (1975). Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914. *The Journal of Economic History*, vol. 36, issue. 1, pp. 56-85.
- Lampe, R. J.** (1986). *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*. London-Sydney: Croom Helm.
- Mishkova, D.** (1994). Modernization and Political Elites in the Balkans Before First World War. *East European Politics and Societies and Cultures*, no 1, pp. 63-89.
- Mishkova, D.** (2014). Balkan Liberalism: Historical Routes of a Modern Ideology. In: Daskalov, R., Mishkova, D. (eds.). *Entangled Histories of the Balkans*, Vol. 2. Transfers of Political Ideologies and Institutions. Brill Academic Pub, pp. 99-199. ISBN 978-9-00426190-7.
- Mouzelis, P. N.** (1986). *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*. London: Red Globe Press.
- Njagulov, B.** (2014), *Early Socialism in the Balkans. Ideas and Practices in Serbia, Romania and Bulgaria*. In: Daskalov, R., Mishkova, D. (eds.). *Entangled Histories of the Balkans*, Vol. 2. Transfers of Political Ideologies and Institutions. Brill Academic Pub, pp. 199-281. ISBN 978-9-00426190-7.
- Rothschild, J.** (1959). *The Communist party of Bulgaria: origins and development, 1883-1936*. New York: AMS Press.
- Todorova, M.** (2020). *The Lost World of Socialists at Europe's Margins. Imagining Utopia, 1870s-1920s*. London: Bloomsbury Academic.

РАЗВИТИЕ НА СЪТРУДНИЧЕСТВОТО МЕЖДУ ОССЕ И НАТО СЛЕД КРАЯ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА – СПРАВЯНЕ С ВЪЗНИКВАЩИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В ОБЛАСТТА НА СИГУРНОСТТА В ЕВРОПА (1995 – 2005)

Д-р Росица Георгиева Филатова

Абстракт: Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) е важен партньор на НАТО. Съюзниците отдават голямо значение на ролята на ОССЕ в насърчаването на диалога, изграждането на доверие и спазването на международния ред, основан на правила. ОССЕ установява принципите, които управляват международните отношения в евроатлантическата зона и въплъщават цялостен подход към човешката сигурност. Двете организации играят допълваща роля за изграждането на сигурност и поддържането на стабилност в евроатлантическата зона. И двете подкрепят принципите, които са в основата на европейския ред за сигурност. И двете признават и необходимостта от съгласуван и всеобхватен подход към управлението на кризи, който изисква ефективно прилагане както на военни, така и на граждански средства. НАТО и ОССЕ си сътрудничат както на политическо, така и на оперативно равнище в редица области, включително: предотвратяване и разрешаване на конфликти; възстановяване след конфликт, включително сигурност на границите; борбата с разпространението на малки оръжия и леки оръжия и контрол на оръжията; насърчаване на програмата за жените, мира и сигурността; борбата с тероризма; справяне с възникващите предизвикателства в областта на сигурността. Стабилното развитие на тясното сътрудничество между ОССЕ и Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО) е една от най-важните характеристики на моделите на сътрудничество между международни организации след Студената война.

Ключови думи: ОССЕ, НАТО, сътрудничество, Европа, сигурност, Студена война, кризи, конфликти.

DEVELOPMENT OF COOPERATION BETWEEN THE OSCE AND NATO SINCE THE END OF THE COLD WAR – ADDRESSING EMERGING SECURITY CHALLENGES IN EUROPE (1995-2005)

Rositsa Georgieva Filatova, PhD

Abstract: The Organisation for Security and Cooperation in Europe (OSCE) is an important partner of the NATO. The Allies attach great importance to the role of the OSCE in promoting dialogue, building trust and respecting the rules-based international order. The OSCE establishes the principles that govern international relations in the Euro-Atlantic area and embody a holistic approach to human security. Both organisations play a complementary role in building security and maintaining stability in the Euro-Atlantic area. Both support

the principles that underpin the European security order. Both also recognise the need for a coherent and comprehensive approach to crisis management, which requires effective implementation of both military and civilian means. NATO and OSCE cooperate at both political and operational level in a number of areas, including: conflict prevention and resolution; post-conflict reconstruction, including border security; combating the proliferation of small arms and light weapons and arms control; promoting the agenda for women, peace and security; counter-terrorism; emerging security challenges. The sound development of close cooperation between the OSCE and the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) is one of the most important features of the post-Cold War models of cooperation between international organisations.

Keywords: OSCE, NATO, cooperation, Europe, security, Cold war, crises, conflicts.

ВЪВЕДЕНИЕ

Основанието за избраната тема за настоящата статия е продиктувано от обстоятелството, че отношенията между ОССЕ и Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО) са от решаващо значение за развитието на архитектурата за сигурност в Европа след Студената война. И двете организации се допълват взаимно и имат решаващо значение за сигурността в Европа. Причината за избрания изследователски период е породена от необходимостта да бъде разгледано сътрудничеството между тези две международни организации, както и тяхното самостоятелно поведение в променената среда за сигурност след края на Студената война. Акцент се поставя върху промените, които НАТО и ОССЕ предприемат в своите структури с цел изграждане на взаимно доверие, както и се разглеждат основни предизвикателства пред сигурността в Европа – тероризмът и конфликтите в Босна, Косово и Кавказкия регион, с цел по-ефективно постигане на изводи и заключения за ефективността от сътрудничеството.

Целта на настоящата разработка е чрез исторически и настоящи примери да се разкрият и обосноват най-значимите аспекти на сътрудничеството между ОССЕ и НАТО, които се превръщат в жалони на изграждащата се архитектура за сигурност в Европа след края на Студената война. Друга основна цел е да систематизира наратива за взаимоотношенията между двете организации като изследва, анализира и интерпретира съществуващите и новоизлезли през последните години документални източници и литература.

Неореалистският подход в областта на сигурността е основан на характерни отношения между участниците в една анархистична система. Структурният реализъм поставя акцента върху онези черти на структурата, моделиращи механизмите, чрез които отделните компоненти се свързват един с друг (Доуърти, Пфалцграф 2004). Международните системи търпят промяна вследствие на динамиката в развитието на способностите на отделните държави. При промяна в структурата се изменят и моделите на взаимодействие

между единиците, както и резултатите, които могат да се получат от тези взаимодействия. (Доуърти, Пфалцграф, 2004)

Когато държавите взимат решение, касаещо техните външни политики, които биха довели до промени в международната система, те обикновено извършват промяна в приоритетните цели на тяхната политика. Страните не се опитват да постигнат една цел, жертвайки всички останали, а вместо това избират „задоволителен“ подход, за да получат различни комбинации от желани резултати (Доуърти, Пфалцграф, 2004).

Неолибералната теория, позната също и като институционализъм, извежда да на преден план ролята и мястото на международните организации в правенето на световна политика, изграждане на мира и стабилността и предоставяне на гаранции за устойчиво развитие.

Разгледаното сътрудничество между двете ОССЕ и НАТО е пример за необходимостта от сътрудничество между международните организации в областта на сигурността с цел постигане на устойчивост и стабилност.

От началото на процеса от Хелзинки НАТО допринася значително за дебата в рамките на ОССЕ (тогавашната Конференция за сигурност и сътрудничество в Европа) за разработването на модела за сигурност на ОССЕ. Важната роля на НАТО в насърчаването на сигурността в Европа е подчертана в редица документи на ОССЕ, като например стратегията на ОССЕ от 2003 г. за справяне със заплахите за сигурността и стабилността през двадесет и първи век (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, без година).

С края на Студената война ОССЕ разширява членството си, промени структурата си и засилва функциите си. От форум за преговори и диалог, ОССЕ се превръща в активен оперативен механизъм за ранно предупреждение и предотвратяване на конфликти.

ОССЕ освен че работи за предотвратяване на възникването на конфликти и за разрешаване на трайни всеобхватни съществуващи конфликти, също така насърчава изграждането на мира и постконфликтното възстановяване. За тази цел тя работи с всички съответни участници, включително партньорски международни и регионални организации. ОССЕ е ключов инструмент за ранно предупреждение, предотвратяване и разрешаване на конфликти и управление на кризи (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, без година).

Координацията с други ОССЕ органи и други международни организации е от решаващо значение. След трагедията от атаките на 11 септември, отношенията продължават да се разширяват, което отразява новото внимание на програмите, поставени от държавите – членки на ОССЕ, на последните срещи на Съвета на министрите на ОССЕ и държавите – членки на НАТО, на срещата на върха в Истанбул. В комюникето на срещата на върха

в Истанбул се казва, че „НАТО и ОССЕ до голяма степен имат допълнителни отговорности и общи интереси както функционално, така и географски. НАТО ще продължи да развива по-нататъшното си сътрудничество с ОССЕ в области като предотвратяването на конфликти, управлението на кризи и следвоенното възстановяване.“ (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

Сътрудничеството разглежда въпроси като:

- Борба с транснационалните заплахи, включително тероризъм и киберзаплахи;
- Управление на границите и сигурност;
- Разоръжаване;
- Малки оръжия и леки въоръжения;
- Мерки за изграждане на доверие и сигурност;
- Регионални въпроси;
- Обмен на опит в областта на съответните средиземноморски измерения (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).
- Отношенията между ОССЕ и НАТО се поддържат чрез:
- Отправяния от председателстващия ОССЕ към Северноатлантическия съвет и Евroatлантическия съвет за партньорство;
- Отправяния от генералния секретар на НАТО към Постоянния съвет на ОССЕ;
- Редовни контакти между генералните секретари на двете организации;
- Годишни преговори на ниво персонал по актуални въпроси, които са включени в дневния ред на всяка организация (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

Променената среда за сигурност и реформите в НАТО с цел постигане на по-засилено сътрудничество в Европа

След края на Студената война НАТО демонстрира ангажимент към нови форми на политическо и военно сътрудничество за запазване на мира и стабилността в Европа и предотвратяване на ескалацията на регионалното напрежение. Алиансът предприема и значителни вътрешни реформи, за да се адаптират военните структури и способности към новите задачи като операциите по регулиране на кризи, по налагане и поддържане на мира, които в новите условия допълват постоянната готовност на Съюза да изпълняват основната си отбранителна роля. В отговор на новите предизвикателства в областта на сигурността от тясно обвързан Съюз, отговорен за колективната отбрана, НАТО постепенно се превръща в средище на партньорство между държави, които тясно си сътрудничат в много по-широка област на сигурност (НАТО, 2004).

През 1997 г. на мястото на учредения през декември 1991 г. Северноатлантически съвет за сътрудничество (САСС) е създаден Евроатлантически съвет за партньорство (ЕАСП). С този акт се потвърждава общият ангажимент за укрепване и разширяване на мира и стабилността в Евроатлантическата зона. ЕАСП е органът, който направлява развитието на диалога, сътрудничеството и консултациите между НАТО и страните партньори и осигурява практическа основа за сътрудничество и консултации между отделните страни от ЕАСП и НАТО. ЕАСП се превръща във важна част от европейската архитектура за сигурност (НАТО Справочник, 1998, с. 90–91).

Докато пълномощията на Северноатлантическия съвет произтичат от договорните отношения между страните – членки на НАТО, установени по силата на Северноатлантическия договор, Евроатлантическият съвет за партньорство има статут на съвместен консултативен форум, съдействащ за сътрудничеството в областта на политиката и сигурността между НАТО и неговите партньори. ЕАСП осигурява по-широко участие за страните партньори във вземането на решения в дейностите, в които те са включени. Стойността на ЕАСП като консултативен форум се определя от желанието на членовете му да издигнат на качествено ново ниво своето политическо и военно сътрудничество и от общия им ангажимент да укрепват мира и стабилността в Евроатлантическата зона. Това се гради на общи ценности и принципи, залегнали в основите на сътрудничеството и изложени в Рамковия документ на Партньорство за мир (НАТО Справочник, 1998, с. 90–91).

Връзката на новата Стратегическа концепция от Рим с предишни концепции е сътрудничество с бивши противници, а не противопоставянето им. Сигурността на държавите – членки на НАТО, е основна цел на Съюза, както е и ангажиментът им към по-голяма сигурност за Европа. Срещата в Рим очертава началото на един по-широк подход към сигурността, основан на диалог и сътрудничество при поддържане на колективна отбранителна способност, включително установявайки връзки с нови партньори в Централна и Източна Европа (Попчев, 2006).

Партньорство за мир

Инициативата „Партньорство за мир“ (ПЗМ) от 1994 г. добавя ново измерение на отношенията между НАТО и страните партньори, като осигурява възможности за развитие на практическото военно сътрудничество в съответствие с различните интереси и потенциала на участващите страни. Тази програма има за цел да повиши възможностите на отделните страни за участие в дейности по поддържане на мира чрез съвместно планиране, обучение и учения, като по този начин повиши оперативна съвместимостта между въоръжените сили на тези страни и НАТО (НАТО Справочник, 1998, с. 93).

„Партньорство за мир“ се превръща във важна и постоянна съставна част от европейската архитектура за сигурност, съдействаща за разширяване и интензифициране на политическото и военно сътрудничество в цяла Европа (НАТО Справочник, 1998, с. 94).

Всички държави, които участват в ПЗМ, са същевременно и членове на ЕАСП. Последният осигурява общите рамки за сътрудничество между НАТО и страните партньори. ПЗМ обаче продължава да бъде самостоятелен компонент в гъвкавите рамки на ЕАСП, като запазва собствените си компоненти и процедури (НАТО Справочник, 1998, с. 94).

Инициативата „Партньорство за мир“ се оказва изключително успешна със своето положително въздействие върху стабилността и сигурността в Европа и в установяването на по-добри междусъседски отношения.

След края на Студената война НАТО поема функциите на основен стълб на общоевропейската архитектура на сигурността в трансатлантически контекст. След 1990 г. в Европейската архитектура за сигурност се проявяват три основни направления:

- Ангажираност на НАТО в регионалните европейски кризи;
- Разширяване на НАТО;
- Реализиране на самостоятелен европейски принос в отбраната на Общността (Попчев, 2006).

Конкретни ключови прояви на тези тенденции са:

- интервенциите на НАТО на Балканите – в Босна през 1992 г. – 1995 г.,
- интервенциите на НАТО в Косово през 1999 г.
- Програмата „Партньорство за мир“ от 1994 г., която предвижда включване на държави от бившия Източен блок и Русия в диалог за политическата несигурност;
- концепция Combined Joint Task Forces, която позволява на европейските страни от НАТО намеса в кризисни ситуации без пряко участие на САЩ (Попчев, 2006).

НАТО след 11 септември 2001 г.

Терористичните нападения срещу САЩ на 11 септември 2001 г. явно демонстрираха промяната в средата на сигурност след края на Студената война и уязвимостта на съвременното общество пред новите заплахи за сигурността. В отговор на атентатите съюзниците за първи път се позоваха на член 5 от Вашингтонския договор – разпоредбата за колективна отбрана в рамките на НАТО, заявявайки по този начин своята политическа и практическа подкрепа на Съединените щати в критичен момент. Нещо повече, оттогава те подпомагат САЩ в ответната им реакция на терористичните нападения и предприеха мерки за укрепване на способността на НАТО да се справя със заплахите на международния тероризъм (НАТО през 21-ви век, 2004).

Макар че събитията от 11 септември разтърсиха НАТО, Съюзът още преди няколко години бе започнал да адаптира своята култура на работа към изменящата се среда на сигурност. През 1999 г. съюзниците приеха нова Стратегическа концепция. Този документ, който изброява заплахите за сигурността, пред които е изправен НАТО, и начините, по които могат да се отстранят, описва рисковете за сигурността като „многопосочни и често трудно предвидими“ и отделя специално внимание на заплахата от разпространението на оръжия за масово унищожение и начините за доставката им. В него недвусмислено се подчертава, че интересите на НАТО в областта на сигурността могат да бъдат подложени на рискове от много по-разнообразно естество като терористични актове, саботаж, действия на организираната престъпност или спиране на снабдяването с жизненоважни ресурси (НАТО, 2004).

За да се справи с тези заплахи, НАТО предприе редица инициативи, целящи да се подобрят военните му способности и да се засили взаимодействието между страните членки и сътрудничеството им със страните партньори и с други международни организации. Сред тях са „Инициативата за отбранителните способности“, лансирана през 1999 г., програма на високо равнище за адаптиране на военните способности към новата среда на сигурност; създаването през 2000 г. на Център за оръжия за масово унищожение, в рамките на който съюзниците обменят информация за заплахите от оръжия за масово унищожение и се опитват да координират най-адекватните ответни реакции; или развитието на Европейска идентичност в областта на сигурността и отбраната в рамките на НАТО, която трябва да помогне на европейските страни членки да поемат по-големи отговорности в областта на сигурността и отбраната (НАТО, 2004).

Водещи принципи на ОССЕ в борбата срещу тероризма като едно от основните предизвикателства пред сигурността в Европа

Участващите държави – членки на ОССЕ, са съгласни, че тероризмът е една от най-значимите заплахи за мира, сигурността и стабилността, както и за упражняването на правата на човека и социалното и икономическото развитие, в областта на ОССЕ и извън нея. Тероризмът се стреми да подкопае самите ценности, които обединяват ОССЕ. В същото време участващите държави категорично отхвърлят обединението на тероризма с определена раса, националност или религия. Организацията е решителна в прилагането на ефективни мерки за предотвратяване и борба с тероризма във всичките му форми и прояви, като тежко престъпление, което няма основание за това, независимо от мотивите или произхода му (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

ОССЕ дава съществен принос за международните усилия срещу тероризма, воден от ООН, като разглежда проявите на тероризма, както и различните социални, икономически, политически и други фактори, които биха могли да породят условия, при които терористичните организации могат да участват в набирането на персонал и да спечелят подкрепа (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

ОССЕ насърчава сътрудничеството и координацията на подхода за борба с тероризма на всички равнища, включително координация между националните органи, сътрудничество между държавите, сътрудничество със съответните международни и регионални организации и, когато е целесъобразно, създаване на публично частни партньорства между държавните органи, частния сектор (бизнес общност, промишленост), гражданското общество и медиите (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

Тези усилия се ръководят и подкрепят глобалната стратегия на ООН за борба с тероризма и съответните резолюции на Съвета за сигурност на ООН в съответствие с консолидираната рамка на ОССЕ за борба с тероризма (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

Стратегически области за фокусиране на дейностите в областта на борбата с тероризма на ОССЕ:

- Насърчаване на прилагането на международната правна рамка срещу тероризма и засилване на международното правно сътрудничество по наказателноправни въпроси, свързани с тероризма;
- Борба с насилствения екстремизъм и радикализацията, довела до тероризъм, следвайки многоизмерен подход;
- Предотвратяване и потискане на финансирането на тероризма;
- Противодействие на използването на интернет за терористични цели;
- Насърчаване на диалога и сътрудничеството по въпросите на борбата с тероризма, по-специално чрез публично частни партньорства между държавните органи и частния сектор (бизнес общност, промишленост), както и гражданското общество и медиите;
- Засилване на националните усилия за прилагане на Резолюция 1540 (2004) на Съвета за сигурност на ООН относно неразпространението на оръжия за масово унищожение;
- Засилване на сигурността на документите за пътуване;
- Насърчаване и защита на правата на човека и основните свободи в контекста на мерките за борба с тероризма; (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date; Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, б.г.).

Съответните дейности се осъществяват от изпълнителните структури на ОССЕ в рамките на техните мандати, включително секретариата, Службата на ОССЕ за демократични институции и права на човека и представителя на ОССЕ за свобода на медиите и операции (OSCE The Organization for Security and Co-operation in Europe, no date).

ОССЕ днес: Изграждане на доверие в Европа

Една от основните задачи на ОССЕ е да осигури механизми за мониторинг на мерките за изграждане на доверие и сигурност в Европа. От средата на 70-те години страните – членки на ОССЕ и ОССЕ, сключват различни споразумения, като ги ангажират да намалят ядрените и конвенционалните оръжия и да предвидят обмен на информация и взаимно наблюдение.

Архитектурата на сигурността на ОССЕ се основава на три основни споразумения:

- Договорът за конвенционалните сили в Европа (ТСФЕ) е приет точно преди разпускането на Съветския съюз. Ограничава нивото на войските и определено военно оборудване, което страните могат да имат в Европа. През 1999 г. ТСФЕ е адаптиран към ситуацията след Студената война. С промените в ситуацията на континента, надпреварата за оръжие е трудно да се поддържа в дългосрочен план. Анализаторите също така отбелязват, че Договорът не разполага с ефективен независим механизъм за проверка на спазването на правилата, което води до взаимни обвинения между държавите членки (Perchoc, 2018).
- Виенски документ, приет през 1990 г., задължава страните от ОССЕ да обменят информация помежду си веднъж годишно за броя на войските и оръжията. Те също така са длъжни да уведомяват предварително за мащабни военни учения и да позволяват инспекции на три военни обекта всяка година (Perchoc, 2018).
- Последният стълб на режима за сигурност на ОССЕ е Договорът „Открито небе“. Той позволява полети за наблюдение, входни пунктове и оборудване, които да се използват. Този режим все още е в ход и според специалистите вероятно ще остане такъв, тъй като Русия и САЩ са готови да събират информация, която не може да се получи чрез пространствено наблюдение (Perchoc, 2018).

НАТО в борбата срещу тероризма

НАТО непрекъснато работи за подобряване на осведомеността и разбирането на терористичната заплаха сред съюзниците чрез консултации, стратегическия анализ и оценки (НАТО, 2016; НАТО, no date; НАТО Преглед, б.г., Countering terrorism, no date).

Насоките на Алианса за борба с тероризма съсредоточават усилията си върху три основни области: осведоменост, способности и ангажираност (НАТО, 2016).

НАТО разработва нови способности и технологии за справяне с терористичната заплаха и за справяне с последствията от терористична атака. НАТО си сътрудничи с партньори и международни организации, за да мобилизира пълния потенциал на всеки участник, ангажиран в глобалното усилие за борба с тероризма (НАТО, 2016).

В подкрепа на националните органи НАТО гарантира споделена осведоменост за терористичната заплаха чрез консултации, засилен обмен на разпознавателни данни и непрекъснат стратегически анализ и оценка (НАТО, 2016).

Разпространението и потенциалното използване на оръжия за масово унищожение и техните системи за доставка, заедно с възможността терористите да ги придобият, се признават за приоритетни заплахи за Алианса. Поради това НАТО поставя първостепенен приоритет върху предотвратяването на разпространението на оръжия за масово унищожение на държавни и недържавни участници и защитата срещу химични, биологични, радиологични и ядрени заплахи и опасности, които могат да застрашат безопасността и сигурността (НАТО, 2016).

Алиансът работи за поддържане на военния си капацитет за управление на кризи и операции за хуманитарна помощ. Когато е необходимо разполагане на силите, съображенията за борба с тероризма често са от значение. Поуките, извлечени от операциите, включително от специалните оперативни сили, не трябва да се губят. Оперативната съвместимост е от съществено значение, ако членовете на бъдещите коалиции работят заедно. Следователно най-добрите практики са включени в образованието, обучението и упражненията (НАТО, 2016).

Дългосрочната работа на НАТО по планирането на гражданската защита при извънредни ситуации, защитата на критичната инфраструктура и управлението на кризи осигуряват ресурс, който може да служи както на съюзниците, така и на партньорите при поискване. Това поле може да се отнася пряко до борбата с тероризма, изграждането на устойчивост и осигуряването на подходящо планиране и подготовка за реагиране и възстановяване от терористични актове (НАТО, 2016).

Тъй като глобалното усилие за борба с тероризма изисква цялостен подход, съюзниците са решени да укрепят обхвата и сътрудничеството с партньорските държави и международните участници. Все по-често партньорите се възползват от механизмите за партньорство за диалог и практическо сътрудничество, свързани с борбата с тероризма, включително изграждането на капацитет за отбрана. Заинтересованите партньори се насърчават

да включат раздел за борба с тероризма в своите индивидуални споразумения за сътрудничество с НАТО. Съюзниците поставят особен акцент върху споделената осведоменост, изграждането на капацитет, планирането на гражданското бедствие и управлението на кризи, за да могат партньорите да идентифицират и защитят уязвимите места и да се подготвят за по-ефективна борба с тероризма (НАТО, 2016).

НАТО си сътрудничи с ОССЕ, за да гарантира, че гледните точки и информацията са споделени и че подходящите действия могат да бъдат предприети по-ефективно в борбата срещу тероризма.

Сътрудничество между ОССЕ и НАТО в Босна и Херцеговина и Косово

Операциите за поддържане на мира имат многофункционален характер и се осъществяват в подкрепа на мандат на ООН/ОССЕ или по покана на суверенно правителство, включват военни сили и дипломатически и хуманитарни агенции, а целта им е да постигнат дългосрочно политическо споразумение и уреждане на кризата или да изпълнят други условия, уточнени изрично в мандат на мисията. Те обхващат мироподдържане и мироналагане, както и превенция на конфликти, операции на мироопазване, мироизграждане и хуманитарни операции (Спасов, 2012).

Премахването на двуполусната система, както и разпадането на СССР след Студената война създават възможност дълго потискани националистични движения да издигнат исканията си за автономия или независимост. Освен това по време на Студената война суперсилите са принудени да играят роля на управляващи криза с цел да се предотврати въвличането им във военна конфронтация (Белова-Ганева, 2007). По думите на Реймон Арон, Студената война се ръководи от неписани закони, които действащите лица признават постепенно, прилагайки ги спонтанно и почти несъзнателно (Aron, 1954).

Практическото сътрудничество между ОССЕ и НАТО е най-добре илюстрирано от допълващите се мисии, които бяха предприети от двете организации от Западните Балкани. В рамките на операциите, провеждани в региона на Западните Балкани, представители на двете организации в тази област редовно се срещат, за да обменят информация и да обсъждат различни аспекти на сътрудничеството си (Organization for security and cooperation in Europe, no date; OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, no date).

Един от инструментите на оперативната дейност на ОССЕ са мисиите. Пълномощията, съставът и съдържанието на дейността на мисиите се различават, потвърждавайки гъвкавостта на дадения инструмент. Важна задача на мисиите е съдействието на приемащите страни в решаването на задачите, определени с мандата на мисията (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, 2021).

Босна и Херцеговина

През 1995 г. ОССЕ установява мисия в Босна и Херцеговина, като се ангажира да се предоставят адекватни ресурси и персонал за изпълнение на задачите си, както е поискано от страните по Дейтънското споразумение. Първоначалната продължителност на мисията е една година, освен ако постоянният съвет, по препоръка на постоянния председател, не реши друго. Призовава се за ранно назначаване на ръководител на тази мисия от председателя на службата. Под ръководството на председателя на службата, ръководителят на мисията ще отговаря за изпълнението на задачите на ОССЕ в Босна и Херцеговина в областта на изборите, за наблюдението на правата на човека и за улесняване на мониторинга на контрола над въоръженията и на договореностите за изграждане на доверие и сигурност (Organisation for security and cooperation in Europe, no date; OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, no date).

Мисията на ОССЕ в Босна и Херцеговина играе жизненоважна роля за укрепване на способността на страната да насърчава устойчива и стабилна среда на сигурност, да укрепва управлението на Босна и Херцеговина и да насърчава нейното укрепване като демократично общество. Мисията подкрепя политическата и образователна реформа и работи за насърчаване и защита на правата на човека на всички граждани на Босна и Херцеговина (Organisation for security and cooperation in Europe, no date).

През 1996 г. в резултат на Дейтънското споразумение и приемането на Резолюция 1031 на Съветът за сигурност на ООН през декември 1995 г. НАТО и ОССЕ разработват съвместна програма за действие в Босна и Херцеговина. Ръководените от НАТО сили за прилагане (АЙФОР) и нейният приемник, Стабилизационните сили (ЕСФОР), осигуряват жизненоважна подкрепа за изпълнението на гражданските аспекти на мирните споразумения (Organisation for security and cooperation in Europe, no date).

НАТО подкрепя работата на ОССЕ по мерките за контрол на оръжията, изграждане на сигурност и за малки оръжия и леки въоръжения/мините в страната. Това включва подкрепа за изпълнението на Дейтънското споразумение и Виенския документ. Също така, като осигурява сигурност за персонала на ОССЕ и хуманитарната помощ, НАТО допринася за свободното и справедливо провеждане на изборите в рамките на ОССЕ (Organisation for security and cooperation in Europe, no date).

Интервенцията на НАТО в Босна и Херцеговина през лятото на 1995 г. е повратен момент в историята на Алианса. Първоначалното включване на организацията е ограничено до поддръжка на силите на ООН, изпратени с мисията UNPROFOR, и целящи гарантиране спазването на икономическите санкции, оръжейното ембарго и забранената за полети зона. Тези мерки допринасят за ограничаване на конфликта и намаляване броя на жертвите.

Те обаче не са недостатъчни за прекратяване на войната. 12-дневната въздушна кампания на НАТО през лятото на 1995 г., осъществена в рамките на НАТО-вската мисия *Deliberate Force* на практика прекратява войната и води до подписването на Дейтънското мирно споразумение на 21 ноември 1995 г.

В края на 1995 г. НАТО поема ангажимент за гарантиране военните аспекти на споразумението чрез осъществяване на ръководството на многонационалните Сили за прилагането му (IFOR). През следващата година НАТО поема следващ мандат чрез Стабилизационните сили (SFOR), създадени с Резолюция № 1088 на Съвета за Сигурност на ООН от 12 декември 1996. Така от сравнително ограничено участие в подкрепа на миротворческите усилия на ООН в рамките на предходна мисия UNPROFOR, през 1996 НАТО поема пълен контрол върху операция SFOR с участието на въоръжени сили от редица страни партньори и други нечленуващи в НАТО страни (НАТО Справочник, 1998).

Косово

След приемането на Резолюция 1244 на Съвета за сигурност на ООН на обединените нации през юни 1999 г. в рамките на мисията на ООН за временна администрация в Косово (UNMIK) е създадена нова мисия на ОССЕ в Косово. Наред с другото, тя е натоварена с надзора на напредъка на демократизацията, изграждането на институции и защитата на правата на човека. Мисията, най-голямата от операциите на ОССЕ – поддържа тесни отношения със Силите за Косово (КФОР) и има мандат от ООН да гарантира безопасна среда за работата на международната общност (*Organisation for security and cooperation in Europe, no date*).

НАТО ръководи операция за поддържане на мира в Косово – (KFOR) – от юни 1999 г. KFOR получава мандат с Резолюция 1244 на Съвета за сигурност на ООН от 10 юни 1999 г. KFOR работи съгласно глава VII от Хартата на ООН и е операция за осигуряване на мира. (*NATO, no date; OSCE Mission in Kosovo, no date*).

Една от най-големите полеви операции на ОССЕ, мисията в Косово ръководи широк спектър от дейности в областта на правата на човека, демократизацията и обществената безопасност. Тя е особено ангажирана в защитата на правата на общността; защита на културното и религиозното наследство; наблюдение на съдебната система; интегриране на принципа на равенство между половете; свободата и развитието на медиите; насърчаване на анти-дискриминационни механизми; подобряване на участието на младите хора в политическия и обществения живот; борбата с тероризма и киберзаплахите; осигуряване на напреднало полицейско обучение и подкрепа за ключови стратегии за сигурност; и подкрепа за изпълнението на споразуменията. Мисията следи работата на правителствените, общинските и независимите ин-

ституции и спомага за укрепване на законодателството и политиките, които обхващат защитата на правата на човека и общността; антидискриминация; свободата на изразяване на мнение; равенството между половете; корупцията и организираната престъпност (Organisation for security and cooperation in Europe, no date).

Мисията на ОССЕ в Косово се ръководи от важността на постигането на взаимно уважение и помирение между всички етнически групи в Косово и от създаването на жизнеспособно мултиетническо общество, в което правата на всеки гражданин се зачитат напълно и еднакво (Organisation for security and cooperation in Europe, no date).

Една от основните цели на мисията е да се доразвие демократичното и мултиетническо общество в Косово, където се зачитат правата на всички хора. В това отношение мисията предлага експертни познания и насоки на институциите в Косово и се стреми към общностите, в съответствие с мандата на мисията. (Organisation for security and cooperation in Europe, no date)

Мисията на ОССЕ в Косово се фокусира върху три основни области: правата на човека и общността, демократизацията и обществената безопасност. Мисията работи в тясно сътрудничество с други мисии на ОССЕ в Югоизточна Европа за подобряване на регионалното сътрудничество, диалога и помириенето (Organisation for security and cooperation in Europe, no date).

Първоначалните задачи на КФОР включват помощ при връщането или преместването на бежанци, поддържане на сигурността и обществения ред, защита на паметниците, гранична сигурност, забрана на трансграничната контрабанда на оръжия, изпълнение на програма за събиране на оръжие, боеприпаси и взривни вещества в Косово, унищожаване на оръжия и създаването на граждански институции, институции на закона и реда, институции на съдебната и наказателната система, на избирателния процес и ангажимент към други аспекти на политическия, икономическия и социалния живот на Косово. Специално внимание продължава да се отделя и на защитата на малцинствата. Това включва редовни патрули в близост до малцинствени анклави, пунктове за проверка и ескортиране на малцинствени групи (NATO's role in Kosovo, no date).

Намесата на НАТО в Косово през 1999 г. служи за пример едновременно на сложността при управлението на кризи; и за широкия диапазон мерки, които НАТО прилага – включително предотвратяване на конфликт, изолиране на конфликт и усилия за стабилизиране на региона, осигуряване на хуманитарна помощ, разполагане на боеспособни мироопазващи сили, отпускане на икономическа помощ за региона.

НАТО играе важна роля в следконфликтното „изграждане на мира“ след края на войните в Югославия през 90-те години на миналия век. Това представлява трайно усилие за създаване на нов международен ред. Такива уси-

лия са насочени освен всичко друго и към въвеждане и утвърждаване на норми и ценности, някои от тях нови и с противоречив социален отзвук. „Хуманитарната намеса“ на НАТО в Косово изостря нормативното напрежение между теорията за ненамеса в политиките на суверенни държави, от една страна; и теориите за международния ангажимент спрямо защита правата на човека, от друга. За НАТО и други международни институции това превръща Югоизточна Европа в нормативен лабиринт, където понятията за демокрация, идентичност и сигурност не рядко са взаимноизключващи се (Latawski, Smith, 2003).

Операциите на НАТО в Косово показват, че за пръв път след края на Студената война европейските страни участват в управление на криза с цел защита на общите европейски ценности (Бежарова, 2007).

Кавказкият регион

Разпадането на Съветския съюз и краят на Студената война водят до процес на дезинтеграция в постсъветското пространство, свързано с обявяването на независимост на бившите съветски републики и съпроводено с избухването на множество регионални сблъсъци, някои прераснали във войни. Макар събитията да се развиват в периферията на Европа, създава се заплахата от пренасянето на „хаоса“ към нейната вътрешност. Поради това организациите, които се занимават с опазването на мира и сигурността на Стария континент, се заемат с посредническа мисия при урегулирането на конфликтите в постсъветското пространство. Една от тях е СССЕ (ОССЕ от 1994 г.), чийто възход е съпроводен от участието му в разрешаването на локални и етнически конфликти, какъвто е и случаят с Нагорни Карабах, който продължава да предизвиква напрежение между Армения и Азербайджан, и между силите в световен мащаб, борещи се за влияние в Южнокавказкия регион. СССЕ се превръща в организация, подходяща за разрешаване на този етнически конфликт поради няколко причини. След края на Студената война организацията започва изграждането на институции и структури, които имат отношение към укрепването на сигурността и стабилността на Стария континент, на интегриран механизъм за обсъждане на възникналите конфликтни ситуации. Конкретно за урегулиране на локалните конфликти и укрепване на мира СССЕ предлага следните възможности: 1. Превантивна дипломатия; 2. Управление на кризите; 3. Миротворческа дейност. Повечето от тези механизми са приложени и при разрешаването на Нагорнокарабахския конфликт след приемането на десет бивши съветски републики, сред които и Армения, и Азербайджан, като участнички в СССЕ през януари 1992 г. Оттук изхожда и другата причина, че присъединявайки ги по този начин към Европейската общност, тези страни получават права и привилегии като западните членки, което води и до възможността им да влияят върху международните събития. Диалогът, който се осъществява чрез СССЕ със САЩ и

другите западноевропейски държави, спомага за утвърждаването в бившите съветски републики на практика в области като човешки права, военна сигурност и икономическо ръководство. Друга причина е и фактът, че конфликтът вече не е част от вътрешносъветската политика, поради което отпада принципът за ненамеса на Запада в региони, представляващи интерес за Русия. Дейностите на СССЕ/ОССЕ в Южен Кавказ са също така и част от стремежа на западните страни да се справят с хаоса в постсъветското пространство, да се окаже всеотнашна помощ за изграждането на демократични институции в тях и да се утвърдят европейските стандарти в областта на човешките права и демократическите свободи (Харалампиева, б.г.).

Въпросът за статута на Нагорни Карабах се разглежда на базата на предложенията на Минската група, свързани с провеждане на референдум или преки избори в непризнатата република. Каквато и да е формата на допитване обаче, тя трябва да се реализира, при положение че е създадена подходяща „ненасилствена“ среда, в която след като гражданите са добре информирани, имат възможност да определят своята позиция на базата на проведени бурни дебати в обществото (Харалампиева, б.г.).

САЩ са заинтересовани от конфликта в Нагорни Карабах, поради участието си в няколко области от региона. Активно участва в проекти за добив и транспорт на нефт, като най-известен е проектът „Газопроводът Баку – Джейхан“.

След 11 септември 2001 САЩ активно участва в различни програми по линия на борба с тероризма и защита на границите. Поради този факт пряко се интересува от развитието на конфликта в Нагорни Карабах. Тези програми насърчават САЩ за по-голямо участие в дейностите на НАТО – „Партньорство за мир“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Стабилното развитие на тясното сътрудничеството между ОССЕ и Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО) е една от най-важните характеристики на моделите на сътрудничество между международни организации след Студената война.

След края на Студената война и НАТО, и ОССЕ започват да се адаптират към променената среда за сигурност и търсят форми на сътрудничество с други международни организации.

Сътрудничеството между двете организации позволява както на НАТО, така и на ОССЕ и техните партньори да се учат и да надграждат опита си взаимно както в областите, в които се ръководят операции по време на кризи и конфликти – като в Босна и в Косово, така и с цел преодоляване на други предизвикателства пред сигурността в Европа

Сътрудничеството между двете организации е както необходимо, така и от решаващо значение за сигурността в Европа (Decision on osce action for peace, democracy and stability in Bosnia and Herzegovina, no date).

Днес средата на сигурност е по-сложна отколкото по всяко време след края на Студената война, засилвайки необходимостта НАТО да гарантира своята отбранителна роля.

НАТО и ОССЕ продължава да се сблъскват с обособени заплахи и предизвикателства, задаващи се от всички стратегически посоки; от държавни и недържавни участници; от военни сили и от терористични, кибернетични и хибридни атаки. По-специално – нахлуването на Русия в Украйна подкопава евроатлантическата сигурност и основания на правила международен ред. Нахлуването на Русия в Украйна застрашава европейската сигурност, а тероризмът продължава да представлява глобално предизвикателство за сигурността и заплахата за стабилността. Същевременно възходът на Китай измества глобалния баланс на силите с последици за сигурността, ценностите и начина на живот. Нарастващата глобална несигурност, кибернетичните и хибридните заплахи, както технологичните промени оказват съществено въздействие върху сигурността в Европа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бекярова, Н.** (2007). *Югоизточна Европа в контекста на сигурността*. София: Военно издателство.
[Bekyarova, N. (2007). *Yugoiztochna Evropa v konteksta na sigurnostta*. Sofia: Voenno izdatelstvo.]
- Белова-Ганева, Г.** (2007). *Конфликтите – международноправни аспекти*. София: Сиела.
[Belova-Ganeva, G. (2007). *Konfliktite – mezhdunarodnopravni aspekti*. Sofia: Siela.]
- Доуърти, Д., Пфалцграф, Р.** (2004). *Теории за международните отношения*. София: АТИКА.
[Douarti, D., Pfaltsgraf, R. (2004). *Teorii za mezhdunarodnite otnoshenia*. Sofia: АТИКА.]
- НАТО през 21-ви век** (2004) [онлайн]. Brussels: NATO Public Diplomacy Division [Последно посещение на: 06.09.2021]. Достъп на: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120117_21st_bul.pdf.
[NATO prez 21-vi vek (2004) [onlayn]. Brussels: NATO Public Diplomacy Division [Posledno poseshtenie na: 06.09.2021]. Dostap na: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120117_21st_bul.pdf.]
- НАТО Преглед** (2006) [онлайн] [последно посещение на: 17.07.2021]. Достъп на: <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue1/bulgarian/art1.html>.
[NATO Pregled (2006) [onlayn] [posledno poseshtenie na: 17.07.2021]. Dostap na: <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue1/bulgarian/art1.html>.]
- НАТО Справочник** (1998). София: Атлантически клуб в България.

[NATO Spravochnik (1998). Sofia: Atlanticheski klub v Bulgaria.]

Организация за сигурност и сътрудничество в Европа (2021) [онлайн]. *Уикипедия*. Последната промяна на страницата е извършена на 17 април 2021 г. [последно посещение на: 11.08.2021]. Достъп на: https://bg.wikipedia.org/wiki/Организация_за_сигурност_и_сътрудничество_в_Европа.

[Organizatsia za sigurnost i satrudnichestvo v Evropa (2021) [onlayn]. Uikipedia. Poslednata promyana na stranitsata e izvarshena na 17 april 2021 g. [posledno poseshlenie na: 11.08.2021]. Dostap na: https://bg.wikipedia.org/wiki/Organizatsia_za_sigurnost_i_satrudnichestvo_v_Evropa.]

Попчев, П. (2006). *Европейски съюз: принос към глобалната сигурност и стабилност*. София: Български бестселър.

[Popchev, P. (2006). *Evropeyski sayuz: prinos kam globalnata sigurnost i stabilnost*. Sofia: Balgarski bestselar.]

Спасов, С. (2012). *Европейска архитектура за сигурност*. София: УНСС.

[Spasov, S. (2012). *Evropeyska arhitektura za sigurnost*. Sofia: UNSS.]

Харалампиева, Ц. (б.г.). ОССЕ и разрешаването на Нагорнокарабахския конфликт – непризнатият провал [онлайн]. *VIA EVRASIA евразийски център* [Последно посещение на : 25.03.2022]. Достъп на: <https://shortest.link/aoXB>.

[Haralampieva, Ts. (b.g.). *OSCE i razreshavaneto na Nagornokarabahskia konflikt – nepriznatiyat proval* [onlayn]. VIA EVRASIA evraziyski tsentar [Posledno poseshlenie na : 25.03.2022]. Dostap na: <https://shortest.link/aoXB>.]

Aron, R. (1954). *The Century Total War*. London: Derek Verschoyle.

Countering terrorism (no date) [online]. *OSCE Organization for Security and Co-operation in Europe* [Viewed 27.06.2021]. Available from: <https://www.osce.org/countering-terrorism>.

Decision on osce action for peace, democracy and stability in Bosnia and Herzegovina (no date) [online]. PDF file [Accessed: 14 June 2021]. Available at: <https://www.osce.org/mc/22231?download=true>.

Latawski, P., Smith, M. (2003). *The Kosovo crisis and the evolution of post-Cold War European security*. Manchester: University Press.

NATO (2016). *The Secretary General's Annual Report* [online]. PDF file [Accessed: 06 July 2021]. Available at: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_03/20170313_SG_AnnualReport_2016_en.pdf.

NATO (no date) [online]. *OSCE Organization for Security and Co-operation in Europe* [Accessed: 22 June 2021.]. Available at: <https://www.osce.org/partnerships/111485>.

NATO's role in Kosovo [online]. *NATO North Atlantic Treaty Organization*. Last updated: 20 Oct. 2022 15:13. [Viewed 11.06.2021]. Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48818.htm.

OSCE Mission in Kosovo (no date) [online]. *OSCE Organization for Security and Co-operation in Europe* [Viewed 27 May 2021]. Available from: <https://www.osce.org/mission-in-kosovo>.

OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina (no date) [online]. *OSCE Organization for Security and Co-operation in Europe* [Viewed 10.06.2021]. Available from: <https://www.osce.org/resources/factsheets/mission-to-bosnia-and-herzegovina>.

Perchoc, Philippe (2018). *The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)* [online]. European Parliament. PDF file [Accessed: 20 May 2021]. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/628219/EPRS_BRI\(2018\)628219_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/628219/EPRS_BRI(2018)628219_EN.pdf).

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

Buzan, B., **Waever**, O. (2003). *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge: University Press.

Mincheva, L. „Strategic Coercions“. *Modus operandi In Inter-Institutional Cooperation in Peace Enforcement. The Case of Bosnia*. Manuscript under review.

КИБЕРВОЙНА НА РУСИЯ СРЕЩУ УКРАИНА

Ирина Олексиивна Островска

Анотация: Киберсигурността е изключително важна за изграждането на всяка една силна и независима държава. Това твърдение е особено актуално и за съвременна Украйна. Кибератаките в и срещу Украйна се превърнаха в много важна част от хибридната война на Русия срещу Украйна. През март 2014 г., по време на анексирането на полуостров Крим от войските на Руската федерация, за световното общество стана очевидно, че Украйна отдавна беше въвлечена в продължителната фаза на хибридната война, която продължава и до днес. Методите за водене на тази война са различни, но целта винаги е една и съща – да се дестабилизира и да се влоши икономическата, политическата и военната ситуация в Украйна.

В тази насока е направен кратък анализ на регистрираните атаки срещу информационните системи на частни предприятия и държавни институции на Украйна, започналите след масовите протести в Украйна в края на 2013 и до началото на 2021 г.

Още преди 2013 г. и откритата агресия на Руската Федерация срещу Украйна бяха стартирани няколко успешни кампании за кибершпионаж. Данните, получени по време на тези кампании, предоставиха на Русия стратегическо предимство и възможност да предвиди стъпките на украинското ръководство както в гражданската, така и във военната сфера. Така можем да наблюдаваме засилването на действията на Русия в информационното пространство и киберпространството още преди началото на военните действия и по време на важни политически или икономически промени в Украйна. Следователно кибератаките на Русия срещу Украйна могат да се считат за тясно свързани с военни операции или политически ходове.

Тъй като според мен поради развитието на кибернетичните технологии, с някои доста тривиални изключения, всичките бъдещи войни ще са хибридни и ще се водят в киберпространството, днес е много важно да се анализират вече реализираните кибервойни в Украйна и да се направят правилните и релевантни изводи как те могат да бъдат предотвратени.

Ключови думи: България, история, политика, Украйна, украинците с български произход, хибридна война.

RUSSIA'S CYBERWAR AGAINST UKRAINE

Iryna Oleksiivna Ostrovska

Abstract: Cybersecurity is extremely important in building of a strong and independent state. This statement is especially relevant for modern Ukraine. Cyberattacks in and against Ukraine have become a very important part of Russia's hybrid war against Ukraine. In

March 2014, during the annexation of the Crimean peninsula by the troops of the Russian Federation, it became clear to the world community that Ukraine had long been involved in the long phase of the hybrid war, which is continuing to this day. The methods of waging this war are different, but the goal is always the same – to destabilize and worsen the economic, political and military situation in Ukraine.

This paper provides a brief analysis of the registered attacks on the information systems of private enterprises and state institutions of Ukraine, which began after the mass protests in Ukraine in late 2013 and early 2021.

Even before 2013 and the open aggression of the Russian Federation against Ukraine, several successful cyber espionage campaigns were launched. The data obtained during these campaigns gave Russia a strategic advantage and an opportunity to anticipate the steps of the Ukrainian leadership in both the civilian and military spheres. Thus, we can observe the intensification of Russia's actions in the information space and cyberspace even before the start of hostilities and during important political or economic changes in Ukraine. Therefore, Russia's cyberattacks against Ukraine can be considered closely related to military operations or political moves.

In my opinion, due to the development of cyber technologies, with some rather trivial exceptions, all future wars will be hybrid and fought in cyberspace, today it is very important to analyze the already implemented cyber wars in Ukraine and draw the right conclusions. they can be prevented.

Key words: Bulgaria, history, politics, Ukraine, Ukrainians of Bulgarian origin, hybrid war.

ВЪВЕДЕНИЕ

В разгара на надпреварата с ядрените оръжия, световният баланс беше осигурен с Доктрината във военната стратегия и политиката за национална сигурност Mutual assured destruction (MAD), т.е. безусловно и напълно ирационално за човечеството „взаимно гарантирано унищожаване“. Според тази Доктрина пълномащабното използване на ядрени оръжия от две или повече враждуващи страни би довело до пълното унищожение както на нападателя, така и на нападнатия. Тя се основава на теорията за възпирането, според която заплахата от използване на силни оръжия срещу врага предотвратява използването на същите оръжия от страна на врага. Стратегията е форма на „Равновесие на Наш“, при което веднъж въоръжена, нито една от страните няма стимул да започне конфликт или да се разоръжи (Jervis, 2002).

Въпреки че при цялата значимост на киберсигурността и голямата уязвимост на критично важни сектори от икономиката, държавното управление и т.н., ефектите от евентуална пълномащабна атака трудно биха могли да се сравняват с пораженията от дори силно ограничена ядрена война, и смятам, че днес заплахата за киберсигурността е безспорно една от доминиращите „нови заплахи“. А кибероръжията изпълняват буквално второстепенната роля след MAD, защото все още нямаме реална представа за това, доколко сериозни могат да бъдат пораженията от една истинска кибервойна. Срав-

нително ниската цена на кибероръжията обаче значително разшири списъка със страни, притежаващи съвременни средства за кибератаки, и това по всяко време може да доведе до глобална дестабилизация. Ето защо през последните години киберсигурността се превърна в една от ключовите международни теми за дискусия и поле за съвместни действия. Хакерите засягат отделни лица, компании, мултинационални корпорации и цели държави, и засегнатите не могат да решат проблема самостоятелно.

Въпросът за киберсигурността не е нов. В развитите страни за това се говореше още в края на 90-те години на миналия век, докато в Украйна прилагането му се предприема много активно едва след 2013 г. През последните няколко години Украйна прие редица важни стратегически документи, определи отговорни институции от страна на държавата, които трябва да се грижат за сигурността на киберпространството на страната. Такива са: Службата за сигурност на Украйна, Националната банка, Националната полиция, Държавната служба за специални комуникации, Министерството на отбраната, разузнавателните агенции на Украйна, Министерството на финансите и Координационният център. Полето за киберсигурност в Украйна е на етап „организационно детство“, с всички съответни вътрешни и външни проблеми и предизвикателства. Въпреки че Украйна има добра ИТ инфраструктура и програмисти, които разработват конкурентни ИТ решения, липсват квалифицирани решения за управление на стратегиите за киберсигурност.

Тъй като държавната, публичната и частната структура се интегрират в информационната общност, Украйна става все по-малко защитена от различни компютърни и кибератаки. Това се отнася за защитата на личните данни, защитата на държавните данни, всички видове регистри, бази данни, движение на хакери, което се случва по собствена инициатива или по нареждане на специалните служби. През последните години имаше няколко такива известни случая в Украйна, свързани с проникване в информационни системи, бази данни, за които ще спомена в тази статия.

В работата е използвано предимно **хронологично представяне на материала**, като са изследвани разнообразни аспекти на кибервойната.

Първите атаки срещу информационни системи на предприятия и правителствени агенции на Украйна са регистрирани отдавна. Те обаче станаха особено активни в началото на Революцията на достойнството през 2013 г. Един от най-известните случаи беше кражбата на базата данни за електронна поща на тогавашната опозиционна украинска партия в края на ноември 2013 г., както и достъп до акаунтите на лидера в социалните медии. Впоследствие издетата информация беше използвана за дискредитиране на тази политическа сила.

Между другото, руско-украинската кибервойна беше първият конфликт в киберпространството, когато врагът успя да извърши успешна атака върху

украинската енергийна система. В резултат на кибератаката част от енергийната система е била деактивирана. Така в края на 2015 г. най-много пострадаха потребителите на „Прикарпатообленерго“: около 30 подстанции бяха спрени, 230 000 жители изчакаха възстановяването на електрозахранването за един до шест часа. В същото време бяха атакувани „Чернівціобленерго“ и „Київобленерго“. Тогава електричеството беше прекъснато в северната част на Киев на десния бряг и част от прилежащите области на Киевска област за повече от час.

Русия също е извършвала нападения в Украйна срещу информационната система „Вибори“ по време на президентските избори, многобройни атаки срещу отказ на услуга, отбрана, кибершпионаж и т.н. И в края на 2016 г. кибератака срещу украинските правителствени уебсайтове и вътрешни мрежи доведе до мащабно забавяне на плащанията в бюджета. Това като цяло застрашава не само жизнената дейност на държавата, но и интересите на отделните хора. Важно е държавата да обърне внимание на този проблем и да предприеме стъпки за защита както на лични, така и на държавни данни, на първо място на киберниво.

През 2017 г. пак имаше няколко мащабни кибератаки срещу Украйна. Например семейството на злонамерени програми Retya, което засегна голяма част от украинския бизнес и дори излезе извън държавата. Същата година вирус от същата кохорта повреди „критичната инфраструктура“ с близо половин милиард долара. Сред жертвите са: банките „Ощадбанк“ і „Укргазбанк“, украинската железница Укрзалізниця, международни летища „Київ“ и „Бориспіль“, поща „Укрпошта“, Київське метро и други. Страните, които са регистрирали такива вируси, многократно са поели отговорността за атаката срещу руските власти. Разбира се, РФ не се признава за виновна и продължава да го прави и днес. Украинският външен министър Дмитро Кулеба изрази загриженост относно кибератаките на Русия срещу разработчиците на ваксини срещу COVID-19, подчертавайки, че Украйна страда от години от руски кибератаки и настоява, че международното право може да се прилага изцяло в киберпространството (Федорків, 2020).

Обект на изследването е геополитическото съперничество на Русия срещу Украйна под формата на кибервойна.

Предмет на изследването е киберпространството като ново измерение на геополитическото съперничество на Русия срещу Украйна.

Целта на статията е да запознае широк кръг специалисти в областта на киберсигурността, политологията, международните отношения и др., както и всички потребители, които се интересуват от този въпрос, с киберзаплахите на Русия срещу Украйна.

Актуалност на темата: прегледът на научните публикации за кибератаките на Русия срещу Украйна, показва, че в България са много малко пуб-

ликациите, в които се представя актуална и фундаментална информация по тази тема, **което добавя допълнителна стойност на статията**. Следователно тази аналитична работа има за цел да предостави информация за киберсигурността, която е изключително актуална в контекста на информационното общество, нарастването на киберпрестъпността, използването на кибертероризма в хибридните войни и необходимостта от изграждане на система за киберсигурност в Украйна в съответствие с идентифицирани стратегически направления, предизвикателства и заплахи за сигурността му.

Основното понятие в статията е кибервойна, която се състои от целенасочени кибератаки.

Кибервойната е политически мотивирано хакване с цел провеждане на подривни действия, саботаж, неутрализация и шпионаж. Това е форма на информационна война (Dilanian, 2013).

Кибератаката означава умишлени действия, насочени към постигане на една или комбинация от следните цели: нарушаване на поверителността, целостта, наличието на електронни информационни ресурси, обработвани в комуникационни и/или технологични системи, получаване на неоторизиран достъп до такива ресурси; нарушаване на сигурността, устойчива, надеждна и редовна работа на комуникационни и/или технологични системи; използване на комуникационната система, нейните ресурси и средства за електронни комуникации за извършване на кибератаки по други обекти на киберзащита (За півроку фахівці Держспецзв'язку заблокували 1,7 млн мережевих атак на держоргани, 2021).

За **хипотезата на статията** ще се съглася с компанията, занимаваща се с безопасността – Sentinel Labs, която смята, че **руските специални служби използват Украйна като полигон за кибератаки**, по-специално това прави руската група за кибероперации Gameredon. Ескалация на руските кибершпионските атаки срещу стратегически обекти в Украйна в областта на сигурността и други – това е само подготовката за реализирането на по-сериозни цели в бъдещо (Kremez, 2020).

Според специфични задачи на различни етапи от изследването са използвани такива **методологически подходи и методи** като системно-структурни, кибернетични, синергични, структурно-функционални, сравнително-исторически, аналогия, анализ и синтез, структурно-логическо моделиране, индукция и дедукция.

Базови принципи за кибератаките на Русия срещу Украйна, в това число и на равнище научни статии, са представени от мнозина различни украински, американски и европейски експерти. Експертните мнения на някои от тях ще бъдат представени в тази работа.

Тъй като броят и видовете заплахи непрекъснато се увеличават, от решаващо значение е да се анализират съществуващите и да се предвиди появата

на нови заплахи, които дори не са актуални в момента. Тук на преден план излиза използването на технологии за изкуствен интелект. Смятам, че процесите на дигитализация и укрепване на киберсигурността трябва да протичат паралелно, особено в Украйна, която от 2013 г. редовно е подлагана на масови кибератаки, като част от хибридна агресия срещу Украйна.

На фона на формирането на ново пространство на човешкото съществуване – киберпространството – геополитиката като научна и практическа сфера на обяснение на глобалните междудържавни процеси придобива качествено различно измерение. Класическите геополитически подходи могат до голяма степен да се прилагат към киберпространството, но подлежат на известна корекция. Ще мине обаче време класическата геополитика да признае киберпространството като ново пространство на междудържавна конфронтация (критичната геополитика вече го прави). Такова невъзприемане се дължи главно на необичайните характеристики на киберпространството, трудностите при идентифицирането на неговите ключови елементи, демаркацията на границите и т.н. Всичко това тепърва трябва да бъде осмислено в научната общност. Въпреки че цифровите граници на държавите все по-малко съответстват на техните географски граници, защитата на тези граници и цифровият суверенитет се превръща във все по-важен въпрос. Украйна е интегрирана в световното цифрово пространство и съответно е изложена на различни заплахи и негативни въздействия, свързани с развитието на киберпространството, включително вида на кибератаките от Русия.

Киберпространството като ново измерение на геополитическото съперничество на Русия срещу Украйна след 2013 година

1. Основните характеристики на кибервойна на Русия срещу Украйна

Една от глобалните тенденции е нарастващото ниво на заплахи в информационната сфера. И като се вземе предвид бързото развитие на информационните и телекомуникационните системи и трансграничният характер на социалните комуникации, киберпространството се превръща в основната зона на конфронтация. То все повече прилича на „бойно поле без правила“, когато всички Хелзинкски принципи, основни човешки права и общоприети морални норми умишлено се пренебрегват. Украйна не прави изключение и все повече е обект на информационни войни и кибератаки. Основният източник на заплаха за националната сигурност на Украйна в тази област традиционно остава Русия, която в контекста на „украинския случай“ действа в няколко области (Біла книга 2021, 2021).

Кибервойната от Русия включва хакерски атаки, разпространение на дезинформация и пропаганда, участие на държавни екипи в политически блокове, интернет-ресурси, използвайки СОРМА технология, преследване

на кибердисиденти и други активни мерки (Kantchev, Strobel, 2021). Според разследващия журналист Андрей Солдатов някои от тези дейности бяха координирани от руснака, който беше част от FSB и по-рано част от 16-ти КГБ отдел (Гельман, Солдатов, Горшков, 2006). Анализ от Агенцията за отбранително разузнаване през 2017 г. очертава възгледа на Русия за „Информационни контрамерки“ или IPb (информационно противоборство) като „стратегически решаващ и критично важен за контролиране на своето вътрешно население и въздействие върху неприятелските държави“, разделяйки „Информационните контрамерки“ на две категории от „Информационно-техническа“ и „Информационно-психологическа“ групи. Първата група обхваща мрежови операции, свързани с отбрана, нападение и експлоатация, а втората е свързан с опити за промяна на поведението или вярванията на хората в полза на руските правителствени цели (Russia Military Power, 2017).

През март 2014 г. се съобщава, че руско кибероръжие, наречено Snake или Ougorogos, е създадо хаос върху украинските правителствени системи. Наборът от инструменти Snake започна да се разпространява в украинските компютърни системи още през 2010 г. Той извършва експлоатация на компютърна мрежа (CNE), както и високо усъвършенствани атаки на компютърна мрежа (CNA) (Mazanec, 2015, pp. 221-222).

От 2014 до 2016 г. според CrowdStrike, руският „АРТ Фантастична мечка“ използва Android злонамерен софтуер да се насочи към украинската армия, ракетните сили и артилерията. Те разпространиха заразена версия на Android apps, чиято първоначална цел беше да контролира данните за насочване за D-30 артилерийска гаубица. Приложението, използвано от украински офицери, беше заредено с X-агент шпионски софтуер и публикувано онлайн на военни форуми. CrowdStrike твърди, че атаката е била успешна, с над 80% от украинските гаубици D-30 унищожени, най-високият процент загуби от всички артилерийски оръжия в армията (процент, който никога не е бил докладван преди и би означавал загуба на почти целия арсенал от най-голямото артилерийско оръжие на Украинските въоръжени сили.). Според украинската армия този брой е неточен, а загубите от артилерийското оръжие „са били далеч под отчетените“ и че тези загуби „нямат нищо общо с посочената причина“. Правителството на САЩ заключи след проучване, че кибератака предизвика прекъсване на електрозахранването в Украйна, което остави над 200 000 души временно без власт. Руската хакерска група Sandworm или руското правителство вероятно бяха зад атаката на зловредния софтуер срещу украинската електропреносна мрежа, както и минна компания и голям железопътен оператор през декември 2015 г. (SANS Cyber Security Blog, 2021)

Проруските хакери започнаха поредица от кибератаки в продължение на няколко дни, за да нарушат през май 2014 г. президентските избори на Ук-

райна – пускане на хакнати имейли, опит за промяна на броя на гласовете и забавяне на крайния резултат с разпределени атаки за отказ на DDoS услуга. Зловреден софтуер, който бе показал графиката, декларираща крайно десния кандидат Дмитро Ярош за победителя в изборите, беше отстранен от украинската Централна изборителна комисия по-малко от един час преди затварянето на изборителните секции. Въпреки това, Първи канал в Русия съобщи, че „г-н Ярош е спечелил и е излъчил фалшивата графика, позовавайки се на уебсайта на изборителната комисия, въпреки че никога не се е появявал там“ (Първи канал, цит. по SANS Cyber Security Blog, 2021).

Според Питър Ордешук: „Тези фалшиви резултати бяха насочени към конкретна аудитория, за да се подхрани руският вариант, който от самото начало твърди, че ултранационалистите и нацистите са били в основата на революцията в Украйна“ (Ордешук, цит. по SANS Cyber Security Blog, 2021).

Русия използва войната в Украйна, за да усъвършенства киберсилата си срещу Запада. На това мнение е Андрей Баранович, IT експерт от Донецк, който е известен с хакерските си занимания с псевдонима си Шон Таунсенд. Той заяви, че Русия е предприела многократни кибератаки срещу Украйна в опит да дестабилизира страната. А защитата на киберсигурността на Украйна е осеяна с недостатъци, които оставят страната уязвима. През 2018 г. Баранович и RUH8 започнаха тестване на информационната сигурност на правителството на Киев: „Имахме достъп до компютрите на министерствата, отговарящи за правосъдието и здравето, без да използваме специални инструменти. Дори открихме, че атомните централи са уязвими. Кибершпионажът е изключително ефективен инструмент. Не струва почти нищо. Ако трябваше да научи нещо по време на Студената война, държавата е трябвало да инвестира огромно количество пари, обучение, опит и време. Сега можете да намерите кибертърговец, който може да проникне в имейл система за вас за 100 долара“ (Баранович, цит. по Христова, 2021). Мащабът и интензивността на по-големите инциденти предизвикват тревога сред командирите на НАТО и западните правителства, които се страхуват, че подобни атаки ще бъдат насочени и към тях (Баранович, цит. по Запорожские вести, 2021).

След кибератаки върху телекомуникационната инфраструктура и правителствените уебсайтове по време на анексирането на Крим, уебсайтът на ЦИК по време на президентските избори през 2014 г., в края на 2015 г. наблюдавахме няколко атаки срещу украински енергийни компании, а през декември 2016 г. – на уебсайтовете на Министерството на финанси, Държавната хазна и на Пенсионния фонд. Определено това не са случайни атаки, те сочат за подготовка на по-мощни атаки срещу критична инфраструктура в Украйна (Зануда, 2017).

Кенет Гирс по този повод смята следното: „Киберпространството и кибератаките еволюират много бързо. Разпространението на информационните

технологии, както и тяхното значение за всички – от държавните агенции до отделните лица – нараства. По подобен начин комуникацията в социалните мрежи – както между приятели, така и сред колеги, дори в рамките на държавните агенции. Това разширява полето на дейност за нападателите. Освен това Украйна е в много активно геополитическо пространство. Докато международният конфликт продължава, ще има нови атаки, свързани с ключови събития. Винаги е така. Например в Близкия изток, веднага щом конфронтацията се засили в Ливан или в Сирия, случващото се в реалното пространство неизбежно отекна в киберпространството. Същото е и в Украйна. И както видяхме от примера за атаки срещу украински електропреносни мрежи, хакерите могат да манипулират дейностите на критични инфраструктурни обекти анонимно, на разстояние, което ги предпазва от тормоз и наказания“. Кенет Гирс допълни също: „Критичните инфраструктурни обекти по дефиниция са създадени със „запас на мощност“, с повишена издръжливост до редица рискове, вариращи от природни бедствия. Що се отнася до атаките върху електропреносната мрежа, по-специално в Ивано-Франковск, както разбирам, всичко можеше да завърши по-лошо. Поне в Съединените щати последиците биха били различни при подобна атака на мрежата – в известен смисъл те са по-уязвими, защото им липсва способността да „контролират физически“. Докато в Украйна, доколкото знам, беше възможно да се контролира системата буквално „ръчно“. Освен това експертите, които разследваха инцидента, стигнаха до извода, че това е по-скоро сигнал за възможност и че е можело да бъде и по-лошо. В крайна сметка, всичко това са предположения. Но със сигурност може да се каже, че самолетите, влаковете, корабите и водоснабдителната система са компютърно контролирани и е възможно, ако компютърна програма получи враждебен софтуерен код, тя не само да изкриви системата, но и да унищожи данните, съхранявани в нея. Разбира се, това може да се случи и не само при апокалиптични сценарии, но уязвимост към подобни атаки има, и креативната атака, извършена в добре подбран момент, може силно да ни изненада“ (Гирс, цит. по Зануда, 2017).

Хенри Рогойс смята, че: „Както показаха примери за атаки срещу енергийни компании, в края на 2015 г. (Ивано-Франкивск) и в края на 2016 г. (Киев) Украйна може да се използва като „полигон“ за атаки срещу критична инфраструктура, като, например електрическите мрежи. Тези две атаки срещу системата с електромрежите са тревожни и, разбира се, сигнализируют, че системата е уязвима и че подобни атаки са възможни в бъдеще. Тези атаки обаче изглежда са имали много ограничени последици. Смята се, че в момента Русия се придържа към тактиката на „киберсдържане“, т.е. не използва модерни кибертехнологии от най-високо ниво за извършване на мащабни, дълготрайни и разрушителни атаки в киберпространството. Друг фактор може да бъде ефективността на мащабните кибероперации: поня-

кога е по-лесно за противника да „пререже кабела“ (каквото беше случаят с анексирането на Крим), отколкото да използва усъвършенствани и ценни киберресурси. В допълнение, кибератаките на високо ниво, които ще имат мащабни, стратегически и военни последици, очевидно се считат за един от стратегическите инструменти, които могат да бъдат използвани само в определени сценарии. Всички кибератаки, за които се съобщава след Майдана и до днес – кибершпионаж или изтичане на информация, DDoS атаки, щети на официални уебсайтове – всички подкрепят по-мащабната информационна война срещу Украйна. Кибероперациите бяха използвани за постигане на цели в информационното пространство, вместо за причиняване на реални физически щети, разрушителни последици или за постигане на някои военни цели, подкопаващи надеждността или наличността на определени системи. Дори атаките срещу електрическите мрежи могат да се разглеждат като по-скоро психологически, отколкото като реални тактически или военни последици. Например атаките през декември 2015 г. могат да бъдат отговор на „енергийната блокада“ и прекратяването на доставките на електроенергия от континенталната част на Крим (Рогайс, цит. по Зануда, 2017).

Смята се, че Русия е стояла зад кибератака срещу украинските правителствени институции, която събори сайтове, принадлежащи на президента и службите за сигурност. Второ нападение бе насочено към уебсайта на украинския флот, разпространявайки твърдения за многонационални военни учения „Бриз“ с участието на кораби на НАТО в Черно море. Кремъл има дълга история на сложни и опустошителни хакове, включително и на най-големия в историята – атаката през 2017 г. срещу банките в Украйна, която им струва около 10 милиарда долара, според Белия дом. Хакерите проникват и в избирателната комисия на Украйна и деактивират части от нейната мрежа три дни преди президентските избори през май 2014 г. На следващата година руснаците използват т. нар. зловреден софтуер BlackEnergy, за да унищожат части от украинската енергийна мрежа. Получените затъмнения бяха първата известна успешна кибератака на енергийна компания в такъв мащаб и засегнаха повече от 230 000 души (Христова, 2021).

През 2017 г. бяха хакнати системи за наблюдение в затворената атомна електроцентрала в Чернобил. Кремъл заяви, че разширяването на НАТО в бивши съветски страни като Украйна представлява заплаха за националната сигурност и непрекъснато се опитва да подкопае съседа си с „хибридна война“. Тази фраза се използва от военните, за да опише многостепенния подход към конфликта, включително дезинформация и кибератаки, както и военния натиск (Христова, 2021).

2. Императиви за киберсигурност на Украйна в условията на хибридна агресия от страна на Русия

Хакерски атаки срещу Украйна през юни 2017 г. засегнаха мрежите на летищата „Бориспіль“, „Укрпошта“, „Укрзалізниця“, уебсайта на Кабинета на министрите и редица други предприятия. Програмата за криптиране се разпространяваше чрез сървъра за актуализация за счетоводство. Вирусът е кръстен Petya, защото се основава на кода на познатия по-рано зловреден софтуер Petya 2016. Три години по-късно Украйна започна да говори за нова сериозна заплаха. Според заместник-секретаря на Съвета за национална сигурност и отбрана Сергей Демедюк през юни 2020 г. един от новите видове DDoS атаки стана най-големият в историята, достигайки стойност от почти 780 Gbps. Резултатът е краткосрочно прекъсване на 15% от световния интернет и редица основни доставчици. Тъй като основният удар от кибератаката падна върху Украйна, има хипотеза, че тази атака е политически мотивирана. Фактът, че 28 юни е Ден на Конституцията в Украйна също говори в полза на тази версия. „Руската следа“ бе посочена от секретаря на Съвета за национална сигурност и отбрана Александър Турчинов, както и от говорителя на Службата за сигурност на Украйна Елена Гитлянская. „Войната в киберпространството, която сее страх и ужас сред милиони потребители на персонални компютри и причинява преки материални щети поради дебалансирането на бизнеса и правителствените агенции, е част от цялостната стратегия на хибридна война на Руската империя срещу Украйна“, каза Антон Геращенко (Андреева, 2017).

Правителственият екип за реагиране при компютърни аварийни ситуации CERT-UA предупреждава за фишинг сайт, който имитира уебсайта на официалното интернет-представителство на президента на Украйна Владимир Зеленски. (Будьте уважні: виявлено фішинговий сайт, який імітує вебресурс Президента України, 2021). Вероятно Русия стои зад това, пише The Times. Русия обаче постоянно отрича участието си в каквито и да било кибератаки в чужбина (The [Times] Times: Власть скрывает уязвимость киберсистемы Украины, б.г.).

Регистриран като един от най-големите руски регистратори на имена на домейни и хостинг доставчици, www.reg.ru, фишинг уебсайт се използва за провеждане на кибератаки и разпространение на зловреден софтуер. В момента специалистите на Държавната специална комуникационна служба работят за блокиране на фишинг сайта. „Фишинг сайтовете имитират уебсайтовете на публични власти, известни марки и компании. Те повтарят графичния дизайн и структурата на реални сайтове, но се различават от истинското име на домейн. Уебсайтовете за фишинг предоставят линкове за изтегляне на злонамерени файлове на компютъра на потребителя. Киберпрестъпниците правят това, за да получат потребителски данни, да разпространяват

злонамерен софтуер, да изтеглят вируси на компютри и др.“ – предупреждава Андрий Кузмич, ръководител на Държавния център за киберзащита на Държавната специална служба (Будьте уважні: виявлено фішинговий сайт, який імітує вебресурс Президента України, 2021).

През март 2021 г. киберспециалистите на Службата за сигурност на Украйна блокираха мащабна кибератака на хакерската група „Армагедон“, контролирана от ФСБ (Федерална служба за сигурност) на Руската федерация. Чрез действията на хакери кураторите от страната агресор биха могли да получат достъп до секретни данни на най-висшите държавни органи на Украйна. Благодарение на бързата реакция на Службата за сигурност на Украйна беше възможно да се неутрализират последствията и да се премахнат предпоставките за потенциален неоторизиран достъп на руските специални служби до държавните информационни ресурси. Службата за сигурност на Украйна информира държавните органи за идентифицираните киберзаплахи чрез платформата MISP-UA. На тази платформа Ситуационният център за киберсигурност на Службата за сигурност на Украйна публикува: съответните показатели за киберзаплахи; препоръки за мерки за откриване и предотвратяване на фактите на неоторизирана намеса; инструменти за търсене на злонамерен софтуер (Служба безпеки України)

Службата за сигурност на Украйна е предприела мащабни мерки за локализиране на кибератаката на руските специални служби съвместно с Националния координационен център за киберсигурност към Съвета за национална сигурност и отбрана и в сътрудничество с централните изпълнителни органи. В момента Службата за сигурност на Украйна, заедно с Отдела за надзор на наказателните производства при въоръжени конфликти, Генералната прокуратура предприема всички необходими мерки за записване на множество кибератаки от чуждестранни разузнавателни служби. Органите на реда ефективно разследват киберинциденти, за да идентифицират всички замесени и да ги преследват. Службата за сигурност на Украйна продължава да работи за идентифициране, записване и неутрализиране на всякакви прояви на хибридна агресия на Руската федерация срещу Украйна, а също така полага всички усилия да ги предотврати (Киберфахівці СБУ заблокували масштабну хакерську атаку на урядові ресурси України, 2021).

Европейският съюз за първи път наложи санкции заради кибератаки. Обект на санкциите са физически лица и компании от Северна Корея, Китай и Русия, включително руското военно разузнаване. Те са уличени в организирането и извършването на най-мащабните като обхват, продължителност и последици кибератаки в последните години. NotPetya е най-скъпата кибератака, щетите се оценяват на 10 милиарда долара. Санкционният механизъм беше използван за първи път през юли 2020 г. (Ковачева, 2020). Тогава ЕС наложи ограничения на руснаците Алексей Минин, Алексей Моренц,

Евгений Серебряков и Олег Сотников за опит от тяхна страна за кибератака срещу Организацията за забрана на химическите оръжия (ОЗХО) (news.bg, 2021).

Свързаната с руското военно разузнаване хакерска група Sandworm („Пя-съчен червей“), известен още като Sandworm Team, BlackEnergy Group, Voodoo Bear, Quedagh, Olympic Destroyer и Telebots е отговорна за множество кибератаки срещу украински институции и компании, а през зимите на 2015 г. и 2016 г. предизвика изключване на части от украинската енергийна система. Но най-големият удар на Sandworm е атаката, известна като NotPetya или EternalPetya през юни 2017 г. В книгата си Sandworm журналистът от WIRED Анди Грийнбърг разказва невероятната история на NotPetya, определена като „киберинвазия“, заради мащаба на проникването си и нанесените поражения. Името NotPetya е избрано, за да се подчертае разликата с кибератаката Petya от 2016 г., когато жертвите са били принудени да платят, за да получат отново достъп до файловете си. Само че този път не става дума за пари. Руските военни хакери използват сървърите на украинска компания като „задна врата“, през която проникват в хиляди компютри в страната и по целия свят. Създали са невиджано дотогава кибероръжие – малуер, който прониква с невероятна скорост и не съществува начин да бъде спряно, нито да се възстановят щетите. Пълно и необратно разрушение (Грийнбърг, цит. по Ковачева, 2020). **Целта отново е Украйна, но жертвата е целият свят.** Това беше все едно да използваш ядрена бомба, за да постигнеш малка тактическа победа, смята бившият съветник по вътрешната сигурност в Белия дом Том Босърт (Босърт, цит. по Ковачева, 2020). NotPetya буквално „изяжда живи“ компютри в Украйна, пише Грийнбърг. Ударени са най-малко четири болници в Киев, шест енергийни компании, две летища, повече от 22 банки, банкомати и системи за картово разплащане, както и всички институции (Грийнбърг, цит. по Ковачева, 2020).

„Правителството беше мъртво“, спомня си бившият украински министър на инфраструктурата Владимир Омелян. 10 процента от компютрите в страната са „заличени“, включително тези, използвани от учените, разчистващи площадката на Чернобил. Само за няколко часа „червеят“ вече е проникнал далеч извън Украйна, в безброй компютри по целия свят – болници, училища, компании, включително едни от най-големите мултинационални корпорации. Според оценката на Белия дом щетите надхвърлят 10 милиарда долара. За сравнение, другата прослову атака, известна като WannaCry, случила се само месец преди NotPetya, е причинила два пъти по-малко загуби (Омелян, цит. по Ковачева, 2020).

Фармацевтичната компания „Мерк“ понася загуби в размер на 870 милиона долара, куриерската компания „Ти Ен Ти Експрес“ – 400 милиона до-

лара, френската строителна компания „Сен-Гобен“ – 384 милиона долара, датският превозвач „Мерск“ – 300 милиона долара.

Историята на транспортния гигант „Мерск“ е достойна за филм. Компанията отговаря за 76 пристанища и управлява над 800 плавателни съда, които превозват една пета от товарите в света. Червеят прониква в мрежата на „Мерск“ през техния офис на пристанище Одеса и за няколко часа всички компютри на компанията са поразени. Над 150 сървъра в различни офиси по света, всеки един от които би могъл да служи като бекъп за възстановяване на системата, са мъртви. Дни наред стотици служители се борят да открият поне един оцелял компютър. И накрая успяват. Малко преди атаката, сървър в офис на компанията в Гана се изключва от мрежата заради токов удар. Така, докато червеят изяжда всички останали сървъри от системата на „Мерск“, щастливецът от Гана оцелява, заедно с всички данни, необходими да се възстанови базата данни на компанията. Но се оказва, че интернет връзката с Гана е толкова слаба, че данните ще се точат дни наред и ще е по-бързо харддискът просто да се донесе в офиса на компанията във Великобритания. Никой от служителите в Гана обаче няма британска виза. Затова харддискът пътува до съседна Нигерия, откъдето пристига в Обединеното кралство (Ковачева, 2020).

WannaCry – кражбите като източник на средства за Северна Корея, за разлика от NotPetya, атаката WannaCry от май 2017 г. има ясна финансова цел. Само за няколко часа са заразени стотици компютри в над 150 държави по света. Данните на компютрите са криптирани и за да си върнат достъпа до тях, потребителите трябва да платят откуп в криптовалута.

Подобно на NotPetya, хакерите се възползват от слабост в операционната система Microsoft Windows, като използват хак, създаден от американската Агенция за национална сигурност. Атаката е извършена от група, наречена АРТ38 (Advanced Persistent Threat 38), известна още като „Групата Лазарус“. Групата е получавала финансова, материална и техническа подкрепа от севернокорейско дружество, което също е сред обектите на европейските санкции. Освен за WannaCry, то е отговорно и за други атаки и банкови кражби (Ковачева, 2020).

Защитавайки хипотезата на тази работа, трябва да се отбележи, че НАТО работи по киберкомпонента от дълго време, а през 2018 г. киберпространството е било общопризнато като оперативна среда и по този начин се приравнява на военни заплахи. Причината за това е било преди всичко кибердействия на Русия. Факт е, че съвременните технологии в много случаи позволяват да се извършват различни действия и операции по целия свят, без да се изисква физическото присъствие на изпълнители. Там, където войната не е могла да стигне преди, сега много врати са отворени.

Разбира се, задачите, поставени от Руска федерация за хакерите ѝ, остават непроменени – да дестабилизират ситуацията, когато е възможно. Това важи особено за държави съседки на Русия. Кибератаките обаче често могат да бъдат много по-заплашителни от физическите враждебности и да причинят огромни икономически и политически щети. Русия се опитва най-вече да извършва кибератаки върху енергийни мрежи, системи за управление на процеси, инфраструктура, финансови институции, информационни системи. Както показва опитът на съвременните войни и конфликти, горещата фаза на военните действия се предхожда от кибератаки, разпространението на фалшификати, дезинформация и т.н.

През февруари 2021 г. Службата за сигурност на Украйна откри мрежа от ферми с ботове, поддържана от руснаците. Според украинската специална служба, „телекомуникационните платформи са били използвани за създаване и популяризиране на фалшиви акаунти и общности за извършване на незаконни трансакции в Интернет“. Общо групата регистрира повече от осем хиляди активни акаунта. През тези акаунти се е провеждало „разпространяване на неточна информация за ситуацията в Украйна в популярни социални мрежи, подбуждайки протести, сплешвайки населението, изпращайки доклади за извличане на критична инфраструктура и информационни атаки по сметките на украинските служители“, съобщи пресцентърът на Службата за сигурност на Украйна. Тези акаунти също са разпространявали огнестрелни оръжия, експлозиви и наркотици. Профили са били регистрирани чрез руски онлайн-сайтове, които предоставят услуги за виртуални мобилни номера. „Нарушителите са използвали част от оборудването за незаконно транспортиране на телефонен трафик на незаконно създадени оператори „Фенікс“ и „Лугаком“, които работят на временно неконтролирани територии, в мрежата на местни оператори“. В рамките на операцията са били извършени обиски в Киев, Харков, Днипро, Дубно, Ровенска област и Ирпен, Киевска област. По време на обиските са намерени и иззети над 22 хиляди SIM карти на мобилни оператори на Украйна, компютърна техника, специално оборудване, включително GSM модеми и шлюзове. Службата за сигурност на Украйна проверява версията за участие в организацията на ботоферми на специални и разузнавателни агенции на Русия (Сааков, 2020).

Няколко месеца по-късно в украинския град Черкаси служителите на реда разкриха и затвориха една друга проруска ферма за ботоферми, която дестабилизира ситуацията в Украйна. Това съобщи Службата за сигурност на Украйна. Според служители на правоохранителните органи ботофермата е била „поддържана“ от жител на Черкаси в помощно помещение на собствената му компания. Заподозреният е използвал анонимни IP адреси, с което гарантирал безопасността на интернет агитаторите. Бизнесменът е използвал SIM карти на украински мобилни оператори. Той също така е получа-

вал заплащане за услугите в криптовалута чрез руски виртуални платежни системи, които са забранени в Украйна въз основа на решение на Съвета за национална сигурност и отбрана на Украйна. Правоохранителите документираха, че интернет агитаторите са използвали тази ферма за ботове, за да разпространяват дезинформация за събитията в Донбас, както и проруска пропаганда, насочена към изкуствено дестабилизиране на положението в Украйна и сваляне на конституционния ред (Служба безпеки України цит. по: У Черкасах припинили діяльність проросійської ботоферми, 2021).

„През май 2021 г. Службата за сигурност на Украйна регистрира увеличаване на кибератаките срещу Украйна от страна на Руската федерация. Това се случва на фона на натрупването от страната агресор на нейните военни формирования по украинско-руската граница.“ Това заяви Иля Витюк, ръководител на отдела за киберсигурност на Службата за сигурност на Украйна. „Службата за сигурност на Украйна регистрира значително увеличение на броя на кибератаките преди и по време на събирането на руските военни в близост до държавната граница на Украйна“, каза Иля Витюк. Според него настоящата ситуация в киберсферата изисква цялостен подход за предотвратяване на атаки. А именно, да се изгради ефективна и цялостна система за предотвратяване и борба с киберзаплахите възможно най-скоро. „Уникалният опит на Службата за сигурност на Украйна в блокирането на сложни кибератаки позволи да се създадат ефективни партньорства с много водещи разузнавателни служби в света, да действа като флагман в борбата с киберзаплахите на национално ниво, консолидирайки усилията на правителствените агенции и гражданското общество. Всяко отлагане може рано или късно да доведе до катастрофални последици, тъй като делът на кибертероризма и кибершпионажа като инструменти на хибридна война отдавна е критичен по света и продължава да расте. През 2021 г. Службата за сигурност на Украйна неутрализира различни кибератаки и киберинциденти, разкрива опити за мащабни операции за кибершпионаж срещу местните изпълнителни органи, отбраната и сектора на сигурността. В този случай обаче не са важни сухите числа, а разбирането, че дори една добре подготвена атака може да причини непоправими щети.“ (Кибербезпека в інформаційному суспільстві, 2021, с. 19).

Структурите на Южния военен окръг на въоръжените сили на Русия и руското разузнаване участват в атаките срещу уебсайта на ВМС (Военноморските сили) на Украйна, съобщил Министерството на отбраната на Украйна. Хакерите са публикували редица документи за учението Sea Breeze-2021. Русия извърши поредица от хакерски атаки срещу уебсайта на ВМС на Украйна. Това обвинение беше отправено от Министерството на отбраната на Украйна на 9 юли 2021 г. В инцидентите участват структурите на Южния военен окръг на въоръжените сили на Руската федерация, както и „киберчас-

ти на централното подчинение“ и руските разузнавателни агенции, добави украинската страна. В резултат на действията на хакерите бяха обнародвани някои документи и „предимно фалшиви съобщения“, свързани с международните военноморски учения Sea Breeze-2021, отбелязва Министерството на отбраната на Украйна. Според него уебсайтът на Военноморските сили на Украйна временно е спрял да работи поради уязвимости в софтуерната платформа. Освен това, Министерството на отбраната регистрира DDoS атаки срещу официалния си уебпортал. Те обаче се оказаха „неуспешни“. Профилните структури на Украйна работят за актуализиране на интернет ресурсите до подходящото ниво на защита (Российские хакеры взломали МВС Украины и разместили фэйки о Си Бриз, 2021).

„Русия извърши кибератака срещу Украйна в отговор на санкциите срещу депутатите от Опозиционната платформа – „За життя“ Виктор Медведчук и Тарас Козак, както и блокиране на каналите на последния през февруари 2021 г.“ – това заяви заместник-секретарят на Съвета за национална сигурност и отбрана, отговорен за киберсигурността Сергей Демедюк в коментар пред „РБК-Украйна“. От средата на февруари Националният координационен център по киберсигурност към Съвета за национална сигурност и отбрана регистрира мащабни атаки срещу украински уебсайтове. Имаше както обикновени DDoS атаки, така и опити за въвеждане на вируси в програмите за управление на документи. Украйна обаче успя да идентифицира навреме заплахите и да предотврати сериозни последици (Демедюк, цит. по Мьльников, 2021).

Един от проблемите за Украйна в това, че Русия навлиза в киберпространството на Украйна, е безотговорността на гражданите на Украйна. Така например, когато те използват руските социални мрежи, те самостоятелно се подлагат на проверки от руските специални служби. Даже имаше нееднократни случаи, когато украинските военни на „фронта“ в Донбас използваха руския Yandex Navigator. Ясно е, че въпросните военни бяха обстрелени много точно, само защото са го използвали. Военните качваха снимки с геоданни, пращаха снимки на своите близки и така нататък. От това следва, че украинското правителство трябва не само да забранява използването на руските онлайн приложения в Украйна, но и да обяснява, какви последствия могат да се получат (Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішні та зовнішні становище України в 2018 році“, 2018).

През първата половина на 2021 г. системата за идентифициране на уязвимости и реагиране на киберинциденти и кибератаки регистрира повече от 50 милиона подозрителни събития. Специалистите на Държавната специална комуникационна служба блокираха над 1,7 милиона мрежови атаки от ниво на приложение срещу държавни агенции. През същия период правителстве-

ният екип за реагиране при компютърни аварийни ситуации CERT-UA регистрира и обработи около 100 000 киберинцидента, повечето от които са разпространение на злонамерен софтуер и фишинг. Повече от 400 DoS и DDoS атаки срещу правителствени агенции са спрени. От тях 26% (107 атаки) са извършени (само или в повечето случаи), използвайки IP адресите на Руската федерация. Около 100 от тях са на уебсайта на Службата за сигурност на Украйна. Голяма част от кибератаките срещу Украйна са изключително сложни и изискват внимателно обучение и ресурси. Обикновено комбинацията от тези фактори показва близостта на хакерите до правителствените агенции или прякото подчинение на тези структури (За півроку фахівці Держспецзв'язку заблокували 1,7 млн мережевих атак на держоргани, 2021).

3. Основните глобални тенденції, характеризираючи DDoS атаки:

- Повишена честота на атаките с висока интензивност. С цялостното увеличаване на достъпната възможност на мрежата, киберпрестъпниците все повече се насочват към жертви на атаки с висока интензивност.
- Атаките за усилване / амплификация на DNS и NTP са най-често срещаните вектори на атаки през 2020 г. Този тип атака използва спецификата на DNS услугата в интернет, когато изпраща заявка за данни за домейн до публичен DNS сървър и насочват отговора му към атакувания сървър.
- Пиковите на активност отразяват периодите на блокиране на COVID-19. Установено е, че трафикът на атаките отразява основните пролетни и есенни блокади, които са се случвали в САЩ и Европа.
- „Килимните бомбардировки“ нарастват – има ясна тенденция към по-големи, координирани атаки от различни източници към динамично променящи се хостове в целевата мрежа. Преди това този вид атака се е наблюдавал в тежки, но изолирани случаи, но сега тази активност е по-последователна и стабилна (За півроку фахівці Держспецзв'язку заблокували 1,7 млн мережевих атак на держоргани, 2021).

През февруари 2021 г. хакерите започнаха да използват сравнително нов механизъм за кибератаки по украинските сайтове за сигурност и отбрана, за да блокират работата им. По време на атака уязвимите държавни сървъри и работни станции се заразяват с вирус, който ги прави част от ботнет за DDoS атаки срещу други ресурси. Системите за сигурност на интернет доставчиците идентифицират компрометирани уебсървъри и работни станции като източници на атаки и автоматично ги включват в черния списък. По този начин дори след края на DDoS фазата атакуваните уебсайтове остават недостъпни за посетителите. (За півроку фахівці Держспецзв'язку заблокували 1,7 млн мережевих атак на держоргани, 2021).

Въз основа на резултатите от обработката на киберинциденти – изследване на примерни кодове и обстоятелства по случая – специалистите на Държавната специална комуникационна служба създават уникални индикатори за компромис и ги поставят на платформата за обмен на информация за зловреден софтуер MISP. Достъп до нея имат всички субекти на киберсигурността на Украйна, държавни органи и други организации (За півроку фахівці Держспецзв'язку заблокували 1,7 млн мережевих атак на держорганни, 2021).

4. Киберпространството като ново пространство на „Студената война 2.0“

Киберпрестъпността днес няма национални граници и защитата от тях е необходима на всички нива. Преди няколко години броят на свързаните с интернет устройства по света се изчисляваше на 8,4 млрд. Днес тази цифра може да достигне 20 млрд. (Прихована загроза: интернет речей, 2018). За съжаление, всички ние все още несъзнателно свързваме техните електронни устройства към глобалната мрежа и даваме много лична информация. А това са имиджови, оперативни и финансови рискове. След мащабни кибератаки, като WannaCry и Petya, които нанесоха милиардни щети, значението на киберсигурността в Украйна и по света стана от първостепенно значение. Но никоя държава или голяма компания не може сама да реши проблема с киберпрестъпността. Най-трудно е на малкия и среден бизнес, тъй като надеждната защита изисква големи средства – само големите корпорации могат да си позволят да създадат ефективни системи за киберсигурност. Но дори това няма да им помогне да бъдат напълно защитени, защото те обезопасяват само периметъра си. Водещите държави отдавна са разбрали, въпреки факта, че имат мощни икономики, големи интелектуални и организационни ресурси, че те не могат да действат самостоятелно върху киберсигурността.

Светът става все по-глобален. Киберсредата и киберпрестъпността нямат национални и религиозни (и какви ли не други подобни) граници. Данните на украинците се намират не само на украински сървъри, но и на сървърите на други континенти. Украйна може ефективно да наблюдава IT инфраструктура, центрове за данни, хостинг в рамките на собствената си територия, но това няма да позволи на Украйна да се чувства в безопасност.

Въпреки реалността на киберпредизвикателства и заплахи, човечеството не бърза да установява ясни принципи и правила на поведение в киберпространството. И въпреки че някои стъпки вече са направени в тази посока, съвременното киберпространство все още е в състояние на хаос, напомнящо по-скоро за оригиналния преддържавен свят на „война на всички срещу всички“ на Т. Хобс (Hobbes, 2005). Това означава, че на фона на сложни и противоречиви глобални процеси на политическо, икономическо и социално

развитие, киберпространството се превръща в пространство на „Студената война 2.0“, която ще се осъществи главно в киберпространството. Т.е. в основата на нова политическа и военна конфронтация са ключови геополитически участници – противоположни геополитически блокове (Русия или Китай срещу САЩ или НАТО).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Според всичко от горенаписаното, може да се направи такъв извод и да се потвърди началната хипотеза, че днес Украйна се разглежда като киберполигон, където се тестват нови модели на кибероръжия, които след това се разпространяват в други страни. Това е проблем, но в същото време и предимство: в Украйна има добри специалисти и са едни от първите, изправени пред киберзаплахи, така че разполагат с най-новата информация. На Украйна липсва обаче системно мислене и ефективно сътрудничество в областта на киберсигурността и няма достатъчна интеграция между държавните институции (Яценко, 2021).

Русия продължава своята дезинформационна пропаганда и хибридна намеса във вътрешната политика и демократичните процеси на Украйна, като тези кампании представляват заплаха за основните ценности на Украйна – т.е. зачитане на демокрацията, равенството, принципите на правовата държава и правата на човека – и са в състояние да подкопаят политиките на националните правителства, да разпространяват клевети и да създават образ на Запада като враг, да насърчават омраза, нетърпимост и носталгия по Съветския съюз, да пренапишат историята на съветските престъпления и в крайна сметка да задълбочат разрыва между Русия и Европа, особено с държавите, които в миналото принадлежаха към комунистическия блок; като има предвид, че ЕС и институциите на държавите членки, както и обекти със стратегическо значение и демократични процеси, като например избори, са постоянна цел на руски кибератаки; като се има предвид, че висшата йерархия на руската православна църква подкрепя режима на Путин; като се има предвид, че руското право разрешава потискането на религиозни групи, считани за екстремисти.

Украйна трябва да подобри сътрудничеството между своите разузнавателните служби, за да бъде по-ефективна в предотвратяването на операциите на руските специални служби на територията ѝ, и трябва да продължи да работи със своите стратегически партньори по нови мерки за противодействие на спонсорирания от Русия тероризъм. Украйна следва да инвестира в проекти за повишаване на своята сигурност и увеличаване на съвместните си военни, контраразузнавателни, кибернетични и енергийни мощности.

Украйна участва все повече в хибридни конфликти с геополитически противници, включително с Русия, и тези действия са особено дестабилизи-

раци и опасни, тъй като размиват границите между войната и мира, дестабилизируют демокрациите и всяват съмнения в съзнанието на целевите групи от населението; поради това Украйна следва да засили наблюдението и анализа на руските хибридни военни действия (включително манипулативни кампании за дезинформация, кибератаки, шпионаж и намеса в избори).

С развитието на информационните технологии факторът на информационно влияние ще расте, на първо място от Русия – страна на агресора. Русия ще подобри практиката на създаване на временни фалшиви платформи от специални служби, предимно в Европа, за разпространение на невярна и предубедена информация. Кибертероризмът ще бъде неоспорима заплаха за международната сигурност, а правителствените агенции, критичната инфраструктура, индустриалните корпорации, медицината и финансовият сектор ще бъдат основните цели на атаките. Като цяло ситуацията в света и перспективите за нейното развитие се характеризират с висока степен на несигурност. Предизвикателствата на трансатлантическото и европейско единство нарастват, както и рисковете от използването на военни и вътрешни социални конфликти като инструмент на отделните играчи за постигане на целите им. Икономическата нестабилност ще стимулира растежа на националния егоизъм и популистки настроения, желанието за самоизолация и търсенето на начини за решаване на собствените им проблеми за сметка на другите. В комбинация с тенденцията към милитаризация това може да доведе до ескалация на съществуващи и нови конфликти. Руската федерация ще се опита да се възползва от ситуацията, което като цяло ще увеличи заплахите за Украйна от държавата агресор.

Един от ключовите фактори при трансформацията на руското информационно влияние е ясната тенденция към нейната „дигитализация“, т.е. максималното използване на нови информационни технологии, особено в киберпространството. Основните фактори, движещи нарастващия интерес на Русия към използването на киберпространството за операции с влияние, са: по-висока ефективност на интернет технологиите поради по-ниските разходи и обхвата на по-широка чуждестранна аудитория; по-широк спектър от приложения, който ви позволява по-целенасочено да влияете върху избраните целеви аудитории и бързо да промените тактиката на работа в зависимост от ситуацията; осигуряване (ако е необходимо) на анонимността на авторството на съдържанието, което предоставя възможност за упражняване на влияние чрез трети страни, за които се твърди, че не участват в Руската федерация от експерти, хора от медиите и др. Операциите за кибервлияние също включват използването на всякакви „устройства“, услуги за електронна поща, търговски софтуер, включително за проследяване на „жертви“ и психологическо влияние, както и в контекста на шпионски инструменти или техническа намеса в критични съоръжения. Кремъл има за цел да даде при-

оритет на използването на интернет технологии, по-специално да създаде нови платформи за кибератаки по ключови елементи от инфраструктурата на „целевите държави“. Действията на Русия стават все по-дръзки, а липсата на политически последици за такива дейности само насърчава Русия да продължи подобни дейности, като де факто става спонсор на кибертероризма (Біла книга 2021, 2021).

За ефективно противодействие на киберзаплахите е много важно по света да се създадат киберцентрове – независими интеграционни платформи за глобални и национални кибериграчи, където те ще могат да споделят своя опит в областта на киберсигурността. По този начин държавите ще имат възможност бързо да реагират на киберзаплахи.

Киберзаплахата от Русия за света, особено в контекста на пандемията на коронавирус, доказва, че Москва ще засили кибератаките не само в Украйна, но и в други страни. Единственият изход от тази ситуация е да се повиши нивото на киберсигурност, да се затегнат санкциите на ЕС и САЩ и напълно да се изолира Русия от интернет пространството. В противен случай всяка държава може да се превърне в цел на Русия, а последициите могат да бъдат катастрофални.

„Малки зелени байтове“ наистина се използват активно, но досега не са се превърнали в „сребърна топка“. Големите стратегически цели все още се постигат с по-познати средства, какъвто беше случаят със „зелените човече-та“ в Крим и разгръщането на конфликта в Източна Украйна. Кибератаките все още се използват като спомагателен елемент. Досега не сме виждали кибератаки, които причиняват мащабни разрушения или голям брой жертви (Зануда, 2017).

Заради ограниченията в брой страници на публикацията, темата на статията ще бъде доразвита в дисертационния ми труд с по-отчетливо тематично представяне на проблема по схемата уязвимости–заплахи. Материалът ще се структурира според мащаба и значимостта на киберзаплахите – атаки срещу критична инфраструктура (енергийна система, комуникации, държавно управление и т.н.); атаки с икономическа насоченост; кибершпионаж; психологически операции (пропаганда, дезинформация и т.н.) и пр. Също така в рамките на дисертационния ми труд ще потърся оценка за ефективността на проведените кибератаки и предприетите мерки от държавата и др. за противодействие. Ще направя анализ на тенденциите, т.е. до каква степен може да се проследи интензифициране/намаление на атаките като брой и мащаб на щетите, може ли да се проследят някакви устойчиви изменения в подбора на целите, тенденции при използваните инструменти за кибератаки. Ще направя по-детайлен акцент върху развитие на украинските способности за отбрана – институционално развитие, придобиване на капацитет – (бюджет,

кадрово обезпечаване и пр.), международно сътрудничество (двустранно, с НАТО, с ЕС) и др.

Също така важно е да се отбележи, че не само Русия води кибервойна срещу Украйна, а и различните държави по света срещу другите държави, но това вече са теми за отделни статии.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аналитична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році“ (2018) [онлайн]. Національний інститут стратегічних досліджень. 01.12.2018 [прегледан: 09.2021]. Достъп на: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta>. [*Analitichna dopovidy do Shtorichnogo Poslannya Prezidenta Ukraini do Verhovnoi Radi Ukraini „Pro vnutrishne ta zovnishne stanovishte Ukraini v 2018 rotsi“* (2018) [onlayn]. Natsionalnyi institut strategichnih doslidzheny. 01.12.2018 [pregledan: 09.2021]. Dostap na: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta>.]

Андреева, К. (ред.) (2017). Вълна от кибератаки удари Украйна и Русия, разпространява се и в други държави [онлайн]. *Darik news*. 27 юни 2017 19:06 [прегледан: 09.2021]. Достъп на: <https://dariknews.bg/novini/sviat/vylna-ot-kiberataki-udari-ukrajna-i-rusiia-razprostraniava-se-i-v-drugi-dyrzhavi-2033296>.

[Andreeva, K. (red.) (2017). Valna ot kiberataki udari Ukrayna i Rusia, razprostranyava se i v drugi darzhavi [onlayn]. *Darik news*. 27 yuni 2017 19:06 [pregledan: 09.2021]. Dostap na: <https://dariknews.bg/novini/sviat/vylna-ot-kiberataki-udari-ukrajna-i-rusiia-razprostraniava-se-i-v-drugi-dyrzhavi-2033296>.]

Біла книга 2021 (2021) [онлайн]. Київ: Служба зовнішньої розвідки України. PDF file [прегледан: 09.2021]. Достъп на: <https://szru.gov.ua/download/white-book/WB-2021.pdf>.

[*Bila kniga 2021* (2021) [onlayn]. Kiïv: Sluzhba zovnishnyoi rozvidki Ukraini. PDF file [pregledan: 09.2021]. Dostap na: <https://szru.gov.ua/download/white-book/WB-2021.pdf>.]

Будьте уважні: виявлено фішинговий сайт, який імітує вебресурс Президента України (2021) [онлайн]. *Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України*. 13.07.2021 15:47 [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://cip.gov.ua/ua/news/budte-uvazhni-viyavleno-fishingovii-sait-yakii-imituye-vebresurs-prezidenta-ukrayini>.

[Budyte uvazhni: viyavleno fishingoviy sayt, yakiy imitue vebresurs Prezidenta Ukraini (2021) [onlayn]. *Derzhavna sluzhba spetsialnogo zv'yazku ta zahistu informatsii Ukraini*. 13.07.2021 15:47 [pregledan: 08.2021]. Dostap na: <https://cip.gov.ua/ua/news/budte-uvazhni-viyavleno-fishingovii-sait-yakii-imituye-vebresurs-prezidenta-ukrayini>.]

Гельман, М., Солдатов, А., Горшков, С. (2006). Контроль за интернетом: как это происходит?. Ведущие Евгения Альбац [онлайн]. *Эхо Москвы*. Передача Полный

Альбац, 22.01.2006 эфир вс, 20:07 [прегледан: 09.2021]. Достъп на: <https://web.archive.org/web/20090822164949/http://echo.msk.ru/programs/albac/41311/>.

[Gelyman, M., Soldatov, A., Gorshkov, S. (2006). Kontroly za internetom: kak это proishodit?. Vedishie Evgenia Alybats [onlayn]. *Эхо Москвы*. Peredacha Polnyy Alybats, 22.01.2006 эфир вс, 20:07 [прегледан: 09.2021]. Dostap na: <https://web.archive.org/web/20090822164949/http://echo.msk.ru/programs/albac/41311/>.]

За півроку фахівці Держспецзв'язку заблокували 1,7 млн мережевих атак на держоргани (2021) [онлайн]. *Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України*. 27.07.2021 18:05 [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://cip.gov.ua/ua/news/za-pivroku-fakhivci-derzhspeczv-yazku-zablokuvali-1-7-mln-merezhevikh-atak-na-derzhorgani>.

[Za pivroku fahivtsi Derzhspetszv'yazku zablokuvali 1,7 mln merezhevih atak na derzhorgani (2021) [onlayn]. *Derzhavna sluzhba spetsialynogo zv'yazku ta zahistu informatsii Ukraini*. 27.07.2021 18:05 [прегледан: 08.2021]. Dostap na: <https://cip.gov.ua/ua/news/za-pivroku-fakhivci-derzhspeczv-yazku-zablokuvali-1-7-mln-merezhevikh-atak-na-derzhorgani>.]

Зануда, А. (2017) „Маленькі зелені байти“ атакуватимуть частіше – експерти з кібероборони [онлайн]. *BBC news Ukraine*. 30 січня 2017 [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38758423>.

[Zanuda, A. (2017) „Malenyki zeleni bayti“ atakuvatimuty chastishe – eksperti z kiberoboroni [onlayn]. *BBC news Ukraine*. 30 sichnya 2017 [прегледан: 08.2021]. Dostap na: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38758423>.]

Кібербезпека в інформаційному суспільстві (2021) [онлайн]: Інформаційно-аналітичний дайджест Інформаційно-аналітичний дайджест № 5 (травень). Київ: Державна наукова установа Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. PDF file [прегледан: 09.2021]. Достъп на: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/2021-5.pdf>.

[*Kiberbezpeka v informatsiynomu suspilystvi* (2021) [onlayn]: Informatsiyno-analichniy daydzhest Informatsiyno-analichniy daydzhest № 5 (traveny). Kiiiv: Derzhavna naukova ustanova Institut informatsii, bezpeki i prava NAPrN Ukraini; Natsionalna biblioteka Ukraini im. V.I.Vernadyskogo. PDF file [прегледан: 09.2021]. Dostap na: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/2021-5.pdf>.]

Кіберфахівці СБУ заблокували масштабну хакерську атаку на урядові ресурси України (2021) [онлайн]. *Служба безпеки України*. 16 березня 2021 10:35 [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://ssu.gov.ua/novyny/kiberfakhivtsi-sbu-zablokuvaly-masshtabnu-khakersku-ataku-na-uriadovi-resursy-ukrainy>.

[Kiberfahivtsi SBU zablokuvali masshtabnu hackersyku ataku na uryadovi resursi Ukraini (2021) [onlayn]. *Sluzhba bezpeki Ukraini*. 16 bereznya 2021 10:35 [прегледан: 08.2021]. Dostap na: <https://ssu.gov.ua/novyny/kiberfakhivtsi-sbu-zablokuvaly-masshtabnu-khakersku-ataku-na-uriadovi-resursy-ukrainy>.]

Ковачева, Ралица (2020). Невидима заплаха: Русия води кібер війна, Китай краде інтелектуална собственость, а Северна Корея – пари [онлайн]. *Булевард България*. 31.07.2020 09:56 [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://boulevardbulgaria>.

bg/articles/nevidima-zaplaha-rusiya-vodi-kiber-voyna-kitay-krade-intelektualna-sobstvenost-a-severna-koreya-pari.

[Kovacheva, Ralitsa (2020). Nevidima zaplaha: Rusia vodi kiber voyna, Kitay krade intelektualna sobstvenost, a Severna Koreya – pari [onlayn]. *Bulevard Bulgaria*. 31.07.2020 09:56 [pregledan: 08.2021]. Dostap na: <https://boulevardbulgaria.bg/articles/nevidima-zaplaha-rusiya-vodi-kiber-voyna-kitay-krade-intelektualna-sobstvenost-a-severna-koreya-pari>.]

Мыльников, П. (2021). Минобороны Украины обвинило Россию в кибератаках на сайт ВМС [онлайн]. *Deutsche Welle*. 10 июля 2021 г. [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://www.dw.com/ru/minoborony-ukrainy-obvinilo-rossiju-v-kiberatakah-na-sajt-vms/a-58223877>.

[Мыльников, Р. (2021). Minoborony Ukrainy obvinilo Rossiyu v kiberatakah na sayt VMS [onlayn]. *Deutsche Welle*. 10 iyulya 2021 g.] [pregledan: 08.2021]. Dostap na: <https://www.dw.com/ru/minoborony-ukrainy-obvinilo-rossiju-v-kiberatakah-na-sajt-vms/a-58223877>.]

Прихована загроза: интернет речей (2018) [онлайн]. *Телесфера*. 20.03.2018 [Прегледан на: 09. 2021]. Достъп на: <http://www.telesphera.net/blog/internet-of-things.html>.

[Prihovana zagroza: internet rechey (2018) [onlayn]. *Telesfera*. 20.03.2018 [Pregledan na: 09. 2021]. Dostap na: <http://www.telesphera.net/blog/internet-of-things.html>.]

Российские хакеры взломали сайт ВМС Украины и разместили фейки о „Си Бриз“ (2021) [онлайн]. *Остров*. 09.07.2021 [Прегледан: 09. 2021 Достъп на: <https://www.ostro.org/general/society/news/615153/>.

[Rossiyskie hakery vzlomali sayt VMS Ukrainy i razmestili feyki o „Si Briz“ (2021) [onlayn]. *Ostrov*. 09.07.2021 [Pregledan: 09. 2021 Dostap na: <https://www.ostro.org/general/society/news/615153/>.]

Сааков, В. (2020). СБУ заявила про викриття масштабної мережі ботів для поширення фейків [онлайн]. *Deutsche Welle*. 17.02.2020 [Прегледан: 08. 2021]. Available at: <https://shortest.link/awOt>.

[Saakov, V. (2020). SBU zayavila pro vikrittya masshtabnoї merezhi botiv dlya poshirennya feyktiv [onlayn]. *Deutsche Welle*. 17.02.2020 [Pregledan: 08. 2021]. Available at: <https://shortest.link/awOt>.]

Служба безпеки України [онлайн]. © 2020 [Преглед на: 09. 2021]. Достъп на: <https://ssu.gov.ua/>.

[Sluzhba bezpeki Ukraїni [onlayn]. © 2020 [Pregled na: 09. 2021]. Dostap na: <https://ssu.gov.ua/>.]

The [Тимес] Times: Власть скрывает уязвимость киберсистемы Украины (б.г.) [онлайн]. *Запорожские вестн.* [Прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://zv.zp.ua/the-times-vlast-skryvaet-ujazvimost-kibersistemy-ukrainy/>.

[The Times: Vlasy skryvaet uyazvimosty kibersistemy Ukrainy (b.g.) [onlayn]. *Zaporozhskie vesti*. [Pregledan: 08.2021]. Dostap na: <https://zv.zp.ua/the-times-vlast-skryvaet-ujazvimost-kibersistemy-ukrainy/>.]

У Черкасах припинили діяльність проросійської ботоферми (2021) [онлайн]. *Слово і Діло*. 24 травня 2021, 21:34 [Прегледан: 08. 2021]. Достъп на: <https://>

- www.slovoidilo.ua/2021/05/24/novyna/suspilstvo/cherkasax-prypynyly-diyalnist-prorosijskoyi-botofermy.
- [U Cherkasah pripinili diyalynisty prorosiysykoї botofermi (2021) [onlayn]. *Slovo i Dilo*. 24 travnya 2021, 21:34 [Pregledan: 08. 2021]. Dostap na: <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/24/novyna/suspilstvo/cherkasax-prypynyly-diyalnist-prorosijskoyi-botofermy/>.]
- Федорків, М.** (2020). Як Росія загрожує всьому світу кібервійнами. *АрміяInform* [онлайн] [прегледан на: 08.2021]. Достъп на: <https://armyinform.com.ua/2020/08/yak-rosiya-zagrozhuje-vsomu-svitu-kibervijnamy/>.
- [Fedorkiv, M. (2020). Yak Rosiya zagrozhue vsyomu svitu kiberviynami. *ArmiyaInform* [onlayn] [pregledan na: 08.2021]. Dostap na: <https://armyinform.com.ua/2020/08/yak-rosiya-zagrozhuje-vsomu-svitu-kibervijnamy/>.]
- Христова, Н.** (2021). Русія използва войната в Україна, за да усъвършенства кіберсилата си срещу Запада [онлайн]. *Dnes.bg*, 15 юлі 2021 22:00 [прегледан: 08.2021]. Достъп на: <https://www.dnes.bg/rusia/2021/07/15/rusiia-izpolzva-voinata-v-ukraina-za-da-usyvyrshenstva-kibersilata-si-sreshtu-zapada.497043>.
- [Hristova, N. (2021). Rusia izpolzva voynata v Ukrayna, za da usavarshenstva kibersilata si sreshtu Zapada [onlayn]. *Dnes.bg*, 15 yuli 2021 22:00 [pregledan: 08.2021]. Dostap na: <https://www.dnes.bg/rusia/2021/07/15/rusiia-izpolzva-voinata-v-ukraina-za-da-usyvyrshenstva-kibersilata-si-sreshtu-zapada.497043>.]
- Ященко, Л.** (2021). Як забезпечити світ від кіберзлочинів та навіть будувати кіберцентр – Павелко [онлайн]. *Факти*, 28 Лютого 2020, 08:00 [прегледан: 08. 2021]. Достъп на: <https://life.fakty.com.ua/ua/tekhnohii/hadzhety/yak-ubezpechyty-svit-vid-kiberzlochyniv-ta-navishho-buduvaty-kibertsentr-pavelkom/>
- [Yashtenko, L. (2021). Yak ubezpechiti svit vid kiberzlochyniv ta navishto buduvati kibertsentr – Pavelko [onlayn]. *Fakti*, 28 Lyutogo 2020 [pregledan: 08. 2021]. Dostap na: <https://life.fakty.com.ua/ua/tekhnohii/hadzhety/yak-ubezpechyty-svit-vid-kiberzlochyniv-ta-navishho-buduvaty-kibertsentr-pavelkom/>.]
- Dilanian, K.** (2013). Cyber-attacks a bigger threat than Al Qaeda, officials say. *Los Angeles Times* [Online] [Accessed: 08. 2021]. Available at: <https://www.latimes.com/archives>.
- Hobbes, Thomas** (2005). *Leviathan*. Hamburg: Meiner Verlag. ISBN 3-78731699-X.
- Jervis, R.** (2002). Mutual Assured Destruction. *Foreign Policy*, vol. 133, pp. 40–42. DOI:10.2307/3183553.
- Kantchev, Georgi, Strobel, Warren P.** (2021). How Russia’s ‘Info Warrior’ Hackers Let Kremlin Play Geopolitics on the Cheap [online]. *The Wall Street Journal*. Jan. 2, 2021 8:00 am [Accessed: 09. 2021]. Available at: How Russia’s ‘Info Warrior’ Hackers Let Kremlin Play Geopolitics on the Cheap – WSJ.
- Kremez, V.** (2020). Pro-Russian CyberSpy Gamaredon Intensifies Ukrainian Security Targeting [online]. *SentinelLabs*. [Accessed: 09. 2021]. Available at: <https://www.sentinelone.com/labs/pro-russian-cyberspy-gamaredon-intensifies-ukrainian-security-targeting/>.
- Mazanec, B.** (2015). *Evolution of Cyber War: International Norms for Emerging-Technology Weapons*. Nebraska: Potomac Books Inc. ISBN 9781612347639.

Russia Military Power (2017) [online]. *Defense intelligence agency*. Military Power Publications [Accessed: 09. 2021]. Available at: https://www.dia.mil/Portals/110/Images/News/Military_Powers_Publications/Russia_Military_Power_Report_2017.pdf.

SANS *Cyber Security Blog* (2021). SANS™ Institute © 2022. [Accessed: 09. 2021]. Available at: <https://www.sans.org/blog/?focus-area=industrial-control-systems-security>.

ЕЛЕМЕНТИ НА ПОЛИТИЧЕСКОТО ПРЕДЛАГАНЕ ПРИ ВМРО. ХИПОТЕЗИ

Д-р Първан Симеонов Първанов

Анотация: Статията съдържа изводи и наблюдения от доклад по емпирично изследване, основано на анализ на ежедневно съдържание в рамките на няколко години, както и дълбочинни интервюта с ключови актьори. Изследването е част от постдокторантски проект към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Като изследва емпирично симптоматичен български пример – партията ВМРО – Българско национално движение – през нетрадиционен поглед на автора, проектът, и в частност, настоящата статия, респ. доклад, целят да допринесат за българската дискусия по проблема за сектора, който обикновено се означава с понятия като радикална десница, популизъм, национализъм и т.н.

Ключови думи: радикална десница, национализъм, ВМРО – Българско национално движение.

ELEMENTS OF THE POLITICAL SUPPLY SIDE BY VMRO. HYPOTHESES

Parvan Simeonov Parvanov, PhD

Abstract: The article contains findings and observations from an empirical research report based on everyday content analysis over several years, as well as in-depth interviews with key actors. The research is part of a postdoctoral project at Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Examining empirically a symptomatic Bulgarian example – VMRO – Bulgarian National Movement – through a non-traditional author’s view, the project, and in particular, this article, and the report itself, aim at contributing to the Bulgarian discussion focused on the space, which is usually labeled by concepts like radical right, populism, nationalism, etc.

Key words: radical right, nationalism, VMRO – Bulgarian National Movement.

ТЕОРЕТЕЧНИ БЕЛЕЖКИ

Аспекти на класификацията

Според предлагането ВМРО – Българско национално движение може да се класифицира в полето на национализма и свързаните понятия. Същностен въпрос обаче е дали и доколко исторически легитимирана националис-

тическа партия би могла да се категоризира с лекота в онова, което напоследък се нарича радикална десница, радикална популистка десница и т.н.

Такис Папас например на практика прокарва разлика между „меки“ и „твърди“ варианти на интересуващото ни тук поле. Папас прави разделение на тази партийна (квази)фамилия между партии *популисти* и *нативисти* (Pappas, 2019). В първата група той включва партии като „Фидес“, „Сириза и „Независими гърци“, „Право и справедливост“, „Смер – социалдемократия“ в Словакия, „Подemos“ и т.н. При нативистите той помества австрийската Партия на свободата, нидерландската партия с подобно име, Датската народна партия, норвежката Партия на прогреса, шведските демократи, формацията, назовавана сега „Фини“/„Финландци“ (популярна доскоро като „Истински финландци“), Швейцарската народна партия, британската Партия на независимостта, „Алтернатива за Германия“, „Лигата“ в Италия (която според автора към момента на писане на текста преминава трансформация от регионализъм и свързани понятия към чист нативизъм. Собствено за нативистите ще стане дума и по-надолу.

Очевидно, очакването е ВМРО да проявява именно елементите на онова, което по-нагоре се назовава нативизъм. Основни български изследователи, т.е. най-близките до темата, в последно време ползват по-общото, наложено и в извъннаучната дискусия, свързано понятие „национализъм“. Закономерно, предимно в полето на националистите се среща ВМРО при Георги Карасимеонов (Karasimeonov, Georgi. 2019, p. 7.) Също наскоро, в един по-популярен дискурс, позиционирането на ВМРО в контекста на изборите за Европейски парламент през 2019 г. бе рамкирано така: „...Обединени патриоти (ОП), съюз на две националистически партии, не успя да издигне общи кандидати: съставляващата го партия Вътрешна македонска революционна организация/ВМРО – Българско национално движение (ВМРО) се кандидатира самостоятелно. Те се разположиха на открита националистическа и традиционалистка позиция „срещу псевдолибералите, мултикултурните идеологии, срещу нашествието, срещу ислямизма, за защита на българския интерес“ (Spirova, 2019, p. 56)¹.

Последното изречение, както ще се види и по-надолу, кореспондира именно с разбирането за познатите в западната дискусия термини на радикалната десница. И действително, в домашната дискусия по отношение на ВМРО се наблюдава и приплъзване именно към етикетиране в тази посока.

¹ „...United Patriots/*Obedineni Patrioti* (OP) an alliance of two nationalistic parties, failed to run candidates together: its constituent party Internal Macedonian Revolutionary Organization/*VMRO-Bulgarsko Natsionalno Dvizhenie* (VMRO) ran on its own. They ran on an openly nationalist and traditionalist position ‘against pseudo-liberals, multicultural ideologies, against the invasion, against Islamism, for the protection of the Bulgarian interest’“ (Spirova, 2019, p. 56).

Антоний Тодоров например ползва за ВМРО *right-wing nationalist* (Todorov, 2013, p. 11). Стъпвайки на тази публикация, Петър Чолаков също определя „Обединените патриоти“, респ. ВМРО, като част от именно това пространство (Cholakov, 2018, p. 93).

Интересна друга перспектива към ВМРО се съдържа в едно изследване за взаимовръзката на национализъм и демография. Авторките Татяна Коцева и Елица Димитрова също говорят за партия, която попада в крайната десница (Kotzeva, Dimitrova, 2014, p. 771).

И все пак, заради традиционността, по-ниската в сравнение с други подобни български актьори радикалност, историческите препратки и т.н., недвусмисленото етикетирание на ВМРО в рамките на онова, което се назовава радикална десница, може би е донякъде проблемно.

Кирил Аврамов насочва към този възможен теоретичен проблем при ВМРО – потенциалната разлика между *radical right* и *generic nationalists* (Avramov, 2015, pp. 299-318), макар да включва двете групи в общо поле на интерес. Разликата между вариантите на националистически движения, от една страна, и съвременната радикална десница – от друга, както и движенията за независимост, съм разгледал по-подробно и в дисертацията си (Симеонов, 2019. стр. 12).

Както вероятно ще проличи и по-надолу, ВМРО като че ли показва в последните години трансформация от *generic nationalist* към съвременното разбиране за *radical right*. Елементи на тази хипотеза ще потърся емпирично по-надолу – чрез моментна снимка, която на свой ред да помогне за още хипотези по отношение на по-общата класификация на този тип актьори.

В този смисъл, настоящият текст е всъщност концептуално търсене, базирано на емпирия. И дава преди всичко хипотези.

На този етап от изследването ми текстът е по-скоро описателен, т.е. най-вече свидетелство, а не толкова обобщение.

По-общо поле

Границите на интересуващото ни поле на радикалната десница са интуитивно отличими, но ако все пак е необходима и минимална дефиниция, и подходяща би била онази на Кас Муде. В едно по-широко определение на популистка радикална десница Муде (Mudde, 2007, pp. 20-26.) включва *нативизъм, аваторитарност и популизъм*. Това е очертанието на полето от добилия класическа стойност текст на Муде *Populist Radical Right Parties in Europe*.

Популизмът е несъмнено едно от най-широко разглежданите изследователски полета на интерес в последните десетилетия. В дисертацията си критикувам обяснителната сила и евристичността на този подход, като го отнасям повече към политическия стил, а не към идеологическите харак-

теристики (Симеонов, 2019, стр. 25-28). Но за нуждите на доклада, респ. на настоящата статия, все пак ще напомня също популярния възглед на Кас Муде и за популизма като опозиция на „чистия“ народ срещу „корумпираня“ елит. (Муде, 2007, стр. 49)

По отношение на онова, което се назовава авторитарност (в едно континуум авторитарно-либертарно), ще прибегна до едно от най-добрите очерчания на това поле досега. Дава го Сара де Ланг, която теоретизира върху прословутата печеливша формула на радикалната десница на Кичелт (McGann, Kitschelt, 2005, р. 148, 149). Според Де Ланг темата съдържа преди всичко опозицията между: индивидуалната свобода на гражданите да управляват начина си на живот, толерантността и уважението към социокултурните различия, свързани с пол, културни вярвания и практики и правото на свободния индивид да участва във вземането на всичките колективно обвързващи политически решения – от една страна, и противоположното: управлението на обществения живот съгласно колективно споделени, униформени норми и регулаторни принципи на „приличие“, които утвърждават културната хомогенност, определена форма на семейна организация и свързаните с нея сексуални правила, утвърдени от доминиращата религиозна система от вярвания и наложени от висшестоящ обществен, морален и политически авторитет, пред който индивидите следва да показват почит (De Lange, 2007, р. 432)

Именно това е социокултурното измерение на партийно позициониране – което с годините се оказва осезаемо по-важният, евристичният и определящият подход, в сравнение с икономическото позициониране по оста ляво-дясно. В дисертацията си и в публикации (напр.: Симеонов, Първан, 2010а, pp. 43-61 2010b, pp. 236-295) съм разгледал подробно и съм критикувал различните класификации, като съм обосновал състоятелността на вглеждането не толкова в икономическите позиции на този тип актьори, колкото в – най-общо – социо-културната ос на класификация и позициониране в пространството за партийна надпревара. Добре познатата ос между „отворено“ и „затворено“ общество (Minkenberg, Perrineau, 2007, pp. 30; 51.); авторитет, традиция, национализъм или зелено, алтернативно, либертарно (Marks et al, 2006, pp. 156-162.) и т.н. На базата на изследванията си в темата досега, твърдя, че не ляво-десният континуум, а именно континуумът между ориентирани към промяна, развитие, проект и ориентирани към статукво, традиция, минало актьори е в крайна сметка значимият и значещият кливидж, който следва да се прилага, когато мислим подобни политически актьори. Затова и тъкмо това е посоката на търсене и по-надолу в текста.

Понятието „нативизъм“, което срещаме в основополагащата книга на Муде, десетилетие по-късно, е добре развито емпирично от Папас. Той определя общо десет критерия на различие между нативисти и популисти. В

обобщение, според тях нативистите стоят в консервативното дясно, в старание да запазят етнокултурна идентичност, която смятат за застрашена от самата модернизация; програмно и идейно ориентирани са срещу „другите“, най-вече (и като решаващо условие) – срещу миграцията. Нативистите са отличими на по-общия популистски фон също и по тип реторично присъствие, степен на електорални успехи и т.н. (Pappas, 2019).

В крайна сметка бих свел основната отлика, между нативисти и популисти, която откривам при Папас, до степента на етнонационализъм или национално затваряне.

Според класификацията на Папас ВМРО би следвало да е по-скоро именно нативистка партия. По посочените по-горе маркери по оста авторитарно-либертарно пък, ВМРО очевидно клони към авторитарния полюс. Колкото до популизма – ще се позова на дисертацията си (Симеонов, 2019, стр. 25-28), за да изтъкна, че не разглеждам популизма като решаваща характеристика на интересуващото ни политическо течение; продължавам да го разглеждам по-скоро като въпрос за дискурса, за стила, а не за самата идеология. Освен всичко, степента на популизъм е в очевидна зависимост от участието или неучастието във властта – което допълнително релативизира значението му. Въпреки всичко, елементи на популизма биха могли да бъдат открити и описани в случая на ВМРО и ще ги назова по-надолу.

Настоящото наблюдение ще ни позволи да преценим дали и доколко традиционна националистическа формация като ВМРО би могла да бъде отнесена действително към полето на радикалната десница. А и ще ни позволи да формулираме – в дискусия – още хипотези за начина, по който да класифицираме подобни политически актьори въобще.

ЕМПИРИЧНО НАБЛЮДЕНИЕ

Комуникационни единици

Беше прегледан информационният бюлетин на ВМРО в период от три години. Той обхваща на практика цялата текстова част на страницата на партията – партийни позиции, прессъобщения към медии, синтез от медийни участия, новини от Народното събрание и Европейския парламент и др. Бюлетинът излиза традиционно всеки ден, без почивните дни, но има и сериозни изключения.

Недвусмисленото типологизиране на получените данни не е лесно, а и не е удачно. Възможни са множество срезове. Част от материалите пък и трудно биха могли да бъдат класифицирани според съдържанието си, а най-вече и често единствено – по обхвата, жанра и т.н.

Анализът на съдържанието взе като основен критерий акцента, вложен в заглавието. При наличие на два открити акцента бе приложено разделяне в

две по 0,5. В редките случаи на повече акценти бе приложено степенуване и подбор на първите два основни. Общо бяха разгледани 4538 единици – в три периода между съответните месеци февруари и януари, при начало февруари 2018 г. и край през януари 2021 г.

Този подход доказва своята удачност в пилотната част на изследването, която бе докладвана в рецензирана за печат като статия в списание „Политически изследвания“. След пилотната част на изследването, продължи актуализирането на критериите за класификация на тематичния кръг. Изследването и актуализацията на понятийния апарат продължават и в момента.

Бяха потърсени идеологизираните комуникационни единици, т.е. онези отвъд ежедневната, ресорна, инструментална политика. Става дума за описаните по-горе измерения на типологизация по социокултурното измерение.

В хода на броенето се откри и специфичен тематичен акцент – който трудно може да бъде категоризиран в политически ресори, но е достатъчно отчетлив – в звученето на „антизелено“, противопоставяне на ЛГБТ тематиката, критика към неправителствения сектор и т.н. В тази категория могат да попаднат и въпросите на Истанбулската конвенция и Закона за социални услуги, Зелената сделка, и т.н. Такъв тип публикации са общо 81,5 в първия период, 83,5 – във втория и 57 в последния разглеждан период. Трудно би могло да се говори за намаляване на този тип публикации, а по-скоро – за текуща през 2020 г. липса на толкова конкретни информационни поводи. Например в първия изследван период има 17 единици, изрично посветени само на темата с Истанбулската конвенция, докато в следващите два периода тази специфична тема не се открива.

Този тематичен кръг застава на второ място като абсолютен брой материали след историческите публикации/чествания/ритуали/фолклорни събори и пр. Те са засегнати съответно в 155,5, 119 и 118 случая. Това е всъщност най-сериозното натрупване на материали, ако не се брой натрупването в категорията „местни дейности“ – която е специфична за структурата на страницата на ВМРО. Впрочем на трето място пък остава – със закономерно висок резултат – темата за съвременните въпроси, свързани със Северна Македония.

За прецизност е необходимо да добавим също, че в съответно 10,5, 11,5 и 3 случая заглавията не могат да бъдат типологизирани по специфичен начин, а по-скоро като общи въпроси, свързани с национализма.

Тези три компонента съдържат очевиден идеологически или квазиидеологически маркер по социокултурната ос. Бихме могли да вземем първенстващо положение на два от тях, като абсолютни стойности на натрупване за един от белезите именно на традиционалистки апели, апели за „затворено“ общество, т.е. за онова, което е по-близо до авторитарния полюс. Бидейки антипрогресивистки, подобни теми са по естествен път консервативни; ори-

ентирани към традиция, към минало, статукво, т.е. носят белезите на авторитарното, а и на нативизма.

Другите комуникационни единици, които показват идеен маркер в тази посока, са в области като въпросите, свързани с етноси и с тяхното партийно представителство. Друго подобно специфично поле са темите, свързани с тероризъм и миграция. В идеологизирания „сектор“ са и материалите, посветени на бъдещето на развитието на Европейския съюз и работата в Европейския парламент. Специфична, обособила се в годините тема са т.нар. двойни стандарти на ЕС – кампания на ВМРО по отношение на разделенията Изток-Запад. Белязани от националистически дневен ред са и по-голямата част от темите, свързани с околните страни и българските общности на Балканите, в Бесарабия и т.н. Любопитно е, че дори теми като търговията се проявяват именно в контекста на национално предпочитание – свързани с големите търговски вериги, респ. темата за българското производство, трансграничните търговски споразумения и т.н. Тук са и пакетът „Мобилност“, енергетиката – свързана главно с отличителната за ВМРО позиция по АЕЦ „Белене“. Други теми от този типаж са демография, култура, въпроси, свързани с читалища/библиотеки, медии, очерталата се специфична тема за защита на българския език, религията, образованието и науката и т.н. Част от темите, свързани с присъщите за радикалната десница апели за „закон и ред“ са наказателноправни идеи и дискусии, въпроси на притежаването и носенето на оръжие, въпросите, свързани с престъпност, ред, лична сигурност и др. Разбира се, в категорията на идеологическите маркери следва да се включат и темите, свързани с националната сигурност и ресурсните за партията в отминалия мандат въпроси на армията.

И така, общата калкулация показва, следното – комуникационните единици, които най-общо отговарят на търсените условия, са със следните бройки: първи период – 736,5 от 1529,5 или 48,1%; втори период – 631 от 1688,5 или 37,3%; трети период – 582 от 1320 или 44,1%.

В крайна сметка, на ниво първична регистрация, оказва се, че в последните три години общо около 40% от политическия продукт на ВМРО, фиксиран по този начин, са теми, които позиционират партията по социокултурните измерения на идеологизация. Също най-сериозното натрупване е при историческите теми, а второто най-сериозно натрупване, ако не се брои техническата категория на местните теми, е именно антипрогресивистката линия с темите на съвременната радикална десница.

Интервюта

Към момента са проведени шест дълбочинни интервюта с ключови актьори във ВМРО – на нива непосредствено под председателското, включително с идеологически лидери, възхождащи актьори, професионалисти по

комуникация и т.н. Беше зададен широк спектър от въпроси по вариация на базов гайд, който да установи ценностни и идеологически установки.

В допълнение, проведени са множество разговори с ръководството и основни актьори, включително в контекста на дискуссионни, ръководни, консултативни и пр. формати. Като фоново знание се ползва предишно наблюдение на участници и дългогодишно близко познаване на политическото пространство. Дълбочинните интервюта продължават.

Основна линия, откриваема във всички интервюта, се оказва историческата легитимация, възприятието, че днешната ВМРО е пряк продължител на историческата ВМРО. Споделя се директно, не само символно, унаследяване. Предполагаемият исторически континуитет не се подлага на съмнение. Разбира се, това е очаквано, но в същото време е в известна степен изненадващо с мащаба си.

Младежки деец например казва с известна самоирония: *Ние даже сме се превърнали в гробарска дейност.* (Само)иронията е именно по отношение на видимия акцент върху историческите чествания и ритуали в дейностите на ВМРО. Този акцент беше уловен и в анализа на съдържанието.

Пресъздавам едно знаково интервю на деец, когото ще означим условно с Л. Това е един от дългогодишните идейни ръководители във ВМРО с изключително престижен статус сред младото поколение на партията (с членство от 1990 г. насам). В интервюто си Л. казва, че не може да понесе да вижда, цитирам, „гладни българи“. Зададен е въпрос каква е разликата между гладни българи и гладни хора въобще. Диалогът – с известна стилизация – звучи така:

Изпитвам състрадание към всяко човешко същество, но към страдащ българин, не знам защо, изпитвам десетократно по-голямо състрадание.

А защо?

Не знам, сигурно това е национализмът, сигурно това е, дето го плюят ... все едно да страдаш за майката на съседа повече, отколкото страдаш за своята майка.

А биологично нещо ли е народът?

Ама задължително. И биологично. Не само, но И биологично. Как да не е?

Разказва за асимилационни процеси на Балканите и добавя:

Ние все още сме етническа нация

И сравнява нацията със семейството. Народите приема като естествено състояние на човечеството. Използва думата „природно“.

И обобщава: *Ако нямаше да има нации, нямаше да ги има. Защо ги има? Като християнин, мога да кажа: защото Бог...*

Това е несъмнено гледна точка на *естествения ред* – „Ако нямаше да има нации, защо да ги има“. Тя е изключително показателна за общия дух на дъл-

бочинните интервюта. Л. отговаря с подобна реторика на също реторичен изследователски въпрос (и това е ултимативният неин отговор) по отношение на въпрос от типа „защо са ни нациите“: *Тогава как да се наречем (ако няма нация)?*

Въпросът за религията пък заслужава специално внимание. Парадоксално, ръководните актьори във ВМРО всъщност не говорят много за религия. Макар да реагират позитивно на въпроси по тази тема (например внезапен въпрос дали човекът е произлязъл от маймуната, събужда скептицизъм в едно от интервютата).

Това изваждане на религията „пред скоби“ в интервютата е може би защото квазирелигиозно е отношението към самата нация. Когато не е изведена от Бог, тя е изведена директно от природата. От племето, от стадото. Това е поантата в интервюто с един от ръководителите (условно С.). На въпрос защо искат „опазване на племето“, отговорът е: *Защото това е единствената форма на колективна идентичност, която дава цялостност, стабилност и историчност на човека – изваден от контекста на общността, той (което е идеята на индивидуализма), тръгвайки от социализма, ако щете, насам, превръщайки индивида само в индивид, несвързан с останалите клетки на обществото – това е пагубно според нас, националистите, за неговата психика и за неговото бъдеще. Виждаме тогава, че издига своите странности в един култ, това дори чисто репродуктивно не може да му позволи да се възпроизведе понякога, така че това, което е биологично, което природата го е създала и е полезно за развитието на вида, е полезно и за индивида – и това е племето..., т.е. народът в случая, хайде да не казвам племето, че звучи много принижено такова. Това „племето“ го казах в смисъл на пътуващия български народ (добавя с усмивка).*

Наблюдава се очевиден рефлекс на нативизъм – в съвършено буквален смисъл. „Народът“ („нацията“) са важни поне по два начина: като самоличност, но и тъкмо като общност.

В продължение на тази тема, и в анализа на съдържание, и в дълбочинните интервюта се открива откровено колективистично звучене. Разбира се, егалитарността има потенциални „пукнатини“ – Л. казва, че като млад не е разбирал цензовете, но сега ги разбира и одобрява. Впрочем ВМРО неколккратно в последните години се застъпва за практически форми на образвателен ценз.

На този фон добре е да се провери дали и доколко колективистичното, или може би дори етатисткото, начало е видно и в икономическите възгледи. В тях не се открива доминиращо становище. Регистрира се единствено стремение за социално звучене. Възможно е то да се обяснява просто с преобладаващата социална структура на обществото ни. А и както беше споменато по-горе и обосновано в дисертацията – не икономическото, а социокултур-

ното гледище, е по-скоро решаващото в случая на партии като ВМРО (Симеонов, 2019, стр. 40-46).

Тази проява именно на колективистичното начало е един от любопитните акценти. Именно това упование обаче на колективни идентичности, позоваване на групови идентификации като *народа* е и ясна препратка към популисткото начало. Очаквано, то е погасено, заради участието на ВМРО във властта, но именно в колективистичния инстинкт, който се проявява в интервютата, то проличава.

В регистрираните в интервютата икономически възгледи се забелязва също и стремеж за професионално присъствие – в опит за разгръщане на почти мейнстрийм икономическа програма и управленска дейност със специфични теми, най-вече облекчения за бизнеса и т.н. (при закономерен силен социален акцент). Непосредственото наблюдение показва, че ВМРО в последните години се опитва да коригира радикалния си образ през създаването и пропагандирането на икономическо, правно, социално и т.н. съдържание, присъщо за ежедневното, деидеологизирано правене на политика.

И действително традиционният изследователски подход към ВМРО я обвързва с определена степен на радикалност. Усещането до този момент в изследването обаче е, че по-скоро лидерите на тази партия търсят обратното – търсят центростремителна или дори онова, което политологията се опитва да нарече *catch-all*, логика – това се потвърди и в наблюдението на програмните позиции, фиксирано в споменатата статия, която предстои да излезе от печат, където е ползван оксиморонът „радикална нормалност“. Противно на поведението при „Атака“ или „Възраждане“, например. Вероятно роля тук изиграва и пребиваването във властовия микс.

Има ли идеологическа промяна в годините? Мненията са различни, но в интервютата се отчита: онова, което напоследък в популярния дискурс се означава като „консервативно“, е новата мода. Но в интервютата личи също, че тази мода не просто идва във ВМРО, а явно според респондентите идва „на мястото си“.

С. не забелязва идейна промяна в годините. Но пък вижда такава промяна в страната. Според него има събуждане на националното съзнание в страната, сериозно завръщане към „патриотичното начало“ (споменават се събори, танци, празнуванията на национални празници) Н. на свой ред казва, че има промяна в последните години и това е въвеждането на „борбата с ЛГБТ“. Друго е обаче становището на Л. Попитан за евентуална еволюция във ВМРО, след няколко питання, той в крайна сметка отговоря: *Проблемът е, че консервативният човек, общество, партия, за тях не е ценност да еволюират. За мене е важно да си останем такива, а не да еволюираме. Още повече, че не съм сигурен, че думата е правилна – дали това е еволюция или деградация.* На изричен въпрос, другаде в интервютото, накъде трябва да

се развива ВМРО, Л. казва, че тя по-скоро трябва да запази ценностната си система, дори това да ѝ носи негативи. Очевидно и тук се появява дискурсът на запазването, инстинктът към „спасяване“, консервиране – в буквалния смисъл на думата.

Като контрапункт, К. например описва обобщения образ на либералите саркастично: *Това са хората, които утре ще спрат да правят любов, защото това е гадно и мръсно нещо. Те ще започнат да зачеват своите наследници в епруветки и ще променят начина, по който живее човечеството – нещо, надявам се, здравите консервативни сили в света няма да позволят. Така че това безкрайно обезличаване на индивидуалността в името на някаква обща колективна крайно либерална политика – как всички са равни, но някои са по-равни от други – няма да доведе до нищо добро; виждали сме го в годините назад – тогава, когато се опитвах по някакъв краен начин да наложиш собствената си теза, обикновено се стига до войни. Така че не вярвам да се постигне заветната мечта и утопия на крайните либерали, които смятат, че всеки може да прави всичко. Защото, когато всеки започне да прави всичко, обикновено пречи на мнозинството от хората.*

В интервютата прогресивното се критикува веднъж като противоестествено, втори път – като лицемерно. Реакцията срещу предполагаемото лицемерие е, между другото, лайтмотив в изказванията. Изключително интензивно е противопоставянето срещу „несправедливите обвинения към ВМРО“ – в корупция, идеологически крайности и т.н. Това е присъщо за политическата конюнктура.

Любопитното е, че се появява и една специфична тема – жените във ВМРО. Две от интервютата са с жени, в различни поколения. Темата възниква естествено. Изтъкват, че ВМРО няма удачна политика по този въпрос. Н. например прави уговорката: „Аз припознавам идеите (на ВМРО) точно като жена и майка“, но намира, че ВМРО трябва надрасне патриархалния си образ и да чува повече жените. Друго интервю на жена също съдържа уговорка, макар и в обратен ред – М.: *Борба, чисто за надмощие (на жените във ВМРО – бел. моя) или кой е по-по-най – е, по скоро борбата е да покажеш, че и ти си на масата, че имаш мнение... но нека не звучи като равноправие, защото е много феминистко.* Тези уговорки са важни за отбелязване. Играят ролята на идеологическа спирачка. Дори когато се критикува патриархалното, се прави застраховка от типа „не сме феминисти“. Това е очевидно доказателство за текущото, дори инстинктивно позициониране на политическата сила.

Какво са според основните дейци на ВМРО ЕС и НАТО? Според С. например във ВМРО няма проблем от типа Изток-Запад. ЕС е „ОК“, защото „европейската цивилизация не е застрашена“. НАТО е „средство“. Подраз-

дел от европейската цивилизация е *българската православна цивилизация, която, както е известно, заема една шеста от земната суша.*

Д. дава дефиниция: *ЕС за ВМРО е това, което трябваше да е, когато е бил замислен – повече от международна организация, по-малко от федерация. Общ пазар... Общо пространство на споделени ценности и върховенство на правото. Но върховенство на правото е друго: бързо, и безпристрастно ... Опитват се да превърнат върховенството на правото в болшевишка бухалка.*

Какъв е контрапунктът? Саркастично: *Съюз на атомите, който трябва да бъде съюз на разпадналите се многолики идентичности, в който в рамките на едно човешкото същество трябва да бъдат минимум три-четири самоосъзнали се идентичности за различно самоопределение – като мъж, жена, дракон, табуретка...*

Подобна позиция едва ли е изненадваща. Любопитното тук е, че националистите всъщност смятат, че бранят европейското. *Ще трябва да воюваме за европейската цивилизация,* казва се в интервюто на Д. Пак там се изтъква, че НАТО е изключително полезен за България – посочва се опасност от Русия и Туция, от замразени конфликти, от прокси войни, а ЕС е „геополитическо джудже“...

Впрочем ЕС се разглежда и като предпоставка за всякакъв тип реализация на териториални идеали. Отношението към ЕС е буквализирано инструментално.

Отношението към периода през 1989 г. е негативно. Липсва обаче осезаем патос.

Русофили ли са ВМРО? Д. казва за Русия: *Приятел със сигурност не е.* Допълва се: особено Македония е показателна, че Русия не е приятел. Отново позоваване на миналото. Но и на настоящето: *Купувайки самолети Ф16, как точно (ВМРО – бел. моя) е проводник на руския интерес!?*

И още (Л.): *Политиката на Русия по Македонския въпрос винаги – подчертавам това – е била антибългарска. Винаги! За съжаление, не мога да намеря едно изключение. Ако някой ми каже, че Санстефанска България е била изключението, не мисля – защото самите руснаци са знаели, че тя няма да просъществува, т.е. тя е... изключението... всъщност е прах в очите. Но. Тя е ценна за нас, Санстефанска България, именно поради тая причина, че очертава едни граници...*

Границите са и онова, което изпъква като една от ултимативните цели на ВМРО, отразени в интервютата. На изричен въпрос за ултимативните цели, К. очертава именно географски граници. С позоваване на... народна песен. Това е може би най-сериозният синтез на идейното ядро на ВМРО – то е несъмнено етнокултурно; териториално.

И опитът ВМРО да е „нормалност“, дори и радикална, т.е. мейнстрийм, явно е форма. Именно историята, етническото, се мисли като съдържание.

Д. фиксира последното директно. В интервюто му се прокрадна усещането, че опитите на ВМРО да бъде експертна и политическа всъщност повече пречат. Д. казва, че „доста пара е отивала в свирката“ в последния мандат – защото се разфокусират усилията. А е трябвало да отиват в една точка.

Коя е точката? Македония, демография, „циганските теми“. И резултатите от тези избори подкрепят тази теза, напомня Д. Темата за ромите действително е също една от „извадените пред скоби“, присъства фоново, т.е. без конкретно да изпъква, но се проявява „по дефиниция“ – което впрочем я прави още по-значима. И още едно доказателство за очевидно „изключващите“ схващания при ВМРО.

ВЪЗМОЖНИ ХИПОТЕЗИ И ДИСКУСИЯ

Ако приемем, че по произход ВМРО е националистически политически актьор, то вглеждането в самоидентификацията и политическото предлагане в последните години действително показва и достатъчно белези на онова, което в литературата обикновено се нарича радикална десница. Степента на радикалност, разбира се, подлежи на уточняване. Също е трудно да се проследи тенденция в годините, но картината, която заварваме във ВМРО сега, носи белезите именно на политическите актьори, ориентирани към традиция, минало, статукво, в очевиден противовес на развитие, прогрес, „отваряне“ на обществата. Нативизмът е налице. Елементите на популизъм също могат да се открият.

Основна легитимност се черпи от идеализацията на миналото. Тя е и вид „индулгенция“ за всички политически активности в настоящето – те са позволени „в името на идеала“. Претенцията за пряко унаследяване на историческата организация води до подчертана ритуализация.

Изводите не са изненадващи. Но все пак, един момент си струва да се открие. Водещ възглед очевидно е *запазването*. Или възглед на *запазването* (и) на *своето*. Като част от един по-общ консервативен възглед. В прекия смисъл: консервиране.

Дали това е и белег на един по-общ консерватизъм? Или поне консервативност? И не е ли това по-добрият начин за класифициране на актьори като ВМРО въобще? Преди десетилетие предложих такава идея, обсъдих я и в дисертационния си труд. Базирайки се на понятието консервативност, а не консерватизъм, т.е. на описание, а не на термин – защото намирам явленията за ситуационно, а не за идеологическо. Като консервативните сили във физиката – реактивно, а не проактивно. Затова и няма да прибягвам до теоретизация – тук не става дума за система от политически идеи, а именно за реакция или за инерция.

Доколкото националистическият апел на ВМРО е в известна степен „по дефиниция“, бихме ли могли да видим в него елемент от по-общ консервативен дневен ред, например? Като работна хипотеза – подчертавам – по отношение на предлагането, т.е. на политическата себеизява на ВМРО, на собственото позициониране. Зададени бяха директни въпроси в тази посока. С. например казва: *Национализмът е вид консерватизъм, да речем: малко по-радикален консерватизъм.* Д. казва: *ВМРО е консервативна по естествен път – защото се противопоставя на натиска.*

Едно от най-добрите обобщения по отношение на консервативното отношение е идеята за нормално, естествено, състояние на нещата, и се съдържа в думите на Л. Той дава следното описание: *В основата на всяко човешко съществуване според мен седи желанието за спокойствие и щастие. А не за турбуленции, революции, барикади, кръв, бесилки, изчегъртване, отлюспване. Спокойствие и щастие иска всеки човек, дори и този гневния на пътя – той е излязъл, защото изведнъж няма спокойствие в душата му например, или пък е гладен – тялото му няма спокойствие. Или и двете. Спокойствие и щастие иска всеки народ. Защо е възникнала тази революционна организация? Ами затова е възникнала! Защото българският народ не е бил оставен на мира да твори, да си обработва земята, да си ражда децата, да развива търговия в целия свят. Ей това е моят идеал – никакви войни, национално справедливи граници, търговия, икономика, просперитет, наука, без един народ са се опитва да асимилира, да завзема, друг. Нищо, че единият е 20 пъти или 200 пъти по-голям. И може би така мисля, защото съм от пострадалата страна, нали. Може би, ако бяхме 500 милиона, щях да имам имперско мислене...*

Ако все пак се изкушим да мислим за консервативното като за фиксиран според теорията елемент, то можем да се позовем на идеологическите обобщения при Светослав Малинов. Като близък познавач на темата, Малинов свързва консерватизма *именно* с ред и законност, религиозна традиция, традиционализъм на здравия разум, йерархичност и т.н. (Малинов, Светослав, 1999, 35-36).

За да търсим белези на идеология обаче е важно и още едно уточнение – във възгледите, установени в интервютата при ВМРО, се оглеждат *произход* и *вяра*, но вярата не е особено застъпена, а и липсва един компонент на това поле – възприемането на *неравенство*. Разбира се, в общество със сериозни социални неравенства, демографски проблеми и високи нива на бедност, трудно е да се очакват и особени пропазарни идеи. А и още веднъж следва да се подчертае, че икономическите възгледи не са решаващата характеристика за такъв тип актьори. Афинитетът към неравенството би бил част от една по-западноцентрична гледна точка. Факт е, че подобни актьори като „Право и справедливост“ в Полша – като емблематичен пример за националконсер-

вативна формация – действително показват подчертана социалност във възгледите си. Сиптоматичният български пример с „Атака“ е сходен.

Л. показва важен ракурс към колективистичното: *Ние сме една формация, която е антииндивидуалистична, ние търсим общите неща, които да обединяват хората, а не които да ги разделят. Категорично (това – бел. моя) е консервативно!* Накратко: именно общностното може би се мисли тъкмо като консервативно начало. Подобно „народническо“ отношение е осезаема линия.

Във възгледите си за настоящето, интервюираните са действително консервативни. Но консервативни по-скоро като *отказ от идеологичност*, като критика към общественото проектиране, респ. прогресивизма, т.е. като стремеж към обичаен, „естествен“ ред. Както беше споменато, ВМРО очевидно мисли себе си като нормалност, а не като радикалност – това наблюдение може да се разпростре и повече: „нормалност“ срещу „джендъри“, „нормалност“ срещу прекалената „революционност“ на протеста и т.н. „Нормалност“ като очевиден опит за нормализиране на авторитарен дневен ред, „разтварянето“ му. Разбира се, участието във властта явно провокира и естествена консервативност, в смисъл на съдържаност, предпазливост.

В крайна сметка валидна е хипотезата, че е възможно отвъд етикети като национализъм и конкретизацията „радикална десница“, действително установените традиционалистки апели да отпращат към едно по-общо схващане за консервативност на възгледите и именно тя да се разглежда като по-добър обобщаващ белег и да се окаже и потенциално по-добрата типологизация на партии като ВМРО. Тази хипотеза следва да бъде и допълнително проверявана.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Малинов, Св. (състав.) (1999). *Консерватизмът*, Т. 1. София: Център за социални практики.

Malinov, Sv. (sastav.) (1999). *Konservatizmat*, T. 1. Sofia: Tsentar za sotsialni praktiki

Муде, К. (2007). Популисткият Zeitgeist. *Политически изследвания*, бр. 2, с. 49.

Mude, K. (2007). Populistkiyat Zeitgeist. *Politicheski izsledvania*, br. 2, s. 49.

Симеонов, П. (2010). Съвременен популизъм в „стара“ и в „нова“ Европа. Сравнение в програмните позиции на Швейцарската народна партия и „Право и справедливост в Полша“. В: *Докторантски изследвания по социални и хуманитарни науки*, Т. 1. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 236-295.

Simeonov, P. (2010). Savremenен populizam v „stara“ i v „nova“ Evropa. Sravnenie v programnite pozitsii na Shveysarskata narodna partia i „Pravo i spravedlivost v Polsha“. V: *Doktorantski izsledvania po sotsialni i humanitarni nauki*, T. 1. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 236-295.

- Симеонов, П.** (2019) *Радикална популистка десница в съвременна Швейцария, Полша и България (сравнителен анализ):* дисертационен труд. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- Simeonov, P. (2019) *Radikalna populistka desnitsa v savremenna Shveysaria, Polsha i Bulgaria (sravnitelnen analiz):* disertatsionen trud. Sofia: SU „Sv. Kliment Ohridski“.
- Симеонов, П.** (2010). Популистките партии отвъд популизма: теоретични бележки. *Политически изследвания*, бр. 1-2, с. 43-61.
- Simeonov, P. (2010). Populistkrite partii otvad populizma: teoretichni belezhki. *Politicheski izsledvania*, br. 1-2, s. 43-61.
- Аврамов, К.** (2015). The Bulgarian Radical Right: Marching up from the Margins. In: Minkenberg, M. (ed.) *Transforming the Transformation*, London-New York: Routledge, pp. 299-318.
- Cholakov, P.** (2018). *Ethnic Entrepreneurs Unmasked. Political Institutions and Ethnic Conflicts in Contemporary Bulgaria*, Stuttgart: ibidem Press.
- De Lange, S.** (2007). A New Winning Formula?: The Programmatic Appeal of the Radical Right. *Party Politics*, vol. 13. n. 4. p. 432.
- Karasimeonov, G.** (2019). The Party System in Bulgaria, 2009-2019 [online] [accessed 13 October 2021]. Available at <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15753-20191118.pdf>.
- Kotzeva, T., Dimitrova, El.** (2014). Nationalism and Declining Population in Bulgaria after 1990. *Comparative Population Studies*, vol. 39, no 4, p. 771.
- Marks, G., Hooghe, L., Nelson, M., Edwards, E.** (2006). Party Competition and European Integration in the East and West: Different Structure, Same Causality. *Comparative Political Studies*, vol. 39, pp. 156-162.
- McGann, A. J., Kitschelt, H.** (2005). The Radical Right in The Alps: Evolution of Support for the Swiss SVP and Austrian FPÖ. *Party Politics*, vol. 11, pp. 148-149.
- Minkenberg, M., Perrineau, P.** (2007). The Radical Right in the European Elections 2004. *International Political Science Review*, vol. 28, pp. 30-51.
- Mudde, C.** (2007). *Populist Radical Parties in Europe*. Cambridge University Press.
- Pappas, T. S.** (2019) *What makes populists and nativists distinct?* [online] [accessed 12 October 2021]. Available at: <https://pappaspopulism.com/what-makes-populists-and-nativists-distinct/>.
- Spirova, M.** (2020). Bulgaria: Political Developments and Data in 2019. *European Journal of Political Research*, Political Data Yearbook 59, pp. 56–61.
- Todorov, A.** (2013). The Extreme Right Wing in Bulgaria [online] [accessed 13 October 2021]. Available at: <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09660.pdf>.

РОЛЯ И МЯСТО НА ПРЕЗИДЕНТА В ПРОЦЕСА ПО СЪСТАВЯНЕ НА ПРАВИТЕЛСТВО В БЪЛГАРИЯ (1990–2021)

Каляян Георгиев Велчев

Анотация: Темите за коалиционно управление, процесът по формиране на правителство и договарянето на управленски програми между партиите в управлението са от най-плодотворните почви за анализ в сравнителната политология. В това поле е концентриран огромен обем научни трудове. Въпреки различните подходи и перспективи, ролята и мястото на президента в целия процес по съставяне на правителство рядко е централен въпрос в научната литература (макар и да няма как да бъде подминат). Учените споменават факта, че президентите участват в този процес с различна степен на интензивност и активност, както и че по този начин пряко влияят върху изхода от преговорите за съставяне на управление. Подробно анализирани са и различните правомощия, които президентите имат и могат да използват като инструменти за влияние в целия процес. Докладът цели да постави фокус върху президентската активност в процеса по съставяне на правителство, обръщайки се към българския опит в това отношение. Основна хипотеза в доклада, в съзвучие с научните открития по темата е, че въпреки че българският президент има по-ограничени правомощия от много от своите колеги от други страни, както и много ясно разписана роля в конституцията, към която е длъжен да се придържа, той все пак може да бъде активен играч в процеса по съставяне на правителство и може да накланя везните в една или друга посока и да влияе върху процеса по формиране на коалиции.

Ключови думи: президент, кабинет, правителство, България.

ROLE AND PLACE OF THE PRESIDENT IN THE PROCESS OF FORMING A GOVERNMENT IN BULGARIA (1990-2021)

Kaloyan Georgiev Velchev

Abstract: The topics of coalition governance, the process of forming a government and the negotiation of governance programs between the parties in government are among the most fruitful grounds for analysis in comparative political science. A huge amount of scientific work is concentrated in this field. Despite the different approaches and perspectives, the role and place of the president in the whole process of forming a government is rarely a central issue in the scientific literature (although it cannot be overlooked). Scholars mention the fact that presidents participate in this process with varying degrees of intensity and activity, and that they thus directly influence the outcome of governance negotiations. The various powers that presidents have and can use as tools to influence the whole process are also analyzed in detail. The report aims to focus on presidential activity in the process of forming a government, referring to the Bulgarian experience in this regard. The main

hypothesis in the report, in line with the scientific findings on the subject, is that although the Bulgarian president has more limited powers than many of his colleagues from other countries, as well as a very clearly defined role in the constitution, which he is obliged to adhere to, he can still be an active player in the process of forming a government and can tip the scales in one direction or another and influence the process of forming coalitions.

Keywords: president, cabinet, government, Bulgaria.

ВЪВЕДЕНИЕ

Повечето държави в Европа са демокрации с парламентарна форма на управление. Парламентарните режими се дефинират като система на взаимна зависимост, защото мандатът на изпълнителната и законодателната власт е обвързан, и изпълнителният орган в лицето на правителството може да функционира единствено докато разполага с доверието на законодателния орган в лицето на парламента. Хората избират пряко парламент, който от своя страна излъчва правителство, отговорно пред парламента. Често пъти разпределението на силите в парламента не дава ясни индикации какво точно управление ще бъде сформирано. Формата на правителството – партиите, които го подкрепят, и хората, които го съставляват, стават ясни едва след резултатите от изборите и изходът от преговорите за излъчване на кабинет. Изборният процес и процесът по съставяне на правителство са двата основни етапа във формиране на изпълнителната власт. Затова и са основен обект на интерес от страна на изследователите на политически процеси. Основният фокус, когато се изследва създаването на управление, обикновено пада върху политическите партии, защото именно те са актьорите, от които се очаква да излъчат правителство. Интерес представлява идеологическата дистанция между партиите, представителството, с което те разполагат в парламента, договарянето на министерства в зависимост от програмите им и т.н. Освен политическите партии обаче, в процеса по съставяне на правителство в Европа по правило участва и държавният глава. Той може да играе активна или формална роля в този процес, но е неизменна част от него. Различните научни трудове в това поле в зависимост от фокуса си на изследване засягат в различна степен ролята на президента в процеса по договаряне на управление и достигат до различни изводи.

Най-общо можем да разделим научните трудове в това поле на две групи – фокусирани върху партиите и управленските коалиции и фокусирани върху президентската институция.

В Representative Government In Modern Europe на Галахър и Мейър авторите се занимават с политическите системи и институции на страните от ЕС. Оттам и акцентът пада върху типа коалиционно управление, което бива формирано в резултат на преговорите за кабинет. Отбелязвайки, че страните от ЕС в огромното си мнозинство се управляват от коалиции, авторите

търсят кои коалиционни формати са най-често срещани и кои – най-устойчиви. Президентската институция бива отбелязана мимоходом като участник в тези процеси във всяка една от изследваните държави, но ролята ѝ е формализирана и е поставена наравно с формални процедури, съпътстващи съставянето на правителство, като необходимостта от инвеститурен вот и процедурата по вот на недоверие в парламента (Gallagher, Laver, Mair, 2011).

В *Coalition Governance in Central Eastern Europe* Бергман, Мюлер и Илонцки засягат по-дълбоко ролята на президента в процеса по формиране на правителство. Дълбочинният анализ на конкретни случаи от държавите в Централна и Източна Европа, които трудът разглежда, позволява да се открие по-ясно ролята на президента в процеса по формиране на правителство. Авторите предлагат и индикатор, който според тях би могъл да измери степента на влияние на президента в целия процес. Според тях, колкото повече непартийни министри (експерти) попаднат в правителството, толкова по-успешно е успял президентът да се намеси и да повлияе на преговорите за правителство (Bergman, Ponszki, Muller, 2019). Индикаторът е спорен и трудно би могъл да сработи за българския случай, но дълбочинният анализ на частни случаи разкрива нещо много по-важно: формалните рамки, които конституцията задава на президента и политическата практика, много често се разминават.

Автори като Тавитс и Кьокер пък разглеждат темата през призмата на президентската институция и участието на държавния глава в преговорите за правителство.

Основни теоретици на полупрезидентските режими твърдят, че задължително условие за наличието на подобен режим е президентът да бъде пряко избран. Именно прекият избор дарява президента с легитимност и специална роля в държавата. В *Presidents with Prime Ministers: Do Direct Elections Matter?* Тавитс защитава тезата, че не начинът, по който избираме президент определя неговата легитимност и правомощия. Според Тавитс непряко избраните президенти биват интуитивно изключени от уравнението, а те също се радват на високи нива на доверие и голяма част от тях играят активна роля в политическите дела на страните си (Tavits, 2008). Изследвайки страни с непряко избрани президенти, тя показва, че и те имат влияние в редица процеси, сред които и преговорите за правителство. Примерите, които посочва, са Естония и Италия. Изследователката разглежда още стремежа на политическите партии към овладяване на президентската институция и доказва, че тя е еднакво важна в страните с пряко и непряко избрани президенти, а нивото на конфронтация при състезанието за президентския пост е сходно.

В книгата на Кьокер *Presidential Activism and Veto Power in Central and Eastern Europe* една от основните му цели е да обори критиките на Тавитс и

да докаже, че прекият избор на президент наистина има значение и поставя пряко избраните президенти в по-силна позиция от тези, които се избират от парламента. Авторът работи с понятието „президентски активизъм“, което често се употребява в научни трудове, но никога като централно понятие, изискващо ясна формулировка. Според дефиницията на Кьокер под президентски активизъм се разбира дискреционната употреба на формалните президентски правомощия (Koker, 2017, p. 5). Това са правомощия, които конституционната рамка е предвидила за държавния глава, но кога, как и дали ще ги използва зависи от президента. Подобен тип правомощия са упражняването на вето, публичните обръщения, сезиране на Конституционния съд и други. В тази компания Кьокер добавя и ролята на президента при преговорите за правителство. Заключениеята, които Кьокер прави, са няколко: (1) пряко избраните президенти участват по-активно в преговорите за правителство, (2) президентите използват своите лостове в процеса, за да засилят позициите на партията, която ги подкрепя, (3) когато партията, подкрепяща президента е в силна позиция и се очаква да влезе в правителството, президентът не е активен, защото получава пряк достъп и влияние в кабинета на своята партия постфактум, (4) колкото по-фрагментиран е парламентът, толкова по-голям шанс има президентът да въздейства върху формирането на правителство (Koker, 2017, pp. 211-250).

Въпреки различните перспективи, парадигми и открития, учените, които са се занимавали с темата за ролята и мястото на президента в процеса по съставяне на правителство в своите трудове, са единодушни, че президентът рядко играе ключова роля в този процес. Активната намеса на държавния глава в преговорите за правителство е по-скоро извънредно събитие дори в страните, в които му е вменена важна роля и са му дадени сериозни инструменти за въздействие върху процеса.

Роля и място на държавния глава в процеса по съставяне на правителство в страните от ЕС

Общоприета практика за страните от ЕС е мандатът за съставяне на правителство да бъде връчен на партията, спечелила изборите, която да предложи кандидат за премиер, който пък обикновено е нейният лидер. Все пак различните конституционни уредби дават различна степен на свобода на действие на президента и поради този факт, тази практика може да бъде пренебрегвана.

Таблица 1. Конституционна роля на президента в процеса по формиране на правителство в страните – членки на ЕС от Централна и Източна Европа

	Начин на избиране	Конституционна роля на президента в процеса по формиране на правителство
България	Пряко	След консултации с парламентарните групи възлага мандат за съставяне на правителство на кандидат, посочен от най-голямата по численост парламентарна група. Ако в 7-дневен срок той не успее, президентът дава мандат на втората по големина парламентарна група. Ако и той не успее, президентът дава третия мандат на група по негов избор, която не е длъжна да предложи веднага кандидат-премиер. При неуспех и от третия път – президентът назначава служебно правителство.
Гърция	$\frac{2}{3}$ мнозинство в парламента (или $\frac{3}{5}$ ако никой не успее да събере първоначалното мнозинство.)	Мандат за съставяне на правителство получава лидерът на най-голямата парламентарна група. Ако не получи подкрепа, мандатът отива при лидера на втората най-голяма парламентарна група. Ако и нейният кандидат не успее – при третата. Всеки проучвателен мандат е в сила по 3 дена. Ако и трите мандата са неуспешни, президентът събира всички партийни лидери и търси опции за кабинет, подкрепен от всички партии, който да управлява до провеждането на нови избори. Ако и тази опция не сработи, президентът назначава служебно правителство с премиер председателя на Върховния административен съд.
Естония	$\frac{2}{3}$ мнозинство в парламента	В 14-дневен срок от свикването на парламента, президентът трябва да предложи кандидат за премиер. Кандидатът в 14-дневен срок трябва да представи управленска програма на парламента. Ако получи одобрение, в рамките на 7 дни трябва да сформира правителство, което да представи на президента. Ако кандидатът не успее, президентът има право в 7-дневен срок да предложи друг кандидат. Ако президентът откаже да се възползва от това свое право, то се прехвърля към парламента. Парламентът може да излъчи премиер, който да представи правителството си пред президента.
Латвия	непряко с абсолютно мнозинство	Президентът посочва кандидат за премиер. Неуспешен опит за съставяне на правителство не влече последиствия след себе си (като разпускане на парламента и предсрочни избори)
Литва	Пряко	Президентът посочва кандидат-премиер, който в 15-дневен срок представя за одобрение кабинет пред парламента, който предварително е получил одобрението на президента.

Полша	Пряко	Президентът номинира кандидат-премиер, който в 14-дневен срок да предложи състав на кабинет и програма. Кандидатът трябва да получи абсолютно мнозинство. Ако не успее, се преминава към следващо гласуване, което изисква обикновено мнозинство (повече от половината присъстващи). Ако и тогава няма подкрепа, президентът в 14-дневен срок назначава премиер и правителство по свое усмотрение. Ако и предложеният от президента кабинет не получи подкрепа, президентът в 14-дневен срок разпуска Сейма.
Румъния	Пряко	След консултации с лидерите на парламентарните групи определя кандидат за поста премиер и назначава правителството въз основа на вот на доверие от двете камари на парламента (заседават заедно при този вот).
Словакия	Пряко	След консултации с лидерите на парламентарните групи предлага кандидат за премиер.
Словения	Пряко	След консултации с лидерите на парламентарните групи предлага кандидат за премиер. Ако кандидатът не получи подкрепа, в 14-дневен срок президентът предлага нов или същия кандидат на парламента. Междувременно и други кандидати могат да бъдат предлагани от не по-малко от 10 депутати, като кандидатът на президента се гласува пръв и ако не получи подкрепа, се преминава към другите кандидатури. Ако и в този случай никой кандидат не получи подкрепа, президентът разпуска парламента освен ако в срок до два дена парламента не реши да проведе още едно гласуване за правителство.
Унгария	$\frac{2}{3}$ мнозинство в парламента на първи тур, или повече от половината гласове на втори тур.	Предлага кандидат за премиер. Ако предложеният кандидат не получи доверието на парламента, предлага друг в 15-дневен срок.
Хърватия	Пряко	Поверява мандата за съставяне на правителство на лицето, което след разпределението на местата в хърватския парламент и проведените консултации се ползва с доверие на мнозинството от членовете му. Ако мандатът не успее в рамките на 30 дена, президентът има избор дали да даде още 30 дена на мандатоносителя, или да връчи мандата другиму. Ако и от втория опит няма успех, президентът разпуска парламента и назначава служебно непартийно правителство.
Чехия	Пряко	Предлага кандидат за премиер, който трябва да получи парламентарна подкрепа в 30-дневен срок.

Както може да се види в таблица 1, не всеки държавен глава е задължен да връчи мандат именно на лидера на най-голямата парламентарна група. Почти всички разгледани президенти имат поне формалната свободата да посочат кандидат-премиер по свое усмотрение (Чехия, Унгария, Словения, Словакия, Румъния, Полша, Литва, Латвия, Естония). Кандидат-премиерът, посочен от държавния глава, се нарича *formateur* и бива натоварен да води преговорите с политическите партии за съставяне на управление. Дори и в страните, в които президентът има свободата лично да избере кандидат, често пъти той посочва именно лидера на партията, спечелила изборите, или поне кандидат, за който се знае, че получава подкрепата на най-голямата парламентарно представена партия (Чехия, Унгария, Словения, Словакия, Полша). В Румъния и Литва президентите са си спечелили по-сериозна тежест на масата за преговори, като дори в отделни случаи са успявали да формират алтернативно мнозинство около себе си. От една страна, това се дължи на техните по-широки правомощия. В Румъния президентът има право да председателства заседанията на кабинета, когато те касаят въпроси по отбраната и националната сигурност на страната, както и има активна роля в определянето на кадровия състав на кабинета. Държавният глава на Литва също играе важна роля за одобряване на министрите. Премиерът не може да получи одобрението на парламента, ако преди това президентът не е одобрил кадровия състав на правителството. Има случаи, в които мандатоносителят е получил одобрение на парламента, без да е получил такова от президента и впоследствие президентът отказва да подпише указ за пълния състав на правителството. Постовете на хората, които литвийският президент не одобрява, остават вакантни и трябва да бъдат допълнително запълнени. От друга страна, по-сериозната роля на държавния глава в някои страни спрямо други се дължи на президентския активизъм и балансът на силите в парламента. В Чехия и Полша президентите също имат важна роля при преговорите, но не успяват да я оползотворят толкова успешно. Последните 10 години в Полша изборните резултатите предполагат по-лесно формиране на управление, което води до изолация на президента в процеса по създаване на правителство.

Т.нар. „президентско мнозинство“ е успявало да спечели вот на доверие в парламента, но впоследствие не се е задържало дълго на власт, тъй като веднъж избран, кабинетът е зависим от доверието на парламента, а не на президента (Румъния 2009-2012; Литва 2001-2002).

В България, Гърция и Хърватия държавният глава е задължен да връчи мандат за правителство на най-голямата политическа сила в парламента. Ролята на президента в Гърция е изключително детайлно разписана, което не му дава пространство за инициатива в почти нито един момент. В България президентът има право на лична преценка при връчване на трети мандат за съставяне на правителство, а в Хърватия – при връчване на втори. Прези-

дентите и на трите държави обаче получават извънредни правомощия, ако в рамките на парламента не се състави правителство. Тогава и тримата държавни глави имат правото да назначат служебно правителство с временен мандат до изборите за нов парламент, който да сформира правителство. Тази кризисна опция не присъства в почти никоя държавна уредба и освен в трите посочени страни се среща само в Австрия. Единствено в България тази опция се е утвърдила като практика. В Австрия служебен кабинет бе съставен за пръв път през 2019 година след оставката на кабинета на Курц. В Хърватия към момента не се е стигало до сформиранието на служебен кабинет, но конституцията изрично предвижда, че подобно правителство трябва да бъде непартийно. Ако в Гърция се стигне до подобна ситуация, президентът е задължен да назначи председателя на Върховния административен съд за премиер. За близо 50 години това се е случвало три пъти.

От разгледаните държави практиката в Унгария, Гърция и Словакия (словашкият президент винаги без изключение е давал мандата за правителство на лидера на най-голямата партия) е изтласкала държавния глава най-встрани спрямо останалите случаи и ги е свела до церемониали, чиято функция, образно казано, е да стиснат ръката на новия премиер. Във всички останали държави президентът се е възползвал от инструментите си и е бил фактор поне в някои случаи, когато се договаря правителство. От разгледаните държави, изглежда държавните глави на Румъния и Литва имат най-сериозно влияние в този процес.

Българският случай

Сформиранието на всички правителства в ЕС преминава през символичното получаване на мандат от държавния глава. Той може да бъде президент на страната, може да бъде и монарх. Ролята му може да бъде формална, но държавният глава може да бъде и активна част от преговорния процес. С примери от Централна и Източна Европа видяхме, че основният актьор при преговорите за правителство са политическите партии и кандидатът, посочен за премиер. Това е нормално и логично, предвид факта, че именно партиите търсят доверието на избирателите, за да реализират своите политики в изпълнителната власт. Въпреки че държавният глава рядко играе ключова роля в тези процеси, а и в много конституции действията му са поставени в ясни рамки, той все пак в някои случаи може да, и оказва влияние върху преговорите и техния изход.

В България президентът също е поставен в ясни рамки, но при определени обстоятелства може да играе ключова роля:

Може да посочим поне три такива случая. Първият е през декември 1992 г., когато президентът Желев има много активна роля при формирането на кабинета Беров. Вторият е през януари – февруари 1997 г., когато

благодарение на активната позиция на Петър Стоянов се стига до съгласие, че в името на социалния мир Николай Добрев ще върне проучвателния мандат на БСП, след което ще бъдат насрочени парламентарни избори. Третият е през юли – август 2005 г., когато президентът Първанов играе активна роля за постигане на взаимно приемлив компромис между БСП и НДСВ и съответно формирането на тройната коалиция с ДСП. (Коларова, 2019, с. 78)

При формирането на правителство в България президентът има ясно разписана роля. Той е длъжен да връчи мандат за съставяне на правителство на партията с най-голямо представителство в парламента. Ако тя не събере мнозинство, тогава идва ред на втората най-голяма, а ако се наложи трета формация да получи мандат за съставяне на правителство, тогава президентът има свободата да избере коя да бъде тази формация. Държавният глава играе активна роля в тази процедура само когато се стигне до третия избор на мандатоносител. Изборът на партия, която да получи мандата, може да увеличи вероятността за съставяне на кабинет или напротив – да я сведе до нула. Дори в този случай президентът може да бъде ограничен от обстоятелствата, ако в парламента има само три партии. Президентът може да е ограничен в избора си на кого да връчи мандат, но има дискреционна власт по отношение на сроковете за преговорите. Конституцията дава много ограничени възможности на парламентарно представените партии да определят бързината на преговорите, както при излъчването на кабинет, така и при разпускането на НС (виж Конституция на Република България, 2016).

Истинският хегемон в този процес е президентът, макар и крайният резултат да зависи от партиите. (...) При една и съща продължителност на времето, за което партиите трябва да върнат проучвателния мандат, президентът може рязко да съкрати или съществено да удължи времетраенето на преговорния процес:

1– *„Във фазата, предшестваща началото на договарянето, защото президентът решава колко дена след подаване на оставка от действащия кабинет или след конституирането на новоизбраното НС ще връчи мандат. Показателен в това отношение е случаят с оставката на Жан Виденов, при която президентът Желев отказва да връчи проучвателен мандат на БСП, изчаквайки новоизбрания президент Петър Стоянов да встъпи в длъжност. Това забавяне на процедурата продължава 31 дни.*

2– *При неуспешно приключване на трите проучвателни мандата, защото президентът може да забави назначаването на служебно правителство. Росен Плевнелиев е президентът, който най-дълго е забавял назначаването на служебен кабинет. През декември 2016 г. той отказва да състави служебен кабинет и изчаква встъпването в длъжност на новоизбрания президент Румен Радев. Това отлагане продължава 37 дни.*

При формирането на нов кабинет президентите осигуряват средно около 25-30 дни допълнително време на партиите в парламента за договаряне на правителство. (Коларова, 2019, с. 82-83)

От приемането на новата Конституция в България са били сформирани 10 редовни правителства, а два парламента не са успявали да излъчат управление. Мнозинството кабинети са били сформирани още с първия мандат (Димитров, Виденов, Костов, Сакскобургготски, Борисов 1,2,3). Един кабинет е бил съставен с втория мандат (Орешарски), а два – с третия (Беров, Станишев). 45-то и 46-то Народно събрание не успяват да излъчат правителство, но и там процедурата стига до връчване на трети мандат.

Таблица 2. Президентски активизъм при сформирани на правителство в България

Парламент	Година	Ефективен брой партии в парламента	С кой мандат се съставя правителство	Президентът играе ли активна роля?
36-НС	1991*	2.4	1-ви Димитров, 3-ти Беров	Да
37-НС	1994	2.7	1-ви + неуспешен на Николай Добрев	Да
38-НС	1997	2.5	1-ви	Не
39-НС	2001	2.9	1-ви	Не
40-НС	2005	4.8	3-ти	Да
41-НС	2009	3.3	1-ви	Не
42-НС	2013	3.2	2-ри	Не
43-НС	2014	5.1	1-ви	Не
44-НС	2017	3.4	1-ви	Не
45-НС	2021	5.2	не се съставя	Не
46-НС	2021	4.9	не се съставя	Не

Таблица 3. Корелация между президентския активизъм и различни фактори

Интервал	Корелация между ефективния брой партии и активността на президента	Корелация между кръговете преговори и активността на президента
(1;-1)	-0,24	0,37

Българският случай опровергава една като цяло общоприета хипотеза, че колкото по-фрагментиран е парламентът, толкова по-активен е президентът. Това може да се дължи на строго регламентираната роля на държавния глава, която му налага ясни ограничения, на неговата партийна афилиация, на не-

* За периода 1991–2017 г. съм ползвал данните на <https://whogoverns.eu/party-systems/effective-number-of-parties/>.

говата визия за президентската институция, на специфичната политическа ситуация и т.н. Единственият случай, в който хипотезата сработва, е през 2005, когато Първанов спомага формирането на тройната коалиция. Разбира се, тук се разглежда единствено активността на президента по отношение формирането на правителство. Ако погледнем обаче друг инструмент на държавния глава – правото на вето, то отново не намираме особено силна връзка между избора на президента да упражни своето право на вето и степента на парламентарна фрагментация. Корелацията е по-сериозна: 0.3, но също не е достатъчно статистически значима, за да докаже тази хипотеза. Тук отново може да има странични фактори, които да водят до разсейвания – ниско качество на законодателството и спорни законопроекти, които водят до обществени очаквания за реакция на президента дори срещу монолитни мнозинства, идеологическата дистанция между президент и мнозинство, президентът да е по-близък със средите на опозицията, отколкото на управляващите и т.н.

Всъщност последният посочен фактор обяснява в най-голяма степен употребата на вето от страна на президента в България. Той налага най-често вето тогава, когато е в конфликт с парламентарното мнозинство и кабинета. Корелацията тук е 0.8. Абсолютен рекордьор в това отношение е президентът Радев, който налага 28 пъти вето в периода на кохабитация между него и кабинета Борисов 3 (Президентско вето, б.г.). След него се нарежда президентът Желев, наложил 17 пъти вето на законопроекти по времето на кабинета Виденов. Корелацията между кръговете преговори за правителство и активността на президента в този процес е по-сериозна, отколкото между парламентарната фрагментация и активизма на президента в процеса по преговори за кабинет. Хипотезата тук е, че колкото по-трудоемка става процедурата, колкото повече мандати не бъдат реализирани в процеса на преговори, толкова по-активен ще бъде президентът. Това се очаква, защото президентът получава повече свобода на действие, ако процедурата стигне до връчване на трети мандат. Въпреки че при връчването на трети мандат, държавният глава има свобода да избере на коя политическа сила да го възложи, към този момент държавният глава винаги е избирал третата по големина партия в парламента. И при този случай коефициентът на корелация не е статистически значим. Докато президентите Желев и Първанов играят активна роля, когато процедурата стига до толкова напреднал етап, президентът Радев на два пъти не поема същата отговорност. Кабинетите Беров и Станишев, които биват сформирани след активна президентска намеса, не са останали в обществените възприятия като успешни и това стимулира Радев, който се бори за втори мандат, да стои настрана от поемане на активен ангажимент за формиране на стабилно правителство в страната. От друга страна, през 2005 година Първанов се намира в сходна ситуация – предстои му кампания

за втори мандат, но неговото желание е НДСВ да не издигне кандидат срещу него, затова президентът се включва активно в преговорите за правителство и настоява за сформирание на тройна коалиция. В процеса по съставяне на правителство в България, дискреционната власт на президента включва и други неформални инструменти освен свободата да определи сроковете кога да започне процедурата и коя политическа сила да посочи, ако се стигне до трети мандат. Държавният глава може да прави публични изявления в една или друга посока, да организира консултации с парламентарно представените сили с цел подобряване диалога помежду им. Традиционно високият рейтинг на президентската институция в България прави употребата на подобни инструменти възможна и потенциално ключова особено в ситуации, в които в парламента няма ясно мнозинство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В сравнителен план българският президент е сред по-ограничените в своите правомощия държавни глави, когато става дума за процеса по формиране на правителство. Ролята му е детайлно описана в Конституцията на Република България, свободата му на действие е ограничена и когато изборите за парламент са завършили с ясен победител, държавният глава няма друга функция освен символично да коронова победителите, връчвайки им мандат за управление. Реални шансове за въздействие върху процеса държавният глава има тогава, когато в парламента няма ясно мнозинство и когато процедурата по връчване на мандати се завърти до своя край и се стигне до нуждата от трети мандат. Както обаче се видя по-горе, българската практиката показва, че дори когато президентът е в позиция да повлияе на изхода от преговорите и да се намеси активно в техния ход, той невинаги го прави. Президентът Радев на два пъти не се възползва от шанса си да изиграе по-активна роля в процесите по съставяне на правителство през 2021 година. През 2014 година, когато парламентът е силно фрагментиран, президентът Плевнелиев остава изолиран от преговорния процес, тъй като правителство се реализира успешно още с първия мандат на ГЕРБ. От друга страна, през 2014 Плевнелиев все пак изиграва важна роля, изчаквайки месец до връчването на проучвателния мандат, който ГЕРБ реализира. По този начин президентът, без да заема активна позиция и да се ангажира лично с преговорите, оставя време на парламентарните формации да постигнат разбирателство как ще управляват. Редно е да се отбележи и че президентът Стоянов успява да разубеди БСП от това да реализират нов кабинет през 1997, въпреки че парламентът нито е фрагментиран, нито преговорите са излезли от първия проучвателен мандат. Подобна извънредна намеса е безпрецедентна за българската ни история, но обстоятелствата я легитимират и укрепват авторитета на президентската институция. Посочените примери са

проява на президентски активизъм, но възприетото в настоящата работа тясно понятие за активизъм не ни позволява да ги разгледаме по-задълбочено. Към всички факти е необходимо да се добави и правомощието на президента да назначи служебно правителство, ако преговорите за кабинет се окажат неуспешни. Това правомощие е крайно нетипично и освен в България, подобни по-ограничаващи президента формати има само в Австрия, Гърция и Хърватия.

Инициатива за формиране на правителство е на политическите партии. Изходът от този процес зависи от тях в огромна степен. Българският президент е активен фактор в тайминга на преговорите, като може да дава допълнително време на партиите за преговори, или да съкращава драматично тяхното време, връчвайки много рано мандат за съставяне на правителство. В патови ситуации, когато парламентът трудно може да излъчи управление и се стига до трети проучвателен мандат, ролята на президента нараства и може да бъде ключова.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Коларова, Р.** (2019). *Демократични институции в България. Сравнителен анализ (1991-2019)*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-4866-5.
- [Kolarova, R. (2019). *Demokraticzni institutsii v Bulgaria. Sravnitelnen analiz (1991-2019)*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-4866-5.]
- Конституция на Република България** (2016). София: Сиела. ISBN 978-954-28-0032-3.
[*Konstitutsia na Republika Bulgaria* (2016). Sofia: Siela. ISBN 978-954-28-0032-3.]
- Президентско вето** (б.г.) [онлайн]. *Президент на Република България*. Администрация на Президента на Република България, сс 2022. [Последно проверен на 26.09.2021 г. Достъп на: <https://www.president.bg/cat47/Prezidentsko-veto/>.]
[Prezidentsko veto (b.g.) [onlayn]. *Prezident na Republika Bulgaria*. Administratsia na Prezidenta na Republika Bulgaria, сс 2022. [Posledno proveren na 26.09.2021 g. Dostap na: <https://www.president.bg/cat47/Prezidentsko-veto/>.]
- Bergman, T., Ponszki, G., Müller, W. C.** (eds.) (2019). *Coalition Governance in Central Eastern Europe*. Oxford: Oxford University press.
- Gallagher, M., Laver, M., Mair, P.** (2011). *Representative Government In Modern Europe*. 5th ed. Open University Press.
- Koker, P.** (2017). *Presidential activism and veto power in Central and Eastern Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Tavits, M.** (2008). *Presidents with Prime Ministers: Do Direct Elections Matter?*. Oxford University Press.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Биков, Т.** (2019). *Политически кризи и служебни правителства*. София: Мултипринт. ISBN 978-619-7430-26-4.

- Bikov, T. (2019). *Politicheski krizi i sluzhebni pravitelstva*. Sofia: Multiprint. ISBN 978-619-7430-26-4.
- Дюверже, М.** (1995). *Полупрезидентският режим*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. ISBN 954-07-0524-X.
- Dyuverzhe, M. (1995). *Poluprezidentskiyat rezhim*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 954-07-0524-X.
- Канев, Д., Тодоров, А.** (2014). *Качество на демокрацията в България*. София: Изток-Запад. ISBN 978-619-152-473-0.
- Kanev, D., Todorov, A. (2014). *Kachestvo na demokratsiyata v Bulgaria*. Sofia: Iztok-Zapad. ISBN 978-619-152-473-0.
- Киров, П.** (2004). *Президентът в българския конституционен модел*. София: Сиби. ISBN 954-730-201-9.
- Kirov, P. (2004). *Prezidentat v balgarskia konstitutsionen model*. Sofia: Sibi. ISBN 954-730-201-9.
- Коларова, Р.** (2008). *Сравнително европейско управление*. София: Мултипринт.
- Kolarova, R. (2008). *Sravnitelno evropeysko upravlenie*. Sofia: Multiprint.
- Любенов, М.** (2021). *Европейски партийни системи. Сравнителен анализ на 20 демокрации (1945-2020)*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-5135-1.
- Lyubenov, M. (2021). *Evropeyski partiyni sistemi. Sravnitelnen analiz na 20 demokratsii (1945-2020)*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-5135-1.
- Танчев, Е., Белов, М.**(2009). *Сравнително конституционно право*. София: Сиби. ISBN 978-954-730-615-8.
- Tanchev, E., Belov, M.(2009). *Sravnitelno konstitutsionno pravo*. Sofia: Sibi. ISBN 978-954-730-615-8.
- Bertoa, C.F.** (2021). Database on WHO GOVERNS in Europe and beyond [online]. *Party Systems and Governments Observatory* [Viewed 26.09.2021]. Available from: <https://whogoverns.eu/party-systems/effective-number-of-parties/>.
- Elgie, R.** (1999). *Semi-presidentialism in Europe*. Oxford: Oxford University press.
- Elgie, R., Moestrup, S. and Wu, Y.** (2011) *Semi-Presidentialism and Democracy*, Palgrave macmillan
- Krouwel, A.** (2000). *The presidentialisation of East-Central European countries*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Neto, O., Strom, K.** (2006). *Breaking the Parliamentary Chain of Delegation: Presidents and Non-partisan Cabinet Members in European Democracies*. Cambridge: University Press.
- Neto, O., Strom, K., Honszki, G.** (2019). *Coalition Governance in Central Eastern Europe*. Oxford: Oxford University press.
- Shugart, M.** (2005). Semi-Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns. *French Politics*, no 3, pp. 323–351.
- Shugart, M., Carey, J.** (1992). *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge University Press.

ЕФЕКТЪТ НА МАШИННОТО ГЛАСУВАНЕ ВЪРХУ УЧАСТИЕТО В ИЗБОРИТЕ НА 11-ТИ ЮЛИ 2021 Г.

Димитра Димитрова Воева

Анотация: На 11 юли 2021 г. българските избиратели гласуват на предсрочни парламентарни избори. Само три месеца след предходните редовни парламентарни избори на 4 април избирателната активност спада от 50.6% на 42.2%. На 11 юли за първи път във всички секции с над 300 избиратели в страната се гласува само със специализирани устройства за машинно гласуване. Без да подценява останалите обстоятелства, които водят до по-ниска избирателна активност, статията има за цел да докаже, че машинното гласуване е един от факторите, които имат негативно влияние върху участието на гражданите. Приложен е методът на сравнителен анализ на данните от изборите на 11 юли между секциите с машинно гласуване и секциите, в които се гласува с хартиена бюлетина. За да се докаже влиянието на машинното гласуване, е направена съпоставка с изборите на 4 април, когато в секциите с над 300 избиратели може да се избира между гласуване на машина и гласуване с хартиена бюлетина. Резултатите показват, че докато в секциите, където се гласува с хартиена бюлетина, избирателната активност между 4 април и 11 юли намалява с 4,9%, в секциите с над 300 избиратели, където се гласува с машина спадът достига 9,2%.

Ключови думи: машинно гласуване, избирателна активност, избори.

THE EFFECT OF THE MACHINE VOTING ON THE ELECTORAL PARTICIPATION ON THE 11th OF JULY 2021

Dimitra Dimitrova Voeva

Abstract: On the 11th of July 2021, there were early parliamentary elections in Bulgaria. Only three months after the previous regular elections on the 4th of April, voter turnout drops from 50.6% to 42.2%. For the first time in the history of elections, the vote was cast only with an electronic voting machine in all polling stations with more than 300 voters. Without underestimating the other circumstances leading to lower voter turnout, the article aims to prove that machine voting is one factor that has a negative impact on electoral participation. The method that is used to confirm the hypothesis is comparative analysis. It applies to the results in polling stations with more than 300 voters and with less than 300 voters where a paper ballot was used. To prove the effect of machine voting, we make a comparison between the results from the 4th of July when in polling stations with more than 300 voters one could choose between an electronic voting machine and a paper ballot. The results show that while in polling stations where voters fill a paper ballot the turnout between the 4th of April and the 11th of July decreases by 4.9%, in the polling stations with more than 300 voters where machine voting was used, the decline reaches 9.2%.

Key words: machine voting, turnout, elections.

МАШИННОТО ГЛАСУВАНЕ – ПРЕДИМСТВА И НЕДОСТАТЪЦИ

Машинното гласуване има някои предимства пред гласуването с хартиена бюлетина и би могло да подпомогне организацията на изборите. Неговото използване намалява необходимостта от логистика, свързана с бюлетините – техния дизайн, принтиране, разпространение до изборителните секции, съхранение и преброяване (Electronic Voting Machines, 2014, p. 2). Машините способстват за по-бързо отчитане на изборния резултат в секциите, особено при по-сложни изборителни системи (вкл. и такива с отбелязване на преференциален вот), както и провеждането на различни видове избори едновременно (Goldsmith, 2011).

Безспорно преимущество на тази изборна технология е, че елиминира недействителните бюлетини. Освен бюлетините, които са недействителни, поради некоректно попълване от страна на изборителя, машините ограничават възможността за грешки от страна на изборителните комисии. Така например изискването за поставяне на печат от секционната изборителна комисия според действащия Изборен кодекс може да превърне валидни в невалидни бюлетини, ако членовете на секционната комисия забравят да поставят необходимия втори печат. Именно ограничаването на невалидните бюлетините е сред водещите мотиви, изтъквани от застъпниците на машинното гласуване в България. То е провокирано от факта, че на парламентарните избори през 2017 техният брой достига 169 хил., а негативен рекорд е поставен на местните избори през 2019 г. – 466 хил. невалидни бюлетини за общински съветници. Основната причина за това по-скоро следва да се търси в преференциите, при отбелязването на които изборителите допускат грешки. Въпреки това, големият брой недействителни гласове създава усещане за опит за фалшифициране на резултатите и умишлено превръщане на валидни в невалидни бюлетини.

От финансова гледна точка машинното гласуване намалява разходите за печатане на бюлетини, но следва да се има предвид, че освен първоначалното закупуване на устройствата, са налице разходи за тяхната поддръжка. В българския случай и действащото законодателство разходите за отпечатване на бюлетини са намалени, но не са премахнати, тъй като законът изисква броят на бюлетините да отговаря на броя на изборителите в секцията (при секции над 300 изборители), а при секции с под 300 изборители броят на бюлетините съответства с броя на изборителите, завишен с 10%. Преди преминаването към изцяло машинно гласуване изискването за 10% завишен брой спрямо гласоподавателите се прилага за всички секции. Разходите за машинното гласуване се увеличават и от необходимостта за осигуряване на технически персонал, който да обслужва машините и да бъде на разположение в изборния ден. Освен че изисква специална поддръжка, софтуерът към

момента не е собственост на Централната избирателна комисия и тя не може да провежда избори самостоятелно, без да зависи от фирмата изпълнител.

Сред аргументите за въвеждане на машинното гласуване както в България, така и в други държави, където се прилага, е повишаването на доверието в изборния процес и предотвратяването на някои видове изборни измами, които са възможни при използването на бюлетини. Макар че елиминира някои възможности за изборни манипулации, машинното гласуване може да създаде други. Избирателните разписки, които се отпечатват от машината в някои държави имат поредни номера. Това на практика създава възможност за разкриване на тайната на вота, ако последователността на гласуването се записва от член на комисията, представител на партия или наблюдател (Goldsmith, 2011). В българския случай рискът от контролирано гласоподаване се повишава от факта, че логиката на изборното законодателство следва гласуването с хартиена бюлетина. Чл. 227 от Изборния кодекс забранява използването на мобилни телефони, фотоапарати или друга възпроизвеждаща техника с цел заснемане на начина на гласуване, а при нарушаване на забраната, бюлетината се обявява за недействителна. На практика този член не може да се приложи по отношение на машинното гласуване, тъй като вотът на избирателя, регистриран от машината, не може да бъде анулиран.

Друг проблем е, че за разлика от гласуването с хартия, при използването на машини връзката между вота на избирателя и финалния резултат от машината е много по-трудно проследим от страна на самите избиратели и изборните наблюдатели. Този мотив е водещ и при преустановяването на машинното гласуване в Германия. В свое решение Конституционният съд в Германия посочва, че използването на машини за гласуване отговаря на конституционните изисквания, само когато основните етапи на изборния процес и установяването на резултатите могат да бъдат проверени надеждно, без да се изискват специални познания на гражданите (Judgment of 3 March 2009 – 2 BvC 3/07, 2009). Влиянието на този проблем е минимизирано при използваната в България технология, тъй като за разлика от германския случай, машините издават разписка от гласуването, благодарение на която избирателят може да види потвърждение за вота си.

Статията ще се фокусира върху един аспект на машинното гласуване, който не е достатъчно анализиран, а именно – неспособността на част от избирателите да се справят с машинното гласуване. Смисълът на въвеждането на нови технологии е да се разшири участието на гражданите в изборния процес – т.е. да се създават, а не да се отнемат възможности. Този проблем се отбелязва от експертите в доклада на ОССЕ относно изборите, проведени на 11 юли, според които *липсата на своевременна и подробна разяснителна кампания относно машинното гласуване е възможно да е имала обезкуражителен ефект за участието в изборите сред възрастните избиратели и*

сред хората с ниска компютърна грамотност (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, 2021, с. 8).

Посочените предимства и недостатъци на машинното гласуване не претендират за изчерпателност, а маркират основните аспекти, които са взети предвид неговото въвеждане. Статията ще разгледа резултатите от машинното гласуване в страната и ще се опита да отговори на въпроса дали един от недостатъците при използването на изборната технология – невъзможността за боравене с машините, не е довел до отлив от участие в изборите.

МАШИННО ГЛАСУВАНЕ В БЪЛГАРИЯ – ХРОНОЛОГИЯ

Въпреки че в изборите на 11 юли за първи път се провежда изцяло машинно гласуване във всички секции с над 300 избиратели, този вид технология не е нова за страната. Това предполага, че част от избирателите, както и изборната администрация, вече са се срещали с нея и би следвало да има опит.

Машинното гласуване в България е въведено за първи път през 2014 г. с приемането на изборния кодекс „Манолова“. С него се регламентира, че избирателите могат по свой избор да гласуват с хартиена бюлетина или с бюлетина за машинно гласуване. Кодексът предвижда първоначалното машинно гласуване да бъде проведено експериментално в до 500 секции, избрани от Централната избирателна комисия. Според §10, ал. 1 от Преходните и заключителните разпоредби то следва да бъде експериментално до провеждането на избори за президент и вицепрезидент на републиката през 2016 г., с изключение на изборите за общински съветници и кметове през 2015 г. Експерименталното гласуване е проведено в 100 секции на изборите за Европейски парламент през май 2014 г., както и в 300 секции на парламентарните избори през октомври същата година. Реално машинно гласуване е осъществено в 50 секции на територията на Столична община на местни избори през 2015 г., както и в 500 секции в страната на президентските избори през 2016 г.

Според действащата уредба на предсрочните парламентарни избори през 2017 г. следва да се организира машинно гласуване за всички секции в страната. Въпреки това Централната избирателна комисия излиза с решение, че машинно гласуване ще се проведе в избрани 500 секции в страната (Централна избирателна комисия, 2017). Това решение е обжалвано и отменено от ВАС (Върховен административен съд, 2017). ЦИК обявява процедура за възлагане на обществена поръчка за осигуряване или наемане на 12 500 машини на 14 февруари – малко повече от месец преди изборите на 27 март. След като единственият участник не предлага условия, които удовлетворяват изискванията на ЦИК, поръчката е прекратена. Въпреки че е предвидено от закона, машинното гласуване не е проведено.

В началото на 2019 г. с промени в Изборния кодекс¹ се регламентира поетапно въвеждане на машинното гласуване – първо в 3000 секции за предстоящите избори за ЕП и 6000 за местните избори през същата година. Текстовете в закона предвиждат на всички избори след местните да се произвежда машинно гласуване във всички секции с над 300 избиратели. Докато на изборите за ЕП изискването на закона е спазено, няколко месеца преди изборите за общински съветници и кметове Изборният кодекс е променен и машинното гласуване отпада при провеждане на местни избори.²

През септември 2020 г. са направени промени в Изборния кодекс, според които от изцяло машинен вот в секциите с над 300 избиратели, както е записано до момента, се предоставя възможност за избор на гласоподавателите между хартиена бюлетина и гласуване с машина. Президентът Румен Радев налага вето върху тази част от предвидените промени, като един от мотивите му е свързан именно с комбиниране на двата метода на гласуване, което според държавния глава *обезсмисля машинното гласуване и усложнява изборния процес...подобно съчетаване отнема предимствата на машинното гласуване и увеличава недостатъците от хартиения вот* (Указ № 199 ..., 2020). Критика е отправена и към изискването контролните разписки от машините да бъдат преброявани и броят им да бъде попълван в протоколите.

Ветото на президента е отхвърлено като повторното гласуване на промените е подкрепено от ГЕРБ, Обединени патриоти и ВОЛЯ, а срещу промените се обявяват от БСП и ДПС. Позицията на БСП и ДПС е, че гласуването следва да се провежда само с машини, тъй като само така може да се предотврати намесата при броенето на бюлетините в секциите.

На парламентарните избори на 4 април 2021 г. за първи път във всички секции с над 300 избиратели (9398 секции) гласоподавателите могат да избират между хартиена бюлетина или машинен вот. След изборите депутатите отново правят промени в изборното законодателство. По предложение на „Има такъв народ“ изборите на 11 юли се провеждат при изцяло машинно гласуване във всички секции с над 300 избиратели в страната и в чужбина. Тази промяна е подкрепена от ИТН, БСП, Демократична България и „Изправи се! Мутри, вълн!“, а против нея гласуват депутатите от ГЕРБ и ДПС.

ИНТЕРЕС КЪМ МАШИННОТО ГЛАСУВАНЕ

През целия период на прилагане на машинното гласуване интересът на гражданите към него остава под една трета. На изборите за президент и вицепрезидент през 2016 г., когато тази възможност е налична в 500 секции, делът на предпочелите да използват машина варира между 23% на първия и

¹ Изм. и доп. ДВ. бр.21 от 12 март 2019 г.

² Изм. ДВ. бр. 61 от 2 август 2019 г.

33% на втория тур. Резултатите от първото по-масабно машинно гласуване в 3000 секции на Европейските избори през 2019 г. показват, че в секциите с машинно гласуване 28% от избирателите са предпочели да гласуват със специализирано устройство. Според доклада на ЦИК в 146 секции, където се е провело и машинно гласуване, няма нито един избирател предпочел този вариант (Централна избирателна комисия, 2019, с. 3-7).

Анализът на творените данни на ЦИК от изборите на 4 април 2021 г. доказва, че няма тенденция на повишаване на интереса към машинното гласуване. В секциите с над 300 души, където има възможност за избор, 27% или 789 хил. души са предпочели да гласуват машинно. Делът варира по многомандатни избирателни райони. Най-голяма популярност на машинното гласуване се наблюдава в столицата – средно 41%, като най-висок дял се регистрира в 23-ти МИР – 44%. Обяснението за това се крие най-вече в различния социално-демографски профил на избирателите в София.

В най-малка степен от възможността да гласуват с машини са се възползвали жителите на Кърджали (10%), Търговище (15%), Разград (16%) и Силистра (16%). Въпреки тези различия, няма нито един район, в който предпочелите да гласуват машинно да надхвърлят делът на онези, които са избрали хартиената бюлетина.

Таблица 1. Дял на гласувалите с машина на изборите на 4 април в секциите с над 300 избиратели, където има възможност за избор между гласуване с хартия и гласуване на машина.

Източник: Отворени данни на ЦИК

МИР	Избиратели по списък	Общо гласували	Гласували с машина	Дял на гласувалите с машина
1 БЛАГОЕВГРАД	294 926	151 432	30 870	20,4%
2 БУРГАС	341 010	167 062	48 238	28,9%
3 ВАРНА	387 097	193 100	54 652	28,3%
4 ВЕЛИКО ТЪРНОВО	195 790	93 604	4 100	4,4% ³
5 ВИДИН	71 822	31 725	8 295	26,1%
6 ВРАЦА	143 366	72 125	14 511	20,1%
7 ГАБРОВО	97 593	46 517	14 789	31,8%
8 ДОБРИЧ	161 911	65 946	15 815	24,0%
9 КЪРДЖАЛИ	227 396	62 057	5 993	9,7%
10 КЮСТЕНДИЛ	118 530	51 526	14 223	27,6%
11 ЛОВЕЧ	107 238	55 663	12 636	22,7%
12 МОНТАНА	108 798	57 500	10 588	18,4%

³ Ниският дял на гласували машинно в 4 МИР Велико Търново се дължи на преустановено машинно гласуване в изборния ден, поради наличие на технически проблем.

13 ПАЗАРДЖИК	232 876	109 868	24 703	22,5%
14 ПЕРНИК	97 062	51 228	13 572	26,5%
15 ПЛЕВЕН	228 415	107 952	28 613	26,5%
16 ПЛОВДИВ-ГРАД	297 763	139 511	46 134	33,1%
17 ПЛОВДИВ ОБ- ЛАСТ	279 002	125 706	29 681	23,6%
18 РАЗГРАД	128 282	51 510	8 295	16,1%
19 РУСЕ	200 127	87 908	27 231	31,0%
20 СИЛИСТРА	109 848	50 671	8 189	16,2%
21 СЛИВЕН	162 680	67 825	16 342	24,1%
22 СМОЛЯН	83 857	44 199	10 297	23,3%
23 СОФИЯ-ГРАД	411 321	219 857	96 221	43,8%
24 СОФИЯ-ГРАД	338 161	167 874	67 406	40,2%
25 СОФИЯ-ГРАД	355 700	170 571	65 350	38,3%
26 СОФИЯ-ОБЛАСТ	179 351	96 914	21 523	22,2%
27 СТАРА ЗАГОРА	273 935	135 224	38 840	28,7%
28 ТЪРГОВИЩЕ	105 025	44 823	6 687	14,9%
29 ХАСКОВО	209 586	102 594	19 843	19,3%
30 ШУМЕН	177 115	69 526	16 239	23,4%
31 ЯМБОЛ	99 378	44 003	10 074	22,9%
ОБЩО ЗА СТРАНАТА	6 224 961	2 936 021	789 950	26,9%

ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

За да се разгледа ефектът на машинното гласуване върху участието в изборите, е необходимо да се вникне в цялостния политически контекст, в който те се провеждат. Това се налага поради факта, че спадът в избирателната активност между редовните избори на 4 април и предсрочните избори на 11 юли се дължи на няколко причини, които следва да бъдат отчетени.

Изборите, проведени на 4 април, са първите редовни парламентарни избори от 2009 г. насам. Правителството на ГЕРБ и КП „Обединените патриоти“ успява да изкара пълния си мандат, въпреки мащабните протести, започнали през лятото на 2020 г. Две са събитията, които дават формален повод за протестите и отключват вълна на гражданско недоволство. Първото от тях е акцията на съпредседателя на Демократична България Христо Иванов в парка „Росенец“, насочена срещу бившия председател на ДПС Ахмед Доган. Второто събитие, случило се само два дни по-късно, е нахлуването на прокуратурата в президентството във връзка с досъдебно производство за търговия с влияние от страна на един от секретарите на президента. Двете събития се възприемат от част от обществото като доказателство за ширеща

се корупция, за субективния подход на институциите по отношение на прилагането на закона и липсата на реално разделение на властите. Така основните искания на протестиращите се свеждат до оставката на правителството и оставката на главния прокурор Иван Гешев.

Макар че не се стига до оставки и правителството успява да се задържи на власт, протестите дават силен гласък на няколко партии, които се възприемат като „партии на промяната“. Под този общ знаменател се включва Демократична България, която се е позиционирала като най-значимата извънпарламентарна опозиция, партията на Слави Трифонов „Има такъв народ“, която се сформира през февруари 2020 г., партията на Мая Манолова „Изправи се.БГ“ и „Отровното трио“, чиито лидери са част от организаторите на протестите. Въпреки че трудно могат да бъдат определени като нови играчи на терена, изброените политически формации се позиционират от страната на борещите се със статуквото. Така от „ляво-дясно“ и „либерално-консервативно“, основната ос на противопоставяне след протестите се очертава „статукво-промяна“.

Предизборната кампания се провежда в очакване за ниска избирателна активност и поставяне под съмнение честността на предстоящия вот. С наближаването на изборите все повече се засилва говоренето на водещи политически фигури за готвени манипулации на вота. За усещането, че вотът може да бъде подменен, допринасят и ниските нива на доверие към управляващите, които отговарят за организацията на изборите, както и фактът, че толкова мащабно машинно гласуване се провежда за първи път. Преди изборите редица експерти и представители на изборната администрация предупреждават, че сложните протоколи вероятно ще затруднят отчитането и обработката на резултатите и ще увеличат броя на грешките.

Друго обстоятелство, което има отражение върху резултатите от изборите, е тяхното провеждане в пика на третата вълна от COVID-19. Епидемичната обстановка, от една страна, поставя предизвикателство по отношение на организацията на изборите и предизборната кампания. Невъзможността за провеждане на присъствени обучения създава предпоставки за недостатъчно подготвена изборна администрация. В допълнение, част от дългогодишните участници в секционните избирателни комисии попадат в рисковите възрастови групи и се притесняват да се ангажират с провеждането на изборите. Пандемията влияе и върху нагласата на гражданите да отидат до урните.

В допълнение на това, в деня на изборите на 4 април технически проблем води до решение на ЦИК за прекратяване на машинното гласуване в 4-ти избирателен район Велико Търново. Причината е, че листата на Демократична България е въведена разбъркано и при избор на преференция, гласът се отчита за друг кандидат, който заема различна позиция в листата спрямо

одобрената подредба. Макар да става въпрос за техническа грешка, това създава предпоставки за съмнения относно коректното отразяване на вота на гражданите. Всички тези предпоставки създават възможност за делегитимирание на изборния процес и потенциален отказ от признаване на резултатите.

Въпреки посочените трудности, изборите протичат без сериозни проблеми и резултатите от тях са признати от всички участници. Избирателната активност остава по-ниска от обичайната (50.1%), но въпреки това успява да надхвърли прогнозите на експертите. За сравнение, на парламентарните избори през 2017 г. активността достига 54.1%, а през 2009 г. – 60.1%. Възприятието за легитимност на изборите се благоприятства от факта, че в парламента са представени партиите, които участват в протестите.

Резултатите от изборите отреждат място в парламента на шест формации – три на т. нар. „статукво“ (ГЕРБ, БСП и ДПС) и три на „промяната“ (ИТН, ДБО и ИСМВ). До голяма степен подредбата на партиите отговаря на резултатите от предварителните проучвания. Онова, което може да бъде определено като изненада, е високият резултат, който партията на Слави Трифонов получава в чужбина. Сам по себе си вотът на българските граждани зад граница също е рекордно висок – 180 хил. гласа или над 60 хил. повече от предходните парламентарни избори. Повишената мобилизация може да се обясни до голяма степен с появата на алтернатива в лицето на „Има такъв народ“.

Провелите се консултации за съставяне на правителство не водят до резултат и това налага насрочване на нови избори на 11 юли 2021 г. Те са организирани от служебното правителство, начело с премиера Стефан Янев. Служебното правителство се ползва със сравнително по-добра оценка за работата си. По данни от проучване на Изследователски център „Тренд“ работата му се оценява положително от 27% през май, а през юни достига 35%. Нивата на неодобрение падат до 50% през май и 42% през юни. За сравнение правителство на ГЕРБ и Обединените патриоти се движи от началото на протестите в рамките на 21-25% одобрение и 60-69% неодобрение. В допълнение личният рейтинг на президента Радев, който е назначил служебното правителство, достига 51% през май и 49% през юни, а нивата на неодобрение са респективно 34% и 32%. (Тренд, 2021). Това показва, че изборите на 11 юли се организират от субект, който се ползва с по-голямо доверие и следователно това предполага по-високо доверие в изборния процес и резултат.

Благоприятстващ е и фактът, че през юли се наблюдава спад в броя на заболялите от COVID 19. Докато за месец април броят на новозаразените в България е 65 302, през юли той спада на 3303. Това също е предпоставка за по-висока активност спрямо предходните избори.

Резултатите от изборите на 11 юли отреждат място в парламента на същите 6 партии и коалиции. В сравнение с вота на 4 април само 2 от прескочили-

те бариерата партии увеличават своята подкрепа – ИТН с близо 93 хил. гласа и ДБО с 43 хил. гласа. Останалите 4 партии понижават резултата си, както следва: ГЕРБ – с близо 196 хил. гласа, БСП със 115 хил. гласа, ДПС с 44 хил. гласа и ИСМВ С 14 хил. гласа. Видно от данните е, че много по-големи загуби претърпяват партиите от групата на „статуквото“, докато партиите на „промяната“ подобряват позициите си (с изключение на ИСМВ, чийто спад не е толкова съществен).

Регистрира се цялостен спад на избирателната активност от 50.1% през април до 42.19% през юли. Гласовете от чужбина възлизат на 171 хил. гласа, което е с приблизително 9 хил. гласа по-малко, макар че са въведени мерки, с които се премахва ограничението от 35 избирателни секции в държавите извън Европейския съюз.

Към факторите, допринасящи за намаляване на активността, могат да бъдат отнесени и мерките на правителството на Стефан Янев и конкретно на вътрешния министър Бойко Рашков по отношение на превенцията на купения вот. Сменени са почти всички областни управители (24 от 28), както и ръководните кадри в системата на МВР. Тези действия имат за цел да окажат влияние върху вече изградени мрежи за купуване на гласове в страната. Проведени са и акции на територията на цялата страна с фокус върху ромските общности, които са рискови по отношение на проблема с купуването и продаването на гласове.

Прегледът на контекста, в който се провеждат изборите, показва, че част от факторите като подобрената здравна обстановка, както и по-високото доверие в субекта, организиращ изборите, са предпоставка за по-високи нива на участие в изборите на 11 юли. От друга страна, близостта на двата избора, провеждането на изборите в активния летен сезон, както и липсата на очакване за сериозни размествания, могат да доведат до демотивация за гласуване. Анализът ще ни помогне да оценим ефекта от въвеждането на машинното гласуване по отношение на участието в изборите на фона на останалите фактори, които оказват влияние.

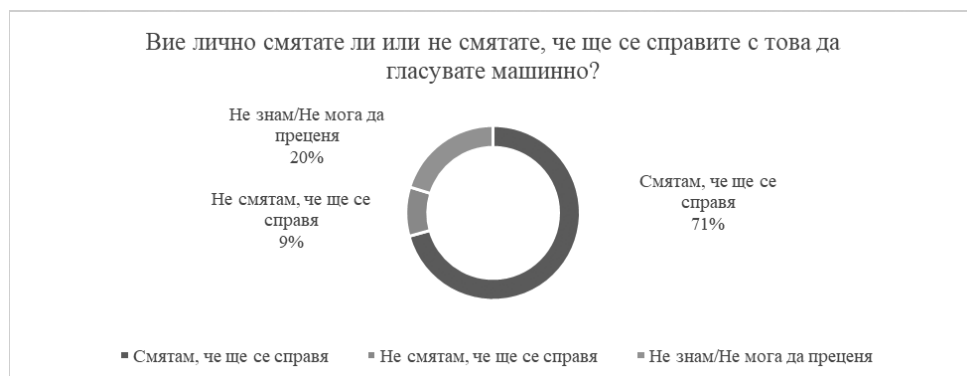
НАГЛАСИ КЪМ МАШИННОТО ГЛАСУВАНЕ

Нагласите към машинното гласуване ни дават по-пълна картината относно влиянието му върху участието в изборите. Социологическите данни ни помагат да очертаем профила на избирателите, които потенциално са се отказали да упражнят правото си на глас заради опасения, че няма да се справят с новата технология.

Проведено социологическо проучване на Изследователски център „Тренд“⁴ през юни показва, че мнозинството от избирателите (70%) са убедени, че няма да се затруднят с машинното гласуване. Въпреки това 9% категорично не смятат, че ще се справят, а други 20% остават разколебани. Притесненията са значително по-силно изразени сред някои определени демографски групи. Най-висок дял на отрицателни отговори се наблюдава сред възрастните – 37% от хората над 70 години заявяват, че не биха могли да се справят, а 32% от тях не могат да преценят дали ще се справят. Неувереността във възможностите е по-силно изразена и сред групата на по-ниско образование – 27% от хората с основно и по-ниско образование не смятат, че ще се справят, а други 39% не могат да преценят.

Най-убедени, че ще се справят, са избирателите на ИТН (98%). Значително високи са нивата и при другите протестни партии – ДБО (88%) и „Исправи се! Мутри Вън!“ (91%), както и сред избирателите на ГЕРБ (84%). По-различна е картината сред избирателите на БСП и ДПС. Сред гласуващите за БСП 19% смятат, че няма да се справят, а 16% отговарят, че не могат да преценят. При ДПС дялът на убедените, че няма да се справят достига 24%, а на разколебаните – 12%. Когато се прави анализ на партийните електорати и тяхното отношение спрямо машинното гласуване, трябва да се имат предвид техните демографски характеристики, които се явяват по-важният фактор, отколкото партийната им принадлежност. Така например сред БСП това са доминиращо по-възрастни хора, сред ДПС – по-ниско образовани, а при ИТН и ДБО – по-млади, които нямат проблеми с технологиите и са отворени към тях.

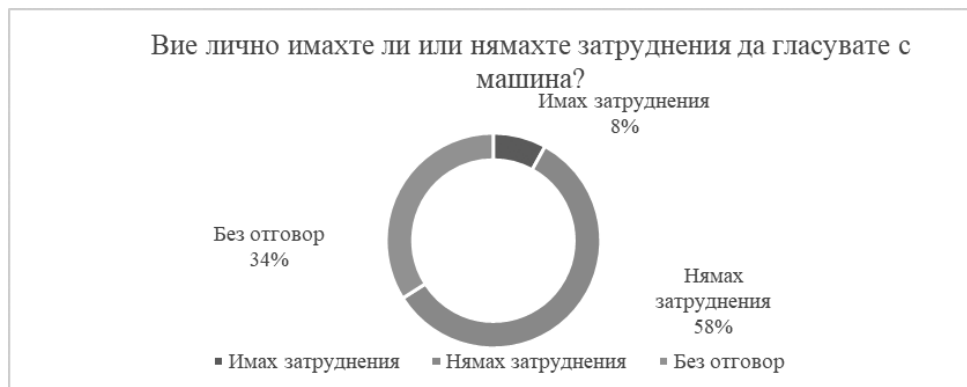
Фигура 1. Увереност във възможността за справяне с машинното гласуване, източник: Изследователски център „Тренд“. База: 1008

⁴ Национално представително проучване сред 1008 пълнолетни респонденти по метода пряко полустандартизирано интервю в периода 4-14.06.2021 г.

Друго изследване на Изследователски център „Тренд“⁵, проведено след изборите на 11 юли, показва и какъв е делът на избирателите, които декларират, че са изпитали затруднения при упражняването на вота си чрез машина. За по-голямата част от избирателите (58%) гласуването е преминало безпроблемно. 8% споделят, че са срещнали затруднения, като техният профил съответства на избирателите, които се притесняват от използването на изборната технология – възрастните над 70 г. и по-ниско образованите. Докато на предходния въпрос населеното място не се оказва толкова ключово, тук се наблюдават разлики – затруднения са изпитали само 4% от жителите на областните градове, следвани от жителите на столицата (6%), докато при жителите на малките градове делът достига 10%, а в селата – 14%.

Фигура 2. Затруднения с машинното гласуване в изборите на 11 юли. Източник: Изследователски център „Тренд“. База: 1007

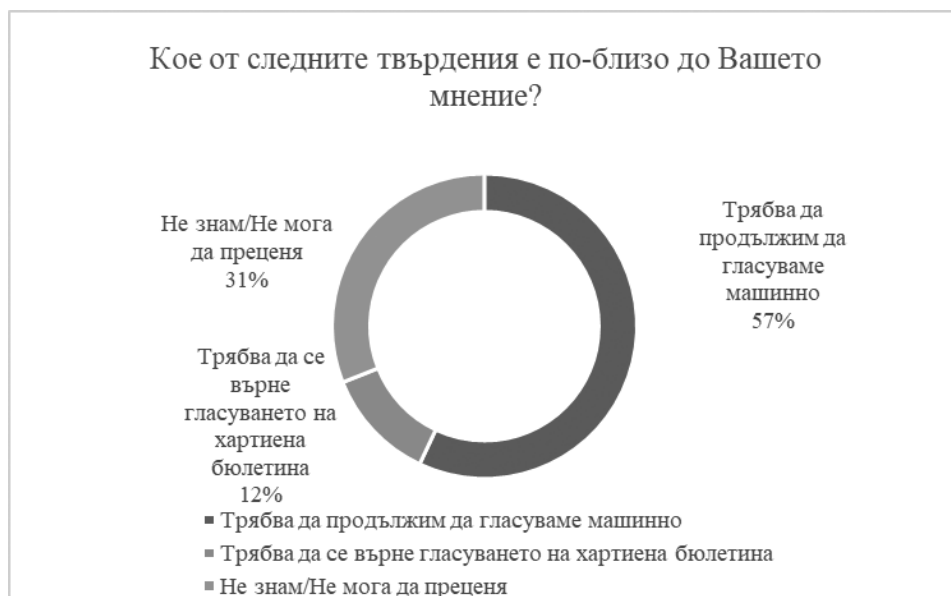
Проучването ни дава и информация относно доминиращите нагласи (58%), че машинното гласуване следва да продължи да се прилага. Идеята за връщане на гласуването с хартиена бюлетина се подкрепя от 12% от избирателите като очаквано тя е по-силно застъпена от онези, които изпитват най-големи затруднения с машините. Подкрепата за хартиената бюлетина нараства паралелно с възрастовата група – докато само 3% от избирателите в групата 18-29 г. посочват този отговор, при групата над 70 г. делът достига 25%. По-големи привърженици на хартиената бюлетина са и по-ниско образованите групи – 19% от хората със средно и по-ниско образование.

Ако направим съпоставка между „партиите на протеста“ и „партиите на статуквото“, се вижда, че избирателите на протестните партии са по-големи привърженици на идеята машинното гласуване да остане в сила. На това

⁵ Национално представително проучване сред 1007 пълнолетни респонденти по метода пряко полустандартизирано интервю в периода 16-22.07.2021 г.

мнение са 94% от гласуващите за ИТН, 78% от гласуващите за Демократична България и 74% от гласуващите за „Исправи.се! Мутри въвн!“. От друга страна най-голяма подкрепа за връщане на хартиената бюлетина се регистрира при привържениците на БСП – 34% и ДПС – 27%. Тези разлика биха могли донякъде да се обяснят с профила на избирателите, но не бива да се изключва хипотезата, че машинното гласуване се припознава като инструмент за по-честни и демократични избори и среща по-голямо одобрение именно сред избирателите, „търсеци промяна“.

Фигура 3. Предпочитания към машинното гласуване и гласуването с хартиена бюлетина.
Източник: Изследователски център „Тренд“. База: 1007

Анализът показва, че притесненията от машинното гласуване и желанието за връщане на хартиената бюлетина са по-силно изразени сред избирателите, отговарящи на определени демографски характеристики. Тези данни все още не доказват, че избирателите са се отказали да упражнят правото си на глас, но ни дават информация за профила на потенциално засегнатите групи.

МАШИННО ГЛАСУВАНЕ И УЧАСТИЕ В ИЗБОРИТЕ НА 11 ЮЛИ

Тази част от статията има за цел да анализира дали машинното гласуване е един от факторите, които водят до понижена избирателна активност на изборите на 11 юли, спрямо активността на 4 април. Използван е сравнителен анализ на данните между секциите с машинно гласуване и секциите, в които се гласува с хартиена бюлетина. Общият брой на секциите с машинно гласу-

ване на 11 юли е 9401, а на 4 април – 9398. Секциите с хартиена бюлетина са 3080 (2479 секции по избирателни адреси и 601 мобилни) на 11 юли и 2822 (2490 по адрес + 327 мобилни) на 4 април.

При сравнителния анализ следва да се имат предвид няколко бележки относно методологията. Данните, които са анализирани за целите на публикацията, не включват резултатите от чужбина, тъй като там няма възможност да се изчисли реалната избирателна активност, поради начина на изготвяне на избирателните списъци. Също така следва да се отбележи, че от сравнението по МИР между секциите с хартиена бюлетина и секциите с машинно гласуване са изключени следните райони – 16, 23, 24 и 25, поради малкия брой секции, в които се провежда гласуване с хартиена бюлетина – между 2 и 4 секции.

Резултатите от изборите на 11 юли показват значителна разлика между секциите, в които се провежда машинно гласуване, и онези с под 300 избиратели, в които се гласува с хартиена бюлетина. Общо за страната активността в секциите с машинно гласуване е 38%, докато тази в секциите с гласуване на хартия достига 56%.

Таблица 2. Избирателна активност на изборите на 11 юли. Сравнение между секции с машинно и секции с гласуване на хартия. Източник: Отворени данни на ЦИК

МИР	Избирателна активност		
	Секции с машинно гласуване	Секции с гласуване на хартия	Разлика
1 БЛАГОЕВГРАД	39,4%	60,5%	21,1%
2 БУРГАС	41,0%	54,9%	13,9%
3 ВАРНА	41,8%	59,5%	17,7%
4 ВЕЛИКО ТЪРНОВО	38,9%	57,8%	19,0%
5 ВИДИН	32,9%	57,7%	24,8%
6 ВРАЦА	40,2%	62,9%	22,7%
7 ГАБРОВО	37,6%	54,9%	17,3%
8 ДОБРИЧ	32,1%	47,3%	15,2%
9 КЪРДЖАЛИ	26,6%	40,5%	13,9%
10 КЮСТЕНДИЛ	33,3%	51,9%	18,6%
11 ЛОВЕЧ	36,9%	55,8%	18,9%
12 МОНТАНА	39,1%	60,2%	21,1%
13 ПАЗАРДЖИК	34,5%	59,2%	24,6%
14 ПЕРНИК	39,5%	59,8%	20,3%
15 ПЛЕВЕН	37,1%	61,2%	24,0%
16 ПЛОВДИВ-ГРАД			
17 ПЛОВДИВ ОБЛАСТ	36,1%	58,1%	22,1%
18 РАЗГРАД	33,8%	70,1%	36,3%

19 РУСЕ	36,9%	56,6%	19,7%
20 СИЛИСТРА	40,5%	59,0%	18,5%
21 СЛИВЕН	31,8%	52,5%	20,7%
22 СМОЛЯН	43,5%	57,3%	13,8%
23 СОФИЯ-ГРАД			
24 СОФИЯ-ГРАД			
25 СОФИЯ-ГРАД			
26 СОФИЯ-ОБЛАСТ	40,4%	58,5%	18,1%
27 СТАРА ЗАГОРА	40,1%	61,8%	21,6%
28 ТЪРГОВИЩЕ	33,5%	52,2%	18,7%
29 ХАСКОВО	38,1%	53,3%	15,2%
30 ШУМЕН	33,7%	56,1%	22,5%
31 ЯМБОЛ	35,3%	56,4%	21,1%
ОБЩО ЗА СТРАНАТА	38,0%	55,8%	17,8%

Данните сочат, че разликата е валидна за всички многомандатни избирателни райони, но все още са недостатъчни за заключения. Следва да се отчетат някои специфики при гласуването в малките населени места, където е съсредоточен основният брой секции с гласуване на хартия. Отдалечеността на селата и малките градове от големите областни градове води до тяхната по-голяма откъснатост от политическия и обществения живот в страната. Посещенията на партийни фигури, представители на институциите и на политическия елит в страната са по-редки. Това би могло да превърне изборите в по-важно и очаквано събитие.

За да можем да направим съпоставка между двата типа секции, ще използваме и данните от гласуването на 4 април. Разликата е, че докато в секциите с под 300 избиратели отново се гласува на хартия, то при секциите с над 300 избиратели има възможност за избор между гласуване с хартиена бюлетина и гласуване с машина. И при тези избори се наблюдава разлика между двата типа секции. Докато при големите секции средната активност за страната е 47%, при малките секции тя достига 61%. По-високата активност в малките секции е валидна за всички избирателни райони.

Съпоставката между двата избора показва, че когато има възможност за избор между хартиена бюлетина и машина, разликата в избирателната активност между двата типа секции намалява (14%), а на 11 юли, когато се гласува само машинно, се увеличава (18%).

Таблица 3 Избирателна активност на 4 април. Сравнение между секции с хартия и машина и само с хартия. Източник: Отворени данни на ЦИК

МИР	Избирателна активност		
	Секции с машина и хартия	Секции с гласуване само на хартия	Разлика
1 БЛАГОЕВГРАД	51,3%	65,4%	14,05%
2 БУРГАС	49,0%	62,0%	13,01%
3 ВАРНА	49,9%	64,6%	14,76%
4 ВЕЛИКО ТЪРНОВО	47,8%	61,4%	13,55%
5 ВИДИН	44,2%	64,9%	20,70%
6 ВРАЦА	50,3%	68,0%	17,72%
7 ГАБРОВО	47,7%	59,6%	11,91%
8 ДОБРИЧ	40,7%	53,1%	12,33%
9 КЪРДЖАЛИ	27,3%	38,2%	10,88%
10 КЮСТЕНДИЛ	43,5%	57,1%	13,58%
11 ЛОВЕЧ	51,9%	64,8%	12,88%
12 МОНТАНА	52,9%	68,5%	15,64%
13 ПАЗАРДЖИК	47,2%	70,3%	23,14%
14 ПЕРНИК	52,8%	63,2%	10,45%
15 ПЛЕВЕН	47,3%	65,6%	18,31%
16 ПЛОВДИВ-ГРАД			
17 ПЛОВДИВ ОБЛАСТ	45,1%	59,6%	14,56%
18 РАЗГРАД	40,2%	65,0%	24,81%
19 РУСЕ	43,9%	63,0%	19,10%
20 СИЛИСТРА	46,1%	61,5%	15,34%
21 СЛИВЕН	41,7%	55,6%	13,89%
22 СМОЛЯН	52,7%	62,7%	9,99%
23 СОФИЯ-ГРАД			
24 СОФИЯ-ГРАД			
25 СОФИЯ-ГРАД			
26 СОФИЯ-ОБЛАСТ	54,0%	64,1%	10,10%
27 СТАРА ЗАГОРА	49,4%	66,6%	17,21%
28 ТЪРГОВИЩЕ	42,7%	56,5%	13,79%
29 ХАСКОВО	49,0%	61,9%	12,92%
30 ШУМЕН	39,3%	56,5%	17,24%
31 ЯМБОЛ	44,3%	61,5%	17,22%
ОБЩО ЗА СТРАНАТА	47,2%	60,7%	13,5%

Има няколко водещи причини, които стоят в основата на спада в избирателната активност между 4 април и 11 юли. Една от тях несъмнено е близостта на двата избора и липсата на очакване за сериозни размествания между партиите. Следва да се обърне внимание и на факта, че изборите на 11 юли се провеждат в активния летен сезон, когато част от гражданите вече са планирали своите отпуски. В допълнение, летният отпуск идва в период на сравнително либерализиране на мерките след дълги ограничения, наложени заради пандемията. Планираните почивки са валидни в по-голяма степен за жителите на по-големите градове, отколкото при жителите на малките градове и селата, където са разположени по-голяма част от секциите с под 300 избиратели. Много вероятно е влияние да оказват и планираните мерки за противодействие на купения вот.

Без да се подценяват горепосочените фактори, разликата спрямо вида на секциите показва еднозначно, че избирателната активност намалява по-значително в секциите с машинно гласуване. **Докато в секциите, в които се гласува с хартиена бюлетина, избирателната активност между двата избора намалява с 5%, при секциите с машинно гласуване спадът достига 9%.** Макар да не е възможно да посочим точния размер на неговото влияние, машинното гласуване може да бъде определено като един от факторите за пониженото участие в изборите.

Таблица 4. Сравнение в спада на избирателната активност на 11 юли спрямо 4 април между секциите с машинно гласуване и секциите с хартиена бюлетина. Източник: отворени данни на ЦИК

	Избирателна активност		
	4 април	11 юли	Спад
Общо гласували в секции с машинно гласуване	47,2%	38,0%	9,2%
Общо гласували в секции с гласуване на хартия	60,7%	55,8%	4,9%

Разликата между двата типа секции в изборите на 4 април и изборите на 11 юли се вижда ясно и от дела на гласувалите, спрямо гласувалите на предходните избори. В секциите с машинно гласуване се наблюдава значително по-голям спад. На 11 юли са гласували близо 536 хил. души или 18% по-малко, отколкото са гласували на предходните избори. Следва да се има предвид, че през юли броят на избирателите в секции с над 299 избиратели по списък е дори по-висок (6 314 848), отколкото през април (6 224 961).

За сравнение в секциите с под 300 избиратели гласувалите са намалели с 16 хил. души или 7% спрямо изборите на 4 април. Избирателите, вписани в избирателните списъци в тези секции също се е увеличил от 358 899 на 361 216. Тези данни ни дават още по-ясна картина по отношение на спада на участието между двата избора. На практика разликата в гласувалите между 4

април (3 334 283) и 11 юли (2 775 410) в страната се дължи основно на спада на гласувалите в секциите, където се провежда машинно гласуване.

Таблица 5. Дял на гласувалите на 11 юли спрямо гласувалите на 4 април – сравнение между секциите с машинно гласуване и секциите с хартиена бюлетина. Източник: отворени данни на ЦИК

	Дял на гласувалите спрямо гласувалите на предходните избори			
	4 април	11 юли	Спад	Спад в %
Общо гласували в секции с машинно гласуване	2 936 021	2 400 252	535 769	– 18,2%
Общо гласували в секции с гласуване на хартия	217 696	201 659	16 037	– 7,4%

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Машинното гласуване е един от факторите, които водят до понижено участие в изборите на 11 юли, спрямо изборите на 4 април. Без да можем да го отделим от останалите причини и да измерим точната му тежест, спадът на гласувалите и избирателната активност според типа секция показва, че то има своята роля. Следва да се направи уговорката, че въвеждането на всяка една нова технология или промяна в изборния процес има нужда от период, в който гласоподавателите да се адаптират към нея. Притесненията от гласуването с машина могат да се окажат само временни и да бъдат преодоленни в рамките на няколко последователни избора. Въпреки това, сравнението между двата избора е доказателство, че изборната технология не може да компенсира липсата на политически идеи, визия и силно политическо лидерство и да се окаже решаваща за мобилизацията на избирателите.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Върховен административен съд (2017). *Решение № 1289 от 01.02.2017 г. по адм. д. № 1163/2017 г.* [онлайн] [прегледано на 04.10.2021]. Достъп на: https://info-adc.justice.bg/courts/portal/edis.nsf/e_act.xsp?id=836126&code=vas.

[Varhoven administrativen sad (2017). *Reshenie № 1289 от 01.02.2017 г. по адм. д. № 1163/2017 г.* [onlayn] [pregledano na 04.10.2021]. Dostap na: https://info-adc.justice.bg/courts/portal/edis.nsf/e_act.xsp?id=836126&code=vas.]

Изборен кодекс (2014) [онлайн]: Обн. ДВ. бр. 19 от 5 март 2014 г., ... изм. ДВ. бр. 58 от 13 юли 2021 г. [прегледан на 04.10.2021]. Достъп на: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2136112596>.

[Izboren kodeks (2014) [onlayn]: Obn. DV. br. 19 ot 5 mart 2014 g., ... izm. DV. br. 58 ot 13 yuli 2021 g. [pregledan na 04.10.2021]. Dostap na: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2136112596>.]

Организация за сигурност и сътрудничество в Европа (2021). *Международна мисия за наблюдение на избори България – Предсрочни парламентарни избори, 11 юли 2021 г.* [онлайн] [прегледан на 04.10.2021]. Достъп на: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/8/492634.pdf>.

[Organizatsia za sigurnost i satrudnichestvo v Evropa (2021). *Mezhdunarodna misia za nablyudenie na izbori Bulgaria – Predsrochni parlamentarni izbori, 11 yuli 2021 g.* [onlayn] [pregledan na 04.10.2021]. Dostap na: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/8/492634.pdf>.]

Тренд (2021). *Нагласи на българите спрямо предсрочните парламентарни избори (юни 2021)* [онлайн] [прегледан на 04.10.2021]. Достъп на: Достъпно от: <https://rctrend.bg/project/209520/>.

[Trend (2021). *Naglasia na balgarite spryamo predsrochnite parlamentarni izbori (yuni 2021)* [onlayn] [pregledan na 04.10.2021]. Dostap na: Dostapno ot: <https://rctrend.bg/project/209520/>.]

Указ № 199 За връщане за ново обсъждане в народното събрание на Закона за изменение и допълнение на Изборния кодекс, приет от 44-то Народно събрание на 17 септември 2020 г. (2020). *Президент на Република България*. Администрация на Президента на Република България, 8 Октомври 2020 11:26 [прегледан на 04.10.2021]. Достъп на: <https://www.president.bg/cat47/1343/ukaz-199-za-vrushtane-za-novo-obsyjdane-zakona-za-izbornia-kodeks.html>.

[Ukaz № 199 Za vrashtane za novo obsazhdane v narodnoto sabranie na Zakona za izmenenie i dopalnenie na Izbornia kodeks, priet ot 44-to Narodno sabranie na 17 septemvri 2020 g. (2020). *Prezident na Republika Bulgaria*. Administratsia na Prezidenta na Republika Bulgaria, 8 Oktomvri 2020 11:26 [pregledan na 04.10.2021]. Dostap na: <https://www.president.bg/cat47/1343/ukaz-199-za-vrushtane-za-novo-obsyjdane-zakona-za-izbornia-kodeks.html>.]

Централна избирателна комисия (2017). *Решение № 4153-НС София, 27 януари 2017 г.* [онлайн] [прегледано на 04.10.2021]. Достъп на: <https://www.cik.bg/bg/decisions/4153/2017-01-27>.

[Tsentralna izbiratelna komisia (2017). *Reshenie № 4153-NS Sofia, 27 yanuari 2017 g.* [onlayn] [pregledano na 04.10.2021]. Dostap na: <https://www.cik.bg/bg/decisions/4153/2017-01-27>.]

Централна избирателна комисия (2019). *Анализ на изборите за членове на Европейския парламент от Република България, произведени на 26 май 2019 година* [онлайн] [прегледан на 04.10.2021]. Достъп на: <https://is.gd/uFjIOa>.

[Tsentralna izbiratelna komisia (2019). *Analiz na izborite za chlenove na Evropeyskia parlament ot Republika Bulgaria, proizvedeni na 26 may 2019 godina* [onlayn] [pregledan na 04.10.2021]. Dostap na: <https://is.gd/uFjIOa>.]

Judgment of 3 March 2009 – 2 BvC 3/07 (2009) [online]. *Bundesverfassungsgericht* [Viewed 04.10.2021]. Available from: http://www.bverfg.de/e/cs20090303_2bvc000307en.html.

Goldsmith, B. (2011). *Electronic Voting and Counting Technologies: A Guide to Conducting Feasibility Studies* [online]. International Foundation for Electoral Systems. [Viewed

04.10.2021]. Available from: <https://perludem.org/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=986>.

Electronic Voting Machines (2014) [online]. International Foundation for Electoral Systems. [Viewed 04.10.2021]. Available from: <https://www.ifes.org/publications/fact-sheet-electronic-voting-machines>.

МЕРКИ НА СЛУЖЕБНОТО ПРАВИТЕЛСТВО ЗА ОГРАНИЧАВАНЕ НА КОНТРОЛИРАНОТО ГЛАСПОДАВАНЕ В РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ НА ПРЕДСРОЧНИТЕ ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ ПРЕЗ ЮЛИ 2021 Г.

Анита Симеонова Стефанова

Анотация: Осъществяваните схеми за оказване контрол на гласоподаването на части от избирателите и манипулирането на изборните резултати са съществени дефицити за изборния процес. Подобни нерегламентирани практики целенасочено дискредитират изборните механизми, но се оказват и заплаха за правата и свободите на гражданите, като възпрепятстват ефективността на демократичните институции и функционирането на основни процеси в обществото. По този начин поръчителите успяват за създадат зависимости у големи групи от населението, които се превръщат в обект на натиск да гласуват в противоречие с политическите си убеждения. Фокус е поставен върху мерките на служебното правителство, с които да се ограничат тези порочни явления, превърнали се в устойчива тенденция. Направена е съпоставка между избирателната активност и резултатите на изборите в рискови секции в ромските квартали, за да се провери дали мерките на служебното правителство са оказали влияние върху криминалните практики на купуване и контролиране на гласовете.

Ключови думи: избори, купен вот, контролиран вот, изборни правила, служебно правителство, мерки, брокери, гласоподаване, демократични промени.

MEASURES OF THE CARETAKER GOVERNMENT TO RESTRICT THE CONTROLLED VOTING IN THE ROMA COMMUNITIES IN THE EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS REPARATED

Anita Simeonova Stefanova

Annotation: Key deficits in the electoral process are vote-buying schemes and voter control. Such unregulated practices purposefully discredit the electoral mechanisms, but also prove to be a threat to the rights and freedoms of citizens, hindering the effectiveness of democratic institutions and the functioning of basic processes in society. In this way, the guarantors succeed in creating dependencies in large groups of the population, which become the object of pressure to vote contrary to their political beliefs. The focus is on the measures of the caretaker government to limit these vicious phenomena, which have become a sustainable trend. A comparison was made between turnout and the results of elections in high-risk sections in Roma neighborhoods to see if the caretaker government's measures had influenced criminal practices of vote buying and control.

Keywords: elections, bought vote, controlled vote, election rules, caretaker government, measures, brokers, voting, democratic change.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият текст има за цел да идентифицира и концептуализира съществен и актуален проблем за българската демокрация, отнасящ се до изборния процес. Фокус е поставен върху злоупотребата с избирателните права на една от най-маргинализираните групи в българското общество, а именно ромската. Купуването и контролирането на гласове са явления, които през последните десетилетия разширяват трайно своя мащаб и подкопават общественото доверие както в изборния процес, така и в демократичната работа на институциите. В резултат на утвърждаването на подобни злоупотреби като масова практика на изборите в ромските махали се създават различни по тип зависимости.

В текста основно ще бъдат разгледани мерките, предприети от служебното правителство на Стефан Янев в периода май 2021 г.–юли 2021 г., с които имаше за цел да се ограничи купуването и контролирането на гласове специално в ромските квартали. За да проследим предприетите действия и резултатите от тях, следва да разгледаме основни понятия, използвани за концептуализирането на явленията.

Ключов фактор за овладяване на целия изборен процес и държавните ресурси са честите и съществени промени в изборния кодекс. Схемите за контролиран вот успешно се реализират именно благодарение на тенденциозно осъществяваната деинституционализация на изборния процес вследствие на честите промени в Изборния кодекс (Цонева, Георгиев, Лазарова, 2011). Мотивите за промяна на водещите политически сили са да се осигури повече прозрачност, да се защити изборният процес от всевъзможни опити за фалшифициране, да се преустановят практиките за контролиране и купуване на гласове. Крайният резултат обаче е далеч от поставените цели, обикновено това са промени, които не кореспондират с духа на съществуващото изборно законодателство, ненужно усложнени процедури, затрудняващи администрацията и избирателите. Те се оказват отлична предпоставка за извършване на манипулации и множество схеми с изборните резултати.

Изборните фалшификации във всеки един от етапите на изборния процес и опитът за контрол върху начина, по който избирателите осъществяват правото си на глас е трайна тенденция, която все повече измества провеждането на стойностни предизборни кампании, основаващи се на политически платформи. Ставаме свидетели на отдръпването на кандидатите за различни държавни постове от съдържателни дебати и превръщането на кампаниите в обиколки из страната и говорене пред твърдия електорат (Цонева, Георгиев, Лазарова, 2011).

Всъщност използването на средствата за предизборни кампании се пренасочва към реализиране на схеми за контролиран и купен вот, като това е характерно най-често в ромските махали на областните и други големи ад-

министративни центрове. Тази практика придобива особено големи размери от местните избори през 2007 г. Причина за това бяха очакваните европейски фондове, достъпни чрез местната власт. Поради желанието за пряк достъп до управлението се нароиха местни партии, представляващи най-вече временни организации, подкрепени от бизнесмен или икономическа група. Купуването на гласове се очерта като стил на поведение на много политически актьори на конкретните местни избори, тъй като в по-малките населени общини няколко гласа могат да наклонят везните в полза на определена кметска кандидатура.

Като през годините участниците в този процес по овладяване на вота на избирателите са го видоизменили и адаптирали, независимо от нововъведенията в изборното законодателство, а напротив именно в негова полза. Разширен е и мащабът на явлението, като то преминава в структуриран и организиран вид, а на изборите от първи порядък – парламентарните и местните, всички участници гледат като на добра възможност за допълнителен доход. За успешното разглеждане на ефекта от мерките на служебния кабинет за периода май 2021 г. – юли 2021 г. е необходимо да поставим теоретични рамки на опитите за контрол на вота на избирателите и кратък хронологичен преглед за тенденциите от изминалите избори, засегнатите групи и участниците.

Теоретичен подход

Както по-рано отбелязахме изборите несъмнено са един от най-важните инструменти на съвременната представителна демокрация, нейна централна процедура (Huntington, 1991, р. 6). В рамките на изборния процес съществуват множество нерегламентирани практики, които са в разрез с политическите права на гражданите и подкопават доверието в демократичните институции. В тази част на текста фокус ще бъде поставен именно върху ключовите понятия по отношение на най-разпространените корупционни схеми за оказване на влияние върху вота на избирателите.

Понятията „контролиран“ и „купен вот“ се разбират най-добре като отражение на политиката, залегнали в основата на социално-икономическата, културната и политическата среда. Най-остро те се открояват при провеждането на избори от първи порядък, каквито са местните и парламентарните избори. При президентски и европейски интересът и залогът на партиите е значително по-нисък. При първата група ангажираността е много по-висока и именно тогава се наблюдават опити за сериозно включване на огромни потоци от парични средства, които са с неясен произход и се използват за финансиране на предизборни кампании (Кашукеева-Нушева, Христова-Вълчева, Тонева-Методива, 2017). Като съществен недостатък и при двете явления с почти невъзможното разкриване на мащаба, тъй като формите биват постоянно адаптирани, а участниците са стъпки напред пред органите на реда.

Купуването на избирателни гласове е престъпление срещу политическите права на гражданите, при което избирателите биват склонявани да упражнят гласа си в полза на посочен кандидат или партия срещу получаване на материална облага. Като под материална облага следва да се има предвид не само парично изражение, но и стоки, вещи и услуги, които се предоставят на избирателите като размяна за направения „правилен“ избор. Дефиницията е на Асоциация „Прозрачност без граници“. Бихме могли да дефинираме купуването на гласове на избирателната арена като пазарна сделка, при която партии, кандидати и техните посредници плащат в брой или натура за „изборни услуги“, изпълнявани от избиратели да гласуват в полза на даден кандидат или да не упражняват това свое право с цел повлияване в определена посока на резултатите (Schaffer, Schedler, 2007).

Купуването на гласове в буквалния му смисъл е проста икономическа размяна. Кандидатите „купуват“ и гражданите „продават“ гласове точно както купуват и продават ябълки, обувки или телевизори. Актът на купуването от тази гледна точка е разглеждан като договор или може би търг, в който избирателят продава своя вот към най-високостоящия участник в търга – кандидата. Този вече установен пазарен модел намира място не само в ежедневието ни език (на английски – наричано купуване на гласове), но и в научната литература, където все по-често бива разглеждан. (Schaffer, Schedler, 2007) Купуването на гласове следва да разглеждаме не просто като икономическа транзакция, а като комбинация от икономически обмен и социален ритуал. В различните части на света това носи естествено и различна стойност.

Като в началото на прехода „купуването“ на избиратели е ставало посредством капачки за буркани – дефицит след демократичните промени и превърнали се в нарицателно за изборната корупция. Като с годините и мащабът, но и предлаганите стоки и услуги са се променяли до сегашния момент, когато предпочитаното средство си остават парите. Именно купуването на гласове е най-разпространената и обсъждана практика, с която се цели манипулация на резултатите от изборите и съответно достигане до повече държавен ресурс посредством изборните длъжности.

Другото основно понятие, с което ще си служим, е **контролиран вот**. Описва нерегламентирани практики и механизми за оказване на незаконен натиск, който има за цел да принуди гражданите да упражнят правото си на глас като гласуват за посочена от тях партия, като това е в противоречие с волята и техните политически предпочитания. Важно уточнение е, че оказващите въздействие върху избирателите, разполагат с необходимия властови ресурс, който бива използван като инструмент за принуда (Кашукеева-Нушева, Христова-Вълчева, Тонева-Методива, 2017, с. 143-156). Неговите разновидности могат много да варират в зависимост от социалното и икономическото положение на принуждаващия и принудения и ще стане въпрос

по-надолу в текста. Експерти по контролиран вот подчертават, че най-голямата опасност от възможността да се проследи даден избирател до определена бюлетина е, че избирателите могат да бъдат подложени на сплашване, защото им се казва, че „можем да разберем как сте гласували“.

Контролираният вот подобно на купения бива масовизиран и предпочитан от политическите партии вместо провеждането на традиционни предизборни кампании и всъщност се наблюдава нерегламентирано трансферирание на финансов ресурс за контрол върху изборния процес. За изборите, проведени в периода 2017–2021 г. се очертават най-общо следните групи, използващи натиск: представители на работодателите, които оказват натиск върху икономически зависимите си служители; местни политически лидери и представители на местната власт, имащи влияние на местно ниво; неформални лидери на общности, които живеят с ограничени икономически ресурси и са социално уязвими. В рамките на текста фокус ще бъде поставен именно върху последната уязвима група, тъй като тя е най-таргетирана от политическите формации. Тенденция е ромските махали в големите областни градове да решават резултата от изборите и поради тази причина всички политически формации ухажват техните неформални лидери и договарят не просто няколко гласа, а целия квартал. В този случай става дума за контролиран вот, който мобилизира значителен ресурс, за да държи под контрол тези групи от избиратели.

Следва да уточним, че контролираният вот може да се разглежда както като самостоятелна форма на злоупотреба с политическите права на гражданите, при която не се предоставя в замяна материална облага, така и като съпътстващ компонент на прякото купуване на гласове. В подобни ситуации механизмът се използва за гаранция, че гласоподавателят ще гласува за партията или кандидата в подкрепа, на когото е получил материална облага (най-често това е парична сума).

Проблемът с изборните нарушения не просто се е задълбочил при провеждането на избори в България, а е стигнал до степен на организираност и мобилизиране на големи групи от хора. Това представлява своеобразна заплаха за демократичните институции и дискредитира изборните правила, свободата и политическите права на българските граждани. Контролираният и купен вот са отлични способности за поддържане на неефективни работещите институции и фасадна демокрация и разрушаване на правовия ред. По данни на експерти и анализатори мащабът на явлението достига от 10% до 30%, като това зависи от типа избори, които се провеждат. Приблизително 2/3 от всички тези нерегламентирани практики са от купен вот, а останалата 1/3 се дължи на оказване на натиск или принуда и в резултат създава зависимости (Стойчев, 2017, с. 196). От една страна, именно чрез тях определени политически елити завладяват държавата и нейните властови ресурси. От друга,

все по-големи групи от населението целенасочено се държи в икономическа безизходица и бива използвано именно чрез финансов ресурс или определен натиск за манипулиране на изборните резултати в определена посока.

Ролята на правораздавателните органи

До парламентарните избори през април 2021 г. правораздавателните органи неуспешно се бориха с двете явления. Макар корените на проблемите за контролирания вот да не се дължат единствено и само на институциите, то би следвало те ефективно да противодействат на подобен тип нерегламентирани действия, свързани с изборния процес. Министерството на вътрешните работи и прокуратурата обаче не съумяват да използват всички правомощия и механизми, с които разполагат, за да ограничат разпространението на криминалните практики в изборния процес и да им противодействат.

Обикновено работата по противодействие на тези два феномена контролиран и купен вот, започва едва няколко дни преди провеждането на самите избори. Това често се оказва погрешно и закъсняло като мярка, защото организацията по осъществяване на контрол от групите, която се занимава с купуване и продаване на гласове, стартира около два месеца преди деня на изборите. Липсата на ефективни мерки и неизползване на целия оперативен капацитет, законовите средства и способности е всъщност и основната причина да твърдим, че те са неефективни и не могат да се справят с все по-новите и добре организирани механизми за осъществяване на контрол върху избирателите основно в ромските махали. Можем да добавим и недостатъчното събиране на доказателства за извършеното престъпление и съответно на по-късен етап в съда те „падат“ и не могат да се използват за налагане на адекватно наказание.

Резултатът от неефективната работа на правораздавателните органи е невъзможността да бъдат осъдени извършителите и съответно да се работи по противодействие на тези явления. Като негативно можем да определим и политическото въздействие върху работата на МВР. Липсата на достатъчно ефективен контрол е един от основните фактори за възникването на политическа корупция, каквато са именно купуването и продаването на гласове. Разрастващият мащаб на явлението и включването на все повече хора в организацията изискваше и правилен подход от страна на правораздавателните и разследващи институции. Необходимо е да се предприемат мерки за разследване, чрез които да се документира осъществяването на незаконен контрол върху вота и последващото им използване в съда като доказателство.

За целта правилна стъпка е приемането на промени в процесуално-правната уредба, които са свързани с престъпленията срещу политическите права на гражданите. Най-важна ще се окаже по-добрата организация на работата на разследващите органи и по-засилената комуникация между институциите.

За да се пребори криминалните практики на контролирано гласоподаване, от значение е работата на институциите да започва доста по-рано от изборния ден, по този начин на идентифицираните участници и процеси може да се противодейства. Правоохранителните органи следва да насочат вниманието и целите си наличен ресурс, за да се борят с черния и сивия сектор, като основно те следва да се фокусират върху криминалната икономика, която е своеобразен източник на средства за купуване на гласове (Асоциация „Прозрачност без граници“, 2017).

Контролирано гласоподаване на изборите през април 2021 г.

Както вече стана ясно по-нагоре в текста, контролираното гласоподаване през последните години се е превърнало в тенденция, която разширява своя обхват и включва все повече участници, но и засегнати групи – основно в циганските махали. Редовните избори за народни представители, които се проведоха на 11 април 2021 г., по никакъв начин не се различаваха – неред-гламентирани практики в изборния процес бяха норма на поведение на политическите участници.

С едни от последните промени в ИК беше въведено паралелно машинно гласуване в България за парламентарните избори на 4 април 2021 г. В приблизително 9400 секции избирателите имаха възможност да гласуват по два начина: конвенционално с хартиена бюлетина или машинно. Сигналите към Асоциация „Прозрачност без граници“ в изборния ден са 36, от които 26 за организационни нередности, 2 за агитация, 1 за купуване на гласове и 10 за контролиран вот. Разбира се, тези данни показват една малка извадка от реално случващото се преди и по време на изборите по отношение на купуването и контролирането на вота.

По типове сигнали най-често се срещат организирано извозване на избиратели до секцията за гласуване; натиск от страна на местни ромски лидери; неидентифицирани лица, които напътстват как да се гласува и наблюдават изборния процес; насочена камера към машината за гласуване и по този начин е разкрит вот от конкретната машина в изборната секция.

Мерките на служебното правителство

Броени дни преди да бъде разпуснато 45-то Народно събрание мнозинството от партии прие редица изменения в Изборния кодекс, които ще бъдат в основата на провеждането на изборите от тук нататък. Традиционно приетите промени в „12 без 5“ допринасят за увеличаване на недоверието у обществото. Въведено е машинно гласуване в избирателните секции с 300 или повече избиратели, премахнати са ограниченията за броя на секции, които се сформират в страните извън ЕС, сменен е съставът на ЦИК и е отхвърлено предложението за видеозаснемането по време на броенето на бюлетините. Макар някои от приетите промени да са оценени от изборни

експерти като положителни, то скоростта на приемането им не беше обвързана с обществени консултации и това би могло да доведе до по-слабо разбиране и дори отдръпване на част от избирателите. Според Стефан Иванов, член на Обществения съвет към Централната избирателна комисия, машините са положителна крачка към ограничаване на възможностите за купуване на гласове. Те възпрепятстват възможността за заснемане вота със смартфон, което до този момент беше честа практика в тайната стая и се ползваше като отчетност за изпълнения ангажимент и получаване на пари впоследствие. Важно е да отбележим, че най-значимият успех на преминаването към машинно гласуване е елиминирането на недействителния вот там, където се гласува на машина. Съпоставката между недействителните гласове за двата парламентарни избора през 2021 г. изглежда така: 86 527 – недействителни гласа през април (Централна избирателна комисия, 2021а) и 13 467 през юли (Централна избирателна комисия, 2021а). Приблизително 7 пъти е намалял броят на недействителните гласове само за период от три месеца и това можем да отдадем на факта, че гласуването с машини не позволява на избирателя да пусне в кутията празна или надраскана бюлетина.

Съгласно Конституцията на Р. България президентът Румен Радев разпусна Народното събрание, назначи служебното правителство на 12 май 2021 г. почти месец след неуспешните опити на политическите партии да съставят редовен кабинет и насрочи предсрочни парламентарни избори за 11 юли 2021 г. Самият Румен Радев коментира какви точно указания е дал на служебното правителство: „честност, прозрачност и нулева толерантност към корупцията и купения вот“, от което става ясно и отношението на президента към злоупотребата с политическите права на избирателите и мотивите му за състава на кабинета. Изборите се проведоха в условия на пандемична обстановка, служебен кабинет, новоизбран ЦИК и съществени промени в Изборния кодекс – машинно гласуване в секциите с 300 и над 300 избиратели, гласувани броени дни преди разпускането на 45-то НС.

Най-важната задача на служебния премиер Стефан Янев и на неговия кабинет бе да подготви безпроблемното провеждане на честни и свободни предсрочни избори през юли 2021 г. Действията на партиите обаче оставиха цялостно усещане за разочарование и недоверие в политическата класа, както и твърденията на новоназначеното служебно правителство за ширещата се корупция на високо ниво в местната и централната власт. След назначаването си служебното правителство предприе редица кадрови смени на високопоставени служители от ключови ресори. Темата за купуването на гласове се превърна във фокус на предизборната кампания, а с нейното противопоставяне се прояви назначеният от президента Румен Радев за вътрешен министър на страната Бойко Рашков. Традиционно и изборните

експерти също изразиха притеснения относно практикуването на подобни нерегламентирани практики и подчертаваха важноста на мерките срещу тях.

Основно мерките на служебното правителство по отношение на купуването на гласове бихме могли да ги групираме в две категории: ключови кадрови промени в цялата страна и множество акции на МВР. Начело на екипа, отговорен за провеждането на изборите, е служебният вицепремиер и министър на вътрешните работи Бойко Рашков. Той има за задача да координира действията по организирането на изборите, съгласува и ръководи с ЦИК условията и реда за изработването, доставката и съхранението на изборни книжа, както и съхранението на техническите устройства за машинното гласуване. На централно ниво с организационно-техническата работа са натоварени министърът на регионалното развитие – да изготви и публикува избирателните списъци, министъра на финансите – да внесе в Министерския съвет тарифата, по която партиите, коалициите и ИК ще заплащат за предизборната си агитация по БНТ и БНР, здравеопазването – за противоепидемичните мерки, външните работи – за провеждането на изборите в чужбина, и правосъдието – за провеждането на изборите в затворите. По места за изборите ще отговарят областните управители, които бяха основно подменени от служебния кабинет – от 28 има нови 24 областни управители. Като мотивът за това е гарантирането на честни и свободни избори и намаляване на купения и контролиран вот. Тази стъпка на новоназначеното правителство можем да определим като ключова за предотвратяването на купуване на гласове.

Първата задача, с която се залови служебният министър Бойко Рашков веднага след назначаването си, е да подмени част от ръководните кадри в системата на МВР, ключовите промени бяха главният секретар на МВР, ръководителят на Главна дирекция „Национална полиция“, ръководителят на дирекция „Инспекторат“ в МВР, шефът на СДВР, директорът на ГДБОП и „Гранична полиция“, областният директор на полицията в Пловдив, както и в Пазарджик, така и редица други населени места. Целта е да бъдат отстранени всички приближени ръководни кадри до бившето ръководство на МВР. Бившите управляващи и някои експерти определиха всичките тези действия като опит за овладяването на структурите на системата на МВР и реваншизъм.

След ключовите кадрови промени ръководството на МВР е извършило мониторинг, на чиято база се сформира и нова тактика за възпрепятстване на контролираното гласоподаване. Наред с приемането на мащабна полицейска акция из цялата страна, фокус е поставен и върху засилване на контрола върху работата по сигнали в областните дирекции. За целта е сформиран

денонощен дежурен екип, който да регистрира сигналите и следи командировани мобилни екипи по места.

По отношение на проведените акции в периода на предизборната кампания за изборите за народни представители през юли 2021 г., се откриха няколко ключови. В Хасково служители на МВР са открили класъори с над 900 страници с 28 000 имена на избиратели и избирателни секции, които по първоначални данни са използвани за предходните избори през април 2021 г. Предположенията на разследващите органи са, че именно същите са подготвени за използване и на предстоящите през юли предсрочни парламентарни избори. Отново в Хасковско са установени и над 600 броя медицински удостоверения за ТЕЛК за избиратели, които да гласуват чрез подвижни секции с цел да се избегне гласуване на машини.

Акция беше проведена и в пловдивския квартал Столипиново във фирма за дограма, където бяха открити тефтери с имена на над 2000 души, брой на лица в домакинството и адреси с нагласата да бъдат използвани на изборите. Данни за купуване на гласове в района на Враца, Монтата и Видин също бяха изнесени, като там има концентрирано ромско население. От полицията представиха и два случая за района на Бургас, където в село Екзарх Антимово при претърсване на жилището е открит мобилен телефон, в чието съдържание е намерен снимков материал на лични карти на 30 души, за които се очаквало да получат по 80 лв. на глас и бонус 20 лв., ако организират цялото си семейство. Вторият случай за района на Бургас е в кв. „Кумлука“, където са извършени претърсвания и са установени списъци на лица длъжници към определени лихвари. По информация на МВР на въпросните лица е обещано опростяване на задълженията, ако гласуват за определена политическа партия (Ганева, 2021).

В навечерието на изборите през юли вътрешният министър Бойко Рашков излезе с информация, че служители и хора на ръководни позиции в Държавното горско стопанство в Кърджалийско дават или не дърва на хората в този регион, в зависимост от това дали са гласували за една определена партия. Според вътрешния министър бивш председател на Народното събрание е заплашвал шефа на МВР в Кърджали с уволнение, тъй като полицията е провеждала операция в района за купуване на гласове. „Давано е хляб, дърва, брашно, леща, разбира се, и пари в размер на 30-40-50 или малко повече лева. На това може да се съгласи един беден човек, за който тези неща са ценност. Очевидно бедността се използва за предизборни цели“, коментира вътрешният министър (Цветанова, 2021).

Действията на полицията се извършват на територията на цялата страна, като не са съвместно със служителите на Главна дирекция „Жандармерия, специализирани операции и борба с тероризма“. Според ръководителя на ограничената мисия за наблюдение на изборите към Службата за демокра-

тични институции и права на човека за България Тана де Зулуета усилията на служебното правителство в последните месеци по отношение на купуването на гласове са в правилната посока. Според представителя на ОССЕ за България това е начин да бъде признат и поставен фокус върху един съществен проблем, който досега е бил в сферата на слуховете. Мащабът на проблема би могъл да се идентифицира от наличните документирани случаи от институциите, а въпросът е дали съдебната система ще предприеме последващи действия, тъй като към настоящия момент разследваните случаи и получените присъди са незначително малко. Тана де Зулуета оцени положително работата на служебното правителство и в частност на министъра на вътрешните работи, който редовно осведомяваше обществеността за разследванията по случаите за злоупотреба с политическите права на гражданите.

Извършен е огромен обем от предварителна работа за набиране на предварителна информация, както и детайлен анализ за идентифициране на конкретни лица и групи, които целят да окажат влияние върху вота на определени групи избиратели. Това информира главният секретар на МВР гл.комисар Стоян Темелакиев, ръководител на щаба на заключителната конференция за резултатите от борбата с купения вот за изборите през юли 2021 г. Според него това е помогнало за формирането на навременна и адекватна организация и фокус върху определени рискови райони, където е получена информация за подготовка на криминален вот. Как изглежда резултатът от акциите в цифри, можем да видим в Таблица 1.

Таблица 1. Данни от пресконференция, на която бяха оповестени финалните резултати от предприетата от ведомството организация с цел ефективно противодействие на криминалния вот (Пресконференция на МВР, 2020)

Показател	Данни
Общият брой на проверените места, за които е имало информация, че в тях се извършва купуване и продаване на гласове	5624
Проверените лица от активния криминален контингент	14264
Проверени обекта	2 944
Проверени моторни средства	75 582
Установени местни лидери, оказващи влияние на изборния процес	1341
Предупредителни протоколи по чл. 65 от ЗМВР	11734
Преписки за установени случаи за купуване на гласове	560
Образувани наказателни производства за престъпления против политическите права на гражданите	104

Ефектът от мерките

Мерките на служебното правителство за купуване на гласове основно бяха насочени към ромските групи и престъпните контингенти именно в тези квартали. Тъй като през последните години обрати на изборите наблюда-

даваме там – цели махали гласуват по уречения начин и решават резултата от изборите. Поради дългогодишния процес на маргинализация на ромите, на тяхното систематично и безспирно изолиране от политическия процес, но и фактическото им изхвърляне от пазара на труда и превръщането им в постоянен ползвател на социални помощи е възможно и купуването на гласове именно от тази компактна група. Това е не просто нерегламентирана практика, но и основен лост за въздействие върху изборните резултати. Съпоставка на избрани секции в ромските махали на големи областни градове показва ефекта от мерките. Информацията е събрана от официалната страница на ЦИК за двата избора. Като целта не е да бъдат обхванати всички секции в страната, а именно рискови, където купуването на гласове е разпространен феномен и как именно там са се отразили мерките. От лявата страна на таблицата са разгледани изборните резултатите през април 2021 година, а в дясната са резултатите на проведените парламентарни избори през юли 2021 година.

Таблица 2 Данни от официалната страница на ЦИК (Централна избирателна комисия, 2021а; 2021б)

Секция	Резултати от изборите – април 2021 г.				Резултати от изборите – юли 2021 г.			
	Избира тели	Гласу вали	Победи тел	Втори	Избира тели	Гласу вали	Победи тел	Втори
254611061	943	291	155– ГЕРБ	27-ИТН	939	45	14-ГЕРБ	10– ИТН
254611064	927	327	195– ГЕРБ	16-ИТН	923	51	17-ГЕРБ	10– ИТН
254611071	405	194	91– ГЕРБ	23-ИТН	903	37	9– ГЕРБ	7– ИТН
152400204	822	659	ГЕРБ-355	ДПС-266	807	214	ИТН-92	ГЕРБ-45
152400205	1066	802	ГЕРБ-483	ДПС-259	994	112	ДПС-36	ИТН-32
152400206	1046	928	ДПС-531	ГЕРБ-351	994	179	ИТН-60	ДПС-47
170100104	695	321	128-ГЕРБ	66-БСП	695	106	92-БСП	2-ГЕРБ

Да вземем най-голямата циганска махала в София „Факултета“, където на парламентарните избори през април 2021 г. в 3 секции (254611061, 254611064, 254611071) в училището са гласували 812 избиратели, от които повече от половината са гласували за ГЕРБ или 441 гласа. На изборите през юли обаче ситуацията изглежда по различен начин – общият брой на гласувалите за същите секции е намалял до 133, от които 40 гласа са за ГЕРБ. По секции нещата изглеждат така секция № 254611061 общият брой на избирателите за изборите през април е 943, гласувалите са 291, от които 155 за победителя ГЕРБ. През юли същата година избирателите са 939, гласувалите

45, от които 14 са подкрепили бившите управляващи. В секция № 254611064 избирателите са 927, от които през април 327 са упражнили правото си на власт, 195 са подкрепили отново ГЕРБ. Три месеца по-късно имащите право на глас са 923, а гласувалите 51, за ГЕРБ са подадени 17 бюлетини. Подобна е ситуацията и в секция № 254611071 – избирателите са 405, гласували 194, избирателите подкрепили ГЕРБ са 91. През юли 903 са имащите право на глас, гласувалите са 37, а 9 избиратели са пуснали бюлетина за ГЕРБ.

Друго изключително интересно населено място, което през последните години се е превърнало в нарицателно за купуването на гласове, е Буковлък, Плевенско. Там секциите са три, но положението и в трите е много сходно. На изборите през април общо гласувалите са 2389, от които за ГЕРБ – 1189, ДПС – 1056 или общо двете политически формации печелят 94% от вота на избирателите. Три месеца по-късно 505 са общият брой на гласувалите за трите секции, за ГЕРБ са гласували 46 души, ДПС е подкрепена от 90 избиратели, победител е ИТН със 184 гласа за трите секции. Първата секция № 152400204, където избирателите са 822, а гласувалите 659, от които 355 подкрепили ГЕРБ и 266 подкрепили ДПС. Като през април от 807 имащи право на глас, са гласували 214, от които 92 за ИТН и 45 за ГЕРБ. Секция № 152400205 избирателите са 1066, 802 са пуснали бюлетина, ГЕРБ е победител с 483 гласа, ДПС имат 259, а на следващите избори от 994 избиратели са гласували 112 – ДПС имат 36 гласа, ИТН – 32, ГЕРБ – 1. Последната секция с № 152400206 избирателите са 1046, от които са гласували 928 или 531 за ДПС и 351 за ГЕРБ. Три месеца по-късно 994 са имащите право на глас, 179 са гласувалите, ИТН е победител с 60 гласа, ДПС имат 47, ГЕРБ – 17.

Секция № 170100104, Асеновград, избирателите през април са 695, от които са гласували 321, от които 128 за ГЕРБ и 66 за БСП. През юли същият брой лица имат право на глас, от които гласувалите са три пъти по-малко или 106 избиратели, 92 за БСП и 2-ма за ГЕРБ.

Представените секции имат за цел да покажат рязко открояваща се тенденция, която е свързана с намаляването на избирателната активност само за два месеца. Като в посочените ромски махали за посочения период са се осъществили множество акции за преустановяване контролираното гласоподаване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Контролираният и купен вот се оказва все по-мощен и значителен проблем за българския изборен процес. Прякото изражение на тези явления е нарушаването на фундаментални политически права на гражданите и подкопаване на основни, на които се базира съвременният демократичен ред, а именно върховенство на закона, правова държава и политически плурализъм.

В рамките на научния текст беше направен опит за концептуализация на мерките на служебното правителство на Стефан Янев, което си постави за цел да се противопостави на нерегламентираните изборни практики. Бяха разгледани основните кадрови промени в структурите на МВР, които имат ключово значение за възможността да се противодейства на купения и контролиран вот и организираните акции в различни населени места.

Акцент беше поставен върху ефекта от изпълнените мерки на правителството, а именно разгледани бяха над 30 на брой секции с местонахождение различни ромски квартали из цялата страна, а от тях по-детайлно сме разгледали седем, в които може да се наблюдава съществена разлика в рамките на 3 месеца намалена избирателна активност и съществена промяна в предпочитанията на избирателите. Ако на изборите през април ГЕРБ и ДПС са безспорните победители в ромските махали, то само три месеца по-късно те губят сериозен дял от тази подкрепа. На фона на техния спад обаче се наблюдава покачване на подкрепата за ИТН, БСП и ДБ в зависимост от населеното място. В заключение може да се каже, че причините за високия спад в разгледаните рискови секции може да се дължи както на активните действия на структурите на МВР по места, така и на по-голямата трудова мобилност през летните месеци на уязвимото на контролиран и купен вот население, но също и на въведеното машинно гласуване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Асоциация „Прозрачност без граници“ (2017). *Изборен процес и политики за превенция на корупцията: доклад от наблюдението на изборите за 44-то НС, проведени на 26.03.2017 г.* [онлайн]. София: Асоциация „Прозрачност без граници“. PDF file. [Прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъпен на: http://samizbiram.bg/site/wp-content/uploads/MONITORING_REPORT_IZBORI_44NS_26.03.2017_TI-BG.pdf.

[Asotsiatsia „Prozrachnost bez granitsi“ (2017). *Izboren protses i politiki za preventsia na koruptsiyata: doklad ot nablyudenieto na izborite za 44-to NS, provedeni na 26.03.2017 g.* [onlayn]. Sofia: Asotsiatsia „Prozrachnost bez granitsi“. PDF file. [Pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostapen na: http://samizbiram.bg/site/wp-content/uploads/MONITORING_REPORT_IZBORI_44NS_26.03.2017_TI-BG.pdf.]

Ганева, Габриела (2021). Главен комисар Станимир Станев, ГД „Национална полиция: Имам два случая, свързани с купуване и продаване на гласове, регистрирани на територията на ОДМВР– Бургас [online]. *Фокус Информационна агенция*, 01.07.2021 г. [Прегледана: 05.09.2021 г.]. Достъпна на: <http://www.focus-news.net/news/2021/07/01/2882730/gl-komisar-stanimir-stanev-gd-natsionalna-politsiya-imame-dva-sluchaya-svarzani-s-kupuvane-i-prodavane-na-glasove-registrirani-na-teritoriyata-na-odmvr-burgas.html>.

[Ganeva, Gabriela (2021). Glaven komisar Stanimir Stanev, GD „Natsionalna politsia: Imame dva sluchaya, svarzani s kupuvane i prodavane na glasove, registrirani

na teritoriyata na ODMVR– Burgas [online]. *Fokus Informatsionna agentsia*, 01.07.2021 g. [Pregledana: 05.09.2021 g.]. Dostapna na: <http://www.focus-news.net/news/2021/07/01/2882730/gl-komisar-stanimir-stanev-gd-natsionalna-politsiya-imame-dva-sluchaya-svarzani-s-kupuvane-i-prodavane-na-glasove-registrirani-na-teritoriyata-na-odmvr-burgas.html>.]

Кашукеева-Нушева, В., Христова-Вълчева, К., Тонева-Методива, Л. (2017). *Почтеност в политиката и ефективно противодействие на корупцията в България* [онлайн]. София: Фондация Фридрих Еберт. Достъпна на: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/13828.pdf>.

[Kashukeeva-Nusheva, V., Hristova-Valcheva, K., Toneva-Metodiva, L. (2017). *Pochtenost v politikata i efektivno protivodeystvie na koruptsiyata v Bulgaria* [onlayn]. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert. Dostapna na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/13828.pdf>.]

Министерството на вътрешните работи изпълни своя обществен и служебен дълг, така че да осигурим честен избран резултат (2021) [онлайн]: Пресконференция на МВР. *Министерство на вътрешните работи*, 28 юли 2021 [Пregledana: 10.09.2021 г.]. Достъпна на: <https://shortest.link/aSBD>.

[Ministerstvoto na vatreshnite raboti izpalni svoya obshtestven i sluzheben dalg, taka che da osigurim chesten izboren rezultat (2021) [onlayn]: Preskonferentsia na MVR. *Ministerstvo na vatreshnite raboti* © 2022, 28 yuli 2021 [Pregledana: 10.09.2021 g.]. Dostapna na: <https://shortest.link/aSBD>.]

Стойчев, Стойчо П. (2017). *Контролираният и купен вот*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Stoychev, Stoycho P. (2017). *Kontroliraniyat i kupen vot*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Цветанова, Камелия (2021). Рашков: Караянчева е заплашвала с уволнение шефа на полицията в Кърджали [онлайн]. *Днес.бг*, 09.07.2021 г. [Pregledana: 10.09.2021 г.] Достъпна на: <https://www.dnes.bg/izbori-2021/2021/07/09/rashkov-karaiancheva-e-zaplashvala-s-uvolnenie-shefa-na-policiyata-v-kyrdjali.496451>.

[Tsvetanova, Kamelia (2021). Rashkov: Karayancheva e zaplashvala s uvolnenie shefa na politsiyata v Kardzhali [onlayn]. *Dnes.bg*, 09.07.2021 g. [Pregledana: 10.09.2021 g.] Dostapna na: <https://www.dnes.bg/izbori-2021/2021/07/09/rashkov-karaiancheva-e-zaplashvala-s-uvolnenie-shefa-na-policiyata-v-kyrdjali.496451>.]

Централна избирателна комисия (2021а). *Парламентарни избори 4 април 2021* [онлайн] [pregledan na 14.10.2021]. Достъп на: <https://results.cik.bg/pi2021/rezultati/index.html>.

[Tsentralna izbiratelna komisia (2021a). *Parlamentarni izbori 4 april 2021* [onlayn] [pregledan na 14.10.2021]. Dostap na: <https://results.cik.bg/pi2021/rezultati/index.html>.]

Централна избирателна комисия (2021б). *Парламентарни избори 11 юли 2021* [онлайн] [pregledan na 14.10.2021]. Достъп на: https://results.cik.bg/pi2021_07/rezultati/index.html.

[Tsentralna izbiratelna komisija (2021b). *Parlamentarni izbori 11 yuli 2021* [onlayn] [pregledan na 14.10.2021]. Dostap na: https://results.cik.bg/pi2021_07/rezultati/index.html.]

Цонева, А., Георгиев, Св., Лазарова, И. (2011). Рискове пред честното и свободно протичане на Местните избори 2011 [онлайн]. В: Стойчев, Ст. П. и др. *Изборният процес в България. Основни дефицити и рискове*. София: Фондация РискМонитор. PDF file. [Прегледана: 10.09.2021 г.] Достъпна на: https://riskmonitor.bg/js/tiny_mce/plugins/ajaxfilemanager/upload/Reports/RM-24-Elections.pdf.

[Tsoneva, A., Georgiev, Sv., Lazarova, I. (2011). Riskove pred chestnoto i svobodno protichane na Mestnite izbori 2011 [onlayn]. V: Stoychev, St. P. i dr. *Izborniyat protses v Bulgaria. Osnovni defitsiti i riskove*. Sofia: Fondatsia RiskMonitor. PDF file. [Pregledana: 10.09.2021 g.] Dostapna na: https://riskmonitor.bg/js/tiny_mce/plugins/ajaxfilemanager/upload/Reports/RM-24-Elections.pdf.]

Huntington, Samuel P. (1991). The third wave: Democratization in the Late Inman [online]. *The Journal of Democracy*, vol. 2, no 2, Spring. [Viewed 10.09.2021]. Available from: <https://www.ned.org/docs/Samuel-P-Huntington-Democracy-Third-Wave.pdf>.

Schedler, Andreas, Schaffer, Federic C. (2007). What is vote buying?. In: Schaffer, Federic C. (ed). *Election for Sale: The Causes and Consequences of Vote Buying*. London: Bepress.

ТЕНДЕНЦИИ ПРИ МЛАДЕЖКИЯ ВОТ НА ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2021 Г.

Яница Ярославова Петкова

Анотация: Проведените през 2021 г. два поредни вота за Народно събрание повдигнаха сериозни въпроси относно участието на младите хора в основния механизъм за политическо представителство. Участието в избори на младите хора не само у нас, но и в повечето развити западни демокрации, спада през последните десетилетия и е било обект на много изследвания. Изборите през пролетта на 2021 г. обаче отбелязаха промяна в тази тенденция у нас – изследвания на социологически агенции в изборния ден показаха разширяване на участието на младите хора в изборите. Три месеца по-късно при провеждането на предсрочните парламентарни избори обаче, след неуспех за съставяне на правителство, запазване на ръста в участието на младите или допълнително разширяване не беше регистрирано.

Това поражда необходимостта от допълнителен анализ и изследване на участието на младите в двата вота – сравнение на техните електорални предпочитания, склонността им да се включат в изборите и причините за разликите в политическото им поведение на 4 април и на 11 юли.

Ключови думи: политическо участие, младежи, гласуване, парламентарни избори, избирателна активност.

TRENDS IN THE YOUTH VOTE IN THE PARLIAMENTARY ELECTIONS IN BULGARIA IN 2021

Yanitsa Yaroslavova Petkova

Annotation: The two consecutive votes for the National Assembly held in 2021 raised serious questions about the participation of young people in the main mechanism for political representation. Voter turnout has been declining in the recent decades not only in our country, but also in most developed Western democracies, and thus the topic has been the main issue of many scientific researches. However, the elections in the spring of 2021 marked a change in this trend in our country – the exit poll results showed an increase in the electoral participation among young people. Three months later, however, in the early parliamentary elections, following a failure to form a government, no growth in youth participation or further political engagement was recorded.

This necessitates further analysis and research of young people's participation in the two votes – a comparison of their electoral preferences, their propensity to participate in elections and the reasons for differences in their political behavior on 4 April and 11 July.

Key words: political participation, youth, political participation among young people, parliamentary elections, voter turnout.

I. УЧАСТИЕ НА МЛАДИТЕ ХОРА В ИЗБОРИТЕ У НАС

1. Тенденции в изборителната активност в страната

Погледът върху данните за изборителната активност в страната от демократичните промени насам показва устойчива, макар и с известни колебания, тенденция на спад в участието по време на избори. Най-изразена е тази тенденция по отношение на парламентарните избори – от над 90% изборителна активност на първите демократични избори се наблюдава постепенен спад до изборите през 1997 г., когато активността е около 62%. Спадът в участието по време на парламентарни избори продължава и през следващите години с две изключения – изборите през 2001 г. и 2009 г., като това се обяснява най-вече с текущата политическа обстановка в страната по време на тези избори и появата на нови политически субекти – съответно НДСВ и ГЕРБ.

През последното десетилетие участието в парламентарните избори в страната е около 50%, като най-ниските стойности на активността са през 2014 г. (48,66%¹) и най-ниските до момента нива на участие – 42,19% на последните парламентарни избори през юли тази година.

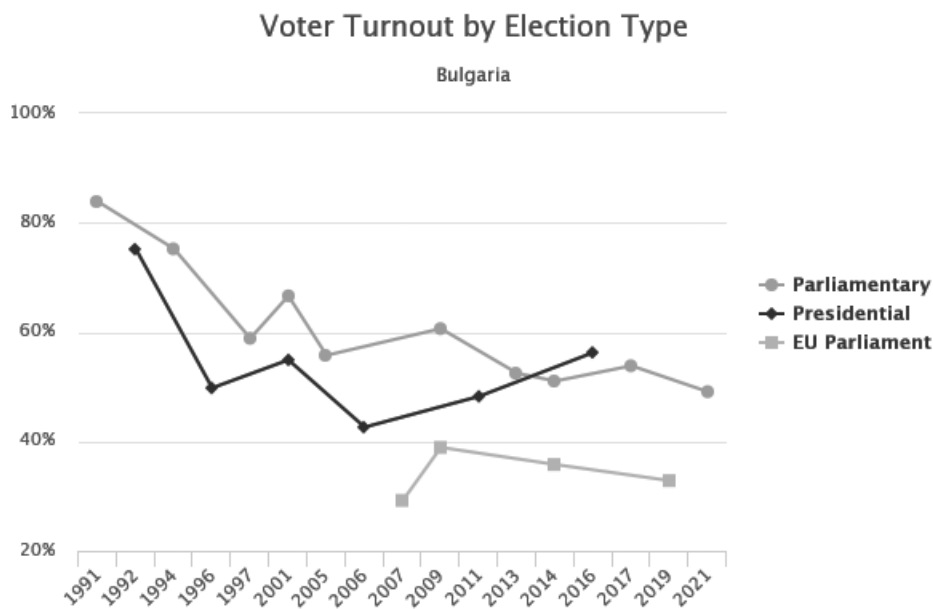
Графиката (Фиг. 1) показва спад и в участието по отношение на изборите за президент от 90-те години насам. Най-ниската точка по отношение на изборителната активност за президент до този момент е достигната на изборите през 2006 г. (активност малко над 40%). При следващите два вота се наблюдава покачване на броя на гласувалите – около 50% на първи тур и малко над 47% на втори тур² през 2011 г. и малко над 57% (и малко близо 52% на втория тур) на изборите през 2016. Изборите за президент са по-скоро изключение от общата тенденция на спад в гласоподавателната активност, тъй като последните два вота бележат положителна тенденция на покачване на активността, свързана най-вече с обществените нагласи в страната ни към предпочитане на „вот за личности“, а не за партии.

Най-ниска е изборителната активност у нас по отношение на участието на избори за Европейски парламент. Въпреки разпространения възглед, че изборите за Европейски парламент са „избори от втори порядък“ (Ehin, Talving, 2021, pp. 467-485), устойчивият спад на участието на българите в изборите за една институция, която, от една страна, непрестанно увеличава своите правомощия, а от друга – има голямо обществено доверие сред обществото ни, е показателен за негативните тенденции в страната ни по отношение на електоралната активност. През 2007 г., когато страната се при-

¹ Данните за изборителната активност тук и по-долу в текста са взети от официалната страница на ЦИК.

² Трябва да се има предвид, че активността на втори тур на нашата страна традиционно е по-ниска.

съединява, активността е 29,47%. На първите редовни избори тя е 39%, а на последните проведени през 2019 г. е 32,64%.

Фигура 1

Независимо от временните колебания – покачвания и спадове – в участието по време на избори в страната, тенденцията за траен спад е ясно изразена. С цел да бъде по-ясно разбран и анализиран мащабът и значението на тази тенденция е необходимо да бъде установено и къде се намира страната ни по отношение на активността по време на избори на фона на останалите държави. В текущия анализ е разгледана страната ни на фона на избирателната активност в останалите държави от ЕС.

2. Установяване къде се намира страната по отношение на избирателната активност сред младежите на фона на ЕС.

Избирателната активност спада в почти всички страни от ЕС през последните години.³ Макар и това да не е еднозначно и в някои държави активността да е традиционно по-висока (най-вече в северните държави от ЕС), данните показват, че в последните три десетилетия действително се наблюдават тенденции на спад. През последните няколко години обаче може да се говори и за възможно обръщане на тази тенденция и за връзка между

³ Тенденциите за избирателна активност във всички страни може да бъде проследена в следната база данни – International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA) <https://www.idea.int/data-tools/country-view/242/40>

появата на популистски партии в управлението (особено в източната част на ЕС) и покачване на избирателната активност (Leininger, Meijers, 2020).

Що се отнася до активността в националните избори на различните европейски държави, България през последните десетилетия е традиционно в долната част на скалата. Ако се вземат например последните национални избори за всяка от държавите в Европа, то България е на предпоследно място, а единствената държава с по-ниска избирателна активност е Румъния (с 31,8%) избирателна активност на последните парламентарни избори в страната през 2020 г.).

Изследванията показват, че що се отнася до избори за ЕП нивото на участие сред най-младите гласоподаватели у нас е по-скоро съпоставимо с участието на младежите от повечето европейски държави. Съществена разлика в това отношение обаче се наблюдава по отношение на изборите за ЕП през 2019 г. – висока избирателна активност сред младежите в по-голямата част от ЕС и значително по-ниска у нас. Интересно е, че от Европейските избори насам, по време на националните избори в няколко европейски държави, като най-пресен е този от изборите в Германия (Pancevski, 2021), беше регистриран значим ръст в избирателната активност именно сред най-младите групи. Подобни бяха резултатите и от изборите във Великобритания (Age and voting behavior at the 2019 General Elections, 2021).

3. Електорална активност сред младежите в България

Що се отнася до участието на младежите⁴ наличните публични данни дават информация за степента на участие на младежите в изборите от 2014⁵ година насам. В страната може да бъде проследено трайно ниско ниво на участието на младите хора в изборите. За 2014 г. наличните данни са за младежите до 25 г. Според публично обявените след изборния ден електорални профили 10% от гласувалите на парламентарните избори през 2014 г. са до 25 г. Близко толкова са и гласоподавателите в младежка възраст и по време на европейските избори същата година (9,8%). На президентските избори 2016 г. 16,9% от гласувалите са на младежка възраст (до 29 г.). На парламентарните избори през 2017 г. делът на младежите (до 29 г.) от всички гласували е 14,9%. На изборите за Европейски парламент, проведени през 2019 г., младите гласоподаватели са 13,9% от всички гласували. На редовните пар-

⁴ Според Закона за младежта (Обн., ДВ, бр. 31 от 20.04.2012 г., в сила от 20.04.2012 г., изм., бр. 68 от 2.08.2013 г., в сила от 2.08.2013 г., бр. 14 от 20.02.2015 г.) границите на младежката възраст са определени от 15 до 29 г.

⁵ Към момента на писане на текущия текст данни за електорални профили и разбивки по възраст и пол преди 2014 г. не са публично достъпни на сайтовете на шестте социологически агенции, които имат по-дълга практика в провеждането на екзит пол в изборния ден на територията на страната

ламентарни избори делът на младежите от всички гласували е 18,2%. А на предсрочните парламентарни е 15,6% от всички гласували. Т.е. установява се устойчив спад на електоралната активност сред младежите.

Други индикатори, пряко свързани с нагласите на младите хора към участие в механизмите на представителната демокрация, като интерес към политиката, следене на политически новини, практикуване на други форми на политическо участие (подписка, членство в ПП, участие в инициативи, доброволчество и т.н.) също показват много слаби нива на политическа ангажираност сред младежите (Митев, Попиванов, Ковачева, Симеонов, 2019).

4. Значение и предпоставки за намаляващата електорална активност

Спадът в избирателната активност е проблем, който е предмет на политически анализи и изследвания вече от десетилетия. Има няколко основни хипотези за намаляването на избирателната активност:

Пряка зависимост между институционалното доверие и избирателната активност.

Колкото по-високи са нивата на институционално доверие, толкова по-висока е активността по време на избори. Ниските нива на доверие в политическата система водят до отчуждаване и политическа демобилизация. Недоверието в политическите институции обаче би могло да доведе до по-голяма мотивация за участие в неинституционализирани форми на политическо участие с цел да се промени политическата система или да се окаже влияние върху институциите. Изследванията по темата предполагат, че гражданите, които имат ниско доверие в политическите институции (президент, парламент, правителство, политически партии и т.н.), са по-склонни да участват в неинституционализирани форми на политическо участие, които често са по-скоро насочени към постигането на конкретна цел, касаеща специфичен проблем и ситуирана извън институциите на политическата система (Hooghe, Marien, 2012, p. 133).

Според някои изследователи (Norris, 1997) критичното отношение на гражданите към политическата система не е симптом на отчуждаване, а се свързва с появата на ново поколение „критични граждани“, което ще доведе и до ръст на политическото участие. Пиер Розанвалон разглежда недоверието в политическите институции по-скоро като необходимо условие в повечето либерални режими. Според него не се очаква от гражданите да се доверяват сляпо на политическите власти, а да упражняват критичен контрол върху действията на политиците и институциите. Активният гражданин следи пряко действията на вземащите политически решения (Rosanvallón, Goldhammer, 2008).

В сравнителен анализ между политическото доверие и формите на политическо участие в Европа Марк Хуге и Софи Мариен доказват следните

хипотези: 1) Има положителна корелация между политическото доверие и институционализираното политическо участие. 2) Политическото доверие се свързва негативно с неинституционализираното участие. Авторите залагат и трета хипотеза. 3) Ефектът на политическото недоверие върху участието зависи от личното усещане на индивида за политическа осведоменост и осъзнатост. Макар че от значение за текущия текст са важни най-вече първите две хипотези, е важно да се отбележи, че третата хипотеза се доказва само частично от направения анализ. Авторите отчитат, че недоверието към политическите институции и осведомеността относно политиката действително имат връзка с повишаване на политическото участие във всички форми (институционализирани и неинституционализирани) и двете променливи сами по себе си имат силна връзка с неинституционализираното политическо участие. Резултатите обаче показват, че гражданите, които нямат доверие в политическата система са по-склонни да участват в политическите процеси по неинституционализиран начин, но това участие не е подсилено допълнително от способността им да разбират политическите процеси. Не се установява по-активно участие отколкото при гражданите, които имат доверие в институциите на политическата власт и се ангажират в институционализирани форми на участие като гласуването (Hooghe, Marien, 2012, pp. 145–146).

Друга основна хипотеза за намаляващата изборителна активност сред младежите се свързва с особеностите на новото поколение.

От една страна, тезите в тази насока са, че съвременното поколение младежи съзрява по-бавно и просто не се интересува от политика. Основните потребности на младите в западните държави са така или иначе подсиgurени, така че за тях няма голямо значение кой ще управлява. Оттам и отказът да участват по време на избори. Също така според тази теза младите просто не се интересуват от политиката, тъй като смятат, че тя не ги засяга (Kimberlee, 2002 cited in Cammaerts et al., 2016, p. 11).

От друга страна, възможно обяснение е, че съвременните политически системи не предлагат механизми за участие, които да отговарят на нуждите на младежите. Така, макар че младите хора искат да участват и се интересуват от политическите процеси, те не вярват в ефективността на механизмите за представителство (като гласуването) и затова не искат да участват в тях. Според тази хипотеза младите хора по-скоро не се асоциират с партии и политици, тъй като те не адресират темите, които ги интересуват и не засягат проблеми, близки до тях. Така отново се стига до хипотезата, че младежите са по-склонни да се включат в по-радикални форми на политическо участие или да не се включат изобщо, защото не виждат смисъл. При този модел не отсъства желанието на младежите да участват в политическите процеси, а по-скоро отсъства механизъм за представителство, чрез който да се уловят и

каналзира техните интереси и разбирания. Има несъответствие между желанието за участие и възможностите за представителство. Гласуването в избори не е признато от младите хора за механизъм, който удовлетворява нуждите им да бъдат представлявани тъй като партиите не отправят послания към тях и не представляват техните проблеми (Cammaerts et al, 2016, p. 11).

Следващият обяснителен модел за спада в участието по време на избори са нови форми на политическо участие (Dalton, 2008; van Deth, 2001; 2009; 2014; 2019; 2020; Hooghe, Hosch-Dayican, van Deth, 2014; Theocharis, 2015).

При тези теории ударението се поставя върху нови и алтернативни методи за политическо участие, особено върху възможностите, които новите технологии и интернет предоставят. Гласуването остава основен механизъм за участие, но основният предмет на изследване е разширяването на възможностите, механизмите и формите за политическо участие. Изследванията в тази насока отразяват нарастващото напрежение между, от една страна, гласуването и други утвърдени форми на политическо участие (като членство в партия или участие в петиция) като традиционни методи за политическо участие и от друга – по-новите форми на ангажираност, които обаче не отговарят на традиционните дефиниции за политическо участие, например флашмобове, делиберативни експерименти, дори участието или създаването на подкасти, ютюб канали и др. (Theocharis, van Deth, 2016, p. 2).

II. ИЗБОРИТЕ НА 4 АПРИЛ 2021 г.

Анализът на участието на младежите в двата поредни избора за народни представители през 2021 г. представлява интерес и от гледна точка на особените условия, в които те се проведеха. Изборите на 4 април 2021 г. бяха първите редовни парламентарни избори от десетилетие насам, предшествани от широко подкрепени от младежите антиправителствени протести от лятото на 2020 г., проведеха се в условията на глобална пандемия и засилени рестриктивни здравни мерки. Изборите през юли, от друга страна, са първите от демократичната история на страната, които се провеждат непосредствено след редовен парламентарен вот и неуспех на току-що избраното 45 НС да излъчи правителство. В тези условия на растяща политическа нестабилност в страната младежите, които гласуваха, подкрепиха главно партии, определящи сами себе си като „антисистемни“ и извън традиционните определения по скалата ляво-център-дясно. Още повече изследванията в изборния ден показват, че двете най-големи през последното десетилетие ПП в страната имат най-малък дял младежки електорат.

1. Обзор и анализ на електоралния профил на гласоподавателите в младежка възраст

Общата избирателна активност на изборите на 4 април 2021 г. според официалните данни, обявени от ЦИК, е 50,61% от всички имащи право на

глас. Според данни на НСИ към 31.12.2021 г. младежите (15–29 г.) в страната са около 980 хиляди, като пълнолетните от тях са около 800 хиляди. При активност от 50,6% (или 3334 хил. души) броят на гласувалите в младежка възраст е малко над 606 хиляди, което се равнява на близо 76% от всички млади в страната, имащи право на глас. Активност от три четвърти от младежите в страната е нещо по-скоро необичайно за политическото поведение на младите българи и беше забелязано от много от анализаторите на българския политически процес (виж напр.: Защо Слави Трифонов спечели много повече от прогнозите, 2021; Иванова, 2021; Ашикова, 2021). На фона на участието на младежите по време на предишните избори този дял е значителен, като може да се предположи, че са гласували с близо 100 хил. повече младежи. През 2014 г. са гласували приблизително около 520 хил. младежи (Табл. 1). Що се отнася до изборите на 4 април от значение е да се отбележи, че е регистриран спад в избирателната активност сред най-възрастните гласоподаватели (тези над 65 г.). Причините за този ефект най-вероятно се коренят в промяна на изборното законодателство непосредствено преди изборите, както и ефектите на пандемията от Ковид-19 и ще бъдат предмет на анализ по-долу в текста.

Таблица 1⁶

Col %	4.4.2021	26.3.2017
18-30	18,2	14,9
31-60	57,7	55,4
Над 60г.	24,2	29,7

Ако се разгледа за кого точно са гласували младите хора и как се разпределя младежкият вот измежду всички партии и коалиции, получили над 1% от гласовете, е видно (Табл. 2), че гласовете на най-младата възрастова група се разпределят основно между първите пет партии.

Изборът на младите обаче е коренно различен от общите резултати от проведения вот. В 45-то НС влизат 6 политически партии със следните резултати: ГЕРБ-СДС – 26,18%, ИТН – 17,66%, БСП – 15,01%, ДПС, 10,51%, ДБ – 9,45% и „Изправи се! Мутри вън!“ – 4,72%. Ако зависеше само от вота на най-младите обаче, партиите в парламента щяха да са (1) повече и (2) да бъдат подредени по съвсем различен начин. Първа партия на изборите щеше да е ИТН (с резултат 30%), следвана от ГЕРБ-СДС и ДБ. Впечатление обаче

⁶ Данните за електоралните профили тук и по-долу в текста са от публикувани от „Галъп Интернешънъл Болкан“ резултатите от екзит пол по време на изборите на 04.04.2021 г и 11.07.2021 г. (<https://www.gallup-international.bg>).

прави, че депутати в парламента щеше да прати и партия БНО, и то наравно с тези на БСП (която според вота на младите би изпаднала на 5-то място).

Друго, което може би прави най-голямо впечатление по отношение на вота на младите хора на 4 април 2021 г, е че една трета от всички тези гласували младежи са гласували за партията „Има такъв народ“ – партия без предишна история на явяване на избори, почти отсъстваща кампания, извън социалните мрежи, и що се отнася до кампанията преди 4 април – без ясна предизборна програма. Причините за това ще бъдат по-подробно разгледани в следващия раздел.

15% от всички гласували младежи са гласували за ГЕРБ. Ако се счита само младежкия вот, това би била втората политическа сила на изборите на 4 април. Интересно е обаче да се види драматичният спад, който партията регистрира в подкрепата си сред най-младите. На парламентарните избори на 26 март 2017 г. данни от екзит пол, обявен от „Галъп Интернешънъл Болкан“, показват, че 32,5% от всички гласували до 30-годишна възраст са гласували за ГЕРБ, т.е. партия ГЕРБ е загубила половината от своите най-млади гласоподаватели или 15% пункта спад. Анализите на данните след изборите сочат, че в голяма степен този младежки вот е отишъл именно към ИТН и към ДБ. По около една десета от всички младежи са гласували за ДБ и ДПС.

Таблица 2

Row %	ГЕРБ-СДС	БСП	ИТН	ДПС	ДБ	Изправи се! Мутр и вън	ВМРО	Воля - НФСБ	Възраждане	РБ	БНО	Не подкрепям никого
18-30	15	7	30	10	12	2	4	1	3	2	7	3
31-60	24	13	16	9	11	6	5	2	3	2	2	2
Над 60	23	33	7	11	6	4	3	3	1	1	1	1

Интересно е да се види и кои от партиите имат най-младежки профил, т.е. най-голям дял от техните гласоподаватели са младежи. Всъщност близо половината от всички гласували за БНО (партията, зад която стоеше Васил Божков) са на възраст до 30 години. Макар че партията събра под 3% от всички гласове по време на изборите, фактът, че най-голям дял от гласувалите за тази партия са младежи, е от значение от гледна точка на политическите ориентации и нагласи на младежите, избрали да я подкрепят. С оглед на начина и момента на създаването на партията, политическите послания на нейния лидер, и целите, които залага, може да се счете, че вотът за БНО е по-скоро вид протест от страна на избралите да я подкрепят, отколкото осъзната и осмислена политическа ориентация. Както беше спомената по-горе, партията също така събира и 7% от вота на всички младежи, гласували по време на изборите. За сравнение – такъв е делът на общо гласувалите младежи, които са гласували за БСП.

Значителен е дялт и на младежите от общата подкрепа за партия „Има такъв народ“. Една трета от всички, гласували за формацията на Станислав Трифонов, са младежи. „Демократична България“ също има сравнително младежки електорат – малко над една пета от всички гласували за формацията са младежи. Впечатление прави, че двете основни големи партии, част от предишния парламент – ГЕРБ и БСП, имат значително по-малък дял млади гласоподаватели. Ако за БСП това е нещо обичайно за структурата на вота на тази партия, то при ГЕРБ има известен спад в дела на младежите от общия дял на гласоподавателите на тази партия в сравнение с предишните избори.

Таблица 3

Col %	ГЕРБ-СДС	БСП	ИТН	ДПС	ДБ	Изправи се! Мутр и вѐн	ВМРО	Воля - НФСБ	Възраждане	РБ	БНО	Не подкрепям никого
18-30	12	7	33	18	22	9	15	11	21	26	46	24
31-60	62	44	57	55	64	69	67	57	65	61	48	65
Над 60	26	49	10	27	14	22	18	32	13	13	6	12

2. Предпоставки и причини за повишаване на избирателната активност.

2.1 Значение на протестите от лятото на 2020 г. и политизация на младежите в България.

Наличието на протести не е непременно условие за увеличаването на избирателната активност. За пример в това отношение можем да вземем изборите през 2014 г., които също се провеждат след масови протести, а в този случай дори се регистрира спад на избирателната активност. Както беше вече посочено в първата половина на този текст, увеличаването на избирателната активност е пряко свързано с институционалното доверие, като тук се има предвид доверие не само в национални институции, но и доверие в партии.

В България доверието към институциите – парламента, Министерския съвет, ПП и съдебната система е изключително ниско. В месеците преди изборите на 4 април например, изследванията показват, че доверието в парламента и правителството достига едни от най-ниските си точки, а още по-ниско е то сред най-младите (Галъп Интернешънъл Болкан, 2021в).

Една от особеностите на протестите през 2020 г. е техният младежки профил, като много от анализите сочат, че поне що се отнася до началото на протестите, голяма част от протестиращите бяха именно млади хора (виж напр.: Милчева, 2020; Николов, 2020). Преувеличено е твърдението, че това са били протести най-вече само на младежи, завърнали се от чужбина заради Ковид-19 и недоволни от ситуацията в страната след културния шок, който преживяват, когато се завръщат. Но фактът, че участници в протестите са най-вече младежи, може да бъде проверен от социологическите изследвания през този период, които показват, че на въпросите „Участвахте ли в протестите?“ и „Подкрепяте ли протестите?“ (Галъп Интернешънъл Болкан, 2020б;

Галъп Интернешънъл Болкан, 2020а) положителните отговори сред младежите като дял са значително по-високи.

Ефектът на протестите в този смисъл е, че се увеличава политическата мобилизация сред най-младите, а оттам и политическата осъзнатост – интересът към политиката и управлението. Както беше отбелязано по-горе в текущия текст има пряка връзка между интереса към политиката и увереността на индивидите, че разбират и познават политическите процеси и тяхното участие по време на избори (Hooghe, Marien, 2012). В същото време протестите позволиха и спомогнаха за появата на нови политически проекти или утвърждаването в публичното пространство на вече съществуващи партии, които обаче преди лятото на 2020 г. бяха слабо разпознаваеми сред най-младите гласоподаватели. Комбинацията от увеличена политическа мобилизация сред най-младите, от една страна, и появата на партии и политически проекти, които успяха да се асоциират с (1) протестите и (2) негативното отношение на младежите към политическата система като цяло, може да бъде разчетена като ключово условие за повишаване на избирателната активност сред най-младите по време на изборите през април.

От анализа на електоралния профил на младежите по-горе е видно, че всички протестни партии получават по-висока подкрепа сред най-младата възрастова група. Повече млади са гласували, първо, заради политическата мобилизация, второ, заради наличието на политически партии, които да канализират протестния вот на младежите. Имаше съвпадение между негативното отношение и недоверие на младежите към политическата система в страната и „антисистемните“ послания на някои от партиите (например ИНТ и БНО).

2.2. Влияние на предизборни програми на партиите и послания към младите гласоподаватели.

Влияние по отношение на резултатите и стимулирането на младежите да гласуват в по-голяма степен през април 2021 г. в сравнение с предишни години биха могли да имат и предизборните програми на партиите и проведената кампания преди изборите.

Обзорът на предизборните програми на партиите, получили парламентарно представителство обаче не дава основания да се смята, че по-скоро политическите ангажименти към младите са оказали влияние върху повишената избирателна активност сред тях. Основната причина за това е, че конкретни послания, ангажименти, цели и приоритети, насочени към младежите и техните специфични проблеми, липсват. На младежта се гледа или като на човешки капитал, или се свързва с демографската криза и насърчаване на раждаемостта, или се споменава във връзка с политиките за спорт и образование.

Например в предизборната програма на партия ГЕРБ (2019) единственият случай, в който се споменава някаква политика, касаеща младежта, е във връзка с програмата Еразъм+. Като дори и този случай по-скоро трудно би могъл да влезе в категорията „политически цели, ангажименти и послания“, тъй като в програмата на ПП ГЕРБ преди изборите през април по-скоро се заявява какво е постигнато и че то ще бъде запазено.

В предизборната си програма партия ИТН (2021) използва по-скоро минималистичен подход, като залага 5-те първи неща, които ще бъдат направени за всеки от идентифицираните от партията основни сектори. Младежките политики и проблемите на младежта не фигурират в никое от тези 5 най-важни неща за всеки сектор.

В програмата на БСП (2017) младежта е спомената само във връзка с политиките за спорт. Единственото място, което касае по някакъв начин младежките политики, е създаването на координационна структура за взаимодействие между Министерството на здравеопазването, Министерството на науката, Министерството на младежта и спорта, общините, училищата и университетските структури.

Програмата на „Демократична България“ (2021) младеж или някакви послания към младежта се съчетават с „човешки капитал“, демографска политика и борба с младежката безработица с цел компенсация на недостига на кадри в някои сектори.

При ДПС (2017) за хората в младежка възраст също се споменава във връзка с образованието и борбата с безработицата.

„Изправи се! Мутри вън!“ (2021) разглежда политиките, които по някакъв начин са свързани с младежта като социални политики (разбрано като социално подпомагане) и политики, свързани с пазара на труда.

От краткия обзор е видно, че партиите по-скоро нямат конкретни политики и послания, насочени към младежта. Съответно предизборните програми и послания не са оказали или са оказали минимално значение върху участието на младите по време на изборите. От гледна точка конкретно на програмите стимулите за участие по време на изборите сред младежите (особено най-младата група, току-що навършили пълнолетие) дори по-скоро спадат с оглед на втория обяснителен модел за спада в електоралното участие, предложен в началото на този текст.

III. ИЗБОРИТЕ НА 11 ЮЛИ 2021 г.

След неуспех да се състави правителство в рамките на 45-то НС се проведоха нови избори (11.07.2021 г.), които показаха различна картина по отношение избирателната активност на групата на най-младите гласоподаватели в сравнение с април.

1. Анализ на електоралните профили според наличната публична информация от социологически изследвания в изборния ден и сравнение с резултатите от изборите на 4 април (активност и подкрепа за ПП)

Три месеца по-късно избирателната активност е значително по-ниска – 42,19% или малко над 2 млн. и 775 хил. гласували пълнолетни граждани в страната. Това е и най-ниската избирателна активност (до този момент) по време на парламентарни избори в страната. Данни от изследванията в изборния ден показват, че 15,6% (Табл. 4) от гласоподавателите са в младежка възраст. Това се равнява около 430 хиляди младежи, което е малко над една втора от всички младежи в страната (според данните на НСИ). Забелязва се сериозен отлив от страна на младите гласоподаватели. Най-възрастната част от населението (60+ г.), от друга страна, е била сравнително по-активна от изборите на 4 април.

Таблица 4

Col %	11.7.2021	4.4.2021
18-30	15,6	18,2
31-60	55,9	57,7
Над 60г.	28,4	24,2

Данните за гласоподаването според възрастта на избирателите показват, че партия „Има такъв народ“ отново е привлякла най-големия дял от младежкия вот – една трета от всички младежи, гласували на изборите, са подали гласа си за тази партия. Забележимо е и повишаването на подкрепата за „Демократична България“, която измества коалицията ГЕРБ-СДС и е на второ място според младежкия вот с почти една пета от всички гласове (18%). Ерозията в подкрепата на най-младите към ГЕРБ продължава и партията вече е на трето място, ако се вземе предвид само младежкия вот, с 13% от всички гласове. ДПС и БСП по-скоро запазват регистрираните и през април нива на подкрепа. „Българско лято“ също губи част от своя младежки електорат. Коалицията „Изправи се! Мутри вън!“ също е успяла да разшири подкрепата си сред най-младите гласоподаватели.

Таблица 5

Row %	ГЕРБ-СДС	ИТН	БСП	ДБ	ДПС	Изправи се! Мутри вън!	БП	Възраждане	Българско лято	Други	Не подкрепям никого
18-30	13	33	6	18	10	4	3	3	5	4	2
31-60	23	23	11	15	10	5	3	4	2	3	2
Над 60г.	25	11	31	7	11	4	3	2	1	3	1

Политическата формация около Васил Божков⁷ продължава да има най-младежки профил. Партията отново не получава достатъчно гласове, за

⁷ По време на изборите на 04.04.2021 г. политическата формация около Васил Божков използва регистрацията на БНО, за да участва в изборите. През юли 2021 г. политическата

да влезе в 46-то НС, но продължава да се отличава със силно изразена подкрепа от страна на най-младите. Една трета от всички гласували за тази партия са до 30-годишна възраст. Съществена е обаче промяната, ако се сравни с резултатите, получени от БНО през април.

„Има такъв народ“ отново е със значителен дял младежки вот от общия вот на гласувалите за нея. Наблюдава се обаче разместване в дяловете на подкрепа за ИТН според възрастта – ако на 4 април една трета от всички гласували за ИТН са младежи, то през юли техният дял вече се равнява на една четвърт. Т.е. макар и партията отново да взема една трета от целия младежки вот, то при значително по-малък брой гласували младежи и 8 пункта спад в дела на младежите от общо всички гласували за ИТН, то може да се отчете известна ерозия по отношение на подкрепата на най-младите за партията на Слави Трифонов. „Демократична България“ почти изравнява дела на подкрепата си от страна на младежите с тази на ИТН. Немалко значение върху това вероятно оказва и опитът на партията да разшири своята подкрепа извън столицата и големите градове. В същото време разочаровани младежки гласоподаватели на ГЕРБ вероятно виждат в ДБ подходяща дясна алтернатива, която да подкрепят. Що се отнася до ГЕРБ-СДС – регистрираната и на изборите на 4 април ерозия по отношение на подкрепата, която получават от най-младите гласоподаватели, продължава. Около една десета от гласувалите за ГЕРБ са младежи. БСП по-скоро запазва обичайния си дял електорална подкрепа от страна на младежите като дял от всички гласували за партията. При ДПС се регистрира известен спад в дела на младежите от общия брой избиратели на партията, а при „Изправи се! Мутри вън!“ има увеличаване на дела на младежкия вот като част от общия вот за формацията.

Независимо от тези размествания обаче оказва се, че партиите не успяха да мобилизират подкрепата сред младежите, както направиха през пролетта на 2021 г., тъй като по-малко млади хора решиха да гласуват през лятото. Има няколко възможни обяснения за този резултат, които бяха широко дискутирани в публичното пространство в страната. В следващата част на текста те ще бъдат разгледани.

Таблица 6.

Col %	ГЕРБ-СДС	ИТН	БСП	ДБ	ДПС	Изправи се! Мутри вън!	БП	Възраждане	Българско лято	Други	Не подкрепям никого
18-30	9	25	6	21	15	12	13	17	34	17	24
31-60	58	61	39	62	53	62	61	64	52	56	60
Над 60г.	32	15	56	16	31	25	26	19	14	27	16

формация около Васил Божков вече се регистрира за участие в изборите под името Гражданска платформа „Българско лято“.

2. Причини за спада в електоралната активност и възможни обяснения

2.1 Първата възможна причина за спада в участието от страна на младежите, която доби широка популярност в медийното пространство у нас, е влиянието на летния сезон (Николова, 2021). Според поддръжниците на тази хипотеза младите хора са предпочели да почиват пред това да гласуват. Допълнително утежняващо това обстоятелство условие беше ситуацията, при която, ако човек е на почивка, е по-лесно да отиде да гласува в чужбина (подписва се единствено декларация), отколкото да се опита да гласува в курорт у нас (тъй като се изисква регистрацията по настоящ адрес, която почиващите трябва да направят 15 дни преди изборите в курорта, в който биха искали да гласуват).

Все пак подобно обяснение едва ли е достатъчно, за да обясни спада в желанието на младите българи да участват в основния механизъм на представителната демокрация – гласуването. Няма и направени изследвания и достатъчно данни, които да подкрепят горното твърдение. Гласуването по време на летния сезон в нашата страна също така не е нещо необичайно – изборите за 39, 40, 41 НС (съответно през 2001, 2005 и 2009 г.) също са проведени в месеците юни-юли. Както е видно от Фиг.1, например, през 2001 г., макар и да са проведени през лятото, изборите са с едно от най-високото участие от страна на гражданите. Подобна е картината и по отношение на изборите, проведени през 2009 г. Следователно, макар и създавало доста неудобства за много от почиващите, решението изборите да са през юли едва ли е оказало решаващо значение за спада на активността сред младежите, а и за спада на избирателната активност за страната като цяло.

2.2 Второто обяснение се свързва с пандемията Ковид-19 и възможни притеснения от зараза с вируса. В началото на юли в страната случаите на регистрирани заразени започнаха да се повишават⁸ и медицинските лица предупреждаваха за навлизане на страната в четвърта вълна на пандемията през септември. С увеличаването на заразените нараснаха и притесненията относно избирателната активност и възможностите тя да бъде повлияна от пандемията. Изследванията показват, че притеснени от заразата са по-скоро по-възрастните електорати и ако има влияние на пандемията по отношение на гласоподаването, то по-скоро се е отразило на тях. Още повече данните показват, че епидемичната обстановка в страната е значително по-притеснителна в началото на април, когато беше регистрирана повишена активност сред най-младите гласоподаватели. От тази гледна точка дори и да е имало влияние на пандемията по отношение на избирателната активност през юли,

⁸ Според данни от Единния информационен портал за коронавирус (coronavirus.bg).

възможността това да е било причината младежите да гласуват в по-малка степен по-скоро е минимална.

2.3 Между изборите за Народно събрание за април и предсрочните парламентарни избори през юли бяха въведени промени в изборното законодателство, сред които и преминаване към изцяло машинно гласуване в секциите с нас 300 избиратели. Основното притеснение в тази насока е, че значителна част от избирателите биха могли да се откажат от своето намерение да гласуват поради опасения, че няма да се справят с машинния вот. Изследване (Алфа Рисърч, 2021), непосредствено преди изборите обаче сочи, че едва 15% от българите, заявяват, че изпитват притеснения по отношение на машинното гласуване. Още повече тези притеснения са регистрирани най-вече сред по-възрастните избиратели и слабо засягат нагласите на младежите да гласуват, което е и основният обект на изследване на този текст.

Не бива да се омаловажава несигурността (Галъп Интернешънъл Болкан, 2021г), която предизвиква промяната на изборното законодателство непосредствено преди изборите и недоверието, което тя може да предизвика в резултатите от гласуването. Промените в изборното законодателство седмици преди изборите предизвикаха сериозни затруднения в тяхната организация и създадоха предпоставки за притеснения, свързани с ограничаването на изборните права на по-възрастните и групи в обществото, които имат ниска дигитална грамотност. Ефектът от въвеждането на изцяло машинно гласуване в страната все още не е напълно изследван, но с оглед на данните от проведени социологически проучвания преди изборите относно машинното гласуване, може да се приеме, че ако тази промяна е имала значение за избирателната активност, то тя по-скоро не е засегнала намеренията на най-младите да гласуват.

2.4 Беше вече засегнат въпросът за значението на предизборните програми на партиите по отношение на мотивацията на младежите да гласуват. Между изборите за 45-то НС и предсрочните избори през юли предизборните програми и платформите на партиите бяха практически същите. Липсата на послания, цели и приоритети в партийните програми, насочени директно към младите, води до усещане за дистанцираност на младите от политическите процеси. Има несъответствие между техните желания, проблеми, цели и приоритети и възможността за представителство, които партиите им предоставят. Това несъответствие предизвиква апатия (Cammaerts et al., 2016, pp. 11-12). Следователно именно в отношението на политическите партии към младежта би могло да е една от причините за по-слабо ангажиране на младежите по време на гласуването на 11 юли.

Следва да се отбележи, че докато нямаше промяна по отношение на предизборните програми на партиите, то някои от тях промениха своя подход по време на кампанията през лятото в сравнение през пролетта, което би

могло да окаже ефект върху предпочитанията и активността на младежите по време на изборите. Например докато представители на партия „Има такъв народ“ отбягваха участието в телевизионни програми и дебати през пролетта и комуникираха със своите избиратели почти изцяло през социалните мрежи и през партийната телевизия, то през лятото интеракцията с гласоподаватели и с други политически формации беше видимо по-активна. Според някои анализатори на политическите процеси в страната именно дистанцираността на партията и отсъствието ѝ от публичното пространство (извън социалните мрежи) е това, което позволи на ИНТ да събере такава значителна подкрепа, особено сред най-младите, през април (виж напр. Боряна Димитрова: Слави Трифонов спечели от активността в социалните мрежи, 2021). След неуспеха за съставяне на правителство в рамките на 45-то НС и участието на представители на партията в Народното събрание, изолацията от обществения дебат преди предсрочните избори през лятото от страна на ИТН беше вече невъзможно да се поддържа. Към момента няма налични данни, които да потвърдят или отрекат хипотезата, че този факт е оказал влияние върху отношението на най-младите гласоподаватели към тази партия, но данните сочат, че на изборите през юли младежите действително са по-малък дял от общо гласувалите за ИТН в сравнение с изборите през април.

Друга партия, която промени своята стратегия по време на кампанията през лятото в сравнение с пролетта на 2021 г. е „Демократична България“. Докато през първата за годината кампания партията залагаше основно на послания през социалните мрежи, живи включвания, интеракция със своя електорат онлайн и директно насочени нишови за партията теми и послания към аудиторията с цел да мобилизира в по-голяма степен твърдия си електорат, то през лятото на 2020 г. представители на ДБ разшириха своите усилия за провеждане на кампании по места, пътуване из цялата страна и преки срещи с избирателите. Усилията бяха насочени към разширяване на потенциалния електорат на партията извън столицата и големите градове. Това дава основания да се изведе хипотезата, че промяната в начина на водене на кампанията би могла да е сред причините за разширяване на младежкия електорат на ДБ в страната.

2.5 В началото на текущия текст беше заложена хипотезата, че институционалното доверие и усещането за лична политическа осъзнатост и осведоменост са основни предпоставки за участието по време на изборите. Една от ключовите разлики в изборите през пролетта и през лятото бяха обществените нагласи и доверието към партиите, от които се очакваше да изпълнят предпоставените от протестите през 2020 г. цели. Анализът на резултатите от изборите през април по-горе в текущия текст показва, че бихме могли да приемем за една от основните причини за повишената избирателна активност по време на изборите комбинацията от високи нива на политизиране

на най-младите гласоподаватели вследствие на протестите от 2020 г. и използването на тези протести като обединяваща платформа за политическите партии, които по този начин успяха да повишат доверието в себе си и да канализират, от една страна, желанието за промяна в политическата система сред младите, а от друга, техните политически интереси. Неуспеха на т.нар. „протестни партии“, влезли в 45 НС да съставят правителство, въпреки че мнозинството в страната искаше излъчването на кабинет (Галъп Интернешънъл Болкан, 2021д), както и поведението на политическите партии по време на работата на 45-то НС оказаха допълнително негативно влияние върху доверието на обществото върху политическите партии в парламента (Галъп Интернешънъл Болкан, 2021г). А институционалното доверие, както беше посочено в началото на текста, е основа за участие по време на избори. В комбинация отпадна и елементът, който спомагаше за политическата мобилизация за младежта – с влизането в парламента на партиите, обединени от протеста, и появяването на разногласия между тях започна да се изчерпва акумулираната от протестите на 2020 г. енергия за политическо участие.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ И НЯКОИ ВЪЗМОЖНИ ХИПОТЕЗИ ЗА ЕЛЕКТОРАЛНАТА АКТИВНОСТ НА ИЗБОРИТЕ ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 2021 г.

От направения обзор и анализ на избирателната активност сред младежите на двата поредни вота за Народно събрание през пролетта и през лятото на 2021 г. е видно, че основните предпоставки за повишаване на избирателната активност сред младежите в страната през 2021 г. се свързват, от една страна, с нивото на доверие към политическата система и политическите институции и със способността на партиите да отправят послания, да комуникират с младежите и да им предоставят механизми за представителство, които отговарят на техните нужди и интереси – от друга.

Допълнително условие за повишаване на избирателната активност сред младите по време на изборите през април е влиянието на протестите от 2020 г., които спомогнаха за повишаване на политическата осъзнатост и осведоменост сред младите, както и наличието на сами наричащи себе си „антисистемни“ политически партии, които да канализират настроенията на най-младите в обществото ни за промяна на политическата система в страната.

С отпадането на тези условия през юли 2021 г. активността сред младежите се връща в своите „традиционни“ стойности. Други механични фактори, като въвеждането на машинно гласуване, летния сезон, пандемията от Ковид-19 вероятно също са имали своя ефект на стимулиране или намаляване на избирателната активност, но що се отнася до групата на младежите, той е бил минимален.

С оглед на предстоящите в момента на писане на този текст трети за годината избори за Народно събрание едновременно с избори за президент, хипотезата за отново повишаване на избирателната активност сред най-младите е възможна. Причините за това могат да бъдат търсени, от една страна, във връзката с появата на нов политически проект, който би могъл да действа мобилизиращо на младите избиратели, поради условията за възможна асоциация с целите, интересите и политическите послания на представителите на новия проект.

От друга страна, провеждането на изборите за НС заедно с изборите за президент, би могло да повлияе положително на активността поради високите нива на доверие, което тази институция запазва през последните години. Последното обаче се отнася до избирателната активност за цялата страна, а не само на младежите като обществена група.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алфа рисърч (2021). *Електорални нагласи на финала на предизборната кампания* [онлайн]. Юли, 2021. [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://alpharesearch.bg/post/981-elektoralni-naglasi-na-finala-na-predizbornata-kampania.html>.

[Alfa risarch (2021). *Elektoralni naglasi na finala na predizbornata kampania* [onlayn]. Yuli, 2021. [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://alpharesearch.bg/post/981-elektoralni-naglasi-na-finala-na-predizbornata-kampania.html>.]

Ашикова, В. (2021). Младите са гласували за „Има такъв народ“, висшистите за ДБ [онлайн]. *БНР*, публикувано на 05.04.21 в 18:35 [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://bnr.bg/azizbiram/post/101448860/mladite-sa-glasuvali-za-slavi-trifonov-visshistite-za-demokratichna-balgaria>.

[Ashikova, V. (2021). Mladite sa glasovali za „Ima takav narod“, visshistite za DB [onlayn]. *BNR*, publikovano na 05.04.21 v 18:35 [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://bnr.bg/azizbiram/post/101448860/mladite-sa-glasuvali-za-slavi-trifonov-visshistite-za-demokratichna-balgaria>.]

БСП (2017). *Предизборна платформа на Българската социалистическа партия* [онлайн]. Март 26, 2017 [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: https://bsp.bg/news/view/11667-predizborna_platforma_na_blgarskata_sotsialisticheska_partiya.html#gqNtZGzNAjujcnBszQMI.

[BSP (2017). *Predizborna platforma na Balgarskata sotsialisticheska partia* [onlayn]. Mart 26, 2017 [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: https://bsp.bg/news/view/11667-predizborna_platforma_na_blgarskata_sotsialisticheska_partiya.html#gqNtZGzNAjujcnBszQMI.]

Галъп Интернешънъл Болкан (2017). *Парламентарни избори 2017 – подробни демографски профили и някои наблюдения* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://www.gallup-international.bg/35992/general-election-2017-demographic-structure-for-bulgaria/>.]

[Galap Interneshanal Bolkan (2017). *Parlamentarni izbori 2017 – podrobni demografski profili i nyakoi nablyudenia* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap:

[https://www.gallup-international.bg/35992/general-election-2017-demographic-structure-for-bulgaria/.](https://www.gallup-international.bg/35992/general-election-2017-demographic-structure-for-bulgaria/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2020а). *Актуални данни за политическата ситуация в страната* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/43810/public-opinion-political-situation/.](https://www.gallup-international.bg/43810/public-opinion-political-situation/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2020a). *Aktualni dannii za politicheskata situatsia v stranata* [onlayn] [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/43810/public-opinion-political-situation/.](https://www.gallup-international.bg/43810/public-opinion-political-situation/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2020б). *Експресен сондаж* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/43663/express-opinion-poll/.](https://www.gallup-international.bg/43663/express-opinion-poll/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2020b). *Ekspresen sondazh* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/43663/express-opinion-poll/.](https://www.gallup-international.bg/43663/express-opinion-poll/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2021а). *Демографски профили* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/44674/demographic-structure/.](https://www.gallup-international.bg/44674/demographic-structure/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2021a). *Demografski profili* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/44674/demographic-structure/.](https://www.gallup-international.bg/44674/demographic-structure/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2021б). *Динамика и структура на вота в изборния ден* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/44927/demographic-structure-of-the-vote/.](https://www.gallup-international.bg/44927/demographic-structure-of-the-vote/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2021b). *Dinamika i struktura na vota v izbornia den* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/44927/demographic-structure-of-the-vote/.](https://www.gallup-international.bg/44927/demographic-structure-of-the-vote/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2021в). *Равносметка на институционално доверие в края на този мандат и моментна картина на електоралните нагласи* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/44430/institutional-confidence-and-electoral-snapshot/.](https://www.gallup-international.bg/44430/institutional-confidence-and-electoral-snapshot/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2021v). *Ravnosmetka na institutsionalno doverie v kraia na tozi mandat i momentna kartina na elektoralnite naglasi* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/44430/institutional-confidence-and-electoral-snapshot/.](https://www.gallup-international.bg/44430/institutional-confidence-and-electoral-snapshot/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2021г). *Сондаж по актуални теми* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/44794/snap-poll/.](https://www.gallup-international.bg/44794/snap-poll/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2021g). *Sondazh po aktualni temi* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/44794/snap-poll/.](https://www.gallup-international.bg/44794/snap-poll/)]

Галъп Интернешънъл Болкан (2021д). *Хипотези за съставяне на правителство и нови избори* [онлайн] [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: [https://www.gallup-international.bg/44755/new-gorvnerment-or-new-elections-hypothesis/.](https://www.gallup-international.bg/44755/new-gorvnerment-or-new-elections-hypothesis/)

[Galap Interneshanal Bolkan (2021d). *Hipotezi za sastavyane na pravitelstvo i novi izbori* [onlayn] [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: [https://www.gallup-international.bg/44755/new-gorvnerment-or-new-elections-hypothesis/.](https://www.gallup-international.bg/44755/new-gorvnerment-or-new-elections-hypothesis/)]

ГЕРБ (2019). *Платформа за Европейски избори – 2019 г.* [онлайн] [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: http://www.gerb.bg/bg/pages/otcheti-za-predizborni-kampanii-88.html?_cf_chl_jschl_tk_=pmd_SaK3wFbTIF7IG7uHlg8QrYunUW7NYLWh.XFVJt3LS6Y-1635201598-0-gqNtZGzNAjucnBszQMI.

[GERB (2019). *Platforma za Evropeyski izbori – 2019 g.* [onlayn] [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: http://www.gerb.bg/bg/pages/otcheti-za-predizborni-kampanii-88.html?_cf_chl_jschl_tk_=pmd_SaK3wFbTIF7IG7uHlg8QrYunUW7NYLWh.XFVJt3LS6Y-1635201598-0-gqNtZGzNAjucnBszQMI.]

Демократична България (2021). *Предизборна програма на КП „Демократична България“* [онлайн] [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://demokrati.bg/parlamentarni-izbori-april-2021/programa/>.

[Demokraticzna Bulgaria (2021). *Predizborna programa na KP „Demokraticzna Bulgaria“* [onlayn] [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://demokrati.bg/parlamentarni-izbori-april-2021/programa/>.]

Боряна Димитрова: *Слави Трифонов спечели от активността в социалните мрежи* (2021) [онлайн]. *ВТВ*. Лице в лице, публикувано 14.04.2021 18,40 [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://btvnovinite.bg/predavanja/lice-v-lice/borjana-dimitrova-slavi-trifonov-specheli-ot-aktivnostta-v-socialnite-mrezhi.html>.

[Boryana Dimitrova: *Slavi Trifonov specheli ot aktivnostta v sotsilnite mrezhi* (2021) [onlayn]. *BTV*. Litse v litse, publikovano 14.04.2021 18,40 [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://btvnovinite.bg/predavanja/lice-v-lice/borjana-dimitrova-slavi-trifonov-specheli-ot-aktivnostta-v-socialnite-mrezhi.html>.]

ДПС (2017). *Предизборна програма* [онлайн]. 22.02.2017 г. [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://www.dps.bg/predizborna-programa.html>.

[DPS (2017). *Predizborna programa* [onlayn]. 22.02.2017 g. [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://www.dps.bg/predizborna-programa.html>.]

Защо Слави Трифонов спечели много повече от прогнозите (2021) [онлайн]. *Свободна Европа*, 6 април 2021 [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31189521.html>.

[Zashto Slavi Trifonov specheli mnogo poveche ot prognozite (2021) [onlayn]. *Svobodna Evropa*, 6 april 2021 [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31189521.html>.]

Иванова, А. (2021). Симеонов: Младите хора направиха новината на тези избори [онлайн]. *Днес.бг*, Обновена 5 апр 2021 10:59, публикувана 5 апр 2021 10:48 [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://www.dnes.bg/izbori-2021/2021/04/05/simeonov-mladite-hora-napraviha-novinata-na-tezi-izbori.485872>.

[Ivanova, A. (2021). Simeonov: Mladite hora napraviha novinata na tezi izbori [onlayn]. *Dnes.bg*, Obnovena 5 apr 2021 10:59, publikovana 5 apr 2021 10:48 [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://www.dnes.bg/izbori-2021/2021/04/05/simeonov-mladite-hora-napraviha-novinata-na-tezi-izbori.485872>.]

Исправи се! Мутри във! (2021). *Предизборна програма на КП „Исправи се! Мутри във!“* [онлайн] [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://izpravise.bg/programa-2021-2025/>.

- [Izpravi se! Mutri van! (2021). *Predizborna programa na KP „Izpravi se! Mutri van!“* [online] [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://izpravise.bg/programa-2021-2025/>.]
- Има такъв народ** (2021). *Програма* [онлайн] [преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://pp-itn.bg/programa/>.
- [Ima takav narod (2021). *Programa* [online] [pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://pp-itn.bg/programa/>.]
- Милчева, Е.** (2020). Те знаят каква държава искат. Защото спят до книги, не до пистолети [online]. *Дойче Веле*, 20.07.2020. [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://shortest.link/apgD>.
- [Milcheva, E. (2020). Te znayat kakva darzhava iskat. Zashtoto spyat do knigi, ne do pistoleti [online]. *Doyche Vele*, 20.07.2020. [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://shortest.link/apgD>.]
- Митев, П.-Е., Попиванов, Б., Ковачева, С., Симеонов, П.** (2019). *Българската младеж 2018/2019* [онлайн]. София: Фондация „Фридрих Еберт“. PDF file. [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15287.pdf>.
- [Mitev, P.-E., Popivanov, B., Kovacheva, S., Simeonov, P. (2019). *Balgarskata mladezh 2018/2019* [online]. Sofia: Fondatsia „Fridrih Ebert“. PDF file. [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15287.pdf>.]
- Николов, Т.** (2020). Протестът и младите [онлайн]. *Култура: портал за култура, изкуство и общество*. [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://shortest.link/apj8>.
- [Nikolov, T. (2020). Protostat i mladite [online]. *Kultura: portal za kultura, izkustvo i obshchestvo*. [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://shortest.link/apj8>.]
- Николова, И.** (2021). Как ще повлияе летният сезон на вота на 11 юли? [онлайн]. *Nova*. Новините, 25 юни 2021 19:26 Обновена в 19:27. [Преглед на: 30.10.2021]. Достъп: <https://shortest.link/apjV>.
- [Nikolova, I. (2021). Kak shte povliae letniyat sezon na vota na 11 yuli? [online]. *Nova*. Novinite, 25 yuni 2021 19:26 Obnovena v 19:27. [Pregled na: 30.10.2021]. Dostap: <https://shortest.link/apjV>.]
- Age and voting behaviour at the 2019 General Elections** (2021) [Online]. *British Election Study*, 27.01.2021. [Accessed at: 30.10.2021]. Available at: <https://www.britishelectionstudy.com/bes-findings/age-and-voting-behaviour-at-the-2019-general-election/>.
- Cammaerts, B., Bruter, Banaji, S., Harrison, S., Anstead, H.** (2016). *Youth Particiaption in Democratic Life*. 1st ed. London: Palgrave Macmillan.
- Dalton, R.** (2008). Citizenship norms and the expansion of political participation [online]. *Political Studies*, vol. 56, pp.76-98. [Accessed at: 30.10.2021]. Available at: https://www.academia.edu/12358961/Citizenship_norms_and_the_expansion_of_political_participation.
- Ehin, P., Talving, L.** (2021). Still second-order? European elections in the era of populism, extremism, and Euroscepticism [online]. *Politics*, vol. 41, Issue 4, pp. 467-485 [Accessed at: 30.10.2021]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0263395720986026>.

- Hooghe, M., Hosch-Dayican, B., van Deth, J.** (2014). Conceptualizing political participation [online]. *Acta Politica*, 49, pp. 337–348. Available at: https://www.academia.edu/7084836/Conceptualizing_political_participation.
- Hooghe, M., Marien, S.** (2012). A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in Europe. *European Societies*, vol. 15, no 1, pp. 131-152, DOI: 10.1080/14616696.2012.692807.
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)** (no date). *Bulgaria Voter Turnout by Election Type* [online] [Accessed at: 30.10.2021]. Available at: <https://www.idea.int/data-tools/country-view/62/40>.
- Kimberlee, R.** (2002). Why Don't British Young People Vote at General Elections?. *Journal of Youth Studies*, vol. 5, no 1, pp. 85–98.
- Leininger, A., Meijers, M.** (2020). Do Populist Parties Increase Voter Turnout? Evidence From Over 40 Years of Electoral History in 31 European Democracies. *Political Studies*, vol. 69, issue 3, pp. 665-685.
- Norris, P.** (1997). Introduction: The Growth of Critical Citizens? [online]. *National Civic Review*. Available at: <https://www.academia.edu/2749768/Introduction>.
- Pancevski, B.** (2021). Germany's Elections Results Show Young Voter's Growing Influence [online]. *The Wallstreet Journal*, 30.09.2021. [Accessed: 30.10.2021]. Available at: <https://www.wsj.com/articles/germanys-election-results-show-young-voters-growing-influence-11633011582>.
- Rosanvallon, P., Goldhammer, A.** (2008). *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge University Press.
- Theocatharis, Y., van Deth, J.** (2016). The Contionouous Expansion of Citizen Participation: A New Taxonomy [online]. *European Political Science Review*, 10, no 1, pp. 1-24. Available at: https://www.academia.edu/30350888/The_Continuous_Expansion_of_Citizen_Participation_A_New_Taxonomy.
- Theocharis, Y.** (2015). The Conceptualization of Digitally Networked Participation [online]. *Social Media + Society*, vol. 1, no 2. Available at: <https://doi.org/10.1177/2056305115610140>.
- van Deth, J.** (2001). *Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything?* [online]. Paper prepared for delivery at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, Grenoble, Available at: https://www.academia.edu/2233354/STUDYING_POLITICAL_PARTICIPATION_TOWARDS_A_THEORY_OF_EVERYTHING.
- van Deth, J.** (2009). *New Modes of Participation and Norms of Citizenship. New Participatory Dimensions in Civil Society Professionalization and Individualized Collective Action*. London: Routledge.
- van Deth, J.** (2014). Conceptual map of political participation [online]. *Acta Politica*, 49, no 3, pp. 349-367. Available at: https://www.academia.edu/7029382/A_conceptual_map_of_political_participation.
- van Deth, J.** (2018). Voting and the Expanding Repertoire of Participation [online]. In: Fisher, Justin et al. (eds.). *The Roulledge Handbook of Elelctinions, Voring Behaviour and Public Opinion*. Available at: https://www.academia.edu/35309134/Voting_and_the_Expanding_Repertoire_of_Participation.

van Deth, J. (2020). *Non-electoral Participation* [online]. In: Rohrschneider, R., Thomassen, J. (eds.). *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies*. Available at: https://www.academia.edu/43821783/Non_electoral_Participation.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА КООРДИНАЦИОННИ МЕХАНИЗМИ ПРИ ХОРИЗОНТАЛНИ ПОЛИТИКИ В БЪЛГАРИЯ

Ваня Антонова Илиева

Анотация: Изследванията на хоризонтални политики, като част от съвременното развитие на публичното управление, отреждат водещо място на координацията. Тя се проявява като съществен елемент за ефективност и ефикасност при действията на публичните власти както при формулирането на политики, така и при тяхното изпълнение и оценка. Един от възможните механизми за координация за съветите, обединяващи представители на държавната власт, гражданското общество, бизнеса, научната общност. Целта на настоящата статия е да представи и същността, ролята, функциите на три съвета с координационни функции в рамките на три хоризонтални политики в България. Обектът на труда са хоризонталните политики в български контекст, а предметът – посочените механизми за координация. За изпълнение на поставената цел се предвижда да бъдат описани основните характеристики на съветите, българската практика в областта и сравнението им по избрани критерии. Използваните изследователски методи са кабинетно проучване и сравнителен анализ.

Ключови думи: хоризонтални политики, координация, координационни съвети.

COMPARATIVE ANALYSIS OF COORDINATION MECHANISMS IN HORIZONTAL POLICIES IN BULGARIA

Vanya Antonova Ilieva

Abstract: Research on horizontal policies, as part of the modern development of public administration, gives a leading place to coordination. It proves to be an essential element for efficiency and effectiveness in the actions of public authorities both in the formulation of policies and in their implementation and evaluation. One of the possible coordination mechanisms are the councils, uniting representatives of the state power, the civil society, the business, the scientific community. The purpose of this article is to present the nature, role, functions of three councils with coordination functions within three horizontal policies in Bulgaria. The objects of the work are the horizontal policies in the Bulgarian context. Coordination mechanisms are the subject of the article. In order to achieve the set goal, it is envisaged to describe the main characteristics of the councils, the Bulgarian practice and their comparison by quantitative and qualitative criteria. The research methods used are desk research and comparative analysis.

Key words: horizontal policies, coordination, coordination councils.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В рамките на управленските науки през последните десетилетия се задълбочават изследванията на естеството и динамиката в развитието на публичните политики. Основната цел е насочена към търсенето на по-ефективни способности за справяне с публичните проблеми. След обособяването на съвременното общество, както и със задълбочаването на социалните и икономическите отношения в национален и глобален план, се открояват все по-специфични дисбаланси в разнообразни дялове на публичния сектор.

Традиционните потребности и структурните проблеми, които възникват в публичната сфера, значително ускоряват честотата си на проявление. Наличието на нови явления и кризи налагат необходимост от въвеждане на нови подходи за адаптиране към външните условия. Сътресенията в социалния и икономическия живот задължават публичната администрация да развие гъвкава структура, която да създаде критичен минимум условия за подобряване на процесите за вземане на решения, планиране и изпълнение.

Със задълбочаването и развитието на социално-икономическите отношения се разраства и обхващат на въпроси, които държавата следва да разрешава и регулира. Този процес е съпроводен от разрастване на публичния сектор и администрацията. Специализацията на труда обособява функционални групи структури, интервениращи в зададените публични политики. Сложността на управленската среда се отразява пряко и на държавните административни структури. В резултат възникват повече организации с повече правомощия и отговорност.

Към съчетанието между сложността на управляваните процеси и институционалните механизми се добавя и разширяването на участниците в мрежите на политиките. В демократичните политически системи се наблюдава нарастващо овластяване на гражданите. Кръгът на недържавни участници и тяхното влияние се увеличават. Очакванията и изискванията към управлението налагат по-голямо взаимодействие както вътре в институциите, така и извън тях. При тези обстоятелства се открояват по-голяма свързаност между секторите на управление и множество преки и косвени влияния между тях. На преден план излиза координацията като подход, чрез който да бъдат преодолените недостатъците на традиционното секторно разпределение.

Основната цел на настоящата статия е да представи развитието на практиките за конструиране на институционални механизми за координация в България, особеностите, с които те се отличават, и наличието на вътрешноорганизационни предпоставки за ефективно изпълнение на функциите. Първият метод, използван за постигане на поставената цел, е кабинетно проучване, което обхваща преглед на научна литература и изследвания в областта на координацията на хоризонтални политики, правителствени информационни портали, законови и подзаконови нормативни актове, отчети за дейността на

консултативни съвети. На тази основа се извършва сравнителен анализ на три избрани съвета с координационни функции в областите на три хоризонтални политики. Избрани са общо 19 качествени и количествени критерия.

2. Хоризонтални политики и координация

Навлизането на понятието за „хоризонтални политики“ е съпроводено със засилващото се значение на хоризонталността в управлението на публичния сектор. През втората половина на XX век силно идейно влияние има концепцията на Новия публичен мениджмънт. Силно влияние оказват някои от реформите в западноевропейските институции, насочени към взаимстване на практики от публичния сектор, извеждане на дейности и услуги към външни изпълнители и специализацията на управленските дейности. Последниците от тях оказват благоприятен ефект върху оптимизацията на публичните средства, разпределението на ресурси и ефективността на управлението. Въпреки това впоследствие се наблюдава задълбочаване на проблеми в рамките на управленските системи, свързани с конкуренция между участниците, припокриване на програми и проекти, дублиране на услуги. Публичните власти разпознават необходимостта от по-голяма съгласуваност и координация между участниците в публичните политики във всеки етап от идентифицирането на проблема, който следва да бъде разрешен, до монитора и оценката на политиките.

В България разбиранията за хоризонтални политики не следват това развитие. В рамките на националната управленска система употребата на понятието съпътства членството на страната в Европейския съюз. Употребата на „хоризонталност“ и „хоризонтални политики“ се отчита още по време на предприсъединителния период (до 2007 г.). Доста по-активна употреба се отчита с течение на развитието на капацитет в областта на европейските политики, взаимобвързаността с правото на Европейския съюз и наднационалните стратегически и планови документи. Водещо влияние се наблюдава по отношение на заложените европейски хоризонтални принципи, оперативните програми и управленски инструменти. По отношение на България може да се твърди, че навлизането им е следствие от външни фактори, които обвързват управленската среда. В страната също се отчитат недостатъци при функционалното разпределение на правомощията между отделните администрации, несъгласуваност на мерки, противоречиви цели и приоритети между секторите или припокриване на дейности. Но осмислянето на необходимостта от засилване на хоризонталността и специфичността на този вид политики е пряко свързано с европейската интеграция.

Дефинирането на хоризонталните политики преминава през обобщаване на водещите определения в научната литература и синтез на отличителните им характеристики. За целите на настоящия доклад се възприема разбира-

нето, че хоризонтална политика е тази, която чрез въздействие в рамките на определената ѝ сфера пряко влияе на състоянието и развитието на условно обособените сектори, с които е неизменно свързана в общата управленска система. Налице е двупосочна зависимост по отношение на проблемите, в отговор на които публичните власти се ангажират с решение, дефинираните цели, инструментите на политиките и желаните резултати. Това налага интегриран подход при формулирането и осъществяването на политиката. Прегледът на особеностите, които се проявяват, може да бъде постигнат чрез проследяването им на всеки етап от цикъла на политиката.

Отличително за тях е, че представляват сбор от дейности между две и повече организации, които не се намират в йерархична зависимост помежду си и работят съвместно за постигането на резултати и ефекти на политиката, които не биха могли да постигнат самостоятелно (Peters, 1998; 2018). На нивото на дефиниране на проблемите протича разпознаване, описание и разбиране за това как са създадени регистрираните недостиг или излишък в публичната среда. Същевременно те се отразяват негативно и пораждаат затруднения във функционирането и на други политики и сектори. Поради тази причина се налага съвместна дейност между участниците. На етапа на вземането на решение за този проблем се изисква комуникация и координация между засегнатите страни – както държавни, така и недържавни, за да може да бъде взето решение, което обхваща всички проявления на проблема във всеки идентифициран сектор или област.

Изпълнението на взетите решения и тяхното материализиране в програми и проекти налага отново координация и съвместни дейности между участниците, за да бъдат изпълнени поставените цели. Без съвместни усилия в общия случай не би било възможно да се постигне ефективност, а много често и ефикасност. Налага се интегриране на мерките и дейностите към всяка засегната политика. Мониторингът и оценката отново са обвързани, така че да бъдат отчетени в максимална степен ефектите, въздействията и достигнатите резултати от политиките. Поради тези специфики сред водещите аспекти при хоризонталните политики е координацията.

Според Оксфордския гълковен речник най-общото значение на координацията е: „организиране на различните части на дадена дейност и/или хората, които участват в нея, така че да работят заедно по ефективен и структуриран начин“. Спрямо тезите на Гай Питърс (Peters, 1998; 2018) координацията има водещо значение за преодоляването на дублирани функции и дейности, намаляване на публичните разходи чрез насърчаване на ефикасността, оптимизиране на управленските и работните процеси. Чрез нея се подпомага постигането на по-широко съгласие за бъдещите намерения и решения в политиките, увеличаване на информираността, приобщаване на отделни институции за сътрудничество и надграждане на капацитети.

Описаните от Питърс форми за координация в оперативно отношение са разграничени в зависимост от степента на задълбоченост на координацията и фигурата, която ръководи процеса (Peters, 1998; 2018). Важно уточнение е, че лидерството при координацията не замества нормативните правомощия и разпределението на задълженията между отделните органи. Тя спомага за синхронизирането им в общи начинания. Поемането на инициативата за координиране се свързва с неформалните начини за развитие на партньорство. Основните форми, които авторът представя, са: поемане на координацията от министър-председател, от заместник-министър председател, ресорен министър, заместник-министър, ръководител на специализирана структура под формата на съвети, комисия, работни групи, процедури за междуинституционална съгласуваност и информираност и др. В рамките на настоящата статия е разгледан един от тези видове – съветите.

3. Сравнителен анализ на координационни механизми

Целта на сравнителния анализ на три съвета с координационни функции е да проследи особеностите при изграждането на координационни механизми при хоризонталните политики в България. По този начин ще се допринесе за очертаване на степента на развитие на координацията, създадените условия и практиките, определящи възприетия национален подход. Ограниченията на анализа са, че чрез него няма да бъдат оценени ефективността от тяхната дейност, действителната ангажираност на участниците и произтеклите ползи, но притежава капацитет да прерасне в следващ труд.

Избраните съвети са три в рамките на три хоризонтални политики. Това са Националният съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси в рамките на политиката към малцинствата, Национален съвет по демографска политика и Консултативен съвет във връзка с Европейската зелена сделка (климатично неутрална икономика и общество). Тези три съвета са избрани на базата на 2 критерия: комплексност на хоризонталната политика, с чиято координация са натоварени, и период на създаване. Хронологичната последователност на създаването на тези съвети носи информация за развитието на практиките за конструиране на този тип механизми, наличието на промени в способите за комуникация и взаимодействие между участниците и за наличието или липсата на институционален капацитет за координация. Първият съвет е създаден през 2004 г., вторият – 10 години по-късно, а третият (2020 г.) е най-нов. Спрямо вторият критерий за комплексност на политики се отчита броят на секторни политики, с които хоризонталната има първостепенна обвързаност. И трите избрани съвета засягат координацията на политики, които се отличават с необходимост от по-дълъг времеви период за изпълнение и постигане на заложените цели.

Съветите са сравнени по качествени и количествени критерии, чрез които се проследява: начина на създаване на съветите, броя и характера на техния състав, вътрешното устройство, представителството, което те осигуряват, наличието на изисквания за отчетност и публичност на дейността им, обхват на дейността, устойчивост на координационния механизъм и др. В Таблица 1 се представя синтезираната информация за всеки от избраните съвети.

Таблица 1. Сравнение на координационни съвети по избрани критерии

	<i>Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въ- проси</i>	<i>Национален съвет по демографска поли- тика</i>	<i>Консултативен съвет във връзка с Европей- ската зелена сделка</i>
<i>Период на действие</i>	2004 г. – досега	2014 г. – досега	2020 г. – досега
<i>Основание за съз- даване</i>	Закон за администра- цията	Закон за администра- цията	Закон за администра- цията
<i>Председател</i>	заместник минис- тър-председател	министър на труда и социалната политика до 2017 г./ заместник министър-председател	заместник минис- тър-председател
<i>Заместник-пред- седател</i>	съветник към поли- тическия кабинет на министър-председа- теля	не се предвижда до 2017 г.; министър на труда и социалната политика	министър на енерге- тиката
<i>Членове</i>	Представители на: Министерства Държавни агенции Изпълнителни аген- ции Национално сдруже- ние на общините в РБ БАН Неправителствени организации	Представители на: Министерства Държавни агенции Изпълнителни агенции НОИ и НЗОК Синдикати Работодателски орга- низации Национално сдруже- ние на общините в РБ Български червен кръст	Представители на: Президента на РБ На парламентарните групи на парламентар- но представените поли- тически партии Министерства Синдикати Работодателски орга- низации НСИ Национално сдружение на общините в РБ Висши учебни заведе- ния и БАН

Ниво на представителство на държавните актьори	вицепремиер, заместник-министри, ръководители на централни администрации, член на политически кабинет, ръководители на звена	заместник-министри, ръководители на централни администрации или овластени от тях лица	вицепремиер, министри, заместник-министри, ръководители на централни администрации
Брой представители на държавния сектор	26	25	19
Представители на неправителствения сектор	Да	Да	Не
Представители на научната общност	Да	Не	Да
Представители на организации в областта на пазара на труда	Не	Да	Да
Изисквания за включване на недържавните участници	– организации на български граждани, принадлежащи към етнически малцинства, – регистрирани по Закона за юридическите лица с нестопанска цел най-малко тригодишна активна общественополезна дейност	няма критерии за членство	– представители на академичната общност, посочени от Съвета на ректорите на университетите и висшите училища
Годишна работна програма	Не	Да	Не
Регулярност на заседанията	най-малко веднъж на 3 месеца	най-малко веднъж на 3 месеца	Не
Отчет на дейността	Не	Да	Не
Спомагателни структури	Областните и общинските съвети и секретариат	Секретариат	Секретариат
Брой изменения на правилника за дейността	7	2	0
Брой правомощия	15	6	5

<i>Вид функции</i>	консултативни и координационни	консултативни и координационни	Консултативни
<i>Политики в обхвата на съвета</i>	20	20	11

Периодът на действие позволява всеки съвет да бъде анализиран през призмата на ситуацията и условията, в които е създаден. Също така носи информация за степента на задълбоченост на работата му към момента на анализа. Настоящият Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси под тази форма съществува от 2004 г. Националният съвет по демографска политика е създаден през 2014 г., като той е правопреемник на предходно действащите съвети в областта на демографската политика.

В отделни времеви периоди политиката към малцинствата и тяхната интеграция се развива заедно с демографската политика в един общ координационен съвет. Още от 1995 г. е основан Националният съвет по социалните и демографските въпроси. Неговите основни правомощия са насочени към провеждане на социална, демографска, културна и образователна политика, гражданите от специфичните групи от населението, реформи в трудовото и социалното законодателство, координиране на действията на министерствата и ведомствата с действията на НПО и др. През 1997 г. е създаден Националният съвет по етническите и демографските въпроси. Чрез него двете хоризонтални политики са изрично обвързани в координационния процес. През 2004 г. и 2007 г. този орган е реструктуриран, макар и наименованието му да се запазва. Впоследствие поради обхвата и интердисциплинарността на обхванатите теми двете политики са отделени в самостоятелни съвети.

Последният избран съвет е създаден през 2020 г. във връзка с необходимите политики за адаптиране и изпълнение на целите на Европейската зелена сделка. Водещите измерения на политиката не позволяват еднозначното ѝ позициониране като съставна част само от екологичната политика или само от енергийната. Затова този съвет и създаването му като форма на подпомагане на тази специфична хоризонтална политика също предоставя възможности за изследването на предвидената институционална координация и онагледяването на комплексността на обхванатите теми и въпроси.

Вторият критерий за сравнение е посоченото основание за създаване на съвета. Критерият отразява нормативната регламентация на тези форми към момента на създаването им. Подпомага проследяването на духа на разбирането за важността им и активността за тяхното бъдещо подобряване на функционирането. Основанията за създаването и на трите разглеждани съвета препраща към Закона за администрацията. Съгласно чл. 21, ал. 1 от Закона за администрацията „Министерският съвет може да създава съвети като

постоянно действащи консултативни органи на правителството, осигуряващи координация в сферата на изпълнителната власт, както и сътрудничество с други държавни органи, органи на местното самоуправление и с неправителствени организации при определянето и провеждането на държавната политика в дадена област или по особено важни въпроси от обществена значимост“.

През 1998 г. текстът на чл. 21, ал. 1 упоменава, че „Министерският съвет създава съвети, както и работни експертни групи във връзка с осъществяване на свои правомощия или в изпълнение на конкретни задачи, произтичащи от нормативни актове или решения на Народното събрание“. През 2012 г. се наблюдава значително разширяване на регламентацията на съветите като консултативни и координационни органи. Разширено е описанието им, като координацията е изрично заложена сред основните функции. Разписано е също ръководството, членовете, взаимодействието с органите на местно самоуправление, неправителствените организации и са заложени основите на практическата им дейност. По този начин се наблюдава законово уреждане, структуриране и детайлизиране на механизма.

Председателството на избраните съвети също обхваща различни подходи. При Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси то е поето от заместник-министър председател. При Националния съвет по демографска политика хронологично са използвани два подхода. Първоначално Съветът е оглавяван от министър на труда и социалната политика до 2017 г., а след това с Постановление на Министерския съвет № 133 от 5 юли 2017 г. тези функции са възложени също на заместник-министър председател. При Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка се затвърждава ангажираността на вицепремиер към ръководството на механизма.

При този вариант на оглавяване на координационния механизъм са налице няколко предпоставки за ефективност в зависимост от обхвата на ресора, натовареността и разпределението на влияние в рамките на колегиалния орган. Гай Питърс отчита, че тази е фигурата на заместник-министър председателя, притежаващ власт за обвързване на структурите в общ механизъм, наличен е интерес от активното сработване и носи отговорност към качеството на координацията и резултатността. Макар и Министерският съвет да е колегиален орган, в който членовете са равнопоставени формално, то на практика се проявяват различни политически влияния и концентрация на влияние, които спомагат за представянето на лидерска позиция на вицепремиера сред останалите членове на съвета. От друга страна, заместник-министър председателите често имат множество ангажименти в разнообразни направления. Това притежава потенциал за пораждаване на дефицити по отношение на ефективността на процеса.

Изборът на заместници на председателя на съответния съвет индикира за разбирането и приближаването на съответната тематика към определен ресор. Заместник-председателят на Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси е съветник към политическия кабинет на министър-председателя. Това е специфичен подход в организационно отношение. Отново се наблюдава политическа насоченост на ангажираността. При Националния съвет по демографска политика не се предвижда заместник-председател до 2017 г. След юли 2017 г. е определен министърът на труда и социалната политика. Демографската политика като управленска област е причислена към социалната политика в рамките на съществуващото административно разпределение на функции. С оглед на концентрацията на оперативен капацитет и пряка експертиза е избран ресорният министър. При Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка, заместник-председателят е министърът на енергетиката. Това представлява специфична обмяна на влияние между участниците, тъй като областта на енергетиката, околната среда и икономиката са пряко обвързани с първостепенно значение с европейския механизъм. Въпреки това енергийният сектор е припознат като водещ.

Националният съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси включва заместник-министър председател, заместник-министри, ръководители на централни администрации, член на политически кабинет, ръководители на звена. Участие имат и по-ниски ръководни длъжности в администрацията, извън органите на власт. В Националния съвет по демографска политика са включени заместник-министри, ръководители на централни администрации, като се допуска те да излъчат свой представител – овластени от тях лица. При Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка се наблюдава разширяване на кръга и по-високи властови нива: вицепремиер, министри, заместник-министри, ръководители на централни администрации, включително извън изпълнителната власт.

По-конкретно в Националния съвет по демографска политика участват представители на министерства, държавни агенции, изпълнителни агенции, структури, създадени със закон (Национален осигурителен институт и Национална здравноосигурителна каса), представители на организациите на служителите и работници, работодателски организации, Национално сдружение на общините в Република България и Български червен кръст. Общият брой на държавните участници е 25.

В Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси участват представители на министерства, държавни агенции, изпълнителни агенции, Национално сдружение на общините в Република България, Българска академия на науките. Отчитат се 26 държавни участници. В Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка участниците

са по-разнородни. Той включва представители на президента на Република България, на парламентарните групи на парламентарно представените политически партии, министерства, организации в областта на пазара на труда (синдикални и работодателски), Националния статистически институт, Националното сдружение на общините в Република България, висши учебни заведения и Българската академия на науките. Общият брой представители на изпълнителната власт е 14, като са налични представители на законодателната власт, на местната власт и президента, които също се причисляват към държавните актьори.

Представители на неправителствения сектор участват в два от трите съвета. Това са Националният съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси и Националният съвет по демографска политика. При Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка не се предвижда подобно участие. При първите два механизма се отчита създадената поне формална възможност за взаимодействие с гражданския сектор, докато при третия механизъм процесът е строго институционален и по-скоро наподобява бюрократичен тип. Представителите на организациите в областта на пазара на труда са включени в Националния съвет по демографска политика и Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка, като това са признатите за представителни на национално ниво организации на служителите и работниците, и на работодателите.

По отношение на включването на представители на научната област също е отчетено представителство в два от трите съвета. Отново в два от три съвета има представители на научната област. Това са Консултативният съвет във връзка с Европейската зелена сделка и Националният съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси. Националният съвет по демографска политика не създава възможност за включване като редовни членове на представители на научната област. Предвижда възможност единствено за отправяне на покани към експерти за участие в конкретни заседания с цел споделяне на експертиза и консултации.

При един от съветите, предвиждащи недържавни участници в състава си, са разписани изисквания за членство. В Националния съвет по демографска политика няма дефинирани изисквания за включване. Изрично е определена една организация – Българският червен кръст. Консултативният съвет във връзка с Европейската зелена сделка не формулира критерии. Представителите на научната общност следва да са посочени като такива от Съвета на ректорите на университетите и висшите училища. По този начин се позволява излъчването да се реализира от съответната професионална група. Разписани изисквания за включване има единствено при Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси. Изискванията определят две групи организации от гражданския сектор. Първата е

към представителите на организации на български граждани, принадлежащи към етнически малцинства, регистрирани по Закона за юридическите лица с нестопанска цел, които имат уставни цели и най-малко тригодишна активна общественополезна дейност с национално значение, съответстваща на целите на съвета.¹ Втората възможност за включване в състава е на представители на други юридически лица с нестопанска цел, които следва да са регистрирани в обществена полза по Закона за юридическите лица с нестопанска цел, които имат уставни цели и най-малко тригодишна активна общественополезна дейност с национално значение, съответстваща на целите на съвета.²

Регламентация на годишната работна програма в правилник има единствено Националният съвет по демографска политика. Регулярността на заседанията е разписана при Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси и Националния съвет по демографска политика. Определената честота на заседанията поставя минимално изискване от веднъж на 3 месеца или общо 4 пъти в годината. За Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка не е определена такава.

Спомагателните структури, които подпомагат в организационно отношение съветите, следват най-разпространената форма. Дейността и на трите съвета се подпомага от Секретариат. Основните задължения на тази форма са организация на заседанията, подsigурява информационно, аналитично, административно и техническо съдействие, изпълнява оперативните функции по координация на административните структури, участващи в съответния съвет, изготвя становища и протоколи, води отчетност за работата и др. Особенности се наблюдават при Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси. Той включва още структури, които да насърчават дейността му в по-малките териториални единици. Такива са областните и общинските съвети по етническите и интеграционни въпроси. Тези съвети са отговорни за постигане на целите и инициативите на Националния съвет на областно и местно ниво. Съставът им включва представители на специализирани териториални администрации/деконцентрирани структури, териториални органи на изпълнителната власт, представители на областната и общинската администрация, както и местни неправителствени организации. При Националния съвет по демографска политика също е използван този способ, но впоследствие е преустановен. Териториалните

¹ Чл. 5, ал. 6, т. 6 от Правилника за устройството и дейността на Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси към Министерския съвет, приет с Постановление на Министерския съвет № 351 от 20 декември 2006 г.

² Чл. 5, ал. 6, т. 7 от Правилника за устройството и дейността на Националния съвет за сътрудничество по етническите ...

съвети са опит за приближаване на дейностите до местно ниво, където проблемите проявяват териториалните си специфики и проблеми.

Устойчивостта на нормативните документи, които регулират дейността на съветите, е относително постоянна. Правилникът за дейността на Националния съвет по демографска политика има 2 изменения за периода 2007–2021 г. Разпоредбите за дейността на Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси са изменени 7 пъти, а при Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка – нито една разпоредба за период от 1 г. и 6 месеца. В това отношение средният брой изменения за едногодишен период се равнява на 0,4.

Консултативните и координационните функции са изрично дефинирани за Националния съвет по демографска политика и Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси. За Консултативния съвет във връзка с Европейската зелена сделка са посочени единствено консултативни. Въпреки това при прегледа на правомощията и целите на този съвет вторично се разпознават и координационни. И при трите съвета разписаните правомощия надхвърлят чисто консултативния характер. Общото между трите съвета е, че са им вменени участието в разработване на стратегически и нормативни документи, планиране, възможност за вземане на решения по изпълнението на политики, осъществяване на консултации.

Политиките, които са включени в обхвата на дейността на съветите, са взаимствани от актовете за създаването им и публично достъпните правилници за организация на дейността им. Анализът на трите хоризонтални политики може да покаже значително по-голям обхват, свързан и с други секторни политики от първичен и вторичен порядък. Въпреки това целта при сравнителния анализ е да бъдат разгледани тези политики, които са припознати от публичните власти като пряко свързани с работата на съответния съвет. Те могат да бъдат изрично упоменати в целите и дейностите им, а могат да се изведат и чрез функционалните области на участниците, включени в състава. По този начин се набира информация и за аспектите на координацията.

При Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси са изрично упоменати 21 политики. Засегнатите сектори са тези на труда и социалната политика, на икономиката, на енергетиката, туризма, регионалното развитие и благоустройството, отбраната, вътрешните работи, финансите, външните работи, правосъдието, земеделието, храните и горите, образованието и науката, здравеопазването, културата, околната среда и водите, транспорта, информационните технологии и съобщенията, младежта и спорта, закрила на детето, политиката към българите в чужбина, политиката за бежанците. Описва се значителен обхват за координиране на политики и адаптация.

В кръга на функциите на Националния съвет по демографска политика попадат трудът и социалната политика, правосъдието, вътрешните работи, външните работи, финансите, отбраната, икономиката, земеделието, храните и горите, регионалното развитие и благоустройството, транспорта, информационните технологии и съобщенията, околната среда и водите, здравеопазването, образованието и науката, културата, младежта и спорта, пенсионно-осигурителната политика, данъчната политика. Общият им брой е 20 политики.

В обхвата на политиките във връзка с Европейската зелена сделка са причислени изрично 4 политики – „енергийната сигурност, ускореното икономическо развитие, социалната справедливост и защитата на околната среда“ (Министерски съвет, 2020). Прегледът на състава на съвета обаче показва по-голям обхват с оглед тематичните области, към които принадлежат отделните представители. Допълнителните области са 7, като се изразяват в областите на финансите, регионалното развитие и благоустройството, труда и социалната политика, образованието и науката, транспорта, информационните технологии и съобщенията, земеделието, храните и горите и външните работи.

4. Заключение

На базата на сравнителния анализ могат да бъдат обобщени изводи за основните организационни направления при разглежданите консултативни съвети. На първо място се отчита относителна устойчивост на нормативната регламентация на дейността им. Имайки предвид честните промени в източници на правото в страната, по отношение на съветите се очертава по-слаба динамика.

Широко застъпена е практиката координационните механизми да бъдат оглавявани от заместник-министър председатели. В български условия това може да се дължи на по-голямото влияние и капацитет за обвързване на участниците в общия механизъм. Макар при един от съветите да е изпробван подходът за оглавяване от ресорен министър, то впоследствие търпи изменение и отново се насочва към ръководство от вицепремиер. Този начин за председателство играе превантивна роля срещу ниската ангажираност към съвета, недостатъчната активност в неговата работа и подпомагането на останалите членове.

В съветите се поддържа високо ниво на представителство на държавните актьори. При трите съвета се наблюдава включване на органи на власт. В два от тях са привлечени заместник-министри, а само при един (Консултативен съвет във връзка с Европейската зелена сделка) – министри. Останалите по вид представлявани структури, освен министерствата, са държавни агенции, изпълнителни агенции, структури, създадени с постановление на Министер-

ския съвет. Това показва създадени условия за обхващане на по-голям брой потенциални заинтересовани институции от дадената политика. Също така препраща към възможност за комбинация от функционални области, които да подпомогнат осмислянето и изпълнението на целите на политиката.

Съставът на съветите е доминиран от държавни участници, тъй като ролята на тези органи в значителна степен е да поддържат институционална координация. По отношение на недържавните участници се наблюдава включване и при трите разгледани случая. Изискванията за включването им са ограничени до дефиниране на профила им. Изключение прави Националният съвет по демографска политика, където могат да бъдат преосмислени потенциални нови членове от този тип. В частност представители на неправителствения сектор има само в два от съветите, докато третият предвижда участието само на представители на академичната общност. Представители на научната общност са включени също само в два от тях. Участници от национално представителните организации на работниците и служителите, както и на работодателите няма единствено в Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси, въпреки че биха могли да спомогнат за ефективността на политиката. Подобряване на работата на съветите може да се получи чрез приобщаването на гражданския сектор и външни за администрацията актьори. Полезността от това се изразява в експертно подпомагане, откритост на управлението, осигуряване на подкрепа за решения.

Слабости се забелязват при регламентирането на работната програма. Пропуските могат да окажат негативно влияние върху ефективността на съветите и да постави под въпрос смисъла за тяхното съществуване. В по-голяма степен се залага на поведението на членовете, отколкото на задълженията им. Работната програма помага и изяснява ангажиментите и носи информация за динамиката на работата им. Също така регулярността на заседанията и посочването пред кого следва да се отчита дейността на съветите се нуждае от прецизиране.

Необходими са допълнителни усилия за достъпност и публична отчетност на координационните съвети. Порталът за консултативни съвети³ е правителствен портал, който цели именно предоставянето на данни и информация за съветите и тяхната дейност. Актуализацията на информацията в него е слаба и не се извършва своевременно. Няма обезпечен механизъм за пряка връзка от заинтересовани страни и граждани. Значителна част от нужните източници и сведения за съветите е необходимо да се търсят вторично, поради липси в портала. Единствено Националният съвет за сътрудничество по етническите и интеграционни въпроси има собствен сайт.

³ Портал за консултативни съвети (<https://saveti.government.bg>).

Броят сектори, заложен във всеки от съветите, отразява обхвата на координация между хоризонталните политики и политиките с пряка обвързаност и взаимозависимост. Следва да се отчете, че ефектите от координацията и резултатите от нея се влияят в по-голяма степен от практиките и т.нар. „меки правила“, отколкото от формалните норми. При трите сравнени съвета има голям обхват от засегнати сектори, разпознати от публичните власти. Заложените правомощия на съветите не са с чисто консултативен характер, а имат възможност за пряко влияние на всеки етап от политиката. Поради това успеваемостта им зависи от поведението на всеки участник, а не от липсата на способности за постигане на действителен ефект.

Предвид посочените специфики на хоризонталните политики, множеството взаимовръзки със секторни политики и степента на сложност при изграждане на координационен механизъм, е необходим единен и цялостен подход, който да отразява всички тези особености. Едновременното съчетаване на оперативни дейности с реални правомощия в цикъла на политиките налага необходимост от прилагане на компенсаторни механизми, които да намаляват пропуските в работата на съветите. Създаването на условия за поддържане на диалог и сътрудничество между основните актьори преминава през ограничаването на формализма, насърчаване на ангажираността, отваряне на процеса за външни участници, надграждане на капацитет с оглед осигуряването на устойчивост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Закон за администрацията (1998) [онлайн]: обн., ДВ. бр. 130 от 5 ноември 1998 г., ... изм. ДВ. бр. 21 от 13 март 2020 г. *Lex.bg: българският правен портал*. Достъп на: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134443520>. [Zakon za administratsiyata (1998) [onlayn]: obn., DV. br. 130 ot 5 noemvri 1998 g., ... izm. DV. br. 21 ot 13 mart 2020 g. *Lex.bg: balgarskiyat praven portal*. Dostap na: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134443520>.]

Министерски съвет (1995). *Постановление № 123 на Министерския съвет от 14 юни 1995 г. за създаване на Национален съвет по социалните и демографските въпроси към Министерския съвет* [онлайн]: Обн. ДВ. бр.57 от 23 юни 1995 г., отм. ДВ. бр.118 от 10 ДЕКЕМВРИ 1997г. Отменено с § 2 от заключителните разпоредби на Постановление № 449 на Министерския съвет от 4 декември 1997 г. за създаване на Национален съвет по етническите и демографските въпроси към Министерския съвет и за приемане на правилник за неговата дейност – ДВ, бр. 118 от 10 декември 1997 г. Достъпно от: <http://pris.government.bg/>.

[Ministerski savet (1995). *Postanovlenie № 123 na Ministerskia savet ot 14 yuni 1995 g. za sazdavane na Natsionalen savet po sotsialnite i demografskite vaprosi kam Ministerskia savet* [onlayn]: Obn. DV. br.57 ot 23 yuni 1995 g., otm. DV. br.118 ot 10 DEKEMVRI 1997g. Otmeneno s § 2 ot zaklyuchitelnite razporedbi na Postanovlenie № 449 na Ministerskia savet ot 4 dekemvri 1997 g. za sazdavane na Natsionalen

savet po etnicheskite i demografskite vaprosi kam Ministerskia savet i za priemane na pravilnik za negovata deynost – DV, br. 118 ot 10 dekemvri 1997 g. Dostapno ot: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/)]

Министерски съвет (1997). *Постановление № 449 на Министерския съвет от 4 декември 1997 г. за създаване на Национален съвет по етническите и демографските въпроси към Министерския съвет и за приемане на правилник за неговата дейност* [онлайн]: Обн. ДВ. бр. 118 от 10 декември 1997г., отм. ДВ. бр. 110 от 17 декември 2004 г. Отменено с § 1, т. 1 от Заключителните разпоредби на Постановление № 333 от 10 декември 2004 г. за създаване на Национален съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси към Министерския съвет и за приемане на правилник за неговата дейност – ДВ, бр. 110 от 17 декември 2004 г. Достъпно от: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/)

[Ministerski savet (1997). *Postanovlenie № 449 na Ministerskia savet ot 4 dekemvri 1997 g. za sazdavane na Natsionalen savet po etnicheskite i demografskite vaprosi kam Ministerskia savet i za priemane na pravilnik za negovata deynost* [onlayn]: Obn. DV. br. 118 ot 10 dekemvri 1997g., otm. DV. br. 110 ot 17 dekemvri 2004 g. Otmeneno s § 1, t. 1 ot Zaklyuchitelnite razporedbi na Postanovlenie № 333 ot 10 dekemvri 2004 g. za sazdavane na Natsionalen savet za satrudnichestvo po etnicheskite i demografskite vaprosi kam Ministerskia savet i za priemane na pravilnik za negovata deynost – DV, br. 110 ot 17 dekemvri 2004 g. Dostapno ot: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/)]

Министерски съвет (2004). *Постановление № 333 от 10 декември 2004 г. за създаване на Национален съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси към Министерския съвет и за приемане на правилник за неговата дейност* [онлайн]: Обн. ДВ. бр. 110 от 17 декември 2004 г. Достъпно от: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/)

[Ministerski savet (2004). *Postanovlenie № 333 ot 10 dekemvri 2004 g. za sazdavane na Natsionalen savet za satrudnichestvo po etnicheskite i demografskite vaprosi kam Ministerskia savet i za priemane na pravilnik za negovata deynost* [onlayn]: Obn. DV. br. 110 ot 17 dekemvri 2004 g. Dostapno ot: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/)]

Министерски съвет (2006а). *Постановление № 351 от 20 декември 2006 г. за приемане на Правилник за устройството и дейността на националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси към Министерския съвет (загл. изм. – ДВ, бр. 31 от 2011 г., в сила от 15.04.2011 г.)* [онлайн]. Достъпно от: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/) [Ministerski savet (2006а). *Postanovlenie № 351 ot 20 dekemvri 2006 g. za priemane na Pravilnik za ustroystvoto i deynostta na natsionalnia savet za satrudnichestvo po etnicheskite i integratsionnite vaprosi kam Ministerskia savet (zagl. izm. – DV, br. 31 ot 2011 g., v sila ot 15.04.2011 g.)* [onlayn]. Dostapno ot: [http://pris.government.bg/.](http://pris.government.bg/)]

Министерски съвет (2006б). *Правилник за устройството и дейността на Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси към Министерския съвет (приет с Постановление на Министерския съвет № 351 от 2006 г.)* [онлайн]. Достъпно от: https://saveti.government.bg/webcc_12/1.

[Ministerski savet (2006b). *Pravilnik za ustroystvoto i deynostta na Natsionalnia savet za satrudnichestvo po etnicheskite i integratsionnite vaprosi kam Ministerskia savet (priet s Postanovlenie na Ministerskia savet № 351 ot 2006 g.)* [onlayn]. Dostapno ot: https://saveti.government.bg/web/cc_12/1.]

Министерски съвет (2014). *Постановление № 138 от 2 юни 2014 г. за създаване на Национален съвет по демографска политика към Министерския съвет* [онлайн]: В сила от 10.06.2014 г. Обн. ДВ. бр. 48 от 10 юни 2014 г., изм. и доп. ДВ. бр. 55 от 7 юли 2017 г., изм. ДВ. бр. 21 от 12 март 2019 г., изм. ДВ. бр. 70 от 7 август 2020 г. Достъпно от: <http://pris.government.bg/>.

[Ministerski savet (2014). *Postanovlenie № 138 ot 2 yuni 2014 g. za sazdavane na Natsionalen savet po demografska politika kam Ministerskia savet* [onlayn]: V sila ot 10.06.2014 g. Obn. DV. br. 48 ot 10 yuni 2014 g., izm. i dop. DV. br. 55 ot 7 yuli 2017 g., izm. DV. br. 21 ot 12 mart 2019 g., izm. DV. br. 70 ot 7 avgust 2020 g. Dostapno ot: <http://pris.government.bg/>.]

Министерски съвет (2017). *Постановление № 133 от 5 юли 2017 г. за изменение и допълнение на Постановление № 138 на Министерския съвет от 2014 г. за създаване на Национален съвет по демографска политика към Министерския съвет (ДВ, бр. 48 от 2014 г.)* [онлайн]. Достъпно от: <http://pris.government.bg/>.

[Ministerski savet (2017). *Postanovlenie № 133 ot 5 yuli 2017 g. za izmenenie i dopalnenie na Postanovlenie № 138 na Ministerskia savet ot 2014 g. za sazdavane na Natsionalen savet po demografska politika kam Ministerskia savet (DV, br. 48 ot 2014 g.)* [onlayn]. Dostapno ot: <http://pris.government.bg/>.]

Министерски съвет (2019). *Постановление № 42 от 7 март 2019 г. за изменение на постановление № 138 на Министерския съвет от 2014 г. за създаване на национален съвет по демографска политика към Министерския съвет (ДВ, бр. 48 от 2014 г.)* [онлайн]: В сила от 12.03.2019 г. Обн. ДВ. бр. 21 от 12 март 2019 г. Достъпно от: <http://pris.government.bg/>.

[Ministerski savet (2019). *Postanovlenie № 42 ot 7 mart 2019 g. za izmenenie na postanovlenie № 138 na Ministerskia savet ot 2014 g. za sazdavane na natsionalen savet po demografska politika kam Ministerskia savet (DV, br. 48 ot 2014 g.)* [onlayn]: V sila ot 12.03.2019 g. Obn. DV. br. 21 ot 12 mart 2019 g. Dostapno ot: <http://pris.government.bg/>.]

Министерски съвет (2020). *Постановление № 86 от 30 април 2020 г. за създаване на Консултативен съвет за Европейската зелена сделка* [онлайн]. Достъпно от: <http://pris.government.bg/>.

[Ministerski savet (2020). *Postanovlenie № 86 ot 30 april 2020 g. za sazdavane na Konsultativen savet za Evropeyskata zelena sdelka* [onlayn]. Dostapno ot: <http://pris.government.bg/>.]

Peters, B.G. (1998). *Managing Horizontal Government: The Politics of Coordination* [online] [accessed September 2021]. Available at: http://www.cspes-efpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/P78_e.pdf.

Peters, B.G. (2018). *The challenge of policy coordination* [online] [accessed September 2021]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/324099292_The_challenge_of_policy_coordination.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Bakvis, H., Juillet, L.** (2004). *The Horizontal Challenge: Line Departments, Central Agencies and Leadership* [online] [accessed September 2021]. Available at: http://www.cspsefpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/P124_e.pdf
- Brickman, R.** (1979). *Comparative Approaches to R & D Policy Coordination* [online]. *Policy Sciences*, vol. 11, no 1, pp. 73–91. [Accessed September 2021]. Available at: <http://www.jstor.org/stable/4531770>.
- Domorenok, E., Graziano, P., Polverari, L.** (2021). *Introduction: policy integration and institutional capacity: theoretical, conceptual and empirical challenges* [online] [accessed September 2021]. Available at: <https://bit.ly/3DOuRXQ>.
- Kahlon, H.** (2010). *Horizontality: Tools for Integrative, Outcome Focused Community Development with First Nations Communities in British Columbia* [online] [accessed January 2020]. Available at: <https://bit.ly/3DPP0g5>.

ОТГОВОРНОСТ НА ОНЛАЙН ПЛАТФОРМИТЕ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ, ОБЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО И САЩ. СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЗАКОНОДАТЕЛНИТЕ РЕФОРМИ

Иглика Николаева Иванова

Анотация: Юридическата отговорност на доставчиците на цифрови услуги, каквито са и глобалните онлайн платформи на големите технологични компании, използвани ежедневно от милиарди потребители, е предмет на научни изследвания и разработване на политики повече от 20 години. Основни въпроси, с които се занимават както изследователите, така и законодателите, са (i) кога и до каква степен е икономически обосновано да се прехвърли отговорността за неправомерно поведение върху субекта, комуто избягването на вредата коства най-малки разходи – в този случай посредника, (ii) постига ли се чрез налагането на отговорност на посредника оптимален баланс на права и интереси, или (iii) чрез освобождаването от отговорност при определени условия този баланс се постига в по-голяма степен. Реформата на съществуващите регулаторни режими, при които функционират онлайн платформите, и по-специално на параметрите на условната неотговорност за съдържанието на потребителите, което разпространяват, е в политическия дневен ред както на Европейския съюз, така и в Обединеното кралство и в Съединените щати, където са базирани повечето големи технологични бизнеси. Европейската комисия предложи два законодателни акта, с които ще бъде изменена Директивата за електронната търговия от 2000 г. – за цифровите услуги и за цифровите пазари, а в Обединеното кралство в процес на разглеждане е Законопроект за онлайн безопасността. В САЩ нараства броят на внесените законопроекти за изменение на 47 U.S.C. §230 от Закона за телекомуникациите от 1996 година – първият правен акт, който урежда освобождаването на доставчиците от отговорност. Това се дължи колкото на факта, че действащите правни актове датират от края на миналия век – създадени са преди възникването на глобалните социални медийни платформи, толкова и в съсредоточаването на безпрецедентно голяма власт и влияние в няколко технологични частни компании. В доклада логиката и динамиката на тези реформи ще бъде проследена през анализ на политическия и икономическия контекст и съпоставяне и оценка на различните подходи при изработването на нова балансирана, стабилна и дългосрочна регулаторна рамка.

Ключови думи: онлайн платформи, регулация, условна неотговорност, законодателна реформа, незаконно съдържание, вредно съдържание.

LIABILITY OF ONLINE PLATFORMS IN THE EUROPEAN UNION, UNITED KINGDOM AND USA. COMPARATIVE ANALYSIS OF LEGISLATIVE REFORMS

Iglika Nikolaeva Ivanova

Abstract: The legal liability of intermediate ISPs, such as the global online platforms of large technology companies used daily by billions of users, has been the subject of research and policy development for more than 20 years. The main issues addressed by both researchers and legislators are (i) when and to what extent it is economically justified to transfer responsibility for misconduct to the entity to which the avoidance of harm costs the least – in this case the intermediary, (ii) whether an optimal balance of rights and interests is achieved by imposing liability on the intermediary, or (iii) by exemption under certain conditions this balance is achieved to a greater extent. The reform of the existing regulatory regimes under which online platforms operate, and in particular the parameters of conditional liability for the content they distribute to consumers, is on the political agenda of a number of jurisdictions. These include the European Union, the United Kingdom, and the United States, where most major technology businesses are based. The European Commission has proposed two pieces of legislation amending the 2000 E-Commerce Directive – acts on digital services and on digital markets, while in the United Kingdom, the Online Safety Bill is under consideration. In the United States, the number of bills to amend 47 U.S.C. §230 of the Telecommunications Act 1996 – the first legal act governing the discharge of Internet service providers, is growing. This is due not only to the fact that the current legal acts date back to the end of the last century – they were created before the emergence of global social media platforms, but also to the concentration of unprecedented power and influence in several technology private companies. The report will follow the logic and dynamics of these reforms through an analysis of the political and economic context and a comparison and evaluation of the different approaches in developing a new balanced, stable and future-proof regulatory framework.

Keywords: online platforms, regulation, conditional exemption from liability, legislative reform, illegal content, harmful content.

ТЕОРЕТИЧНА И ПРАВНА РАМКА

Отговорността на доставчиците на услуги на информационното общество е предмет на научни изследвания, съдебна практика и разработване на политики повече от 20 години. Отговорността на междинните доставчици на услуга е юридическа отговорност в различни правни области на различни видове услуги на информационното общество (посредници), които участват в предоставянето на съдържание на трети страни онлайн, но от правна гледна точка не са издатели на това съдържание. Тя произтича от неизпълнение на задължение от тяхна страна да предотвратяват или прекратяват незаконни дейности. Основни въпроси, с които се занимават както изследователите, така и законодателите, са (i) кога и до каква степен е икономически обосновано да се прехвърли отговорността за неправомерно поведение върху субе-

кта, комуто избягването на вредата коства най-малки разходи (на английски понятието е *least cost avoider*¹) – в този случай посредника (Mann, Belzley, 2005, р. 239; De Streel, Buiten, Peitz, 2017), (ii) постига ли се чрез налагането на отговорност на посредника оптимален баланс на права и интереси, или (iii) чрез освобождаването от отговорност при определени условия този баланс се постига в по-голяма степен (Julià-Barceló, Koelman, 2000; Ardia, 2009; Kuczerawy, 2015).

Освобождаването на доставчиците на цифрови услуги от отговорност – т.нар. зона на неприкосновеност или имунитет – е установено най-напред в Съединените щати с приемането на 47 U.S.C. § 230 от Закона за телекомуникациите през 1996 година. § 230 е представен от вносителите му – сенатора републиканец от Кристофър Кокс и сенатора демократ Рон Уайдън – като „политика на правителството за насърчаване на непрекъснатото развитие на интернет и други интерактивни компютърни услуги и медии и за запазването на съществуващия за тях конкурентен свободен пазар“. Вследствие на решението на съда по делото *Stratton Oakmont, Inc. v. Prodigy Services Co* (2014)², Кокс и Уайдън намират обща цел в създаването на законодателство, което да даде правна сигурност за доставчиците на интерактивни компютърни услуги – оттам стабилна основа за по-нататъшния растеж на технологичната индустрия – и стимул да не изоставят практиката да модерират съдържанието, публикувано от техните потребители. Според §230(c) (1) елементите, които трябва да са налице, за да се реализира имунитетът по §230, са: (i) ответникът трябва да бъде доставчик или потребител на „интерактивна компютърна услуга“, (ii) поддържаните претенции трябва да третират ответника като издател или говорител на информация (каквато той не е) и (iii) информацията трябва да бъде предоставена от друг „доставчик на информационно съдържание“.

47 U.S.C. §230 ((c)(2)) „Защита за добрия самарянин, който блокира и про-верява за оскърбителни материали“ – урежда условията за освобождаване от юридическа отговорност в случаи на доброволно предприети добросъвестни действия от страна на доставчиците и потребителите за ограничаване на достъпа до съдържание, което може да бъде възприето като оскърбително,

¹ Според тази икономическата теория юридическа отговорност (съответно задълженията за предприемане на мерки, за да се избегне отговорност, ако съотношението разходи / ползи го изисква) се възлага на страната, която може да компенсира (или предотврати) вредата, заплащайки най-ниска цена. Тоест отговорността на посредника е най-евтиният път до определен регулаторен ефект.

² *Stratton Oakmont, Inc. v. Prodigy Services Co.* създава прецедент с първото съдебно решение, според което доставчикът на онлайн услуги не е просто пасивен предавател на информация, а издател, който носи отговорност за съдържанието на материалите, публикувани на неговите електронни табла.

и прилагането на технически средства за тази цел. Тези действия представляват т.нар. модерация на съдържание. Отделен закон – Digital Millennium Copyright Act от 1998 г., и по-специално параграф 512 – Закон за ограничаване на отговорността за нарушения по авторското право (OCILLA) – регламентира освобождаването от отговорност за доставчиците на онлайн услуги в случаи на авторско правно нарушение.

В Европейския съюз освобождаването от отговорност (или още условна неотговорност) на доставчиците на услуги на информационното общество (или още онлайн посредници – ОП), които предоставят услуги³ с чисто технически, автоматичен и пасивен характер („обикновен транспорт“, „кеширане“ и „съхраняване“ или хостинг, т.е. основните услуги, предоставяни от платформи като Facebook, Instagram, YouTube и Twitter), е уредено в приетата през 2000 г. Директива за електронната търговия (Директива 2000/31/ЕО – ДЕТ) и по-конкретно в Раздел 4: Отговорност на междинни доставчици на услуга. Сферата на неприкосновеност не е ограничена до конкретни правонарушения (e.g. авторско правни, клевети) или до определен вид отговорност (наказателна, гражданска и пр.). ДЕТ не съдържа разпоредба по смисъла на § 230 ((с)(2)) („Добрия самарянин“), а с чл. 15 се установява забрана за общо задължение за контрол от страна на ОП. Съдебната практика от последните над 20 години затвърждава съществените различия в двете нормативни рамки – тази на §230 и на ДЕТ. Обхватът на т.нар. имунитет по § 230 е значително по-широк от условността за изпълнението на критериите за освобождаване от отговорност по ДЕТ, още повече след приемането на секторно законодателство като Директива (ЕС) 2018/1808 и Директива (ЕС) 2019/790.

От 2002 година до момента (март 2021) рамката на ДЕТ се прилага в Обединеното кралство чрез The Electronic Commerce (EC Directive) Regulations 2002 по 2013, 2002), с които в британското законодателство се въвеждат разпоредбите на Директивата (Van Eecke, Truyens, 2014), наред с над 30 закони и подзаконови нормативни актове. Регулациите се прилагат единствено към съществуващи в момента на въвеждането им закони, съгласно които може да възникне отговорност в обхвата на директивата, с изключение на финансовите услуги (Smith, 2021). Чл. 12 до 14 от ДЕТ са въведени в SI 2002/2013 Регулации 17-19.

Всъщност Обединеното кралство е първата европейска държава, приела специално законодателство за ограничаване на отговорността на онлайн

³ Този вид услуги са дефинирани в Директива на ЕС 2015/1535 като „всяка услуга, нормално предоставяна срещу възнаграждение, от разстояние, чрез електронно средство и по индивидуална молба от получателя на услугите“ (чл. 1, буква б) (Directive (EU) 2015/1535 of The European Parliament and of The Council, 2015).

посредниците (доставчици на онлайн услуги и доставчици на достъп до интернет) още преди въвеждането на ДЕТ, въпреки че обхватът на този правен акт е ограничен до случаи на клевета (Закон за клевета от 1996 г.) (Van Eecke, Truyens, 2014). През 1999 г. разпоредбата за „невинното разпространение“ (на клеветническо съдържание) от акта е „тествана“ в съда по делото *Godfrey v. Demon Internet* – знаково съдебно дело в Обединеното кралство относно отговорността на доставчиците на цифрови услуги в случаи, когато са получили уведомление и искане за премахване на клеветническо съдържание, но не са премахнали съдържанието (в този случай от дискуссионен форум на Usenet) (*Demon settles net libel case*, 2000). Според решението на съда *Demon Internet* носи отговорност като издател на клеветническата информация поради обстоятелството, че доставчикът е бил уведомен за въпросното съдържание (*Godfrey v Demon Internet Ltd [1999] EWHC QB 244*, 1999). След изтичането на преходния период за Брекзит (31.12.2020 г.) ДЕТ вече не е приложима за Обединеното кралство.

ИКОНОМИЧЕСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

Big Tech – платформи империи

Въпросът за необходимостта от промяна на регулаторния режим, при който функционират онлайн платформите, и по-специално на параметрите на условната неотговорност за съдържанието на потребителите, което разпространяват, е в политическия дневен ред както на Европейския съюз, така и в Обединеното кралство и в Съединените щати, където са базирани повечето големи технологични бизнеси. Това се дължи колкото на факта, че действащите правни актове, които уреждат въпроса за имунитета (освобождаване от юридическа отговорност) на доставчиците на онлайн информационни услуги, датират от края на миналия век – създадени са преди възникването на глобалните социални медийни платформи като Facebook, толкова и в съсредоточаването на твърде голяма власт и влияние в няколко технологични частни компании. Онлайн платформите са в основата на икономическата дейност онлайн, свързвайки многостранните пазари на производители и потребители на различни стоки и услуги. Тяхната пазарна мощ и привилегированите им позиции в резултат на големите количества данни и информация, които извличат, обработват и монетизират, поражда опасения за установяване на антиконкурентни практики, които са в ущърб на иновациите и благосъстоянието на потребителите. Критиците на прекомерното им разрастване в условията на неадекватна регулация от години твърдят, че Google, Apple, Facebook и Amazon (Lohr, 2019) са изградили империи над търговията, комуникациите и културата и злоупотребяват с придобитата хегемония, но едва през 2020 г. федералните и щатските регулатори заведоха

антитръстови дела⁴ срещу тях и започнаха да разглеждат възможностите за разделянето им на по-малки части.

Между 2017 и 2020 г. Европейската комисия наложи глоби на Google в размер на близо 10 млрд. долара за нарушения на антитръстовите правила на ЕС, свързани с пазаруването, мобилните и рекламните услуги (European Commission, 2017, 2018, 2019)⁵. През 2020 г. Комисията предприе две отделни разследвания на дейността на Apple за нарушения на конкурентното право на ЕС с услугите App Store (European Commission, 2020a) and Apple Pay (European Commission, 2020b) и установи нарушаване на антитръстовите правила от страна на Amazon във връзка с използването на непублични данни на независимите продавачи, на които предоставя посреднически услуги, в полза на своя собствен бизнес за търговия на дребно (European Commission, 2020c). През юли 2020 г. изпълнителните директори на технологичните гиганти Google, Apple, Facebook и Amazon дадоха показания пред Комисията по правни въпроси на Долната камара на Американския конгрес, която води собствено разследване за нарушения на антитръстовото законодателство. Впоследствие Комисията публикува доклад от над 400 страници, който представя набор от препоръки за регулиране на платформите във връзка с установените бизнес практики, които влошават конкуренцията и задушават иновациите (US House of Representatives. Subcommittee on Antitrust, Commercial and Administrative Law of the Committee on the Judiciary, 2020).

През октомври 2020 г. американското министерство на правосъдието (DOJ) заведе граждански иск срещу Google (съвместно с главните прокурори на няколко щата) за прекратяване на незаконното поддържане на монополи чрез антиконкурентни практики чрез прилагането на Закона „Шърман“ и за възстановяване на конкуренцията на пазарите за търсене и реклама в мрежата за търсене (The U.S. Department of Justice, 2020). През декември 2020 Федералната търговска комисия внесе иск срещу Facebook по обвинение в антиконкурентни придобивания и практики спрямо разработчици. Загуба на делото от страна на Facebook може да доведе до отнемане на активи, включително Instagram и WhatsApp (Federal Trade Commission, 2020). В средата на 2020 г. британският Орган за конкуренция и пазари (CMA) оповести своето базирано на пазарно проучване становище, че съ-

⁴ Три дела срещу Google и две дела срещу Facebook.

⁵ (2017) 2,42 млрд. евро за злоупотреба с господстващото положение на Google като машина за търсене, чрез което е дал незаконно предимство на собствената си услуга за сравнително пазаруване; (2018) 4.34 млрд. евро за незаконни практики по отношение на мобилните устройства, използващи Android, с цел засилване на господстващото положение на търсачката на Google; (2019) 1,49 млрд. евро за неправомерни практики при рекламирането в интернет

ществуващите закони не са подходящи за ефективно регулиране и призова правителството да въведе нов регулаторен режим за защита на конкуренцията, за да се справи с пазарната мощ на основни платформи, финансирани от реклама, като Google и Facebook (New Regime Needed to Take on Tech Giants, 2020).

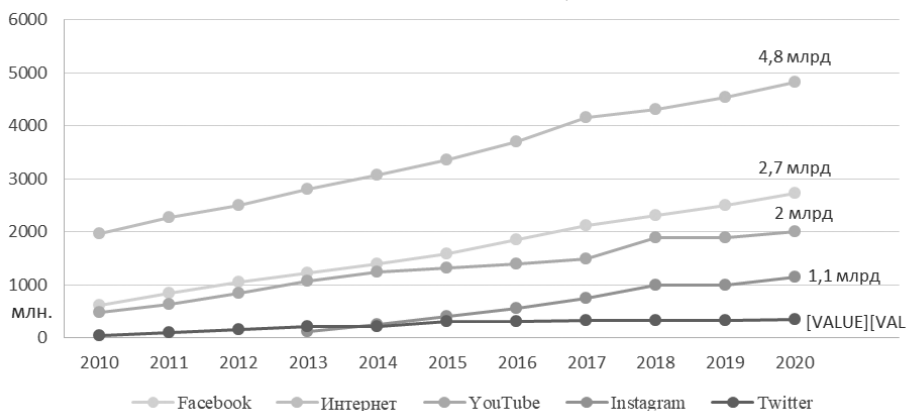
Платформите и демокрацията

Не само броят на потребителите и пазарната им капитализация, но и значението на платформи като Facebook, Twitter и YouTube за демократичното участие и за упражняването на комуникационни права като свободата на изразяване онлайн се увеличи в пъти през изминалите 15 години (виж фиг. 1 за количествени показатели). Въпреки различията в степента на проникването им в отделните държави от региона, социалните медии изиграват значителна роля за вълната от демонстрации и протести в Близкия изток и Северна Африка между 2010 и 2012 г. Платформи като Facebook и Twitter улесняват комуникацията и взаимодействието между участниците в протестите, рамкирани с прозвището „Арабска пролет“. Те способстват за организирането както на антиправителствени, така и на проправителствени демонстрации, разпространението на информация за дейностите на протестиращите и повишават информираността на местно и глобално ниво за текущите събития (Salem, Racha, 2011). Правителствата в Египет и Тунис са свалени, въпреки че и двата режима ограничават свободата на словото и достъпа до информация, като спират достъпа до определени сайтове или изобщо до интернет (ibid).

В края на това десетилетие друго значимо политическо събитие с отзвук в цял свят манифестира ключовата роля на онлайн платформите за публичните дебати и демократичните процеси. Изборната загуба на кандидатурата се за втори мандат 45-и президент на САЩ – Доналд Тръмп – който има близо 90 млн. последователи в Twitter и публикува приблизително 25 000 съобщения в тази социална медия през четирите си години в Белия дом (Trump Twitter Archive V2, no date), ще остане в историята с безпрецедентното нападение над американските законодатели в сградата на Конгреса на Америка от хиляди негови поддръжници – американски граждани, мобилизирани чрез пропагандни и отхвърлени от съдилищата твърдения за манипулация при преброяване на гласовете (Helderman, Viebeck, 2020). Поради прякото си участие във вълничането на милиони потребителите на Twitter и Facebook в заблуда и противоконституционни действия чрез систематично разпространение на дезинформация от високата трибуна на президентската институция в социалните медии Доналд Тръмп изгуби възможността да комуникира чрез своите лични профили (Colarossi, 2021). В този случай платформите са тези, които прекъсват комуникацията от власт-

та към гражданите – действие по ограничаване на свободата на словото, което в качеството си на частни компании са оправомощени да извършват и поради това не е противоконституционно (не нарушава Първата поправка). Доминиращите позиции в дебатите във връзка с действията (и бездействието) на платформите по време на целия президентски мандат на Тръмп са, че (i) е направено „твърде малко, твърде късно“, и че (ii) подобна власт върху свободата на изразяване, оставена в ръцете на собствениците на частни компании, които са ръководени от бизнес интереси, крие сериозна опасност от злоупотреба. Общото виждане е, че решенията, свързани с условията за ползване на услугите на технологичните гиганти и модерацията на съдържание, извършвана по непрозрачен начин въз основа на вътрешни правила (в отделни юрисдикции и на правилата, уредени в законодателни актове), имат потенциала да доведат до непредвидимост и дисбаланси в медийната, политическата и социокултурната среди.

Ръст на потребителите на интернет и на активните месечни потребители на онлайн платформите Facebook, Instagram, Youtube и Twitter между 2010 и 2020 г. в световен мащаб

Фигура 4.

Данни за потребителите на онлайн платформи – Statista (Facebook, Twitter; Instagram) и the Next Web (YouTube) (Number of people using social media platforms, no date); данни за потребителите на интернет – Internet World Stats: Internet Growth Statistics. Чрез Facebook рекламодателите могат да достигнат до 35% от жителите на планетата над 13-годишна възраст, докато за Twitter този дял е малко над 5% (DataReportal, 2020).

Непрозрачността, пропуските и грешките в управлението на социалните медии са във фокуса както на медиите, така и на правителствата след неочакваните резултати от президентските избори в САЩ и референдума за ЕС във Великобритания през 2016 г. Вниманието е съсредоточено преди всичко

върху допускането на непозволен достъп до лични данни и употребата им за манипулация на общественото мнение (случаят Cambridge Analytica), мащабното разпространение на незаконно съдържание като конкретни форми на изказвания, които подбуждат към насилие или омраза, и на вредно съдържание като дезинформация и съобщения, които може да навредят на психическото и физическото здраве на децата.

Обединеното кралство

През 2017 г. британското правителство представи под формата на зелена книга нова стратегия за безопасност в интернет и се ангажира с това да направи Обединеното кралство *най-сигурното място в света да си онлайн*. Стратегията стъпва върху постигнатото от Детския съвет за интернет безопасност по отношение на повишаването на безопасността на децата онлайн, като цели да разшири обхвата на мерките до всички британски граждани, и е изградена върху три основни принципа: (i) това, което е неприемливо офлайн, трябва да бъде неприемливо онлайн; (ii) всички потребители трябва да бъдат овластени да управляват онлайн рисковете и да бъдат в безопасност; (iii) технологичните компании носят отговорност към своите потребители (Internet Safety Strategy – Green paper, 2017; New Regime Needed to Take on Tech Giants, 2020; Interim Voluntary Codes of Practice on Terrorism, and Online Child Sexual Exploitation and Abuse. Examples of good practice, 2020). През 2019 г., след многократни отлагания, правителството публикува Бяла книга за мерките към причиняващото вреда⁶ съдържание онлайн (ОНWP). Ядрото на предложението е въвеждането на задължение за полагане на дължима грижа за компаниите, предоставящи услуги или инструменти, които позволяват и улесняват потребителите да споделят или откриват генерирано от потребителите съдържание или да си взаимодействат помежду си онлайн.⁷ Чрез задължението (да предприемат разумни стъпки, за да защитят своите потребители и да се справят с определена дейност в техните услуги) се изисква контрол върху незаконното и „вредно“ (но не незаконно) съдържание, в т.ч. дезинформация, сплашване, подтикване към самонараняване, различни форми на принуда, тормоз и киберпреследване

⁶ Това може да бъде вредна информация, публикувана онлайн и достъпна публично, или информация, изпратена персонално в лична комуникация. Под съдържание, причиняващо вреда, се разбира такова съдържание и поведение, което може да нарани човек физически или емоционално (виж в: Online Harms White Paper, 2019).

⁷ От обхвата на законопроекта, представен по-подробно в следващата част, са изключени уебсайтовете на издателите на новини и услуги, за които се смята, че представляват нисък риск от увреждане на потребителите, или които са регулирани по друг начин, включително услуги за ел. поща и текстови съобщения, вътрешни бизнес услуги (като интранет на организация) и услуги с ограничени функционалности за обмен на съдържание между потребители.

и други; то е подкрепено от установяване на регулатор (Ofcom) и санкции. Бялата книга предвижда компаниите да приемат собствени етични кодекси и да се отчитат публично, както и нова отговорност за отделни служители на ръководни управленски позиции (тоест лица, които да носят персонална отговорност, в т.ч. наказателна, в случай на сериозно нарушение на законоустановеното задължение за грижа в съответствие с новите правила на Регламентите за поверителност и електронни комуникации).

С публикуването на тези политически документи и изявленията си в/чрез медиите правителството на Обединеното кралство демонстрира по-големи амбиции и готовност да промени регулаторния си подход към онлайн платформите в сравнение с Европейския съюз и САЩ. През 2020-2021 г. това вече не е така.

Европейският съюз

В ЕС, в настоящата Европейска комисия, ръководена от председателката Урсула фон дер Лайен, избрана от Европейския парламент през 2019 г., цифровата стратегия на ЕС е един от шестте най-важни приоритета в програмата на ЕК. Изработването на ново законодателство, чрез което да бъдат регулирани доставчиците на услуги в информационното общество, включително глобалните онлайн платформи, вече е в ход. Като част от Работната програма на Комисията за 2020 г. и пакета мерки „Европа, пригодна за цифровата ера“, с които да бъде завършен единният цифров пазар, на 15 декември Европейската комисия предложи два законодателни акта: за цифровите услуги (Digital Services Act, DSA, или ЗАЦУ) и за цифровите пазари (Digital Markets Act, DMA, или ЗАЦП). Мерките изискват от технологичните гиганти да поемат по-голяма отговорност за незаконното съдържание и стоките, разпространявани на техните платформи, и имат за цел да им попречат да приоритизират собствените си услуги пред тези на конкурентите. ЗАЦУ ще актуализира за първи път Директивата за електронната търговия от 2000 г. – основният правен инструмент на ЕС, регулиращ цифровите услуги, и правната рамка на условната неотговорност на доставчиците на цифровите услуги. ЗАЦУ трябва да модернизира настоящата правна рамка за цифровите услуги като стъпи върху два основни стълба: (i) ясни правила, определящи отговорностите на цифровите услуги за справяне с рисковете, пред които са изправени техните потребители, и за защита на техните права и (ii) ex ante правила за големите онлайн платформи с доминантни позиции на пазара (European Commission, no date).

Съединените американски щати

От началото на 2020 г. администрацията на президента Тръмп и законотворци от Републиканската партия предприеха конкретни действия (зако-

нодателни предложения⁸, изпълнителна заповед на президента⁹) за изменение на 47 U.S.C. §230 – законът, който урежда сферата на неприкосновеност (освобождаване от отговорност, имунитет) на доставчиците на интерактивни компютърни услуги като реактивна мярка срещу „потискането на консервативната реч“. В последните дни на мандата си президентът наложи вето върху годишния законопроект за разходите за отбрана като форма на ултиматум за включване на разпоредба за изменение на §230, преодоляно впоследствие от Долната камара на Конгреса (United States Senate, 2021). Лидерът на малцинството в Сената Мич Макконъл внесе законопроект за отмяна на §230 на 30 декември, обвързващ законодателството с подкрепата на Републиканската партия за индивидуални субсидии в размер на 2000 долара за облекчаване на домакинствата във връзка с икономическите последици от COVID-19 (US Congress, 2020). И това е само един от около 20 законопроекта, внесени за разглеждане в Конгреса в хода на около една година, в които са заложени промени в 47 U.S.C. §230. Лайтмотив в аргументите на консерваторите е платформите да бъдат политически неутрални по отношение на това как модерират, въпреки че премахването на съдържание от социални медии като Facebook и Twitter се диктува от техните политики (правила за ползване, общностни стандарти). Демократите от своя страна критикуват 47 U.S.C. §230 поради недостатъчната степен на контрол и модерация съдържание, което нанася вреда на обществото и демокрацията като дезинформация и език на омраза. Още преди да бъде избран за 46-и президент на САЩ, демократът Джо Байдън заяви, че „§230 трябва да бъде отменен незабавно“ (Opinion NYT Editorial Board: Elect Joe Biden, 2020). В този смисъл, поне на пръв поглед съществува двупартиен консенсус по отношение на готовността за премахване или поне редуциране на защитата по §230 за уебсайтове и социални медии. Същевременно целите и мотивите на демократите и републиканците са диаметрално противоположни. Ако първите имат за цел

⁸ Член 1 от Американската конституция възлага цялата законодателна власт над федералното управление на Конгреса, разделен на две камари – Сенат (горна) и Камара на представителите (долна). След внасянето им в едната или другата камара законопроектите се разглеждат от една или повече комисии в същата камара (или подкомисии), специализирани в съответните области на политики, и обикновено преминават през серия публични изслушвания. Законопроектите могат да станат закон, ако бъдат приети по време на двугодишния конгрес, в който са били внесени. Много от предложенията за ново законодателство биват отхвърлени още на етап разглеждане в комисия.

⁹ „Изпълнителна заповед за предотвратяване на цензурата онлайн“, чрез която президентът Тръмп изисква преразглеждане на условията за неотговорността на платформите, уредена в §230(c). В първата седмица на 2021 г. председателят на Федералната комисия по комуникациите Аджит Пай в администрацията на Тръмп обяви, че независимият от изпълнителната и законодателната власти орган няма да предприеме нормотворчески действия по изпълнителната заповед от 28 май 2020 (Pai, 2021).

установяването на по-строг контрол и премахване на повече съдържание, което нанася вреда (каквито в голямата си част са посланията на крайно десните фракции сред поддръжниците на консерватизма), вторите настояват за такива правила, при които се премахва по-малко съдържание под претекста за защита на плурализма на идеи, което в случая означава изкуствено да се поддържа баланс между премахнатото съдържание от двете страни на политическия спектър. Таблица 1 представя законопроекти, внесени през 2020 и първата половина на 2021 г., които предвиждат изменение или отмяна на §230.

Таблица 6.

Сигнатурите H.R. и S. 299 показват в коя камара е внесено предложението, а буквите в квадратните скоби – дали вносителът е член на ДП или на РП и щата, който представлява. В рамките на 116-тия конгрес са внесени близо 17 000 предложения за закони и резолюции, от които приетите законопроекти са едва 344 [<https://www.govtrack.us/congress/bills/statistics>]. Законопроектите, които не са разгледани и гласувани в рамките на мандата на конгреса, в който са били внесени, не се прехвърлят автоматично в следващия¹⁰

Вносител: Sen. Graham, Lindsey [R-SC] Rep. Garcia, Sylvia R. [D-TX-29] Внесен на 5.03.2020 30.09.2020 S.3398 H.R.8454 (116-ти конгрес)	Закон за елиминиране на зловредната и крещяща небрежност от страна на интерактивните технологии от 2020 г. <i>Eliminating Abusive and Rampant Neglect of Interactive Technologies Act of 2020 (EARN IT Act of 2020)</i>
Вносител: Sen. Kelly Loeffler [R-GA] Внесен на 24.06.2020 S. 4062 (116-ти конгрес)	Закон за преустановяване на цензурата на технологичните гиганти <i>Stopping Big Tech's Censorship Act</i>
Вносител: Sen. Brian Schatz [D-HI] Внесен на 24.06.2020 S. 4066 (116-ти конгрес)	Закон за отчетност на платформите и прозрачност на потребителите <i>Platform Accountability and Consumer Transparency (PACT) Act</i>
Вносител: Rep. Paul Gosar [R-AZ4] Внесен на 29.07.2020 H.R. 7808 (116-ти конгрес)	Закон за преустановяване на цензурата 2020 <i>Stop the Censorship Act of 2020</i>
Вносител: Sen. Roger Wicker [R-MS] Внесен на 8.09.2020 S. 4534 (116-ти конгрес)	Закон за онлайн свободата и разнообразието на гледни точки <i>Online Freedom and Viewpoint Diversity Act</i>
S. 4758 (116-ти конгрес) Вносител: Sen. Joe Manchin [D-WV] Внесен на 39.09.2020	Закон от 2020 „Виж нещо, кажи нещо“ <i>See Something, Say Something Online Act of 2020</i>

¹⁰ Таблицата е съставена чрез търсене и подбор в системите на институционалния сайт на американския конгрес congress.gov и от сайта GovTrack.us на неправителствената организация Civic Impulse, LLC по ключови фрази *amend section 230* и *repeal section 230*.

Вносител: Rep. Jim Jordan [R-OH4] Внесен на 2.10.2020 H.R. 8517 (116-ти конгрес)	Закон за защита на словото <i>Protect Speech Act</i>
Вносител: Rep. Ted Budd [R-NC13] Внесен на 16.10.2020 12.01.2021 H.R. 8596 H.R. 277 (116-ти конгрес 117-ти конгрес)	Закон за ограничаване на имунитета на параграф 230 до добрите самаряни <i>Limiting Section 230 Immunity to Good Samaritans Act</i>
Вносител: Rep. Tom Malinowski [D-NJ7] Внесен на 20.10.2020 H.R. 8636 (116-ти конгрес)	Закон за защита на американците от опасните алгоритми <i>Protecting Americans from Dangerous Algorithms Act</i>
Вносител: Sen. Kelly Loeffler [R-GA] Внесен на 21.10.2020 S. 4828 (116-ти конгрес)	Закон за преустановяване на потискането на словото от 2020 <i>Stop Suppressing Speech Act of 2020</i>
Вносител: Rep. Gregory Steube [R-FL17] Внесен на 30.10.2020 12.01.2021 H.R. 8719 H.R. 285 (116-ти конгрес 117-ти конгрес)	Закон за ограничаване на злоупотребите и спасяване на изразяването в технологиите <i>Curbing Abuse and Saving Expression in Technology (CASE-IT) Act</i>
Вносител: Rep. Louie Gohmert [R-TX1] Внесен на 8.12.2020 H.R. 8896 (116-ти конгрес)	Законопроект за премахване на онлайн цензура <i>Abandoning Online Censorship Act or the AOC Act</i>
Вносител: Sen. Lindsey Graham [R-SC] Внесен на 15.12.2020 S. 5020 (116-ти конгрес)	Законопроект за отмяна на параграф 230 от Закона за съобщенията от 1934 г. <i>A bill to repeal section 230 of the Communications Act of 1934</i>
Вносител: Sen. McConnell, Mitch [R-KY] Внесен на 29.12.2020 S.5085 (116-ти конгрес)	Законопроект за изменение на Кодекса за вътрешните приходи от 1986 г. за увеличаване на допълнителните отстъпки за възстановяване през 2020 г., за отмяна на параграф 230 от Закона за съобщенията от 1934 г. и за други цели <i>US Congress (2020). S.5085 A bill to amend the Internal Revenue Code of 1986 to increase the additional 2020 recovery rebates, to repeal section 230 of the Communications Act of 1934, and for other purposes.</i>
Вносител: Rep. Scott DesJarlais [R-TN4] Внесен на 4.01.2021 H.R. 83 (117-ти конгрес)	Закон за защита на конституционните права от цензурата на онлайн платформите <i>Protecting Constitutional Rights from Online Platform Censorship Act</i>
Вносител: Rep. Louie Gohmert [R-TX1] Внесен на 5.02.2021 H.R. 874 (117-ти конгрес)	Закон за отмяна на параграф 230 от Закона за комуникациите от 1934 г. (обикновено наричан Закон за почтеност в комуникациите), за да се спре цензурата и за други цели <i>To repeal section 230 of the Communications Act of 1934 (commonly referred to as the Communications Decency Act) to stop censorship, and for other purposes</i>

Вносител: Sen. Mark Warner [D-VA] Внесен на 8.02.2021 S. 299 (117-ти конгрес)	Законопроект за изменение на параграф 230 от Закона за съобщенията от 1934 г., за да се гарантират гражданските права, правата на жертвите и защитата на потребителите <i>A bill to amend section 230 of the Communications Act of 1934 to reaffirm civil rights, victims' rights, and consumer protections (SAFE TECH Act)</i>
Вносител: Sen. Hagerty, Bill [R-TN] Внесен на 27.04.2021 S.1384 (117-ти конгрес)	Законопроект за изменение на параграф 230 от ЗС от 1934 г. и за осигуряване на разумен, недискриминационен достъп до онлайн комуникационни платформи <i>21st Century FREE Speech Act</i>
Вносител: Sen. Rubio, Marco [R-FL] Внесен на 24.06.2021 S.2228 (117-ти конгрес)	Законопроект за потискане на подтика към цензура и ограничения на речта и изразяването на онлайн потребителите от страна на интернет услугите <i>Disincentivizing Internet Service Censorship of Online Users and Restrictions on Speech and Expression (DISCOURSE) Act</i>

На 27 януари 2021, седмица след встъпването на президента Джо Байдън в длъжност, повече от 70 организации за защита на човешките права и социалната справедливост разпространиха общо отворено писмо до новата администрация, в което призовават §230 да не бъде отменян, а ако бъде изменен, промените да не са прекомерни (Letter from 70+ human rights and social justice groups opposing repeal of or overbroad changes to Section 230, 2021).

ДИНАМИКА НА ЗАКОНОДАТЕЛНИТЕ ПРОЦЕСИ ПО DSA И ONLINE HARMS В САЩ

Както вече бе посочено по-рано, в САЩ към първото тримесечие на 2021 няма конкретно законодателно предложение, което да се откроява като по-перспективно от останалите. Може да се очаква и други от законопроектите, представени по време на 116-тия мандат на Конгреса, да бъдат внесени отново в 117-тия. Също така може да се предположи, че следващите стъпки в тази посока ще бъдат определени в известна степен от решението на Надзорния съвет на Facebook (Oversight Board, 2021a)¹¹ по случая с прекратяването за неопределено време на достъпа на 46-тия президент на САЩ Доналд Тръмп до публикуване на съдържание във Facebook и Instagram предвид значението на това решение – ярка демонстрация на властта на платформите

¹¹ Надзорният съвет на Facebook е независима експертна комисия, която разглежда някои от най-противоречивите от гледна точка на човешките права и свободното изразяване решения на компанията в модерирания на съдържание, публикувано от техните потребители. НС започна да гледа случаи в края на 2020 г.

и влиянието им върху политическите процеси (Oversight Board, 2021b)¹². Важно е също да се отбележи, че евентуална реформа на § 230 не може да въведе нови изисквания за контрол в социалните медии върху вредното, но не незаконно съдържание, разпространявано в платформи, в т.ч. реч на омразата и дезинформация, тъй като те попадат в обхвата на защитеното слово по Първата поправка.

В Обединеното кралство

Директивата за електронната търговия позволява на доставчиците на онлайн услуги от Европейското икономическо пространство да работят във всяка държава от ЕИП, като същевременно следват само съответните правила в държавата, в която са установени. Тази рамка вече не се прилага за доставчици от Обединеното кралство, тъй като излизайки от ЕС Обединеното кралство напусна ЕИП. Правителството възнамерява да премахне изцяло принципа за държава на произход на ДЕТ от законодателството на Обединеното кралство, за да приведе доставчиците на онлайн услуги от ЕИП в съответствие с правото на Обединеното кралство. В Споразумението за търговия и сътрудничество между Обединеното кралство и ЕС от 30 декември 2020 г. въпросът за отговорността на онлайн доставчиците не е разгледан (Trade and cooperation agreement). През октомври 2020 г. обаче британското правителство декларира, че няма текущи планове за промяна в режима на отговорност в Обединеното кралство или в своя подход към забраната за общо изискване за мониторинг. След изтичането на преходния период правителството се ангажира да запази условната неотговорност за доставчиците на онлайн услуги. Това означава, че за компаниите, които съхраняват и дават достъп до съдържание, генерирано от потребители, в техните онлайн услуги, предоставяни на територията на ОК, ще продължи да се прилага механизмът „уведомяване и сваляне“. При този механизъм необходимо условие за реализиране на освобождаването от отговорност на доставчиците е премахването от тяхна страна на незаконно съдържание, за което са узнали (Department for Digital, Culture, Media & Sport). Междувременно, на 15 декември 2020, британското правителство публикува окончателен доклад (подробно становище) на ОНWP, в който потвърждава, че законопроекът, който ще представи през 2021 г., ще установи ново законово задължение за полагане на дължима грижа на доставчиците на онлайн услуги за безопасността на потребители им (Consultation outcome: Online Harms White Paper: Full government response to the consultation, 2020; The eCommerce Directive

¹² Решението стана ясно през май 2021: Бордът подкрепи отстраняването на бившия президент Тръмп, но установи, че наложеното наказание е оспоримо от гледна точка на неговата неопределеност и неконсистентност спрямо установените към момента стандарти.

and the UK, 2021). В законопроекта за онлайн безопасността (Online Safety Bill или ЗОБ), представен от правителството през май 2021, са включени различни видове вредно (не незаконно) съдържание като дезинформация относно ваксините и неподходящи материали за деца, излагането на което доставчиците ще бъдат задължени да предотвратяват¹³. Законодателството е извън териториално и ще се прилага за регулирани услуги, предлагани на или достъпни за потребителите на Обединеното кралство.

ЗОБ предвижда разширяване на правомощията на конвергентния медийно-комуникационен регулаторен орган в Обединеното кралство Ofcom, който ще има правото да глобява компании, които не изпълняват задължението за дължима грижа, до 18 милиона британски лири или 10 процента от своя годишен глобален оборот. Ofcom освен това ще бъде упълномощен чрез вторично законодателство да налага наказателни санкции срещу лица на ръководни постове с изпълнителни функции или висши мениджъри в технологичните компании, предоставящи услуги в обхвата на закона. От Ofcom също така ще се очаква да представи подробни кодекси за поведение, определящи действията, които компаниите трябва да предприемат, за да се справят с терористичното съдържание и дейности онлайн и сексуалната експлоатация и злоупотреба с деца онлайн. Едновременно с публикуването на окончателния доклад по ОНWP и като допълнение към него британското правителство представи временни версии на тези два кодекса, издадени от министерствата на вътрешните работи и на цифровите технологии, културата, медиите и спорта. В тях са определени действията, които компаниите се насърчават да предприемат (доброволно), за да се справят с тероризма и сексуалната експлоатация и малтретиране на деца онлайн, преди регулаторът на онлайн вредите да заработи и да издаде пълни кодекси за практика. Тези действия включват проактивни мерки за мониторинг (филтриране) на съдържанието с технически средства (Her Majesty's Government, 2020). В този смисъл и временните кодекси, и проектът за закон за онлайн безопасността предвиждат въвеждане на задължения за мониторинг в противоречие с разпоредбата на чл. 15 ДЕТ и чл. 7 от ЗАЦУ (Неналагане на общи задължения за контрол или активно търсене на факти). Също така ако гаранциите за сфера на неприкосновеност бъдат пропуснати от бъдещото законодателство, което създава нови нарушения и гражданска отговорност, може да се очаква нарастване на отговорностите и нарушенията, за които имунитетът по чл. 12-14 ДЕТ (чл. 3, 4 и 5 от ЗАЦУ) не се прилага (Graham, 2021). До

¹³ Под „вредно“ съдържание се разбира съдържание, за което доставчикът има „разумни основания да вярва“, че поражда „съществен риск“ от „значително неблагоприятно физическо или психологическо въздействие върху [възрастен/ дете (според случая)] с нормална чувствителност“. Очаква се вредното съдържание да бъде дефинирано в бъдещи регулации.

излизането на Обединеното кралство от ЕС, но не и след това, при липса на новоприет нормативен акт в този смисъл, подобни пропуски на законодателя биха „активирали“ прекия ефект на ДЕТ в британското право.

В ЕС

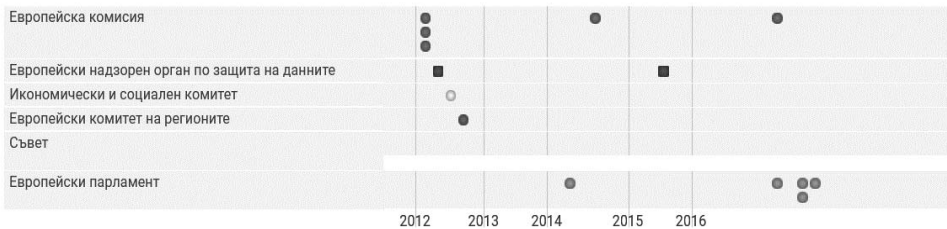
Привеждането на националните законодателства на държавите членки в областта на аудиовизията и авторското право в съответствие с разпоредбите на Директива (ЕС) 2018/1808 за аудио-визуалните медийни услуги и Директива (ЕС) 2019/790 за авторското право в цифровия единен пазар и произтичащата от определени разпоредби в двете директиви секторна регулация ще стесни границите на условната неотговорност на онлайн платформите. Изискване за прилагането на проактивни мерки чрез използване на технически средства е залегнало и в Регламента относно борбата с разпространението на терористично съдържание онлайн (TERREG). В края на 2020 г. германското председателство на Съвета и Европейският парламент постигнаха предварително споразумение по проект за регламента, чиято основна цел е *бързото* премахване на терористично съдържание онлайн и създаването за тази цел на общ инструмент за всички държави членки (Съвет на Европейския съюз, 2020). Предложените правила ще се прилагат за доставчиците на хостинг услуги (тоест онлайн платформите за споделяне на съдържание), които предлагат услуги в ЕС, независимо от това дали основното им място на стопанска дейност е в държавите членки или не. Чл. 6 от регламента урежда правомощието на компетентните органи в държавите членки да издават заповеди за премахване към доставчиците на услуги, които разпореждат да се премахне терористично съдържание или да се блокира достъпът до него във всички държави членки в срок от един час. Финализирането на законодателния процес по приемането на регламента бе един от приоритетите на португалското председателство на Съвета на ЕС, което приключи на 30 юни 2021 г. (Brito, 2021). Европейският парламент прие Регламента на 28 април без процедура по гласуване на пленарно заседание (Иванова, 2021).

С тези три законодателни акта, срокът по въвеждането в националните законодателства на държавите членки на два от които (Директива (ЕС) 2018/1808 и Директива (ЕС) 2019/790) изтече, сферата на неприкосновеност на доставчиците на онлайн услуги е в процес на „прекрояване“. Тепърва ще се проявят практическите трудности при съвместяването на изискванията за контрол върху съдържанието с правната уредба на ДЕТ. Самият акт за цифровите услуги е в съвсем начална фаза на разглеждане от ЕП и Съвета. В предложението на Европейската комисия от 15 декември 2020 режимът на условна неотговорност, въведен с ДЕТ, изцяло се запазва (чл. 3-5 и чл. 7), в т.ч. неналагане на общи задължения на доставчиците за контрол на информацията, която те пренасят или съхраняват, или за активно търсене на

факти или обстоятелства, сочещи незаконна дейност. Нещо повече, с чл. 6 (Доброволни разследвания по собствена инициатива и спазване на правните норми) се въвежда липсващата досега в европейското законодателство разпоредба в смисъла на „Добрия самарянин“ от § 230, която би трябвало допълнително да допринесе за укрепване на правната сигурност по отношение на условията за освобождаване от отговорност, въпреки че по начина, по който е формулирана на този етап, всъщност увеличава риска от правна несигурност (Barata, 2021). През октомври 2020 г. Парламентът гласува три резолюции, които се отнасят до пакета мерки „Европа, пригодна за цифровата ера“ и в частност до ЗАЦУ и които маркират позицията на ЕП в законодателния процес. Законодателната резолюция на Алекс Салиба (S&D) изисква цялостно преразглеждане (REFIT) на ДЕТ и налагане на ех ante задължения за големите цифрови платформи, които изпълняват централна и системна роля при осъществяването на обществения дебат и икономическите операции (т.нар. gatekeepers) (European Parliament, 2020b). Законодателната резолюция на Тимо Вьолкен (S&D) изисква от Комисията да въведе, *inter alia*, правила за управление и куриране на съдържание и онлайн рекламата (European Parliament, 2020a). Незаконодателната резолюция на Крис Пее-терс (EPP) призовава Комисията да актуализира настоящата правна рамка на ЕС, регулираща цифровите услуги, за да се справи с предизвикателствата, породени от новите технологии, и да гарантира правна яснота и зачитане на основните права (European Parliament, 2020c). В двете законодателни резолюции се призовава за прозрачност, задължения за информиране и отчетност за доставчиците на цифрови услуги, за ефективни задължения за борба с незаконното съдържание онлайн и за публичен надзор на равнище ЕС и на национално равнище. В по-голямата си част исканията, поставени в тези три резолюции, са удовлетворени в предложението на Комисията. През януари 2021 г. компетентната парламентарна комисия по досието – Комисията по вътрешния пазар и защита на потребителите (IMCO), назначи за докладчик Кристел Шалдемозе (S&D), а паралелно с това в Съвета започнаха дискусии за намиране на обща позиция по DSA.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таблица 7. Етапите на обикновена законодателна процедура 2012/0011/COD Източник: Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни (общ регламент относно защитата на данните) /* COM/2012/011 final – 2012/0011 (COD), (2012).

Ако следва графика на Процедура 2012/0011/COD по разглеждането и приемането на второ четене на предложението за Регламент относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни (GDPR) и като се има предвид комплексността на досието (European Parliament, 2006, p. 25), Регламентът за цифровите услуги вероятно няма да бъде приет преди 2024–2025 година. Публикуването на Законопроекта за онлайн безопасност поставя началото на законодателен процес, чиято динамика също трудно може да бъде предвидена, но завършването му едва ли ще настъпи по-рано от 2023–2024 година. Междувременно както в Обединеното кралство, така и в Европейския съюз ще продължат да се прилагат кодекси за поведение – за противодействие на терористичното съдържание и дейности онлайн и сексуалната експлоатация и злоупотреба с деца онлайн – в ОК; за противодействие на незаконните изказвания онлайн, пораждащи омраза от 2016 г. и за добри практики относно онлайн дезинформация от септември 2018 г. – в ЕС. Така в следващите няколко години саморегулаторните мерки, каквито са изброените кодекси, ще останат важен, а може би дори основен инструмент за ограничаването на излагането на британските граждани и гражданите на ЕС на определени категории незаконно и вредно съдържание. Същевременно трудността при оценяването на постигнатите резултати поради липсата на достъп до данни, позволяващи независима оценка (European Commission, 2020d), както и доброволният характер на кодексите и отсъствието на правна норма, която да породи задължение за определено поведение (и респективно санкция при неспазване, оказваща възпиращ ефект), ограничават ефикасността на подобни инструменти при стимулиране на стриктно управление на незаконно и

вредно съдържание, както и способността им да защитават основните права и свободи на потребителите.

С оглед на изложените обстоятелства и съображения обаче може да се презумира, че саморегулаторният подход ще се прилага достатъчно дълго, за да може да се направи оценка относно неговата адекватност спрямо установените проблеми и поставените в ЗАЦУ цели за ограничаване на незаконното и определени видове вредно съдържание, от една страна, защита на свободата на изразяване, от друга, и повишаването на конкурентоспособността, иновациите и инвестициите в цифрови услуги. В точка 2 от обяснителния меморандум към ЗАЦУ Комисията посочва, че се стреми да осигури хармонизирани условия за развитието на иновативни трансгранични услуги в Съюза чрез мерки за преодоляване и предотвратяване появата на пречки пред въпросната икономическа дейност.¹⁴ Отчетен е фактът, че отделни държави членки са приели¹⁵ или смятат да приемат законодателство по въпроси като премахване на незаконното съдържание онлайн, дължимата грижа, процедури за уведомяване и предприемане на действия и прозрачност, което води със себе си правна разпокъсаност. В този смисъл, ако бъдат извадени от по-широкия контекст, усилията за намиране на решения на проблемите с незаконното и вредно съдържание онлайн с законодателни транснационални мерки или нехармонизирани национални законодателни мерки не могат да удовлетворят условията за плавно функциониране на вътрешния пазар. Казано накратко – кодексите са само временен и частичен отговор на проблемите, на които Европейският съюз търси устойчиви и съобразени с бъдещото развитие решения.

Британското правителство също изяснява още в точка първа от ОНWP, че иска (за Великобритания) не само да е „най-сигурното място в света за влизане в мрежата“, но и да бъде „най-доброто място за стартиране и развитие на цифров бизнес онлайн“. Това, на пръв поглед, означава, че задачата пред британския законодател е не по-малко сложна и амбициозна, но същевременно не може да бъде пренебрегнат фактът, че докато ЕС работи за хармо-

¹⁴ Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета относно единния пазар на цифрови услуги (Законодателен акт за цифровите услуги) и за изменение на Директива 2000/31/ЕО COM/2020/825 final (Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC COM/2020/825 final, 2020).

¹⁵ Държави от ЕС като Франция и Германия вече приеха и прилагат национално законодателство за ограничаване на речта на омраза (немския Закон за подобряване на правоприлагането в социалните мрежи от септември 2017 г.) или разпространението на дезинформация онлайн по време на избори (френския Закон относно борбата срещу манипулирането на информация от декември 2018), което създава предпоставки за нарушаване на функциониране на вътрешния пазар поради различията в устройството на националните законодателства.

низирание на 27 отделни национални законодателства, съблюдавайки принципа на субсидиарност, след като напусна общността Обединеното кралство се грижи единствено за своите собствени национални интереси. Директното съпоставяне между ЗАЦУ и Законопроекта за онлайн безопасността се компрометира допълнително от обстоятелството, че ЕС е стъпка пред ОК в законодателния процес – актът за цифровите услуги бе представен на ЕП и на Съвета пет месеца по-рано. Един от ключовите въпроси във връзка с британския законопроект е дефиницията за законно, но вредно съдържание, което доставчиците ще бъдат задължени да премахват. Широкият обхват на регулираното съдържание означава, че съгласно новото законодателство регулираните доставчици може да носят отговорност за съдържание, оценено като вредно, въпреки че същото съдържание не е незаконно и не поражда отговорност за неговия издател.

В ЗАЦУ известно обръкване и несигурност предизвиква както разпоредбата по чл. 6, наподобяваща „Добрия самарянин“ от § 230, разглеждана в контекста на изискването за пасивна и неутрална роля на ОП, така и съображение 22 в частта му, свързана с уведомяването на или узнаването от страна на самия доставчик за предполагаемото незаконно съдържание, което той трябва да идентифицира, оцени и, когато е целесъобразно, да предприеме действия за премахването му, като същевременно упражни собствена преценка за точността и надлежната обосновааност на сигнала (за такова съдържание). Въпреки ясно и категорично заявената цел – да се гарантира най-висока степен на защита на комуникационните права на потребителите, за ОП и особено за много големите онлайн платформи¹⁶, за които ЗАЦУ (а подобно на него и ЗОБ) установява допълнителни задължения за управление на системните рискове, в настоящия вид на законопроекта могат да бъдат идентифицирани скрити стимули за презастраховане от възникване на юридическа отговорност чрез премахване на твърде много съдържание.

Така и в двата подхода – на ЕС и на Обединеното кралство – значителният риск за свободата на изразяване и правото на информация се откроява като общ проблем, на който законодателите тепърва ще трябва да търсят решения.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Иванова, Иглика. Да изчезнеш за 60 минути. Минно поле за свободата на словото в новоприетия европейски регламент за премахване на терористично съдържание онлайн [онлайн]. *Цифрова република*. 01.05.2021. [Прегледано: 7.09.2021]. Достъпно на: <https://digrep.bg/actualno/terreg/>.

¹⁶ С най-малко 45 млн. потребители на територията на ЕС.

[Ivanova, Iglіka. Da izchezneš za 60 minuti. Minno pole za svobodata na slovoto v novoprietia evropeyski reglament za premahvane na teroristichno sadarzhanie onlayn [onlayn]. *Tsifrova republika*. 01.05.2021. [Pregledano: 7.09.2021]. Dostapno na: [https://digrep.bg/actualno/terreg/.](https://digrep.bg/actualno/terreg/)]

Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни (общ регламент относно защитата на данните) /* COM/2012/011 final – 2012/0011 (COD) (2012) [online]. *EUR-Lex* [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52012PC0011>.

[Predlozhenie za reglament na Evropeyskia parlament i na Saveta относно zashtitata na fizicheskite litsa vav vrazka s obrabotvaneto na lichni dannі i относно svobodното dvizhenie na takiva dannі (obsht reglament относно zashtitata na dannite) /* COM/2012/011 final – 2012/0011 (COD) (2012) [online]. *EUR-Lex* [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52012PC0011>.]

Съвет на Европейския съюз (2020). *Терористично съдържание онлайн: председателството на Съвета и Европейският парламент постигнаха предварително споразумение* [онлайн]: Съобщение за печата 10 декември 2020 г. 15:40 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2020/12/10/terrorist-content-online-council-presidency-and-european-parliament-reach-provisional-agreement/>.

[Savet na Evropeyskia sayuz (2020). *Teroristichno sadarzhanie onlayn: predsedatelstvoto na Saveta i Evropeyskiyat parlament postignaha predvaritelno sporazumenie* [onlayn]: Saobshtenie za pechata 10 dekemvri 2020 g. 15:40 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2020/12/10/terrorist-content-online-council-presidency-and-european-parliament-reach-provisional-agreement/>.]

Ardia, D.S. (2009). Free speech savior or shield for scoundrels: an empirical study of intermediary immunity under Section 230 of the Communications Decency Act [online]. *Loyola of Los Angeles Law Review*, 43, p. 373. Available at: <https://digitalcommons.lmu.edu/llr/vol43/iss2/1>. Available at: <https://www.nytimes.com/2020/10/06/opinion/joe-biden-2020-nytimes-endorsement.html>.

Barata, Joan (2021). *The Digital Services Act and the Reproduction of Old Confusions* [online]. *Verfassungsblog*, 02 März 2021. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://verfassungsblog.de/dsa-confusions>.

Brito, Fernanda Paula (2021). Portugal wants online terror content removed within an hour [online]. *Euractiv*, Published 12 March 2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.euractiv.com/section/eu-council-presidency/news/portugal-wants-online-terror-content-removed-within-an-hour/>.

Colarossi, Jessica (2021). Banning Trump from Social Media Makes Sense. But Beware the Downside [online]. *The Brink*. Boston University. Published January 8, 2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <http://www.bu.edu/articles/2021/trump-banned-from-twitter-facebook/>.

- Consultation outcome: Online Harms White Paper: Full government response to the consultation** (2020) [online]. Parliament by the Secretary of State for Digital, Culture, Media and Sport and by the Secretary of State for the Home Department by Command of Her Majesty. Updated 15 December 2020 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.gov.uk/government/consultations/online-harms-white-paper/outcome/online-harms-white-paper-full-government-response>.
- DataReportal** (2020). *Digital 2020: July Global Statshot*. 21 JULY 2020. Slide 81/186 [online] [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot>.
- De Streel, A., Buiten M., Peitz, M.** (2017). Liability of online hosting platforms should exceptionalism end?. *Centre on Regulation in Europe* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://cerre.eu/publications/liability-online-hosting-platforms-should-exceptionalism-end/>.
- Demon** settles net libel case (2000) [online]. *BBC*. Published 30 March, 2000 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/695596.stm>.
- Directive (EU) 2015/1535 of The European Parliament and of The Council** (2015) [online]: of 9 September 2015: laying down a procedure for the provision of information in the field of technical regulations and of rules on Information Society services (codification) (Text with EEA relevance). Official Journal of the European Union L 241/1, 17.9.2015, pp. 1-15. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32015L1535>.
- The eCommerce Directive and the UK** (2021) [online]. Department for Digital, Culture, Media & Sport [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.gov.uk/guidance/the-ecommerce-directive-and-the-uk#history>.
- The **Electronic Commerce (EC Directive) Regulations 2002 no 2013, 2002** [online]. *Legislation.gov.uk* [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/ukxi/2002/2013/contents/made>.
- European Commission** (2017). *Antitrust: Commission fines Google €2.42 billion for abusing dominance as search engine by giving illegal advantage to own comparison shopping service* [online]. Press Corner. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_17_1784.
- European Commission** (2018) *Antitrust: Commission fines Google €4.34 billion for illegal practices regarding Android mobile devices to strengthen dominance of Google's search engine* [online]. Press Corner. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_18_4581.
- European Commission** (2019). *Antitrust: Commission fines Google €1.49 billion for abusive practices in online advertising* [online] [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_1770 Press Corner.
- European Commission** (2020a). *Commission opens investigations into Apple's App Store rules* [online]. Press Corner. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_20_1073.
- European Commission** (2020b). *Commission opens investigation into Apple practices regarding Apple Pay* [online]. Press Corner. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1075.

- European Commission** (2020c) *Commission sends Statement of Objections to Amazon for the use of non-public independent seller data and opens second investigation into its e-commerce business practices* [online]. Press Corner. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2077.
- European Commission** (2020d). Commission Staff Working Document: Assessment of the Code of Practice on Disinformation – Achievements and areas for further improvement [online]. Brussels, 10.9.2020 SWD(2020) 180 final [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/assessment-code-practice-disinformation-achievements-and-areas-further-improvement>.
- European Commission** (no date). *The Digital Services Act package* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-services-act-package>.
- European Parliament** (2016). *Activity Report. Developments and Trends of the Ordinary Legislative Procedure. 1 July 2014 – 1 July 2019 (8th parliamentary term)* [online]. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/198024/activity-report-2014-2019_en.pdf.
- European Parliament** (2020a) *Resolution on adapting commercial and civil law rules for commercial entities operating online (2020/2019(INL))* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2020/2019\(INL\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2020/2019(INL)).
- European Parliament** (2020b) *Resolution on improving the functioning of the Single Market (2020/2018(INL))* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2020/2018\(INL\)&l=en](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2020/2018(INL)&l=en).
- European Parliament** (2020c) *Resolution on the Digital Services Act and fundamental rights issues posed (2020/2022(INI))* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2020/2022\(INI\)&l=en](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2020/2022(INI)&l=en).
- Federal Trade Commission** (2020). *FTC Sues Facebook for Illegal Monopolization* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.ftc.gov/news-events/press-releases/2020/12/ftc-sues-facebook-illegal-monopolization>.
- Godfrey v Demon Internet Ltd** [1999] EWHC QB 244 (1999) [online]. *WILMAP*. March 26, 1999. The Center for Internet and Society. Stanford Law School [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://wilmap.law.stanford.edu/entries/godfrey-v-demon-internet-ltd-1999-ewhc-qb-244>.
- Helderman, Rosalind, Viebeck, Elise** (2020). ‘The last wall’: How dozens of judges across the political spectrum rejected Trump’s efforts to overturn the election [online]. *The Washington Post*. Published December 12, 2020 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://www.washingtonpost.com/politics/judges-trump-election-lawsuits/2020/12/12/e3a57224-3a72-11eb-98c4-25dc9f4987e8_story.html.
- Interim** Voluntary Codes of Practice on Terrorism, and Online Child Sexual Exploitation and Abuse. Examples of good practice (2020) [online]. *Gov.uk*. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/online-harms-interim>

codes-of-practice/interim-code-of-practice-on-online-child-sexual-exploitation-and-abuse-accessible-version.

- Internet Safety Strategy – Green paper (2017)** [online]. *Gov.uk*. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/650949/Internet_Safety_Strategy_green_paper.pdf.
- Julià-Barceló, R. and Koelman, K.J.** (2000). Intermediary liability: intermediary liability in the e-commerce directive: so far so good, but it's not enough. *Computer Law & Security Review*, vol. 16, no 4, pp. 231-239.
- Kuczerawy, A.** (2015). Intermediary liability & freedom of expression: Recent developments in the EU notice & action initiative. *Computer Law & Security Review*, vol. 31, no 1, pp. 46-56.
- Letter from 70+ human rights and social justice groups opposing repeal of or overbroad changes to Section 230 (2021)** [online]. *Fight for the Future* Published on January 27 2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.fightforthefuture.org/news/2021-01-27-letter-from-70-human-rights-and-social-justice/>.
- Lohr, Steve** (2019). How Top-Valued Microsoft Has Avoided the Big Tech Backlash [online]. *The New York Times*. Published Sept. 8, 2019 [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.nytimes.com/2019/09/08/technology/microsoft-brad-smith.html>.
- Mann, R.J., Belzley, S.R.** (2005). *The promise of internet intermediary liability*. *william and mary law review*, vol. 47, issue 1, p. 239-241.
- New Regime Needed to Take on Tech Giants** [online] (2020). *Gov.uk*. Competition and Markets Authority. Published 1 July 2020 [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.gov.uk/government/news/new-regime-needed-to-take-on-tech-giants>.
- Number of people using social media platforms (no date)** [online]. *Our World in Data*. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://ourworldindata.org/grapher/users-by-social-media-platform?time=2010..latest&country=Facebook~Instagram~MySpace~Pinterest~Reddit~Snapchat~TikTok~Tumblr~Twitter~WeChat~Whatsapp~YouTube>.
- Online Harms White Paper** (2019) [online]. Department for Digital, Culture, Media & Sport and Home Office [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/811923/EASY_READ_Online_Harms_White_Paper.pdf.
- Opinion NYT Editorial Board: Elect Joe Biden** (2020) [online]. *The News York Times*. [Accessed: 7.09.2021].
- Oversight Board** (2021a). *Oversight Board accepts case on former US President Trump's indefinite suspension from Facebook and Instagram* [online]. Facebook, January 2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://oversightboard.com/news/236821561313092-oversight-board-accepts-case-on-former-us-president-trump-s-indefinite-suspension-from-facebook-and-instagram/> [Accessed: 7.09.2021]
- Oversight Board** (2021b). *Oversight Board upholds former President Trump's suspension, finds Facebook failed to impose proper penalty* (2021) [online]. Facebook, May 2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://oversightboard.com/news/226612455899839-oversight-board-upholds-former-president-trump-s-suspension-finds-facebook-failed-to-impose-proper-penalty/>.

- Pai**, Chair (2021). Outgoing Federal Communications Commission Chair Ajit Pai talked about broadband connectivity, social media, and the future of the FCC under a Biden administration [online video]. *C-SPAN*. January 7, 2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.c-span.org/video/?507653-1/communicators-ajit-pai>.
- Proposal** for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC COM/2020/825 final (2020) [online]. *EUR-Lex*. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020PC0825&from=en>.
- Salem**, Fadi, **Racha**, Mourtada (2011). Civil Movements: The Impact of Facebook and Twitter [online]. *Arab Social Media Report*, Vol. 1, No. 2, may 2021. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/281748504_Civil_Movements_The_Impact_of_Facebook_and_Twitter.
- Smith**, Graham (2021). Corrosion-proofing the UK's intermediary liability protections [online]. *Cyberleagle.com – Graham Smith's blog on law, IT, the internet and online media*. Sunday, 7 February 2021. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.cyberleagle.com/2021/02/corrosion-proofing-uks-intermediary.html>.
- Stratton** Oakmont, Inc. and Daniel Porush, Plaintiff(s), v. Prodigy Services Company, a Partnership of Joint Venture with IBM Corporation and Sears-Roebuck & Company, „John Doe“ and „Mary Doe“, Defendant(s). Supreme Court, Nassau County, New York, Trial IAS Part 34 (2014) [online]. *H2O*. Last Updated: July 24, 2014 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4540>.
- Trade** and cooperation agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, of the other part (2021) [online]. *Official Journal of the European Union*, L 149/10, 30.4.2021 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AAOJ.L_.2021.149.01.0010.01.ENG.
- Trump Twitter Archive V2** (no date) [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.thetrumparchive.com/>.
- United States Senate** (2021). *Roll Call Vote 116th Congress – 2nd Session. On Overriding the Veto (Shall the Bill H.R. 6395 Pass, the Objections of the President of the United States to the Contrary Notwithstanding?)* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: https://www.senate.gov/legislative/LIS/roll_call_lists/roll_call_vote_cfm.cfm?congress=116&session=2&vote=00292.
- US Congress** (2020). *S.5085 A bill to amend the Internal Revenue Code of 1986 to increase the additional 2020 recovery rebates, to repeal section 230 of the Communications Act of 1934, and for other purposes* [online] [accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/senate-bill/5085>.
- The U.S. Department of Justice** (2020). *Justice Department Sues Monopolist Google For Violating Antitrust Laws* [online]. October 20, 2020 [Accessed: 7.09.2021]. Available at: <https://www.justice.gov/opa/pr/justice-department-sues-monopolist-google-violating-antitrust-laws>.
- US House of Representatives. Subcommittee on Antitrust, Commercial and Administrative Law of the Committee on the Judiciary** (2020). *Investigation of*

Competition in Digital Markets [online]: Majority Staff Report and Recommendations [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://judiciary.house.gov/uploadedfiles/competition_in_digital_markets.pdf?utm_campaign=4493-519.

Van Eecke, P., Truyens, M. (2014). EU study on the Legal analysis of a Single Market for the Information Society [online]. Publications Office of the European Union. [Accessed: 7.09.2021]. Available at: https://ec.europa.eu/information_society/newsroom/cf/document.cfm?doc_id=835.

ТЕНДЕНЦИИ В ПРОЦЕСА НА АКАДЕМИЧНА МОБИЛНОСТ В ЕВРОПА

Артем Олегович Нурдинов

Анотация. Статията е посветена на съвременните тенденции в процеса на академична мобилност въз основа на материалите на европейските изследвания. Според документите от Болонското споразумение процесът на академична мобилност подобрява качеството на образованието на по -широкия пазар и допринася за създаването на единно европейско университетско пространство. Следователно участието в програмата за академична мобилност се превърна в неразделна част от образованието в много университети. Първоначално задачите на академичната мобилност бяха ограничени до сферата на образованието, но сега това вече не е така. Задачите станаха много по -широки и сега те надхвърлят образователния сектор. Заслугата на Европейския съюз и институциите на Европейския съюз е голяма в това, но също така е важно да се научат за страни, в които академичната мобилност изпитва определени проблеми. В този случай се разглеждат примерите на Русия, Украйна и Беларус. Опитът на Европейския съюз може да помогне на други страни не само да развият областта на академичната мобилност, но и да създадат единно световно образователно пространство.

Ключови думи: академична мобилност, образователен пазар, съвместимост на европейските системи за висше образование, чуждестранен университет, международна програма, Болонска декларация, Съвет на Европа.

TRENDS IN THE PROCESS OF ACADEMIC MOBILITY IN EUROPE

Artem Olegovich Nurdinov

Abstract (annotation). Based on data presented by European studies, my paper explores new trends in the process of academic mobility. According to the Bologna Declaration, the process of academic mobility improves the quality of education in the wider market and contributes to establishing a single European university space. Therefore, at many universities, participation in the academic mobility program has become an integral part of education. Initially, the goals of academic mobility were limited to education, but currently this is no longer the case. They now have become broader and go beyond the educational sector. Such changes bring great benefits both for the European Union as whole and for the particular institutions of the European Union. However, I am going to show that there are countries where academic mobility is experiencing certain problems and that it is important that we focus on them. As leading examples, I am going to consider Russia, Ukraine and Belarus. The experience of the European Union can help other countries not only to develop

their own practices in regards to academic mobility, but also to create a single worldwide educational space.

Key words: *academic mobility, educational market, compatibility of European higher education systems, foreign university, international program, Bologna Declaration, Council of Europe.*

Introduction

Academic mobility has become an integral part of contemporary education. It provides different opportunities for the students, graduate students and young scientists to continue their studies or gain scientific experience abroad by introducing short-term educational research programs. When it comes to international activities, academic mobility is a priority area for many universities, due to its purpose to improve the quality of education, promote mutual understanding between different people and cultures, as well as form a new generation prepared for life and work abroad.

Academic mobility has been studied by many authors, e.g. G.V. Terekhova explored academic mobility as a guarantee for sustainable competitiveness of a future specialist (Терелкова, б.г.), Е.Е. Krainova researched the role of academic mobility in modern Europe (Крайнова, 2016). Further, many researchers consider academic mobility in the context of international programs, primarily the Erasmus program, which, according to B. Reeves and W. Teichler (Reeves, Teichler, 2007), promotes short-term academic mobility of students and scientists most successfully.

The institutionalization of student exchange programs at the regional level significantly expands the opportunities for short-term student mobility. Created in 1987, the framework of the Erasmus program set the foundations for the Erasmus + program that was later developed in 2014: the students are to study in another European country for 3-12 months while, at the university where the student is originally based, this period is counted as part of her regular education and acknowledged by the university administration.

My goal is to explore some trends in the development of academic mobility in Europe.

Accordingly, the main **research objectives** are:

1. Analysis of the legal framework for academic mobility in Europe,
2. Consideration of mechanisms to support academic mobility of European students,
3. Providing recommendations based on EU's application experience that can be applied to higher education systems in other countries (e.g. Russia, Ukraine and Belarus).

Research methodology.

The author uses such methods as analysis (scientific literature on the problems of higher education, pedagogy and sociology), as well as synthesizing and make

generalization founded on studied information. In addition, empirical methods were used as well: studying the experience on the organization of academic mobility of higher educational institutions in Europe, studying regulatory documents on different levels.

Research results.

In June 1999, the ministers of 29 European countries signed the Bologna Agreement in Bologna (Italy), which states that a structure of programs and degrees would be established and, eventually, by the year 2010 a European Higher Education Area will be implemented.

The signing of the Bologna Agreement was not a spontaneous decision. It was necessary in order to form a common understanding of the further development of the education sector in Europe.

First, since the 1960s there have been debates in various European countries about the most desirable patterns of the higher education system.

Secondly, the ERASMUS program, established by the European Commission in 1987, was regarded as such a success story that it stimulated debates on how temporary student mobility within Europe could be spread further.

Finally, around the mid-1990s many politicians and other actors became concerned that receiving education in non-English-speaking European countries seemed to lose its attraction for students from other parts of the world.

The importance of mobility is stressed out by each of the Bologna documents. The Magna Carta of Universities states: „As in the early years of their history, universities encourage the mobility of teachers and students“ (Observatory Magna Charta Universitatum, 2021). The same attitude was further developed in the Joint Declaration of the Four Ministers of Education (Sorbonne, 1998): „The open European Higher Education Area offers innumerable perspectives, undoubtedly respecting our diversity, but requiring, on the other hand, constant efforts to remove obstacles and create conditions for learning that will enhance mobility and strengthen cooperation“.

The Bologna Declaration formulates the task in this area: „To promote mobility by overcoming obstacles, exercising the freedom of movement effectively, with particular attention to:

- for students – access to educational institutions and related services;
- for teachers, researchers and administrative staff – the recognition and confirmation of periods spent in European countries for the purpose of scientific research, teaching and retraining, without violating their status and legal rights“.

The Berlin Communiqué (2003) insists that the mobility of students, academic and administrative staff is „the basis for the creation of a European Higher Education Area“. The main goal of mobility is providing students with the

opportunity to receive a diversified European education in their chosen fields of study.

The Council of Europe has an important role in ensuring cooperation between universities and aiding the integration of higher education (Programa de la Unión Europea, no date). Although it does not provide funding for major educational and scientific programs, this organization is traditionally regarded as the most representative forum for discussing such problems, proposing and reaching common solutions and drawing up documents and normative acts for European countries, especially in the field of education and culture.

When it comes to the development of procedures and mechanisms for academic recognition, the Council of Europe has a special role. In 1997, the Council of Europe, together with UNESCO, developed the so-called Lisbon Convention on the Recognition of Qualifications in Higher Education in the European Region (Council of Europe, 1997). The convention, approved by most European countries, defines the main criteria and procedures for the recognition of higher education diplomas from different countries. As an observer, The Council of Europe participates in the preparation of the series of meetings that constitutes the Bologna Process by presenting group activities. Also, through the activities of the European Network of Information Centers for Academic Recognition and Mobility, the organization actively participates in the development of further practices for academic recognition and mobility. In addition, the Council of Europe plays an important role as a mediator between the states that signed the Bologna Agreement and other European countries.

Educational programs which are supported and implemented by the EU create the financial basis, organizational structure and regulatory framework for the integration of educational systems and cooperation between different European countries. These projects are carried out by the Directorate General for Education and Culture of the European Commission.

Erasmus+ (European Commission, 2021) is an integrated program that offers more opportunities for student and staff mobility, as well as cooperation in education, training and youth. It is easier to access than its predecessors, it is based on simplified funding rules and a structure aimed at simplifying the administration of the program. Erasmus + brought together seven European and international programs such as the Lifelong Learning Program, Youth in Action, Erasmus Mundus, Tempus, Alpha, Edulink and the Industrial Countries Cooperation Program, carried out in time of the 7th EU Framework Program for Science and Technology Cooperation (2007-2013). For the first time, support is provided to projects for the development of mass sports. Thus, one can argue that Erasmus + is more complex than its predecessors as it provides more opportunities for cooperation in various areas of activity and it eases eligibility and funding criteria, thus widening the mobility network (European Commission, no date).

On March 25, 2021, the European Commission officially announced the launch of the new EU Erasmus + Program for 2021-2027. The program`s main objectives are:

1. Development of mobility and cooperation in the field of education, training and youth and sports at the international level;
2. Improving the working skills of people regardless of age and experience and increasing their chances for finding a job;
3. Improving the quality of European higher education and making it a more attractive prospect;
4. Modernizing education and training, and adopting a youth and sports policies in Europe and beyond;
5. Developing the abilities of young people to actively participate in the life of society;
6. Promoting the European dimension in the areas of the program.

With a budget of over 28 billion euro, the renewed Program will not only be international, but also more inclusive, digital and green. Key priorities of the Program in the areas of education, training and sports for 2021 – 2027 are: quality in education and training, inclusion and gender equality, green and digital transformations, teacher and mentor training, higher education. In addition, support continues for teaching, learning and research on European integration issues, in particular with regard to the future challenges and opportunities of the EU.

Another program of the European Union called Tempus (European Commission, 1990), was aimed at promoting social and economic reforms and the development of higher education systems in the EU partner countries. The program was one of the longest running ones, as its first stage began in 1990 and it existed until 2014. After that, Tempus become part of Erasmus +. The overall objective of the program was to promote the development of cooperation in the field of higher education between the European Union and partner countries in the context of the implementation of the Lisbon Strategy and the Bologna Agreement. This was the first program to involve EU cooperation with partner countries in the field of education.

The program has been successful in the following areas:

1. Promoting the reform and modernization of higher education in partner countries;
2. Improving the quality and role of higher education in partner countries;
3. Development of the potential of higher education institutions of the partner countries, in particular – in the field of international cooperation and the sustainability of the implementation of modernization processes;
4. Assisting educational institutions in establishing interaction with civil society, both in the workplace environment and outside of it;

5. Overcoming the fragmentation of higher education both in different countries and in a single country;
6. Development of interdisciplinary approaches;
7. Improving graduates' employability;
8. Making the European Higher Education Area a more prominent prospect worldwide;
9. Promotion of human resource development;
10. Promoting increased mutual understanding between individuals and cultures belonging to different EU and partner countries.

The EU also actively develops and coordinates joint research programs in European countries, highlighting the interconnectedness of higher education and research and innovation (Reillon, 2017). Since 1984, the Directorate General for Research has been implementing a series of EU framework programs aimed at supporting major joint research projects in Europe.

The benefits of mobility programs are now widely recognized. A survey among young Europeans aged between 15 to 30 (European Union, 2018) shows that more than 90% of them consider it important to have mobility opportunities.

A trip abroad for study or internship helps people develop their professional, social and intercultural skills, as well as to improve their prospects for future employment. Students from different higher educational institutions who undergo a period of mobility abroad are more likely to find a job a year after graduation.

93% of students who have participated in a mobility program report that afterwards they have become more aware of the value of other cultures. 91% improve their language skills, and 80% believe that after a period of mobility their problem-solving skills have improved.

The first *Erasmus Impact Study* (2014) found that 9 out of 10 employers are looking for the following traits in their applicants: transferable skills, such as problem solving, ability to work as part of a team and curiosity. The same competencies are developed by students in the mobility process.

The subsequent *Erasmus + Higher Education Impact Study* (European Commission, 2019b) once again demonstrated the positive impact of mobility on students. Returning from abroad, more than 70% of former Erasmus+ students claim that they now have a better understanding of what they want to do as future employment. 80% were employed within three months of graduation, and 72% said their work experience abroad helped them get their first job.

A study of the impact of Erasmus+ strategic partnerships and information alliances in higher education (European Commission, (2019a) has shown that Erasmus+ cooperation projects help most participating universities to be better prepared for digital transformation.

Mobility and cross-border cooperation can also help to fill market skill gaps by developing the specific skills required by today's job market. One such example

of collaboration is the Digital Opportunity Internship initiative, which aims to provide students of all disciplines of study the opportunity to gain hands-on digital experience.

The development of new forms of cross-border cooperation will help to improve the quality of higher education and promote the recognition of academic qualifications obtained abroad.

The European Higher Education Space has led to far-reaching changes that have simplified the procedure of studying abroad.

The use of unified European mobility and quality assurance tools, such as the European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS), Diploma Supplement and the European Quality Assurance Register (EQAR), promotes mutual trust, academic recognition and mobility.

The Commission also supports the European Student Cards initiative, which will facilitate the exchange of information about students and the creation of alliances of European universities, aimed at improving competitiveness, quality and excellence in teaching, research and innovation.

On the terms agreed for the partner countries, although Russia, Ukraine and Belarus are not EU countries, in order to improve the quality of education the universities of these countries can yet apply for participation in Erasmus + projects.

The mobility program for targeted interpersonal contacts is the MOST program – Mobility Scheme for Targeted People-to-People-Contacts (Белорусский государственный университет. Управление международных связей, б.г.). The Mobility Scheme for Targeted People-to-People-Contacts is a European Union project aimed at expanding contacts between citizens of Belarus and the EU in order to exchange the best educational practices and improve mutual understanding ... Under the MOST program, three thousand Belarusians have already visited the EU. For applicants for the MOST project, there are practically no restrictions on age (from 18 years old), education and fields of activity. The project's fields are diverse: science, technology, business, innovation, IT, culture, healthcare, civil society development, sports, tourism, and other areas are covered.

The British Council continues to implement the three-year program of all-Ukrainian academic mobility „SAM Ukraine“ (Ukraine Student Academic Mobility (SAM) Programme, n.a.). The program is one of the components of the EU program „House of Europe“ and is being executed from 2020 to 2022. SAM Ukraine is designed to promote interregional academic cooperation between higher education institutions and cultural dialogue between young people through short-term academic mobility within Ukraine. It strives to ensure that such academic mobility is officially recognized as part of the student's study program.

Turning to existing obstacles to the implementation of mobility programs, I consider that the experience of the European Union in developing such programs can be very useful.

First, we have to consider the language barrier. The educational company EF Education First has compiled a rating of countries of the world in terms of English proficiency (Капленко, 2018). It included those countries where English is not native. In this rating, Russia and Ukraine occupy the 42nd and the 43rd position, Belarus is 80th. In this case, we are talking about basic knowledge of English. If we delve into the details, then the indicators can be even worse. According to the Public Opinion Foundation, in 2021, 43% of Russians said they did not speak any foreign language. In this group, there were 28% of people aged between 18 to 30 years, 38% – from 31 to 45 years old -, and among people over 46 years old, almost every second did not speak a foreign language (53%) (МАЛЫХИН, 2013).

Due to the continuity of the Soviet model of scientific communication in Russia, Belarus and Ukraine, it is not easy to overcome the language barrier in the scientific community. The USSR was considered a world scientific power, thus Russian language occupied a privileged position and Russia was a pole of attraction for other countries, mainly socialist ones. Now, what is necessary in order for academic mobility to become a routine part of university life is: a) a radical change in attitude towards learning a foreign language, b) the introduction of compulsory foreign language certification for all university teachers within the framework of regular professional development, c) the organization of teaching foreign languages, language classes and d) the establishment of autonomous language centers at each partner university.

The financial aspect presents another obstacle for successful participation in mobility programs. In the aforementioned countries, the system continues to reproduce, characterized by low base rates and slight differences in salaries of different categories of personnel in the field of education. This environment is not conducive to the influx of talented youth and the retention of experienced professionals; it does not improve the competitiveness of science. Experience shows that one of the major obstacles to the latter is the lack of necessary financial resources for potential participants in academic mobility programs (students, teachers), which objectively impedes the implementation of academic mobility programs as a mass phenomenon and limits the financial and economic basis for academic mobility.

The third problem is that these countries are still not attractive to European students and teachers. There may be different reasons for this – economic, political, sociocultural.

In the 2019/2020 academic year, the total number of foreign students at Russian universities amounted to 315 thousand people, which is about 5% of the total number of students in Russia. 76.5 thousand foreign students study in Ukrainian higher educational institutions in the same year. 20936.20 foreign students did their studies in Belarus. The European Union has shown that joint efforts, motivation to develop the education sector, and prioritization in favor of

the education sector can contribute to quality improvements. When it comes to improving education in these three countries, if there is more desire to participate and activity in the student mobility programs (both from the EU and from the abovementioned countries), then the results would not be late.

The fourth important, in my opinion, barrier in front of academic mobility is the lack of activity and socio-psychological readiness on the part of key actors – students, teachers, researchers. Academic mobility as a concept of personal and professional development requires a high level of individual engagement and initiative. Sociological surveys show that students do not want to engaged in the mobility process. In the course of monitoring the effectiveness of the implementation of the Federal State Educational Standard by institutions of higher professional education subordinated to the Ministry of Education and Science of the Russian Federation, students were asked the question: „Do you plan to take part of your studies at another university?“ Results show that 53% of the respondents answered „no“, and 32% were undecided. The researchers state that „these students consider the possibility of studying at another university as absolutely abstract, without a plan of action for its implementation“ (Artamonova, Demchuk, 2012; Указ Президента Российской Федерации О мерах по укреплению кадрового потенциала Российской Федерации: 28.12.2013 № 967, 2013); Министерство образования и науки Российской Федерации, 2014). At Russian universities, underestimation of the importance of academic mobility for the development of Russian higher education, including their own universities and their own professional growth, is manifested among the majority of scientific and pedagogical staff. When asked what is the importance of „Increasing the academic mobility of teachers“ for the development of the university, academia members estimated it at 3 points out of 13 priorities that determine, in the opinion of teachers and administrators, the development of their university, that placed mobility in 9th place (Khlebovich, 2011).

My paper provides just a glance at the obstacles in front of the development of an active academic mobility network in Russia. Nevertheless, I tried to identify and describe the most visible barriers that currently preclude academic mobility in Russia. My hope is that if they are overcome and other institutional changes are made, this can lead to a transition to a nonlinear development model of Russian higher education. Putting the intensively and forcibly transforming system of higher education in Russia on the „rails“ of democratic societies leads to the complication of intrasystem connections, organizational processes, interinstitutional relations developing both around the regional higher education system and within it. In my opinion, the transition of Russian higher education to a nonlinear development model, is only possible when educational communities (student, teacher, students, scientific and pedagogical community) become actors, subjects of action and sources of change.

Conclusion. By signing or approving the Bologna Agreement, European countries have united behind its goals. The direction of the reforms of several systems of higher education, which have now begun in Europe, has proven that many governments intend to act accordingly, therefore, at the present time, a single world educational space is being formed, expressed in the harmonization of educational standards in different countries worldwide. An open educational space implies an increase in student mobility and cooperation of university teachers from different countries, which will contribute to achieving individual success in one's chosen occupation and improving the chances for employment of university graduates.

In accordance with new approaches, mobility appears to be a key component of the processes of collaborative learning, creativity and social life. It can be carried out in both physical (on site) and virtual (online) forms. Academic mobility should be the norm for all young Europeans, in all forms of education and non-formal activities, including voluntary and community work. Prospects for the development of mobility in European countries imply its extension to all levels of education: from schooling to adult education. It is about enhancing opportunities for exchanges between schoolchildren in Europe, including preparing them for future mobility as university students, such as summer universities. To develop these initiatives, it is envisaged to establish links between schools participating in the Erasmus program.

Academic mobility goes beyond education and research, now socio-cultural tasks are being set for it. One of the goals of mobility is to foster a sense of European identity and citizenship in the younger generation. In fact, mobility seems to be one of the tools for educating a citizen who speaks several languages, realizes his belonging to Europe, respects cultural diversity, and shares European values.

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Белорусский государственный университет. Управление международных связей (б.г.). *Программа мобильности для целенаправленных межличностных контактов* [онлайн]. © 2008–2021. [Accessed 09.08.2021]. Available at: <https://ums.bsu.by/ru/am/documents/most>.

[Belorusskiy gosudarstvennyy universitet. Upravlenie mezhdunarodnykh svyazey (b.g.). *Programma mobilynosti dlya tselenapravlennykh mezhlichnostnykh kontaktov* [onlayn]. © 2008–2021. [Accessed 09.08.2021]. Available at: <https://ums.bsu.by/ru/am/documents/most>.]

Карпенко, О. (2018). Уровень английского в Украине – один из самых низких в Европе: исследование. *AIN.UA*, 05 Ноября, 2018, 10:00. Доступно на: <https://ain.ua/2018/11/05/english-madskills/>.

[Karpenko, O. (2018). Uroveny angliyskogo v Ukraine – odin iz samykh nizkikh v Evrope: issledovanie. *AIN.UA*, 05 Noyabrya, 2018, 10:00. Dostapno na: <https://ain.ua/2018/11/05/english-madskills/>.]

Крайнова, Е. Е. (2016). Роль академической мобильности в современной Европе [онлайн]. *Молодой ученый*, 117, № 13, с. 812-815. [Прегледано на: 09.08.2021]. Достапно на: <https://moluch.ru/archive/117/31938/>.

[Kraynova, E. E. (2016). Roly akademicheskoy mobilynosti v sovremennoy Evrope [onlayn]. *Molodoy uchenyy*, 117, № 13, s. 812-815. [Pregledano na: 09.08.2021]. Dostapno na: <https://moluch.ru/archive/117/31938/>.]

Малыхин, М. (2013). Социологи выяснили, зачем россиянам иностранные языки [онлайн]. *Ведомости*, 25 июля 2013, 15:55. Доступно на: <https://www.vedomosti.ru/management/articles/2013/07/25/fom>.

[Malyhin, M. (2013). Sotsiologi vyasnili, zachem rossiyanam inostrannyye yazyki [onlayn]. *Vedomosti*, 25 iyulya 2013, 15:55. Dostapno na: <https://www.vedomosti.ru/management/articles/2013/07/25/fom>.]

Министерство образования и науки Российской Федерации (2014). *Государственная программа Глобальное образование. О программе* [онлайн] [date of treatment 09.08.2021]. Available at: https://educationglobal.ru/o_programme/. [Ministerstvo obrazovaniya i nauki Rossiyskoy Federatsii (2014). *Gosudarstvennaya programma Globalynoe obrazovanie. O programme* [onlayn] [date of treatment 09.08.2021]. Available at: https://educationglobal.ru/o_programme/.]

Терелкова, Г.В. (б.г.). Академическая мобильность студентов – залог успешной конкурентоспособности будущего специалиста. В: *Потенциальные возможности российского образования в условиях присоединения к ВТО*, Секция 19, с. 1648–653. [Прегледано на: 09.08.2021]. Доступно на: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf5/19.pdf.

[Terelkova, G.V. (b.g.). Akademicheskaya mobilynosty studentov – zalog uspeшной konkurentosposobnosti budushtego spetsialista. V: *Potentsialnyye vozmozhnosti rossiyskogo obrazovaniya v usloviyah prisoedineniya k VTO*, Seksia 19, s. 1648– 653. [Pregledano na: 09.08.2021]. Dostapno na: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf5/19.pdf.]

Указ Президента Российской Федерации О мерах по укреплению кадрового потенциала Российской Федерации: 28.12.2013 № 967 (2013) [online]. [Прегледан на: 09.08.2021]. Достапен на: https://educationglobal.ru/fileadmin/downloads/1_%D0%A3%D0%9A%D0%90%D0%97_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0.pdf.

[*Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii O merah po ukrepleniyu kadrovogo potentsiala Rossiyskoy Federatsii: 28.12.2013 № 967* (2013) [online]. [Pregledan na: 09.08.2021]. Dostapen na: https://educationglobal.ru/fileadmin/downloads/1_%D0%A3%D0%9A%D0%90%D0%97_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0.pdf.]

Харитонов, О.В. (2012). Академическая мобильность в пространстве высшего образования. *Человек и образование*, 2, 31, с. 41-45.

- [Haritonova, O.V. (2012). Akademicheskaya mobilnosty v prostranstve vysshego obrazovaniya. *Chelovek i obrazovanie*, 2, 31, s. 41-45.]
- Artamonova, Yu.D., Demchuk, A.L.** (2012). The development of academic mobility in universities of Russia and the Federal State Educational Standard. *Higher education in Russia*, no. 12, p. 86–95.
- Berlin Communiqué** (2003) [online]: Communiqué of the Conference of Ministers of Higher Education, Berlin, 19 September 2003. [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://www.wg.aegee.org/ewg/berlincommuniqué.htm>.
- Council of Europe** (1997). Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region Lisbon [online]. 11.IV.1997. European Treaty Series № 165 [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://rm.coe.int/168007f2c7>.
- The **Erasmus impact study** (2014) [online]: Effects of mobility on the skills and employability of students and the internationalisation of higher education institutions. *Publications Office of the European Union*. ©European Union, 2014. Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/13031399-9fd4-11e5-8781-01aa75ed71a1>.
- European Commission** (no date) [online]. *Opportunities for organisations*. Erasmus+ EU programme for education, training, youth and sport [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/opportunities/opportunities-for-organisations>.
- European Commission** (1990). Trans-European mobility for university studies (TEMPUS) [online]. Last update: 30 May 1990. Available at: <https://cordis.europa.eu/article/id/31-transeuropean-mobility-for-university-studies-tempus>.
- European Commission** (2019a). *Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, Study on the impact of Erasmus+ higher education partnerships and knowledge alliances at local, national and European levels on key higher education policy priorities: final report* [online]. Publications Office, 2019 [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/87791>.
- European Commission** (2019b). Erasmus+ higher education impact study [online]. Publications Office, 2019 [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/162060>.
- European Commission** (2021) [online]. Erasmus + program for 2021. Available at: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/resources/documents/erasmus-programme-guide-2021_en.
- European Union** (2018). *The European Education Area* [online]. Publication Date: May 2018 [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2186>.
- Khlebovich, D.I.** (2011). Academic Mobility Program for University Teachers: Formal Event or Useful Experience. *Baikal Research Journal*, no. 6, p. 60–70.
- Observatory Magna Charta Universitatum** (2021) [online]. Bologna, Italy, Copyright 2022 [Access: 09.08.2021]. Available at: <http://www.magna-charta.org/>.
- Programa de la Unión Europea** (no date) [online]. *Euroalert.net* [Access: 09.08.2021]. Available at: <https://euroalert.net/programme/591/programa-marco-de-cooperacion-entre-la-union-europea-y-canada-en-materia-de-ensenanza-superior-formacion-y-juventud>.

Reillon, Vincent (2017). *EU framework programmes for research and innovation: Evolution and key data from FP1 to Horizon 2020 in view of FP9* [online]. European Parliamentary Research Service. ISBN 978-92-846-1687-9. Available at: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/608697/EPRS_IDA%282017%29608697_EN.pdf. doi:10.2861/60724.

ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ

**„ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО
COVID - 19“**

COVID СИТУАЦИЯТА И НАГЛАСИТЕ ЗА РОДИТЕЛСТВО СРЕД МЛАДИТЕ ХОРА В ДЪРЖАВАТА С НАЙ-БЪРЗО СВИВАЩА СЕ ПОПУЛАЦИЯ В ЕВРОПА – ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Д-р Галина Недкова Кабаджова

Анотация: Периодите на криза рядко са момент, в които една двойка ще реши да има дете. Историята разказва, че във време на здравна криза нивата на раждаемост силно намаляват, така както периодите на икономическа криза ще доведат до загуба на работа, намаляване на приходите и създаване на несигурност, която също ще повлияе на семейното планиране и раждането на дете. Въпреки че COVID епидемията значително се различава от предишни пандемии, бихме могли да очакваме подобни последици за демографията в световен мащаб. България е държавата с най-бързо свиващата се популация в Европа. Статията се фокусира върху България като страна с ниска раждаемост и минаваща през COVID пандемия, за да определи как последната криза би повлияла на нагласите за родителство на младите хора. Проведени са 50 полуструктурирани интервюта, създадени за целите на настоящото изследване сред 25 мъже и жени, на възраст от 20–40 години, които нямат деца.

Ключови думи: COVID, раждаемост, популация, полови различия, пандемия.

COVID AND PARENTAL ATTITUDES AMONG YOUNG PEOPLE IN A COUNTRY WITH THE FASTEST SHRINKING POPULATION IN EUROPE – EMPIRICAL RESEARCH

Galina Nedkova Kabadzhova, PhD

Abstract: Periods of crisis are rarely a time when a couple will decide to have a child. History tells that during a health crisis, birth rates dramatically decrease, just as periods of economic crisis will lead to job losses, reduced incomes and insecurity, which will also affect family planning and childbirth. Although the COVID epidemic is significantly different from previous pandemics, we could expect similar effects on demographics worldwide. Bulgaria is the country with the fastest shrinking population in Europe. This article focuses on Bulgaria as a country with low fertility rates during a Covid pandemic to establish how the last crisis would affect parental attitudes among young people. 50 semi-structured interviews have been conducted for the purposes of the present paper among 25 man and women aged 20-40 years, who don't have children.

Key words: COVID, birth rate, population, gender differences, pandemic.

ВЪВЕДЕНИЕ

Събитията, започнали 2020 г. налагат значителни промени в обществените нагласи по цял свят. Наред с политическите и социални предизвикателства, родителството и нагласите към родителство се превръщат в една от областите, които са на прага на криза, чиито последствия могат да доведат до значителни промени, засягащи цялото общество и семейството като ценност. Последните изследвания сочат, че COVID-19 е бил изключително натоварващ към родителите главно заради негативните последствия върху психичното и физично здраве породени от стрес или зародилата се несигурност в социален и финансов аспект. Неслучайно авторите Лорел Елдер и Стивън Грийн наричат родителстването в ерата на COVID-19 *Рецепта за лудост*.

И без предизвикателствата на пандемиите, раждането на дете и поемането на ролята на родител е еднакво стресиращо както за мъжа, така и за жената. Новата социална роля, промените в графика и финансите, липсата на сън и грижите около детето безвъзвратно променят стила и начина на живот и днес правят решението за това да имам или не дете още по-трудно и несигурно откогато и да е било (Elder, Greene 2006; 2012; Whitaker, 2008).

Ставането на майка или баща изисква сложна промяна в идентичността, при която родителите трябва да вземат предвид предишното разбиране за себе си и да интегрират новопридобитата си родителска роля. Изследванията показват, че много двойки съобщават за намаляване на качеството и удовлетвореността от връзката си (Hughes et al., 2020; Welch et al., 2019) като много често причината е в нереалистичните очаквания, които са имали за отношенията си и разпределението на задълженията покрай новия член на семейството.

Политизиране на майчинството и бащинството

Последното десетилетие се наблюдава тенденция за т.нар. политизиране на родителство и нагласите към родителство. Според автори темата е политизирана в САЩ и е по-специално подкрепена от Републиканската и Демократична партии (Elder, Greene, 2006; 2012) като вече е засегнала и Европа. Според изследванията родителство, без значение от пола, се асоциира с отличителни нагласи по отношение на редица политически въпроси и то не само такива, които имат пряко отношение към отглеждането на деца. Публикувани данни сочат, че майчинството и бащинството показват по-либерален подход по отношение на държавно разпределение на пари за дневни грижи и образование (Elder, Greene 2016; 2019). Същите автори, в статията изследваща нагласите към генно-модифицирани храни публикуват, че родителите са склонни да показват по-голяма загриженост към ГМО продукцията без значение от какъв пол са (Elder, Greene, and Lizotte, 2018). Тези и много други

публикувани изследвания по темата подкрепят идеята за разглеждане на родителството като посредник на политическа социализация и включването на ролята на родителя в политическата система.

Процесът на глобализация и стремежът към технологичен напредък, които се наблюдават през последните 30 години, дават своето отражение върху личностното развитие и това как се позиционира мъжът и жената в обществото. От биологично детерминирана единица, днес полът е личен избор. Тази интересна трансформация по отношение на личното възприемане на Аз-а няма как да не се отрази и върху нагласите към родителство на съвременния човек във фертилна възраст.

ИЗСЛЕДВАНЕ

Родителство по време на COVID-19

Настоящото изследване разглежда нагласите за родителство на младите хора в България като държава с най-бързо свиваща се популация в Европа. Наред с всички последствия за обществото и света, в който живеем, COVID-19 постави родителите и семействата в една изключително деликатна ситуация – от това да балансират между служебни задължения и отглеждане на деца у дома, до това да се справят с повишения страх и тревожност от създалата се ситуация. Една от основните причини за повишените нива на тревожност са повишените изисквания към тях по време на пандемията. Според Кокс и Абрамс (2020) родителите са по-притеснени от COVID-19 отколкото хората без деца, а майките са по-претоварени, притеснени и депресивни. И ако последните години решението за раждане на дете беше трудно и резултира в демографска криза не само в България, но и в голяма част от света, то днес във време на пандемия изглежда ще бъде още по-голямо предизвикателство.

В настоящето изследване взимат участие 50 лица от български произход във възраст от 20-40 години, които нямат деца. С всички тях са проведени полуструктурирани интервюта, създадени за целите на настоящето изследване. Основната цел на изследването е да се проследят нагласите за раждаемост и до каква степен събитията около COVID-19 им е повлияла. Ключовите изследователски въпроси и кратки демографски данни са представени съответно в Таблица 1 и 2:

Таблица 1: Ключови изследователски въпроси

1. Как ви се отрази тази ситуация с COVID върху нагласите да искате деца?
☐ Оказа ли тази ситуация някакво влияние върху вашето отношение към децата
2. Кризата, която се очаква, може ли да повлияе върху вашите намерения?
3. Има ли около вас хора, при които забелязвате промяна в нагласите към децата от началото на годината до сега?

Таблица 2: Демографски данни (N=50)

Характеристики	Брой		
Възраст	20-25	14	
	25-30	15	
	30-35	12	
	35-40	9	
Пол	Мъже	25	
	Жени	25	
Образование	Висше	Мъже	25
		Жени	25
Семейни/партньорски отношения.		Мъже/Жени	
<i>В съжителство (с интимен партньор/ка без сключен брак).</i>		11	23
<i>Живее без интимен партньор, без съжителство и без граждански брак и нямам сексуални контакти</i>		3	4
<i>Живее без интимен партньор, без съжителство и без граждански брак, но имам сексуални контакти</i>		5	4

МЕТОД

Изследването е правено в периода на първата карантина за борба с възникналата епидемия от COVID-19 през март/април 2020 г. Предвид епидемиологичната обстановка всички респонденти бяха внимателно подбрани и интервюирани по телефона. Интервютата са проведени на български език, записани и след това анализирани от изследователя, провел интервютата. По време на интервютата са водени бележки, които след това се взимат предвид при анализа. Данните са анализирани и представени с помощта на тематичен анализ на съдържанието, използвани са сравнителни техники. Анализирани е всеки получен елемент от данни. Участието на участниците в изследването е доброволно и неплатено. Всички участници са работещи, с висше образование и не са сменяли работата си в последната година. В извадката няма респонденти в брак, 34 от тях са в съжителство с интимен партньор без брак, 7 са извън партньорски отношения и без сексуални контакти, 9 не са във връзка, но имат сексуални контакти. Нашата хипотеза, е че двата пола, участвайки заедно във взимането на решение за дете, биха демонстрирали различия в поведението и нагласите си към родителство. Втората ни хипотеза е, че COVID-19 би оказал влияние върху решението за родителство и при двата пола.

Обзор на резултатите

На всички участници бяха зададени по еднакъв начин ключовите въпроси, като беше наблегнато на начина, по който те мислят за деца и съответно как и дали COVID-19 е повлиял върху техните намерения и нагласи по темата. Изследването не се ограничи само до хора, които твърдо са решили да станат родители. Две от жените в групата ясно заявиха, че не желаят деца (възраст 31 и 25 г.), като посочиха 2 различни причини – едната не може поради здравословни причини, а другата категорично не иска, тъй като се притеснява, че няма да може да се грижи и възпитава детето. Последната отбелязва, че за нея *това да имаш дете не е приоритет или ценност* и на това решение не бива да се гледа така. Интересен факт, който изникна при анализа на резултатите от пилотното изследване по темата с 20 респонденти е, че всички мъже твърдо подкрепят и искат да станат родители. Като пречка за това посочват предимно липса на финансова стабилност и в по-малък процент – надежден партньор. При жените ситуацията е малко по-различна – забелязват се повече изисквания по отношение на необходимите условия за взимане на решение за деца, както и въобще подлагане под съмнение важноста на това да родиш дете. Тези резултати се потвърдиха и при разширеното изследване, което представяме в тази статия. При нито една от респондентките раждането на дете не е посочено като приоритет в близко бъдеще, дори и при наличие на надежден и сигурен партньор. Като причина за това се посочва необходимостта от кариерна и финансова стабилност и собствен дом преди създаването на семейство. При две от интервюираните жени, които в по-голямата част от годината живеят и работят в чужбина, като пречка се посочва несигурността в държавата и липсата на стабилност. За по-голяма яснота представяме групиранияте отговори по теми в таблици в текста по-долу.

По отношение на първия въпрос *Как ви се отрази тази ситуация с COVID върху нагласите да искате деца? Оказа ли тази ситуация някакво влияние върху вашето отношение към децата* 72% (18) от мъжете и 60% от жените се обединиха около това, че пандемията и заформилата се около нея ситуация *никак не са повлияли и всичко си е както преди*. Едва 16% (4) споделят, че са отложили детето заради Ковид, а при 12% (3) от същия пол се е засилило желанието им за партньор. Останалите 40% от жените се разделят поравно между появила се „засилена несигурност и засегнато психично здраве“ и по-интересното, че *за мен това не е повлияло по лош начин върху желанието ми да имам деца, а по-скоро обратното, защото виждам, че това е най-смисленото нещо – да имаш семейство*.

Таблица 3: Как ви се отрази тази ситуация с COVID върху нагласите да искате деца? Оказа ли тази ситуация някакво влияние върху вашето отношение към децата (N=50)

Теми		Брой респонденти
Мъже	„Никак, всичко си е както преди“	72% (18)
	„Отложихме детето, заради несигурност“	16% (4)
	„Засили желанието ми за търсене на половинка“	12% (3)
Жени	„Не е повлияло никак, всичко си е както преди“	60% (15)
	„Засилена несигурност, засегнато психическо здраве“	20% (5)
	„За мен това не е повлияло по лош начин върху желанието ми да имам деца, а по-скоро обратното, защото виждам, че това е най-смисленото нещо – да имаш семейство“	20% (5)

Един от фокусите на изследването е върху COVID пандемията и доколко едно такова явление би могло да повлияе на нагласите на младите хора за родителство. Нашата хипотеза беше, че в някакъв процент ще се отрази върху плановете за бъдеще и семейното планиране. Таблица 4 обаче, в която са групирани отговорите, показва обратното: едва 15 от респондентите (7 мъже и 8 жени) допускат, че икономическите фактори биха могли да повлияят и биха изчакали нормализиране на обстановката. Най-голям брой (15) се обединяват около това, че не биха очаквали промени, тъй като „днес прескачаме от криза в криза“. 11 от жените също смятат, че събитията от последните 2 години не биха повлияли. Трима мъже не очакват криза, а 6 жени се затрудняват да отговорят.

Таблица 4: Кризата, която се очаква може ли да повлияе върху вашите намерения?

Теми		Брой респонденти
Мъже	„Не съвсем; днес прескачаме от криза в криза“	15
	„Може би да, заради икономическите фактори“	7
	„не мисля, че очаквам такава криза“	3
Жени	„не смятам, че това би ми повлияло „	11
	„отлагане на намеренията, докато обстановката се нормализира“	8
	„не зная“	6

Последният въпрос от нашето изследване *Има ли около вас хора, при които забелязвате промяна в нагласите към децата от началото на годината до сега?* препотвърждават резултатите от предния. 80% от ИЛ не забелязват такава промяна и темата за децата не е приоритет. 100% от мъжете не виждат промяна. При жените: 5% забелязват засилване в желанието за деца, а 15% забелязват неудобство, поради задържането на всички членове на семейството в къщи и съответно склонност към отлагане на намерението за деца.

ИЗВОДИ

Последните 2–3 години, силно заразният COVID-19 доведе до редица социални промени, свързани с редовни, глобални и продължителни локдауни от седмици до месеци, промени в начина на живота, както и промяна в нагласите за оцеляване. Като цяло изследванията показват, че пандемията, подобно на природните бедствия, през които човечеството е преминавало, имат сходен модел по отношения на последствия, които засягат главно населението, т.е. спад в раждаемостта, последван от бебешки бум (Ullah et al., 2020). Подобни са събитията след вируса Ебола, Испанския грип, SARS, Zika и др. Изследванията показват, че нивата на раждаемост се влияят главно от икономическа рецесия и бедност (Anser et al., 2020). Подобно явление се наблюдава през рецесията от 2008 г., когато в САЩ се наблюдава сериозен спад в раждаемостта, който се запазва до средата на 2009 г., докато през 2007 г. раждаемостта остава най-висока за последните 2 десетилетия. Публикувано изследване посочва, че в резултат на рецесията от 2008 г., през 2009 г. 22% от респондентите на възраст 18–44 все още планират да отложат раждаемостта (Livingston, Cohn, 2010). В литературата едно от обясненията за възстановяване на раждаемостта след криза се обяснява с т.нар. ефект на натрупване и заместващия ефект – загубата на членове от семейството, роднини или приятели сякаш води до заместване на раждаемостта. От своя страна страхът за съществуването водят до натрупване на една сериозна несигурност (Nobles, Frankenberg, Thomas, 2015).

Вероятно предвид краткото време от обявяването на пандемия все още е трудно да се предположи какви ще бъдат последствията от този вирус не само върху раждаемостта, но и върху човешкия живот. За нашето изследване ние си поставихме два основни въпроса: отразява ли се ситуацията с COVID-19 върху нагласите на младите хора във фертилна възраст за деца и може ли хипотетичната, задаваща се икономическа криза да повлияе върху решението за дете. За огромен процент от респондентите (72% мъже и 60% жени) „всичко си е както преди“ и новата ситуация не е повлияла. По същия начин, по-големият процент участници нямат очаквания бъдеща криза да има повлияе. За част от тях това не е проблем, тъй като ние „прескачаме от криза в криза“ и не би следвало да ни се отразява. 100% от мъжете не виждат промяна и в социалния си кръг, а само 5% от жените виждат засилване на желание за дете в околните. В този тон, изследване от 2010 г. показва, че след кризата от 2008 г. в Италия 37.3% от ИЛ в детеродна възраст изоставят намеренията си да имат деца заради бъдещата икономическа несигурност, докато едва 4.3% правят опити за бебе. (Livingston, Cohn, 2010).

Икономическата рецесия изглежда е основен регулатор за повлияване на раждаемостта по различен начин в страни с различни социално-икономически условия. Нещо повече, тъй като всяка страна има различни характерис-

тики по отношение на семейно планиране, смъртност, заболяемост и др. можем да очакваме различни промени в нивата на раждаемост. Несъмнено COVID-19 засяга негативно човешкия живот във всичките му подобласти и най-вероятно ще се отрази сериозно и на раждаемостта в различните държави в зависимост от техните икономики и особености. Нужни са допълнителни изследвания, за да се потвърди или отрече тази теория.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Anser, M.K. et al.** (2020). The impacts of COVID-19 measures on global environment and fertility rate: double coincidence. *Air Qual Atmos Health*, 13, pp. 1083–1092. DOI: 10.1007/s11869-020-00865-z.
- Elder, L., Greene, S.** (2006). The children gap on social welfare and the politicization of American parents, 1984–2000. *Politics & Gender*, vol. 2, no 4, pp. 451–472.
- Elder, L., Greene, S.** (2012). *The politics of parenthood: Causes and consequences of the politicization and polarization of the American family*. SUNY Press.
- Elder, L., Greene, S.** (2016). The politics of Walmart moms: Parenthood and political attitudes in the 2012 election. *Journal of Women, Politics & Policy*, vol. 37, no 4, pp. 369–393.
- Elder, L., Greene, S.** (2019). Gender and the Politics of Marijuana. *Social Science Quarterly*, vol. 100, no 1, pp. 109–122.
- Elder, L., Greene, S., Lizotte, M. K.** (2018). The gender gap on public opinion towards genetically modified foods. *Social Science Journal*, vol. 55, no 4, pp. 500–509. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2018.02.015>.
- Hughes, C., Devine, R. T., Foley, S., Ribner, A. D., Mesman, J., Blair, C.** (2020). Couples becoming parents: Trajectories for psychological distress and buffering effects of social support. *Journal of Affective Disorders*, 265, pp. 372–380. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.01.133>
- Livingston, G., Cohn, D.** (2010). US birth rate decline linked to recession [online]. *Pew Research Center*. April 6, 2010 [Viewed 19.09.2021]. Available from: <https://www.pewresearch.org/social-trends/2010/04/06/us-birth-rate-decline-linked-to-recession/>.
- Nobles, J., Frankenberg, E., Thomas, D.** (2015). The effects of mortality on fertility: population dynamics after a natural disaster. *Demography*, vol. 52, no 1, pp. 15–38.
- Ullah, M., Moin, A. T., Araf, Y., Bhuiyan, A. R., Griffiths, M. D., Gozal, D.** (2020). Potential effects of the COVID-19 pandemic on future birth rate. *Frontiers in Public Health*, 8. DOI: 10.3389/fpubh.2020.578438.
- Welch, T., Rouleau-Mitchell, E., Farero, A., Lachmar, E., Wittenborn, A.** (2019). Maintaining relationship quality during the transition to parenthood: The need for next generation interventions. *Contemporary Family Therapy*, 41, pp. 211–218. <https://doi.org/10.1007/s10591-018-9481-y>.
- Whitaker, L. D.** (ed.) (2008). *The Gender Gap: Voting and the Sexes*. University of Illinois Press.

КОЛКО ТЕЖИ МИСЪЛТА ЗА СМЪРТТА/ЗАГУБАТА? „ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО COVID – 19“ В КОНТЕКСТА НА ФИЛОСОФИЯТА НА ПУСТОТАТА (ШКОЛАТА ОТ КИОТО)

Д-р Калинка Петкова Янкова

Анотация: Всички *дхарми* (в това число и *Нирвана*) се казва във философията на Изтока са пусти (по природа). Умът е създател и поддръжник на реалността. Оттам, с оформянето на една личност (умо-поддържана), тя започва да съществува в полето на общото с всичките си потенциални цели и амбиции, според средата и културата, която я определя. В т. нар. модерност, в която човекът – вътрешно и външно израства като личност, ценностите се коренят в увереността, че с овладяването на *бедността*, *болестта*, оттам *старостта*, *смъртта* (дори), човекът еволюира, напредва и надгражда себе си. Заплахата, че удобството, свободата и сигурността могат да бъдат отнети от внезапна смърт или загуба на любим човек, ни кара да се замислим, дали с възможността да подобрим живота си отвън, не загубваме вътрешния си ритъм, пулсиращ в едно с естеството на природата ни. Оттам въпросът имаме ли култура на смъртта, на загубата? Идеята зад този текст тръгва от: популярни акценти в Будизма, преминава през пулсиращата от живот представа за смъртта при Танабе Хаджиме (разгледани в съпоставка с идеите при Хайдегер), за да се нанесе върху концептуалната рамка очертана от Куки Шюдзо (и стила „ики“).

Ключови думи: Школата от Киото; *ики*, Танабе Хаджиме, култура на смъртта, диалектика, Кики Шюдзо

HOW MUCH DOES A THOUGHT OF DEATH/LOSS WEIGH? „THE COVID-19 CHALLENGE „ IN THE PHILOSOPHY OF EMPTINESS CONTEXT (KYOTO SCHOOL)

Kalinka Petkova Yankova, PhD

Abstract: In Eastern philosophy, it is said that the mind is the creator and supporter of the reality. The mind schematizes and copies, and also delineates both: the spheres of life and the spheres of interests. Thence, with the formation of a mind-supported idea of a person, this person begins its existence in the field of common existence with all its potential goals and ambitions, according to the environment and culture that defines the reality itself. In the so-called modernity in which man internally and externally grows as a person, has values rooted in the belief that coping with poverty, disease, old age, and death, this man evolves, progresses and refines himself. The danger that his comfort, freedom, and security can be taken away by a sudden death or loss of a loved one makes one wonder whether he, given the opportunity to improve one's life from the outside, will lose the inner rhythm to live truly. Hence the question: do we have a *culture of death*? The idea behind this text begins with certain popular accents in Buddhism, goes through the pulsating notion of death

of Tanabe, and follows the alluring shapes of the conceptual framework outlined by Kuki Shuzō (and *iki*-style).

Key words: Kyoto School, *iki*, Tanabe Hajime, Kuki Shuzo, death, culture, dialectic, Kuki Shūzō

ИДЕЯТА

Въпросът за смисъла на човешкия живот е поставян много пъти, както пише Фройд в „Ерос и култура“ и продължава той, едва ли ще сгрешим, със заключението, че идеята за смисъла на живота принадлежи на религиозната система (1991, с. 13-14). Културата, от своя страна очертава граници, до някъде различни от тези на религията, но в същата степен точно толкова задаващи идеята за *свобода* на духа, че да не забележим малките букви под „обществения договор“¹, които ни задължават да се съобразяваме с правото на по-състоятелния², „дърпащ“ нишките на видимия социален порядък. И двете – религия и култура, задават ограничения, където границите са под формата на закони, правила и носят утехата, че ако бъдат спазени, всичко в живота ще бъде наред. „Третото хилядолетие начева като постхристиянска, постметафизическа, посттрадиционна епоха. Вездесъщият на префикса „пост-“ подчертава радикалните промени, които бележат нашето време. Ние преживяхме един разрыв, една фундаментална промяна в собственото ни доминантно себе-разбиране.“, пише Енгелхард-младши в статията си, публикувана в списание „Християнство и култура“ „Живот и смърт след християнството“ (2010). Тези редове поставят доста въпроси от гледна точка на човека и неговата способност да се преобразува и намира все повече полза от ума си по отношение на чисто човешкия фактор, който осигурява мирът и просперитета на една цивилизация. Въпреки това технологическия прогрес не дава гаранции, че същият прогрес расте право пропорционално и с човешкия потенциал – самият той – човекът, в орбитата на собственият си смисъл. Животът и смъртта са двете начала на един процес от събития, които репликират и оформят човешкия живот, правят го смислен и огледален на себе си. Докато животът е ялната страна на Луната³, то представата за смъртта е нейната тъмна половина, задаваща

¹ При това *съгласието* е доброволно и непоклатимо като изискване за обществения ред и облик, точно следващ извиквите в мислите на Русо, когато възразява на цивилизацията с възгласа: „Назад към природата“.

² В културен, икономически и политически план.

³ Защо използвам тази метафора? В една от Упанишадите може да прочетете следната възстановка: Когато хората напуснат този свят, Луната е мястото, към което се отправят всички те. От техните жизнени дихания Луната се издува през четиринадесетте дни на нарастването си, а през четиринадесетте дни на смаяването си, тя ги изтласква в ново рождение. Понеже Луната е врата към небесния свят. Тя позволява на тези, които отговарят на въпросите ѝ, да преминават отвъд. А що се отнася до тези, които не ѝ отговарят, те, след като се превърнат в дъждовни капки, биват изсипани от нея долу на земята като дъжд, където те се раждат отново в най-различни форми – като червей, насекомо, като риба, птица,

един смътен, понякога зловещ образ. Образ, който натежава екзистенциално с всяка заплаха за нарушаване на спокойствието, в което един човек може да легитимира присъствието си. И ако същият загуби някаква част от тази обещана му, от цивилизацията, културата, в която е отгледан, сигурност, то тогава същият разчита това като загуба на нормалното състояние на нещата.

Колко тежи загубата, каква е мерната единица, с която може да се математи-зира и това състояние на психичния живот, за да се даде решение на създадения проблем?⁴

Защо избрах тема, една компилация от подтеми, които навързани би трябвало да излъчат една обща картина на предизвикателството *Средновековието на 21-ви век ...*, извинете, *Предизвикателството – КОВИД -19* в контекста на Будизма или „философията на пустотата“. Замисълът зад заглавието, всъщност, е върху какво се основава една свобода от контрола, от зависимостта, от страха и загубата на идентичност. Също, от навика да се впускате в познати схеми поради непознати, неразбрани и мъгляви причини, които ни застрашават с неизвестността на своето случване. От това непрестанно преповтаряне на стари идеи, в които вече се наслаждат руините на уморения, от преекспониране външен свят. Външен свят без перспективи, освен тази на

лъв, глиган, носорог, тигър, човек или като някакво друго същество – всеки в зависимост от своите действия (karman) и познание (gyana). [Кауш. Упанишад <https://web.archive.org/web/20040930225917/> ; http://sanskrit.gde.to/all_pdf/kaushhiitaki.pdf работен (приблизителен) превод]. Във края на Ведическия период, 600-500 г пр. Хр., въпросите за живота и смъртта са имали същият екзистенциален проблем: какво се случва след смъртта? Дори има локализирани места за пребиваване на душата. Има и учение за смъртта, което може да се види в Катха Уп. Например, ако се проследи разговора на Начикетас, сина на брахман (жрец, свещенослужител, най-висша каста в Индия) и Яма – богът на смъртта. (Може да намерите преводът на български на самата упанишада (Катха): Упанишади, 2018).

⁴ Какво остава след една загуба във вече определените граници на живота ни – мисъл за безвъзвратно загубена цялост, спомен, история, които са наченали от началото на Сътворението? И защо се опитваме да запазим този спомен по някакъв древноегипетски пример като се опитваме да го мумифицираме до смисъл, до надежда, до някаква вечност, която ни е обещана, от някой? Сякаш целият ни живот се гради на един отрязък от време, който ние никога не приемаме напълно и отбягваме края му, защото да се мисли за смъртта, за свършека на човешкия живот е вид *отричане* на същия. Но какво е живото, ако не точно това – отрязък от време, в което време се диша със съзнанието за „аз“? Оттам не е ли крайното най-безкрайният смисъл на съществуването и не трябва ли да имаме по-ясна представа за смъртта, за загубата, за промяната и трансформацията като смисъл на същия този, толкова желан живот. И да го посветим на нещо в себе си, не на другите, а на опознаването на собствените си възможности в полза на всичко заобикалящо ни, което ни съдейства да бъдем по-осъзнати и свободни, по-любопитни и творчески ориентирани. Ограничаването на мисълта в този смисъл до само виталните конституции на видимия живот, не ни ли прави жертва на собствената ни едноизмерна култура без опции за движение в нея и отвъд нея. Представата за Бог дори, се ограничава до това да смятаме за наказание загубата, смъртта и болестта.

ограниченията, освен тази на това да слагаш маска, за да предпазиш другия, въпреки знанието, че същата не предпазва дори самия теб. Онова, което ни прави уникални в една заедност, отдавна не е тема на дискусия в научните среди, по-скоро търсим изход от тази заедност и като не я намираме си я изобретяваме.

Това, за което става дума в следващите редове, е опит за деконструиране⁵ на размишления върху „изкуството“ да се умира⁶, *изкуството* да се приема несигурното, случайното и неизбежното, *изкуството* да се променяме. Всяко вярване, религия, култура, традиция или философия, носи в структурите на своето тяло от значения онзи образ на края, на който дава име: Смърт. Архетип на загубата, на края, на липсата, на тъгата, на онова, което оставя празнина, сякаш животът ни е изтъкан само от видимост и отвъд нея няма пулс, няма едно разнообразие от много по сложен жив организъм, към който вероятно се завръща всяка единица виталност, включително и ние.⁷ Това, което следва, са наблюдения и изводи породени от циркулиращите, напоследък, образи на „страшната смърт“ около „новото нормално“, с акцент върху японската философия⁸ и Будизма. В изложената тук идея, също така, могат да бъдат открити фрагменти от източна метафизика, традиции и вярвания, въткани в някои фрески на тибетския будизъм, за да завърши с „диалектически“ щрих относно размишления върху изсипаното в перспективата на онова „предизвикателството“, което слага ограничения в живота ни под формата на абревиатура.

ЗАЩО „КОМПОЗИЦИЯ“ НА ЗАГУБАТА

Когато казвам композиция на *загубата*, всъщност имам предвид нещо дребно (подобно на морфема), нещо просто, но сложно – като структура, която, разгледана под микроскопа, изглежда като жизнен порив, въткан в нишките дъх, които поемаме всяка секунда от съществуването си. Ефирността на структурите ѝ е с по-мека изработка от тази на печалбата и за

⁵ Следователно деконструкцията, деконструктивният опит се помества между ограничеността и края, в преутвърждаването на философското, но като отваряне на въпрос за самата философия (Дерида, без дата).

⁶ философствайки, вярвайки, живеейки.

⁷ Сякаш животът е само в онова, което погледът може да докосне, да определи, да окачестви, назове и консумира, вид енергийна напитка за още един ден в това сиво всекидневие. Парадоксът в представите за живота и смъртта (съотношението между тях), граничи с онова, което смятам за едно от най-съществените изводи (открития) на Айнщайн, относно човешката природа: „Само две неща са безкрайни – Вселената и човешката глупост. И аз не съм сигурен за Вселената.“ (Albert Einstein, no date).

⁸ Като цяло тя начева малко преди Първата световна война и то в тесните рамки на опитите на Изтока да разбере Западната мисъл, за да я преодолее като присъствие/влияние в собствения си социален живот

разлика от нея има по-полезно действие върху характера, ако бъде приета като нещо *нормално* и логично. Тежестта ѝ, всъщност е в нейното полезно действие, действие, което остава като съдействие на промяната, като движение в полза на търсенето на решения. Най-сетне действие, което преобразува старото, застоялото, нефункционалното и назадничавото в полезно и иновативно, в нещо, което повишава стандарта на живот, не чрез технически прогрес, а чрез личностен такъв, който съдейства и облагородява междуличностния такъв.

Будизмът се оформя в един особен контекст, въз основа на идеята за отказ от социалност⁹, отказа от идентичност¹⁰, от сигурност, в което установеното се подлага на преосмисляне, мисълта – на дисекция, както и самите умствени форми¹¹. Висшите сили, в този контекст, които управляват света, се свалят до осъзнаването на идеята за собствен вътрешен център, до който трябва да се стигне чрез събличане на „аз“ от умствените конструкции, защото *непостоянството е характеристика на самото битие*. В „Учението за Дхарма“ няма нищо статично, няма постоянна природа на ума, няма и „аз“, който да характеризира целостта на един човек, наречен и установен като социална единица живот. Човекът е една непрестанно случваща се серия от азове, нещо като *парадоксите на Зенон*.¹² Смъртта е трансформация и преход от едно състояние в друго, където закона за запазване на енергията е в сила, далеч от всяка човешка представа за естествен порядък. И когато в Будизма се говори за смисъла на човешки живот, всяка виталност, дефинираща тази идея, попада под общия знаменател на концепцията зад *пустотата*. След като бъде оформена една личност, тя започва да съществува в полето на заложените от социализацията ѝ цели и амбиции, което и определя собствените ѝ стремежи. Има определени ниши за реализация и това са легитимните зони, осигуряващи социален живот.¹³ Така нареченият *модерен свят*, се характеризира с удобството, осигурено от идеята, че овладяването на бедността,

⁹ Отказ да се подчиняваме безпрекословно на тази социалност, която в един момент преекспонира задълженията, за да ги предложи като културни реминисценции на опита и традицията.

¹⁰ Т.е да не „живеем въображаем живот в очите на другите“ и без „да се мъчим да правим впечатление“, по думите на Паскал (1978, с. 147).

¹¹ В Абхидхарма на Васубандху се говори за 89 вида ум (обикновен ум, съществуват и форми на ума, достигнати от *архат*, които са 32 вида), 56 умствени състояние, оформящи реалност в 28 вида материя. Архат, в техравата будизма е човек, който е постигнал освобождение от подчинението си на емоции и чувства, излязъл от цикъла на преражданя, но все още не достигнал състоянието на „пробуденост“.

¹² Или обратно на неговата представа за „покоя“ на лелящата стрела.

¹³ Извън него, ако се опираме на Аристотел са животните или боговете, отшелникът и аскетът са мерна единици за социалност. – няма нужда да се интимничи с читателя, той може въобще да не иска да пита Аристотел или дори да мисли върху него.

болестта, като процес, оттам старостта, че дори смъртта, е еволюцията, от която се нуждае човекът, за да бъде Човек. Заплахата, че тези „удобства“, че свободата да се ползват (колкото и илюзорна да е тя) и т.н., могат да бъдат отнети от внезапна смърт или загуба на любим човек, ни кара да се замислим дали с възможността да подобрим живота си отвън, не загубваме вътрешния си ритъм, пулсиращ в едно с естеството на природата ни. Знаем сравненията за *ендоизмерния* човек, знаем и за заменения от предмет човек, няма нужда да се впускаме в излишни подробности, заложили в тези представи, но в този загубен вътрешен ритъм, разпознаването на смисъла, на стойността на собствения ни живот е въпрос на диалектика и първия въпрос в нея е, имаме ли способността да приемем да се освободим от *страха пред смъртта*, страха от загубата, от страха да бъдем бедни или нещастни? Защо психичните ни рецептори са толкова чувствителни, че загубваме всякаква разумност в опита си да опазим това, което имаме – външно или вътрешно¹⁴?

Нотите, които оформят тази *композиция на загубата*, са „реквием“ на това, което не можем да си представим, защото то не съществува. Пустотата между тях е като голяма празнота, в която се разполагат фрагментите на живота – но живот, който в голяма степен е заплашен от безсмислие, поради акцентирането върху пълнотата. Обратно, в контекста на Дзен¹⁵ *пустотата* се реализира чрез пробуждането и достигането до истинската същност на света, а именно, че всички неща и същества са празни по природа, празни от себе-сност. Свързва се с концепцията за не-дуалността, т.е. не съществуват субект и обект, вътре и вън. Терминът се отнася основно към Махаяна Будизма, където *дхарма*, от своя страна е друг термин, който очертава метафизично структурите на реалността и буквално се отнася до онова, което захваща и поддържа естествения ред¹⁶. И когато говорим за съвкупност от характеристики, които определят една или друга идентичност, кармата на Изток е позната концепция. Отпечатък, подобно на материала мемори-пiana в т. нар., умствено тяло – или *тяло* на ума, в която се откриват пространства/ хоризонти на навика, заложен в композицията на почти всяка позната ни религиозна концепция, а именно *мисъл-действие-резултат*.¹⁷ Оттам „колелото на времето“¹⁸, почти такова, каквото може да видите във всеки тибетски храм се

¹⁴ чувства, емоции, душа, дух, статукво, контрол над всичко.

¹⁵ Форма на практика на Учението на Буда.

¹⁶ Може да се преведе още като: закон, религия, в зависимост от контекста.

¹⁷ Като афоризма на Хилел „не прави на другите това, което не искаш да направят на теб“, която може да се проследи почти във всяка религиозна концепция, както в спомнатата си форма, така и в нейните разновидности, в зависимост от културния и религиозен контекст.

¹⁸ Или, „цикъл на мирските състояния на битието“. „Будистката космология се основава на две главни концепции за структурата на Вселената. Едната произлиза от ранната „Абхид-

завърта, за да излъчи хиляди същества в порядъка на зададените му от карма и дхарма параметри. Параметри на причината и следствието и все пак в света на причината и следствието, в света на „карман“.¹⁹ Дали, модерната ѝ интерпретация се е променила и ако всичко е начертано предварително, какъв е смисълът от страха?

Какво е умът според източните представи – претенциозно заглавие за нещо, което няма еднозначен отговор, подобно на идеята заложена в символа – Енсо.²⁰ В един от каноничните текстове на Будизма²¹, *Абхидхармакошабхашя* или накратко – *Абхидхарма*²² на Васубандху, се представят в един систематичен вид феномените, означаващи битието или по-точно казано, феноменалното битие, възприемано през характеристиките на *аз-а*.

хармакоша“, създадена от индийския будистки учител Васубандху, а другата от по-късната „Калачакра Тантра“, която е била представена в Тибет през 1024 г.“ (За повече виж Класанова, 2006, с. 39).

¹⁹ कर्म – *karma* – букв. „действие“. „работа“. Важен елемент от концепцията за „карман“ е термина *वासना* (वासना/*vāsanā*) – от гл. корен *vac/vās* – парфюмирам, ухаю, аромат, тамян и т.н. С този термин се описват механизмите, по които се случва кармата и законите, по които тя се увива, като уханье около живота на един човек, поддържа го и самото ѝ проявление е действие на съществуването. Това са остатъчни актове/впечатления, следствия, които не се осъзнават, но доминират и детерминират бъдещите действия, или по-точно създават склонност/характер за бъдещи такива. Самата предразположеност може да се превърне в „установка на съзнанието“, което може да генерира ментални импулси и съпровождащите ги действия. Една такава „установка“ е почти невъзможно да се преодолее или промени, докато не се изпарят условията, уханията от нейните намерения, мотивации и фиксации. (За повече подробности по темата Пацев, 2017, с. 210-212).

²⁰ Букв. крбг. Енсо – състояние на ума – един непрекъснат мах на четката, където ръката не се вдига, не трепва, не се колебае, а следва самите естествени форми на завършеността.

²¹ Няма да се спираме на видовете школи в самата система на Будизма, защото това допълнително ще утежни тази част от текста, което не е намерението зад тези редове. По-скоро трябва да стане ясно, че идеята за съзнанието е основополагаща за разбирането на източната философия. Нещо повече, тя е самият „фундамент“ на реализацията, на постигането на целта на живота, а именно – просветление и освобождение от „оковите“ на илюзорния живот и едноизмерността на света.

²² Една от четирите налични днес *Абхидхарми*, наречена *Абхидхарма-коша-бхашям*, е съставена през 4 в. от ученика на Буда *Васубандху*. Макар да не е „официална“ част от Палийския канон, тя е шедевър, наречен от самия *Васубандху* „Съкровищницата на *Дхарма*“, т.е. може да се каже, че *Абхидхарма* е същността на будисткото учение, превъзхождащо всяко друго знание. Състои се от девет глави. Първите осем съдържат около 598 коренни стиха (*Kāriki*), вградени в авторски коментар (*bhāṣiā*). Най-общо *Абхидхарма* (*Абхидхамма* на пали) означава „висше“ или „върховно“ учение и засяга както изследването на *Учението на Буда*, така и неговото изложение в стегната система, поради което с основание може да твърдим, че *Абхидхарма* е систематизирано, пълно и изключително сбито изложение на Учението на Буда. Из статия на Галина Спасова (2018). В този текст се ползва именно нейният превод.

В книгата се прави много подробен анализ на принципите на съществуването и на механизма, по който работи умът, където обусловените дхарми са петте *скандхи*²³: Това са скандхата (купчината, струпването на) материя, скандхата усещания, скандхата идеи, скандхата умствени формации и скандхата съзнание (Васубандху, 2017, с. 167) – това е съзнанието като „разграничителна способност“. „Опорните точки на съзнанието за тези неща (видима материя, звук, вкус и пр.), а именно фините елементи на материята, са петте органа – органът на зрението и пр.“ (Васубандху, 2017, с. 170). Петте сетивни съзнания се наричат също така *рупа*.²⁴ Шестото съзнание се нарича *манас*²⁵ и то няма форма, т.е. *рупа*. Шестото, възприемащо съзнание, е умът или *манас*. „Понеже органите на съзнанието са близо до ума, на който човек дава името *атман*, те в действителност са опорна точка на себе си; тогава човек ги квалифицира като „вътрешни“ или „лични“, докато видимите неща и другите обекти на съзнанието се считат за „външни“. Съзнанието (в изброените си пет форми) става опорна точка на шестото – ума. „Те са опорна точка на ума само когато, след като са отминали (умрели), придобиват качеството на умствен орган“ (Васубандху, 2017, с. 229), т.е. умирайки, стават опорна точка на ума. „От тези шест съзнания, това, което постоянно умира, е манас“. Няма *манас*, различен от съзнанието.²⁶ умът е обектът на идеята за „Аз“, умът е каквото хората погрешно сграбчват за свой „Аз“. Метафорично този ум получава името *атман*. Тук *мисълта* се разглежда като радиовълна с определен статут и интензитет – колкото повече се наслажда, толкова повече олеква и отмира, за да се *отпечата* като представа без ясни връзки, Тя е там като генезис на самото съществуване, сякаш винаги съществувала²⁷. С *олекването*, тя натежава от смисли и в означаването си придава на съществото, което я излъчва тежест и идентичност, спомен и история. Оттук, „тежестта“ е елемент от задържаната и смислово образувана умствена представа за дадено събитие, което, нюансирано и акцентирано, вече не търси решения. *Решенията* са изход от дадена ситуация, затова естествения ритъм на нуждата от чакането, не на

²³ स्कन्ध (санскр.) – скандха.

²⁴ रूप (санскр.)

²⁵ मनस् (санскр.) умът е обектът на идеята за „Аз“, умът е каквото хората погрешно сграбчват за свой „Аз“. Метафорично този ум получава името *атман* (Васубандху, 2017, с. 229).

²⁶ Съзнанията (виджняна) следват едно след друго: те могат да са зрителни, ... умствени. Съзнанието, което изчезва, е непосредствената предшестваща причина, основата (*аширая*) на съзнанието, което веднага следва. Под този аспект то получава името *манас* (ум), *мая-аятана*, *манодхати* и *мана-индрия*. То се отнася към съзнанието, което следва, както органът на зрението се отнася към зрителното съзнание (Васубандху, 2017, с. 271).

²⁷ Като надгробна плоча на стар род с дълга история.

търсенето на решения, заради общия контекст, в който е вкарано едно мислене, отвежда до насаждането на *страхове*, а не до взимане на решения. *Отговорността* за дадено решение е тежка мисъл, нещо повече, тя, сама по себе си засажда естествена нужда от страх, в който страх се вплитат желанието и копнежи за състояние на нормалност, която нормалност никога не е била в действителност. За да се преодолее общата хипноза от едно събитие, е „необходима особена мотивация, като например нахлуването на странен опит, който не може да бъде подчинен на подръчния запас от знания или се оказва несъвместим с него, за да бъдем принудени да преразгледаме предишната си вяра.“ (Schutz, 1962, p. 228). Тази „особена“, нахлула отвън, мотивация има различни тълкования в смисъла на „странен опит“ за Изтока, което би могло да се разчете като *другото* „мислене“ отвъд логиката на факта. Абхидхарма на Васубандху *внося* яснота по отношение на ума, като превръща психичните му аспекти в алгоритъм, чрез който светът е вид решение, което в редица комбинации на поредица от умствени състояния ще намери своя „изход“ от уравнението на *току-що отминалото съзнание, което става основа на ума*.²⁸ Смъртта е лесна причина за изваждането на ума от релси и нарушаване спокойствието на ежедневието, в което един човек е организиран живота си. Философията на Абхидхарма съдейства на осъзнаването, че животът в неговата смислово ориентирана посока е *сигурен* пристан за тези, които *следват* правилата му в една игра на зарове²⁹. Колкото повече съдействаш, толкова повече освобождаваш навика, втъкан в самата природа на ума, в безвъпросното в него, в сигурното опаковане на живеенето по правила, които ти дават знанието, че всичко се променя точно тогава, когато се опиташ да го задържиш. Затова, ако на Запад *феноменологът* ни показва как да различаваме видимото от невидимото, как да разбираме „приноса“ на отделните ни способности към възприятието на онова, което наричаме тежест в този „свят“, означаван от ума ни, то за източния човек, който *практикува* света, умът е поддържащият илюзията за наличност на битието, за тежест на битието, умът е изобщо, причината за битуване в битието. Играта е основен елемент от тази илюзия и танцът, движението е един от основните му елементи.

²⁸ От тези шест съзнания, това което постоянно умира, е манас (saṅgāṃ anantarāṭītaṃ vijñānaṃ yad dhi tan manaḥ). Всяко съзнание, което току що е отминало (умряло), получава името манодхату; така както един мъж е едно-временно и син, и баща; и както едно и също зеленчуково растение е едновременно и плод, и семе (Васубандху, 2017, с. 185).

²⁹ Няма нищо сигурно и постоянно, затова живей, според условията, действай, според условията, стремейки се, в мисленето си, да образуваш онези ниши на съществуване, които провокират теб самия – такъв, какъвто си.

Но да се върнем към темата за смъртта, като навлезем в японския контекст на разбирането за нея.³⁰ Смъртта³¹ при Танабе Хаджиме³² е най-чистият пример за това как човек трябва да се съгласи, да се предаде на *чистата* случайност (Heisig, 2001, p. 176), съхранена в една *активност* на Нищото. Несъмнено силата на подобно изказване се изразява в отказа от всякакво участие и показност (Левинас, 1997, с. 93; 2000). Смъртта не е това нещо, което дава посока, раздвижва въздуха и става връзка между битието и *нищото*, подобно на Времето, на Пространството, но за разлика от тях се преживява във внезапното, а не постепенно разрушаване на всичко. Танабе разчита в отказа да се видят чистите форми на смъртта, едно крайно и западно съзнание с внимание към факта, за събитията и за движенията на света, което е стигнало дотам да възприема самото себе си като чиста

³⁰ Междувременно *шунята* (शून्यता – или „пустота(та)“ в Будизма има своята допирателна по отношение на смислите, вложени в трансформирания принцип на смъртта, като умствено състояние. В речника на Monier-Williams, Sanskrit-English Dictionary от 1899 г. думата е превеждана и като „отсъствие на ум и реалност“, „иллюзорната страна на феномена *реалност*“ и други подобни.) и се явява своеобразна парадигма на есенцията, или още съществуване и представлява чиста метафизика на виталността. В Станфордската философска енциклопедия (The Kyoto School, 2006) в резюмето: „*Западното понятие за „битието“ срещу източната идея за нищото? Или Западна онтология срещу Източна ме-онтология?*“, авторът отваря скоба, в която казва, че под „меонтология“ (липса на онтология) на Изток отговаря идеята за *му*, (無) – *Нищо*-то. Тази „*му*-онтология“ е олицетворение на модерната мисъл на Изток, като към това авторът добавя, че смислово идеята се доближава до това, което М. Хайдегер има предвид казвайки, че: „Нищото“ (*das Nichts*) е „воалът на битието“ (За „воала на битието“: Heidegger, 1975, pp. 103–122; и в: Vol. 65, pp. 246–247; The Kyoto School, 2006). Това разделяне на видимостта от върховната реалност, онази която съдържа текста и контекста на битието стои в понятието за *шунята*, но не я определя, защото концепцията за пустотата не е състоятелна в контекста на социалността. Има в разбирането за нея една пълнота на знанието, че от нищото идва всичко и в нищото се завръща, за да се окачестви по нов начин. (Виж в: Heidegger, 1975, Vol. 9, 103–22; и в: Vol. 65, pp. 246–247; Lin Ma, 2008).

³¹ „Над всичко останало, (стои) Великата Смърт!“ е един от задвижващите мотиви, зад *силата на аз* в Дзен. Танабе разглежда тази сила в перспективата на смъртта на „аз“, за да се пробуди за живот в *силата на другия*, където тя е преродената. (За повече виж Tanabe, 2016, pp. 280-281).

³² Кой е Танабе Хаджиме? Той е представител на Школата от Киото – кръг от философи, които се опитват да създадат диалог със Западната философска мисъл, изучавайки основите и формите на нейната мисъл. Той е *второто* име след Нишида Китаро и е в голяма степен „философът“ в компанията по отношение на западните позиции в метафизиката. Поканен от Нишида да преподава в Университета в Киото, той споделя с него своите надежди да замине за Европа, където да се запознае с идеите на неокантианството на родна почва. Неговото известно изследване е върху идеите на Кант за „трансценденталната логика“, но премислена през Хусерл и неговата феноменология (Хусерл, 2005). През 1923 г. заминава за Европа, където учи при Хайдегер в Марбург.

умо-зримост на тези факти. В това се стои и Хайдегеровата „онтология на живота“ (по израза на Heising, 2001, р. 176), на която Танабе Хаджиме противопоставя тази на смъртта. Изглежда очевидно подобно „противопоставяне“, не само поради спецификата на смъртта за японската жизнена картина³³, но и от гледна точка на един завършен философски цикъл, в който той е включил всичко в анализа си за битието на биващото. „Ако има каквато и да е философия, която би могла да ни спаси днес, това може да бъде единствено диалектика на смъртта. Това е моето подозрение.“ (Heising, 2001, р. 176). Смъртта е повече от мрачна сянка, към която края на една необходимост ни тласка. Тя е по-скоро „движеща сила“, трансформация на съзнанието, което съзнание влиза в ритъма на естествения порядък на света, без да „зацикля“ на собствената си значимост. „Аз“ се преражда чрез силата на другия, според Танабе и³⁴ „във финалната част на съчинението си: *Съществуване, любов и практика*, Танабе предприема първите стъпки към превръщането на своята философия в *упражняване в умиране*³⁵. Взимайки пример от живота на Исус и дзен-самурайския идеал, той показва как смъртта – или крайното отричане на себе-то (Tanabe, 1963), води до нов живот. Метафизически, „диалектиката на разговора“ за смъртта, която той има предвид, е *нищото-в-любов*, т.е. активността на *абсолютното нищо*. Това е практичен „разговор“ за неизбежния край, в който се пробужда индивидуалното. Това себе-съзнание се обвива в доверие, пред което житейският опит се срива. Това е чувството на *безсилие/-от което може да се направи пробив от безизходното* в някаква посока (перефразирано от Heising, 2001, р. 176). Една *епифания на абсолютното нищо*, възпяваща безкрайното в крайния свят и довеждаща ни отвъд всякакво безсилие пред смъртта. Практикуването на подобна *диалектика на смъртта* е *пробудена* заради съществуващото сътрудничество между *смъртта-и-прераждането*, което Танабе нарича: „*екстремност на абсолютното нищо*“.³⁶ Една екстремност, която има свой собствен стил и се изразява в автентичността,

³³ В контекста на самоубийството като ритуал и въпрос на достойнство.

³⁴ Дали е *диалектика на Опити* на Монтен или самопреживяване по интуиция, това може да каже самият Танабе. Но въпреки всички доводи, смъртта като философия безспорно отличава един философ от друг по това, че е разбрал смъртта.

³⁵ В Сократовия смисъл на думата, като „самото занимание с философия, „правилното философстване“, според Сократ, е „упражнение в умиране“ (Платон, 1982, с. 188).

³⁶ „Социалният аз на човека е признанието, което той получава от себеподобните си. Ние не просто сме стадни животни, които обичат да бъдат в близост до своите спътници, но също така притежаваме вродена склонност да бъдем забелязвани с одобрение от себеподобни. Не би могло да се измисли по-дяволско наказание, ако беше физически възможно, от това човек да бъде пуснат в обществото и да остане напълно незабелязан от всички негови членове.“

която за да се живее има нужда от легитимност, от отправна точка, с която отправна точка се съобразява един друг представител на *Школата*³⁷, чийто идеи оформят своеобразен културен стил и задават идейните контури на една естетика на безнадежността в нейната *есенна* форма. Кратката визитка на Куки Шюдзо³⁸ разказва за него, като за човек, избрал, поради естеството на социалната си обвивка, живот, който да го доведе до определен момент, винаги на входа на крайностите или по-скоро до границите на една невъзможност. Невъзможност, от която по-нататък има само чисти форми на осъзнатост, в които прозира същността на живеенето само-по-себе си. Това живеене очертава ясно границите на един културен ареал с необходимите артефакти, образувачи самото съществуване.³⁹ Нишида Китаро кани Куки Шюдзо да се присъедини към неговия факултет като студент, заемайки, за кратко свое място в този кръг от философиращи есеисти.⁴⁰ Няма как да се спрем обстойно в този момент на цялостния му облик като мислител, но безспорно в *структурата* на неговите размишления заслужава внимание идеята за света под самия свят на обикновеното и това обикновено

³⁷ През 1906 г. в университета в Киото, Япония се открива „Факултетът по писменост“, където се намира и „Департаментът по философия“. Именно там започва да преподава първият представител на „Школата“ – Нишида Китаро. Името на философския кръг се оформя спонтанно от *мястото*, което му дава и названието. Начало на това „събитие“, както вече стана дума в предговора, е излизането на книгата на Нишида „Изследване върху доброто“, с което през 1911 година се полагаат и основите на епохата на модерната японска философия. Школата от Киото предлага философски концепции на основата на идеи, извлечени от *учението на Буда за Дхарма*, както и традиции, които оформят културно-социалните им образи – Дао, Конфуцианство, Шинто и по-тъсно Дзен. Това *струване* на системи от вярвания в една приемствена линия идва, за да онагледят идеята ми, че европейската философска мисъл се оформя от гръцката такава. Поради тази причина диалогът се пренася на онази културна плоскост, върху която се очертават сфери на влияние: религия, наука, образование и т.н., като стремежът се съсредоточава в намирането на отговори на въпроси, които придават значение на човешкото съществуване.

³⁸ С елементи на разсъждение за произхода на малкия Шюдзо, като важният момент от неговата биография е, че на 23 години приема католицизма.

³⁹ Shūzō Kuki, името по западен модел. Той е четвъртия син на барон Куки Рюичи (първо име Рюичи), и като такъв, през 1921 година Куки Шюдзо заминава да учи в Европа и прекарва там осем години. В Университета на Хайделберг учи неокантианство при Хайнрих Рикерт (през 1923 година Мики Кийоши и Куки Шюдзо участват на семинар на Рикерт, организиран в Хайделберг), посещава редица лекции на Е. Хусерл, където в споменатата 1927 година, в дома на преподавателя си се запознава и с М. Хайдегер. Тази среща има своя далеко-източен отпечатък в идейната визитка в творчеството и на двамата.

⁴⁰ „Езикът“, символите и значенията, които Куки предлага като кореспондиращи елементи от диалога между Изтока и Запада дава на всеки изследовател след него, готов да разговаря с другата култура, чрез символи, които да *случат* социалната реалност такава, каквато е.

свето-извайване на нуждите, всъщност е препратка към една своеобразна култура на края, на загубата, на живеенето в изкуството и неговите форми, в които страхът няма място. „Картина на плуващия на повърхността свят“⁴¹ е термин от голямо значение за японската естетика, която в някаква степен е и „визитна картичка“ на самата социална реалност – една повърхност, наситена със значенията на всичко, което би могло да пулсира от живот под цялата видимост. И именно тя, това всичко – видимо и невидимо е истинската дълбочина на живота. И Куки преобръща именно тези значения, за да ги облече в културните им реквизити и да ги постави на авансцената. В цялостната *поместеност* на битието в социалната рамка на азиатската култура, неговата видимост, *изплувала на повърхността*, като реплика към формите, които едно съзнание разграничава в действията между *аз-другия*. Напасването е вид „игра на сенките“, в което съграждането на елементи от живота е принцип на крайности. Живот-смърт; красиво-грозно, ниско-високо. Куки създава единна, изкусна *жива* естетиката, която образува символите на всичко, без непременно да го преекспонира в социалното като механизми на културата, а по-скоро като изходи от задръжките и ограниченията на същата. Обикновено превеждано като „изящен“, „естетичен“ понятието „*iki*“ бива оформено с повече значения от японския философ, който събира в едно термини от Шинто, Будизма и Бушидо, за да общува със западните философи по отношение на идеята, зад същността на битието.⁴² Това е сумата от три характеристики, съчетани в едно, а именно: кокетство, съблазън, събрани в „*битаи*“⁴³ – екстракт от Шинто-правилата; отричане, скрито в „*акираме*“⁴⁴ – от правилата на Будизма; гордост/достоинство или „*икиджи*“⁴⁵ – значение, взето от правилата на Бушидо (*Sanshu no Shinki: the three sacred treasures, no date*). В контекста на заглавието тук става дума за втората характеристика от *Структурата* „*икиджи*“⁴⁶, която се разглежда като *етикет* за истинския „*Едотокко*“ – човек, роден и отраснал в района на Едо (Токио). Това е феномен на съзнанието, излъчен в най-чистите форми на видимостта като жест на самото социално действие, което създа-

⁴¹ 浮世絵, буквално: „pictures of the floating world“.

⁴² „Този феномен, наричан на японски „*ики*“ (което тук предаваме с „елегантност“, въпреки че самият Куки посочва, че в европейските езици няма подходяща дума, която да преведе понятието), е свързан с японската сексуалност, но също с проблема за другостта, човешката крайност, суетата, преходността и т.н. и позволява на Куки да преосмисли една цялостна културна нагласа.“ (Тенев, 2008, с. 7).

⁴³ *bitai* – 媚態

⁴⁴ *akirame* – 諦め

⁴⁵ *ikiji* – 意気地

⁴⁶ „*Ики*“ е „*ики*“ – (意気 – идея+въздух), това е „*икиджи*“ – (意気地 – идея+въздух+земля) = гордост, достоинство, себеуважение, дързост.

ва стиловете на живот, отношението към него и запазването на достойнство от осъзнаването от направения избор. Подобно на самурая, васален на своя господар, приел смъртта предварително и така готов да умре всеки миг за това, в което вярва. Готов да защитава, да устоява това, на което служи и на което е отдаден животът му. Затова пътят на самурая е пътят на смъртта, оттам приел веднъж възможността, че всяка следваща стъпка, с всеки дъх си подложен на промяна, на вид загуба, на вид всекидневно умирање на „аз“-ове, които са единствено визитки на идентичността ти в света, самураят умира един път. В този ред на „пускания“ на себе-стност, аз-овост, всъщност се стига до идеята, че единствено чрез самоотричането, тоталното унищожение на идеята за себе съхранение, влизайки в смъртта без никакво чувство на загуба, войнът е способен да се бие в най-добрата си форма за своя господар. Тук не става дума само за „гордост“, става дума за чест, за смелост, за дързост, за себе-уважение. Ос в изграждането на идентичност – чертите, които съставляват личността в многоликостта на една културна среда. „В „ики“ трябва да се покаже съпротива на противоположното, също толкова отчетливо, колкото и да се очертае дистанция между аз и *другия*, между мъжа и жената, между лично и обществено. В някакъв смисъл това не е културен стил на общуване, в смисъла на възпитание, това е стил на самата култура, която общува с всичко, което не принадлежи на всекидневния му опит. Не се привързва, а позволява да се надникне в една тайнственост, която не е дадена никому, но би изкушила всекиго. Контекста в цялостният *облик* на концепцията *ики* е „съблазънта“/“чара“⁴⁷ да се поддържа връзката между живота и смъртта, винаги на ръба, винаги на гребена на вълната като принципи на самата диалектика за края и началото на съществуването. Така обект и субект стават едно – изначално и онтологично и Куки изобретява свойствен стил на общуване с културни фрагменти, тръгвайки от общото и пристигайки в някаква негова форма на „собствен“ оттенък, в който индивидуалността може да се съзре и отчете⁴⁸.

⁴⁷ *bitai* 媚態, един от принципните фактори, изграждащи един от градивните елементи на структурата на „ики“

⁴⁸ По тази логика и кръгът на „самсара“ е хазартна игра, а мотивът със зара кореспондира с диалектиката на смъртта при Танабе. Самият момент е „Хвърлянето на зара“, който никога няма да премахне случайността, с което подчертава, че със смъртта не се изчерпва съществуването и страхът не би трябвало да връзва съзнанието в границите на загубата на телесни характеристики.

СМЪРТТА КАТО КУЛТУРЕН КОНТУР

„Да философстваш, значи да се научиш да умираш“: Да размишляваш за смъртта значи да размишляваш за свободата. Който се е научил да умира, той се е отучил да бъде роб. Готовността ни да умрем ни избавя от всяко подчинение и принуда. Няма никакво зло в живота на този, който добре е разбрал, че лишаването от живот не е никакво зло⁴⁹. Оттук, се питам, можем ли да оформим днес, ние, в контекста на „новото нормално“ контурите на една *култура*, в която смъртта не е основана на страх или не приемане или по-скоро да се зададат границите, на една по-открита и смислена диалектика на съществуването, в която *Тя е най-висшата* форма на нормалност. В перспективата на т. нар. *предизвикателство* КОВИД-19 се откриха съвсем ясно очертанията на онзи изначален страх, задвижвал цивилизацията в нейните най-ранни форми. Тогава, когато *да съществуваши*, е била „повеля“ на боговете и всичко в този контекст се е развивало в особената игра между сили, именувани според нуждата на същите⁵⁰. На Изток философията, която не акцентира върху личността я прави устойчива в емоциите⁵¹, които са структурирани и разпределени като прагове на съществуването. Може да провидим тази „устойчивост“ по начина, по който се справят с наложената световна карантина. Оттам дали е *философия* или *култура на смъртта* няма значение, щом носи смисъла на опита, от който следва единствено логиката на „и това ще отmine и ново ще дойде“. В нея човечеството прави опити да структурира своя умствен *Паноптикум*, за да се чувства винаги свободно в ограничаването на миросгледа си с глобализацията, а и каква е социалната свобода, ако в основата и не стои принуда!

Другият акцент е загубата, която тежи много повече, ако в центъра ѝ стои *другият*, а не загубата на собствения аз. Екзистенциално всеки „аз“ е пространство, а всяко „аз-ово пространство“, споделяно с друг „аз“, при загуба на единия или другия акцент на индивидуални характеристики (аз), запълва това „отсъствие“ на *преди-миг-съществуването* трудно, бавно и мъчително в диалектиката на всекидневието. Следователно онова, което е произтича-

⁴⁹ В този смисъл „самото занимание с философия, „правилното философстване“, според Сократ, е „упражнение в умирање“ (Монтен, 1975, с. 173). В някакъв смисъл „самото занимание с философия, „правилното философстване“, според Сократ, е „упражнение в умирање“.

⁵⁰ Точно както днес, но с тази разлика, че силите не са скрити за имена като Мардук, Шива, Кецакоатъл и т.н.

⁵¹ Видове ум-ове, според Абхидрама съществуват 89 вида ум и 52 умствени състояния разпознати в 28 вида материя, както сочат „изчисленията“ на Абхидхарма от Васубандху. Без, към тях, да се прибавят *умове* на *архати*, които в медитация, в практикуването на ума, успяват да „излязат“ над всекидневното илюзорно съществуване. Там, за преодоляване, има само 32 вида ум, след което *свободата* (от зависимости) зове в други форми на съществуване.

ло от опита на тази форма, вече не е валидно. Съзнанието, или по-скоро умственото съзнание, измества фокуса, за да „оцелее“ в тази липса, която никога няма да се запълни, но същинският въпрос е какво остава наистина, ако всичко е *просто форма* и всяка нейна загуба носи в себе си началото на следващия „слайд“ на съществуване?⁵² В идеята за смъртта, която *не е философия*, но и *е философия* се търси смисълът на самото живеене, в която умирането може да се мисли, огледа във *възможностите* на *нищото*, което ни обгражда отвсякъде⁵³. Когато близкият до теб човек, който отразява твоето съществуване и ти неговото в едно съжителство, остави празнина с умирането си, тогава тази липса на физическото присъствие не избледнява. Тя поражда една своеобразна теология на сетивността, в която невидимото *присъствие* създава, чрез въображението и спомена, много по-голямо усещане за липса на близкия човек, отколкото действително съществува. Поради отсъствието на телесността – физическия източник на тези емоции, спомените за него изграждат символния образ на *този-който-го няма*. Сякаш с изчезването на очертанията, на физическото му присъствие и отлики се изчерпва една серия от „аз-ове“, които са „ти“ в много по-голяма степен, отколкото „аз-овете“, които си може да ти предложи. Отива си част от теб и това състояние на ума утежнява съществуването ти, докато обвиваш мисълта си тази поредица от актове на себе-центриране, връщане в орбитата на своя поглед. Това преплитане на *другото*, в „аз“ е принципът на общуването с това *друго*, *друг-преосмисляне* на заедността. Една символна теория на пробуждането на *аз*, на съзнанието за *аз* в пълния цикъл на *това* съществуване, чрез загубата на център в отсъствието на *другия*. Така този друг е оставен да се загуби в абсолютното, без да се завръща в никакви конкретни рамки, за да се разположи в абсолютната относителност на факта, че личността има начало и край и извън това съществува цяла вселена от значения, които изключваме от ползрението си, за да живеем един „сигурен, вечен живот“, в рамките на едно мигване. И най-вече избягвайки собственото си същество, със съзнание

⁵² Формата е пустота и Пустотата е форма. Въпреки че оригиналът на Сърдечната сутра (*Prajnaparamita-Hridaya-Sutra*) и на пали, и на санскрит, звучи доста по-обяснително и обширно. *Iha Sariputra rupam sunyata sunyataiva rupam, rupan na prithak sunyata sunyataya na prithag rupam, yad rupam sa sunyata ya sunyata tad rupam; evam eva vedana-samjna-samskara-vijnanam*. О, чуй, Сарипутра, формата е пуста и самата Пустота е казано, че е форма (сама по себе си). Формата не се различава от пустотата и пустотата не се различава от формата. Както формата не е друго, освен пустотата. Така и усещания, възприятие, представи и съзнание са пуси (*Prajñāpāramitāhṛdaya Heart Sutra, no date*).

⁵³ Дали се има предвид това, изказано от Хегел, положение: „Чистото битие и чистото нищо следователно е едно и също“? (*Wissenschaft der Logik, I. Buch, WWIII. – М.Х цит. в Хайдегер, 1999, с. 26*).

за собствен център и значимост, не просто отражение, идея за „аз“, отразена в другия.⁵⁴

На Запад има красноречиви примери за това, че смъртта е била предмет на размишления и нейните идейни рамки са били подлагани на анализ, при това с подобаваща логика, която противоречи на ограничаващия социален контекст на живота в заедност. Да *мислиш за умирането е като да мислиш за абсолютната свобода*,⁵⁵ В нея няма нищо, което да привързва, или склонява към още живот, защото самият живот е самата смърт – умирайки всеки ден, ние живеем, за да се събуждаме отново в рамките на собствените си възможности. Това, което запазваме в сумрака на „пещерата“, от която съзираме светлината, е именно сиянието на смъртта, която блика от живот. Обновява самите устои на съществуването ни, като акцентира на собствената ни природата в нас, пред нас, отвъд нас. Има един императив, който ако бъде приложен спрямо живота, ще се открие в хоризонта именно на тази необходимост от себе-изчистване от аз-овост, за да се намести същностно в средата на абсолютното *нищо*. Въпреки преекспонираното мнение за „страха“ от смъртта, тя е онази висша форма на ума, от която начева своеобразната логика на самото битие. Собствената смърт е екзистенциално и потенциално „друг“ страх⁵⁶ и няма свойствата на живака да *диамагнитизира* аз-овоста, като така го лишава от въображението да се изобретява наново в драматичното представление поставено на сцената – смърт. А и къде ще се намери балансът между радостта и тъгата без абсолютната трагедия на смъртта и загубата в този контекст.⁵⁷

⁵⁴ „Идеалът според Монтен и Лабрюйер – самодостатъчност и автархия – е реалността на човека, но това е една застрашена реалност. Обществото и моралът действат противно на човешката природа: налагат на едно изначално самотно същество правилата на живота с другите ...“ „социалният идеал е за предпочитане пред егоистичната реалност“, въпреки че всичко, според Ларушфуко се свежда до гледната точка на желаещия субект. (Виж по-подробно Тодоров, 1995, с. 12-13).

⁵⁵ Доближавайки го идейно до Монтен и неговите „Опити“. „Да философстваш, значи да се научиш да умираш“ (с. 173).

⁵⁶ „Марк Твен се е справил с този проблем така: „Аз не се страхувам от смъртта. Бил съм мъртъв в продължение на милиарди години, преди да се родя, но не съм изпитвал и най-малко неудобство от това.“ (Докинс, 2008).

⁵⁷ Смъртта на *другия*, обаче, всява истинския ужас пред смъртта на собствения ти „аз“ (в другия) и носи цветовете на истинската екзистенциална философия за живота, съобразена като с Изтока, така и със Запада. Навярно в същата перспектива се развиват и идеите за смъртта и при Танабе, при който смъртта е като премислен импулс в перспективата на *силата на другия* (Чиста земя), и като лично преживяване (смъртта на жена му), та дори и в културна светлина – достойнството на отнетия живот, заради честта/срама/бягството от света, поради невъзможността да останеш, е да осъзнаеш нищото, абсолютното нищо, като самото То.

За да се оформи една диалектика на смъртта, трябва да се преразгледат приоритетите на външния живот, на отразените във видимите линии на съществуване сенки, които задават невротичното търсене на *ген на щастие-то*⁵⁸. И ако в края пак потърсим Фройд⁵⁹, за да цитираме неговото: че щастие-то е в това да се изживеят силни чувства на удоволствие, едва ли ще сгрешим в отговора за тежестта на мисълта за смъртта, която е последната опция на човек, търсещ щастие. Затова е време да се „погрижим за същността на културата, чиято ценност за щастие-то е поставена под съмнение...“ „...ние признаваме като културни всички ценности, които са от полза за човека, като подчиняват нему света, и го опазват от властта на природните сили и т.н.“ В такъв случай имайте предвид следното, когато „опаковате“ пакета си за този пълен с изненади и обрати живот: *каквото посееш, това ще пожънеш* в полето на собствения си ум, който е едновременно и почва, и култура на аз-а.

⁵⁸ В книгата си: си „Вечната еуфория, Дължни ли сме да бъдем щастливи“ Паскал Брюкнер описва ценностите на съвременния живот, които се градят върху акцентирание на външната нужда от щастие и одобрението и съгласието на другите, относно това. Науката е сведена до практическото изискване на клиента за основен пакет способности и визия за пред обществото. Индивидуалните характеристики в един индивид, трябва да са съчетаят предварително с най-добрите *образци* от човешкия гений. Този пакет от информация, ако може да бъде вграден, добавен към зародиша, преди раждането, за да осигури пълно щастие и задоволство от пристигането и пребиваването на планетата Земя. Плаща се предварително. Разбира се, безсмъртието е с данък добавена стойност и отделна услуга. Информация (и подробно упътване) за него ще намерите в пространната поредица от романи и филми за тийнейджъри, които пътуват във времето, стават вампири, вещици, върколаци и др.

⁵⁹ „Всичко, в този свят родено, без друго е за гибел отредено.“ Цитирано от З. Фройд в „Ерос и култура“ (1991, с. 86) (под линия) с референция към с. 55 по отношение на *смъртта и разрушението*, които слага под общия знаменател на пораждащите агресия принципи. „Тъй като малките дечица не слушат с удоволствие, когато се споменава за вродената склонност на човека към „Злото“, към агресия, разрушение и с това – към жестокост. Та нали Господ ги е създал по подобие на своята съвършеност! Човек не желае да му се припомня колко е трудно, въпреки уверенията на Христовото учение, да се обедини неоспоримото съществуване на злото с всеилието или с всеблагостта на Бога. За оправдаване на Бога Дяволът би бил най-добрият изход.“

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Васубандху** (2017). *Абхидхармакошабхашям*. Т. 1. Прев. Галина Спасова. Taipei: The Corporate Body of The Buddha Educational Foundation.
[Vasubandhu (2017). *Abhidharmakoshashashyam*. Т. 1. Prev. Galina Spasova. Taipei: The Corporate Body of The Buddha Educational Foundation.]
- Дерид**, Ж (без дата) [онлайн]. Какво е деконструкция. Прев. Тодорка Минева. *Литература плюс култура*. © 2000-2012 [прегледана 11.10.2021]. Достъп на: <https://grosnipelikani.net/modules.php?name=News&file=article&sid=150>.
[Derida, Zh (bez data) [onlayn]. Kakvo e dekonstruktsia. Prev. Todorka Mineva. *Literatura plyus kultura*. © 2000-2012 [pregledana 11.10.2021]. Dostap na: <https://grosnipelikani.net/modules.php?name=News&file=article&sid=150>.]
- Докинс**, Р. (2008). *Делюзията Бог*. София: Изток-Запад. ISBN 978-954-3214-21-1.
[Dokins, R. (2008). *Delyuziyata Bog*. Sofia: Iztok-Zapad. ISBN 978-954-3214-21-1.]
- Енгелхард-младши**, Тристрам Х. (2010). Живот и смърт след Християнството. Морализацията на религията и културата на смъртта [онлайн]. *Християнство и култура*, 55, бр. 8, есен, с. 72-90 [прегледана 12.12.2021]. Достъп на: https://hkultura.com/images/br/2010/55/2010_55.pdf.
[Engelhard-mladshi, Tristram H. (2010). Zhivot i smart sled Hristiyanstvoto. Moralizatsiyata na religiyata i kulturata na smartta [onlayn]. *Hristiyanstvo i kultura*, 55, br. 8, esen, s. 72-90 [pregledana 12.12.2021]. Dostap na: https://hkultura.com/images/br/2010/55/2010_55.pdf.]
- Класанова**, Людмила (2006). Сътворението в Тибетските представи. В: *Термини на сътворението в различни религии*. София: Алтера.
[Klasanova, Lyudmila (2006). Satvorenieto v Tibetskite predstavi. V: *Termini na satvorenieto v razlichni religii*. Sofia: Altera.]
- Левинас**, Е. (1997). *Собствени имена*. София: Сонм.
[Levinas, E. (1997). *Sobstveni imena*. Sofia: Sonm.]
- Левинас**, Е. (2000). *Тоталност и безкрайност*. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски.
[Levinas. E. (2000). *Totalnost i bezkraynost*. Sofia: Univ. izd. Sv. Kliment Ohridski.]
- Монтен**, М. (1975). *Опуми*, Кн. 1. София: Наука и изкуство.
[Monten, M. (1975). *Opiti*, Kn. 1. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Паскал**, Блез (1978). *Мисли*. София: Наука и изкуство.
[Paskal, Blez (1978). *Misli*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Пацев**, Алесиян (2017). *Будистка философия. Енциклопедичен речник*. 2. доп. и прераб. изд. София: Пропелер.
[Patsev, Alesiyan (2017). *Budistka filosofia. Entsiklopedichen rechnik*. 2. dop. i prerab. izd. Sofia: Propeler.]
- Платон** (1982). *Федон: Избрани диалози*. София: Нар. култура.
[Platon (1982). *Fedon: Izbrani dialozi*. Sofia: Nar. kultura.]
- Спасова**, Галина (2018). Мястото на Абхидхарма-коша-бхашям в Будистката традиция [онлайн]. *Пирон*, бр. 17. Публ. 18.10.2018 [прегледана на: 12.09.2021]. Достъп:

- <https://piron.culturecenter-su.org/galina-spasova-abhidharmako%E1%B9%A1abha%E1%B9%A3yam/>.
- [Spasova, Galina (2018). Myastoto na Abhidharma-kosha-bhashyam v Budistkata traditsia [onlayn]. *Piron*, br. 17. Publ. 18.10.2018 [pregledana na: 12.09.2021]. Dostap: <https://piron.culturecenter-su.org/galina-spasova-abhidharmako%E1%B9%A1abha%E1%B9%A3yam/>.]
- Тенев, Дари** (2008). Където е нищото. Философската школа в Киото. *Алтера Академика*, 2008, кн. 4, с. 7-18.
- [Tenev, Dari (2008). Kadeto e nishtoto. Filosofskata shkola v Kioto. *Altera Akademiika*, 2008, кн. 4, s. 7-18.]
- Тодоров, Ц.** (1998). *Живот с другите*. София : Наука и изкуство.
- [Todorov, Ts. (1998). *Zhivot s drugite*. Sofia : Nauka i izkustvo.]
- Упанишади:** *Аитарея, Кена, Катха, Шветашиватара, Иша, Мундака, Прашна, Мандукя* (2018). Превод от санскрит Милена Братоева и Гергана Русева. София: Изток-Запад.
- [*Upanishadi: Aitareya, Kena, Katha, Shvetashvatara, Isha, Mundaka, Prashna, Mandukya* (2018). Prevod ot sanskrit Milena Bratoeva i Gergana Ruseva. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Фройд, З.** (1991). *Ерос и култура*. София: Евразия.
- [Froyd, Z. (1991). *Eros i kultura*. Sofia: Evrazia.]
- Хайдегер, М.** (1999). *Същности*. Прев. Димитър Денков, Христо Тодоров. 2. изд. София: Гал-ико.]
- [Haydeger, M. (1999). *Sashtnosti*. Prev. Dimitar Denkov, Hristo Todorov. 2. izd. Sofia: Gal-iko.]
- Хусерл, Е. С.** (2005). *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология*. София: Критика и хуманизъм.
- [Huserl, E. S. (2005). *Krizata na evropeyskite nauki i transtsedentalnata fenomenologia*. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Albert **Einstein** (no date) [online]. *Goodreads* [Viewed 11.09.2021]. Available from: <https://www.goodreads.com/quotes/942-two-things-are-infinite-the-universe-and-human-stupidity-and>.
- Heidegger, Martin** (1975). Zur Seinsfrage. In: Heidegger, M. Gesamtausgabe: *Wegmarken*, Vol. 9. Vittorio Klostermann.
- Heising, W. James** (2001). *Philosophers of Nothingness: An Essay on the Kyoto School*. University of Hawai'i Press.
- The **Kyoto School** (2006) [online]. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. First published Mon Feb 27, 2006; substantive revision Tue Apr 9, 2019 [16.07.2021]. Available from: <https://plato.stanford.edu/entries/kyoto-school/#WesBeiVsEasNotOntVsMeo>.
- Lin Ma** (2008). Heidegger's (Dis)Engagement With Asian Languages [online]. © Journal of Chinese Philosophy [Viewed 19.06.2021]. Available from: <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/281502/1/2008-JCP-HH.pdf>.

- Prajñāpāramitāhṛdaya Heart Sutra** (no date) [online]. Art and text © 2007-11 Jayarava except where noted [Viewed 11.09.2021]. Available from: <http://www.visiblemantra.org/heartsutra.html>.
- Sanshu no Shinki: the three sacred treasures** (no date) [online]. © Hubert de Vries 06.03.2007. [Viewed 12.09.2021]. Available from: <http://www.hubert-herald.nl/NihonSanshunoShinki.htm#legend>.
- Schutz, A.** (1962). On Multiple Realities. In: Natanson, M. (eds). *Collected Papers I. Phaenomenologica*, vol 11, pp. 207-159.
- Tanabe, Hajime** (1963). *Complete Works of Tanabe Hajime*, Vol. 9. Jitsuzon to ai to jissen (Existence, Love, and Praxis. Tokyo: Chikuma Shobō.
- Tanabe, Hajime** (2016). *Philosophy as a Metanoetics*. Chisokudo Publications.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Герджиков, С.** (2021). За относителността на културата и езика [онлайн]. *Блог на Сергей Герджиков*. 13.07.2012 [прегледан на 06.09.2021]. Достъп: <http://www.gherdjikov.com/za-otnositelnostta-na-kulturata-i-ezika/>.
[Gerdzhikov, S. (2021). Za otnositelnostta na kulturata i ezika [onlayn]. *Blog na Sergey Gerdzhikov*. 13.07.2012 [pregledan na 06.09.2021]. Dostap: <http://www.gherdjikov.com/za-otnositelnostta-na-kulturata-i-ezika/>.]
- Buchner, Harmut** (ed.) (1989). *Japan und Heidegger: Gedenkschrift der Stadt Messkirch zum hundertsten Geburtstag Martin Heideggers*. Sigmaringen: Thorbecke.
- Carter, Robert E.** (2001). *Encounter with Enlightenment. A Study of Japanese Ethics*. State University of New York Press.
- Carter, Robert E.** (2008). *The Japanese Art and Self-Cultivation*. State University of New York Press.
- Inoue, Katsuhito** (2013). Characteristics of Eastern Thought and the Philosophy of Kyoto School. *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences*, vol. 10, no 6.
- Marra, Michael F.** (2008). A Dialogue on Language between a Japanese and an Inquirer: Kuki Shuzo's Version. In: Heisig, James W. (ed.). *Frontiers of Japanese Philosophy: Neglected Themes and Hidden Variations*. Nagoya: Nanzan Institute for Religion & Culture, pp. 56-77.
- Marra, Michael F.** (2001). Emptiness and Samness. In: *Modern Japanese Aesthetics: A Reader*. University of Hawaii Press, pp. 179-217.
- Shoto, Hase** (2009). Nishitani's Philosophy of Emptiness in „Emptiness and Immediacy“. Translated by Robert F. Rhodes. *Japanese Religions*, Vol. 34, no 1, pp. 75-82.
- Shuzo, Kuki** (1997). *Reflections on Japanese Taste. The Structure of Ik*“. Sydney: Power Publications.
- Tanabe, Hajime** (2000). *Zangedō toshite no tetsugaku – Shi no tetsugaku*. Ed. Hase Shōtō. Kyoto: Tōeisha.
- Wangyal, Tenzin** (1998). *The Tibetan Yogas of Dream and Sleep*. Ed. Mark Dhalby. New York: Snow Lion Publications.

СВАТБА И ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ: МИСИЯТА НЕВЪЗМОЖНА? ИЛИ КАК СЕ СПРАВЯТ МЮСЮЛМАНСКИТЕ ДВОЙКИ, КОИТО ИСКАТ ДА СКЛЮЧАТ БРАК В УСЛОВИЯТА НА „ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО COVID-19“

Д-р Кристина Галентинова Кирова

Анотация: Разпространението на COVID-19 пандемията наложи „нови правила“ по които да се организират и провеждат всякакъв вид обществени мероприятия. Целта на настоящия доклад е да бъдат разгледани проблемите и предизвикателствата, пред които са изправени мюсюлманите в региона на Джебел, които искат да сключат брак в условията на така нареченото „предизвикателство COVID-19“. Водещата хипотеза е, че независимо от обстоятелствата, мюсюлманските двойки организират своите сватбени тържества и правят така че „мисията да бъде възможна“. За нуждите на самото изследване е проведено включено наблюдение в град Джебел и две от прилежащите му села – Припек и Рогозче. По този начин, се проследяват нагласите на бъдещи и настоящи булки и младоженци, техните родители и други участници в празничното събитие към предизвикателството на COVID-19 пандемията и как то влияе върху целия организационен процес. Тревогата с отлагането на сватбените тържества отчасти произтича от финансови съображения (капарирани куверти в ресторанти, поръчани тоалети, организирани пътувания на гости от чужбина и прочее), но по-дълбоко, тя говори за несигурност относно разволя в предбрачните отношения между бъдещите младоженци, по начин, възприеман като ислямски при такива обстоятелства. Или по-точно ако трябва да перифразираме, ще звучи така: кой трябва да носи отговорност за двойките, които не могат да се оженият и попадат в състояние на грях през периода на отлагане на сватбата.

Ключови думи: COVID-19, сватба, брак, обичаи, традиция, мюсюлмани.

WEDDING EVEN DURING A PANDEMIC: MISSION IMPOSSIBLE? OR HOW MUSLIM COUPLES WHO WANT TO GET MARRIED DEAL WITH THE CHALLENGE CALLED COVID-19.

Kristina Galentinova Kirova, PhD

Abstract: The extension of the COVID-19 pandemic forced “new rules” under which all kinds of public events to be organized and conducted. The purpose of this paper is to analyze the problems and challenges facing Muslims in the Jebel region who want to get married in the context of the so-called “COVID-19 challenge”. The leading hypothesis is that, independently of the circumstances, Muslim couples are going to organize their wedding celebrations and make “the mission possible.” An observational research was conduct-

ed for the needs of the research itself in the town of Jebel and in two of its adjacent villages – Pripek and Rogozche. In this way, the attitudes of future and current brides and grooms, their parents and other participants in the festive event have been tracked upon the challenge of the COVID-19 pandemic and how it affects the entire organizational process. The concern about postponing weddings stems in part from financial considerations (deposited envelopes in restaurants, ordered costumes, organized trips of guests from abroad, etc.), but more deeply, it speaks of uncertainty about the development of premarital relations between the future bride and groom, in a way that is perceived as Islamic in such circumstances. Or more precisely, if we have to paraphrase, it will sound like this: who should be responsible for couples who cannot marry and fall into a state of sin during the postponement of the wedding.

Key words: COVID-19, wedding, marriage, customs, tradition, Muslims.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият доклад е част от по-голямо проектно изследване, посветено на пред-сватбените и сватбени обичаи при мюсюлманите в Източните Родопи – района на град Джебел и две от прилежащите му села – Припек и Рогозче – част от програмата за развитие на „Млади учени и постдокторанти“ към Философския факултет на СУ в сътрудничество с Министерството на образованието. Изборът на конкретната тема се явява естествено продължение на изследователските ми търсения, посветени на различни аспекти, касаещи живота на мюсюлманските жени в района на град Джебел. Многообразните ракурси, които разглеждам в цялостното си изследване, посветено на сватбената обредност при мюсюлманите в района на град Джебел, са актуални и значими предвид съвременните културни и социални процеси, водещи до промени в традиционните предсватбени и сватбени обичаи, дори в затворените общности. Актуалността на темата се изразява основно в нейния културологичен контекст и се обосновава от липсата на задълбочени проучвания относно това какво мюсюлманите в района на Джебел влагат като смисли, интерпретации, влияния, вярвания и практики в организацията на сватбите си, изправени пред лицето на „предизвикателството COVID-19“.

Времевият обхват на цялостното проектно изследване включва периода след настъпването на демократичните промени в страната през 1989 г. до наши дни, като по-конкретно акцентът е поставен върху времето от обявяването на извънредната епидемиологична обстановка в България на 20 март 2020 г.¹ до настоящия момент. В този времеви отрязък, от една страна, ясно се наблюдават настъпилите промени в организирането на сватбените тържества на мюсюлманското население в региона на Джебел в последните повече от тридесет години – вследствие на нормите и изискванията, наложени през

¹ **Решение** № 159 на МС от 2020 г. за предприемане на мерки във връзка със заболяването COVID-19. *COVID-19 Единен информационен портал* [онлайн] [преглед на 12.09.2021]. Достъп: <https://coronavirus.bg/bg/266>.

социалистическия период. Открояват се разпадане на някои от старите обичаи и навлизането на нови елементи при сватбената обредност в условията на съвременността, под влияние на различни политически, икономически, социални и културни фактори. От друга страна, извънредната ситуация, предизвикана от пандемията на COVID-19, също наложи нови правила при организирането на сватбите на местното мюсюлманско население. В хода на изследването се прави опит да бъдат разкрити основните фактори, които влияят върху формирането на нагласите на членовете на общността по отношение на сватбената им обредност.

Целта на този доклад е да бъдат разгледани именно промените, проблемите и предизвикателствата, пред които са изправени мюсюлманите в района на Джебел, които искат да сключат брак в условията на така нареченото „предизвикателство COVID-19“. Водещата хипотеза е, че независимо от обстоятелствата, мюсюлманските двойки организират своите сватбени тържества и правят така, че „мисията да бъде възможна“. За нуждите на самото изследване е проведено включено наблюдение в град Джебел и две от прилежащите му села – Припек и Рогозче. По този начин се проследяват нагласите, вярванията и интерпретациите на бъдещи и настоящи булки и младоженци, техните родители и други участници в празничното събитие към предизвикателството на COVID-19 пандемията и как то влияе върху целия организационен процес. Събраният емпиричен материал е анализиран и съпоставен с наличните публикувани данни и материали в българската литература. Направените изследователски проучвания са обвързани с целта и задачите на темата. За да се постигнат, се анализират въпроси, свързани с мястото, ролята и развитието на пред-сватбените и сватбени обичаи при населението с мюсюлманско вероизповедание в района на Джебел, както и възможностите за тяхното съхраняване и популяризиране, като част от нематериалното културно наследство на страната.

Теоретичната рамка на настоящото изследване разглежда ключови понятия като сватба, брак, обичаи, обреди, традиция чието изясняване е важно с оглед на така зададената тема.

В научната литература има редица изследвания на български и чужди автори, в които частично или по-подробно са засегнати различни аспекти от бита и културата на мюсюлманската общност в страната. Развитието на българската етнографска наука в годините непосредствено след освобождението от османско владичество и първите десетилетия на нашия век е неразривно свързано с делото на известния културно-просветен и обществен деец – Димитър Маринов. Заслугите му по организирането на науката и особено неговите етнографски приноси определят мястото му в историята на българската етнография, тъй като той проучва всестранно материалната народна култура и ѝ отрежда равностойно място с духовната и обществената култура

(Маринов, 1994, с. 7). Опитите на българските учени за проучването на обредите започват с осъзнаването на обредното единство. В началото на миналия век изтъкнатият учен етнограф и фолклорист Михаил Арнаудов прави сериозна стъпка в това отношение. Неговият труд „Студии върху българските обреди и легенди“, отпечатан първоначално през 1912 г., е опит да се даде цялостно и системно осмисляне на обредите (виж Арнаудов, 1969/1970). Също толкова значимо е и монографичното проучване на бита и културата на българите от Тракия и Мала Азия на етнографа проф. Христо Вакарелски, който посвещава отделни статии на изпълнението на сватбената обредност (виж Вакарелски, 1974). С оглед на настоящата тема за проблемите и предизвикателствата, пред които са изправени мюсюлманските двойки в района на Джебел, които искат да сключат брак в условията на COVID-19 – са важни проучванията, съществуващи в корпуса от академична литература, в които изследователският интерес към отделните компоненти от предсватбените и сватбените обичаи, в различни региони на страната, намират своето място.

Отношенията между обществото и човека се регулират от традицията, която проявява вътрешна гъвкавост и се изменя в зависимост от всеки конкретен случай, съотнася се с живота на всеки индивид. Животът на човека се счита пълноценно изживян, ако индивидуалното му съществуване е осмислено от социалното битие на микроколлектива: семейството, селището (Иванова, 1981, с. 33). Като цяло семейните традиции са силно застъпени в мюсюлманската общност и се предават на всяко следващо поколение. Разбирателството между поколенията се гради на базата на една чисто прагматична технология, разпозната в спазването на традицията, на извършването на различни обредни и ритуални практики, част от религиозната система, които са сравнително добре зачитани и следвани от различните поколения в общността. Обредите от системата на семейния цикъл са в отношение на сходство помежду си, дължащо се на тяхната структура, в основата на която стои преходността, изразяваща се в наличието на три основни задължителни момента във всеки от тях: отделяне, преминаване и приобщаване. Последователността на системата от семейни обреди е съобразена със законите за биологичното развитие на човека и обредите, свързани с всеки преходен етап, са необходимост, която не може да бъде пренебрегната с оглед изпълнението на следващите. Според Радост Иванова най-непостоянното звено в цялостната верига на жизнената обредност е именно сватбата (1981, с. 31–33). Сватбата при населението с мюсюлманско вероизповедание има три много видни периода: предсватбен, сватбен и следсватбен. Всеки от тях има своето значение в цялата ритуализация на сватбените обреди. Същинската сватба, *дююню*, включва поредица от ритуали, които имат специално символно значение и се изпълняват от определени лица (Стойчева, 2003, с. 139).

Едно от най-точните определения за сватбата като социокултурно явление дава проф. Стоян Генчев, според когото: „Народната сватба е празничен обичай. Тя има всички функции на народен празник, който бележи едно начало... Сватбата не само утвърждава едно ново семейство с всички произтичащи от това последици. Тя създава обредни предпоставки за здраве, имотност и благополучие не само за това семейство, но и за всички участници в празника, за цялата родствена и дори териториална група“ (1987, с. 5). Според автора не само основните обредни лица, но и всички останали участници в това празнично събитие са и субекти, и обекти на обичая, доколкото дори само с присъствието си, и по-точно с участието си в обредната трапеза, утвърждават извършването на обреда и се приобщават към очакваните резултати, главният от които е здраве и благоденствие за новото семейство (1987, с. 6). В съгласие с българското законодателство, за да бъде призната за легитимна сватбата между двама души, независимо от тяхната етническа и религиозна принадлежност, е необходимо да бъде подписано брачно свидетелство. Според чл. 4 от Семейния кодекс (2009) само гражданският брак, сключен във формата, предписана от този кодекс, поражда последиците, които законите свързват с брака. Религиозният обред няма правно действие.

Същевременно традиционното разбиране за брака в исляма го разглежда едновременно като граждански договор между двамата съпрузи и като свещен съюз, който има голяма религиозна и социална значимост. В четвърта сура *Ан-ниса/Жените* на Корана – брачните отношения са описани още и като „твърд обет“². Религиозното бракосъчетание в исляма, наречено *никях* – се възприема като договор, който осигурява съединяването на живота на един мъж и една жена, между които няма пречка за женитба. Сватбата и семейният живот започват с бракосъчетанието, което представлява основата на семейството (Бракосъчетанието в исляма и неговите правила, без дата). В редица айети (стихове) на Корана сватбата се поощрява и се забраняват извънбрачните и незаконните връзки, които според ислямските теолози биха довели до упадък на обществото. В исляма, когато мъжете и жените влязат в брачен съюз, те създават социална единица – семейство. Семейството е основната възпитателна единица, осигуряваща социалното възпроизводство, сигурността и протекцията на индивида, като в повечето случаи се състои не само от нуклеарното семейство, а от няколко поколения. В тази среда мюсюлманските младежи и девойки са израснали, възпитани и убедени в същността на ролите в семейството, изначално зададени за всеки индивид като част от групата. В конкретното проучване сватбата се разглежда като празник на общността, който е неизменна част от изграждането на колектив-

² За целите на настоящата статия е използван превода на Корана на български език от проф. Цветан Теофанов (2008).

ната идентичност и има интегрираща функция за индивидите в общността. Брачно-сватбената обредност при мюсюлманите в изследвания район се характеризира с искане на булката и годещ (*нишан*); сключване на граждански брак (приет като единствената официална и легитимна пред закона форма за създаването на семейни отношения в нашата страна) и религиозен брак (*никях*), който днес не се спазва винаги *поради слабата религиозност на тази общност в джамията като селищен храм не се ходи, тъй като ритуалът е заместен от „подписването“ в съвета* (Тончева, 2003, с. 157–158); последвани от същинското сватбено тържество; влизане на булката в новия ѝ дом и завършващо с посещение на роднини в след брачния период.

Методика на изследването

Настоящото изследване беше проследено през следните параметри: 1) проучване и анализ на съществуващите изследвания в корпуса от академична литература, занимаващи се с проследяването на отделните компоненти от сватбената обредност на мюсюлманите в страната и 2) т.нар. включено неструктурирано наблюдение, в което уточних основните въпроси и принципи на евентуалния въпросник, което все още е в процес на провеждане – в региона на Джебел и прилежащите му села – Припек и Рогозче. Неформалните разговори с действащи лица беше основният материал, от който впоследствие сглобих скелето на настоящата статия. Погледът „отвътре“ е основният източник за непредубеден поглед към ситуацията.

Неформалното проучване се проведе в периода юни-август на настоящата година (2021) изключително в ситуацията на COVID-19 пандемията.

В целия контекст мога да кажа, че за разлика от предишните ми посещения в града, този път всичко беше някак по-отворено. Хората бяха разтревани, но въпреки това споделяха гледните си точки и по отношение на пандемията и най-важното от всичко беше, невъзможността да се организира едно хубаво веселие. Както каза една от жените в неформален разговор: *Един път се умира, ама поне ще видя дъщеря си булка, весела и доволна. Това е най-важното събитие в живота ѝ! Аллах ще ни пази!*³

Основните изследователски цели и задачи са насочени изключително към времевата рамка на една невероятно динамична среда, където наблюдението на социалните роли и нагласите на мюсюлманите в региона на град Джебел към сватбената обредност на общността открояват нюансите на действително значимите за тях житейски събития. Проследяването на този процес всъщност е същинската работа в една подобна светова картина, която се образува в моменти на изключения от „нормалното“ живеене. Смесването на обичаите, заради разнородното население, общият културен светоглед, въ-

³ В един от неформалните разговори с кака Илнар – съдържателка на кафене в Джебел, с която имах възможност да разговарям няколко пъти.

преки различията в език и обичаи, всъщност правят подобен регион особено жив и колоритен. Една подобна стагнация, като COVID-19, в която един от основните житейски мотиви за социална реализация, каквато е сватбата, е огромен проблем, който в много отношения може да се реши, като се заобиколи (самият проблем) само и само да се случи събитието, наречено „сватба“, който проблем налага да се вземе решение веднага и то в тази ситуация. Чух, на няколко места, че сватбата ще бъде последваща, след като младите ще живеят заедно, до промяна на ситуацията, в която ще се направи пищна сватба. Такива компромиси, изглежда, са вид „решение“ в условията на „новото нормално“.

Интересно е да се проследи какво в цялостната сватбена организация се променя вследствие на COVID-19 и какво се запазва. Чрез анализ на устните истории и наблюденията по време на теренната работа, се стремя да разкрия онези традиционни практики и ритуали, съпътстващи сключването на брак при населението с мюсюлманско вероизповедание на територията на община Джебел по време на извънредната пандемична ситуация. Цели се разкриването и документирането на факти, иначе скрити за особеностите на тези ритуали и самата специфика на изпълнението им.

Обект на изследване в настоящия проект са предсватбените и сватбени обичаи при мюсюлманското сунитско население в Джебел⁴, и самите участници в организацията на сватбеното тържество. Пряко свързан с обекта е предметът на изследването – а именно – проследяване на личностните нагласи и отношението на хората в района към ритуала на встъпването в брачен съюз, и по-точно какво те влагат като смисли, интерпретации, вярвания и практики в организацията на сватбите си. Следва да добавя, че настоящият доклад няма претенции за изчерпателност и категорични изводи, предвид факта, че е част от едно по-голямо наблюдение върху предсватбените и сватбени обичаи на мюсюлманите в района на Джебел, което все още не е завършило.

Пандемията, предизвикана от COVID-19, и по-конкретно последвалото въвеждане на ограничения за събирането на много хора на едно място – като част от противоепидемичните мерки за предотвратяване на заразата, – се оказва едно от големите предизвикателствата пред младите мюсюлмани, които искат да се оженят. Причината е, че една от най-характерните черти на сватбените тържества на мюсюлмански двойки днес се изразява в тяхната пищност и голям брой присъстващи гости. Предсватбените обичаи и самите

⁴ Мюсюлманското население на територията на район Джебел изповядва т.нар. сунитски ислям, който е една от двете световни деноминации, на които се дели ислямската религия, заедно с шиизма. На територията на нашата страна се срещат и представители на другите ислямски религиозни общности – българи мюсюлмани (помаци), казылбашии (алиани, алевии) и турчеещи се роми. (По-подробно виж Еролова, без дата).

сватбени тържества в проучвания в настоящото проектно изследване регион – град Джебел и някои от прилежащите му села не са изключение от това правило. Една от моите респондентки – Елена, работеща във фотостудио в град Кърджали, ми каза, че това е голям проблем при местното население, тъй като традиционно сватбите тук са много пищни и присъстват между 200 и 800 души – *те дори могат да поканят един цял блок на сватбата – всички комиси... Канят се всички роднини, комисиите, гостите от чужбина най-вече, които се предполага, че са финансово добре и могат да дадат по-голяма сума пари за подарък на младите.*

Социалният контекст на сватбата се изразява именно в присъствието на много гости, пред които да се засвидетелства брачният съюз между двамата млади. Всички заедно се веселят и отбелязват тържествено това събитие – черпят се за здравето на младите, споделят с тях този радостен момент, който е благодат според нормите на исляма, дават се подаръци – най-често пари, с които да се подпомогне финансово началото на съвместния живот на двойката. С новите, допълнени противоепидемични мерки, влезли в сила от 7 септември 2021 г. със заповед на министъра на здравеопазването, броят на присъстващите гости трябва да бъде сведен до 30 души на закрито и 60 на открито. Получените емпирични данни отразяват деликатна тенденция, формирана още с настъпването на COVID-19 кризата през пролетта на 2020 г., при която се наблюдава нежелание от страна на младоженците да се бракосъчетаят при редуциран брой на гостите. Сватбарите в повечето случаи решават да отменят сватбата за друга дата или направо за следващата година, защото имат надежда, че пандемията догодина ще е само „лош спомен“.

Важно е да се отбележи, че повечето сватби, които се организират в тази обстановка, са тези на открито – най-често в големи хотелски комплекси и специални сватбени салони, които разполагат с много места на открито и закрито, където да се настанят всички гости, за да се спазват в някаква степен наложените от Министерството на здравеопазването мерки за социална дистанция и намаляване на риска от зараза. По този начин насрочената дата за сватба е спазена и не се налага отмяна на тържеството. Наблюдението ми в района обаче показва, че това не винаги е възможно, тъй като няма достатъчно такъв тип заведения на открито и закрито, които да могат едновременно да отговорят на нуждите на всички желаещи за едни и същи дати, тъй като традиционно същинските сватбени обреди при мюсюлманите в наши дни се състоят в дните от петък до неделя, а не както в периода след освободението и през почти целия XX век – цяла седмица (Стойчева, 2003, с. 139). Това от своя страна изправя участниците в сватбената организация и самите младоженци пред още предизвикателства.

Друго предизвикателство за мюсюлманите, които искат да сключат брак по време на COVID-19 пандемията, е несигурността в развитието и на сама-

та епидемиологична обстановка в страната. Младоженците и техните родители, които са пряко ангажирани с организирането на сватбеното тържество, не знаят дали в последния момент преди събитието ситуацията с болните в страната няма да се промени и да се наложи отлагане на тържеството и промяна на датата. За мюсюлманите в изследвания регион е важно да организират голяма сватба, с която да покажат на общността и близките им колко значимо е за тях това житейско събитие и да бъде обявен новия статут на младите, а именно, че те вече са семейство. Допълнително усложнение е и изискването за спазване на социална дистанция по време на празненството, което по мои лични наблюдения не се спазва. По-скоро гостите от чужбина или тези от съседна Турция бяха склонни да носят защитни маски и да спазват дистанция, но вливайки се в общия празничен поток забравяха за своята предпазливост.

Друго явление, което се констатира, и което по думи на някои от респондентите, с които разговарях, преди пандемията се е случвало изключително рядко, е това да се правят две сватби в един ден – дневна и вечерна, което се оказва изключително изморително и трудоемко за всички участници в събитието. В това число за гостите, които са поканени на две тържества в рамките на един ден, но и за самите фотографи, видеооператори, сватбени водещи, музиканти, фризьори, гримьори, ресторантьори – чийто работен ден става изключително дълъг, тъй като се налага да изпълнят поетите ангажименти и да спазват подписаните договори.

Това, което ми направи впечатление и беше отбелязано и от по-младите респонденти, с които разговарях, е че пандемията от COVID-19 е засилила употребата на социалните мрежи Фейсбук и Инстаграм, които се считат за един от видовете разрешена „интимност“ извън брака по отношение на ислямската религия. Този начин за дистанционна комуникация между младите мюсюлмани в района се оказва удачен вариант за онлайн общуване помежду им в условията на социална изолация. За някои мюсюлмани, които искат да наложат целомъдрие в романтичните си отношения, такива приложения се използват като допустимо решение за опознаване на човек с цел оглед за брак – без физически контакт и лични срещи. Особено в сегашната пандемична обстановка, когато хората са разделени за по-дълго време поради непрекъснато променящата се епидемиологична ситуация не само на национално, но и на европейско ниво, и не могат да се срещат лично. Именно в такива извънредни ситуации употребата на социални мрежи с цел лична комуникация от младите мюсюлмани се приема за оправдана. За някои представители на мюсюлманската религия обаче – тези онлайн пространства са възприемани като стъпка към греха на предбрачната сексуална интимност, непозволена от исляма. Факт е обаче, че все по-масов вече е моделът, при който се реализира предбрачно общуване между младите, които излизат на

кафе и се срещат при зачитане на правилото за запазване на момичето непокътнато, което е от особена важност в ислямската традиция. По време на вечерните ми разходки в Джебел, и особено в петък и събота в центъра на града, около сградата на общината, в заведения или просто седнали в градския парк можеха да бъдат наблюдавани млади хора – момичета и момчета, които заедно, в общи компании се наслаждаваха на прохладните летни вечери, въпреки наложената извънредната обстановка в цялата страна.

Вследствие на трудова миграция, много от младите момчета в региона работят извън пределите на страната – най-често в държави от Западна Европа, с цел да съберат средства за организация на сватбеното тържество или за закупуване на общо жилище, в което да живее младото семейство, след като сключи брак. Поради тази причина Фейсбук и Инстаграм приложенията по принцип са удачен вариант за комуникация между млади хора в днешно време, които физически не могат да се срещат.

През изминалия ХХ в. изборът на булка по традиция се смята за задължение на родителите на момчето, което обикновено не взема участие в него, а често и не познава бъдещата си съпруга. Младежът и девойката мюсюлмани не са имали никакъв контакт преди сватбата. Церемонията по встъпването в брак е била уговаряна от родителите им, които избирали брачен партньор на детето си. Бащата на момчето е този, който има отговорността да подбере булка на сина си. Върху неговия избор влияят много фактори. Той обикаля по сватбите в своето село и близките населени места, за да види девойките. Често бащата се ръководи от определени препоръки за това коя девойка е подходяща. Когато се увери, че дадената препоръка съвпада с неговото впечатление, той изпраща пратеник, наречен гледач. Гледачът има ясно поставени цели и регламентиран статут. Като посредник в тези деликатни отношения той трябва да разбере дали родителите са склонни да дадат момичето за женене. Най-често това става, като майката на момчето, заедно с лелите му отидат в дома на момичето на гости и то им сервира кафе, като по този начин те имат възможност да го огледат, да видят дали е работно. Следователно, ако и родителите на момичето харесат бъдещите сватове, казват реплики от рода на: „Ако е рекъл Аллах, може и да стане“, и казаното се тълкува като възможност за постигане на желания резултат (Съботинова, 2002, с. 149–157).

В наши дни ситуацията е доста по-различна, и макар все още да се срещат уредени бракове, все повече преобладават браковете, в които младите мюсюлмани се познават и са се срещали предварително. По отношение на вземане на решението за брак днес – все по-често младите са тези, които имат главната дума. Съществува ясна тенденция за засилване на индивидуалната инициатива при избора на бъдещ съпруг и съпруга сред младите мюсюлмани в изследвания регион. Разбира се, зачитането на мнението на

родителите и по-възрастните представители на общността остава задължителен елемент, с което младите мюсюлмани се съобразяват.

Макар да са отпаднали доста от традициите и обредите, характерни за местните сватби на мюсюлманските двойки, все още има и някои трайно съхранени, макар и видоизменени ритуали, чието споменаване е от изключителна важност за целите на настоящия доклад и изследване. Неизменен остава обичаят булката да събира „чеиз“ и да го представя на всички, които искат да го видят, като предшествваща част на тържествената сватбена церемония. Съседите, които идват, носят подаръци или пари, за да подпомогнат началото на съвместния живот на младоженците. Друг много разпознаваем и задължителен обичай е тъй наречената *къна геджеси*. Това е прощална вечер, в която младоженката се сбогува с моминския си живот и бащиния дом. Обичаят е стар, обвързан с много приготовления и най-вече младата невеста да бъде „белязана“, за да бъде закриляна от Аллах при навлизането ѝ в този нов етап от нейния живот. Булката е облечена в пищна рокля (най-често закупена от Турция, тъй като по думите на някои от момичетата, с които разговарях – това е символ на престиж и заможност, а самите тоалети са по-модерни и красиви), а не в традиционна носия, както е било в миналото, преди настъпването на демократичните промени през 1989 г. На самия ритуал присъстват главно жени, близки роднини и приятелки, които си предават от ръка на ръка къната, поставена в малък съд, по средата на който гори свещ, пеят прощални песни и танцуват, като в някои региони на страната приобщаването на останалите жени от общността към сватбения обред се изразява в къносване и на техните ръце, като за различните възрастови и социални групи цветът на къната е различен – за омъжените жени например цветът е черен (Иванова, 2009, с. 155). След това ръцете на невестата постепенно се къноват, като с една малка златна монета върху дланите ѝ се правят кръгчета, а върху тях се слага по едно бяло дантелено цвете и покриват китките ѝ с нещо като дантелени ръкавици. Тук ясно се откроява художествено-семантичният елемент на ритуала къна, който допълнен от задължителен обреден реквизит, придава усещане за тайнственост и сакралност. Безусловна е употребата на къната, златната паричка, запалената свещ, ръкавиците и прочее обредни вещи, които са част от цялостната визия на пред-сватбените обичаи, носещи конкретна символика и обреден характер, и най-вече определени съобщения, ясни за членовете на мюсюлманската общност. Този обред носи послания от миналото, които са дълга традиция, все още вълнуваща поколения жени, без да променя значително облика си. Според обичая така къносана булката трябва да престои една нощ. Понякога къната може да се измие още същата вечер. През цялото време докато трае ритуала булката стои забулена, тъй като според вярването тя не трябва да гледа, докато я къноват, за да не бъде нещастна в живота (Съботинова, 2002, с. 164). Друг отличител-

лен предсватбен ритуал е *Гювей/дамат трашъ* или публичното бръснене на младоженеца, извършвано в деня на сватбата и на него присъстват само мъже. Според Донка Съботинова като символика бръсненето съответства на къната при момичето, но като ритуална практика е широко популярно и сред българи и цигани (2002, с. 174–175). Дори в извънредната ситуация на Covid-19 тези ритуали не са отменени и пренебрегнати.

Същинската сватба на младите мюсюлмани днес започва с взимането на булката от бащиния ѝ дом в събота или неделя сутрин (в зависимост от деня, който е избран за самото сватбено тържество). Преди това, в произволно избран ден от седмицата, двойката отива в обредния дом на населеното място и подписва своето брачно свидетелство, заявявайки устно и писмено своите намерения, слагат си халки, имат първа целувка, както и тържествен тост по случай новия им семеен статут. Тези действия са навлезли отвън (Западна Европа и Турция) и до голяма степен имат светски характер. По време на сватбата водещите на тържеството играят с младоженците много съвременни игри. Първият танц е винаги танцът на младоженците, а вторият танц е за кумовете. По отношение на употребата на алкохол на сватбеното тържество, в миналото употребата му е била заменена от пиенето на шербет. Това не може да се каже обаче за сегашните сватби, където се разлива вино и ракия в неограничени количества ((Шаранска, 1996, с. 101). Моето личното наблюдение по отношение на употребата на алкохол на сватбените тържества е, че в самите ресторанти има сервирани цели бутилки с ракия и уиски на масите. Независимо от всички констатирани нововъведения и промени – сватбата в изследвания регион запазва значими обреди като споменатото вече „къносване“, което разкрива неговата значимост в обичайно обредния комплекс на общността.

Също толкова важни са и следсватбените обичаи в сватбената обредност на мюсюлманите в проучвания регион. Те имат за цел да изведат младите от специалното им гранично състояние, в което са били по време на сватбата, и да ги въведат в света на семейните. Друга тяхна цел е взаимното опознаване и сближаване на двата рода. Това става чрез размяна на подаръци в знак на уважение, както и чрез забавления и игри, в които всички се отпускат и се чувстват като свои (Стойчева, 2003, с. 148). Разбира се, днес опознаването на двата рода – момковия и този на момичето се случва още на самото сватбено тържество, макар и не в детайли, тъй като акцентът е поставен върху младоженците и техните родители.

От описанието на някои от елементите, съпътстващи сватбения обред на мюсюлманите в района на Джебел (макар и непълно предвид така зададената тема на изследването), е видно, че са запазени редица моменти, съществуващи и до днес. Също така обаче – в резултат от действието на различни обективни и субективни фактори, в изпълнението на съвременната сватба в

изследвания регион се наблюдават процеси на скъсване с миналото и явни нововъведения, които са следствие не само от промените на местно и национално ниво, а по-скоро могат да се определят като резултат от непрекъснатото настъпващата модернизация и глобализация и най-вече от контактите на местното население със западноевропейската култура под различни форми. Показателен е фактът, че в ритуала на къната днес присъстват не само жени, но и младоженецът, както и неговите приятели и други мъже от двата рода, а и много повече гости, които споделят този скъровен за младото семейство момент. Следователно бихме могли да кажем, че къната от прощална моминска вечер се превръща в обща раздяла на бъдещите младоженци с техните приятели и близки, и която по мое наблюдение вече преминава под формата на весело и игриво събитие, придружено от ритмичен музикален съпровод, на което се танцуват много хора и ключеци. Отбелязва се и употребата на нови обредни вещи каквито са модерните червени ръкавици и луксозните свещи например, които се използват по време на ритуала.

Силно застъпени днес са и изпълнението на първи сватбен танц (блус), хвърлянето на булченския букет от страна на булката към присъстващите неомъжени момичета, хранване със сватбената торта на младоженците, които са явни нововъведения през последните години. Това, което си заслужава да бъде отбелязано като интересна информация по отношение на споменатите нововъведения, е въпросът, който под формата на шега зададох на три от моите респондентки по време на една от срещите ни в местно кафе в центъра на Джебел – а именно – след като булката хвърля букета си за неомъжените девойки, дали и младоженецът хвърля жартиер към присъстващите ергени. Изражението по лицата на респондентките ми беше повече от красноречиво – смущение, примесено с почуда и само един тих кратък отговор *не, ние такива неща не правим...* Разбира се, всички изброени дотук нови ритуали имат за цел да покажат как вследствие на въздействието на набор от различни фактори, условия и събития, се е променил начинът на живот и потребностите на мюсюлманското малцинство у нас и как това се е отразило и продължава да се отразява върху сватбената му обредност днес.

Вследствие на казаното дотук и на основата на анализ на данните, получени от емпиричното изследване, се разкриват специфични проявления, които ясно представят новите механизми за справяне с предизвикателствата, които COVID-19 пандемията поставя пред мюсюлманските двойки, които искат да сключат брак. Мюсюлманите в страната, и по-конкретно тези в изследвания регион не са социално изолирана общност и процесите в мюсюлманските общности винаги трябва да се разглеждат във взаимовръзката им с процесите в макрообществото. В случая със ситуацията на COVID-19 кризата това е много показателно, тъй като правилата, които тя налага, са общи за всички граждани на страната.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване е опит да се обогатят културологичните проучвания, посветени на изследването на предсватбените и сватбени обичаи при населението с мюсюлманско вероизповедание в района на град Джебел и две от прилежащите му села – Припек и Рогозче. Текстът предлага поглед върху това как в наши дни местното население се справя с предизвикателствата и проблемите да организира и провежда сватбените си тържества в ситуацията на пандемията от COVID-19. Направените теренни наблюдения водят до заключението, че традиционното изпълнение на предсватбените и сватбени ритуали при мюсюлманите в проучвания регион е значим фактор в устойчивото развитие на общността както на местно, така и на национално ниво. Предизвикателствата, породени от COVID-19, пред мюсюлманските двойки, които искат да сключат брак в условията на пандемия, показват, че начинът за обявяване на новия статут на двойките пред общността чрез голяма лична сватба се влияе пряко от епидемиологичната обстановка както на местно, така и на общоевропейско ниво. По време на наблюдението в региона се констатира успешен метод за справяне с така възникналата пандемична обстановка, който включва различни подходи – а именно, повечето сватбени тържества да се състоят през летния, а не през есенния сезон, когато гостите от чужбина традиционно са в страната и ще могат да присъстват. Също така се случва промяна на датата или изобщо отмяна на събитието за следващата година с оглед на подобряване на епидемиологичната обстановка.

Въпреки всичко, организаторите на сватбени тържества се адаптират непрекъснато към актуалните потребности на местната мюсюлманска общност, но пандемичната обстановка изправя всички участници в събитието пред нови и различни предизвикателства. Тревогата с отлагането на сватбените тържества отчасти произтича от финансови съображения (капирани куверти в ресторанти, поръчани тоалети, организирани пътувания на гости от чужбина и прочее), но по-дълбоко, тя говори за несигурност относно развоя в предбрачните отношения между бъдещите младоженци, по начин, възприеман като ислямски при такива обстоятелства. Или по-точно ако трябва да перифразираме, ще звучи така: кой трябва да носи отговорност за двойките, които не могат да се оженят и попадат в състояние на грях през периода на отлагане на сватбата, което според мен е едно от най-съществените предизвикателства пред младите мюсюлмани в ситуацията на COVID-19 пандемията.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Арnaudов, М. (1969/1970). *Студии върху българските обреди и легенди*, Т. 1–2. София: БАН.

[Arnaudov, M. (1969/1970). *Studii varhu balgarskite obredi i legendi*, Т. 1–2. Sofia: BAN.]

Бракосъчетанието в исляма и неговите правила (без дата). *Мюсюлманско изповедание Главно муфтийство Република България* [онлайн] [прегледано: 10.10.2021]. Достъп: <https://www.grandmufti.bg/bg/up-to-date/novini/176-brakosachetaniето-v-islyama-i-negovite-pravila.html>.

[Brakosachetaniето v islyama i negovite pravila (bez data). *Myusyulmansko izpovedanie Glavno myuftiystvo Republika Bulgaria* [onlayn] [pregledano: 10.10.2021]. Dostap: <https://www.grandmufti.bg/bg/up-to-date/novini/176-brakosachetaniето-v-islyama-i-negovite-pravila.html>.]

Вакарелски, Хр. (1974). *Българска етнография*. София: Наука и изкуство.

[Vakarelski, Hr. (1974). *Balgarska etnografia*. Sofia: Nauka i izkustvo.]

Генчев, С. (1987). *Сватбата. Български празници и обичаи*. София: Септември.

[Genchev, S. (1987). *Svatbata. Balgarski praznitsi i obichai*. Sofia: Septemvri.]

Еролова, Йелис (без дата). Турците в България [онлайн]. Българска етнография [преглед на: 11.09.2021]. Достъп на: <https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/turcite-v-balgaria.html>.

[Erolova, Yelis (bez data). *Turtsite v Bulgaria* [onlayn]. *Balgarska etnografia* [pregled na: 11.09.2021]. Dostap na: <https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/turcite-v-balgaria.html>.]

Иванова, Е. (2009). Сватбеният обред в с. Церово, Благоевградско. *Български фолклор*, Год. 35, бр. 1, с. 149-170.

[Ivanova, E. (2009). *Svatbeniyat obred v s. Tserovo, Blagoevgradsko. Balgarski folklor*, God. 35, br. 1, s. 149-170.]

Иванова, Р. (1981). Единство на семейната обредност. В: Беновска, М. (1981). *Обреди и обреден фолклор*. София: БАН.

[Ivanova, R. (1981). *Edinstvo na semeynata obrednost*. V: Benovska, M. (1981). *Obredi i obreden folklor*. Sofia: BAN.]

Маринов, Д. (1994). *Народна вяра и религиозни народни обичаи: 1846-1940*. София: БАН.

[Marinov, D. (1994). *Narodna vyara i religiozni narodni obichai: 1846-1940*. Sofia: BAN.]

Решение № 159 на МС от 2020 г. за предприемане на мерки във връзка със заболяването COVID-19 [онлайн]. *COVID-19 Единен информационен портал* [преглед на 12.09.2021]. Достъп: <https://coronavirus.bg/bg/266>.

[Reshenie № 159 na MS ot 2020 g. za predpriemane na merki vav vrazka sas zabolyavaneto COVID-19 [onlayn]. *COVID-19 Edinen informatsionen portal* [pregled na 12.09.2021]. Dostap: <https://coronavirus.bg/bg/266>.]

Семеен кодекс. В сила от 01.10.2009 г. Обн. ДВ. бр. 47 от 23 Юни 2009 г., ..., изм. и доп. ДВ. бр. 103 от 4 Дек. 2020 г. [онлайн] [прегледан: 10.10.2021]. Достъп: <https://www.justice.government.bg/home/normdoc/2135637484/>.

[*Semeen kodeks. V sila ot 01.10.2009 g. Obn. DV. br. 47 ot 23 Yuni 2009 g., ..., izm. i dop. DV. br. 103 ot 4 Dek. 2020 g.* [onlayn] [pregledan: 10.10.2021]. Dostap: <https://www.justice.government.bg/home/normdoc/2135637484/>.]

Стойчева, В. (2003). Сватбени обичаи при турците. В: *Традиции и памет*, Т. 1. Велико Търново: Астарта.

[*Stoycheva, V. (2003). Svatbeni obichai pri turtsite. V: Traditsii i pamet, T. 1. Veliko Tarnovo: Astarta.*]

Съботинова, Д. (2002). Семейник или колелото на живота. Обичаи и обреди на българи, турци и цигани (рома). Силистра: Ритт.

[*Sabotinova, D. (2002). Semeynik ili koleloto na zhivota. Obichai i obredi na balgari, turtsi i tsigani (roma). Silistra: Ritt.*]

Теофанов, Ц. (2008). Превод на Свещен Коран. София: Труд.

[*Teofanov, Ts. (2008). Prevod na Sveshten Koran. Sofia: Trud.*]

Тончева, В. (2003). Музиката в сватбения обред на българите мюсюлмани от Тетевенско. *Български фолклор*, Год. 29, кн. 2–3, с. 147-164.

[*Toncheva, V. (2003). Muzikata v svatbenia obred na balgarite myusyulmani ot Tetevensko. Balgarski folklor, God. 29, kn. 2–3, s. 147-164.*]

Шаранска, Ф. (1996). Българомохамеданската сватба в Якорудско. *Българска етнология*, Год. 22, № 4, с. 88-101.

[*Sharanska, F. (1996). Balgaromohamedanskata svatba v Yakorudsko. Balgarska etnologia, God. 22, № 4, s. 88-101.*]

ПАНДЕМИЯТА ОТ COVID-19 КАТО МОБИЛИЗАТОР НА АГРОЕКОЛОГИЧНИ ПРАКТИКИ

Д-р Здравка Георгиева Димитрова

Анотация: Продължаващата пандемия от COVID-19 подканва към дълбоко преосмисляне на икономическа, социална и екологична система и съпътстващ анализ на взаимодействията и взаимоотношенията между хората и околната среда, от която те са част. Агроекологията, бидейки наука, земеделска практика и идеологическо подкрепено движение, предлага алтернатива на доминантните конвенционални хранителни системи и възможност за трансформиране на хранителни земеделски системи. Настоящата статия систематизира информация от различни източници в областта на агроекологията и на базата на дескриптивно изследване прави опит да реконструира разпространението на агроекологичните практики вследствие на предизвикателствата, породени от пандемията.

Ключови думи: устойчиви хранителни системи, агроекология, къси вериги за доставки, COVID-19.

THE COVID-19 PANDEMIC AS A MOBILIZER OF AGROECOLOGICAL PRACTICES

Zdravka Georgieva Dimitrova, PhD

Abstract: The ongoing pandemic of COVID-19 invites a profound rethinking of the economic, social and ecological system and an accompanying analysis of the interactions and relationships between people and the environment of which they are a part. Agroecology, being a science, an agricultural practice and an ideologically supported movement, offers an alternative to dominant conventional food systems and an opportunity to transform agri-food systems. This article systematizes information from different sources in the field of agroecology and, based on descriptive research, attempts to reconstruct the spread of agroecological practices in the wake of the challenges posed by the pandemic.

Key words: sustainable food systems, agroecology, short supply chains, COVID-19.

1. Въведение

Световната пандемия, причинена от коронавируса показва взаимоотношенията между здравето на хората, животните и околната среда. Холистичната криза, провокирана от пандемията и нейното влияние върху всички сектори на живота, изведе на преден план крехкостта на съвременните хранителни системи¹, доколкото са зависими от индустриалното производство и затрудненото движение на глобални стоки и капитали (Tittonell et al., 2021; Marusak et al., 2021; Meuwissen et al., 2021). Изправени пред социалната и екологична уязвимост, пандемията би могла да се превърне в източник на възможности за преосмисляне на моделите на развитие в икономиката и начините, по които обществото взаимодейства с природата.

Пандемията от COVID-19, която започна да се разпространява бързо и мащабно по света от края на 2019 г., има дълбоки последици за продоволствената сигурност и храненето (SOFI 2021, Blazy, Causeret, Guyader, 2021; Iese et al., 2021). Кризата с COVID-19 ни принуждава да търсим краткосрочни решения, но в същото време пандемията открива възможност за отключване на по-дългосрочната трансформационна промяна. Първи стъпки в подобна посока откриваме във възстановяването на устойчивостта и диверсификацията в хранителните системи, релокализиране на производството и разпределянето на храни, намаляване на зависимостта от суровини и внос, приоритизиране на хранителната справедливост и равенството в хранителната система, за да се адресират основни характеристики, но и предизвикателства пред настоящите хранителните системи (Димитрова, 2020; Barrios et al., 2020). Агроекологията предлага възможна стратегия за преход към по-устойчиво управление на селското стопанство и в този смисъл, макар и опосредствено, би могла да предложи възможни решения на кризата в хранителните системи, провокирани от пандемията.

2. Методологическа рамка

Съсредоточавайки се върху земеделските практики на дребните производители и движенията в областта на агроекологията, статията прилага проучвателен поглед върху мобилизацията на агроекологичните практики в отговор на предизвикателствата, породени от вируса COVID-19. В текста се прави опит за реконструкция и систематизация на налични данни и анализи

¹ Под хранителни системи разбирам съвкупността и взаимосвързаността между всички елементи (околна среда, хора, ресурси, процеси, инфраструктура, институции и др.) и дейности, свързани с производството, преработката, разпространението, приготвянето и консумацията на храна и резултатите от тези дейности в техните социално-икономически, културни и екологични последици (HLPE, 2017). Употребата на множествено число е нарочна, за да се подчертае разнообразието от хранителни системи според контекстите, нуждите и интересите на засегнатите актьори.

от различни контексти за това как епидемичната ситуация влияе върху стратегиите за справяне, прилагани от производители и потребители.

На базата на кабинетно проучване на сравнителни изследвания, доклади, произтичащи от различни по тип институции (научни и политически центрове, представителства на социални движения, фермерски организации и сдружения от цял свят), настоящата статия изследва различни по тип сведения за потенциала на агроекологичните практики да отговорят на задълбочаващата се криза в хранителния сектор вследствие на пандемията.

Основното допускане, което движи последващото изложение е, че предизвикателствата от екологичен, икономически и здравен порядък, влошени от епидемията от COVID, подсилиха нуждата от радикална трансформационна промяна в модела на управление на селското стопанство и хранителните системи. Възприема се, че конкретни репрезентации на агроекологичните практики под формата на къси вериги на доставка, отглеждане на местни и традиционни култури, произведени според принципите на екологично земеделие и осигуряването на справедлив и достоен поминък за земеделските производители, разшириха обхвата и въздействие си като последица от пандемията. Допускането е, че кризисната ситуация в хранителните системи провокира стратегии за справяне в посока релокализиране на хранителните системи както от страна на производители, така и от потребители и прилагани публични политики.

3. Агроекология – алтернатива в контекста на глобализирани хранителни системи?

Агроекологията е динамично понятие, което в последните десетилетия набира все повече внимание в научните, земеделските и политическите среди. Именно съвкупността на различни по тип актьори в полето на агроекологията, било то като противници или защитници, провокира интерес от изследователска гледна точка най-вече заради идеологическите, но и икономически и социални конотации на понятието. В мрежата от актьори, около понятието за агроекология откриваме практики от селскостопанския сектор, учени, но и политически активисти, които съвместно изграждат едно интердисциплинарно поле на действие на агроекологичните практики. Поради идеологическите измерения на понятието (свързани със защита на правата на хората, производители и работници в хранителните системи), които по своята същност напускат сферата на чисто научните или земеделски практики, различни по тип актьори се позиционират като защитници или противници на агроекологичните практики.

Базирайки се на доклада на Експертна група на високо ниво по продоволствена сигурност и хранене на Комисията по световна продоволствена сигурност, възприемам за настоящата статия следното разбиране за агроеко-

логия: земеделски практики, в които се следват естествените натурални процеси, ограничава се употребата на закупени суровини и се насърчава застаряването на селскостопанския цикъл. Ключово значение тук има знанието на местните актьори, което се възпроизвежда в тясно взаимодействие с репрезентации от конвенционални научни методи. Един от основните залози пред агроекологичните практики се крие в потенциала на този модел да преодолява социални неравенства. Според тази дефиниция земеделските и хранителни системи са интегрално взаимосвързани със социално-екологичните системи, в целия спектър между производство, потребление, наука, земеделски практики и социално движение (HLPE, 2019, р. 39). В този смисъл една от основните причини агроекологията да набира все повече привърженици сред разнородни по тип актьори е нейният потенциал да обвърже екологичните със социалните проблеми от гледна точка на стремежа към устойчиви хранителни системи.

Макар широко подкрепяно от научни експерти в сферата, дори това определение излиза от границите на „чистата“ обективна наука, легитимирайки различни по тип знания и ценностни редове на ясно позиционирани социални движения. Именно взаимодействието между местно и традиционно знание и интегрирането му с конвенционални научни практики представлява една от отличителните характеристики на агроекологията. Това обаче същевременно я делегитимира сред редиците на нейните опоненти, било те привърженици на ценностната неутралност в науката, било поради разнопосочни икономически или идеологически интереси.

Исторически погледнато традиционните земеделските практики в много части на света по същество се доближават максимално до агроекологичните принципи, а именно практики като агролесовъдство, влагане на ограничен материал в поддържането на почвите, смесени системи на отглеждане на растителни култури с добитък, използване и комбиниране на широко разнообразие от култури, подходящи за консумиране. Системата от местни практики и знания предоставя букет от естествени средства за успешно справяне с вредители и болести като осигурява културно съобразени и богати на хранителни вещества суровини.

Научни изследвания потвърждават приноса на агроекологичните практики за реализиране на устойчиво спрямо климатичните промени земеделие (Sinclair et al., 2019). Преглед на потенциала на агроекологичните практики да подобрят продоволствената сигурност и изхранването показват положителни резултати на базата на интеграцията на агроекологични техники като включване на разнообразни култури и прилагане на различно време на засаждане, влагането на органични вещества в почвата, интегриране на животновъдство и агролесовъдство, устойчиво управление на водните ресурси в земеделието и други (Kerr et al., 2021). Агроекологичните практики биват изведени като

успешни в подобряването на здравното състояние на потребители, и производители на агроекологична продукция (Deaconu et al., 2021; Santoso et al., 2021; Cetrone et al., 2021).

Тенденцията в последните 50 години показва, че все по-малко растителни видове се включват в глобализираната хранителна диета, което поставя въпроса за устойчивостта на хранителните системи, доколкото опазването на растителни видове е ключово за адаптирането към промените в климата. От друга страна, приемането на разнообразна на микронутриенти храна засяга въпроса с хранителната стойност на консумираните продукти и прилаганата хранителна диета със съпътстващите я здравни импликации. Тук допускането е, че консумирането на разнообразни, сезонни хранителни продукти от местни производители би подпомогнало имунната система на потребителите и в този смисъл би засилило устойчивостта и резистентността при среща с различни вируси включително и COVID-19 (Altieri, Nicolas, 2020b; 2020a).

Към настоящия момент монокултурното земеделие заема 80% от общата земеделска площ в световен мащаб (Altieri, Nicolas, 2020b). Поради ниското си екологично разнообразие и генетична хомогенност, монокултурното индустриално производство бива характеризирано според някои представители на агрономичните науки като уязвимо от нашествия на плевели, насекоми, измененията на климата и различни епидемии от болести. Последица от интензифицирането на земеделието е намаляването на разнообразието на отглежданите култури и видове. Въпреки огромното биологично разнообразие от гледна точка на растителни видове, които хората могат да консумират (над 2500 вида), над 50% от консумираните калории в световен мащаб се набавят от три основни култури в диетата на хората, а именно пшеница, ориз и царевица (Altieri, Nicolas, 2020b).

Модернизацията в земеделските системи засяга традиционните селски общности и свързаните с тях традиционни земеделски и хранителни практики, изградени на базата на местното разнообразие. Като последица можем да разграничим два основни полюса в типологизацията на разнообразните хранителни системи, а именно глобализирани, корпоративни хранителни системи, основаващи се на индустриално и ефективно производство, характеризиращо се с монокултурно производство, високо преработени крайни продукти, силно енергийни, но често бедни на микронутриенти храни и напитки, от една страна, и традиционните, местни хранителни системи, водени от социалния капитал на местните общности и прилежащите му разнообразни земеделски практики с отглеждането на сезонни култури и видове на базата на местния опит и бит.

4. Въздействие на емпиричната криза от COVID-19 в хранителния и земеделски сектор и агроекологичната реакция

а. Фактори за промяна

Епидемична криза, породена от вируса COVID-19, доведе до териториални отговори в различни контексти и локации в света (Европа, Северна и Латинска Америка, Африка и Азия), базирани върху локалното биоразнообразие и местния социален капитал. Тези инициативи представляват различни по тип стратегии за справяне в контекста на нарушеното движение на стоки, услуги и хора вследствие на ограничителните мерки, целящи лимитиране на разпространението на вируса (FAO, 2020b; 2020c, Hammond et al., 2022) и засягащи хранителната сигурност на производители и потребители (Tittonell et al., 2021, Marusak et al., 2021; Meuwissen et al., 2021; Blazy, Causeret, Guyader, 2021; Iese et al., 2021). Наложените от правителства ограничения върху пътуванията, търговията и затварянето на цели градове изведе на преден план крехкостта на глобализираните хранителни системи с характерното за тях високо индустриализирано и глобализирано производство. Като се вземе предвид размерът на градовете и селищата бе установено, че хранителните системи в населени места с под 5000 жители и малки градове с жители между 5000 – 25 000 са били по-малко засегнати от ограничителните мерки, отколкото в градове с население над 500 000 души, което бива обвързано с по-строгите ограничения в по-големите градове и по-дългите вериги на доставка (FAO, 2020a).

Негативните ефекти на пандемията върху земеделския сектор бяха мултиплицирани заради затварянето на секторите за развлеченията и туризма, което рефлектира върху намаляване на търсенето на прясна, непреработена храна. От друга страна, началните етапи на справяне с кризата бяха свързани със затваряне на първо време на пазари и избягване на закупуването на свежа продукция поради хигиенни съображения в различни страни като например Италия, Китай, Кения (FAO, 2020c). Като последица цените на свежи продукти претърпяха спад, а дребните производители бяха изправени пред сериозни предизвикателства поради блокирането на пазарите заради епидемията (FAO, 2020a).

В този контекст неформалният сектор предложи практики за първоначално справяне с кризата в посока постигане на хранителна независимост и местна самодостатъчност в хранителните системи (Tittonell et al., 2021; Blazy, Causeret, Guyader, 2021; Iese et al., 2021).

б. Териториални решения

Териториалните хранителни системи, които не са структурно зависими от дълги вериги за доставки, показаха устойчивост, гъвкавост и иновативност. Практики по скъсяване на веригите за доставка и на подсилване на връзката

между производители и потребители между селските и градските райони разшириха своя обхват. По отношение на местното производство на храни и мобилизираните градските решения, количествено проучване показва, че близо 40% от включилите се градове в изследването посочват улесняването на директните покупки от местни производители като една от ключовите мерки за смекчаване въздействието на епидемията (FAO, 2020a).

Малките земеделски производители и дребните семейни фермери, изправени пред епидемичната криза, изготвиха подробни предложения за справяне с непосредствените и краткосрочните проблеми, предизвикани от пандемията и мерките, блокиращи нормалното функциониране на техните стопанства. Инициатори и организатори на подобни действия бяха местни и международни неправителствени организации, движения от неформален характер, семейни фермери или агроекологични движения, местни асоциации и кооперативи, потребителски групи и колективи. В редица страни те успешно успяха да установят диалог с местните и националните власти в подкрепа на техните предложения (*Voices from the ground: From COVID-19 to radical transformation of our food systems*, 2020), а от гледна точка на правителствения сектор бихме могли да отличим образователни инициативи, както и изследователски институти като ключови участници в изграждането на стратегически действия за справяне с кризата (Tittonell et al., 2021).

В Китай например една от първите засегнати страни от епидемията, бяха въведени мерки, насърчаващи програми като „зеленчукова кошница“ в периода на разрастващи се огнища на епидемията. Обществени поръчки и дистрибуция на местни зеленчуци бяха част от приложените мерки, съвместно с акции от страна на компании от сектора на електронната търговия, които подпомогнаха обществените поръчки и свързването на дребни производители и потребители, както и реализацията на акумулирана продукция (FAO, 2020c).

В Боливия, поради ограничената възможност за реализация на продукцията чрез градски пазари и магазини бяха използвани обучителни програми за добри практики в производството според изискванията за безопасност, както и програми за предоставяне на съвети и обучения за алтернативни и иновативни начини за достъп до клиенти. Като реакция, производителите се адаптираха към променената реалност, предоставяйки доставки по домовете, спазвайки предпазни мерки и предлагайки безопасна доставка на свежи плодове и зеленчуци до градски домакинства (FAO, 2020a).

В Кито, Еквадор, над 11 тона прясна и здравословна храна бе доставяна на най-маргинализираните квартали и територии в сътрудничество със социални движения, осигуряващи доставката на кошници с пресни продукти и директна продажба между производители и градски домакинства (FAO, 2020a).

Градският съвет в Меделин, Колумбия, също подкрепи местните производители в разпространението на тяхната продукция, като ги свърза с частни компании, предоставяйки транспортни услуги и улеснявайки доставките до обществените столове, от които се възползваха най-уязвимите групи от населението в Меделин. Като цяло, подкрепата за местното производство и дистрибуция на храни генерира доходи за производителите, намали разходите за снабдяване на търговците и осигури сигурен канал за снабдяване с храни, което въздейства върху повишаването на устойчивостта на хранителната система на градските региони. (FAO, 2020a)

В изследването на Жан Ван Дер Плог (van der Ploeg, 2020) за моделите на социалната икономика в Европа, практики като солидарно земеделие, местно изкупуване и други форми на солидарно сътрудничество между местните общности и производителите, потвърдиха социалната и икономическата устойчивост на местните териториални хранителни системи. Повечето стопанства, ангажирани със социална и териториална икономика, в по-голямата си част не бяха засегнати от кризата. Те дори трябваше да отговорят на повишеното търсене, като същевременно се сблъскаха с трудности при разширяването на обработваемата земя.

Примери от Италия показват, че след първоначалния ефект от епидемията, малките и дребни стопанства, успяващи бързо да реорганизируют пазарната реализация на своята продукция чрез изграждане на механизми за директна доставка, разработване на дигитални инструменти за връзка между производители и потребители, всъщност докладват повишено търсене и увеличен обем на производство. Адаптирането към кризисната ситуация провокира солидарни действия, прекращаващи границата на чисто монетарното икономическо действие и включващи практики по подпомагане предоставянето на защитни материали и информация за превенция на здравето в местната общност, доброволен труд в стопанството, раздаване на храна на нуждаещи се хора и други.

В Нант, Франция бе реализирана специфична програма за отглеждане на биологични зеленчуци в градски условия в помощ на бедни домакинства. Тези колективни градини, включващи над 250 градски градинаря, увеличиха наличната земеделска продукция, но също така бяха отличени поради своята образователна роля относно връзката между природата, земеделието и здравословното приготвяне на храната (FAO, 2020a).

Като реакция от последиците от епидемичната криза, в Португалия географерирана база данни за малки производители, местни пазари и хранителни кошници бе разширена до национална платформа за подкрепа на местното производство и потребление. В Гърция, Agroecopolis, създаде схема за гаранция, базирана на участието (participatory guarantee scheme) на производители и потребители и проведе национална кампания за популяризиране на

солидарно земеделие и местни, дребни агроекологични производства като над 40% от включилите се над 400 производители в първите дни от кампанията обработват земя с размер под един хектар. В Румъния хранителният център Nod Verde, организиран от неправителствени организации, предприе стъпки по насърчаване на късите вериги за доставка на храни, свързвайки местни фермери и създавайки общност от градски потребители. Подобно на други организации, центърът регистрира увеличение в търсенето от над 400% към март 2020 спрямо същия период през 2019 (Brogan, 2020).

В България като първоначална реакция от разпространението на пандемията общинските и фермерски пазари бяха затворени временно, а впоследствие започнаха да функционират според условията на строги ограничителни мерки. Хотели, ресторанти и кафенета също трябваше да затворят врати. Стратегиите на малките производители бяха в посока диверсифициране на каналите за продажба, насочвайки се към интернет продажби чрез онлайн магазини и кореспонденция с клиенти чрез имейл адрес или социални мрежи. Фермерски пазари се пренасочиха към създаване на механизми за онлайн продажба (например „Пендара Маркет“ бе създаден вследствие на ограниченията върху физическите пазари поради COVID-19) в търсене на успешна стратегия за реализацията на продукцията на малките производители. От гледна точка на политическите мерки Българското министерство на земеделието издаде постановление за осигуряване на българска продукция в търговските вериги. Също така бе създаден онлайн регистър „Българско производство“, съдържащ информация за местни производители, които могат да снабдяват пазара с пресни местни продукти и да улеснят потребителите чрез директна доставка до адрес. В списъка са включени координатите на производители, регистрирани по Наредба № 26 за специфичните изисквания за директни доставки на малки количества суровини и храни от животински произход. Хранителните продукти, които производителите в списъка предлагат, включват млечни продукти (кисело и прясно мляко, сирене, кашкавал, извара и масло), яйца, мед и обект за преработка на птиче, телешко и свинско месо.

Успешни примери, мобилизирани вследствие на пандемията, произхождащи от различни контексти, включват инициативи, които подкрепят агроекологичното производство и социалната икономика; кооперативното предлагане на пазара, късите вериги на доставки, осигуряване на безопасна работна среда и адекватно функциониране на териториалните пазари на храни, както и на други алтернативни начини за снабдяване с храни, произведени от местни дребни производители на храни, например чрез обществени поръчки. В градските райони бяха създадени нови връзки между дребните производители и общностите, които се нуждаят от храна, полагайки основните на нови локални системи за производство и дистрибуция.

Ключови елементи, които можем да отличим, включват насърчаване на местното производство на храни за вътрешно потребление; подкрепа за териториални пазари с по-къси вериги на доставки и по-ефективни връзки между селските и градските райони; регулиране на цените в полза на производителите, а не на посредниците; достъп на производителите до природни ресурси, включително земя, вода и семена, и контрол върху тях; подкрепа за сдруженията на семейните фермери и жени и пряко финансиране на техните организации; подходящи финансови мерки (включително по-ниски лихвени проценти по кредитите); формулиране на публичните политики с участието на дребните производители и други социални участници и приоритизиране на тези политики пред инвестициите в частния сектор и публично-частните партньорства; предоставяне на съвети и образователни възможности за местните производители; създаване на разнообразни и иновативни канали за дистрибуция; предоставяне на достъп до пазари и осигуряване на доставки, както и стимулиране на закупуването на местно произведени храни с цел формиране на навици за потребление. (FAO, 2020a; *Voices from the ground: From COVID-19 to radical transformation of our food systems*, 2020)

Благоприятните фактори, позволяващи разгръщането на подобни местни инициативи в Латинска Америка, биват обобщени от екипа на Титонел (Tittonell et al., 2021) в изследване, посветено на териториалния отговор на пандемията по следния начин. На първо място се поставя предварителното съществуване на социални организации и институции, а именно агроекологични движения, фермерски обединения, потребителски групи и техния капацитет да се адаптират към кризисната ситуация. На второ място, това е наличието на пазарни канали за реализация на агроекологична продукция (пазари на местна свежа продукция, онлайн продажби, доставки на хранителни продукти до адрес). На трето място това е мобилизирането на комуникационни инструменти и умения за свързване между производители, потребители и конкретни мрежи за къси вериги – социални мрежи, онлайн платформи и други инструменти. На четвърто място, от огромно значение се явява подкрепата, оказана от местните администрации в това да разпознаят и окажат съдействие на съществуващите и нововъзникнали агроекологични практики, доскоро виждани като алтернативни на конвенционалните хранителни системи, но показващи все по-голям потенциал и устойчивост в контекста на епидемична криза. И на пето място, нарастващата чувствителност у потребителската маса за значението за местната икономика, хранителната системи, но и пълноценна и разнообразна диета на населението на местно произведените продукти, спазвайки екологични принципи на производство.

Така можем да обобщим, че земеделските предприятия, които се насочиха към производството на местни продукти и култури и се вписаха в териториалното социално биоразнообразие и в местните общности се оказаха

по-устойчиви от сложните глобализирани и индустриализирани модели на доставки и извлякоха предимства от кризата, стимулирайки кръговата икономика по места (FAO, 2020b; Marusak et al., 2021).

с. Политическа подкрепа

Малките земеделски производители на храни бяха разпознати от представителите на местната и регионалната власт за приноса им на първа линия в отговор на извънредната ситуация като производители на здравословна храна – основна потребност на населението.

Както показва и становището на Европейския комитет на регионите *Опит и поуки, извлечени от регионите и градовете по време на кризата с COVID-19* (2021), пандемията задълбочи множество от наличните вече проблеми в селското стопанство в Европа. „Отбелязва се обаче, че селските райони и по-специално земеделските стопани изиграха решаваща роля за укрепването на устойчивостта на европейските продоволствени системи по време на пандемията, за да продължат да гарантират изобилието на достъпни европейски хранителни продукти на приемливи цени.“ (Становище на Европейския комитет на регионите – Опит и поуки, извлечени от регионите и градовете по време на кризата с COVID-19, 2021).

Пандемията от коронавирус отъпка възможен път за промяна, предлагайки нови стратегии за потребление на храна и хранителни продукти, насърчавайки предимствата за местните хранителни системи. Устойчивостта на подобни тенденции обаче ще зависи от дългосрочното въвличане на потребителите в консумацията на агроекологични продукти и къси вериги на доставки за екологично произведена местна продукция и в този смисъл на прекия контакт с производителите, пряко рефлектиращ върху икономическите измерения на размяната (Tittonell et al., 2021).

Неочакваната поява на COVID-19 и стратегиите, които бяха мобилизирани за справяне с кризата крият потенциал за промени в мисленето и в поведението на актьорите в хранителния сектор в посока отдалечаване от модела на индустриализирано или фабрично земеделие и насърчаване на дребно мащабни, самодостатъчни агроекологични модели, подкрепящи местните производители. Сближаването на потребители и производители, което бе търсено още преди кризата, става все по-очевидно в настоящия контекст независимо от локацията, в която се прави изследването на конкретния случай. За да могат тези потенциали да се стабилизират и задържат във времето се изисква изграждането на благоприятстваща институционална среда, чието осигуряване следва да тръгне от най-ниско местно ниво, достигайки до глобални политически мерки, подкрепящи местното екологично производство на малките и дребни производители с цел трансформация на хранителните системи на базата на нейната диверсификация и опазване на екосистемите на планетата.

Тогава, когато в центъра на политическите мерки и стратегии биват поставени местните земеделските производители и гражданите чрез специфични инструменти като обществени поръчки, подкрепа за териториални пазари, можем да очакваме и дългосрочното стабилизиране, структуриране и институционализиране на подобни модели и потенциал за тяхното затвърждаване в местната среда, а оттук и своеобразна устойчивост на практиките.

Ключов стимул за подобна трансформация би било създаването на междусекторни мрежи между правителствени и неправителствени представители за изграждане на нов капацитет за насърчаване на къси вериги на доставки и земеделие в хармония с естествените природни процеси.

В контекста на климатични промени и нововъзникващи пандемии, агро-екологичните практики могат да допринесат за развитие на местното производство, което осигурява голямата част от нужната храна в селските и градските райони (*Do Small-Scale Farmers and Peasants Feed the World?*, 2022; Ricciardi et al., 2018; Lowder, Sanchez, Bertini, 2021). Гореспоменатите институционални условия са необходими, за да се увеличи мащабът на агро-екологичните производства и да се оптимизира, възстанови и повиши производственият капацитет на местните дребни и градски земеделски производители в посока устойчиви хранителни системи.

За тази цел следва да бъдат приложени стратегии по разпространение на агро-екологичните подходи чрез обмен на знания и опит за успешни агро-екологични практики между производители, чрез създаване на агро-екологични учебни центрове, чрез възраждане на традиционни земеделски принципи на управление и организиране на конкретни територии под агро-екологично управление. За да бъдат агро-екологичните практики икономически рентабилни нарочни пазарни възможности, следва да бъдат изградени и въведени.

d. Ролята на потребителите

Един от (не)очакваните ефекти от пандемията бе проявата на по-голям интерес към агро-екологията както от страна на производителите, така и от страна на потребителите. В този смисъл, наблюдаваме и по-голямо внимание към качеството на храните от страна на потребителите (Муца, Pomianek, Peneva, 2022).

В условията на кризата от COVID-19 местната търговия отговори на основните нужди на населението и сама по себе си беше стратегически сектор за справяне с кризата. Много хора, зависими от тази търговия, насочиха погледите и покупките си към местната търговия и успяха да осъзнаят нейното значение.

Ролята на потребителите е ключова, доколкото всеки един акт на закупуване и консумация на хранителни продукти се превръща в политически (Jacobsen, Dulsrud 2007; Zitcer, 2017) и екологичен акт от гледна точка на

това дали биват подкрепяни мултинационални корпоративни търговски вериги или местни производители, а оттук и местната социално-икономическа и екологична устойчивост на общността.

В този смисъл комбинацията между институционални стратегически мерки е взаимно допълваща се с ежедневните избори и решения на потребителите. Утвърждаването на местните хранителни системи се превръща във възможност за подобряване на хранителната диета, предоставяйки достъп до свежи, сезонни и разнообразни продукти, подкрепяйки местната икономика. Това, от друга страна, повлиява и на отношенията на градските жители към местните производители и ги свързва пряко със земеделските практики, упражнявани от дребните производители, повишавайки чувствителността на потребителите към проблемите в земеделския сектор, а оттук отключвайки и по-високи нива на солидарност и оценяване на културния, социален и здравен аспект на храната (Tittonell et al., 2021; Marusak et al., 2021; Meuwissen et al., 2021; Blazy, Causeret, Guyader, 2021; Iese et al., 2021).

5. Заключение

Приведените решения в рамките на епидемичното и постепидемичното време могат да служат за отправна точка за прилагането на устойчиви методи за възстановяване на хранителните системи, насърчавайки релокализирането, скъсяването на веригите на доставки, разширяване на предлагането на разнообразна екологично произведената местна храна и хранителни продукти на местните пазари, подпомагане на независимостта на малките и дребни производители и предлагането на свежа, сезонна и съобразена с културните традиции и контекст хранителна продукция за потребителите.

Изследванията на стратегиите на местните производители в контекста на предизвикателствата, които пандемията наложи, показват, че прилагайки агроекологични подходи, стопаните възпроизвеждат традиционните земеделски практики като същевременно се адаптират спрямо нуждите в кризисна ситуация и в този смисъл притежават потенциал за преодоляване на хранителни, здравни, климатични и екологични шокове, опазвайки околната среда. Местните агроекологични производства и директни къси вериги на доставки бяха идентифицирани като успешни стратегии за минимизиране на уязвимостта на дребните производители към рискове и кризисни ситуации. Вследствие на пандемията, търсенето на свежи продукти, свързани с агроекологичните практики бе повишено. За потребителите както в селски, така и в градски райони, бе улеснен и подсилен достъпът до местна, разнообразна, свежа и сезонна хранителна продукция.

COVID-19 показва колко са обвързани икономиката, екосистемите, здравния и земеделски сектор и как ако биологичното разнообразие бива застрашено, то всеки един елемент от планетата е потенциално застрашен.

Пандемията изведе на преден план предимствата на независимите местни хранителни системи. В този смисъл кризата, породена от пандемията, благоприятства усилването на връзките на хората с храната, която консумират, със земеделието като ключов отрасъл в икономиката и с други хора, опериращи в хранителната система, която поради физиологичните човешки нужди засяга всеки един от нас.

Настоящата статия служи като първоначален ориентир спрямо възможностите, които световната криза, свързана с пандемията COVID-19, провокира относно трансформацията на хранителните системи. Конкретни случаи за това как подобни динамики могат да се възпроизведат в определени териториални и земеделски контексти (включително и в България) и какви са предпоставките и ограниченията за тяхното прилагане, биха могли да бъдат предмет на отделни изследвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова, Здравка Георгиева** (2020). *Агроекология в България: потенциал, възможности и ограничения* [онлайн]. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. *Философски факултет. Книга Докторанти*, Том 5 [преглед на: 18.09.2021]. Достъп от: https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/2484/3/GSU_%20FF_DOKTORANTI%20T.%205%202021.pdf.
[Dimitrova, Zdravka Georgieva (2020). *Agroekologia v Bulgaria: potentsial, vazmozhnosti i ograniczenia* [onlayn]. *Godishnik na Softyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. *Filosofski fakultet. Kniga Doktoranti*, Tom 5 [pregled na: 18.09.2021]. Dostap ot: https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/2484/3/GSU_%20FF_DOKTORANTI%20T.%205%202021.pdf.]
- Становище** на Европейския комитет на регионите — *Опит и поуки, извлечени от регионите и градовете по време на кризата с COVID-19* (2021) [онлайн]. *Official Journal C 300*, pp. 43-52 [преглед на: 18.09.2021]. Достъп от: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020AR4155>.
[Stanovishte na Evropeyskia komitet na regionite — *Opit i pouki, izvlecheni ot regionite i gradovete po vreme na krizata s COVID-19* (2021) [onlayn]. *Official Journal C 300*, pp. 43-52 [pregled na: 18.09.2021]. Dostap ot: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020AR4155>.]
- Altieri, M.A., Nicholls, C.I.** (2020 a). *Agroecology and the emergence of a post COVID-19 agriculture*. *Agric Hum Values*, 37, pp. 525–526. doi.org/10.1007/s10460-020-10043-7.
- Altieri, M.A., Nicholls, C.I.** (2020 б). *Agroecology in times of COVID-19* [online] [Viewed 19 November 2021]. Available from: <http://celia.agroeco.org/wp-content/uploads/2020/05/Celia-agroeco-and-COVID-19-latest-1.pdf>.
- Barrios, E., Gemmil-Herren, B., Bicksler, A., Siliprandi, E., Brathwaite, R., Moller, S., Batello, C., Tittonell, P.** (2020). *The 10 Elements of Agroecology: enabling transitions towards sustainable agriculture and food systems through visual narratives*. *Ecosystems and People*, Vol. 16, Issue 1, pp. 230-247.

- Blazy, J., Causeret, F., Guyader, S.** (2021). Immediate impacts of COVID-19 crisis on agricultural and food systems in the Caribbean. *Agricultural Systems*, 190, May 2021. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2021.103106>.
- Brogan, Alison** (2020). Europe's Agroecology Movement – Stepping up in Times of Covid-19 [online]. *Agricultural and Rural Convention – ARC2020*. June 22, 2020 [Viewed 19 November 2021]. Available from: <https://www.arc2020.eu/europes-agroecology-movement-stepping-up-in-times-of-covid19/>.
- Cetrone, H., Santoso, M., Bezner Kerr, R., Petito, L., Blacker, L., Nonga, T., Young, S.** (2021). Food security mediates the decrease in women's depressive symptoms in a participatory nutrition-sensitive agroecology intervention in rural Tanzania. *Public Health Nutrition*, vol. 24, no 14, pp. 4682-4692.
- Coronavirus**, dalla farina (+80%) al latte (+20%) nella top ten acquisti (2020) [online]. *Coldiretti*. 14 Marzo 2020 [Viewed 19 November 2021]. Available from: <https://www.coldiretti.it/economia/coronavirus-dalla-farina-80-al-latte-20-nella-top-ten-acquisti>.
- Deaconu, A., Berti, P., Cole, D., Mercille, G., Batal, M.** (2021). Agroecology and nutritional health: A comparison of agroecological farmers and their neighbors in the Ecuadorian highlands. *Food Policy*, 101, 102034.
- Do Small-Scale Farmers and Peasants Feed the World?** (2022) [online]. ETC Group. PDF. [Viewed 19.02.2021]. Available from: https://www.etcgroup.org/files/files/31-01-2022_small-scale_farmers_and_peasants_still_feed_the_world.pdf.
- FAO** (2020a). COVID-19 and the role of local food production in building more resilient local food systems [online]. PDF. [Viewed 19 November 2021]. Available from: <http://www.fao.org/3/cb1020en/CB1020EN.pdf>.
- FAO** (2020b). Coronavirus disease 2019 (COVID-19) and family farming [online]. PDF [Viewed 19 November 2021]. Available from: <http://www.fao.org/3/cb0417en/CB0417EN.pdf>.
- FAO** (2020c). COVID-19 and smallholder producers' access to markets [online] [viewed 19 November 2021]. Available from: [_https://www.fao.org/documents/card/en/c/ca8657en](https://www.fao.org/documents/card/en/c/ca8657en).
- Hammond, J., Siegal, K., Milner, D., Elimu, E., Vail, T., Cathala, P., Gatera, A., Karim, A., Lee, Ja-E., Douxchamps, S., Thanh Tu, M., Ouma, E., Lukuyu, B., Lutakome, P., Leitner, S., Wanyama, I., Thi, T., Phuc, P., Herrero, M., Wijk, M.** (2022). Perceived effects of COVID-19 restrictions on smallholder farmers: Evidence from seven lower- and middle-income countries. *Agricultural Systems*, 198, 103367.
- HLPE** (2017). *Nutrition and food systems. A report by the High-Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security, Rome* [online]. September 2017. PDF [viewed 19 November 2021]. Available from: <https://www.fao.org/3/i7846e/i7846e.pdf>.
- HLPE** (2019). *Agroecological and other innovative approaches for sustainable agriculture and food systems that enhance food security and nutrition. A report by the high-level panel of experts on food security and nutrition of the committee on World Food Security, Rome* [online]. July 2019. PDF [viewed 19 November 2021]. Available from: <http://www.fao.org/3/ca5602en/ca5602en.pdf>.

- Iese, V., Wairiu, M., Hickey, G., Ugalde, D., Salili, D., Walenenea Jr, J., Tabe, T., Keremama, M., Teva, Ch., Navunicagi, O., Fesaitu, J., Tigona, R., Krishna, D., Sachan, H., Unwin, N., Guell, C., Haynes, E., Veisa, F., Vaike, L., Bird, Z., Ha'apio, M., Roko, N., Patolo, S., Dean, A., Kiran, S., Tikai, P., Tuiloma, J., Halavatau, S., Francis, J., Ward, A. (2021). Impacts of COVID-19 on agriculture and food systems in Pacific Island countries (PICs): Evidence from communities in Fiji and Solomon Islands. *Agricultural Systems*, 190, 103099.
- Jacobsen, E., Dulsrud, A. (2007). Will Consumers Save The World? The Framing of Political Consumerism. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 20, Issue 5.
- Kerr, R.B., Madsen, S., Stüber, M., Liebert, J., Enloe, S., Borghino, N., Parros, P., Mutyambai, D.M., Prudhon, M., Wezel, A. (2021). Can agroecology improve food security and nutrition? A review. *Global Food Security*, 29, 100540.
- Lowder, S.K., Sanchez, M., Bertini, R. (2021). Which farms feed the world and has farmland become more concentrated?, *World Development*, 142.
- Marusak, A., Sadeghiamirshahidi, N., Krejci, C., Mittal, A., Beckwith, S., Cantu, J., Morris, M., Grimm, J. (2021). Resilient regional food supply chains and rethinking the way forward: Key takeaways from the COVID-19 pandemic. *Agricultural Systems*, 190, 103101.
- Meuwissen, M., Feindt, P., Slijper, T., Spiegel, A., Finger, R., de Mey, Y., Paas, W., Termeer, K., Poortvliet, P., Peneva, P., Urquhart, J., Vigani, M., Black, J., Nicholas-Davies, P., Maye, D., Appel, F., Heinrich, F., Balmann, A., Bijttebier, J., Coopmans I., Wauters, E., Mathijs, E., Hansson, H., Lagerkvist, C., Rommel, J., Manevska-Tasevska, G., Accatino, F., Pineau, C., Soriano, B., Bardaji, I., Severini, S. Senni, S., Zinnanti, C., Gavrilesco, C., S. Bruma, I., Dobay, K., Matei, D., Tanasa, L., Voicilas, M., Zawalinska, K., Gradziuk, P., Krupin, V., Martikainen, A., Herrera, H., Reidsma, P. (2021). Impact of Covid-19 on farming systems in Europe through the lens of resilience thinking. *Agricultural Systems*. 191, 103152.
- Muça, E., Pomianek, I., Peneva, M. (2022). The Role of GI Products or Local Products in the Environment—Consumer Awareness and Preferences in Albania, Bulgaria and Poland. *Sustainability*, vol. 14, no 4.
- Ricciardi, V., Ramankutty, N., Mehrabi, Z., Jarvis, L., Chookolingo, B. (2018). How much of the world's food do smallholders produce? *Global Food security*, vol. 17, June 2018, pp. 64-72.
- Santoso M., Kerr, R., Kassim N., Martin H., Mtinda E., Njau P., Mtei K., Hodinott J., Young S. (2021). A Nutrition-Sensitive agroecology intervention in rural Tanzania increases children's dietary diversity and household food security but does not change child anthropometry: results from a cluster-randomized trial. *J Nutr*, 151, no 7).
- Sinclair, F., Wezel, A., Mbow, C., Chomba, S., Robiglio, V., Harrison, R. (2019). *The Contribution of Agroecological Approaches to Realizing Climate-Resilient Agriculture* [online]. PDF [viewed 19 November 2021]. Available from: <https://gca.org/wp-content/uploads/2020/12/TheContributionsOfAgroecologicalApproaches.pdf>.
- Tittonell, P., M. Fernandez, V.E. El Mujtar, P.V. Preiss, S. Sarapura, L. Laborda, M.A. Mendonça, V.E. Alvarez, G.B. Fernandes, P. Petersen and I.M. Cardoso. (2021).

Emerging responses to the COVID-19 crisis from family farming and the agroecology movement in Latin America – A rediscovery of food, farmers and collective action. *Agricultural Systems*, vol. 190, issue C.

van der Ploeg, J. (2020). *Growing Back Stronger: Choosing resilient food systems in the wake of Covid-19*. Transnational Institute [online]. PDF [viewed 19 November 2021]. Available from: https://www.tni.org/files/publication-downloads/web_growing_back_stronger_final.pdf.

Voices from the ground: From COVID-19 to radical transformation of our food systems (2020) [online]. Working Group on Global Food Governance of the Civil Society and Indigenous Peoples' Mechanism (CSM). PDF [Viewed 19 November 2021]. Available from: https://www.csm4cfs.org/wp-content/uploads/2020/12/EN-COVID_FULL_REPORT-2020.pdf.

Zitcer, A. (2017). *Collective Purchase: Food Cooperatives and Their Pursuit of Justice*. In: Alkon, Alison Hope Guthman, Julie (eds). *The New Food Activism: Opposition, Cooperation, and Collective Action*. Berkeley: University of California Press.

КРИЗАТА COVID-19 ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РАДИКАЛНО ДЕСНИТЕ ПАРТИИ В БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ (ЯНУАРИ 2020 г. – НОЕМВРИ 2021 г.)

Адриана Антонова Тонева

Анотация: През 2020 г. светът се сблъска със здравна криза, породена от разпространението на вируса COVID-19. В настоящата статия се анализират позициите на парламентарно представените радикално десни партии в България – ВМРО-БНД, „Воля“ и НФСБ, както и „Алтернатива за Германия“ (АзГ) в Германия към ковид кризата и мерките за нейното преодоляване. В изследвания период партия „Атака“ също представлява интерес, защото е бивш коалиционен партньор на управляващата в България коалиция ГЕРБ-Обединени патриоти (ОП). Въпреки хетерогенността на партиите, основният въпрос е дали позициите на изследваните партии са продукт на радикалната им идеология или опортюнистично решение в зависимост от това дали са част от управлението, или са в опозиция. За целта са изследвани декларации от името на парламентарните групи при откриване на парламентарни сесии, парламентарни речи, медийни изяви и предизборни програми на тези партии. Основната хипотеза е, че „Атака“ и „Алтернатива за Германия“, които са в опозиция, са по-критични към управляващите в сравнение с радикално десните партии, които са част от управляващата коалиция в България или я подкрепят.

Ключови думи: COVID-19, пандемия, радикално дясно, „Атака“, „Алтернатива за Германия“, ВМРО-БНД, „Воля“, ИТН, НФСБ.

THE COVID-19 CRISIS THROUGH THE PRISM OF RADICAL RIGHT PARTIES IN BULGARIA AND GERMANY (JANUARY 2020 – NOVEMBER 2021)

Adriana Antonova Toneva

Abstract: In 2020, the world faces a health crisis caused by the spread of the COVID-19 virus. This article analyses the positions of the radical right parties in Bulgaria – VMRO-BND, Volya and NFSB, as well as Alternative for Germany (AfD) in Germany – towards the Covid-19 crisis and the measures to overcome it. During the study period, the Ataka party is also of interest because it is a former coalition partner of the ruling GERB-United Patriots (OP) coalition in Bulgaria. Despite the heterogeneity of the parties, the main question is whether the positions of the parties studied are a product of their radical ideology or an opportunistic decision depending on whether they are part of the government or in opposition. For this purpose, declarations on behalf of parliamentary groups at the opening of parliamentary sessions, parliamentary speeches, media appearances and election programmes of these parties were examined. The main hypothesis is that Ataka and Alternative for Germany, which are in opposition, are more critical of the government than the

radical right parties, which are part of the ruling coalition in Bulgaria or support it.

Keywords: pandemic, radical right, Ataka, Alternative for Germany, VMRO-BND, Volya, ITN, NFSB.

ВЪВЕДЕНИЕ

През 2020 г. светът се сблъска със здравна криза, породена от вируса COVID-19 (SARS-CoV-2), установен първоначално в китайския град Ухан. Първите случаи на заразени с коронавирус в Европа са регистрирани в началото на 2020 г. – Франция (24.01.2020 г.), Германия (27.01.2020 г.) и във Великобритания, Испания и Италия – на 31.01.2020 г. През март 2020 г. вирусът е масово разпространен на Стария континент, включително и в България (първи доказан случай – 08.03.2020 г.). На 11 март 2020 г. СЗО обявява глобална пандемия от COVID-19, а страни като Италия и Испания дават много човешки жертви и дори изпреварват Китай по брой смъртни случаи вследствие на инфекцията с коронавирус.

За да предотвратят масовото заразяване на населението, управляващите в отделните държави въвеждат непопулярни мерки, а именно задължително носене на маски, покриващи носа и устата, спазване на физическа дистанция, както и частично или цялостно затваряне (т.н. локдаун/lockdown) на отделни сектори, региони или дори цели държави, т.е. принудително оставане вкъщи (stay at home), затваряне на национални граници, отмяна на полети, забрана за масови събирания, затваряне на ресторанти, хотели и културни институции, затваряне на училища и други учебни заведения, както и въвеждане на дистанционна работа в сектори, в които работният процес го позволява (Toshkov, Carroll, Yesilkagit, 2021, p. 3). Тези ограничения водят до икономически трудности за част от домакинствата и за цели отрасли от икономиката, които са пряко засегнати от рестриктивните мерки.

Като единствен начин за преодоляване на пандемията медицинските специалисти посочват постигането на масов имунитет чрез ваксинация на населението със специално разработените за целта ваксини срещу COVID-19, които са разрешени за употреба от Европейската агенция по лекарствата (ЕМА) и свободно достъпни в страните – членки на ЕС. Темпът на ваксинация обаче значително се различава в отделните държави, като България заема последно място в Европа.

Ковид кризата оформя три основни групи от въпроси, които се превръщат в център на политическия дневен ред в европейските държави. Това са рестриктивните мерки за ограничаване разпространението на заразата, икономическите мерки от държавата за подпомагане на бизнеса, засегнат от кризата, и ваксинацията.

Периодите на въвеждане и отмяна на определени мерки и тяхната строгост се различават в европейските държави и зависят основно от конкретна-

та епидемиологична обстановка в страната и решенията на управляващите и отговорните органи и институции. Мерките не се приемат еднозначно, защото ограничават основни човешки права и свободи, залегнали в принципите на либералните демокрации, и често биват критикувани от граждански организации и/или политически партии. Както в България, така и в Германия критично настроени партии се срещат във всички части на политическия спектър. Някои от тях изцяло отричат съществуването на вируса, други отхвърлят рестриктивните мерки и/или се обявяват срещу ваксините.

В настоящата статия се анализира отношението на парламентарно представените радикално десни партии в България – ВМРО-БНД, Воля и НФСБ, както и „Алтернатива за Германия“ (АзГ) в Германия към ковид кризата и към мерките за нейното преодоляване. В изследвания период партия „Атака“ представлява интерес, защото е бивш коалиционен партньор на управляващата в България коалиция ГЕРБ-Обединени патриоти (ОП).

Въпреки хетерогенността на партиите, принадлежащи към семейството на радикалното дясно основният въпрос е дали позициите на изследваните партии са продукт на радикалната им идеология, или опортюнистично решение в зависимост от това дали са част от управлението, или са в опозиция. За целта ще изследвам декларации от името на парламентарните групи при откриване на парламентарни сесии, парламентарни речи и предизборни програми на тези партии в периода януари 2020 г. (първият установен случай на заразен с COVID-19 в Германия) до ноември 2021 г., когато се провеждат третите по ред за 2021 г. парламентарни избори в България. Очакванията въз основа на досегашните знания са, че „Атака“ и „Алтернатива за Германия“, които са в опозиция, ще бъдат по-критични към ковид мерките в сравнение с радикално десните партии, които са част от управляващата коалиция в България или я подкрепят. На парламентарните избори в България през април 2021 г. „Атака“, ВМРО-БНД, Воля и НФСБ не влизат в парламента и от този момент те всички условно се считат за опозиционни партии. Националистическата радикално дясна партия „Възраждане“ с лидер Костадин Костадинов остава извън обхвата на изследването, защото до изборите през ноември 2021 г., които бележат и края на изследвания период, тя не е парламентарно представена.

ТЕОРЕТИЧНИ РАМКИ

Преди същинското проучване следва да се изясни понятието „радикално дясна партия“. В края на 20. век значително се увеличава литературата, която определя радикално десните популисти като партийна фамилия и те се превръщат в „един от най-изучаваните политически феномени в следвоенния западен свят“ (Mudde, 2017, p. 1). Въпреки това между учените не съществува съгласие относно базовата терминология по отношение на ра-

дикалното дясно. Муде (2007) използва понятието „популистка радикална десница“, Декер (2004) говори за „десен популизъм“, а терминът „радикално десни популистки партии“ е въведен от Бетц (1994). В неговите следващи проучвания Бетц не използва етикета „популистки“ и обозначава тези партии просто като „радикално десни“. Това смесване на понятия е предизвикано донякъде от факта, че популистките радикално десни партии не разбират себе си като десни. Те отхвърлят разделението ляво-дясно като остаряло и не причисляват себе си нито към левия, нито към десния политически спектър (Mudde, 2017, pp. 3–4).

Терминът „радикално дясно“ е използван през 1955 г. от Даниел Бел за изследване на радикалната десница в САЩ, която се отличава с отявлената си опозиция на вътрешния и международен комунизъм. Към настоящия момент анализът на Бел би могъл да се приложи към много радикално десни партии, но под условие, че в днешно време като основна заплаха за нацията се разбира не комунизмът, а по-скоро имигрантите и ислямизацията (Bar-On, 2018, p. 51). Въпреки че мнозинството от съвременните радикално десни партии са популистки, в актуалната научна литература най-често употребяваните термини са ‘радикално дясно’ или ‘ново радикално дясно’ (Betz, 2018, p. 139). В този смисъл в настоящата статия ще бъде използвано понятието „радикално дясна партия“, което следва да се разбира като синоним на „популистка радикално дясна партия“.

Муде посочва три основни характеристики на идеологическото ядро на популистките радикално десни партии: нативизъм, авторитаризъм и популизъм (Mudde, 2007, p. 4). Под нативизъм се разбира стремежа в рамките на националната държава да се запази местното население като чуждестранните елементи застрашават хомогенността на националната държава. Авторитаризмът според Муде се отнася до вярата в строго подредено общество, в което нарушенията трябва да се наказват строго.

Последната идеологическа характеристика според Муде е популизмът, при който партиите разглеждат обществото като „ултимативно разделено на две хомогенни и антагонистични групи, ‘чистия народ’ срещу ‘корумпирания елит’“ (Mudde, 2017, p. 4). Популистката представа за народ не е ясно дефинирана, докато десните популисти „конструират“ народа по етнически признак. Народът представлява не гражданите на една държава, а хора с общ произход, ценности и култура. За десните популисти управляващият елит е група, външна за народа, която му вреди. Освен това групата на „другите/чуждите“, най-вече чужденци, мигранти и малцинства също представлява заплаха. Десният популизъм се дефинира чрез противопоставяне ‘народ срещу елит’ и чрез противопоставяне ‘народ срещу чужденците и чуждите’ (Wolf, 2017, p. 13).

На базата на горепосочените идеологически характеристики към радикалната десница в България могат да бъдат причислени партия „Атака“ (2005) на Волен Сидеров, ВМРО-БНД, ръководена от Красимир Каракачанов, партия „Воля“ на Веселин Марешки и отцепниците от „Атака“ – Националният фронт за спасение на България (НФСБ), създаден от Валери Симеонов през 2011 г., ГОРД на Слави Бинев и Националдемократическата партия на Капка Георгиева, както и други формации. Някои автори (Avramov, 2015) причисляват и партия „Ред, законност и справедливост“ (РЗС) на Яне Янев към тази партийна фамилия. РЗС е част от създадената през 2005 г. партия „Национално движение за свобода и демокрация“ (НДСД), но я напуска след 2 години. Впоследствие през 2007 г. Веселин Марешки създава партия „Либерален алианс“, наречена по-късно „Днес“, а от 2016 г. – „Воля“. Въпреки многото условности при възприемане на партия „Воля“ като радикално дясна, тя бива призната като такава от националистическите партии в Европа. Марин льо Пен, лидерката на френските националисти, и представители на 20 други националистически и радикално десни формации в Европа посещават България през 2018 и 2019 г. за провеждане на работни срещи с лидера на „Воля“ Веселин Марешки.

Класификацията на радикално десните партии по идеологически признаци се затруднява и от факта, че те самите понякога се самоопределят като леви партии. При създаването на Национално обединение „Атака“ за участие в парламентарните избори през 2005 година Минчо Минчев, един от основателите му, определя коалицията като „съюз на осъзнати патриоти от лявото политическо пространство, и патриоти, изповядващи ценностите на дясната политическа култура“ (Жечева, 2008, с. 73). „Атака“ е класифицирана от мнозинството изследователи като „радикално дясна“ или „крайно дясна“ партия (Mudde, 2007; 2017; Тодоров, 2012; Avramov, 2015). Основание за това е поведението на лидера Волен Сидеров, което изобилства с реч на омразата и цели създаване на етническо напрежение. Крайната реторика срещу роми, турци, евреи, католици и сексуални малцинства е характерна за Сидеров в началото на неговата политическа кариера. През февруари 2021 г. България е осъдена от Европейския съд по правата на човека в Страсбург (ЕСПЧ) заради антисемитски и дискриминационни послания в книги и речи на лидера на „Атака“ в периода 2002–2005 година. Двете дела „Бехар и Гутман срещу България“ и „Будинова и Чапразов срещу България“ са заведени заради отказ на българския съд да осъди Сидеров за неговите твърдения и изявления, които нарушават правото на зачитане на личния и семейния живот и на забраната за дискриминация (Друмева, 2021).

„Алтернатива за Германия“ (АзГ) е единствената радикално дясна партия в Германия, която е представена във федералния парламент Бундестага.

Първоначално либералната евроскептична АзГ се противопоставя на политиката на управляващите за директна финансова помощ на най-пострадалата от кризата страна – Гърция. Със задълбочаване на бежанската криза от 2015 година АзГ припознава борбата с проблемната имиграция предимно от ислямски страни като своя идейна концепция и се позиционира като радикално дясна партия. Класификацията на АзГ е трудна и нееднозначна, защото в рамките на самата партия има отделни крила, които застъпват различни идеологически възгледи, включително и екстремистки такива.

ВМРО-БНД и НФСБ могат да бъдат определени като радикално десни партии въз основа на позициите им в предизборната кампания през 2017 г., когато влизат в остра конфронтация с избирателите на ДПС, които искат да преминат българо-турската граница, за да гласуват в България. В изследвания период ВМРО-БНД и НФСБ принадлежат към патриотичната формация „Обединени патриоти“ (ОП) и са част от управляващата коалиция (ГЕРБ-ОП) в България, като лидерът на ВМРО-БНД Красимир Каракачанов е заместник министър-председател и министър на отбраната. При създаването на ОП през 2016 г. „Атака“ е част от патриотичната коалиция и през 2017 г. става коалиционен партньор в правителството ГЕРБ-ОП. През юли 2019 г. лидерът на „Атака“ Волен Сидеров и други ръководни кадри на партията са изключени от парламентарната група на ОП. Впоследствие партията е изключена от коалицията ОП, а депутатите на „Атака“ стават независими. Към момента на изследването партията вече не принадлежи към управляващата коалиция ГЕРБ-ОП и може да се счита за опозиция на управляващите. Въпреки че не е част от управляващата коалиция, с парламентарното си поведение „Воля“ подкрепя коалиционното правителство на ГЕРБ и ОП. В Германия радикално дясната АзГ е опозиция на коалиционното правителство на Християндемократическия съюз (CDU), Християнсоциалния съюз (CSU) и Германската социалдемократическа партия (SPD).

Основна цел на изследователския анализ е да се установят сходства или различия в отношението на радикално десните партии към мерките за овладяване на пандемията и да се проверят следните хипотези:

– Позициите на изследваните партии се дължат по-скоро на опортюнистични решения отколкото на тяхната радикална идеология. Ако техните позиции са еднакви и се припокриват независимо дали партиите са управляващи или в опозиция, може да се твърди, че става дума за идеологическа позиция, свързана с тяхната обща принадлежност към радикалното дясно. От знанията за тези партии до момента е ясно, че изследваните партии показват различно отношение към пандемията и мерките за нейното преодоляване, тоест не може да се допусне, че техните позиции се определят от радикално дясната им идеология.

– За да се докаже, че позициите на изследваните партии са опортюнистични, трябва да има промяна в тяхното отношение към ковид мерките, след като от управляващи станат опозиционни партии или обратно. Може да се говори за проправителствен опортюнизъм, тогава когато партиите като част от управлението (например ВМРО-БНД и НФСБ) или подкрепяйки управляващите (например „Воля“) одобряват мерките срещу ковид кризата. Тук ще бъде проверено дали и как се променят позициите на тези партии, след като те стават опозиция, тъй като не успяват да влязат в Народното събрание на парламентарните избори през април, юли и ноември 2021 г.

– Под опозиционен опортюнизъм се разбира неодобрението на мерките срещу COVID-19, което се дължи на опозиционното място на съответната партия в политическата система. Според така формулираната хипотеза „Атака“ и „Алтернатива за Германия“, които са в опозиция, следва да са по-критични към управляващите в сравнение с радикално десните партии, които са част от управляващата коалиция в България или я подкрепят. Следва да се допусне, че след като ВМРО-БНД, „Воля“ и НФСБ излязат в опозиция, те ще променят своите позиции спрямо ковид мерките.

Като контролна променлива ще бъде включена партията „Има такъв народ“ (ИТН) с лидер Слави Трифонов, която не е популистка радикално дясна формация, но изразява много резерви спрямо ковид мерките. ИТН е опозиционна партия до и след изборите на 4 април 2021 г., когато за първи път влиза в Народното събрание. От парламентарните изборите на 11 юли 2021 г. ИТН може условно да се счита за управляваща партия, защото на тези избори тя става първа политическа сила в България и съответно мандатоносител за съставяне на кабинет. Очакванията въз основа на знанията до момента са, че ИТН запазва своето неодобрение към ковид мерките независимо от това дали е опозиционна или управляваща партия, с което ще бъде доказано, че при нея се наблюдава идеологическа, а не опортюнистична позиция спрямо мерките срещу COVID-19.

ЕМПИРИЧЕН МОДЕЛ И РЕЗУЛТАТИ

Чрез контент-анализ на изявления и декларации на парламентарните групи на изследваните партии при откриване на парламентарни сесии, на избрани парламентарни речи и медийни изяви, както и на предизборните програми на тези партии се анализира доколко темата COVID-19 присъства в дневния ред на тези партии, в какъв контекст, както и каква позиция защитават изследваните партии и как тези позиции се съотнасят към позицията на управляващите.

Един от основните изследователски въпроси е дали и доколко темата за коронакризата и мерките за нейното преодоляване, приети съответно в България и Германия, са важни за петте изследвани радикално десни партии

и как тези позиции се съотнасят към решенията на управляващите. Чрез анализа на предизборните програми ще установя дали и доколко темата за COVID-19 е залегнала в управленските планове на съответните партии.

Изследваният период е от януари 2020 г., когато е потвърден първият случай на заразен с коронавирус в Германия, до ноември 2021 г., когато в България се провеждат третите по ред парламентарните избори през 2021 г.

Различните понятия относно здравната криза, породена от вируса SARS-CoV-2, използвани както от медицинските специалисти, така и в медийни публикации по темата и в ежедневната комуникация на хората се приемат за еднозначни в настоящото изследване. Това са пандемия, ковидкриза, коронакриза, COVID-19 криза и подобни. Извън обхвата на настоящото изследване остават обществените дискусии за конспиративния характер на пандемията, за ползите и вредите от ваксините, както и за недоволството на част от населението в европейските държави срещу рестриктивните мерки.

Присъствие на темата COVID-19 в парламентарни речи и декларации и в медийни изяви на партийни лидери

Тук ще анализирам въпроса доколко темата COVID-19 вълнува петте радикално десни партии и присъства в дневния им ред. ОП (ВМРО-БНД и НФСБ) и „Воля“ са представени в българския парламент и в техния случай ще проуча програмните декларации от името на парламентарните им групи. Резултатите ще бъдат онагледени в табличен вид.

Не е възможно да се съставят идентични таблици за партиите „Атака“ и АЗГ. Към момента на изследването депутатите на „Атака“ са независими в българския парламент (през 2019 г. част от депутатите са изключени от управляващата коалиция, а впоследствие другата част стават независими) и не четат декларации от името на парламентарна група. В германския федерален парламент – Бундестага, откриването на парламентарните сесии не е формализирано и не се представят декларации от името на отделните фракции. Важността на темата COVID-19 за тези партии ще установя чрез наблюдение на поведението на партийния лидер на „Атака“ и парламентарната активност на АЗГ.

Данните от анализа на съдържанието на декларациите от името на парламентарните групи на ОП и „Воля“ при откриването на парламентарни сесии (15.01.2020 г., 02.09.2020 г., 13.01.2021 г.) и в рамките на извънредното заседание „Относно състоянието в страната във връзка с пандемията от COVID-19 и ефективността на предприетите здравни, икономически и социални мерки“ (28.04.2020 г.) са представени в Таблица 1. Те показват доколко двата вида правителствени мерки за справяне с пандемията – рестриктивни и икономически, са дебатирани от двете партии, които участват в или подкрепят правителството.

Таблица 1. Рестриктивни и икономически мерки, споменати в парламентарните декларации и изявленията на ОП и „Воля“ (въз основа на стенограми на Народното събрание)

	15.01.2020г.		28.04.2020 г.		02.09.2020 г.		13.01.2021 г.	
	Рестр. мерки	Икон. мерки	Рестр. мерки	Икон. мерки	Рестр. мерки	Икон. мерки	Рестр. мерки	Икон. мерки
ОП	не	не	да	не	да	да	да	да
Воля	не	не	не	да	не	не	не	да

От Таблица 1 може да се обобщи, че през м. януари 2020 г., когато в България все още няма регистриран случай на заразен с ковид, никоя от трите изследвани партии не тематизира проблема с коронавирусната инфекция. Когато в България вече са установени болни от ковид лица и целта на управляващите е да предотвратят разпространението на заразата акцентът при ОП пада само върху рестриктивните мерки. В края на изследвания период като част от управленската коалиция ОП се ангажират и за двата вида мерки, защото една от основните задачи на управляващите в онзи момент е да създадат условия за преодоляване и на икономическите последици от кризата. През изследвания период партия „Воля“ поставя акцент основно върху икономическите мерки за съживяване на икономиката

Темата COVID-19 и рестриктивните мерки присъстват ясно в реториката на лидера на „Атака“ Волен Сидеров от самото начало на пандемията. В интервю за собствената си партийна телевизия „Алфа ТВ“, излъчено и във Фейсбук, Сидеров обяснява, че коронавирусът е известен на учените от 60-те години на 20 в. и има разработени ваксини за животни срещу него, тоест вирусът е добре познат и просто се създава изкуствена психоза сред хората. В телевизионно предаване в същата телевизия, излъчено на 12 април 2020 г., Сидеров многократно призовава за нарушаване на противоепидемичните мерки, въведени със заповед на министъра на здравеопазването. Същите призови за масово посещение в църкви и неносене на маска, покриваща носа и устата, са изпратени и до средствата за масово осведомяване. Вследствие на тези негови действия Софийската районна прокуратура се самосезира и образува досъдебно производство за подбуждане към извършване на престъпление – нарушаване на противоепидемиологичните мерки.

Острата реторика на Волен Сидеров и неговата позиция, че няма коронавирус и всичко е световна конспирация, се запазват. В предаване в собствената си телевизия „Алфа“ на 22 март 2021 г. той оприличава пандемията на тоталитарен режим и нарича глупаци всички хора, които вярват в съществуването на коронавируса.

Доказателство за важноста на темата COVID-19 за АЗГ е значителната парламентарна активност на фракцията в рамките на дебати за ковидкри-

зата и мерките за преодоляване ѝ. През есента на 2020 г. депутатите от АЗГ дори организират протест чрез поставянето в пленарна зала на плакати, на които е обявена датата на смъртта на Основния закон (Конституцията), тъй като основните човешки права са потъпкани от рестриктивните мерки. В рамките на партиен конгрес на 11.04.2021 г. АЗГ приема т.нар. Корона резолюция, в която остро осъжда рестриктивните мерки като локдаун и носене на маски и отхвърля всеки вид натиск и задължение за тестване и поставяне на ваксина.

Дотук може да се обобщи, че темата COVID-19 присъства под една или друга форма в дневния ред на всички изследвани партии. Радикално десните партии, които са част от коалиционното управление в България или го подкрепят, логично следват правителствената политика по отношение на справянето с пандемията. „Атака“, която е опозиционна партия, заема остра позиция спрямо кризата и мерките за нейното преодоляване като заподозрява световен заговор. За разлика от „Атака“ АЗГ, която също е опозиционна партия в Германия, не вижда световна конспирация, но остро критикува всички мерки на федералното правителство за справяне с пандемията.

Отношение на изследваните партии към мерките за преодоляване на кризата

След като бе доказано, че темата COVID-19 ангажира дневния ред на изследваните партии и техните лидери, следва по-детайлно да бъде проучено тяхното отношение към кризата и да се установи дали те заемат по-скоро сходни или по-скоро противоположни позиции. За целта ще бъде изследвано дали нагласите на тези партии към трите основни големи групи от въпроси, свързани с пандемията – рестриктивни мерки, икономически мерки и ваксини, са положителни, негативни или неутрални.

Резултатите от контент-анализа на програмните декларации от името на парламентарните групи на ОП (ВМРО-БНД и НФСБ) и „Воля“ към мерките на правителството за справяне с кризата са представени в Таблица 2.

Таблица 2. Отношение на ОП и „Воля“ спрямо рестриктивните и икономическите мерки на правителството (въз основа на стенограми на Народното събрание)

	28.04.2020 г.		02.09.2020 г.		13.01.2021 г.	
	Рестр. мерки	Икон. мерки	Рестр. мерки	Икон. мерки	Рестр. мерки	Икон. мерки
ОП	Положително: Негативните резултати от кризата – минимални, що се отнася до заболяемост, смъртност и прочее.	Положително: Невербална подкрепа чрез ръкопляскане.	Положително: адекватни мерки по опазването живота и здравето на българите и за реструктуриране на здравната система, осигуряване на вътрешно производство на предпазни средства, оборудване на болниците с живото-спасяваща апаратура.	Положително: Спешното налагане на икономически и социални мерки за преодоляване на икономическата криза. ОП инициирахме комплекс от такива за подпомагане на най-силно засегнатите сектори в страната.	Положително: Спадците всеки ден случаи на заразяване и нормализиращата се работа на здравната система.	Положително: Сериозен пакет от мерки за подкрепа на бизнеса и на потърпевшите от кризата.
Воля	Не изразяват отношение.	Положително: Добрата, масова мярка 60/40, може да отиде към 80/20 и дори 100/0	Не изразяват отношение.	Не изразяват отношение.	Не изразяват отношение.	Неутрално: Предлага собствена антикризисна мярка – безплатни лекарства за деца до IV клас и за пенсионери над 65-годишна възраст

От данните, представени в Таблица 2 може да се заключи, че ОП като част от управленската коалиция имат изцяло положително отношение към двата вида мерки. Партия „Воля“ не взема отношение по темата с рестриктивните мерки. Изразява обаче положително отношение към икономическите мерки на правителството като оценява икономическата мярка 60/40 като добра и масова и дори предлага допълнителни икономически мерки.

В следващата Таблица 3 е представено отношението на ОП и „Воля“ към закупуването на ваксини. Следва да се уточни, че България и Германия участват в сключените от Европейската комисия и производителите на ваксини AstraZeneca, Sanofi, Pfizer Inc., BioNTech Manufacturing GmbH и Janssen Pharmaceutica NV споразумения за покупка на ваксини.

Решенията за покупка на ваксини срещу COVID-19 от страна на ЕК изискват предварителна ратификация от страна на българския парламент. Въз основа на стенографски протоколи от съответните пленарни заседания ще бъдат проследени нагласите на ОП и „Воля“ към този процес.

Таблица 3. Нагласи на ОП и „Воля“ за купуване на ваксините срещу COVID-19 (въз основа на стенограми на Народното събрание)

	30.07.2020 г.	03.12.2020 г.	18.12.2020 г.	05.03.2021 г.
	Ратифициране на Споразумението, с което ЕК се упълномощава да сключва от името на участващите държави договори за предварителна покупка на ваксини с производителите (Advance Purchase Agreement).	Одобряване на участието на България в сключените от ЕК и производителите на лекарства AstraZeneca, Sanofi и Pfizer Inc. и BioNTech Manufacturing GmbH предварителни споразумения за покупка на ваксини, както и предприемане на действия за сключване на договор за покупка на ваксини от Janssen Pharmaceutica NV.	Одобряване участието на България в сключените от ЕК и производителите на лекарствата CUREVAC AG и Moderna Switzerland GmbH предварителни споразумения за покупка на ваксини.	Възлагане на Министерския съвет осигуряване на достъп на българските граждани до руската ваксина „Спутник V“ срещу Covid-19.
ОП	Подкрепят	Подкрепят	Подкрепят	Не подкрепят
Воля	Подкрепят	Подкрепят	Подкрепят	Подкрепят
ГЕРБ	Подкрепят	Подкрепят	Подкрепят	Не подкрепят

От данните, представени в Таблица 3 може еднозначно да се заключи, че ОП имат пълен консенсус с коалиционния си партньор ГЕРБ относно купуване на ваксини от страна на ЕК. ОП и ГЕРБ гласуват срещу руската ваксина, която към момента на изследването не е разрешена от ЕМА и е предложена за обсъждане от опозиционната партия БСП. Предприемането на действия за сключване на договор за покупка на ваксини от Janssen Pharmaceutica NV също е предложено от БСП – управляващите ГЕРБ–ОП гласуват срещу или въздържали се. Предложението е прието с гласовете на всички останали депутати. „Воля“ подкрепя осигуряването на всички видове предложени ваксини, включително и руската ваксина.

За да се проследи отношението на „Атака“ към въведените от управляващите мерки за преодоляване на кризата, ще бъде анализирано поведението на партийния лидер Волен Сидеров, и преди всичко част от медийните му изяви в партийната телевизия „Алфа ТВ“.

Таблица 4. Отношение на лидера на партия „Атака“ Волен Сидеров спрямо мерките за преодоляване на кризата (въз основа на медийни изяви на лидера на „Атака“ Волен Сидеров)

	Рестр. мерки	Икон. мерки	Ваксини
„Атака“	<p>Отрича съществуването на пандемия от коронавирус:</p> <p>- т.нар. вирус, т.нар. пандемия – няма, това е фалшиво</p> <p>- вирусът е създаден изкуствено с парите на Сорос в лабораторията в Ухан, която е собственост на Пфайзер</p> <p>– коронавирусът е известен на учените и цели масова психоза</p> <p>– многократни призови за нарушаване на противоепидемичните мерки</p> <p>- правителствата имат изгода – потискат всяка съпротива</p> <p>– хората станаха зомбита, ходят с маски, които не предпазват</p> <p>– хората не се чувстват добре в България, питат се как ще живеят занапред</p> <p>- навсякъде в света има протести срещу мерките</p> <p>– да се отменят всички забрани.</p>	<p>Негативно отношение: социален експеримент, правителствата въвеждат мерки, за да бъде ограничена опозицията</p> <p>– хората ще продължат да бъдат ограбвани, както и досега</p> <p>– целта е да се измести фокуса от финансовата криза</p> <p>– всички мерки целят да анулират световната икономическа криза от 2008 г.</p>	<p>Разрешените от ЕМА (европейски и американска ваксини) – негативно</p> <p>-----</p> <p>Руска ваксина – неутрално</p> <p>-----</p> <p>Българска ваксина</p> <p>– Участва в разработването ѝ от години и предлага помощ на бившите си коалиционни партньори</p>

На фона на острия език на Сидеров спрямо рестриктивните мерки срещу разпространението на коронавирусната инфекция е учудващо, че лидерът на „Атака“ не критикува директно икономическите мерки, приети от управляващите. Той ги разглежда като част от световен заговор, който цели да прикрие последиците от започналата през 2008 г. и все още не приключила световна икономическа криза.

За разлика от бившите си коалиционни партньори отношението на Сидеров към ваксините е изключително противоречиво. Чрез партийната телевизия той информира управляващите, че би могъл да им помогне, защото от 6 години е в български екип, който разработва ваксина срещу вируса. Същевременно „Алфа ТВ“ се превръща в трибуна, където Сидеров води кампания срещу европейските и американската ваксини, но не и срещу руската ваксина (конкретните позиции на „Атака“ са представени в по-горе в Таблица 4).

Подобно на „Атака“ отношението на АзГ към мерките по време на пандемията е изцяло негативно, но присъства значително по-осезаемо в писмени документи и/или достъпни в интернет материали. Решенията в Германия относно овластяването на ЕК за сключване на договори за купуване на ваксини се вземат от федералното правителство без участие на федералния парламент – Бундестага, което е и част от критиката на АзГ към управляващите.

В германския случай ще бъдат анализирани парламентарни речи на лидерите и депутати от АзГ (Алис Вайдел, председател на фракцията на АзГ, д-р Бернд Бауман и д-р Александър Гауланд), които изразяват становището на партията към ковид мерките.

Таблица 5. Отношение на АзГ спрямо рестриктивните и икономическите мерки на правителството и ваксините (въз основа на архив на Бундестага)

	04.03.2020 г.	18.11.2020 г.	11.02.2021 г.
	Парламентарно обръщение на здравния министър Шпан от името на правителството	Парламентарен дебат за мерките за преодоляване на пандемията и за Закона за защита при инфекциите	Парламентарно обръщение на федералния канцлер Меркел по повод преодоляване на пандемията
Отношение към мерките от страна на АзГ	Негативно отношение към бездействието на правителството и липсата на организация за тестване, към хаоса и играта с живота и здравето на хората. Коронавирусната инфекция е по-тежка от обикновен грип, но това не е преценено правилно от правителството и не са приети превентивни мерки. Едва сега се създава кризисен щаб. АзГ пледира за затваряне на границите по примера на други държави.	– Проектозаконът е противоконституционно овластяване на правителството, най-голямото ограничение на основните права в историята на федералната република – Рест. мерки – част от населението няма доверие в правителството, разцеплението обществото се увеличава, хората се страхуват за своето икон. оцеляване – ограничените права и свободи, преследването на контактите, индиректното задължение за ваксинация наподобяват умна здравна диктатура	– Рест. мерки: Арогантност на управляващите – решения на задкулисието, които не включват парламента – открито потъпкване на правата и свободите на гражданите – лишаване на учениците от образование – грешна политика на забрани и принуда, локдаунът е противоконституционен – икон. мерки: няма следа от гръмка оповестената икон. помощ – ваксини: бързата ваксинация не се получи, защото отговорността бе прехвърлена на ЕК, коронаполитиката на правителството трябва да се преразгледа основно

Както се вижда от Таблица 5 АзГ първоначално обвинява управляващите в бездействие и липса на организация, която струва човешки животи. Впоследствие ги упреква, че незаконно ограничават основни права и свободи на гражданите и с това потъпкват Конституцията, а от обещаната икономическа помощ няма и следа. Представителите на партията имат остри забележки и към третата от основните групи мерки – ваксинацията. Те държат да се публикува цялата истина за РНК ваксините, защото данните за страничните ефекти се крият. Освен това обвиняват правителството в провал на идеята за бързата ваксинация на населението, защото тази отговорност е била прехвърлена на Европейската комисия. Поведението на АзГ не е еднозначно, но би могло да се твърди, че те са изключително критични към решенията на управляващите и не ги одобряват.

От направения до тук анализ може да се обобщи, че петте изследвани партии заема по-скоро противоположни позиции. Сходство се наблюдава при ВМРО–БНД и НФСБ, които като коалиция ОП са част от управлението на България и съответно оценяват положително собственото си управление на ковидкризата. От партия „Воля“ не коментират рестриктивните мерки, оценяват положително икономическите мерки и са положително настроени към всички видове ваксини. Лидерът на „Атака“ Волен Сидеров вижда световен заговор, замаскиран чрез създавана на масова психоза заради коронавируса. Според него този вирус е отдавна познат и дори има ваксини за животни за него. Сидеров се противопоставя остро на рестриктивните мерки и отявлено критикува европейските и американската ваксини. Подобно на „Атака“ АзГ ясно заема критична позиция спрямо решенията на управляващите относно коронакризата и променя собствената си гледна точка в зависимост от конкретните обстоятелства. Първоначално АзГ упреква управляващите, че не въвеждат достатъчно бързо необходимите мерки, а когато мерките стават значителни по брой и обхват на ограниченията, партията обвинява управляващите в нарушаване на човешки права и свободи. Допълнително АзГ отхвърля РНК ваксините и заподозрява отговорните лица в скриване на информация за страничните ефекти от тези ваксини.

Позиции, свързани с пандемията, в предизборните кампании на изследваните партии

В България се провеждат парламентарни избори на 4 април, на 11 юли и на 14 ноември, а в Германия – избори за Бундестаг на 26 септември 2021 г. С анализ на предизборните програми и изказванията по време на предизборните кампании на изследваните партии ще бъде установено доколко коронакризата е залегнала като управленски приоритет на съответните партии и каква е тяхната позиция спрямо мерките.

На парламентарните избори в България на 4 април „Атака“ и ВМРО–БНД се явяват самостоятелно, а другите две партии като Патриотична коалиция „Воля и НФСБ“. Тъй като не се съставя кабинет следват нови избори през

юли 2021 г. Някоя от изследваните български партии не успява да влезе в парламента през юли, затова в търсене на обща електорална подкрепа три от партиите се обединяват в коалиция „Българските патриоти – ВМРО, „Воля“ и НФСБ“. Партия „Атака“ също е поканена в коалицията, но отказва и се явява самостоятелно. След като коалицията от месец юли не допринася за преминаване на прага за влизане в Народното събрание, на изборите през ноември „Атака“, ВМРО-БНД и „Воля“ се явяват самостоятелно, а НФСБ е част от нова коалиция „Патриотичен фронт – НФСБ, БДС Радикали и БНДС Целокупна България“.

В тази част на изследването ще бъде включена и контролната променлива – партия ИТН, която на изборите през 2021 г. става значим фактор в българския политически живот и според социолози и анализатори привлича значителна част от доскорошния електорат на радикално десните партии. С анализ на предизборните програми на ИТН и медийни изяви ще бъде доказано, че критичната нагласа на партията спрямо ковид мерките се запазва независимо дали партията е в опозиция или макар и условно се счита за управляваща партия. В такъв случай се приема, че позицията на партията спрямо пандемията и мерките за нейното преодоляване са свързани с партийна идеология, а не са опортюнистични решения.

Таблица 6. COVID-19 в предизборните кампании на „Атака“, ВМРО-БНД, „Воля“ и НФСБ за парламентарните избори на 4 април 2021 г. (въз основа на предизборни програми и медийни изяви)

„Атака“	Призив за прекъсване на колониалната зависимост чрез излизане от евроатлантическите илюзии, защото пандемията е фалшива и е част от световния опит за потискане на политически противници и анулиране на икономическата криза от 2008 г.
ВМРО-БНД	Проактивен контрол на кризата чрез три принципа: – Осигуряване на непрекъсваемост на нормалния живот на незасегнатите от заболяването; – Масово тестване с антигенни тестове; – Изолация и карантиниране единствено на доказаните като заразители вследствие на тестовете, което ще гарантира нормално работно ежедневие на всички останали при спазване на базовите противоепидемични мерки. Това може да стане чрез включване на цялата здравна и административна система, както и общините в борбата с COVID-19. Това е подход, който, от една страна, трябва да гарантира контрола върху разпространението на инфекцията, а от друга, да не се допуска периодичен локдаун на големи групи от населението в състояние на принудителна безработица, което ще задълбочи разделението в обществото и ще засили страховете за здравето или насъщния.
Патриотична коалиция „Воля и НФСБ“	Прагматично решаване на кризата с ваксините. България може да произвежда ваксини по чужд патент.

Интересно е да се отбележи, че на сайтовете на повечето български радикално десни партии не може да се намерят цялостни предизборни програми. На сайта на „Атака“ няма нито предизборна програма, нито опорни точки от нея. Анализът на управленските приоритети на партията бе направен отново въз основа на изказванията на лидера Волен Сидеров пред медиите. Той продължава линията на отхвърляне на съществуването на коронавируса и защитава тезата за световен опит за потискане на политически противници и анулиране на икономическата криза от 2008 г.

Програмата на „Воля“, която е публикувана на сайта на партията, е отпреди 2018 година, а приоритетите на „Воля“ са представени накратко. На същия сайт обаче са изброени 8 акцента от управленската програма на новосформираната патриотична коалиция „Воля и НФСБ“. Коронакризата е сред управленските приоритети на коалицията, но само по отношение на третата голяма група от мерки – ваксините. „Воля“ и НФСБ се застъпват за производството на ваксини в България по чужд патент. Тези акценти не се намират на сайта на НФСБ, което може да се счита за опортюнистичен опит на партията да не заема твърда позиция относно пандемията, а да изчака позициите на другите партии на политическата сцена и едва тогава да се позиционира в съответната свободна електорална ниша.

ВМРО-БНД е единствената от изследваните радикално десни партии в България, която е публикувала цялостна програма за изборите на сайта си. От нея се вижда, че коронакризата е управленски приоритет за партията и са предложени конкретни рестриктивни мерки, с които тя да бъде преодоляна и същевременно да не се допуска задълбочаване на икономическата криза. Тук се наблюдава промяна на позицията, защото партията признава съществуването на икономическа криза, въпреки че доскоро е част от правителството, което управлява кризите, свързани с пандемията. Темата за ваксините не се споменава, въпреки че като управляваща партия ВМРО-БНД подкрепя решенията за купуване на ваксини срещу COVID-19.

За изборите през юли 2021 г. ВМРО, „Воля“ и НФСБ се обединяват в патриотична коалиция. Предизборното споразумение включва 10 основни принципа, сред които не се среща въпроса за пандемията. Въпреки това борбата с вируса е сред основните акценти в сферата на здравеопазването в предизборната програма.

Таблица 7. COVID-19 в предизборните кампании на „Атака“, ВМРО-БНД, „Воля“ и НФСБ за парламентарните избори на 11 юли 2021 г. (въз основа на предизборни програми и медийни изяви)

„Атака“	-Статистиката за ковид е фалшива -Световен експеримент с човечеството -Здравен терор
---------	--

Коалиция „Българските патриоти – ВМРО, Воля и НФСБ“	-Здравеопазването е сред приоритетните области, а сред акцентите: борбата с COVID-19 и предотвратяването на локдауните. -Пандемията е реална заплаха и ваксините са единственият реално доказан начин за справяне с нея.
---	---

При коалиция „Българските патриоти“ се наблюдава промяна в позициите в сравнение с времето, когато са парламентарно представени. Като част от коалиционно управление ВМРО и НФСБ одобряват въвеждането на локдауна, който „спасява човешки животи“. Като опозиционни партии те се обявяват за предотвратяване на локдауните. Докато е в парламента партия „Воля“ не изразява становище относно въвеждането на рестриктивните мерки, а преди изборите се позиционира критично спрямо локдауните.

След неуспеха и на тези избори коалицията се разпада и ВМРО-БНД и „Воля“ се явяват самостоятелно на изборите през есента на 2021 г., а НФСБ става част от нова коалиция – „Патриотичен фронт – НФСБ, БДС Радикали и БНДС Целокупна България“.

Третите по ред парламентарни избори в България през 2021 г. продължават да са под знака на ковидпандемията като темата за сертификатите за ваксинация, наречени още „зелени сертификати“ доминира публичното говорене. Предизборната кампания съвпада с недоволството на собственици на заведения и граждани срещу ограниченията и с протести, организирани например от партии като „Атака“ и ВМРО. В тази ситуация всяка политическа партия употребява зелените сертификати за целите на предизборната си кампания. Някои от партиите запазват мълчание, други се противопоставят на новата мярка. Позициите на изследваните български радикално десни партии са онагледени в Таблица 8.

Таблица 8. COVID-19 в предизборните кампании на „Атака“, ВМРО-БНД, „Воля“ и НФСБ за парламентарните избори на 14 ноември 2021 г. (въз основа предизборни програми и медийни изяви)

„Атака“	-Въвеждането на зелени сертификати е незаконно, защото се нарушават конституционни права -Зеленият сертификат – поредна доза фашизъм -Ваксинацията е експеримент по принуда за българите - Повечето починали са от тромбоза, за която е виновна ваксинацията -За създаване на Фонд за пострадали от ковидваксините -За психозата около коронавируса не са виновни политиките, а медиите
---------	--

ВМРО-БНД	<ul style="list-style-type: none"> -Положение на война с коронавируса и несправяне на управляващите със ситуацията -Провал на управляващите при разяснителната програма за ползите от ваксините -Краткосрочното въвеждане на зелените сертификати е дискриминация. -Зелените сертификати отнемат основни конституционни права -За ваксинация, но категорично против безпринципното налагане на мерки
Воля	<ul style="list-style-type: none"> -Въвеждането на зелените сертификати трябва да се реши с референдум -Да се осигурят тестове и лекарства срещу ковид за всички българи
НФСБ (част от коалиция- „Патриотичен фронт-НФСБ, БДС Радикали и БНДС Целокупна България“)	<ul style="list-style-type: none"> -За ваксинация -Зелените сертификати са правилна мярка само ако са въведени с предупреждение -Сертификатът е форма за убеждаване на хората да се ваксинират, а не лишаване от свободи -Неваксинираните трябва да заплащат лечението си срещу ковид

Както се вижда от таблицата „Атака“ и ВМРО-БНД директно се противопоставят на зелените сертификати и са против въвеждането им, защото мерките са дискриминационни и нарушават основни права. „Воля“ не заема твърда позиция и оставя вземането на това решение да е според волята на народа. НФСБ е за сертификата и ваксинацията, но ако са въведени по правилен начин. Предпазливите изказвания по темата за зелените сертификати може да се тълкуват като страх от поемане на отговорност за управление на пандемията или като липса на управленски капацитет. Много по-вероятно е обаче част от партиите да не заемат ясна позиция в опортюнистичен опит да не загубят онази част от избирателите си, които са с крайни убеждения за или против ковид мерките.

ИТН се явява и на трите парламентарни избори с програма, която е публикувана на сайта на партията и приоритетите в отделните секторни политики са ясно дефинирани. Въпреки че от края на 2019 г. пандемията от COVID-19 е основна тема в сектор здравеопазване в световен план, в програмата на ИТН тя дори не се споменава. От самото начало на пандемията в собствената си телевизия 7/8 и в социалните медии лидерът на партията Слави Трифонов се изказва критично срещу ковид мерките. Като първа политическа сила на изборите през юли 2021 г. и дори след като лидерът Трифонов се разболява от ковид, ИТН запазва своето критично отношение. От парламентарната трибуна ИТН дори чете декларация с настояване да няма дискриминация на неваксинираните срещу коронавирус хора. Като поредна дискриминационна мярка партията оценява и зелените сертификати за ваксинация. При ИТН не се наблюдава драстична промяна в позицията спрямо пандемията. Критич-

ното отношение към ковид мерките от началото на пандемията, когато ИТН е извънпарламентарна опозиция, се запазва и след изборите на 14 юли, когато ИТН става първа политическа сила в България и с това може да се счита условно за управляваща партия. С партията ИТН, която не е радикално дясно популистка партия, се дава пример за критично настроена към ковид мерките партия, при която това не се дължи на опортюнистични, а по-скоро на идеологически решения.

В предизборната си кампания „Алтернатива за Германия“ отново залага на критични позиции, които ще бъдат онагледени в следващата Таблица 9.

Таблица 9. COVID-19 в предизборната кампания на АзГ за парламентарните избори на 26 септември 2021 г. (въз основа предизборни програми и медийни изяви)

- Несигурността на гражданите с произволни, неразбираеми мерки и ограничаване на основните права чрез административни правомощия, заобикаляйки парламентите, са неприемливи.
- Непропорционалните локдаун мерки трябва да бъдат прекратени незабавно.
- Отхвърляне на задължението за носена на маска, всякакви мерки за следене, задължението за ваксинация (директно или индиректно) и зелените сертификати.
- Имунизацията трябва да остане доброволна. АзГ защитава основното право на физическа неприкосновеност и отговорността на всеки човек за собственото му тяло.
- Спорните бързи или PCR тестове не могат да бъдат основа за ограничаване на свободата чрез карантини, локдауни и т.н.
- Икономически облекчения предимно за средния бизнес, който основно понася трудностите, причинени от коронавирусната пандемия.
- Свикване на парламентарна комисия, която да разгледа цялата досегашна корона-политика и да разследва личното обогатяване на министри и депутати.

Негативната нагласа на АзГ към мерките за преодоляване на пандемията се засилва още повече в предизборната кампания на партията, което може да се обясни с опортюнистичен опит да спечели и нови гласове сред недоволните от досегашното управление на коронакризата. Подробно е описано, че партията е твърдо против носенето на маски и локдауните, срещу задължителната ваксинация и срещу зелените ЕС паспорти на ваксинираните. При икономическите мерки АзГ предлага да се облекчи предимно средния бизнес, който основно понася трудностите, причинени от коронавирусната пандемия. АзГ дори предвижда свикване на парламентарна комисия, която да разгледа цялата досегашна коронаполитика, светкавично бързите разрешени за употреба на ваксините срещу ковид и най-вече да разследва личното обогатяване на министри и депутати по време на пандемията.

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ

Резултатите от проведеното изследване сочат, че позициите на радикално десните партии спрямо коронакризата не могат да се обяснят с радикалната им идеология, а по-скоро са опортюнистични решения и в зависимост

от това дали партията е управляваща, или е в опозиция. Отношението на съответната партия към пандемията се определя най-вече от собствената ѝ позиция в политическата система и от това какви са свободните електорални ниши. Проучването потвърди и хипотезата, че опозиционните партии „Атака“ и АзГ са по-критични в позициите си към пандемията и мерките в сравнение с българските партии, които са част от коалиционното управление (ВМРО–БНД и НФСБ) или го подкрепят (партия „Воля“) и че тези позиции се променят, когато тези партии станат опозиция. Резултатите от изследването, които потвърждават тези твърдения, са онагледени в Таблица 10.

Таблица 10. Обобщени позиции на „Атака“, АзГ, ВМРО-БНД, „Воля“, ИТН и НФСБ към пандемията (въз основа предизборни програми и медийни изяви)

Партия	Присъствие на темата COVID-19 в парламентарни декларации и речи	Рестриктивни мерки	Икономически мерки	Ваксини	Позиции към ковид мерките в предизборните кампании
„Атака“	Да, отрича съществуването на пандемията, световен заговор	Негативно – целта е масова психоза и потискане на съпротивата, призови към неспазване на мерките	Негативно – социален експеримент, анулиране на световната икон. криза от 2008 г.	Негативно – разрешените от ЕМА Неутрално -руската Положително – българска	Много негативно – здравен фашизъм и световен експеримент.
„Алтернатива за Германия“	Да, противоконституционна здравна диктатура	Негативно – открито потъпкване на правата и свободите на гражданите	Негативно – няма следа от гръмко оповестените мерки	Непоследователно – недостатъчно ваксини, срещу задължителната ваксинация.	Много негативно – здравна диктатура. АзГ защитава основното право на физическа неприкосновеност и отговорността на всеки човека за собственото му тяло.
В М Р О - БНД	Да, опазване живота и здравето на българите	Положително – пререструктуриране на здравната система и опазване здравето на хората	Положително – сериозен пакет от спешни мерки за подкрепа на бизнеса и домакинствата	Положително – разрешените от ЕМА Негативно – руската	Много негативно – Положение на война с коронавируса -Краткосрочното въвеждане на зелените сертификати е дискриминация.

НФСБ	Да, опазване живота и здравето на българите	Положително – пресструктуриране на здравната система и опазване здравето на хората	Положително – сериозен пакет от спешни мерки за подкрепа на бизнеса и домакинствата	Положително – разрешените от ЕМА Негативно – руската	Негативно – Зелените сертификати са правилна мярка само ако са въведени с предупреждение -Неваксинираните трябва да заплащат лечението си срещу ковид
Воля	Частично	Не изразяват отношение	Предимно положително – добра масова мярка 60/40	Положително -разрешените от ЕМА Негативно -руската	Негативно – Въвеждането на зелените сертификати трябва да се реши с референдум
ИТН	Негативно – срещу локдауни, срещу дискриминацията на неваксинирани спрямо ваксинирани				Негативно – зелените сертификати са дискриминационна мярка

От написаното в Таблица 10 се потвърждава твърдението, че позициите на изследваните радикално десни партии се различават една от друга. С това се доказва тезата, че техните позиции към пандемията не могат да се обяснят с принадлежността им към радикалното дясно.

След като „Атака“ е изключена от управляващата коалиция острата реторика на Сидеров спрямо коронакризата би могла да се обясни като опит за увеличаване на електоралната подкрепа като привлече избиратели, разочаровани от традиционните партии. Доказателство в полза на това твърдение е и фактът, че партията не публикува своя предизборна програма и си оставя възможност за заемане на опортюнистични позиции в зависимост от съответната общественополитическа обстановка. Политическият опит на партията до момента показва, че тя печели избиратели именно с остро опозиционно поведение, което се наблюдава и в периода на изследване. При отношението на „Атака“ към пандемията COVID-19 може да се говори за опозиционен опортюнизъм.

Трябва да се отбележи, че двама от най-възрастните лидери на АзГ са ваксинирани срещу коронавирус, което води до критика от страна на техните партийни колеги. Това означава също, че тези партийни функционери не считат недоверието на собствената си партия спрямо ваксините за основателно. АзГ сравнява мерките на управляващите със здравна диктатура и нарушаване на основните човешки права – теми, към които германците са особено чувствителни с оглед на историческия опит от националсоциалистическата диктатура. В тази връзка би могло да се твърди, че задълбочаването на острото противопоставяне срещу ковид-мерките подобно на случая с „Атака“ е опозиционен опортюнизъм в опит за печелене на електорална подкрепа.

Популистките партии обикновено печелят популярност в периоди на кризи с посочване на враг на народа и насаждане на страх, но при продължаващата в периода на изследване пандемия невидимият враг в лицето на коронавируса е ясен. Въз основа на резултатите от изследването не може да се направят обосновани изводи доколко позициите на изследваните партии ще се отразят на електоралната подкрепа за тях в условия на пандемия.

Оттук обаче се извеждат и дискуссионните въпроси за допълнителни изследвания, а именно:

– как се променят програмите и позициите на радикално десните партии в търсене на електорална подкрепа по време на пандемия;

– дали в европейски и в световен план радикално десните партии, които са в управлението винаги подкрепят мерките за преодоляване на коронакризата или има случаи, в които ги критикуват.

Отговорът на тези въпроси ще даде по-глобална представа за това дали и доколко позициите на радикално десните партии биха могли да се обяснят с тяхната радикална идеология.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Друмева, И. (2021). Страсбург осъди безразличието в България към език на омразата на Сидеров [онлайн]. *Дневник*. 16.02.2021 17:29 [прегледана на: 16.08.2021]. Достъпна от: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/02/16/4175610_strasburg_osudi_bezrazlichieto_v_bulgaria_kum_ezik_na/.

[Drumeva, I. (2021). Strasburg osadi bezrazlichieto v Bulgaria kam ezik na omrazata na Siderov [onlayn]. *Dnevnik*. 16.02.2021 17:29 [pregledana na: 16.08.2021]. Dostapna ot: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/02/16/4175610_strasburg_osudi_bezrazlichieto_v_bulgaria_kum_ezik_na/.]

Жечева, К. (2008). Популисткият дискурс на Атака. *Политически изследвания*, 1-2, с. 71–81.

[Zhecheva, K. (2008). Populistkiyat diskurs na Ataka. *Politicheski izsledvania*, 1-2, s. 71–81.]

Муде, К. (2007). Популисткият Zeitgeist в днешна Европа [онлайн]. *Критика и хуманизъм*, бр. 23, с. 115–119 [прегледана: 01.09.2021]. Достъпна от: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=220898>.

[Mude, K. (2007). Populistkiyat Zeitgeist v dneshna Evropa [onlayn]. *Kritika i humanizam*, br. 23, s. 115–119 [Pregledana: 01.09.2021]. Dostapna ot: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=220898>.

Тодоров, А. (2012). *Крайната десница в България*. София: Фондация „Фридрих Еберг“.]

[Todorov, A. (2012). *Kraynata desnitsa v Bulgaria*. Sofia: Fondatsia „Fridrih Ebert“.]

Аврамов, К. (2015). The Bulgarian Radical Right. Marching up from the Margins. In: Minkenberg, M. (ed.). *Transforming the Transformation. The East European Radical Right in the Political Process*. Routledge, pp. 299–318.

- Bar-On, T.** (2018). The Radical Right and Nationalism. In: Rydgren, J. (ed.). *The Oxford Handbook of The Radical Right*. Oxford University Press, pp. 42-74.
- Betz, H.-G.** (2018). The Radical Right and Populism. In: Rydgren, J. (ed.). *The Oxford Handbook of The Radical Right*. Oxford University Press, pp. 138-164.
- Mudde, C.** (2007). Europe for the Europeans. In: Mudde, C. (ed.) *Populist Radical Right Parties in Europe* [online]. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 158-183 [Accessed: 15 August 2021]. Available at: DOI:10.1017/CBO9780511492037.008.
- Mudde, C.** (ed.) (2017). *The Populist Radical Right. A reader*. Abingdon/New York: Routledge.
- Toshkov, D., Carroll, B. & Yesilkagit, K.** (2021). Government capacity, societal trust or party preferences: what accounts for the variety of national policy responses to the COVID-19 pandemic in Europe? [online]. *Journal of European Public Policy* [Accessed: 25 August 2021]. Available at: DOI: 10.1080/13501763.2021.1928270 [Accessed: 25 August 2021].
- Wolf, T.** (2017). *Rechtspopulismus. Überblick über Theorie und Praxis*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.

ИЗСЛЕДВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Акценти** от управленската програма на патриотична коалиция „Воля“ и НФСБ (2021) [онлайн]. *Политическа партия „Воля“* [прегледан: 08.09.2021 г.]. Достъпен от: <http://volia.bg/programa2021.html>.
[Aktseinti ot upravlenskata programa na patriotichna koalitsia „Volya“ i NFSB (2021) [onlayn]. *Politicheska partia „Volya“* [pregledan: 08.09.2021 g.]. Dostapen ot: <http://volia.bg/programa2021.html>.]
- Атанасова, Мария** (2021). Сидеров: Ако съм премиер, ще спра здравния фашизъм, прилаган заради фалшивата пандемия [онлайн]. *Fakti.bg*. 27.03.2021 [прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъпен от: <https://fakti.bg/bulgaria/565756-siderov-ako-sam-premier-shte-spra-zdravnia-fashizam-prilagan-zaradi-falshivata-pandemia>.
[Atanasova, Maria (2021). Siderov: Ako sam premier, shte sprazdravnia fashizam, prilagan zaradi falshivata pandemia [onlayn]. *Fakti.bg*. 27.03.2021 [pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostapen ot: <https://fakti.bg/bulgaria/565756-siderov-ako-sam-premier-shte-spra-zdravnia-fashizam-prilagan-zaradi-falshivata-pandemia>.]
- Киров, Н.** (2017). 5-часова блокада на границата, сблъсъци с полицията. *Vesti.bg*. 24.03.2017 [онлайн] [прегледана на: 04.09.2021]. Достъпна от: <https://www.vesti.bg/bulgaria/zhandarmeriia-razchisti-granicata-sys-sila-6067070>.
[Kirov, N. (2017). 5-chasova blokada na granitsata, sblasatsi s politsiyata. *Vesti.bg*. 24.03.2017 [onlayn] [pregledana na: 04.09.2021]. Dostapna ot: <https://www.vesti.bg/bulgaria/zhandarmeriia-razchisti-granicata-sys-sila-6067070>.]
- Крумова, Денислава** (2021). Волен Сидеров скандализира: Пандемията е фейк [онлайн]. *Trendynews.bg*, 31.03.2021 [прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъпен от: <https://shortest.link/aQU8>.
[Krumova, Denislava (2021). Volen Siderov skandalizira: Pandemiyata e feyk [onlayn]. *Trendynews.bg*. 31.03.2021 [pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostapen ot: <https://shortest.link/aQU8>.]

Минало незабравимо: Когато Валери Симеонов блокираше границата [онлайн]. *Sega*. 08 авг. 2020 [прегледан: 06.09.2021 г.]. Достъп на: <https://www.segabg.com/hot/minalo-nezabravimo-kogato-valeri-simeonov-blokirashe-granicata>.

[Minalo nezabravimo: Kogato Valeri Simeonov blokirashe granitsata [onlayn]. *Sega*. 08 avg. 2020 [pregledan: 06.09.2021 g.]. Dostap na: <https://www.segabg.com/hot/minalo-nezabravimo-kogato-valeri-simeonov-blokirashe-granicata>.]

Народно събрание на Република България (2020а). *Девета сесия треста и тридесето заседание, София, сряда, 15 януари 2020 г. Открито в 9,02 ч.* [онлайн] [прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъп на: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/9622>.

[Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2020a). *Deveta sesia trista i trideseto zasedanie, Sofia, sryada, 15 yanuari 2020 g. Otkrito v 9,02 ch.* [onlayn] [pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostap na: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/9622>.]

Народно събрание на Република България (2020б). *Десета сесия треста деветдесет и пето заседание София, сряда, 2 септември 2020 г. Открито в 9,00 ч.* [онлайн] [прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъп на: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10465>.

[Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2020b). *Deseta sesia trista devetdeset i peto zasedanie Sofia, sryada, 2 septemvri 2020 g. Otkrito v 9,00 ch.* [onlayn] [pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostap na: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10465>.]

Народно събрание на Република България (2020в). *Деветнадесето извънредно заседание София, вторник, 28 април 2020 г. Открито в 9,01 ч.* [онлайн] [прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъп на: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10294>.

[Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2020v). *Devetnadeseto izvanredno zasedanie Sofia, vtornik, 28 april 2020 g. Otkrito v 9,01 ch.* [onlayn] [pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostap na: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10294>.]

Народно събрание на Република България (2021). *Единадесета сесия четиристотин четиридесет и първо заседание София, сряда, 13 януари 2021 г. Открито в 9,03 ч.* [онлайн] [прегледан: 05.09.2021 г.]. Достъп на: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10529>.

[Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2021). *Edinadeseta sesia chetiristotin chetirideset i parvo zasedanie Sofia, sryada, 13 yanuari 2021 g. Otkrito v 9,03 ch.* [onlayn] [pregledan: 05.09.2021 g.]. Dostap na: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10529>.]

Предизборна програма на ВМРО (2021) [онлайн] [прегледана: 08.09.2021 г.]. Достъпна от: <https://shortest.link/aQZT>.

[Predizborna programa na VMRO (2021) [onlayn] [pregledana: 08.09.2021 g.]. Dostapna ot: <https://shortest.link/aQZT>.]

Прокуратурата разследва Сидеров за подбуждане към нарушаване на мерките [онлайн]. *Dariknews*. 13 април 2020 11:46 [прегледан: 06.09.2021 г.]. Достъп на: <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/prokuraturata-razsledva-siderov-za-podbuzhdane-kym-narushavane-na-merkite-2221555>.

[Prokuraturata razsledva Siderov za podbuzhdane kam narushavane na merkite [onlayn]. *Dariknews*. 13 april 2020 11:46 [pregledan: 06.09.2021 g.]. Dostap na: <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/prokuraturata-razsledva-siderov-za-podbuzhdane-kum-narushavane-na-merkite-2221555/>.]

Сидеров, Волен (2020а). Коронавирусът – такъв, какъвто не ви го показаха. *Неделник* [онлайн видео] [преглед: 06.09.2021 г.]. Достъп от: <https://www.facebook.com/volen.ataka/videos/678540646214863/>.

[Siderov, Volen (2020a). Koronavirusat – takav, kakavto ne vi go pokazaha. *Nedelnik* [onlayn video] [pregled: 06.09.2021 g.]. Dostap ot: <https://www.facebook.com/volen.ataka/videos/678540646214863/>.]

Сидеров, Волен (2020б). Коронавирусът е отдавна познат и има ваксина срещу него. *Неделник* [онлайн] [преглед: 05.09.2021 г.]. Достъп от: https://m.facebook.com/watch/?v=262659534750875&_rdr.

[Siderov, Volen (2020b). Koronavirusat e otdavna poznat i ima vaksina sreshtu nego. *Nedelnik* [onlayn] [pregled: 05.09.2021 g.]. Dostap ot: https://m.facebook.com/watch/?v=262659534750875&_rdr.]

Сидеров, Волен (2020в). Коронавирусът има за цел да пренареди света. *Неделник* [онлайн видео] [преглед: 06.09.2021 г.]. Достъп от: <https://www.facebook.com/volen.ataka/videos/678540646214863/>.

[Siderov, Volen (2020v). Koronavirusat ima za tsel da prenaredi sveta. *Nedelnik* [onlayn video] [pregled: 06.09.2021 g.]. Dostap ot: <https://www.facebook.com/volen.ataka/videos/678540646214863/>.]

Сидеров, Волен (2021). *Тоталитарният режим „Ковид“*. *Коментар Свобода* [онлайн] [прегледан: 07.09.2021 г.]. Достъпен от: <https://www.facebook.com/volen.ataka/videos/801708403773827/>.

[Siderov, Volen (2021). *Totalitarniyat rezhim „Kovid“*. *Komentar Svoboda* [onlayn] [pregledan: 07.09.2021 g.]. Dostapen ot: <https://www.facebook.com/volen.ataka/videos/801708403773827/>.]

Волен **Сидеров** се хвали, че има ваксина срещу коронавируса [онлайн]. *Actualno.com*. 16.03.2020 10:19 [прегледан: 06.09.2021 г.]. Достъп на: https://www.actualno.com/curious/volen-siderov-se-hvali-che-ima-vaksina-sreshtu-koronavirusa-video-news_1442870.html.

[Volen Siderov se hvali, che ima vaksina sreshtu koronavirusa [onlayn]. *Actualno.com*. 16.03.2020 10:19 [pregledan: 06.09.2021 g.]. Dostap na: https://www.actualno.com/curious/volen-siderov-se-hvali-che-ima-vaksina-sreshtu-koronavirusa-video-news_1442870.html.]

Телевизията на Сидеров поведе война срещу ваксините, мълчи за руските имунизации [онлайн]. *Faktor.bg*. 17.12.2020 [прегледан: 06.09.2021 г.]. Достъп на: <https://faktor.bg/bg/articles/novini-balgariya-televiziyata-na-siderov-povede-voyna-sreshtu-vaksinite>.

[Televiziyata na Siderov povede vojna sreshtu vaksinite, malchi za ruskite imunizatsii [onlayn]. *Faktor.bg*. 17.12.2020 [pregledan: 06.09.2021 g.]. Dostap na: <https://faktor.bg/bg/articles/novini-balgariya-televiziyata-na-siderov-povede-voyna-sreshtu-vaksinite>.]

- Alice Weidel zur Regierungserklärung zur Bewältigung der COVID-19-Pandemie am 11.02.21* [online] [accessed: 10. September 2021]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=TvDIEkWz6Ao>.
- Aussprache im Bundestag nach Regierungserklärung Spahn am 04.03.20* [online] [accessed: 10. September 2021]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=1J9da0k05EY>.
- Bundestagsdebatte zum Infektionsschutzgesetz am 18.11.2020* [online] [accessed: 10. September 2021]. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=6FA_NFXCwLM.
- Corona-Debatte: AfD stört Rede von Gesundheitsminister Spahn im Bundestag am 18.11.20* [online] [accessed: 10. September 2021]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=hzh2SkOH3C0>.
- European Convention on Human Rights* [online] [accessed: 02. September 2021]. Available at:
- Gesetz zu bereichsspezifischen Regelungen der Gesichtsverhüllung und zur Änderung weiterer dienstrechtlicher Vorschriften* [online] [Accessed: 03. September 2021]. Available at: <https://www.buzer.de/sl.htm?g=Gesetz+zu+bereichsspezifischen+Regelungen+der+Gesichtsverh%C3%BCllung+und+zur+%C3%84nderung+weiterer+dienstrechtlicher+Vorschriften&f=1>
- Gesetz zur Verhütung und Bekämpfung von Infektionskrankheiten beim Menschen* [online] [accessed: 01. September 2021]. Available at: <http://www.gesetze-im-internet.de/ifsg/index.html>
- https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
- Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 20. Deutschen Bundestag* [online] [Accessed: 23. Juli 2021]. Available at: https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2021/06/20210611_AfD_Programm_2021.pdf.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Европейска конвенция за правата на човека* [онлайн] [прегледан: 02.09.2021 г.]. Достъп от: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BUL.pdf.
[*Evropeyska konventsia za pravata na choveka* [onlayn] [pregledan: 02.09.2021 г.]. Dostap ot: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BUL.pdf.]
- Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. и за преодоляване на последиците* (2020) Единен информационен портал [онлайн] [прегледан: 02.09.2021 г.]. Достъпен от: <https://coronavirus.bg/bg/148>.
[*Zakon za merkite i deystviyata po vreme na izvanrednoto polozhenie, obyaveno s reshenie na Narodnoto sabranie ot 13 mart 2020 g. i za preodolyavane na posleditsite* (2020) Edinen informatsionen portal [onlayn] [pregledan: 02.09.2021 g.]. Dostapen ot: <https://coronavirus.bg/bg/148>.]
- Закон за ограничаване носенето на облекло, прикриващо или скриващо лицето* (2016) [онлайн] [прегледан: 04.09.2021 г.]. Достъпен от: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136914670>.
[*Zakon za ogranichavane noseneto na obleklo, prikrivashto ili skrivashto litseto* (2016) [onlayn] [pregledan: 04.09.2021 g.]. Dostapen ot: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136914670>.]

- Заповед** за създаване на Националния оперативен щаб (2020). *Единен информационен портал* [онлайн] [Прегледан: 02.09.2021 г.] Достъпен от: <https://coronavirus.bg/bg/231>.
[Zapoved za sazdavane na Natsionalnia operativen shtab (2020). *Edinen informatsionen portal* [onlayn] [Pregledan: 02.09.2021 g.] Dostapen ot: <https://coronavirus.bg/bg/231>.]
- Bar-On, T., Molas, B.** (2021). *Responses to the COVID-19 Pandemic by the Radical Right. Scapegoating, Conspiracy Theories, and New Narratives*. Stuttgart: ibidem Press.
- Betz, H.-G.** (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. Houndmills: The Macmillan Press Ltd.
- Bobba, G., Hubé, N.** (2021). Populism and Covid-19 in Europe: What we learned from the first wave of the pandemic. LSE [Blog] [accessed: 21 August 2021]. Available at: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/04/20/populism-and-covid-19-in-europe-what-we-learned-from-the-first-wave-of-the-pandemic/>.
- Decker, F.** (2004). *Der neue Rechtspopulismus*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Engler, S., Brunner, P., Loviat, R., Abou-Chadi, T., Leemann, L., Glaser, A. & Kübler, D.** (2021). 'Democracy in times of the pandemic: explaining the variation of COVID-19 policies across European democracies. *West European Politics*, vol. 44, 5-6, pp. 1077-1102. DOI: 10.1080/01402382.2021.1900669.
- Olivas Osuna, J. J. and Rama, J.** (2021). COVID-19: A Political Virus? VOX's Populist Discourse in Times of Crisis. *Front. Polit. Sci.*, 3 [online] [accessed: 27 July 2021]. Available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2021.678526/full>.
- Rydgren, J.** (ed.) (2018). *The Oxford Handbook of The Radical Right*. Oxford University Press.

ПАНДЕМИЯТА ОТ COVID 19 – ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ В РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Д-р Роксана Валериева Трифонова

Анотация: През последните 20 години Европейският съюз (ЕС) съумява да постигне относително висока степен на координация на своята икономическа политика, въпреки наличието на съществени различия в развитието на държавите членки, финансовата криза в началото на века, както и динамичните геополитически процеси в световен план. През последната година и половина обаче се появява ново непознато предизвикателство, което оказва сериозно влияние върху икономическите резултати на Съюз – пандемията от COVID-19.

Целта на доклада е да представи проведеното от автора изследване относно икономическите измерения на пандемията от COVID-19 в рамките на ЕС. За целта са идентифицирани и рамкирани ключовите характеристики на пандемията в социално-икономически план на ниво целият ЕС, а не на отделни държави членки. В допълнение с цел пълнота на изследването са проследени ефектите върху интеграционния процес от гледна точка на развитието на Икономическия и паричен съюз на ЕС.

Ключови думи: Европейски съюз, пандемия от COVID-19, икономика, Икономическия и паричен съюз.

THE COVID-19 PANDEMIC – ECONOMIC DIMENSIONS WITHIN THE EU

Roksana Valerieva Trifonova, PhD

Abstract: During the last 20 years, the EU has managed to achieve a relatively high extent of coordination of its economic policy, despite significant differences in the development of the Member States, the financial crisis at the turn of the century, and dynamic geopolitical processes worldwide. However, in the last year and a half a new unknown challenge has arisen with a major impact on the Union's economic results– the COVID-19 pandemic.

The aim of the report is to present the author's research on the economic dimensions of the COVID-19 pandemic within the EU. To this end, the key socio-economic characteristics of the pandemic are identified and framed in EU level (not by individual Member State). In addition, for the sake of study's completeness, the effects on the integration process from the point of view of the development of the EU Economic and Monetary Union are studied.

Key words: European Union, COVID-19 pandemic, economy, Economic and Monetary Union.

УВОД

През последните двадесет години благодарение на функциониращия вътрешен пазар, изграждащия се икономически и паричен съюз, както и интензивната обща търговска политика, ЕС утвърждава своята роля на глобален икономически играч. В резултат на изброените фактори ЕС е третата по големина икономика (след Китай и Съединените американски щати) в света по паритет на покупателната способност (The World Factbook, 2021). В допълнение, единната европейска валута еврото е втората най-използвана резервна валута, както и втората най-търгувана валута след щатския долар (The World Factbook, 2021), като причина за това е, от една страна, разширяването на търговията в еврозоната, и от друга – фактът, че еврото наследява статута на някои от водещите резервни валути, като германската марка и френския франк. Не на последно място, Съюзът е ключова фигура в процеса на развитие и функциониране на Световната търговска организация.

Въпреки наличието на съществени различия в развитието на държавите членки, финансовата криза в началото на века, оттеглянето на Обединеното кралство от Съюза, както и динамичните геополитически процеси в световен план, ЕС съумява да постигне относително висока степен на координация на своята икономическата политика (Бонева, 2013, с. 127–139). През последната година и половина обаче се появява ново непознато предизвикателство, което оказва сериозно влияние върху икономическите резултати на ЕС – пандемията от COVID-19.

Целта на настоящия доклад е да представи проведеното от автора изследване относно икономическите измерения на пандемията от COVID-19 в рамките на Съюза. Поради тази причина изложението на разработката е обособено в три ключови точки. Първата разглежда накратко общите характеристики на Европейската икономика. Акцент се поставя върху интеграционните фази, през които тя преминава, и основните принципи на базата на които функционира.

В рамките на втората точка се разглеждат ключовите елементи, чрез които може да бъде представена пандемията от COVID-19. Предвид характера на настоящето изследване, извън неговия обхват остават чисто медицинската и епидемиологична проблематика, свързана с вируса. До голяма степен фокусът е насочен към наложените ограничителни мерки във връзка с овладяване на пандемията.

Социално-икономическата рефлексия на ограничителните мерки върху икономиката на Съюза е разгледана в последната точка.

Изследването е базирано както върху количествени, така и качествени изследователски методи. Използвани са общологическите методи на анализ и синтез, както и абстракция и обобщение. Ще бъде приложен ком-

плексен подход към анализа на определени събития, като ще бъдат разглеждани и причинно-следствените връзки и произтичащите от тях последици.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИКОНОМИКА

Понятието „европейска икономика“ навлиза в научната литература през последните двадесет години. По своя характер и съдържание това понятие е по-скоро динамично, тъй като се променя постепенно с течение на времето. Причината за това е, че този процес е пряко обвързан с друг ключов процес на ниво ЕС – европейската интеграция. В тази връзка за целите на настоящето изследване под „европейска икономика“ ще се има предвид предложението от проф. Димитър Хаджиниколов (2016, с. 15) определение в книгата му „Европейска икономика“, а именно „икономика, обединяваща чрез единния пазар и развиващата се единна регулационна система 27¹ икономики, които все повече губят своята национална особеност“.

В допълнение с цел акуратност следва да се добави още един нюанс към използваната терминология, а именно, че в същността на понятието „европейска икономика“ могат да бъдат открити два аспекта. От една страна, това е т.нар. „технологичен аспект“ – фактът, че европейската икономика представлява единно икономическо пространство (формирано въз основата на свободното движение на стоки, услуги, капитали и хора), в рамките на което оперират икономическите субекти. От друга страна е „политическият аспект“, представляващ механизмите за възпроизвеждане, разпределение и преразпределение на стойността в рамките на единното икономическо пространство и възникващия на негова основа икономически съюз. (Хаджиниколов, 2016, с. 15–16).

Видно от посоченото може да се обобщи, че европейската икономика има двойствен характер на регулиране, който съчетава както традиционните междудържавни отношения и наличието на национални системи за управление и нормативно регулиране, така и системата на наднационално управление посредством общите европейски институции. Това от своя страна обаче води до по-ниска хомогенност на европейската икономика и все още до големи различия между икономиките на отделните държави членки, каквито са например между Германия и Румъния.

Както бе споменато в предходен параграф европейската икономика е неразривно свързана с интеграционния процес в рамките на Съюза, поради

¹ Забележка: В оригиналния текст от книгата „Европейска икономика“ на стр. 15 е посочено „28 икономики“, тъй като към момента на издаване на труда на професор Хаджиниколов (2016) Обединеното кралство все още е член на Европейския съюз, то неговата икономика е част от тази на Съюза.

Към момента на изготвяне на настоящата статия, Обединеното кралство, считано от 31.01.2020 г., не е държава членка, което е наложило посочената корекция.

което могат да бъдат идентифицирани интеграционните фази, през които тя преминава. В научната литература съществуват различни гледни точки за броя и вида на тези фази, като те варират между три, пет и осем. (Маринов, 2004, с 51). Предвид обхвата на настоящето изследване, авторът е възприел подхода на петфазовото делене (Фигура № 1) на икономиста Бела Балаша (Balasa, 1961). Следва да се отбележи, че всяка по-висша фаза на интеграцията, която е изобразена, съдържа в себе си предходните, които продължават да се развиват като неразривна част от нея.

Фигура № 1. Фази на интеграция на Европейската икономика

От историческа гледна точка, двете първи фази (зона за свободна търговия и митнически съюз) от Европейските общности са преминати в периода от 1958 г. до 1968 г. В резултат е настъпило пълно премахване на митата и квотите в търговията между държавите членки (към онзи момент) и са въведени единни мита при вноса от трети страни. Следва да се отбележи, че независимо че разглежданите два етапа са изпълнени, то те не са приклю-

чили, респективно отминали, тъй като европейските институции, а и самите държави членки трябва да полагат непрекъснати усилия за елиминиране на пречки пред търговията.

Доста по-бавен и сложен обаче е процесът на преминаване и реализиране на третата фаза – единият вътрешен пазар и осигуряването на четирите свободи на движение. Въпреки усилията на европейските институции вътрешният пазар страда от редица проблеми, сред които:

- Липса на достатъчна политическа и социална подкрепа за пазарната интеграция в Съюза;
- Нестабилна вътрешна и външна среда за развитите – променлива геополитическа обстановка (като напр. украинската криза), засилване на протекционизма на световните пазари, появата на нови икономически сили, както и напускането на Обединеното кралство от единния пазар;
- Непълноценно функциониране на единния пазар в някои области, сред които услугите, енергетиката, електронната търговия и други, поради факта че липсват уеднаквени правила и практики в държавите членки. (Трифенова, 2021, с 73–74)

В допълнение, единният вътрешен пазар непрекъснато се развива, защото той следва да посреща и новите предизвикателства. Пример за това е необходимостта да се създаде единен цифров пазар, с оглед и на развитието на цифровите технологии през последните две десетилетия.

Преминаването към следващата четвърта фаза, а именно изграждането на Икономическия и паричен съюз (ИПС) е логична и необходима стъпка. Една от причините за това е фактът, че свободното движение на капитали (елемент на единния пазар), стабилността на обменните курсове (която също е важна за развитието на този пазар) и независимите национални парични политики са несъвместими в дългосрочен план, което налага и тяхното обединение в единна парична политика. Това се дължи на теорията на „триъгълника на несъвместимостта“ между тези три понятия, които не могат да се реализират едновременно, като тази теория е доказана и в практиката. (Симеонов, 2018). Към настоящия момент всички държави – членки на ЕС, участват в икономическия съюз (който на практика не е напълно завършен), като деветнадесет от тях са приели еврото и прилагат обща парична политика.

По своя характер Икономическия и паричен съюз представлява механизъм, включващ: координация на икономическите и фискалните политики (най-вече чрез ограничения за държавния дълг и бюджетния дефицит), участие в Европейския семестър, обща парична политика, единна валута и еврозона, упражняване на надзор и контрол над финансовите институции и други. Позовавайки се на тези основни характеристики, може да се заключи, че ИПС се основава на наднационална парична политика с децентрализирана фискална отговорност, която подлежи на ограничения по отношение на

националните бюджетни политики. В допълнение не са налице централизирана функция на фискалната политика и централизиран фискален капацитет. (Трифонова, 2021, с 76) ИПС все още не е изграден, като пълноценното му функциониране е възпрепятствано от:

- Все още недостатъчно добре прилагани механизми за систематично коригиране на макроикономическите дисбаланси;
- Нестабилни бюджетни и икономически политики на ниво държави членки, включително липса на ефикасни мерки за осигуряване, от една страна, на ликвидност на държавите членки в затруднение и за управление на риска от „верижна реакция“, и от друга – за запазване на финансовата стабилност на еврозоната (Европейска комисия, 2012);
- Неефективност на институционална структура на ИПС (Трифонова, 2021, с. 77)

Видно от изложеното до момента е, че Европейският съюз среща редица трудности (дължащи се на външни и вътрешни фактори) пред пълноценното изграждане и функциониране на третата и четвърта интеграционни фази – единен вътрешен пазар и Икономически и паричен съюз. Поради тази причина все още не може да бъде изградена напълно и последната пета фаза, а именно пълна икономическа интеграция в ЕС, което до голяма степен ще е свързано със създаването и на един още по-тесен политически съюз между държавите – членки на ЕС.

В основата на всяка една от посочените фази са залегнали шестте основни принципа на регулирането на европейската икономика. (Фигура № 2)²

² Пояснения към Фигура 2:

Съгласно чл. 5 от Договора за ЕС (ДЕС):

1. Принципът на предоставената компетентност определя границите на компетентност на Съюза. Принципите на субсидиарност и на пропорционалност определят упражняването на тази компетентност.

2. По силата на принципа на предоставената компетентност, Съюзът действа единствено в границите на компетентност, която държавите членки са му предоставили с Договорите, с оглед постигане на поставените в тези Договори цели. Всяка компетентност, която не е предоставена на Съюза с Договорите, принадлежи на държавите членки.

3. По силата на принципа на субсидиарност, в областите, които не попадат в неговата изключителна компетентност, Съюзът действа само в случай и доколкото целите на предвиденото действие не могат да бъдат постигнати в достатъчна степен от държавите членки както на централно, така и на регионално и местно равнище, а поради обхвата или последиците от предвиденото действие могат да бъдат по-добре постигнати на равнището на Съюза.

4. По силата на принципа на пропорционалност, съдържанието и формата на дейност на Съюза не надхвърлят необходимото за постигане на целите на Договорите.

Съгласно чл. 20 от ДЕС:

1. Държавите членки, които желаят да установят помежду си засилено сътрудничество в области, които не попадат в изключителната компетентност на Съюза, могат да полз-

Върховенство на правото на ЕС

Чрез него правото на ЕС се прилага в държавите членки.

Засилено сътрудничество

Позволява група от държави членки да развият помежду си специални форми на сътрудничество.

Пропорционалност и субсидиарност

При прилагането им се цели по-голяма икономическа ефективност и ефикасност, респективно конкурентоспособност.

Либерализъм

Изразява се в реализирането на четирите свободи на движение.

Недискриминация

Изразява се чрез защита на конкуренцията, осигуряване на равенство между икономическите оператори.

Предоставена компетентност

Чрез него се определят правата, респективно правомощията на наднационалните институции.

Фигура № 2. Основни принципи на регулиране на европейската икономика

В последната точка от настоящето изследване „Развитие на Европейската икономика в периода 2012–2022 година“ ще бъде разгледано влиянието на противоепидемичните мерки върху посочените принципи и интеграционните фази, през които преминава европейската икономика. Преди това обаче е необходимо да бъдат анализирани въведените на национално ниво и на ниво Съюз противоепидемичните мерки.

Основни елементи на пандемията от COVID-19

Почти две години след появата на коронавируса COVID-19 няма страна в света, която да не е засегната от него. На практика последствията от масовото разпространение на вируса доведоха до сериозни обществени сътресения и огромни икономически щети.

С цел, от една страна, ограничаване на разпространението на коронавируса и подкрепа на здравните системи и, от друга страна, за преодоляване на социално-икономическите последици от пандемията, през последната годи-

ват неговите институции и да упражняват тези области на компетентност, като прилагат съответните разпоредби на Договорите, в границите и по реда и условията, предвидени в настоящия член, както и в членове 326 – 334 от Договора за функционирането на Европейския съюз. Засиленото сътрудничество има за цел да благоприятства осъществяването на целите на Съюза, да защитава неговите интереси и да засилва процеса на интеграция. То е отворено за всички държави членки по всяко време съгласно член 328 от Договора за функционирането на Европейския съюз.

4. Актовете, приети в рамките на засилено сътрудничество, обвързват единствено участващите държави членки. Те не се считат за част от достиженията на правото, които трябва да бъдат приети от държавите кандидатки за присъединяване към Съюза.

на и половина на национално и европейско равнище се предприемат редица мерки, които обобщено могат да бъдат представени по следния начин:

- Граници и мобилност – през 2020 г. е въведен граничен контрол, както за външните граници на Съюза (за трети страни), така и в рамките на самия ЕС (за самите държави членки). В допълнение, на територията на държавите членки за определен период от време е въведен и контролно-пропускателен режим за влизане и излизане между отделните области в държавните граници. Въведени са масови ограничения и забрани за пътуване, както и карантинни практики за пътуващите лица.
- Икономически мерки – в отговор на пандемията е задействана общата клауза за дерогация на „Пакта за стабилност и растеж“ (след предложение от страна на Европейската комисия и одобрение от Съвета). Това на практика е позволило на държавите членки да се отклонят от бюджетните изисквания, които се прилагат обичайно съгласно европейската фискална рамка, т.е. осигурена е максимална гъвкавост на бюджетните правила с цел предприемане на по-голям набор от фискални мерки за справяне с кризата. Друга предприета мярка е въвеждането на „скрининг“ на преките чуждестранни инвестиции – за да бъдат защитени критичните активи в Съюза и предприятията в области като здравеопазване, медицински изследвания, биотехнологии и други. Въведени са временни правила за облекчаване на режима на отпускане на държавна помощ, които предоставят възможност на държавите членки да осигурят ликвидност на икономиките си и техните фирми, с цел подпомагане на компаниите и запазване на работни места в Съюза. Въведени са и редица други икономически мерки като грантови схеми, отлагане на плащане на някои данъци и други.
- Обществено здраве – с цел предпазване на общественото здраве са забранени или ограничени събиранията на хора. В резултат всички стопански дейности, които не могат да бъдат осъществени дистанционно, са временно ограничени (с изключение на продажбите на хранителни стоки и медикаменти, някои от финансовите, застрахователните и банковите услуги). Образованието в детските градини, училищата и университетите за дълъг период от време е в онлайн среда. Предприемат се действия за по-координиран подход в рамките на ЕС относно снабдяването, разпределянето и употребата на жизненоважни медикаменти за лечение на пациентите с коронавирус, както и на лекарства, за които може да има риск от недостиг. Приложени са съвместни процедури за възлагане на обществени поръчки за медицинско оборудване за ваксинация.
- Създаден е временен инструмент за възстановяване NextGenerationEU с цел преодоляване на негативните икономически и социални последици

причинени от пандемията. Цели се развиването на европейските държави в посока устойчивост, цифровизация и екологичност.³

Развитие на Европейската икономика в периода 2012–2022 година. Влияние на противоепидемичните мерки.

Икономиката на Съюза е една от най-големите в света, като той е основен износител и вносител, водещ инвеститор и получател на чуждестранни инвестиции и един от най-големите донори на помощи. Пандемията от коронавирус обаче представлява истински „шок от исторически мащаб“ за тази икономика“, както е посочено в Пролетна икономическа прогноза: „Да запретнем ръкави“ на Европейската комисия (2021). Ефектът може да бъде разгледан през призмата на две взаимообвързани нива.

Първото ниво – директните отрицателни последици от противоепидемичните мерки върху прилагането на основните принципи на европейската икономика.

В първа точка от настоящето изложение бяха представени основните принципи, въз основа на които функционира икономиката на Съюза. Имено върху тяхното прилагане могат да бъдат идентифицирани ефектите от наложените противоепидемични мерки. На практика въведените ограничения водят до пряко нарушение на част от тези принципи – либерализъм, недискриминация, пропорционалност и субсидиарност.

Чрез наложените мерки в областта „Граници и мобилност“ се възпрепятства свободното движение на хора, а преди създаването на т. нар. „зелени коридори“ и на стоки. В допълнение се ограничава предоставянето на редица услуги, които не съществуват в дигитална среда. Това води до реална невъзможност да се гарантира наличието на основни стоки и услуги.

Въведените предпазни механизми в областите „Икономически мерки“ и „Обществено здраве“ застрашават равенството между икономическите оператори, което води до нарушаване на правилата на чистата пазарна конкуренция. Посоченото може да бъде онагледено със следния пример: въведените временни правила за облекчаване на режима на отпускане на държавна помощ позволяват на по-силните икономически държави членки да подкрепят своите производства (респективно икономически оператори), такива са Германия, Франция, Австрия и други. По-слабо развитите икономически страни като Румъния, България, Унгария и други, независимо от облекчените правила, не са в състояние да окажат подкрепа в подобни

³ Забележка: Данните за мерките, предприети на ниво Европейски съюз и държави членки са систематизирани и обобщени въз основа на официална информация (European Commission, no date. *Timeline of EU Action*; European Commission, no date. *Safe travel between European countries*; European Commission, no date. *Restrictions on travel from third countries to the EU*; European Commission, 2020).

размери на своите производства, поради което те не са в състояние да отговорят на конкурентния натиск в рамките на вътрешния пазар.

Посочените ефекти от своя страна имат и негативно влияние върху развитието на интеграционните процеси на европейската икономика. На практика под реална заплаха е поставено функционирането на вътрешния пазар. В допълнение в ситуация на криза (поне в нейната най-остра фаза) държавите членки не са склонни да отдават кометенции и са по-склонни да се затварят в своите национални граници.

Второто ниво – не само значително забавяне в растежа на икономиките на държавите членки и респективно на европейската икономика, но и регистрирането на сериозна икономическа рецесия, сравнително непозната досега.

Посоченото ще бъде онагледено чрез разглеждането на три основни икономически показателя – ръст на реалния брутен вътрешен продукт (%); ръст на заетостта (%); ръст на безработицата (%). За целите на изследването разглежданият времеви период е десетгодишен от 2012 г. до 2022 г. Данните за 2021 г. и 2020 г. са въз основа на пролетната и лятната прогноза⁴ на Европейската комисия.

Сериозно негативно влияние върху икономическите резултати на Съюза, а и на самите държави членки за период от няколко години оказва световната финансова криза. Това е видно от посочените за периода 2012 – 2018 данни за растежа на Таблица № 1.⁵

Положителни тенденции обаче се наблюдават от 2014 г. до 2017 г. характеризиращи се с постепенно нарастване на действителния БВП, като през 2017 г. растежът достига средно до 2.6 на сто. В тази връзка се смята, че икономиката за този период постепенно е преминала на по-висока скорост на развитите, благодарение на по-силния растеж в световен план, ниските разходи за финансиране, по-благоприятните условия на пазара на труда и повишеното доверие на потребителите. До голяма степен положителните резултати са се дължали на скоростта на развитите на четирите водещи

⁴ Забележка: Всяка година Европейската комисия (2021a; 2021b) публикува две подробни прогнози (пролетна и есенна) и две междинни прогнози (зимна и лятна). Междинните прогнози обхващат годишния и тримесечния БВП и инфлацията за текущата и следващата година за всички държави членки, както и съвкупни данни за ЕС и еврозоната. Следващата икономическа прогноза на Европейската комисия ще бъде есенната икономическа прогноза от 2021 г., която се очаква да бъде публикувана през ноември 2021 г.

⁵ Представените данни са въз основна на официално публикуваната информация от Европейската комисия (2021a; 2021 б) на официалния уебсайт на Европейския съюз, както следва: Пролетна икономическа прогноза (2021 г.): „Да запретнем ръкави“; Лятна икономическа прогноза за 2021 г.: „Отварянето на икономиката подпомага възстановяването“ и European Economic Forecast. Summer 2021 (2021).

икономики на еврозоната – Германия, Франция, Италия и Испания. Стабилният растеж от своя страна оказва влияние за допълнително намаляване на бюджетния дефицит и на дълга на държавите членки, както и за подобряване на условията на пазара на труда, представени на Графика № 1.⁶

По данни на Евростат обаче се отчита забавяне на скоростта на растеж през 2018 г., като за първото тримесечие на годината е отчетен темп на растеж от 2.3 на сто, за второто 2.1 и за третото от 1.9 на ниво ЕС. На годишна база в сравнение с 2017 г. се наблюдава спад с 0.6 на сто. Въпреки че предварителните прогнози за 2019 г. са били по-скоро положителни и се очаквало темпът на развитие на икономиката на Съюза да остане сравнително стабилен, поради тенденцията към устойчивото потребление и нарасналите инвестиции те са опровергани. Това до голяма степен се дължи на факта, че икономиката на Германия, която е водещият износител сред държавите членки, отбелязва значителен спад през 2019 г. Отрицателните резултати за германската икономика се базират на спад в поръчките за промишления сектор, намаляване на търсенето и свиване на инвестициите.

Таблица № 1. Икономически растеж на ЕС (%) и държавите членки в периода 2012–2022 г.

	2012-2016	2017	2018	2019	2020	пролетна прогноза		лятна прогноза	
						2021	2022	2021	2022
Европейски съюз	1.0	2.8	2.1	1.6	-6.1	4.2	4.4	4.8	4.5
Еврозона	0.8	2.6	1.9	1.3	-6.6	4.3	4.4	4.8	4.5
Белгия	1.2	1.6	1.8	1.8	-6.3	4.5	3.7	5.4	3.7
Германия	1.4	2.6	1.3	0.6	-4.9	3.4	4.1	3.6	4.6
Естония	2.5	5.5	4.4	5.0	-2.9	2.8	5.0	4.9	3.8
Ирландия	7.4	9.1	8.5	5.6	3.4	4.6	5.0	7.2	5.1
Гърция	-2.0	1.3	1.6	1.9	-8.2	4.1	6.0	4.3	6.0
Испания	0.8	3.0	2.4	2.0	-10.8	5.9	6.8	6.2	6.3
Франция	0.8	2.3	1.8	1.5	-8.1	5.7	4.2	6.0	4.2
Италия	-0.6	1.7	0.9	0.3	-8.9	4.2	4.4	5.0	4.2
Кипър	-0.4	5.2	5.2	3.1	-5.1	3.1	3.8	4.3	3.8
Латвия	2.8	3.3	4.0	2.0	-3.6	3.5	6.0	3.8	6.0
Литва	3.1	4.3	3.9	4.3	-0.9	2.9	3.9	3.8	3.9
Люксембург	3.3	1.8	3.1	2.3	-1.3	4.5	3.3	4.8	3.3
Малта	6.2	8.1	5.2	5.5	-7.0	4.6	6.1	5.6	5.8

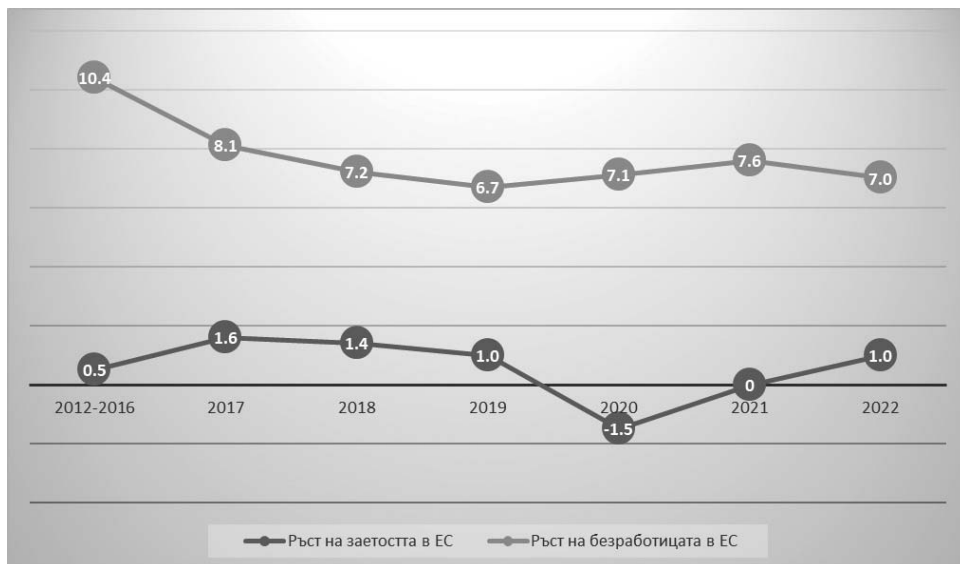
⁶ Виж предходната бележка.

Нидерландия	0.9	2.9	2.4	1.7	-3.4	2.3	3.6	3.3	3.3
Австрия	0.9	2.4	2.6	1.4	-6.6	3.4	4.3	3.8	4.5
Португалия	-0.1	3.5	2.8	2.5	-7.6	3.9	5.1	3.9	5.1
Словения	0.9	4.8	4.4	3.2	-5.5	4.9	5.1	5.7	5.0
Словакия	2.4	3.0	3.7	2.5	-4.8	4.8	5.2	4.9	5.3
Финландия	0.1	3.2	1.3	1.3	-2.8	2.7	2.8	2.9	2.9
България	2.1	3.5	3.1	3.7	-4.2	3.5	4.7	4.6	4.1
Чешка република	1.9	5.5	3.2	2.3	-5.6	3.4	4.4	3.9	4.5
Дания	1.7	2.8	2.2	2.8	-2.7	2.9	3.5	3.0	3.4
Хърватска	0.5	3.4	2.8	2.9	-8.0	5.0	6.1	5.4	5.9
Унгария	2.1	4.3	5.4	4.6	-5.0	5.0	5.5	6.3	5.0
Полша	2.6	4.8	5.4	4.7	-2.7	4.0	5.4	4.8	5.2
Румъния	3.4	7.3	4.5	4.1	-3.9	5.1	4.9	7.4	4.9
Швеция	2.0	2.6	2.0	1.4	-2.8	4.4	3.3	4.6	3.6

Влияние върху ниските темпове на развитите на икономиката на Съюза оказва и забавянето на глобалния растеж. Съгласно доклад на Института за икономически изследвания при БАН причините за това се коренят в: изчерпването на ефектите от фискалните стимули в САЩ, плавно затягане на паричната политика, стагнацията в еврозоната и осезаемото забавяне на китайската икономика.

Към онзи момент (средата на 2019 г.) са идентифицирани редица заплахи, които се е очаквало да окажат въздействие върху икономиката на Съюза – Брекзит, заплашителната и по-скоро агресивна външнотърговска политика на САЩ спрямо Китай (при управлението на президента Доналд Тръмп) и други търговски сили, нестабилната геополитическа обстановка в Крим и Източна Украйна, както и намаляването на темповете на растеж в някои от развиващите се пазари (Аржентина и Турция например).

Графика № 1. Ръст на заетостта и безработицата (%) в периода 2012–2022 г.

Ефектът на изброените заплахи обаче остава на заден план в сравнение с този, предизвикан от пандемията от COVID-19. През 2020 г. икономиката на ЕС се сви с 6,1 %, а икономиката на Еврозоната – с 6,6 %. За сравнение през 2017 г. икономиката на ЕС е отбелязала растеж от 2,8 %, а тази на Еврозоната от 2,6 %. Причината за посоченото е фактът, че голяма част от предприятията, както и цели сектори (като например туризма, ресторантьорството и други) не са били в състояние да се адаптират към въведените ограничения в резултат на противоепидемичните мерки. Държави като Гърция и Испания, чийто брутен вътрешен продукт до голяма степен е зависим от туризма, бележат свиване на икономиката с 8,1 % и 10,8 %. За сравнение Ирландия е единствената държава членка, която не е с отрицателен ръст на икономиката за 2020 г. (Таблица № 1). Това е логично следствие от факта, че тя е сред водещите държави във вноса и износа на услуги с трети страни, което се дължи на следното: ирландският сектор на услуги е силно развит в областта на киберсигурността, електронното здравеопазване, интелигентните градове и др.; това е единствената европейска страна, чийто пазар едновременно е част от вътрешния пазар, еврозоната и е англоговорящ; ирландската икономика е една от най-бързо развиващите се през последните десет години, което я прави силно привлекателна за инвестиции.

Първоначалното въздействие на пандемията върху пазара на труда е силно отрицателен. Безработицата нараства с около един пункт, след нейното

постепенно намаляване в периода от 2017 г. до 2019 г. Напълно пропорционално заетостта се свива с 1,5 %. Причините изцяло се дължат на факта, че много производства не могат да осигурят дистанционен режим на работа на своите служители. В допълнение – намалява и търсенето на определени стоки и услуги, поради намалялата покупателна способност на населението в държавите членки, което води до намаляване и на предлагането.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Според пролетната икономическа прогноза за 2021 г. „Да запретнем ръкави“ и лятната икономическа прогноза за 2021 г.: „Отварянето на икономиката подпомага възстановяването“ (Европейска комисия, 2021а, 2021б), през 2021–2022 г. се очаква постепенно подобряване на ситуацията в резултат на активната ваксинационна политика в рамките на Съюза, както и на „Механизма за възстановяване и устойчивост“, който е ключовият инструмент в основата на NextGenerationEU. Рисковете, свързани с перспективите обаче, са промените в епидемиологичната обстановка (възникването на нови щамове и вълни на заразяване), както и нестабилността на световния търговски пазар.

В допълнение, следва да се отбележи, че видно от представените фази на интеграция Икономическият и паричен съюз на ЕС има тясна връзка с общата търговска политика. Резултатите от общата търговска политика и стимулирането на търговските потоци и търговията с услуги с водещи икономически партньори в период на значима криза, каквато е настоящата, би следвало да доведе до положително развитие на икономиката на ЕС. Завършването на ИПС и вътрешния пазар са основна стъпка към задълбочаване на икономическата интеграция. Те са ключов елемент за утвърждаване на конкурентоспособността на европейската икономика в световен мащаб, което в по-дългосрочен план следва да доведе до нарастване на инвестициите, по-високо ниво на иновациите и устойчиво развитие, включително и преодоляване на последствията от пандемията.

Интеграцията носи на икономиките на ЕС и на отделните държави членки ползи, свързани с по-големия мащаб, вътрешната ефективност и устойчивостта, което осигурява възможности за стабилност, по-силен растеж и по-голяма заетост. Тясната координация в тази област подпомага процеса на повишаване на конкурентоспособността и устойчивостта на икономиката на Съюза, което от своя страна допринася за пълноценното функциониране на единния пазар.

Или казано накратко – икономическата криза, причинена от пандемията, предизвиква нови мерки на ниво ЕС за стимулиране на икономиката и засилване на процеса на европейска интеграция. В средносрочен и дългосрочен

план те могат да имат положително въздействие за развитието на икономиката и за задълбочаването на икономическата интеграция в ЕС.

Наложените протиепидемичните мерки оказват сериозно влияние и върху икономиката на България. През 2020 г. и 2021 г. се наблюдава понижаване на БВП, което варира между 4 и 6% в разглеждания период. Наблюдава се намаление на износа на стоки и услуги, както и на частните инвестиции. Най-силно засегнати са секторите на туризма, търговията и транспорта.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бонева, С. (2013). Цената на превръщането на ЕС в глобален фактор: ролята на публичните разходи на Съюза. *Геополитика*, бр. 6, 2013, с. 127–139.

[Boneva, S., (2013). Tsenata na prevrashtaneto na ES v globalen faktor: rolyata na publichnite razhodi na Sayuza, *Geopolitika*, br. 6, s. 127-139.]

Европейска комисия (2012). *Съобщение на Комисията. Подробен план за задълбочен и истински икономически и паричен съюз. Начало на дебата на европейско равнище*, COM(2012) 777 final/2, [онлайн] [прегледана на 02.09.2021]. Достъп на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/BG>].

[Evropeyska komisia (2012). Saobshtenie na Komisiyata. Podroben plan za zadalbochen i istinski ikonomicheski i parichen sayuz. Nachalo na debata na evropeysko ravnishte COM(2012) 777 final/2, [onlyan] [pregledan na 02.09.2021]. Dostap na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/BG>].

Европейска комисия (2021a). *Лятна икономическа прогноза за 2021: Отварянето на икономиката подпомага възстановяването*, [онлайн] [прегледана на 04.09.2021]. Достъп на: <https://ec.europa.eu/commission/presscorner>.

[Evropeyska komisia (2021a). Lyatna ikonomicheska prognoza za 2021: Otvaryaneto na ikonomikata podpomaga vazstanovyavaneto, [onlayn] [pregledana na 04.09.2021]. Dostap na: <https://ec.europa.eu/commission/presscorner>].

Европейска комисия (2021b). *Пролетна икономическа прогноза за 2021: Да запретнем ръкави* [онлайн] [прегледана на 04.09.2021]. Достъп на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_21_2351.

[Evropeyska komisia (2021b). Proletna ikonomicheska prognoza (2021): Da zapretnem rakavi [onlayn] [pregledana na 04.09.2021]. Dostap na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_21_2351].

Маринов, В. (2004). *Икономически и валутен съюз на ЕС, Европейска икономическа интеграция*. 3. Прераб. и доп. изд. София: Унив. изд. „Стопанство“.

[Marinov, V. (2004). *Ikonomicheski i valuten sayuz na ES, Evropeyska ikonomicheska integratsia*. 3. Prerab. i dop. izd. Sofia: Univ. izd. „Stopanstvo“.]

Симеонов, К. (2018). *Икономически и парични съюзи – Теории и практика*. София: Минерва.

[Simeonov, K. (2018). *Ikonomicheski i parichni sayuzi – Teorii i praktika*. Sofia: Minerva.]

Трифенова, Р. (2021). *Външнотърговски отношения между ЕС и Руската федерация*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

- [Trifonova, R. (2021). *Vanshnotargovski otnoshenia mezhdur ES i Ruskata federatsia*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Хаджиниколов, Д.** (2016). *Европейска икономика*. София: УНСС.
[Hadzhinikolov, D. (2016). *Evropeyska ikonomika*. Sofia: UNSS.]
- Balasa, B.** (1961). *The Theory of Economic Integration*. London: Allew and Unwin.
- European Commission** (2020). *EU Coronavirus Response*, March 2020 [online] [Accessed 03 September 2021]. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/eu_coronavirus_response.pdf.
- European Commission** (no date). *Restrictions on travel from third countries to the EU*. [Accessed 03 September 2021]. Available at: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/travel-during-coronavirus-pandemic_en#restrictions-on-travel-from-third-countries-to-the-eu.
- European Commission** (no date). *Safe travel between European countries*. [Accessed 03 September 2021]. Available at: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/travel-during-coronavirus-pandemic_en.
- European Commission** (no date). *Timeline of EU Action*. [Accessed 03 September 2021]. Available at: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/timeline-eu-action_en.
- European Economic Forecast. Summer 2021 (2021)** [online]. *Institutional Paper 156*. July 2021. Brussels. PDF 46 pp. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/economy-finance/ip156_en.pdf.
- The **World Factbook** (2021). *Country Comparisons Real GDP (purchasing power parity)*. US Central Intelligence Agency [Accessed 04 September 2021]. Available at: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/real-gdp-purchasing-power-parity/country-comparison>.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Симеонов, К.** (2017). *Какво е новото в дебата за бъдещето на Икономическия и паричен съюз*. Архив анализи на „Жан Моне“ Център за високи постижения към катедра „Европеистика“ на СУ „Св. Климент Охридски“.
[Simeonov, K. (2017). *Kakvo e novoto v debata za badeshteto na Ikonomicheskia i parichen sayuz*. Arhiv analizi na „Zhan Mone“ Tsentar za visoki postizhenia kam katedra „Evropeistika“ na SU „Sv. Kliment Ohridski“].
- Хаджиниколов, Д.** (2000). *ЕС: Външнотърговски аспекти на интеграцията*. София: Унив. изд. „Стопанство“.
[Hadzhinikolov, D. (2000). *ES: Vanshnotargovski aspekti na integratsiyata*, Sofia: Univ. izd. Stopanstvo.]
- Шикова, И.** (2006). *Координиране на икономическата политика в Европейския съюз*. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Философски факултет. Книга Европеистика, Т. 1. с. 367-401.
[Shikova, I. (2006). *Koordinirane na ikonomicheskata politika v Evropeyskia sayuz*. Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“. Filosofski fakultet. Kniga Evropeistika, T. 1. s. 367-401.]

- Шикова, И.** (2011). *Политики на Европейския съюз*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Shikova, I. (2011). *Politiki na Evropeyskia sayuz*, Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Аграа, А.** (2014). *The European Union: Economics and policies*, 9th Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Аристовник, А., Таня, Ї.** (2010). Compositional Analysis of Foreign Currency Reserves In The 1999-2007 Period. The Euro Vs. The Dollar As Leading Reserve Currency. *Journal for Economic Forecasting*, no 1, pp. 165-181.
- European Commission** (no date). Overview of the Commission's response [online]. [Accessed 03 September 2021]. Available at: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/overview-commissions-response_en.
- Gibson, H.** (2001). *Economic transformation, democratization, and integration into the European Union: southern Europe in comparative perspective*. New York: Palgrave.
- Jovanovic, M.** (2013). *The Economics of European Integration – Limits and Prospects*. 2nd Ed. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО COVID-19 В СТРАНИТЕ ОТ ЗАПАДНИ БАЛКАНИ

Милен Иванов Желев

Анотация: В статията се разглежда едно от големите актуални предизвикателства пред страните от Западни Балкани, а именно пандемията COVID-19. Проследява се политическата динамика в региона с акцент върху процесите на присъединяване към Европейския съюз и засегнатите от извънредната здравна обстановка страни в региона. Използвани са класически инструменти на сравнителната политология като политическата комуникация и медийната стратегия на държавните институции, засягащи европейската интеграция на въпросните страни. Използваната методология включва сравнителен анализ на практически случаи с всяка от изброените страни в региона, касаеща един от считаните за ключови индикатори за решаване на ребуса COVID-19 – ваксинирането. Прилага се емпирична проверка на хипотезата – спомага ли по-ефикасната държавна политика за справяне в пандемията на страните от Западни Балкани за тяхната европейска интеграция.

Ключови думи: COVID-19, Западни Балкани, процеси по присъединяване към ЕС, европейска интеграция.

THE CHALLENGE OF COVID-19 IN THE WESTERN BALKANS

Milen Ivanov Zhelev

Abstract: The following article is observing one of the global challenges, that the countries from the Western Balkans are currently facing, the COVID-19 pandemic. Following the political dynamics in the region, the author puts an emphasis on the processes of EU accession negotiations in the countries from the region, affected by the health crisis. Classic tools of comparative politics have been used such as political communication and media strategies from the government institutions, concerning the gradual integration of the countries from the Western Balkans. The scientific method used includes analysis of comparative case studies with every mentioned country in the region, concerning one of the considered to be key indicators of solving the COVID-19 puzzle – the vaccination. Empirical testing has been done over the hypothesis if the more efficient state policy for solving the pandemic in the countries of the Western Balkans helps their European integration.

Key words: COVID-19, Western Balkans, EU accession processes, European integration.

УВОД

Възникването и разпространението на вируса COVID-19 изненада пагубно света, а малцина и до днес могат да предвидят предстоящите последствия от глобалната пандемия. Подобно на всяка сфера от човешка дейност, неочакваните събития повлияха драматично и на политическите процеси. Сред най-засегнатите страни от здравната криза в Европа очаквано са най-бедните, като голямото предизвикателство COVID-19 остава на дневен ред наред с другите – бедност, корупция, недемократични практики, миграция. Настоящата работа има за цел да сравни и анализира политическата комуникация и медийната стратегия на политици и институции в страните от Западни Балкани в контекста на процесите по присъединяване към Европейския съюз (ЕС) и опитите им за справяне с глобалната пандемия. Изследването си поставя за задача да проследи редица прессъобщения и публични изяви на местни политици, както и официални позиции на държавните институции от региона в двустранната им комуникация с ЕС относно справянето със здравната криза. Използваната методология е сравнителен анализ на практически случаи с всяка от изброените страни в региона, касаеща един от считаните за ключови индикатори за решаване на ребуса COVID-19 – ваксинирането. Тъй като статията не претендира за медицинска експертиза върху ефекта на имунизацията, тя ще измерва политиките по снабдяване на всяка страна от региона и публичната комуникация на властите за ползите от ваксиниране. Пандемията е все така актуална, ето защо статията ще разглежда изказванията на публичните власти до 1 октомври 2021 г. и процента на ваксинирани във всяка разгледана страна до 1 март 2022 г. като предполагаемо последствие от държавната политика. Основната хипотеза за емпирична проверка ще бъде спомага ли по-ефикасната държавна политика за справяне с пандемията и в частност по-високият темп ваксинация сред населението за европейската интеграция на всяка страна от региона Западни Балкани.

Според официалния информационен фиш на ЕС за Западни Балкани (Де Мюнтер, 2021), в момента Съюзът разработва стратегия за постепенната интеграция на страните от региона. На 1 юли 2013 г. Хърватия става първата страна от региона, която се присъединява към ЕС, а Албания, Република Северна Македония, Сърбия и Черна гора официално кандидатстват за членство. Преговорите за присъединяване на Сърбия и Черна гора вече са стартирали с разглеждането на главите по присъединяването им, Албания и Република Северна Македония все още не са започнали преговорите, а Босна и Херцеговина и Косово засега не са одобрени за статут на страни-кандидатки за членство. Следователно настоящата работа разглежда всички изброени страни от региона Западни Балкани без вече присъединилата се към ЕС Хърватия.

Всяка от тези страни има строга специфика, ето защо трябва се разглежда отделно от другите, макар това да поражда нови деления. Любопитни са възможните сценарии за едновременно приемане на повече от една страна, като примерът с България и Румъния от 2007 г. поражда хипотези за различен вид групиране между кандидатки за членство. Комплексните процеси в региона обаче изискват познаването както на местните културно-исторически особености, така и на геополитическите реалии. Пагубно известен като „Барутният погреб на Европа“ през XX век, Балканският полуостров все още крие своите тайни дори за добре познаващите района останали страни от Стария континент.

Отново според вече цитираната в текста официална позиция на ЕС, целта на Съюза в региона е да насърчава мира, стабилността и икономическото развитие на Западните Балкани и да разкрива перспективата за интеграция в ЕС. Като част от този стремеж идва Процесът на стабилизиране и асоцииране (ПСА), рамка за отношенията между ЕС и държавите от региона, както и Пактът за стабилност – по-широка инициатива, включваща всички ключови международни участници, заменен по-късно със Съвета за регионално сътрудничество. Според Европейския парламент всички държави, участващи в ПСА, са потенциални кандидатки за членство в ЕС, като тази европейска перспектива е приета в Солунската декларация през 2003 г. и потвърдена след срещата на върха ЕС – Западни Балкани в София през 2018 г. Терминът перспектива се използва в контекста на европейска интеграция, но не означава присъединяване.

Настоящата работа ще изброи бегло останалите инструменти на ЕС за влияние в региона, само за да предаде по-обективно контекста на двустранните отношения между страните от ЕС и страните от Западните Балкани по пътя им към кандидатстване за членство. Въпросните официални инструменти са:

- Процесът на присъединяване, следващ политическите критерии от Копенхаген
- Съветът за регионално сътрудничество (СРС) със седалище Сараево, следващ Процеса за сътрудничество в Югоизточна Европа (ПСЮЕ)
- Централноевропейското споразумение за свободна търговия (ЦЕФТА), който макар да е актуален само за Западни Балкани и Молдова, носи първоначалното си име
- Безвизов режим на пътуване в Шенгенското пространство
- Инструмент за предприсъединителна помощ, за разлика от Страните от Централна и Източна Европа (СЦИЕ), където тази подкрепа е била разделена в три програми: ФАР, ИСПА и САПАРД

Голямата трудност пред ЕС относно интеграцията на страните от Западни Балкани е, че до момента Съюзът е работил с установени държави, докато

сега ще изпробва интеграция върху територии с оспорвана държавност. Така се стига до т.нар. явление дилема–демокрация, в която ЕС предлага членство с цел подпомагане на региона, но именно ограничената държавност на страните възпрепятства изпълнението на предписанията. Именно прилагането и адаптирането към т.нар. *Acquis Communautaire* среща трудности както сред новоприети страни – членки от Балканския полуостров, така и сред новите държави кандидатки. Днес ЕС предлага финансова помощ за региона чрез инструмента за предприсъединителна помощ, но в провеждането на политика на разширяване ЕС е донякъде ограничен от собствените си условности.

Предизвикателството COVID-19 обаче промени геополитическата арена, а с това се усложни обстановката и на крехките демокрации в региона Западни Балкани. Здравното изпитание е своеобразен барометър за способностите на местния политически елит да предпази своите граждани от всички възможни негативни последици – икономическа, социална, хуманитарна криза. Държавните лидери знаят, че смели решения и гъвкави политики са единственият път за решаване на проблема, но това крие риск от подкопаване на публичното доверие както в институциите, така и в тях самите. Именно справянето с глобалната криза е един от показателите, чрез който биха се ускорили процесите по присъединяване на тези страни в Европейския съюз. Настоящата статия ще проследи фрагменти от официалните позиции на действащи политици и институции в региона, касаещи здравните мерки по пътя към европейската интеграция. Това включва и двустранната им комуникация както с европейски институции, така и с други геополитически играчи, влияещи на процесите в Западни Балкани. Ето как подхождат управляващите в страните от Западни Балкани:

Албания

На 19 август 2021 бройката заразени с COVID-19 в Албания е 552 за последните 24 часа (Kote, 2021a), като по това време само 26% от населението в страната са ваксинирани и сред тях едва 9% са напълно имунизирани. Вследствие на това властите предприемат нови мерки за предстоящата учебна година като отлагат откриването на учебната година от 13 на 27 септември 2021 г., но въпреки това излагат позитивни послания към обществото в страната:

„Ниският брой ваксини се обяснява с това, че много наши сънародници се ваксинират в чужбина, идват си заразени и предават вируса в Албания, но вече по-лесен за боледуване. Болничните данни показват, че пациентите в сериозно състояние са неваксинирани“, съобщават от местното Министерство на здравеопазването (Kote, 2021b).

„Наблюдава се интерес за ваксиниране сред младите хора, като ние им препоръчваме да се възползват от тази възможност до края на месец август.

Цял месец пунктовете за безплатна ваксинация са отворени за всички граждани над 18-годишна възраст. Ваксините намаляват шанса от заразяване и до голяма степен изключват възможността за хоспитализация или фатален край“, допълват албанските здравни власти.

Оптимистичните прессъобщения обаче имат обхват само на локално ниво. Извън границите на страната мълвата за опасните статистики се разнася бързо. Черна гора например затягат мерките на границата с Албания, изискващи ваксинационен паспорт или PCR тест (Halili, 2021).

Деликатният тон на албанските власти не е случаен. През март 2021 г. премиерът Еди Рама взривява общественото мнение с необмислено изказване. Тогавашният министър-председател заявява, че болните от COVID-19 не бива да гласуват на предстоящите парламентарни избори през април 2021 г. и наред с други фактори това за малко да му коства изборната победа (Sinoruka, 2021).

„Ние ще направим това, което правят другите страни с позитивно тестваните... Това не подлежи на обсъждане, трябва да си останат въкъщи и да се карантинират“, са тогавашните думи на министър-председателя Еди Рама.

Година по-рано, премиерът на Албания се изказва невъздържано за медиите в страната си, изпращайки гласово съобщение до всички потребители на един от мобилните оператори в страната.

“Мийте си ръцете, не напускайте домовете без основателна причина, проветрявайте добре и, доколкото можете, предпазете се от медиите“, гласи скандалното съобщение, изпратено на хиляди албанци.

Привърженици на опозицията в страната пък си спомнят и мрачното предсказание на Еди Рама за икономическите последствия от пандемията. „В крайна сметка, икономиката може да се срине, но може и да се възстанови. Мъртвите обаче не могат да възкръснат.“ (Prime Minister Edi Rama's public communication on COVID-19 situation, 2021).

Въпреки това, Европейският съюз открито признава напредъка на Албания в опитите за европейска интеграция и подкрепя страната в битката с вируса. От Брюксел помагат финансово на целия регион с 1.15 милиарда евро за възстановяване на щетите от силното земетресение през 2019 г., засегнало най-тежко именно Албания. Непосредствено след разпространението на пандемията от Европейския съюз реализират здравна и икономическа помощ в целия регион в размер на 3,3 милиарда евро, от които 4 милиона евро за спешни медицински доставки в Албания, над 46 милиона евро по социално-икономически програми и заем от 180 милиона евро за макрофинансова помощ. В допълнение, икономическият и инвестиционен план, стартиран за региона, определя значителен инвестиционен пакет в размер до 9 милиарда евро и гаранции, целящи мобилизиране на 20 милиарда евро за подпомагане на икономическото възстановяване. За справка, процесът на стабилизиране

и асоцииране (ПСА) за Албания приключва на 31 март 2019 и от 1 април 2019 страната се счита за пълноправен кандидат за членство в Европейския съюз (Nievas, 2021). Противоречивите послания на управляващите в Албания относно ползите от ваксинирането водят до следните резултати: до края на месец февруари 2022 г. 44% от населението е приело поне една доза ваксина, а 42%) поне две (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Босна и Херцеговина

Бидейки една от най-нестабилните държави в района, Босна и Херцеговина очаквано поисква чужда помощ за справяне с пандемията COVID-19. Министерският съвет на страната гласува молбата за международна закрила срещу последствията от пандемията (BiH requests international assistance in their response to COVID-19, 2021), като Дания дарява 250 000 дози ваксина „Астра Зенека“, а Гърция – 120 000. Австрия изпраща 500 000 дози от ваксината на „Астра Зенека“, а България – 50 000 дози. 17 500 ваксини на „Пфайзер“ и „БиоНТех“ пък са получени в Сараево по програмата на Европейския съюз EU4Health. За да улесни и ускори транспорта на дарени ваксини, министерство на отбраната на Босна и Херцеговина активира Механизма на ЕС за защита на цивилното население чрез Координационния център за реагиране на извънредни ситуации на Европейската комисия. Освен това от Сараево търсят помощ и от Евroatлантическия координационен център за реагиране при бедствия на НАТО.

Унгария дарява 200 000 от китайските ваксини „Синофарм“ на страната. Турция също дарява 30 000 китайски ваксини „Синовак“, обещани лично от Ердоган на прием в Анкара. „Много е ценно да спасиш дори 1 живот с тези 30 000 дози от изпратени ваксини. Благодаря на Турция за голямата подкрепа, която ни оказват“, сподели тогава Бошко Томич, съветник в Президентския съвет в Босна и Херцеговина. Сърбия дари още 10 000 ваксини на страната, като лично президентът Вучич пристигна в Сараево за среща с 2-ма представители на президентството – Шефик Дзаферович и Мирослав Додек. Огромната дарителска дейност към Босна и Херцеговина бе породена от факта, че през юни 2021 г. страната е трета в света по смъртност от вируса след Перу и Унгария.

Председателят на Съвета на министрите на Босна и Херцеговина Зоран Тегелтия не пропуска да благодари за помощта на ЕС на двустранна среща в Брюксел със Съвета за стабилизиране и асоцииране през юли 2021 г. Пред Върховния представител за външните отношения и сигурността на ЕС Жозеп Борел, Тегелтия използва случая да лобира за бъдещо европейско членство на своята страна (4th EU-BiH Meeting of Stabilisation and Accession Council in Held Brussels, 2021).

„Босна и Херцеговина определено се е посветила на това да стане член на ЕС, точно както Европейският съюз трябва да се посвети на приемането ѝ. Считам, че много работа е свършена през цялата 2020 г., и че сме готови да извършим значим набор от валидни мерки през 2021г., така че Босна и Херцеговина да получи статут на кандидат за членство. Използвахме случая да благодарим още веднъж на ЕС за подкрепата към Босна и Херцеговина и всички страни от Западните Балкани по време на пандемията чрез макрофинансова помощ“, заявява Тегелтия.

„Търсим вашата подкрепа за борбата с пандемията COVID-19, както и с пълно имплементиране на плановете за инвестиране в икономиките на Западни Балкани. Това е най-добрият възможен сценарий за региона от страна на Европейския съюз“, допълва още Тегелтия.

Въпреки изказванията в сферата на добрите пожелания, политическата реалност към месец септември 2021 г. е, че Босна и Херцеговина е далеч от приемане в Европейския съюз.

„На 10 декември 2019 г. Съветът приема заключения относно становището на Комисията по кандидатурата на Босна и Херцеговина за членство в Европейския съюз. Комисията прие своето становище през май 2019 г., в което определи 14 ключови приоритета, които страната трябва да изпълни с оглед на започването на преговори за присъединяване към ЕС. Един от 14-те ключови приоритета е гарантирането на правилното функциониране на Парламентарния комитет по стабилизиране и асоцииране (ПКСА) — парламентарното измерение на Съвета за стабилизиране и асоцииране (ССА). Становището на Комисията, представено на 29 май, предвижда всеобхватна пътна карта за реформи, която да направлява и подкрепя страната по пътя ѝ към интеграция в ЕС“, гласят заключенията на Европейския съвет относно становището на Комисията за кандидатурата на Босна и Херцеговина за членство в Европейския съюз (Nievas, 2019).

На 19 юли 2021 г. Европейският съвет удължава мандатите на специалните представители на ЕС (СПЕС) в Босна и Херцеговина с две години, съответно до 31 август 2023 г. Поставените пред страната цели са:

- постигане на допълнителен напредък в процеса на стабилизиране и асоцииране
- осигуряване на стабилна, надеждна, мирна, мултиетническа и единна държава, която да живее в мирно сътрудничество със своите съседи
- гарантиране, че държавата е трайно ориентирана към членство в ЕС (Lenzu, 2021).

Общото рамково споразумение за мир в Босна и Херцеговина официално е сред приоритетите на ЕС, но настроенията сред жителите на Република Сръбска за присъединяване към Сърбия минират тези добри намерения и крият много въпросителни. Въпреки на пръв поглед положителната кампа-

ния на босненските управляващи и множеството дарения към страната под формата на ваксини, до 28 февруари 2022 г. Босна и Херцеговина отчита едва 29% от населението да е ваксинирано с поне една доза, а 26% с поне две дози (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Косово

Най-младата страна в Европа, която дори не е призната като държава от 5 държави – членки на ЕС, – Косово, очаквано не успява да се справи сама с COVID-19 пандемията. Ето защо традиционният съюзник на косоварите – САЩ, дарява половин милион дози от ваксините на „Пфайзер“ и „БиоН-Тех“, като дарението е извършено чрез международната програма КОВАКС. Анализаторите не пропускат да отбележат съпадението, че това се случва непосредствено след като Прищина се съгласява да приеме временно афганистански сътрудници на Вашингтон, бягащи от талибаните (САЩ дариха на Косово половин милион дози от ваксината на Pfizer, 2021).

По-рано през 2021 г. друга страна застъпила се за Косово, логично е Албания. Стоотици медицински служители от първа линия в пандемията са командирани в Албания, където да се ваксинират за сметка на Тирана (Albania donates COVID-19 vaccines to Kosovo health workers, 2021). Само няколко месеца по-рано Косово няма ваксинационна програма, но въпреки това чрез помощи на НАТО са подкрепени чрез медицински пособия от първа необходимост (NATO helps Kosovo and Montenegro during COVID-19 pandemic, 2020).

След като през пролетта на 2020 г. министър-председателят на Косово Авдулла Хоти бе заразен с COVID-19, година по-късно неговият наследник на поста Албин Курти става първият ваксиниран се косовар (Bytyci, 2021). „С моя пример тук искам да заявя и окуража своите сънародници да се ваксинират и да решат дилемата за ползите от ваксината. Ваксините са необходими, защото се сблъскваме с трудна пандемия“, категоричен е Курти. Вследствие регистрирането на над 2000 нови случая на заразени на 19 август 2021 г., правителството на Косово приема нов пакет ограничителни мерки. Министърът на здравеопазването Арбен Витиа обявява, че от 20 август страната затваря нощни клубове и забранява дори сватбите. Ресторанти и кафенета пък се ограничават с работно време до 22:30 часа.

Частично признатата република Косово продължава да е далеч от статута на страна кандидат за членство, но се придържа към процеса на европейска интеграция. След като ЕС удължава мандата на специалния си представител в Косово Томаш Суньог до 31 август 2023 г., неговите задачи там са:

- утвърждаване на стабилността, жизнеспособността, мира, демокрацията и многоетническото общество в Косово, включително чрез укрепва-

не на стабилността в региона и допринасяне за регионалното сътрудничество и добросъседските отношения в Западните Балкани;

- утвърждаване на Косово като страна, ангажирана със спазването на принципите на върховенството на закона и закрилата на малцинствата, както и на културното и религиозното наследство;
- подкрепа за европейската перспектива за Косово и сближаването му с ЕС в съответствие с регионалната перспектива и в съответствие със Споразумението за стабилизиране и асоцииране, както и съответните заключения на Съвета (Lenzu, 2021).

Бъдещата интеграция на Косово в ЕС обаче е тясно свързана с диалога на високо равнище със Сърбия, който се провежда с посредничеството на ЕС. Нормализирането на отношенията между двете страни е възможно единствено чрез всеобхватно споразумение, но такова до този момент не е постигнато. Призивът на косовските власти към масова ваксинация дават относителен резултат за темповете на имунизация и до 28 февруари 2022 г., около 46% от населението е получило поне две дози ваксина, а 50,7% – поне една доза (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Северна Македония

Една от най-дискутираните страни в контекста на процесите по присъединяване към ЕС – Северна Македония, посрещна COVID-19 в противоречив етап от своята история на европейска интеграция. След като България наложи вето на бившата югославска република, наблюдава се нарастващ евроскептицизъм сред населението на страната и политическия ѝ елит. Моментът е удобен за действия от страна на малки и големи геополитически играчи с традиционни интереси в страната (Сърбия, Русия), както и за новонастаняващи се в региона глобални сили (Китай). Това потвърждава и президентът на РСМ Пендаровски (Parrock, 2021).

„Когато отсъствате, стратегическото пространство ще се запълни от някой друг. И това е евфемизъм. Всички знаят за кого става дума. И трети страни използват случая, включително чрез ваксинна дипломатия, възползвайки се от безпрецедентната пандемия, която завари всички нас. И тези сили започнаха да запълват това пространство, този вакуум“, недвусмислен бе президентът.

„Ето защо призовавам за повече присъствие на Европа в Западните Балкани. Не изисквам за незабавно членство. Настоявам за равен старт на процеса. Той ще продължи с години и години и трябва заедно да преодолеем всички препятствия по пътя, но определено не е добра политика да се казва, че от шест страни в региона, две – Албания и Македония, все още чакат старт на преговори.“

Северна Македония поръчва 200 000 дози от китайските ваксини „Синофарм“ през февруари 2021 г., които да прибави към вече пристигналите руски „Спутник V“ и „Пфайзер“, някои от които са дарени и от Сърбия. Мнозина местни обвиняват ЕС, че са изоставили региона по време на здравната криза, въпреки че от Брюксел също помогнаха със значително снабдяване на ваксини. Съседна България също дарява ваксини на Скопие, но това сякаш не е достатъчно за северномакедонските власти.

„Не можем да говорим за предателство на европейските политически лидери, на самия ЕС или на западните ни приятели, но аз мога да заявя, че бедните страни бяха предадени от големите фармацевтични компании“, допълни Пендаровски.

„Ако Германия, Франция или другите силни европейски страни не са задоволени от нивото на имунизация, това е защото големите фармацевтични компании гледат другаде, а не към тях“, допълва Пендаровски по повод водено дело от Европейската комисия срещу „Астра Зенека“. „Какво да кажем тогава за малките балкански страни, които не са в позиция да диктуват каквото и да е на когото и да било?“, попита красноречиво президентът на Северна Македония.

Смесените сигнали от страна на северномакедонските управляващи към европейската общност се отразява неблагоприятно на темповете на ваксинация. До 28 февруари 2022 г. около 41% от населението е получило поне една дози ваксина, а 40% – поне две (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Сърбия

Сърбия често е считана за ключа към разбиране на политическите процеси на Балканите. Носейки тежкото наследство на бивша Югославия, днес страната е все по-близо до присъединяване в Европейския съюз, при това без да членува в НАТО. Белград се опитва да се наложи като регионален фактор, използвайки традиционната си геополитическа ориентация по време на COVID-19 пандемията. Именно тесните ѝ връзки с Русия и Китай допринасят за рекордния брой имунизирани население, както и голям излишък на ваксини. Това създаде любопитното явление за ваксинационен туризъм (Иванова, 2021), от което се възползват жители на всички съседни страни, като сред тях са близо 40 000 граждани на Босна и Херцеговина, Черна гора, Албания, Република Северна Македония. Наблюдават се случаи дори на граждани на страни от Западна Европа като например немски психиатър от Швейцария, цитиран от Ройтерс (Sito-Sucic, 2021), който не е получил тази възможност нито в Германия, нито в Швейцария. Зад прекратяването на тази практика под претекст за неетичност обаче прозира онази част от сръбското

население, която все още не вярва в ефекта от ваксините и не желае да се подложи на тази медицинска манипулация.

Независимо от това Сърбия опитва да се наложи като лидер в региона (Beshev, 2021), дарявайки ваксини на страни съседки от бивша Югославия. Не без значение е, че така Белград подкрепя етническите сърби в Република Сръбска (Босна и Херцеговина) и тези в Косово, както и традиционните си интереси в Черна гора и Република Северна Македония. Чрез гъвкавата си външна политика страната демонстрира влияние чрез т.нар. ваксинна дипломация, макар главният принос за това да е на големите геополитически играчи, с които има специфични отношения.

Във вътрешността на Сърбия пък се наблюдават високи темпове на ваксинация, като страната бе на челните места в Европа спрямо брой на населението. Друга нетрадиционна за Стария континент мярка пък бе финансовото стимулиране на Белград към доброволното ваксиниране. Сръбският президент Александър Вучич съобщава през пролетта на 2021 г., че всеки гражданин на страната над 16-годишна възраст ще получи 3000 сръбски динара при ваксинация, което са около 25 евро на човек (*La Serbie offre 25 euros aux citoyens vaccines*, 2021). Като се прибавят месечните помощи по 50 евро за всеки възрастен и 60 евро за всеки пенсионер, финансовата картина в страната обаче придобива други измерения. Причината: тези допълнителни средства не са предвидени в държавния бюджет, което автоматично значи че ще бъдат подsigурени с пари на заем.

На 9 септември 2021 г. Вучич открива строежа на завод на китайския производител на ваксини „Синофарм“. Проектът в предградията на Белград на стойност 30 милиона евро е представен като обща инвестиция между Сърбия, Китай и Обединените арабски емирства. Държавният глава не скрива претенциите на страната му да бъде дори повече от регионален фактор с думите „Производството на 30 милиона ваксини срещу COVID-19 ще бъде достатъчно за Сърбия, региона и всеки заинтересован“ (*Dragojlo*, 2021).

„Ще бъдем сред първите в света, имащи възможност да променят съставките в съдържанието на ваксините, заедно с партньорите ни от Китай и ОАЕ, и сред първите да споделят с народа си ползите от тези научни открития, като увеличим ефикасността и качеството на ваксините“, допълва Вучич.

Само 5 дни по-късно Белград обявява за получена доставка от над 600 литра на необходимите препарати за производство на ваксините „Спутник V“ *Substance for producing Sputnik V vaccine arrives in Serbia* (2021).

„Сърбия е единствената страна в Европа и света, която произвежда ваксината „Спутник V“. Тя ще се използва както в страната и региона, така и в други страни, които имат нужда да се справят с пандемията на коронавирус“, заявява Ненад Попович, министър на Иновациите и технологичното развитие, оглавяващ още Междуправителствения комитет за сътрудничест-

во с Русия. Той допълва, че ефикасността на руската ваксина е 97%, а производството на ваксини в Сърбия е договорено между двамата президенти Вучич и Путин.

И ако отказът на Сърбия за членство в НАТО сякаш е неназована пречка пред европейската интеграция на страната, то любопитната стратегия на Белград за диверсифициране вноските и дори производството на ваксини води до около 49% от населението на Сърбия да е ваксинирано с поне две дози до 28 февруари 2022 г., а 47% – с поне една (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Черна гора

Една от най-подценяваните и дори често пропускани в анализите за международни отношения на Балканите страна е Черна гора. От една страна, добрите отношения със Сърбия, от друга – излизът на Адриатическо море носи както геополитическа стойност на бившата югорепублика, така и приток на западни туристи и притежанието им на недвижими имоти в страната. Очаквано, пандемията COVID-19 нанася значителни щети върху икономиката на Черна гора, принуждавайки властите да вземат мерки. Проучване от 25 юли на 2021 г. разкрива, че близо 1/3 от гражданите на страната (29%) вярват в конспиративна теория, че докторите и правителството искат да ваксинират децата с аутизъм и други психически заболявания (Almost one-third of the citizens of Montenegro believe that vaccines cause autism, 2021).

Ето защо непосредствено преди летния туристически сезон тази година председателят на парламента в Черна гора Алекса Бешич се ваксинира публично. Той заяви, че няма претенции за избора на препарат, защото е сигурен, че „всичко одобрено от здравните институции е с високо качество и ефикасност. Като много черногорци той избра китайската ваксина „Синофарм“, защото заедно с руската „Спутник“ тя е една от най-масовите в страната.

„Реших да се ваксинирам в Беране, за да подам ясно послание и допринеса скромно с подкрепа към масовата ваксинация в северния регион на нашата страна. Така предпазваме себе си, другите, здравето и системата изцяло“, казва той.

Очаквайки туристическия сезон, призовавам за зорко внимание и масова ваксинация, за да съумеем да продължим в позитивна посока и запазим своята здравна система, нас самите, всички жители на Черна гора, чрез успеха на туристическия сезон своята икономика и по този начин цяла Черна гора“, категоричен е той.

Макар и разделена, православната общност на страната също играе роля в отношението на населението към COVID-19, с което местният политически елит е длъжен да се съобрази. За страната има значение както това, че

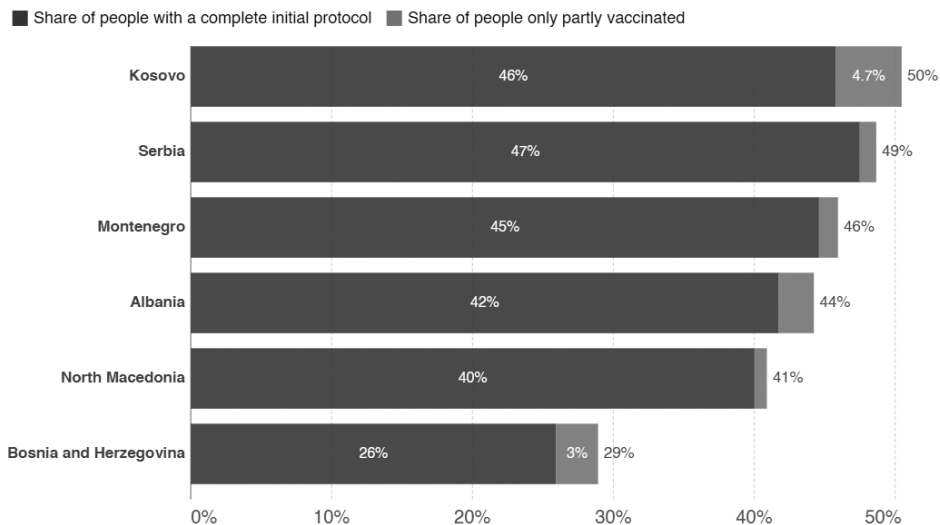
през ноември 2020 г. сръбският патриарх Иринеј почива от коронавирус, непосредствено след посещение на публично погребение в Черна гора, така и актуалното за септември 2021 г. напрежение между привърженици и противници на интронизацията на митрополит Йоаникий в Цетине (Тенев, 2021). Вероятно изискванията на туристическия бизнес като стратегическа ниша в икономиката на страната убеждават около 46% от населението на Черна гора да се е ваксинирало с поне една доза до 28 февруари 2022 г., а 45% – с поне две (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Сравнителен анализ на страните от Западни Балкани

След направения кратък обзор на политиките за справяне с пандемията КОВИД-19 в региона Западни Балкани, настоящото изследване пристъпва към сравнителен анализ на резултатите на всяка разглеждана страна поотделно. Изложените по-долу статистики във фигура 1 засягат процент от популацията на всяка страна в региона съответно с получена една доза, две дози или общ брой ваксинирани срещу COVID-19. Източник на данните е интернет страницата Our World in Data, която генерално позволява свободното разпространение на всяка своя публикувана информация.

Share of people vaccinated against COVID-19, Feb 28, 2022

Our World
in Data

Source: Official data collated by Our World in Data

Note: Alternative definitions of a full vaccination, e.g. having been infected with SARS-CoV-2 and having 1 dose of a 2-dose protocol, are ignored to maximize comparability between countries.

CC BY

Фигура 1. Процент от населението на страните в Западни Балкани, съответно получило пълен вакцинационен пакет (поне две дози), частично ваксинирани (поне една доза) и общ сбор между двете групи ваксинирани (Share of people vaccinated against COVID-19, 2022).

Започвайки отзад напред, мултиетническата и разкъсвана от вътрешни конфликти страна Босна и Херцеговина остава в дъното на класацията с едва 29% обща имунизация срещу COVID-19. След това обаче предстоят предимно изненади, които поставят пред безпристрания читател множество въпроси. Фаворитите за скорошно стартиране на преговори с ЕС и вече пълноправни членки на НАТО Северна Македония и Албания се справят относително зле – съответно с 41% и 44% обща ваксинираност на населението. Пред тях са Черна гора с 46% и Сърбия с 49%, които от години работят по затварянето на преговорни глави с ЕС. Страната със столица Белград обаче продължава външнополитическият си курс на отказ за членство в НАТО, което е често премълчавана, но съществена пречка пред европейската интеграция на страната. Това влияе индиректно и на темповете по кандидатстване на Черна гора. На върха в класирането неочаквано е страната, която изглежда най-далеч в преговорите за присъединяване към ЕС – Косово с близо 50% сбор от ваксинирани с една и две дози срещу COVID-19.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Европейският съюз е все по-изучаван като международен фактор, но ролята му на световната карта се определя и от вътрешните процеси на интеграция. Развитие на Съюза като система от международни отношения може да се анализира в системата на геополитически процеси и от позицията на наднационална организация. Подобен подход би спомогнал разбирането както на днешната глобална роля на ЕС, така и на ключовите елементи, навигиращи позицията на ЕС в геополитическата орбита. На практика ЕС вече се счита за една от двете икономически суперсили с нарастващо влияние в международната дипломатия, т.нар. „мека сигурност“ и световен ред. Съвсем естествено е пандемията от COVID-19 да подложи на изпитание легитимността на самия Съюз, а от Брюксел на пръв поглед се опитват чрез т.нар. ваксинна дипломатия да подобрят репутацията и разширят влиянието на ЕС в страните от Западни Балкани.

Съвсем естествено е всяка страна от региона да възприеме собствена политика за справяне със здравната криза, а разнопосочните послания от политиките и институциите са силно повлияни както от местния контекст и народопсихология на всяка страна, така и от търсения имидж пред партньорите от Европейския съюз. Настоящата работа не може да има становище по ефективността на масовата ваксинация сред населението на страните от Западни Балкани, но въпреки това този показател на глава от населението може да измери доколко са успешни политиките на страните от региона в тази насока. В крайна сметка се оказва, че политиките на справяне със здравната пандемия от COVID-19 нямат съществено влияние върху процесите по присъединяване на страните от региона към Европейския съюз.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Де Мюнтер, Андре** (2021). Западните Балкани. *Информационен фиш за Европейския съюз* [прегледан: 7 април 2022]. Достъпен от: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/168/the-western-balkans>.
[De Myunter, Andre (2021). Zapadnite Balkani. Informatsionen fish za Evropeyskia sayuz [pregledan: 7 april 2022]. Dostapen ot: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/168/the-western-balkans>.]
- Иванова, Венелина** (2021). Сърбия се хвали, че ще развива ваксинационен туризъм [онлайн]. *Дебати*, 26 март [прегледана: 1 октомври 2021]. Достъпна от <https://debati.bg/sarbia-se-hvali-che-shte-razviva-vaksinationsen-turizam/>.
[Ivanova, Venelina (2021). Sarbia se hvali, che shte razviva vaksinationsen turizam [onlayn]. Debati, 26 mart [pregledana: 1 oktomvri 2021]. Dostapna ot <https://debati.bg/sarbia-se-hvali-che-shte-razviva-vaksinationsen-turizam/>.]
- Марков, Юлиан**, (2021). МКД: РСМ има най-голям напредък във ваксинацията в региона, България е последна [онлайн]. Фокус. 28 август [прегледана: 1 октомври 2021]. Достъпна от <http://www.focus-news.net/news/2021/08/28/2897142/mkd-rsm-rsm-ima-nay-golyam-napredak-vav-vaksinatsiyata-v-regiona-balgariya-e-posledna>.
[Markov, Yuliyana, (2021). MKD: RSM ima nay-golyam napredak vav vaksinatsiyata v regiona, Bulgaria e posledna [onlayn]. Fokus. 28 avgust [pregledana: 1 oktomvri 2021]. Dostapna ot <http://www.focus-news.net/news/2021/08/28/2897142/mkd-rsm-rsm-ima-nay-golyam-napredak-vav-vaksinatsiyata-v-regiona-balgariya-e-posledna>.]
- САЩ** дариха на Косово половин милион дози от ваксината на Pfizer (2021) [онлайн]. *Българско национално радио*. 20 август [прегледана: 01 октомври 2021]. Достъпна от: <https://bnr.bg/post/101515815/sasht-dariha-na-kosovo-polovin-milion-dozi-ot-vaksinata-na-pfizer>.
[SASht dariha na Kosovo polovin milion dozi ot vaksinata na Pfizer (2021) [onlayn]. Balgarsko natsionalno radio. 20 avgust [pregledana: 01 oktomvri 2021]. Dostapna ot: <https://bnr.bg/post/101515815/sasht-dariha-na-kosovo-polovin-milion-dozi-ot-vaksinata-na-pfizer>.]
- Тенев, Мерим** (2021). Сблъсъци в Черна гора заради интронизация на наместник на Сръбската църква [онлайн]. *БНР, Програма Хоризонт*, 5 септември [прегледана: 01 октомври 2021]. Достъпна от <https://bnr.bg/horizont/post/101522476/raste-naprejenieto-v-chnerna-gora>.
[Tenev, Merim (2021). Sblasatsi v Cherna gora zaradi intronizatsia na namestnik na Srabskata tsarkva [onlayn]. BNR, Programa Horizont, 5 septemvri [pregledana: 01 oktomvri 2021]. Dostapna ot <https://bnr.bg/horizont/post/101522476/raste-naprejenieto-v-chnerna-gora>.]
- Albania** donates COVID-19 vaccines to Kosovo health workers (2021) [online]. *Reuters*. 20 March. [Accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-kosovo-idUSKBN2BC0NH>.
- Almost** one-third of the citizens of Montenegro believe that vaccines cause autism (2021) [online]. *UNICEF Montenegro*. 28 July [Accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/almost-one-third-citizens-montenegro-believe-vaccines-cause-autism>.

- Bechev**, Dimitar (2021). How Aleksandar Vučić stole the vaccine-diplomacy show [online]. *Atlantic Council*, 30 June [accessed 01 October 2021]. Available at <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/how-aleksandar-vucic-stole-the-vaccine-diplomacy-show/>.
- BiH** requests international assistance in their response to COVID-19 (2021) [online]. *Sarajevo Times*. 17 July [Accessed 30 September 2021]. Available at: <https://www.sarajevotimes.com/bih-requests-international-assistance-in-their-response-to-covid-19/>.
- Bytyci**, Fatos (2021). Kosovo PM gets first COVID-19 vaccine shot to encourage take-up [online]. *Reuters*. 29 March [accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/kosovo-pm-gets-first-covid-19-vaccine-shot-encourage-take-up-2021-03-29/>.
- Dragojlo**, Sasa (2021). Work Starts in Serbia on Chinese Sinopharm Vaccines Factory [online]. *Balkan Insight*. 9 September [Accessed 01 October 2021]. Available at <https://balkaninsight.com/2021/09/09/work-starts-in-serbia-on-chinese-sinopharm-vaccines-factory/>.
- [Fourth]** 4th EU-BIH Meeting of Stabilisation and Accession Council in Held Brussels (2021) [online]. *Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina*. 13 July [Accessed 30 September 2021]. Available at: https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/saopstenja_predsjedavajuceg/default.aspx?id=36258&langTag=en-US.
- Halili**, Eduart (2021). Montenegro with Tightened Measures at Border as Delta Variant Spreads [online]. *Albanian Daily News*, 20 August [Accessed 30 September 2021]. Available at: <https://albaniandailynews.com/news/montenegro-with-tightened-measures-at-border-as-delta-variant-spreads>.
- Kote**, Kristo (2021a). Albania's Daily Covid Cases Exceed 500, 2 victims [online]. *Albanian Daily News*. 19 August [Accessed 30 September 2021]. Available at: <https://albaniandailynews.com/news/albania-s-daily-covid-19-cases-exceed-500-as-two-more-citizens-die-1-1>.
- Kote**, Kristo, (2021b). Only 34% of Albanians Have Received Covid-19 Jab [online]. *Albanian Daily News*. 19 August [accessed 30 September 2021]. Available at: <https://albaniandailynews.com/news/only-26-of-albanians-have-received-covid-19-jab-1>.
- Lenzu**, Maria Daniela (2021). EU extends the mandates of the EU special representatives in Bosnia and Herzegovina and in Kosovo for two years [online]. *European Council*, 19 July [Accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/07/19/eu-extends-the-mandates-of-the-eu-special-representatives-in-bosnia-and-herzegovina-and-in-kosovo-for-two-years/>.
- NATO** helps Kosovo and Montenegro during COVID-19 pandemic (2020) [online]. *European Western Balkans*. 29 April [accessed 01 October 2021]. Available at: <https://europeanwesternbalkans.com/2020/04/29/nato-helps-kosovo-and-montenegro-during-covid-19-pandemic/>.
- Nievas**, Maria Ruiz (2021). Joint press statement following the 11th meeting of the Stabilisation and Association Council between the EU and Albania [online]. *European Council*, 1 March [accessed 30 September 2021]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/03/01/joint-press-statement-following-the>

11th-meeting-of-the-stabilisation-and-association-council-between-the-eu-and-albania/.

- Nievas**, Maria Ruiz, (2019). Council conclusions on Commission Opinion on Bosnia and Herzegovina's application for membership of the European Union [online]. *European Council*, 10 December [accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2019/12/10/council-conclusions-on-commission-opinion-on-bosnia-and-herzegovina-s-application-for-membership-of-the-european-union/>.
- Parrock**, Jack (2021). Balkan border change would lead do a bloodbath, warns North Macedonia's president [online]. *Euronews*. 28 April [accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.euronews.com/2021/04/28/balkans-border-change-would-lead-to-a-bloodbath-warns-north-macedonia-s-president>.
- Prime Minister** Edi Rama's public communication on COVID-19 situation (2021) [online]. *Albania Prime Minister's Office*. 12 August [accessed 30 September 2021]. Available at: <https://kryeministria.al/en/newsroom/komunikim-publik-i-kryeministrit-edi-rama-mbi-situaten-e-covid19/>.
- La **Serbie** offre 25 euros aux citoyens vaccinés (2021) [online]. *Euractiv*. 6 May [accessed 01 October 2021]. Available at: <https://www.euractiv.fr/section/monde/news/la-serbie-offre-25-euros-aux-citoyens-vaccines/>.
- Share** of people vaccinated against COVID-19 (2022) [online]. Our World in Data. 28 february [accessed 07 April 2022]. Available at: <https://shortest.link/bqXi>.
- Sinoruka**, Fjori (2021). Albanian PM Sparks Outrage, Saying COVID-19 Patients Can't Vote [online]. *BalkanInsight*. 5 March [Accessed 30 September 2021]. Available at: <https://balkaninsight.com/2021/03/05/albanian-pm-sparks-outrage-saying-covid-19-patients-cant-vote/>.
- Sito-Sucic**, Daria (2021). Foreign vaccine-seekers flock to Serbia for COVID-19 [online]. *Reuters*. 25 March [Accessed 01 October 2021]. Available at <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-serbia-inoculation-idUSKBN2BH2HT>.
- Substance** for producing Sputnik V vaccine arrives in Serbia (2021) [online]. *N1 Belgrade*. 14 Septembre [accessed 01 October 2021]. Available at: <https://rs.n1info.com/english/news/substance-for-producing-sputnik-v-vaccine-arrives-in-serbia/>.

**КОМУНИКАЦИОННИТЕ ПОДХОДИ НА
ПРАВИТЕЛСТВЕНИТЕ РЪКОВОДИТЕЛИ НА БЪЛГАРИЯ И
ГЕРМАНИЯ ПО ОТНОШЕНИЕ НА
КОРОНАВИРУСНАТА ПАНДЕМИЯ: СРАВНИТЕЛЕН
ДИСКУРСИВЕН АНАЛИЗ (МАРТ 2020 – ЮЛИ 2021)**

Бианка Бориславова Богоевска

Анотация: Научната статия представлява сравнителен дискурсивен анализ на комуникационните подходи на бившия министър-председател на Република България Бойко Борисов и бившия канцлер на Федерална република Германия Ангела Меркел по отношение на мерките за справяне със здравната криза, предизвикана от коронавируса. Статията цели да обрисова и предложи по-добро познаване на политическата комуникация на лидерите по време на кризи. Вземат се предвид медийните изявления на двамата, а анализираният период обхваща периода между март 2020 г. и юли 2021 г. (април 2021 г. за Бойко Борисов). Основният извод, който анализът представя, е, че Б. Борисов е праволинеен, пряк и до голяма степен лаконичен. Той разчита на вече изградилите се възприятия и отговорност на гражданите и се явява в полезрението им като някой, който е там, за да *напомни* за заплахата, а не за да ги *убеди*, че такава изобщо съществува. А. Меркел от своя страна чрез изявленията си търси пътища, по които да стигне до възприятията и усещанията на хората и да ги *убеди*, че опасност има и че тя ще повлияе на всеки един човек по всички възможни начини.

Ключови думи: Борисов, Меркел, пандемия, комуникация, подход.

**THE COMMUNICATION APPROACHES OF THE GOVERNMENT LEADERS
OF BULGARIA AND GERMANY REGARDING THE CORONAVIRUS
PANDEMIC: COMPARATIVE DISCOURSE ANALYSIS
(MARCH 2020 – JULY 2021)**

Bianka Borislavova Bogoevska

Abstract: The scholarly article presents a comparative discourse analysis of how the ex-PM of Bulgaria Boyko Borissov and the ex-chancellor of Germany Angela Merkel communicated with their audiences regarding the measures aimed at tackling the coronavirus pandemic. The article seeks to illustrate and shed light on the political communication of leaders in times of crisis. The analysis is focused on media speeches between March 2020 and July 2021 (April 2021 for Borissov). The key conclusion of the study is that Borissov was straightforward and to a large extent laconic. He depended on citizens' own perceptions

and responsibility, turning toward them as someone who should *remind* them of the danger, not *persuade* them that their life is jeopardised. A. Merkel, in turn, tried to reach her audience's perceptions and feelings, aiming to *persuade* them that the threat is there and it will affect each person in all possible ways.

Keywords: Borissov, Merkel, pandemic, communication, approach.

I УВОД

С избухването на пандемията в началото на 2020 г. на дневен ред освен всичко останало бе поставен и въпросът за убедителната политическа комуникация в условията на глобална криза. По-точно – какви подходи предприеха политическите лидери в опита си да насърчат гражданите да спазват (или не спазват) противоепидемичните мерки. Целта на статията е да даде отговор на този въпрос чрез сравнителен дискурсивен анализ на два случая – България и Германия. Обект на статията са комуникационните похвати (обединени в подход), използвани от бившия министър-председател на Република България – Бойко Борисов – и канцлера на Федерална република Германия – Ангела Меркел. Предметът е тяхното сравнение – а именно как се доближават и разграничават подходите на канцлера на държава с дълголетна демократична история, каквато е Германия, и бившия министър-председател на България, която може да се класифицира като млада демокрация (виж напр. Keefe, 2005). Статията цели да обрисова и предложи по-добро познаване на политическата комуникация на лидерите по време на кризи, като се сравнят две демократични държави на различен етап от своето развитие по отношение на политическа култура (Verba, Almond, 1963).

Статията стъпва върху теорията за т.нар. секюритизация – наративния процес на идентификация на заплахата и предприемането на извънредни мерки – за пръв път представена от Оле Уевър (Wæver, 1993). Тази теория предоставя подходящ инструментариум за илюстриране на това, как политическите актьори влизат в интересубективна комуникация с гражданите в опита си да ги убедят, че в действителност кризата има и че е нужно те да се откажат от определени граждански права, за да може кризата да бъде преодоляна.

В сравнителния дискурсивен анализ се взимат предвид медийните изявления на А. Меркел и Б. Борисов, а анализираният период обхваща периода между март 2020 г. и юли 2021 г. (април 2021 г. за Бойко Борисов). Приложение е методологията на дискурсивния анализ – изследване на изразните средства и понятията, с които политическите лица си служат, какво внушение оставят те в публиката, и най-вече кои са фундаменталните възприятия, от които анализиранията изявления биха могли да извираат.

Настоящият текст ще представи първо преглед на литературата, теоретична рамка и методология, а след това ще продължи с изводите на изследването относно Бойко Борисов и Ангела Меркел. Междуременно ще се на-

чертаят приликите и разликите между подходите на двамата лидери. Накрая ще се представят кратко обобщение (дискусия на резултатите) и приносите на труда.

II ЛИТЕРАТУРЕН ОБЗОР

В тази глава ще се разгледат вече наличните академични материали относно комуникацията по време на коронавирусната пандемия, започнала през 2020 г. Подборът на авторите и материалите е продиктуван от стремежа да се представят различните призми, през които кризисната комуникация е изследвана – като конструиране на значения, лингвистични особености на посланията, емоционално влияние на посланията върху публиката.

Бернадет Хайлънд-Ууд, Джон Гарднър, Джули Лийск и Улрих Екер (Hyland-Wood, Gardner, Leask, Ecker, 2021) разглеждат комуникацията по време на пандемията и влиянието ѝ върху резултатите от мерките. Те твърдят, че ефективната комуникация по време на здравна криза не се базира само на послания, а по-скоро е един интерактивен процес на обмяна на информация и мнения сред различните индивиди, групи и институции. Този тип комуникация изисква продължително ангажиране с общностите. Що се отнася до отделните послания, според тях широката подкрепа за едно послание не зависи единствено от самото послание като такова, а и от това, как процесът на развитието му се комуникира с гражданите. Дава се за пример Австралия, където според авторите комуникационната стратегия е довела до по-високо публично доверие, увереност и най-вече спазване на изискваните мерки.

Сара Голъст, Ребека Наглър и Ерика Фаулър (Gollust, Nagler, Fowler, 2020) изследват комуникацията около пандемията в САЩ. Те начертават комуникационните условия, които според тях допълнително влошават кризисната обстановка. Това са междупартийните конфликти, противоречията в наличните научни изследвания, омаловажаването на опасността, прекалената емоция, фрагментираната медийна среда и посланията на тогавашния президент Доналд Тръмп. Според авторите тези фактори са допринесли за разнопосочните отзвучи сред медиите, партийните лидери и обществото, а това от своя страна е довело до разнопосочни нагласи и действия, предприети от американските граждани. В крайна сметка, отчасти вследствие на гореизброените фактори крайните резултати от протиепидемичните мерки се оказват различни в различните области.

Филипе Собрал, Джулиана Карвальо, Уршула Лаговска и Лилиане Фуртадо (Sobral, Carvalho, Łagowska, Furtado, Grobman, 2020) провеждат експериментално проучване в Бразилия, в което представят четири сценария за послания относно коронавируса. Респондентите оценяват как сценариите влияят на нивото им на тревожност, одобрението им за действията на пра-

вителството за справяне с кризата, цялостното доверие в правителството, както и възприятията им за честността на правителството. Респондентите са разделени на различни групи, като всяка група дава отговор на различните сценарии. Четирите сценария са както следва:

- песимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към конкретни мерки;
- песимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към генерални мерки;
- оптимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към конкретни мерки;
- оптимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към генерални мерки.

Резултатите от проучването, в което участват 436 респонденти, сочат, че песимистичният тон на посланията има ясно изразено влияние върху нивата на тревожност у респондентите. Негативните послания също са в по-голяма степен свързани с по-високо одобрение за правителствените мерки, отколкото оптимистичните. От друга страна, това, дали в посланията се говори за специфични или генерални мерки, не влияе върху тревожността или доверието в правителството.

Том Кристенсен и Пер Лъограйд (Christensen, Lægreid, 2020) изследват комуникацията на кризата в Норвегия. В анализа си те обръщат внимание на едно специфично понятие от сферата на психологията – „създаване на значение“ (meaning-making). Това е процес, при който политическите актьори използват определени аргументи и символи в подкрепа на предприетите от тях мерки за излизане от кризата (Boin, t'Hart, Stern, Sundelius, 2017). Според авторите този процес е добре застъпен в норвежката комуникационна стратегия чрез слогана „Да работим заедно“ и това е подсилило успеха на правителството в справянето с кризата, заедно с високото доверие на гражданите в системата. Важен елемент на изследването е и поддържането на репутацията на правителството като част от комуникационната стратегия.

Маурицио Ферера, Йоан Миро и Стефано Ронки (Ferrera, Miró, Ronchi, 2021) разглеждат комуникацията в Германия. Според тях Ангела Меркел успява „сравнително ефективно“ (р. 1343) да се справи комуникационно в хода на кризата и това среща високо одобрение от германските граждани. Комуникационната ѝ стратегия, твърдят авторите, се базира на „целенасочен подход“ и дори на „убеждаващо лидерство“, при което убеждението в определени ярвания и ценности е ключово (пак там).

Шилвия Яворска (Jaworska, 2021) се фокусира изцяло върху комуникационния подход на А. Меркел по отношение на здравната криза. Тя изследва лексико-граматическите особености на телевизионните речи на Меркел, както и на медийните ѝ брифинги. Според автора тогавашният канцлер на

Германия построява стратегията си върху специфичен набор от езикови конструкции, които са били използвани и преди кризата, но тогава употребата им се засилва значително. Посочва се, че Меркел се възприема като един от малкото лидери, които успешно „минават“ през първата вълна на пандемията. Подходът ѝ се дава като пример за успешно убеждаване на обществото.

От досега разгледаните материали се вижда, че темата представлява интерес за учени от всички краища на света. Изследвани са различни аспекти на кризисната комуникация, в която политическите лидери встъпват – конструиране на значения, лингвистични особености на посланията, влияние на посланията върху тревожността у гражданите и доверието им в правителството, различни тенденции. Настоящата статия има за цел да допринесе към научния дебат, като вземе лидерската фигура на Ангела Меркел и я сравни с тази на Бойко Борисов. Към момента няма анализи за комуникационната стратегия на българското правителство в началото на кризата, така че настоящият труд може да допринесе именно с това – да се сравни подходът на лидера на западноевропейска държава с този на лидера на страна от Източна Европа.

III ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

След като бе представен обзор на общата литература по темата, в тази част ще се разгледа избраната теория, върху която стъпва изследването. Както бе споменато в увода, теорията, която трудът прилага, е тази за секюритизацията. Оле Уевър (1995) е този, който поставя основите на теорията, която се явява като продължение на конструктивизма в академичната литература в сферата на международните отношения. Според конструктивизма, и съответно според теорията за секюритизацията, една заплаха за международния и националния ред се превръща изцяло в такава, когато някой излезе пред обществото и с волеви акт я опише като такава. Това течение се развива заедно с реализма, според който заплахите съществуват независимо от това дали някой ги комуникира като такива, или не. Тази статия няма за цел да застане зад всички идеи на конструктивизма и да „докаже“ истинността му, тъй като и в двете теоретични полета има достатъчно смислени елементи. По-скоро, теорията за секюритизацията като клон на конструктивизма предоставя нужните идеи и термини, които да помогнат на един изследовател да проучи и опише процеса по представянето на една заплаха като такава. Според тази теория сигурността трябва да се разглежда като речеви акт – нещо се „произнася“ като заплаха, а от това следват мерки. За да бъде този речеви акт „секюритизация“, той трябва да следва определена структура, наподобяваща военната комуникация в миналото, чрез използване на историческите понятия за оцеляване, неотложност, заплаха и защита. Обявяването на нещо за заплаха за сигурността е процес с три основни елемента:

1. Даден актьор твърди, че съществува заплаха за нещо или някого.
2. Актьорът изисква правомощията да предприеме извънредни мерки за справяне със заплахата.
3. Актьорът убеждава гражданите, че справянето със заплахата оправдава нарушаването на дадени норми (ограничаването на права) за определено време.

Връщайки се към темата на труда, комуникацията по време на корона-вирусната пандемия изглежда като подходящ пример за обрисуването на една заплаха, която бива описвана като налагаща ограничаването на част от гражданските права. Според теорията това е опасност, която до определена степен бива възприета като такава на базата на информация, идваща от централните правителства. В този смисъл, важно е да се проследи как точно политическите лидери минават през този процес на „секюритизация“ на коронавируса, изпълнявайки горепосочените стъпки. Теорията е включена в труда не за да бъде доказана или отхвърлена – целта е да онагледят кризисната комуникация, при която гражданите се отказват (или не се отказват) доброволно от част от правата си.

Към момента вече съществуват изследвания, в които пандемията е анализирана през призмата на тази теория. Ана Молнар, Лили Такач и Ева Харнос (Molnár, Takács, Harnos, 2020) анализират комуникационния подход на унгарския премиер Виктор Орбан, привеждайки в употреба понятието за секюритизация. Според тях във вербалната комуникация на Орбан силно се застъпват понятията за война и военно както в метафоричен, така и в реалистичен план. За пример се дават използвани от него понятия като „невидим, непознат враг“, „битка“, „отбранителна линия“, „боен план“, „отблъскване на атаката“ и др. Именно тези послания според авторите са индикатор за секюритизацията на коронавируса от страна на унгарския премиер. Молнар, Такач и Харнос дават за пример и посланията на други лидери. Доналд Тръмп например описва себе си като „военен президент“, който се бори с невидим враг, а Си Дзинпин говори за „народна война“ срещу коронавируса. Генералният секретар на ООН Антонио Гутериш твърди по време на среща на върха на G-20, че „ние сме на война с вирус – и не изглежда да я печелим“.

Елементите, които теорията за секюритизацията описва, със сигурност се срещат не само в гореизброените примери, а и сред посланията на други лидери. Настоящият текст цели да изобрази секюритизацията в изказванията на А. Меркел и Б. Борисов, и така да допринесе към академичния дебат по темата за сигурността като наратив.

IV МЕТОДОЛОГИЯ

След като бе представена теорията, в тази част ще се разгледа методологията, приложена в статията. Както вече бе споменато, изследването

представлява сравнителен дискурсивен анализ. В тази глава ще се разгледат основните характеристики на дискурсивния анализ, предимствата и недостатъците му, защо статията стъпва върху дискурсивен анализ, методите, приложени в изследването и ограниченията им.

За дискурса като понятие е написано много. Според някои автори това е „фиксацията на значение в определена област“ (Jørgensen, M.W., Phillips, 2002, с. 141). В най-общи линии, дискурсът означава комуникация. Ето защо, когато целта е изследване на комуникацията, първият метод, който изниква в ума на анализатора, е дискурсивен анализ. Чрез анализ на културните и лингвистичните особености на устната и писмената реч може да се проследят схващанията и целите на изследваните индивиди. Сравнителният дискурсивен анализ дава възможност да се съпоставят послания, идващи от различни личности, култури и езици. Този тип методология е приложен в настоящия труд с няколко цели: да се съпоставят посланията на двама политически лидери, които мислят, говорят и съществуват в различни среди; да се начертаят приликите и разликите в изявленията им; да се установят възприятията на тези политически актьори по темата; както и да се установят техните цели и средствата, които прилагат, за да постигнат тези цели.

Дискурсивният анализ позволява всички тези неща, но в същото време има и своите недостатъци. Първо, очевидно е, че хората не казват и не пишат всичко, за което мислят. Второ, широката общественост няма достъп до всичко, което е казано или написано. Трето, различните анализатори могат да интерпретират едно и също изказване по различни начини, в зависимост от своите собствени възприятия и средата, от която идват. Именно заради това е важно тези ограничения да се приемат и изследователят да се опита да е възможно най-малко субективен. Това, разбира се, е трудно за постигане, но когато се начертаят ясно критериите, по които се сравняват и тълкуват изявленията, субективността може да бъде ограничена. Именно тези критерии и методи ще се представят в следващите абзаци.

Настоящият анализ взема предвид медийните изявления на А. Меркел и Б. Борисов, а анализираният период обхваща периода между март 2020 г. и юли 2021 г. (април 2021 г. за Бойко Борисов). Няколко основни неща се разглеждат в изказванията:

- основни понятия, и по-точно възприятията, които се свързват с тези понятия;
- рационалност и емоционалност в посланията;
- цел на посланията – да се каже нещо с идеята, че хората ще го разберат според собствените си идеи и възприятия (напр. представяне на данни тип „нещата са такива, каквито са“), или да се направи опит за разубеждаване на хората в настоящите им възприятия и убеждаването им в схващанията и вярванията на говорещия;

- наличие или отсъствие на опит за извикване на определени емоции – страх, тревожност, вяра, емпатия, вина.

В последващия анализ се представят изказванията на Борисов и Меркел, като всеки от гореизброените елементи се взема предвид в обобщението на изводите.

Относно обхвата и броя на изследваните изказвания, разглежданият период е март 2020 – юли 2021 за Ангела Меркел и март 2020 – април 2021 за Бойко Борисов, тъй като тогава приключва неговият мандат. Материалите са намерени в интернет по ключови думи. При Бойко Борисов са идентифицирани 9 изказвания (в 9 различни дни). При него изявленията са нисък брой, тъй като той делегира голяма част от комуникацията си на ген. Венцислав Мутафчийски, председател на Националния оперативен щаб за борба с коронавируса. На това ще се обърне специално внимание няколко абзаца по-надолу, в началото на аналитичната глава. При Ангела Меркел, която е водещата фигура в кризисната комуникация на Германия, са идентифицирани 18 изказвания (в 18 различни дни). В сравнителния анализ се набляга на съдържанието на изказванията, а не на интензитета им поради горепосочената причина – Бойко Борисов не води сам комуникационната стратегия, за разлика от Меркел.

Ключово за всеки изследователски труд е да се посочи до колко методите му са надеждни и валидни. Надеждността касае това, дали друг изследовател би получил същите резултати при използването на същите методи. Въпреки че гореизброените критерии, на базата на които се анализират изказванията, не са операционализирани числено, те са описани в детайли, така че по всяка вероятност друг анализатор би направил същите изводи. Валидността се отнася до точността на метриците, които се прилагат, по-точно дали постигат целите си, като „измерват правилно“. Тук отново може да се каже, че липсата на количествена операционализация прави установяването на валидност по-трудно. В същото време обаче гореизброените критерии стъпват върху дихотомии – емоционалност или рационалност, наличие или липса на опит за събуждане на емоции (и то изрично посочени емоции), наличие или липса на опит за убеждаване в нещо. Тези бинарни категории правят анализа по-точен, отколкото би бил без предварително изредени критерии.

V АНАЛИЗ

След като бяха представени литературният обзор, теоретичната рамка и методологията, текстът продължава с анализа на комуникационните похвати на Бойко Борисов и Ангела Меркел. Първо ще се разгледат и анализират изявленията на Борисов, а след това на Меркел, като накрая ще се представи обобщено сравнение между двата подхода.

Преди да се представят анализът и изводите, е нужно да се направи важно уточнение. Както бе споменато няколко абзаца по-нагоре, Бойко Борисов не е единствената фигура в комуникацията на българското правителство по отношение на коронавируса. Той „делегира“ немалка част от изявленията на председателя на НОЩ ген. Мутафчийски, както и на тогавашния здравен министър Костадин Ангелов. Тук някой би попитал – тогава защо не се анализира цялостният подход, като се вземат предвид изявленията и на трите фигури?

Причината анализът в частта си за България да се фокусира върху Б. Борисов е желанието да се изследва ролята на лидера в кризисната комуникация. Именно затова изследването се съсредоточава не толкова върху кризисната комуникация на двете правителства генерално, а на това, което идва като послания от Борисов и Меркел. Този подход има своите ограничения, например невъзможността за сравнение на интензитета на изказванията. В същото време обаче дори при тези обстоятелства сравнението между подходите на двамата лидери остава плодотворно, тъй като дава представа за възприятията и целите на тези политически актьори. Освен това фактът, че Бойко Борисов прехвърля част от комуникацията върху други фигури, сам по себе си е част от неговата комуникационна стратегия. Това е индикатор за няколко неща. Първо, показва желание за „дисперсия“ на комуникацията, а не съсредоточаването ѝ в един субект. Има известна вероятност целта да е „подсигуряване“, или по-точно „диверсификация“ на влиянието върху българското общество, тъй като, поне на теория, е по-лесно няколко фигури да успеят да убедят повече целеви групи, отколкото една-единствена фигура. Второ, този избор индикира желание комуникацията да се възприеме от обществото като експертна. По този начин сякаш се казва на публиката, че това е здравна криза, която трябва да бъде разрешена от здравни експерти, а не от политици. Тук политическият лидер се явява като подкрепяща периферия, той има участие в управлението на кризата, но тежестта пада върху хората, които имат нужните знания и информация.

При Ангела Меркел се наблюдава подобен подход в първия месец на пандемията, но след това тя става основното лице, което излиза пред германското общество и говори за вируса и мерките до края на мандата си като канцлер. Въпреки тази основна разлика в подходите има смисъл да се начертаят приликите и разликите в изявленията на двамата, тъй като независимо от това, дали са избрали да са водещите комуникационни фигури, те остават политически лидери. А именно това е целта на анализа – да се анализира комуникацията на политическите актьори.

След като бе направено това уточнение с някои съпътстващи го изводи, следва представяне на посланията на Бойко Борисов, а след това – тези на Ангела Меркел.

Най-общо казано, в публичните изявления на Бойко Борисов се наблюдава прямота, прагматичност, целенасоченост и до известна степен лаконичност. Той не се обръща към гражданите с особено дълги речи, в които да започне отдалеч с обрисуването на опасността от пандемията и ефекта ѝ върху личния живот на хората. Внушението, което изказванията му оставят, е по-скоро следното: има пандемия, има и мерки; трябва да спазваме мерките, ако искаме пандемията да приключи, дори това да ни коства лични жертви. Често се позовава на статистически данни за заболели и жертви, а основните понятия, около които посланията му се въртят, са *отговорност, дисциплина, чувство за самосъхранение*. Примери за тези послания са следните изказвания:

Ваксинирайте се, бъдете отговорни! Само така можем да победим COVID-19 и да продължим да живеем нормално. – август 2021 (Ваксинирайте се, бъдете отговорни, призова лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов, 2021)

(...) силно се разчита на чувството за самосъхранение и личната отговорност на хората (...) – март 2021 (Тенденцията за нарастване на случаите на COVID-19 у нас се запазва..., 2021)

Сега е време да покажем, че сме дисциплинирана нация. Ако всичко мине наред по Великденските празници и има самодисциплина, ще можем да отворим парковете и планините край големите градове. – април 2020 (Каркаланова, 2020)

Понятия като „солидарност“, често използвани от Ангела Меркел, както ще се види по-долу, рядко се споменават от него изрично. Изключение е изказването му на стратегически форум в Словения относно реакцията на ЕС по отношение на пандемията:

Провали ли се светът с COVID-19 – провали се! Имаше ли солидарност – нямаше! Бяхме ли неподготвени – категорично неподготвени! – август 2020 (Борисов за пандемията в Европа: Провалихме ли се – провалихме се!, 2020), както и изявление от пролетта на 2021 г.:

Ключовата дума е солидарност, за да може целият Европейски съюз – силен, единен, солидарен, да излезем от тази пандемия – април 2021 (Премиерът Бойко Борисов посети „София тех парк“, където се намира един от осемте европейски суперкомпютъра, 2021).

Въпросните цитати оставят впечатлението, че солидарността се възприема от него като нещо, което се изразява най-вече на наднационално и международно ниво, а на личностно ниво ключови са отговорността и чувството за самосъхранение, както бе посочено по-горе. По-точно, в първото изказване понятието не се споменава експлицитно в смисъла на „международна солидарност“, но следва да се вземе предвид обстановката на форума, който е наднационален, както и частта със „светът се провали“. Тези два фактора, в комбинация с употребата на „солидарност“ единствено в този контекст, до

голяма степен сочат към разбирането на солидарността като нещо, което е повече присъщо за отношенията между обществата, а не толкова за отношенията между индивидите. Второто изявление, направено 8 месеца по-късно, затвърждава това твърдение. Според изявлението „солидарен“ е и трябва да бъде Европейският съюз, за да може да се излезе от пандемията. Именно употребата в този контекст и липсата на изявления, които описват солидарността като междуличностно отношение, индикират гореописаното възприятие на Б. Борисов.

По думите на Борисов, за да излезе българското общество от пандемията, индивидите следва да са със силно „чувство за самосъхранение“, „отговорни“ и „дисциплинирани“. В този наратив коронавируса е един огромен и временен проблем, който индивидът трябва да посрещне с мисъл за това, какво е влиянието върху самия него, и оттам да се появи чувството за отговорност спрямо другите, а за всичко това са нужни жертви и самодисциплина. Основната идея тук е, че схващането на личността за мястото ѝ в социума се построява изцяло от вътре навън – за да сме отговорни пред другите в общността и да ги предпазим, следва да опазим самите себе си.

Друг основен момент в подхода на Бойко Борисов е, че той се обръща към обществото с презумпцията, че гражданите така или иначе осъзнават опасността от пандемията, и следва единствено да им се напомни, че тя е там – не е изчезнала, и отговорността за справянето с нея е тяхна. Пример за това е:

Ние сякаш сме свършили с пандемията, тя си е заминала. Такова е отношението на хората и не знам кой им внушава, че всичко е преминало. – март 2021 (Бонева-Благоева, 2021).

Както вече бе споменато, липсва детайлно описание на отражението ѝ върху личните животи на хората и различните сфери на живота. С други думи, убеждаващият елемент в комуникационния подход не е силно застъпен, набляга се на приканването към действия – чрез внушаване на отговорност и дисциплина.

Основното обобщение, което може да се направи на базата на горните цитати и изводи, е, че наративът на Б. Борисов се основава на възприятието, че обществото е съставено от индивидуални личности, които трябва и могат да мислят за себе си, а оттам идва и отговорността към другите. В това индивидуалистично общество личностите са достатъчно зрели и до голяма степен могат да преценят сами колко е голяма опасността на базата на своите собствени възприятия, в комбинация с експертната информация, поднесена от Националния оперативен щаб. Главното, което следва да се подава като послания към обществото, са призивите или по-точно напомнянията за дисциплина и отговорност, за да може опасността да премине по-бързо и животът да се върне към нормалното.

При Ангела Меркел също се наблюдават подобни призиви за дисциплина и отговорност, но редом с тях тя застъпва и понятието за солидарност към личните истории, развиващи се на фона на глобалната статистика. Примери за призоваване към дисциплина, която ще бъде последвана от позитиви, са:

Ако проявим възможно най-много издръжливост и дисциплина в началото на тази пандемия, ще можем да се върнем към икономическия и социалния живот по-бързо и устойчиво. – март 2020 (Coronavirus: Angela Merkel urges unity in Germany's 'biggest challenge since World War II, 2020)

Най-ключовото в усилията ни да преборим вируса, е отговорното поведение на всеки един от нас, както и желанието за сътрудничество. – декември 2020 (Nanan-Sen, 2020)

Междувременно в реториката на А. Меркел се наблюдава и алюзия към сътрудничество, солидарност и емпатия сред обществото:

От Обединението на Германия насам, не, от Втората световна война насам, нашата страна не е била изправена пред предизвикателство, за справянето с което солидарността като действие да е била толкова важна, колкото сега.

Паническото пазаруване, сякаш няма да има утре, е безсмислено и в крайна сметка показва пълна липса на солидарност. – март 2020 (Stamm, Grüll, Lawton, 2020).

В обръщение към младите, тя казва:

Помислете кое е най-важно за вас. Не е ли здравето на семейството ви, на бабите и дядовците ви? А също и възможността за благоприятни образователни и работни условия в следващите години? – октомври 2020 (Nehra, 2020)

А. Меркел нерядко споменава и тежестта, която лекарите и медицинските сестри трябва да понесат, отново в опит да породи чувство за солидарност и емпатия:

(...) не можем да оставим лекарите и сестрите сами (...) – април 2021 (Angela Merkel calls for uniform set of COVID restrictions across Germany, 2021)

Изявленията ѝ са най-честно съдържани, но на моменти се наблюдава и емоционалност, която може да се прочете като опит да предаде посланията си на ниво лични възприятия и чувства, за да резонира с аудиторията си:

Не съм подготвена да стоя и да гледам как заразяванията стигат 100 000 на ден. – април 2021 (Connolly, 2021)

Ей Би Си Нюз я цитира как казва, че е имала *безсънни нощи*, опитвайки се да вземе решения, които засягат живота на милиони души (Jordans, 2021). „Дейли Експрес“ отбелязва, че тя е почти просълзена, докато отправя призив към германските граждани да бъдат бдителни по време на коледните празници:

Наистина съжалявам, от дъното на душата си – декември 2020 (Nanan-Sen, 2020).

Всичко това сочи към стремеж да стигне до хората по емоционален път и да ги убеди в наличието на реална опасност, като покаже, че тя самата е част от това.

Изключително интересен момент в посланията на А. Меркел е сравнението на пандемията с Втората световна война. В действителност лидерите на други държави също правят паралел с това историческо събитие, но тук следва това да се отчете и като опит за нещо друго. Известен факт е, че в колективната памет на германците Втората световна война се възприема като срамен исторически момент – обществото не успява да предотврати идването на власт на нацистката партия, както и последващите събития. В този смисъл подобно сравнение загатва именно това понятие за обща национална отговорност, а също е способно да събуди нежелание, донякъде полусъзнателно, отново да се стигне до момент, в който германците да изпитват срам и вина поради евентуална липса на солидарност и отговорност.

В общи линии подходът на А. Меркел е диалогичен, донякъде емоционален, убеждаващ, изграден върху стремежа да се да събуди усещане за емпатия, но и вина. В своите речи тя тръгва отдалеч, за да убеди гражданите в опасността, която пандемията представлява, и ефектите ѝ върху всяка част от личния и обществения живот на хората. В наратива на Меркел основна е идеята не просто за самоопазването на индивида и произтичащите от това отговорности, а за сътрудничеството между хората, за солидарността и емпатията между тях. В този „разказ“ за вируса и за нуждата от сътрудничество социумът е обрисован като съставен от хора, които трябва да си помагат един на друг, за да се излезе успешно от кризата. Този подход не стъпва толкова на вече изградилите се възприятия и схващания на хората, повече представлява опит за пре моделирането им чрез внушение на различни емоции – страх, вина, емпатия, надежда – наред с призивите за дисциплина. Тук се наблюдава схващането, че в уплахата си хората не са толкова рационални и не може да се разчита единствено на това, което вече са изградили като представи и знания за коронавируса. Според този дискурс до тях трябва да се стигне едновременно по рационален и емоционален път, да се създадат или събудят емоции и схващания, да се илюстрира обществото като едно цяло, което следва да се приема като организъм.

Нека се върнем на елементите, които бяха посочени в методологията на текста:

- основни понятия, и по-точно възприятията, които се свързват с тези понятия;
- рационалност и емоционалност в посланията;

- цел на посланията – да се каже нещо с идеята, че хората ще го разберат според собствените си идеи и възприятия (напр. представяне на данни тип „нещата са такива, каквито са“), или да се направи опит за разубеждаване на хората в настоящите им възприятия и убеждаването им в схващанията и вярванията на говорещия;
- наличие или отсъствие на опит за извикване на определени емоции – страх, тревожност, вяра, емпатия, вина.

Разбира се, всички тези точки не са независими една от друга, а са взаимосвързани. Идеята е не да се схванат като отделни сегменти, а като взли в един и същ процес – съществуването на фундаменталните за индивида възприятия сами по себе си и понятията, чрез които са изразени; наличието или липсата на сантимент при артикулацията им; външната цел на изразяването по отношение на две неща – убеждение (или липса на такова) и извикване на емоции в публиката (или липса на такова).

Ако приложим тази рамка върху горните резултати, могат да се представят следните изводи. Основните понятия в подхода на Борисов са „самосъхранение“, „дисциплина“, „отговорност“. Те индикират, че той възприема обществото като система от индивидуални личности, които са достатъчно зрели, за да се нуждаят от афективно обяснение на това, колко е сериозна ситуацията. Солидарността, изглежда, се приема като нещо, което е повече присъщо за отношенията между обществата, а не толкова за отношенията между индивидите. В неговите изявления липсват явно изразени емоционални елементи; основно се стъпва върху позоваването на статистически данни. Набляга се на рационалното – нещата са такива, каквито са; трябва да правим това, което се очаква от нас, за да излезем от кризата. След като отсъстват елементите експлицитна емоционалност и опит за разубеждаване на хората от досегашните им възприятия (поне на ниво сантимент), е естествено да се отчете и липса на опит за пораждање или събуждање на чувства като страх, тревожност, вяра, емпатия или вина.

При Ангела Меркел картината е различна. Ключовите понятия в наратива ѝ са „дисциплина“, „отговорност“, „емпатия“, „сътрудничество“, „солидарност“. Обществото се възприема, поне нагледно, като съставено от хора, които трябва да си помагат един на друг, за да се излезе успешно от кризата. Солидарността в този подход се разглежда като междуличностно отношение. Нейните изявления са рационални до голяма степен, но някои от тях са също така афективни, като фактологическото в думите ѝ идва в подкрепа на сантимента, както и обратното. Целта ѝ е да стигне до различните групи на обществото и да ги убеди, че опасност съществува; а ако някой се е съмнявал в това – да премоделира схващанията му. Тя се опитва да внуши различни емоции като емпатия, съчувствие, вина, и по-точно страх от бъдеща вина.

Редно е да се отбележи и друго нещо. Вероятно някой би се запитал дали наличието или отсъствието на явно изразен сантимент в думите на лидерите няма общо с фактора пол и с разпространеното схващане, че мъжете са принципно по-сдържани, а жените могат да изразяват определени емоции по-свободно. Със сигурност тази специфика играе някаква роля в изследваните случаи, но наред с това трябва да се отчетат две неща. Първо, има примери за лидери от мъжки пол, които правят емоционални изявления в един или друг контекст, с една или друга цел или интерес. Унгарският премиер Виктор Орбан например в своя реч от 2017 г., по време на която изразява несъгласието си с миграционните процеси в Европа, говори за *бъдещето на нашите деца (...) и внуци*, което може да бъде *необратимо* повлияно от нелегалната имиграция (The Issue Of Migrants Is Therefore An Issue Of Identity As Well As Sovereignty. Hungarian Prime Minister Viktor Orbán's National Consultation Speech In Full, 2021). Тук може да се прочете изразяване на загриженост и опит за събуждане на страх и вина, като това показва, че посланията, целящи емоционални внушения, се срещат и при двата пола макар и да са възможни количествени разлики. Втората важна бележка е, че по време на управлението си Бойко Борисов срещаше комуникационна подкрепа в лицето на медийния си съветник Севделина Арнаудова. Може да се предположи, че изявленията му са плод на дискусия между двамата, а този фактор до известна степен би се очаквало да омекоти различията в неговия подход и този на Меркел.

Тук идва и мястото на теорията за секюритизацията. Явно е, че една криза може да се „секюритизира“ или представи като проблем за сигурността по различни начини. Също така от анализа се вижда, че привнасянето на силно емоционален подход е опит за още по-голямо засилване на тази секюритизация; така се очаква по-голям успех в резултатите от призивите за спазване на мерките. В случая анализът наблегна не само на артикулацията на заплахата като такава, тоест на пътя, който тя минава от изявленията на лидерите до нагласите на публиката, но и на възприятията, около които тези понятия се въртят. В крайна сметка, независимо дали се наблюдава някакъв успех по отношение на мерките, тези възприятия (например какво е солидарност) са като самосбъдващо се пророчество, защото те са това, което индивидите като част от едно общество виждат, възприемат от своя страна и възпроизвеждат в голяма част от случаите.

VI ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Като обобщение може да се каже, че подходите на Бойко Борисов и Ангела Меркел си приличат дотолкова, доколкото си приличат подходите на всички лидери по света, опитали се да призват обществата към отговорност и дисциплина в условията на коронавирусната пандемия. Тук се изчерпват

сходствата и идват различията. Б. Борисов е праволинеен, пряк и до голяма степен лаконичен. Той разчита на вече изградилите се възприятия и отговорност на гражданите и се явява в ползрението им като някой, който е там, за да *напомни* за заплахата, а не за да ги *убеди*, че такава изобщо съществува. А. Меркел от своя страна чрез изявленията си търси пътища, по които да стигне до възприятията и усещанията на хората и да ги *убеди*, че опасност има и че тя ще повлияе на всеки един човек по всички възможни начини.

Текстът има два приноса – обрисоване на комуникационните подходи на двамата политически лидери по време на пандемията, както и допълнение към казусите, разглеждани през призмата на теорията за процеса на секюритизация. По-точно, от анализа става ясно, че гражданите могат да се съгласят част от правата им да бъдат ограничени както вслушвайки се в лидер, който залага повече на дисциплината, така и вслушвайки се в лидер, който внушава чувство за отговорност по донякъде емоционален път. Тепърва предстои да се изследва как изявленията на политическите лидери по света са повлияли върху справянето или несправянето с пандемията.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бонева-Благоева, Йорданка** (2021). Премиерът: „Ние сякаш сме свършили с пандемията. Такова е отношението на хората и не знам кой им внушава, че всичко е преминало! [онлайн]. *Дневник*. 4 март. [Прегледана: 15 септември 2021]. Достъпна от: <https://www.dnevnik.bg/blogosfera/article/418514>.
- [Boneva-Blagoeva, Yordanka (2021). Premierat: „Nie syakash sme svarshili s pandemiyata. Takova e otnoshenieto na horata i ne znam koy im vnushava, che vsichko e preminalo! [onlayn]. *Dnevnik*. 4 mart. [Прегледана: 15 septemvri 2021]. Dostapna ot: <https://www.dnevnik.bg/blogosfera/article/418514>.]
- Борисов** за пандемията в Европа: Провалихме ли се – провалихме се! (2020) [онлайн]. *БТВ Новините*. 31 август [прегледана: 15 септември 2021]. Достъпна от: <https://btvnovinite.bg/svetut/borisov-za-pandemijata-v-evropa-provalihme-li-se-provalihme-se.html>.
- [Borisov za pandemiyata v Evropa: Provalihme li se – provalihme se! (2020) [onlayn]. *BTV Novinite*. 31 avgust [pregledana: 15 septemvri 2021]. Dostapna ot: <https://btvnovinite.bg/svetut/borisov-za-pandemijata-v-evropa-provalihme-li-se-provalihme-se.html>.]
- Ваксинирайте** се, бъдете отговорни, призова лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов (2021) [онлайн]. *БТА*. 24 август. [Прегледана: 15 септември 2021]. Достъпна от: <https://www.bta.bg/bg/stop-COVID-19/31401-Vaksinirayte-se-badete-otgovorni-prizova-liderat-na-GERB-Boyko-Borisov>.
- [Vaksinirayte se, badete otgovorni, prizova liderat na GERB Boyko Borisov (2021) [onlayn]. *BTA*. 24 avgust. [Прегледана: 15 septemvri 2021]. Dostapna ot: <https://www.bta.bg/bg/stop-COVID-19/31401-Vaksinirayte-se-badete-otgovorni-prizova-liderat-na-GERB-Boyko-Borisov>.]

- Каркаланова, Елена** (2020). Covid-19 в България: Ден 33 [онлайн]. *БНР*. 9 април [прегледана: 15 септември 2021]. Достъпна от: <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101256205/covid-19-v-bulgaria-den-33>.
- [Karkalanova, Elena (2020). Covid-19 v Bulgaria: Den 33 [onlayn]. *BNR*. 9 april [pregledana: 15 septemvri 2021]. Dostapna ot: <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101256205/covid-19-v-bulgaria-den-33>.]
- Премиерът Бойко Борисов посети „София тех парк“**, където се намира един от осемте европейски суперкомпютъра (2021) [онлайн]. *Министерски съвет Република България*. 2 април [прегледана: 15 септември 2021]. Достъпна от: <https://www.government.bg/special/bg/prestsentar/novini/premierat-boyko-borisvo-poseti-%E2%80%9Esofiya-teh-park%E2%80%9C-kadeto-se-namira-edin-ot-osemte-evropeyski-superkompyutara>.
- [Premierat Boyko Borisov poseti „Sofia teh park“, kadeto se namira edin ot osemte evropeyski superkompyutara (2021) [onlayn]. *Ministerski savet Republika Bulgaria*. 2 april [pregledana: 15 septemvri 2021]. Dostapna ot: <https://www.government.bg/special/bg/prestsentar/novini/premierat-boyko-borisvo-poseti-%E2%80%9Esofiya-teh-park%E2%80%9C-kadeto-se-namira-edin-ot-osemte-evropeyski-superkompyutara>.]
- Тенденцията за нарастване на случаите на COVID-19 у нас се запазва**. Ако се наложи, ще се въведат допълнителни мерки, бе обсъдено на работно съвещание при премиера (2021) [онлайн]. *COVID-19 Единен информационен портал*. 9 март [прегледана: 15 септември 2021]. Достъпна от: <https://coronavirus.bg/bg/news/1459>.
- [Tendentsiyata za narastvane na sluchaite na COVID-19 u nas se zapazva. Ako se nalozhi, shte se vavedat dopalnitelni merki, be obsadeno na rabotno saveshhtanie pri premiera (2021) [onlayn]. *COVID-19 Edinen informatsionen portal*. 9 mart [pregledana: 15 septemvri 2021]. Dostapna ot: <https://coronavirus.bg/bg/news/1459>.]
- Boin, A., t'Hart, P., Stern, E., Sundelius, B.** (2017) *The Politics of crisis management: public leadership under pressure*. CUP.
- Christensen, T., Læg Reid, P.** (2020). The coronavirus crisis – crisis communication, meaning-making, and reputation management. *International Public Management Journal*, vol. 23, no 5, pp.713-729.
- Connolly, Kate** (2021). Merkel says Germany past ‚crest of 2nd wave,‘ urges patience [online]. *The Guardian*. 5 April [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/05/germany-faces-calls-for-nationwide-approach-to-covid-restrictions>.
- Coronavirus: Angela Merkel urges unity in Germany’s ‘biggest challenge since World War II** (2020) [online]. *SCMP*. 19 March [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://www.scmp.com/news/world/europe/article/3075859/coronavirus-angela-merkel-urges-unity-germanys-biggest-challenge>.
- Ferrera, M., Miró, J., Ronchi, S.** (2021). Walking the road together? EU polity maintenance during the COVID-19 crisis. *West European Politics*, pp. 1-24.
- Gollust, S.E., Nagler, R.H., Fowler, E.F.** (2020). The emergence of COVID-19 in the US: a public health and political communication crisis. *Journal of health politics, policy and law*, vol. 45, no 6, pp. 967-981.

- Hyland-Wood, B., Gardner, J., Leask, J., Ecker, U.K.** (2021). Toward effective government communication strategies in the era of COVID-19. *Humanities and Social Sciences Communications*, vol. 8, no 1, pp.1-11.
- The **Issue Of Migrants Is Therefore An Issue Of Identity As Well As Sovereignty**. Hungarian Prime Minister Viktor Orbán's National Consultation Speech In Full (2017) [online]. *Hungary Today*. 03 July [Accessed: 27 March 2022]. Available at: <https://hungarytoday.hu/migrants-issue-identity-sovereignty-hungarian-orban-speech-full-20779/>.
- Jaworska, S.** (2021). Competence and collectivity: The discourse of Angela Merkel's media communications during the first wave of the pandemic. *Discourse, Context & Media*, 42. 100506.
- Jordans, Frank** (2021). Merkel says Germany past 'crest of 2nd wave' urges patience [online]. *ABC News*. 4 February [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://abcnews.go.com/Health/wireStory/merkel-germany-past-crest-2nd-wave-urges-patience-75689275>.
- Jørgensen, M.W., Phillips, L.J.** (2002). *Discourse analysis as theory and method*. Sage.
- Keefer, P.** (2005). *Democratization and Clientelism: Why are young democracies badly governed?*, Vol. 3594. World Bank Publications.
- Angela **Merkel** calls for uniform set of COVID restrictions across Germany (2021) [online]. *Euronews*. 16 April. [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://www.euronews.com/2021/04/16/angela-merkel-calls-for-uniform-set-of-covid-restrictions-across-germany>.
- Molnár, A., Takács, L., Harnos, É.J.** (2020). Securitization of the COVID-19 pandemic by metaphoric discourse during the state of emergency in Hungary. *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 40, No. 9/10, pp. 1167-1182. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-07-2020-0349>.
- Nanan-Sen, Svar** (2020). Angela Merkel close to tears as she issues Germans with Covid Christmas warning [online]. *Daily Express*, 9 December [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://www.express.co.uk/news/world/1370460/Angela-Merkel-video-Germany-coronavirus-latest-news-Covid-rules-Christmas-vn>.
- Nehra, William** (2020). Merkel warns of tougher coronavirus regulations in appeal to population [online]. *I am expat*. 13 October [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://www.iamexpat.de/expat-info/german-expat-news/merkel-calls-population-adhere-coronavirus-regulations>.
- Sobral, F., Carvalho, J., Łagowska, U., Furtado, L.M.G.P., Grobman, M.** (2020). Better safe than sorry: Leadership sensemaking in the time of Covid-19. *Revista de Administração Pública*, 54, pp.758-781.
- Stamm, C., Grüll, P., Lawton, S.** (2020). Merkel urges Germans to stay home, no restrictive measures [online]. *Euractiv*. 19 March. [Accessed: 19 September 2021]. Available at: <https://www.euractiv.com/section/politics/news/merkel-urges-germans-to-stay-home-no-restrictive-measures/>.
- Verba, S., Almond, G.** (1963). *The civic culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage.
- Wæver, O.** (1993). *Securitization and desecuritization* (p. 48). Copenhagen: Centre for Peace and Conflict Research.

ПЛАТФОРМА ЗА Е-ТЪРГОВИЯ В МИНИСТЕРСТВО НА ИКОНОМИКАТА ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА С COVID-19

Цветан Димитров Василев

Анотация: В научната статия ще се направи анализ на международната търговия, като сериозен политически и икономически въпрос за Европа, защото глобализацията след края на Студената война и разпада на СССР и Югославия доведе до регионални и международни търговски обединения с една-единствена цел да се насърчи и стимулира международна търговия, да се развият двустранните и международни контакти между един и повече участници в международните отношения с цел да се продават повече, по-скъпо и по-бързо национални стоки за международния пазар и да се внесат такива в националния пазар. В статията се анализира кризата с COVID-19, която унищожи с лекота дълго създаваните международни връзки за търговия, защото буквално де-глобализира световното общество, премахвайки социалните и вербални контакти между държавните служители от публичния сектор и гражданите, така необходими за осъществяването на международните контакти и сключването на международни договори и споразумения.

Научната статия е построена в следната структура: В първата част ще се направи теоретичен обзор на връзката с глобализацията и международната търговия в България и по света. Във втората част от изследването е направен анализ на международната търговия и влиянието на криза с COVID-19 за икономическото развитие на света. В третата част се изследва причинно-следствената връзка между международната търговия и изграждането на IT системи за електронна търговия в България и в чужбина и ще се предложи нов пилотен модел за е-платформа за международна търговия. В четвърта част се прави изследване на съществуващите проблеми, свързани с използването на електронния подпис и печат. Методиката включва няколко метода с оглед спецификата на изследването. Методът на case study се прилага при изследване на няколко отделни случая на международната търговия като способ за популяризирането на е-търговията у служителите в публичния сектор по време на криза с COVID-19 и след това.

Ключови думи: международната търговия, е-платформа, COVID-19

E-COMMERCE PLATFORM IN THE MINISTRY OF COMMERCE DURING THE CRISIS WITH COVID-19

Zwetan Dimitrov Vassilew

Annotation: The scientific article will analyze international trade as a serious political and economic issue for Europe, because globalization after the end of the Cold War and the

collapse of the USSR and Yugoslavia led to regional and international trade alliances with the sole purpose of promoting and stimulating international trade. This trade has to develop bilateral and international contacts between one and more participants in international relations in order to sell more, faster and more expensive national goods for the international market and to import such into the national market. The article analyzes the COVID-19 crisis, which easily destroyed long-established international trade links because it literally de-globalized the world community, eliminating social and verbal contacts between public sector civil servants and citizens so necessary for international contacts. and the conclusion of international treaties and agreements.

The scientific article is built in the following structure: The first part will provide a theoretical overview of the relationship with globalization and international trade in Bulgaria and around the world. The second part of the study analyzes international trade and the impact of the COVID-19 crisis on world economic development. The third part will examine the causal link between international trade and the construction of IT systems for e-commerce in Bulgaria and abroad and will propose a new pilot model for an e-platform for international trade. The fourth part will examine the existing problems related to the use of electronic signatures and seals. Methodology includes several methods in view of the specifics of the study. The case study method is used to study several individual cases of international trade as a way to promote e-commerce to public sector employees during the COVID-19 crisis and beyond.

Keywords: international trade, e-platform, COVID-19

УВОД

Кризата с COVID-19 унищожи с лекота дълго създаваните международни връзки за търговия, защото буквално де-глобализира световното общество, премахвайки социалните и вербални контакти между държавните служители от публичния сектор, така необходими за осъществяването на международните контакти и сключването на международни договори и споразумения. Развитието през последните десетилетия на международната търговия след края на Студената война доведе до създаването на регионални и международни търговски обединения с една-единствена цел да се насърчи и стимулира международна търговия, да се развият двустранните и международни контакти между един и повече участници в международните отношения с цел да се продават повече, по-скъпо и по-бързо национални стоки за международния пазар и да се внесат такива в националния пазар.

Хипотезата на научната статия е, че IT системи за електронна търговия в публичния сектор ще дадат възможност международната търговия да се реализира по време на криза с COVID-19 чрез използването на е-подпис в онлайн видеоконферентна среда.

Цел на научната статия – чрез изследване и въвеждане на основни дефиниции в контекста на международната търговия се цели да се докаже,

че е-платформата за електронна търговия може да помогне на държавните служителите в публичния сектор по време на криза с COVID-19.

Методиката включва няколко метода с оглед спецификата на изследването. Методът на case study се прилага при изследване на няколко отделни случая на международна търговия, свързана със създаването на е-платформа за международна търговия в публичния сектор по време на криза с COVID-19. Другите методи са кабинетно проучване, наблюдения, дълбочинни интервюта, фокус групови дискусии, вторичен анализ на данни. При използването на аналитичния метод всеки отделен случай на изследване ще бъде положен в контекст – икономически, социален, образователен, екологичен, за да може да се изпълни заданието на научната ми статия (Харалампиев, Марчев, 2017).

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА И МЕЖДУНАРОДНАТА ТЪРГОВИЯ

Какво е международна търговия? Това са всички онези икономически сделки, които се правят между държави. Сред често търгуваните артикули са потребителските стоки, като телевизори и облекло; капиталови стоки, като машини, суровини и храни. Други икономически сделки са услуги, като туристически услуги и плащания за чуждестранни патенти. Международните търговски транзакции се улесняват от международни финансови плащания, в които частната банкова система и централните банки на търговските държави играят важна роля. Международната търговия и придружаващите я финансови транзакции обикновено се извършват с цел да се осигури на дадена нация стоки, които ѝ липсват в замяна на тези, които тя произвежда в изобилие. Подобни сделки, функциониращи с други икономически политики, са част от общата национална политика за подобряване на стандарта на живот на дадена нация. Голяма част от съвременната история на международните отношения се отнася до усилията за насърчаване на по-свободната търговия между нациите (Bertrand, 2021).

Търговията е от основно значение за процеса на глобализация, тъй като както тя е нейният двигател и се явява мярка за нивото на глобална интеграция на страните по света. Държавите преследват по-свободна международна търговия с основна цел да се специализират в производство на стоки и услуги, които са обект на износ, докато договарят внос на други стоки и услуги, от които се нуждаят за местния им пазар. Тази търговия е доказано, че създава икономически растеж. Този принцип е причина за глобализиране на търговията между държавите, но следва да се има предвид, че не се генерира еднакъв ръст между различните държави и се създават страни победители и губещи от международната търговия. Затова глобализацията от една страна не може да се различи от все по-взаимосвързана световна икономика, но тя е много по-сложен феномен с модели на интеграция и фрагментация, които въздействат в много области на човешка дейност от икономически,

политически, правен и екологичен аспект. Икономическите аспекти на глобализацията обаче са от първостепенно значение и може би не повече от тази на нарастващата глобална търговия. Налице е забележима историческа тенденция към глобализацията на световната икономика. Търговията е основна причина за тази тенденция. Следва да се отбележи, че тази глобализираща се тенденция се преживява неравномерно извън държавните граници. Увеличаването на обема на търговията и задълбочаващите се търговски мрежи са доказателства за тази взаимносвързаност, която движи процесите на глобализация, особено на икономическата глобализация. Тези процеси или тенденциите водят към развитието на единна глобална икономика. Настоящата ера на икономическата глобализация през последните три десетилетия преживяха множество международни икономически сътресения, източноазиатската финансова криза и глобалната финансова криза от 2008 г., предполага присъща устойчивост, която е социално и институционално вградена в международно общество.

След приключването на Втората световна война, държави започнаха да се занимават с планиране на нова международна икономическа архитектура, която да избегне грешки от между военните години и възстановяване на либералната международна икономика чрез създаването на многостранни договори институции. Тези институции бяха Международният валутен фонд (МВФ), Международната банка за възстановяване и развитие (Световната банка) и неуспешната Международна търговска организация (МТО). МВФ и Световната банка са създадени през 1944 г. на конференцията в Бретън Уудс, докато МТО и нейното Общо споразумение относно митата и търговията (ГАТТ) бяха договорени през 1947 г. на Конференцията на ООН по търговията и заетост в Хавана, Куба. МТО не успя да получи необходимото ниво на ратификация от държавни членове, като последица от ГАТТ режим се придвижи напред на мястото на МТО като квази търговска организация. ГАТТ е създаден да се администрира от МТО, който имаше много по-голям мандат в областта на международната търговия управление.

Международната търговия е имала експоненциален растеж в исторически план, който се е ускори в системата на ГАТТ след Втората световна война, само за да се ускори още по-бързо в рамките на системата на Световната търговска организация (СТО). Търговията остава централна за процеса на глобализация, така глобализиращата търговия е основният двигател на глобализацията. Търговските потоци и модели са важна мярка за нивата на глобална интеграция. Държавите продължават да се стремят към по-свободна международна търговия с основното намерение да се специализират в производството на стоки и услуги, които са компетентни да генерират, докато внасят други стоки и услуги, от които се нуждаят. Това доведе до икономически растеж обаче нивата на търговска интеграция са много неравно-

мерни. Малък брой държави представляват по-голямата част от световната търговия. Повечето търговия е концентрирана в малки групи от държави, често на двустранна основа, въпреки многостранната търговска архитектура, разработена в рамките на ГАТТ и след това разширена в рамките на СТО. Географското разстояние остава ограничение за търговията със стоки и услуги, въпреки че това е по-малко в рамките на контролираните от международните корпорации глобални вериги за създаване на стойност. Голяма част от растежа на световната търговия през последното десетилетие може да се отдаде на вертикалната интеграция на развитието на тези глобални вериги за създаване на стойност.

Затова, когато говорим за глобализация и глобалната търговия, е важно да разберем, че не следва да разбираме само едно явление или един процес. Трябва да разглеждаме глобални, регионални и национални сили, включващи сложни мрежи, които имат икономическо, политическо и културно въздействие върху целия свят (Farazmand, 2018).

ТЪРГОВСКИЯТ ШОК, ПОРОДЕН ОТ ПАНДЕМИЯТА НА COVID-19?

Международна търговията със сигурност е един от водещите механизми, чрез които коронавируса уврежда вътрешните икономики и се разпространява в международен план. Този вид търговията се осъществява както вече казахме по-горе, когато стоките се правят в една нация и се купуват в друга. Това, съвсем естествено, прави търговските потоци податливи на шокове на търсенето, при което покупките падат и шоковете на предлагането, при което производството намалява. Последствията са ясни. Шоковите аспекти на доставките вследствие на пандемията с COVID-19 са затваряне на фабрики, забрани за пътуване в страната и чужбина, затваряне на граници и други подобни. Това води до намаляване на износа на засегнатите сектори в засегнатите държави. Например износьт от Китай вече е сериозно засегнат от вируса според различни медийни съобщения; официални данни са достъпни само след няколко месеца закъснение. Япония представя ясни примери за този вид шок на доставките. След спорадични съобщения за инфекции с COVID-19 много големи японски компании наредиха на служителите си да работят от вкъщи.

Предвид сериозните задръствания на пиковите влакове в Япония, там в краткосрочен план със сигурност тези мерки ще намалят производителността. Днес размерът на свиването може да се различава от тези, които се прогнозирали от исторически примери, тъй като отдалечена работа с такъв голям мащаб не беше възможна, когато например пандемията на тежкия остър респираторен синдром ударил преди близо две десетилетия. Това беше преди смартфоните да станат повсеместно използвани. Но работата от разстояние не е панацея; не всички задачи могат да се изпълняват дистанцион-

но дори сега. Необходимо е човешко присъствие на място, особено за да се работи с материални стоки. Един известен японски производител на здравни продукти, Уничарм, реши да поръча дистанционна работа за всички служители, но работниците в производствените фабрики бяха изключени от тази поръчка, за да могат да отговорят на нарастващото търсене на медицински маски. Шоковете на доставките в една нация или в една индустрия в една нация се превръщат в шок в предлагането в други индустрии и нации, когато доставяното нещо е принос за създаването на нещо друго. Тази „зараза по веригата на доставки“ със сигурност ще бъде важен елемент от икономическото наследство на COVID-19. Трите силно засегнати гиганта от Източна Азия – Китай, Южна Корея и Япония – представляват над 25% от вноса в САЩ и над 50% от вноса на компютри и електроника в САЩ. Компаниите за облекло и обувки са особено уязвими към прекъсванията на доставките в Източна Азия. Списание „Икономист“ посочи уязвимостта на електронната индустрия с практиката си да поддържа много ниски нива на запасите и липсата на алтернативни източници за много електронни компоненти. Оптичният сектор също е силно изложен. Сърцето на огнището, провинция Хъбей, е известно като „долината на оптиката“ в Китай, тъй като там са разположени толкова много фирми, които произвеждат оптични компоненти, това са основни входове за телекомуникационните мрежи.

Според Ричард Балдуин и Беатрис Ведер ди Мауро град Хъбей е седалището на силно напреднали и развили се фабрики за производство на микрочипове, те правят чиповете с флаш памет, използвани например в смартфоните. Икономистът Ричард Балдуин цитира анализатори, които предполагат, че епидемията само в Хъбей може да отнеме 10% от световните доставки на смартфони. Автомобилният сектор, особено в Източна Азия, вече е значително нарушен от разкъсвания в международни вериги за доставки. Например недостигът на части, идващи от Китай, принуди корейския производител на автомобили „Хюндай“ да затвори всички свои заводи за автомобили в Корея. Японската фирма „Нисан“ затвори временно завод в Япония. Шокът дори е достигнал Европа. Наскоро „Фиат-Крайслер“ предупреди, че скоро може да спре производството в една от европейските си фабрики. „Ягуар Ленд Роувър“, базираната във Великобритания автомобилна компания, обяви, че може да остане без части от края на февруари. За да предотврати това, то е долетяло с куфари в аварийни доставки от Китай. За разлика от това, доколкото COVID-19 е шок от търсенето, вносът ще намалее и те ще паднат най-много в търговските партньори на страните, които са най-силно засегнати. Като се има предвид, че най-тежко засегнатите държави представляват толкова голям дял от световното търсене, този механизъм на заразяване вероятно ще бъде важен (Baldwin, 2020).

E-COMMERCE PLATFORM/ АТАНАС БУРОВ Е-ПЛАТФОРМА ЗА ТЪРГОВИЯ

Според мен дигиталната трансформация в Източна Азия ще промени търговията в света чрез платформите за електронна търговия, особено в пост COVID-19 среда. Традициите в Азия и света са важните международни споразумения да се подписват лично и на четири очи от отговорните длъжностни лица. Това по време на пандемията или беше невъзможно, или се случваше рядко, а в търговията факторът време е от особено значение. Затова предлагам страна като България да се възползва от дигиталната трансформация в Източна Азия и да създаде в българското Министерство на икономиката една държавна българска платформа за електронна търговия, наречена на известния български финансист и политик Атанас Буров (Биография на Атанас Буров, б.г.).

Atanas Burov e-commerce platform/Атанас Буров е-платформа за търговия ще позволи на българите да осъществяват преговори за сключване на търговски споразумения на местно, регионално и на международно ниво и още повече да сключват онлайн международни договори през платформата за е-търговия Атанас Буров, използвайки електронен подпис и електронен печат като този на министър-председателя на Република България или на министъра на икономиката на Република България.

Защо е необходима е-платформата по време на кризата с COVID-19? Основната причина за използването на е-платформата е, че тя ще даде възможност да се търгува онлайн, въпреки затварянето на гражданите по домовете им и затварянето на границите с оглед ограничаване на разпространението на епидемията. В Европа кризата с COVID-19 предизвика интензивен дебат относно затварянето на граници в Шенгенското пространство като начин за ограничаване на разпространението на епидемията. Австрия спря няколко влака от Италия и тъй като вирусът се разпространява, политиката за отворени граници ще бъде допълнително тествана. Дали такава мярка има смисъл от епидемиологична гледна точка е извън компетентността на авторите на споразумението, но във всеки случай регламентът от Шенген допуска ограничения за пътуване в случай на заплахата за общественото здраве (член 2, параграф 21 и член 6, параграф 1д от Регламент (ЕС) 2016/399). Тази глава разглежда някои от възможните икономически последици от затваряне на граници. Много работници разчитат на Шенгенското споразумение, което им позволява да преминават границата без никакъв контрол на личната карта. Повече от 1,9 милиона жители от страни от Шенген са преминали границата, за да отидат на работа през 2018 г. Както може да се види от Приложение номер 1 по-долу, 0,9% от заетите граждани, живеещи в страните от Шенген, работят през границата. Делът на трансграничните пътуващи е особено висок в Словакия (5,5%), Люксембург (2,7%), Хърватия, Естония и Белгия. Умест-

ността на Шенгенското споразумение се простира отвъд трансграничното пътуване до работното място. През 2018 г. гражданите на ЕС-27 са направили почти 320 милиона пътувания за една нощ и повече до други държави – членки на ЕС, като повече от 39 милиона (12%) от тях са били за бизнес цели. Когато през 2015 г. се разгледаха ефектите от граничния контрол в контекста на миграционната криза, аргументите са били, че преките икономически ефекти от допълнителния граничен контрол вероятно ще бъдат относително ограничени. Оценката обаче е била различна, спирането на трансграничните пътувания би довело до сериозно нарушаване на икономическата дейност. Ето защо не е изненадващо, че за момента ЕС е решил да не затваря границите (Baldwin, 2020).

Приложение 1

Пътуващите през границата като дял от заетото население (2018 г.) (Baldwin, 2020).

Slovakia	5.5%
Luxembourg	3.0%
Croatia	3.0%
Estonia	3.0%
Belgium	3.0%
Hungary	2.5%
Slovenia	2.5%
Montenegro	2.5%
Latvia	2.5%
Bulgaria	2.0%
France	2.0%
Romania	2.0%
Austria	1.5%
Poland	1.5%
Czechia	1.5%
Serbia	1.5%
North Macedonia	1.5%
EU 28	1.5%
Montenegro	1.5%
Schengen Countries	1.5%
Sweden	1.5%
Germany	1.5%
Portugal	1.5%
Lithuania	1.0%
Netherlands	1.0%
Italy	1.0%
Denmark	1.0%

Ireland	1.0%
Switzerland	0.5%
Malta	0.5%
Spain	0.5%
United Kingdom	0.5%
Finland	0.5%
Cyprus	0.5%
Greece	0.5%
Iceland	0.5%

За света обаче международната търговията в Източна Азия ще придобие все по-голямо значение, тъй като мащабите на икономическото възстановяване на региона са по-големи и по-бързи откъдето и да било другаде, като причините за това се крие в източноазиатските икономики, които са с известни с това, че постигат растеж с капитал и със своята експортна ориентация, което се отразява днес в участието им в глобални и регионални вериги за създаване на стойност. В свят с COVID-19 ролята на Азия ще бъде още по-важна в световен мащаб. Азия вече беше втората най-интегрирана регионална търговска мрежа след Европейския съюз през 2019 г., като регионалната търговия беше 58% от общата търговия. Системата за търговия в Източна Азия вероятно ще стане по-приобщаваща и устойчива, тъй като преминава към използване на цифрови платформи. Въпреки че в региона все още има дигитално разделение, с по-малък достъп за жени, малцинства и жители на селските райони, новите цифрови платформи насърчават участието на малки фермери и малки фирми в международната търговия, включително тези, притежавани от жени, и отварят възможности за много почти бедни хора. Сега Източна Азия представлява 40% от глобалната средна класа, измерена като тези, които живеят с 11 до 110 долара на човек на ден през условията на паритета на покупателната способност. Въпреки неуспехите, причинени от глобалната рецесия, предизвикана от COVID-19, само Китай може да има 1 милиард души от средната класа през 2021 г. или 25% от световното население. Откакто китайската средна класа нарасна около 2006 г., Китай добавя средно 60 милиона души към средната си класа всяка година. На други места в региона Индонезия, Япония, Филипините, Тайланд и Южна Корея се нареждат сред 20-те държави с най-голямата средна класа.

Нарастващата конкуренция за обслужване на този нов потребителски пазар сега е двигател на източноазиатските иновации. Компаниите бързо възприемат нови цифрови инструменти, които разширяват потребителския избор и намаляват разстоянието между производителя и потребителя. Източна Азия води световната революция в електронната търговия, като китайските технологични гиганти като Алибаба и Тенсент стимулират растежа. Въпре-

ки че оценките варират в широки граници, проучване на Азиатската банка за развитие, разглеждащо конкретно дигиталните платформи, установи, че цифровите платформи от бизнес до потребител, включително електронна търговия, онлайн пътувания, рекламни технологии, транспорт, електронни услуги и цифрови медии генерират 3,8 трилиона щатски долара приходи през 2019 г., с 1,8 трилиона щатски долара от тях в Азия. Само електронната търговия представлява 1,9 трилиона щатски долара приходи в световен мащаб и 1,1 трилиона щатски долара в региона. Китай се превърна в лидер в тази област, като сега представлява 45% от транзакциите в електронната търговия. Онлайн продажбите вече представляват 12% от общите продажби на дребно в Азия, в сравнение с 8% в Европа и Северна Америка. Очаква се цифровата икономика да добави 1 трилион щатски долара към БВП на Азия през следващите 10 години.

Движението за електронна търговия започна с вътрешни продажби, но бързо се развива, като включва и трансгранични транзакции. Трансграничната бизнес електронна търговия към потребител генерира приблизително 404 милиарда щатски долара продажби през 2018 г., което е 7% повече от предходната година. Продажбите от бизнес към бизнес към бизнес представляват 80% от трансграничната електронна търговия, но трансграничната бизнес към потребител представлява най-бързо развиващият се сегмент. Китай е световният лидер тук, притежаващ повечето от най-големите онлайн сайтове за търговия на дребно и търгове (Dooley, Kharas, 2021).

ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ЕЛЕКТРОННИЯ ПОДПИС И ЕЛЕКТРОННИЯ ПЕЧАТ ОТ ОРГАНИТЕ НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ИКОНОМИКАТА

Органите на Министерството на икономиката, както и всички държавни служители, заради кризата с COVID-19 бяха принудени да работят от дома си и това накара много ръководни лица в публичната администрация да осъзнаят нуждата от използването на електронния подпис при работа от вкъщи при спазването на мерките за социална дистанция.

Понастоящем липсва правна възможност за използване на електронния документ и електронния подпис в отношенията с международен характер и съответно в сключването на международни договори и споразумения. Липсва и правна възможност за упражняването на процесуални права в електронна форма зад граница. Съгласно Европейското законодателство и Регламент (ЕС) № 910/2014 на Европейския парламент и на Съвета от 23 юли 2014 година относно електронната идентификация и удостоверителните услуги при електронни трансакции на вътрешния пазар и за отмяна на Директива 1999/93/ЕО, пред България и органите на Министерството на икономиката съществуват три възможности за използването на електронен подпис.

1. „Прост“ електронен подпис, тоест „данни в електронна форма, които са прикрепени към или са логически свързани с други данни в електронна форма и които се използват от подписалия за подписване;
2. Усъвършенстван електронен подпис, тоест „електронен подпис, който (а) е уникално свързан с подписалия; (б) е в състояние да идентифицира подписалия се; (в) е създаден с помощта на данни за създаване на електронен подпис, които подписващият може да използва, с високо ниво на доверие, под негов единствен контрол; и (г) е свързан с данните, подписани с него по такъв начин, че всяка следваща промяна в данните да бъде открита; и
3. Квалифициран електронен подпис, тоест „усъвършенстван електронен подпис“, който е създаден от устройство за създаване на квалифициран електронен подпис и който се основава на квалифициран сертификат за електронен подпис (Prussen, 2020).

С влизането в сила на Закона за електронния документ и електронния подпис електронните документи са признати за равностойни на хартиените и могат да бъдат подписвани с обикновен, усъвършенстван или с квалифициран електронен подпис, който има правното значение на саморъчния подпис. Извън предмета на Закона за електронния документ и електронния подпис обаче остават не регулирани един голям кръг от обществени отношения, свързани със зачитането на правната стойност на електронния документ и електронния подпис в международната търговска система и въобще с упражняването на процесуални права в електронна форма (Закон за електронния документ и електронния подпис, 2001).

Освен електронния подпис е-системата в Министерството на икономиката може да работи и с електронния печат. Квалифицирано удостоверение за електронен печат на юридическо лице се използва при създаване на Квалифицирано удостоверение за електронен печат от Създателя, посочен в удостоверението към електронни документи и в електронни трансакции/приложения, които изискват най-високо ниво на информационна сигурност.

В съответствие с Регламент 910/2014 ЕС, Квалифицирано удостоверение за електронен печат не следва да се използва и прилага като електронен подпис на юридическо лице. Квалифицирано удостоверение за електронен печат служи само да автентифицира източника и интегритета на подпечатените електронни документи/изявления. Освен при удостоверяването на автентичността на документ, издаден от юридическо лице, електронните печати могат да се използват за удостоверяване на автентичността на цифровите активи на юридическо лице, като софтуерен код или сървъри (Квалифицирано удостоверение за електронен печат, б.г.).

АТАНАС БУРОВ Е-ПЛАТФОРМА ЗА ТЪРГОВИЯ В ПОСТ COVID-19 СРЕДА

Основната причина за използването на е-платформата е, че тя ще даде възможност да се търгува онлайн въпреки затварянето на гражданите по домовете им и затварянето на границите с оглед ограничаване на разпространението на епидемията от COVID-19. Е-платформата за международна търговия може да се използва и след края на кризата с коронавируса. В Европа през 2010 г. изригва вулкана Ейяфяллайюкулл (на исландски език Еујафјаллајökull) в Исландия и полетите на авиокомпаниите до, от и в Северна Европа бяха отменени поради опасения, че обширен облак от вулканична пепел, разпространяван от исландския вулкан, може да свали пътнически самолети. Тогава британските летища са напълно затворени за граждански самолети след последните изригвания от вулкана Ейяфяллайюкулл. Хиляди полети са отменени по същия начин до и от Норвегия, Швеция, Финландия и Дания, тъй като засегнатите страни затварят въздушното пространство в отговор на вулканичния облак, който се е движил на височини от 25 000 до 30 000 фута (7620 до 9140 метра), като по този начин облакът от вулкана е блокирал както коронавируса международната търговия за дълъг период от време (Owen, 2010).

Друг пример за използването на е-платформата е, че тя ще даде възможност да се търгува онлайн (лекарства, дрехи, продоволствия, спасителни машини) при тежки природни катаклизми, като този със земетресението с магнитуд 7,4 разтърсило района на Мармара на 17 август 1999 г. Над 18 000 души бяха убити в градовете Коджаели, Истанбул, Бурса, Сакаря и Ялова, когато прословутата Северноанадолска линия на разлома се напука и предизвика най-смъртоносното бедствие от 1939 г. в модерна Турция. ([Nineteen ninety-nine] 1999 earthquake remains a grim reminder for Turkey, 2019)

Друга основната причина за използването на е-платформата е, че тя ще даде възможност да се търгува онлайн и да се пестят публични средства от самолетни билети, национална професионална охрана, експертен екип, режийни пари и пари за храна и хотел. Друг важен фактор е времето, през което толкова важни държавни служители ще бъдат далеч от публичните администрации, за които работят, и от семействата си, които обичат.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В научното изследването се направи анализ на причинно-следствената връзка между международната търговия и изграждането на IT системи за електронна търговия в България и в чужбина и се установи, че международната търговия може да продължи да съществува по време на кризи, като тази с пандемията от COVID-19. Е-платформата Атанас Буров не е създадена само за кризата с коронавирус, тя може и трябва да бъде използвана и в

пост COVID-19 среда и да защитава както икономико-политическия интерес на България при форсмажорни обстоятелства като земетресения, изригване на вулкани, аварии и други произшествия, така и националния интерес на българския народ при спестяването на публични средства, свързани със задгранични пътувания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Биография на Атанас Буров (б. г.) [онлайн]. *Фондация Атанас Буров* [прегледан на: 29 09 2021]. Достъпен на: <http://www.atanasburov.org/bg/about-atanas-burov>.

[Biografia na Atanas Burov (b. g.) [onlayn]. *Fondatsia Atanas Burov* [pregledan na: 29 09 2021]. Dostapen na: <http://www.atanasburov.org/bg/about-atanas-burov>.]

Закон за електронния документ и електронния подпис: Обн., ДВ, бр. 34 от 6.04.2001 г., в сила от 7.10.2001 г., ... изм. и доп., бр. 100 от 21.12.2010 г. в сила от 1.07.2011 г. (2001) [онлайн]. *Комисия за регулиране на съобщенията*. © 2021 [Прегледан на: 29 09 2021]. Достъпен на: <https://crc.bg/bg/arhiv/statii/418/zakon-za-elektronniya-dokument-i-elektronniya-podpis>.

[Zakon za elektronniya dokument i elektronniya podpis: Obn., DV, br. 34 ot 6.04.2001 g., v sila ot 7.10.2001 g., ... izm. i dop., br. 100 ot 21.12.2010 g. v sila ot 1.07.2011 g. (2001) [onlayn]. *Komisia za regulirane na saobshteniyata*. © 2021 [Pregledan na: 29 09 2021]. Dostapen na: <https://crc.bg/bg/arhiv/statii/418/zakon-za-elektronniya-dokument-i-elektronniya-podpis>.]

Квалифицирано удостоверение за електронен печат (б.г.) [онлайн]. *B-trust*. [Прегледано на: 29 09 2021]. Достъп на: <https://www.b-trust.bg/electronic-signatures/products/qualified-certificates/qstamp>.

[Kvalifitsirano udostoverenie za elektronen pechat (b.g.) [onlayn]. *B-trust*. [Pregledano na: 29 09 2021]. Dostap na: <https://www.b-trust.bg/electronic-signatures/products/qualified-certificates/qstamp>.]

Регламент (ЕС) № 910/2014 на Европейския парламент и на Съвета от 23 юли 2014 година относно електронната идентификация и удостоверителните услуги при електронни трансакции на вътрешния пазар и за отмяна на Директива 1999/93/ЕО (2014) [онлайн]. *Официален вестник на Европейския съюз*, L 257, 28.8.2014, с. 73–114. [Прегледан на: 29 09 2021]. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0910>.

[Reglament (ES) № 910/2014 na Evropeyskia parlament i na Saveta ot 23 yuli 2014 godina otosno elektronnata identifikatsia i udostoveritelnite usluzhi pri elektronni transaktzii na vatreshnia pazar i za otmyana na Direktiva 1999/93/EO (2014) [onlayn]. *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, L 257, 28.8.2014, s. 73–114. [Pregledan na: 29 09 2021]. Dostapen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0910>.]

Харалампиев, К., Марчев, А. (2017). *Емпирични методи за събиране (и анализиране) на данни* [онлайн]. София: Институт за развитие на публичната среда. [Прегледан на: 29 09 2021]. Достъпен на: <https://iped.bg/bg/publication/handbook-empirical-methods-for-data-collection>.

- [Haralampiev, K., Marchev, A. (2017). *Empirichni metodi za sabirane (i analizirane) na danni* [onlayn]. Sofia: Institut za razvitie na publichnata sreda. [Pregledan na: 29 09 2021]. Dostapen na: <https://iped.bg/bg/publication/handbook-empirical-methods-for-data-collection.>]
- Baldwin**, R. (2020). *Economics in the Time of COVID-19* [e-book]. London: Centre for Economic Policy Research [online]. Available at:
- Bertrand**, T. J. (2021). International trade [online]. *Britannica*. [Accessed 29.09.2021]. Available at: <https://www.britannica.com/topic/international-trade>.
- Dooley**, Meagan, **Kharas**, Homi (2021). Inclusive growth: The digital transformation of East Asian trade [online]. *Hinrich Fondation*. [Accessed 20.04.2021]. Available at: <https://www.hinrichfoundation.com/research/article/digital/digital-transformation-of-east-asia-trade/>.
- Farazmand**, A. (. (2018). *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy and Governance* [e-book]. Cham, Switzerland: Springer International Publishing. Available at: <https://bg1lib.org/book/3573493/882afe>.
- [Nineteen ninety-nine] 1999 earthquake remains a grim reminder for Turkey (2019) [online]. *Dayly Sabah*. Istanbul, AUG 16, 2019 – 12:18 AM [Accessed 15.08.2021]. Available at: <https://www.dailysabah.com/turkey/2019/08/16/1999-earthquake-remains-a-grim-reminder-for-turkey>.
- Owen**, J. (2010). Volcanic Ash Stops Europe Flights—Why Ash Is Dangerous [online]. *National geographic*. Published April 15, 2010 [Accessed 20.04.2021]. Available at: <https://www.nationalgeographic.com/science/article/100415-volcanic-ash-cancels-flights-airports-airline-europe-iceland-volcano>.
- Prussen**, Hoss E. (2020). Luxembourg: COVID 19 – Validity And Legal Effect Of Electronic Signatures Under Luxembourg Law [online]. *Mondaq*. 28 April 2020 [Accessed 20.04.2021]. Available at: <https://www.mondaq.com/litigation-contracts-and-force-majeure/923964/covid-19--validity-and-legal-effect-of-electronic-signatures-under-luxembourg-law>.